॥ श्रीः ॥

परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमन्नृसिंहाश्रमविरचिता

अद्वैतदीपिका

श्रीमन्नारायणाश्रमविरचित-
टीकया सहिता ।

'नेने' इत्युपाह्वश्रीगोपालशास्त्रिणा संशोधिता

मुद्रकः प्रकाशक—
इ० जे० लाजरस एण्ड को०,
काशी ।

विक्रेता—
मास्टर खेलाड़ीलाल एण्ड सन्स
संस्कृत बुकडिपो,
कचौड़ीगली, बनारस सिटी ।

(१२४)

स्वामी वामदेव जी

श्रीगणेशाय नमः ।

अद्वैतदीपिका ।

श्रीनृसिंहाश्रमविरचिता ।

श्रीनारायणाश्रमविरचिताद्वैतदीपिका-विवरणाख्यटीकासहिता ।

(टीकाकारस्य मङ्गलम्)

यज्जिज्ञासा यज्ञदानादिभिः स्या-
च्छ्रुत्या मत्या चिन्तया यत्प्रबोधः ॥
यस्मिन् बुद्धे बाध्यतेऽनर्थमूलं
तं भूमानं भावये स्वात्मरूपम् ॥ १ ॥

चेतश्चापलमिन्द्रियार्थविषयं त्यक्त्वा भजस्वाभयं
संसारार्णवतारकं नरहरेः पादाब्जरेणुप्लवम् ॥
यो ध्यातो दितिजेन्द्रबालकमधः सिन्धोर्गतं पर्वतै-
राक्रान्तं सितमुग्रभोगिभिरनायासेन पारेऽकरोत् ॥ २ ॥

यत्पादसेवा वितनोति पापं पुण्यं रिपुं मित्रमनेकमेकम् ॥
अणुं महान्तं तमचिन्त्यवृत्तं श्रीनारसिंहं गुरुमानतोऽस्मि ॥ ३ ॥

अबोधवार्तापि न यद्विनेयेष्वथाप्यबुद्धं जगदेव येन ॥
शुद्धस्वरूपामलबोधबाधात् प्रबोधपूर्वाभिधमानतस्तम् ॥ ४ ॥

गणेशान प्रणौमि त्वां गुणान् भक्तिमतस्तमः ॥
यत्ते प्रसादाद्वागीशशर्वाद्याः सफलक्रियाः ॥ ५ ॥

मातर्नमामि तव वाणि पदारविन्दं
तीर्थप्रभेदपरिलब्धनिजानुभावम् ॥
गीर्वाणदारकवरीभ्रमरीकुलाढ्यं
विद्यामयामलमनोज्ञपरागपाचम् ॥ ६ ॥
अद्वैतदीपमनवद्यपरात्मबोध-
भासाभवप्रमुखमूलतमः प्रमोषम् ॥
सम्प्राप्य दुर्बलदृशो ऽपि हि मामकीनाः
श्रेयो भजन्त्विति समुल्लसति प्रयत्नः ॥ ७ ॥

(टीकाकर्तुर्ग्रन्थावतारः ।) प्रारिप्सितस्य प्रकरणस्याविघ्नपरिसमाप्ति-प्रचयगमनाभ्यां शिष्टाचारपरिपालनाय च प्रकरणप्रतिपाद्याद्वितीयात्मतत्त्वस्य चेतस्याविर्भावप्रार्थनालक्षणं मङ्गलं कुर्वन्नर्थात्प्रकरणस्य सम्बन्धाधिकारिविषयप्रयोजनानि दर्शयति । यस्मादिति ।

(मूलकर्तुर्मङ्गलम् ।)

यस्मादभूद्भवनानुभवात्सुखाब्धे-
र्विश्वं मरीचिमहवारिरसं मुरारेः ॥
तस्यालयो निखिललोकसुमङ्गलानां
पुण्यं वपुः प्रकटमस्तु ममार्धसिंहम् ॥ १ ॥

अर्धसिंहं तस्य वपुः स्वरूपं मम प्रकटमस्त्विति सम्बन्धः । मायोपाधिकं बिम्बप्रतिबिम्बात्मकमखण्डचैतन्यं बिम्बभावेनेश्वररूपम् । तदिदमुक्तमर्धसिंहमिति । अर्धेन बिम्बरूपेण सिंहमीश्वराकारमित्यर्थः । अर्थाच्चार्धेन प्रतिबिम्बरूपेण नृशब्दवाच्यं जीवरूपमिति सिद्ध्यति । तथा च श्रुतिः[1] "एष उ एव हि सर्वत्र सर्वदा सर्वात्मा

१ नृसिंहोत्तरतापनीयोपनिषदि । ४ खं० ।

सिंहोऽसौ परमेश्वरोऽसौ हि सर्वत्र सर्वदा सर्वात्मा सन् सर्वमत्ति नृसिंह एवैकल" इति । तस्येति । तच्छब्दापेक्षितमर्थं स्वरूपतटस्थलक्षणाभ्यां दर्शयति । यस्मादिति । न विद्यते भवनं सत्ता अनुभवः स्फुरणं च यस्मादन्यस्य, सोऽभवनानुभवः अद्वितीयः सच्चिद्रूप इति यावत् । तस्मात् सुखाब्धेरपरिमितानन्दादिति यावत् । अनेन सत्यज्ञानानन्दात्मकत्वं ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणमुक्तम् । तटस्थलक्षणमाह । विश्वं यस्मादभूदिति । उत्पत्तिस्थितिसंहारहेतुत्वेनाभिन्ननिमित्तोपादानत्वं तटस्थलक्षणमित्यर्थः । ननु ब्रह्मण उपादानत्वे मृदादिवद्विकारित्वेन चिदानन्दरूपत्वं न स्यादित्याशङ्क्य विश्वपरिणामिमायाया एव विकारित्वं ब्रह्मणस्तु मायामयजडप्रपञ्चसत्तास्फूर्तिरूपतयाधिष्ठानत्वेनोपादानत्वमिति न निर्विकारत्वक्षतिरित्यभिप्रेत्य विश्वस्यानिर्वचनीयत्वमाह । मरीचिमरुवारिरसमिति । मरीचियुक्तमरुभूमौ कल्पितं यद्वारि तस्य रसः सत्ता तादृशो रसो यस्य तत्तथा । स्वतः सिद्धलक्षणमप्यधिष्ठानसत्तया सद्भातीति यावत् । तटस्थलक्षणान्तरमाह । मुरारेरिति । मुरशब्दोपलक्षितब्रह्मादिदुर्जयपापिष्ठासुरसहस्रसंहर्तृत्वं परमेश्वरस्यैव स्वेच्छोपात्तलीलाविग्रहस्य सम्भवतीति भवत्येतदपि तटस्थलक्षणम् । अनेन पापफलप्रदत्वमुक्तम् । अन्यदपि तटस्थलक्षणमाह । निखिललोकसुमङ्गलानामालय इति । निखिललोकानां हिरण्यगर्भादिसर्वजन्तूनां यानि सुकृतफलानि तेषामालयो हेतुरितीति यावत् । सर्वसुकृतफलप्रदत्वं परमेश्वरस्यैवेति भवत्येतदप्युपलक्षणम् । तदुक्तम् "[1]अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सु-

[1] भगवद्गीताटीकायां १८ अध्याये ६१ श्लोके मधुसूदनसरस्वत्युद्धृतः श्लोकः ।

स्वदुःखयोः, ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा'' इति । ''[1]फलमत उपपत्तेः'' इति च । आलयशब्दस्य नित्यपुल्लिङ्गत्वादालयो वपुरिति न विरुध्यते । प्रायश्चित्तादिकर्तॄणां पापक्षयहेतुरपि परमेश्वर एवेत्याह । पुण्यमिति । पावनं शोधकमिति यावत् । यद्यप्याद्योपलक्षणेन सामान्यतः सर्वमुपात्तं तथापि ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन पृथगभिधानमिति न पुनरुक्तिदोषः ।

(टीकायाम् अनुबन्धचतुष्टयनिरूपणम् ।) अत्रोक्तलक्षणलक्षितं ब्रह्म विषयः । निरतिशयसुखरूपतदवाप्तिः परमप्रयोजनम् । अर्वाचीनकुतर्कोत्थशङ्कानिवृत्तिरवान्तरप्रयोजनम् । तत्कामोऽधिकारी । यथायोगं सम्बन्धोऽपि द्रष्टव्यः ॥ १ ॥

ननु हिरण्यगर्भादेरपि जगत्कारणत्वं प्राणिकर्मफलदातृत्वं च श्रूयते ''[2]विश्वस्य कर्त्ता भुवनस्य गोप्ता'' इत्यादौ । तत्कथं परिपूर्णस्येश्वरस्य विश्वविवर्ताधिष्ठानत्वं निखिलमङ्गलायतनत्वं चेति शङ्कायां ''[3]यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै'' इत्यादि शास्त्रपर्यालोचनया हिरण्यगर्भादीनामपि परमेश्वरप्रसादाधीनमेव ज्ञानैश्वर्यादिशक्तिमत्त्वमवगम्यते । ततश्च स एव स्वेच्छोपात्तश्रीनृसिंहाकारलीलाविग्रहोपलक्षितो मुमुक्षुभिरुपास्यः । यस्मात् ''[4]यं सर्वे देवा नमन्ति मुमुक्षवो ब्रह्मवादिनश्च'' इति श्रुतेरिति द्योतयन् तमेव निरतिशयज्ञानैश्वर्यसम्पन्नपरि-

---

१ ब्रह्मसूत्रम् । ३ अ० । २ पा० । ३८ सू ।

२ मुण्डकोपनिषदि १ मु. । १ खं. । १ कं. ।

३ श्वेताश्वतरोपनिषदि ६ अ० । १८ कं. ।

४ नृसिंहोत्तरतापनीयोपनिषदि २ खं० । ४ कं ।

पूर्णसत्यज्ञानानन्दस्वरूपं परमात्मानं पुनरपि प्रार्थयते । यस्येति । यद्वा यथा "[1]सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासाविज्येते" इति सर्वकामोद्देशेन चोदितयोर्दर्शपूर्णमासयोरावर्तितयोस्तत्तत्फलहेतुत्वमेवं परमात्मस्मरणमपि "[2]स्मृते सकलकल्याणभाजनं यत्र जायते" इत्यादिवचनात्सकलकल्याणहेतुभूतमावर्तितं सद्वाग्देव्यादिप्रसादलभ्यमपि कल्याणं साधयिष्यतीत्यभिप्रायेण तमेव भूमानं चेतसि सन्निधापयति । यस्येति ।

(स्वेष्टदेवताध्यानम् ।)

यस्याज्ञावशवर्तिनोऽनुदिवसं
ब्रह्मादिलोकाधिपा
यस्यानन्दशतांशभागिन इमे
शक्रादयो निर्वृताः ॥
तं सत्यानवधिप्रबोधवपुषं
भूमानमाशास्महे
स्वान्ते श्रीनरसिंहमग्रहवतां
दूरं सतामन्तिकम् ॥ २ ॥

यस्य भूम्नः आज्ञातिलङ्घने ऽतिभीता ब्रह्मादयो लोकनाथाः प्रत्यहं स्वस्वकार्येषु वर्तन्त इत्यर्थः । तदुक्तं श्रीभगवता, "[3]लोकानां लोकपालानां मद्भयं कल्पजीविनां ब्रह्मणोऽपि भयं मत्तो द्विपरार्धपरायुषः" इति । ननु ब्रह्मा-

---

१ अधिकरणमालायाम् ४ अ० । ३ पा० । १० अधि० ।
२ महाभारते ऽनुशासनपर्वणि विष्णुसहस्रनामाध्याये ।
३ श्रीमद्भागवते ।

आनन्दतारतम्यस्य विषयतरतमभावाधीनतया विषयजन्यत्वं वक्तव्यम् । तथाच नित्यपरमानन्दाभावेनात्मनस्तद्रूपत्वायोगात्तत्प्राप्तिरपुरुषार्थ इत्याशङ्क्य "[1]आनन्दाद्धेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते" इत्यानन्दस्यैव जगत्कारणत्वेन निर्धारितत्वात्तस्योत्पत्त्ययोगाद्वस्याप्यात्मस्वरूपानन्दस्यैव तादृशविषयजन्यान्तःकरणवृत्तितारतम्याधीनाभिव्यक्तितारतम्यमात्रम् "[2]एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति" इति श्रुतेरित्यभिप्रायेणाह । यस्यानन्दशतांशभागिन इति । यस्य परमात्मनः स्वरूपभूतपरमानन्दशतांशाभिव्यक्तिमन्त इन्द्रादयो निर्वृताः कृतार्था वयमित्यभिमन्यन्त इत्यर्थः । षष्ठी च राहोः शिर इतिवदुपचारेण्या । आनन्दरूपस्यापि प्रपञ्चवदसत्यत्वे जडत्वे वाऽपुरुषार्थत्वमिति तस्य सत्यज्ञानादिवाक्यसिद्धसदादिरूपत्वमाह । तं सत्यानवधिप्रबोधवपुषमिति । सत्यभूतो निरवधिकोऽपरिच्छिन्नः प्रबोधो वपुः स्वरूपं यस्य तमित्यर्थः । अनवधित्वमुपपादयति । भूमानमिति । "[3]यत्र नान्यत्पश्यति" इत्यादिवाक्यादद्वितीयसुखस्यैव भूमत्वाभिधानादपरिच्छिन्नत्वमित्यर्थः । आशास्महे । अभीष्टफलसिध्यै ध्यायाम इत्यर्थः । स्वान्ते । हृदि । नन्वद्वितीय आत्मतत्त्वे कथं ध्यातृध्येयभाव इत्याशङ्क्य श्रीनृसिंहाकारविग्रहवतः परमेश्वरस्य कल्पितभेदेन ध्येयत्वमित्यभिप्रायेणाह । श्रीनरसिंहमिति । अग्रहवताम् । मूढानां दूरं दुर्विज्ञेयम् । सताम् । विवेकिनामन्तिकं, प्रत्यगात्मतया भातमेतादृशमात्मतत्त्वम् ॥ २ ॥

---

१ तैत्तिरीयोपनिषदि ३ प्र० । ६ खं० । १ कं० ।

२ बृहदारण्यकोपनिषदि ४ प्र० । ३ ब्रा० । ३२ कं० ।

३ छान्दोग्योपनिषदि ७ प्र० । २४ खं० । १ कं० ।

यत्प्रसादादद्वयगतं तान् गुरून्प्रणमति । यत्पादेति ।
(गुरोर्वन्दनम् ।)

यत्पादरेणुकलिलं सलिलं निपीय
मूकोऽपि मूकयति पण्डितमण्डलानि ॥
सद्भागधेयममितस्वपदप्रबोधं
निर्धूतमोहविभवं गुरुमानतोऽस्मि ॥ ३ ॥

यस्य श्रीगुरोः पादलग्नरेणुभिः कलिलं कर्दमिलं सलिलं पीत्वा तत्पानात्पूर्वं मूर्खोऽपि पश्चात् प्रज्ञावतां सदसि सर्वोत्कर्षेण व्यवहरतीत्यर्थस्तं गुरुमिति द्रष्टव्यम् । सद्भागधेयम् । सतां विवेकवैराग्यादियुक्तानां प्रत्यक्षभूतं परदैवतम् । अमिते अपरिच्छिन्ने स्वपदे स्वस्वरूपे ब्रह्मणि प्रबोधोऽप्रतिबद्धसाक्षात्कारो यस्य तम् । तत्र लिङ्गमाह । निर्धूतमोहविभवमिति । निःशेषं नष्टो मोहस्तद्विभवश्च रागद्वेषादिर्यस्य तं जगन्नाथाश्रमं गुरुं त्रिविधकरणैर्नमामीत्यर्थः ॥ ३ ॥

इदानीं गीर्वाणेन्द्रसरस्वतीसंज्ञकं मन्त्रगुरुं प्रणमति । कल्याणेति ।
(दीक्षागुरोर्वन्दनम् ।)

कल्याणगुणसम्पूर्णं निर्वाणविभवालयम् ॥
गीर्वाणेन्द्रसरस्वत्याश्चरणं शरणम्भजे ॥ ४ ॥

कल्याणगुणैः शान्त्यादिगुणयुक्तैः शिष्यैः सम्पूर्णं परिवृतं, सेवितमिति यावत् । निर्वाणविभवयोर्मोक्षाभ्युदययोरालयं कारणम् । गीर्वाणेन्द्रसरस्वतीसंज्ञकस्य गुरोश्चरणं शरणं व्रजामीत्यर्थः ॥ ४ ॥

ग्रन्थकरणसामर्थ्यनिदानं प्रदर्शयन् चिकीर्षितं प्रतिजानीते । श्रीमदिति ।

(ग्रन्थनामनिर्देशः ।)

श्रीमद्गुरुपदद्वन्द्वध्याननिर्धूतकल्मषः ॥
कुर्वे तदाज्ञयाद्वैतदीपिकां भेदभेदिनीम् ॥ ५ ॥

गुर्वाज्ञयैवायमारम्भो न ख्यात्याद्युद्देशेनेत्याह । तदाज्ञयैवेति । अद्वैतदीपिकाम् । निरस्तोपप्लवप्रत्यग्ब्रह्मैक्यप्रकाशिकाम् । इयञ्चान्वर्थसंज्ञैवेत्याह । भेदभेदिनीमिति । निखिलभेदनिराकरणे ऽद्वैतात्मतत्त्वप्रतिपादने पटीयसीमित्यर्थः ॥ ५ ॥

उक्तविशेषणविशिष्टग्रन्थकरणप्रतिज्ञया ऽस्मास्वहङ्कारबुद्धिर्न कर्तव्येति द्योतयन् प्रथमपरिच्छेदप्रतिपाद्यमर्थमाह । तत्र श्रेयानिति ।

(साक्षिविवेकप्रतिज्ञा ।)

तत्र—
श्रेयान् स्वधर्मो विगुणो ऽपि यस्मा-
दित्यब्रवीत्पार्थसुहृत्सुरेशः ॥
तस्मादहं साक्षिविवेकमादौ
गुरुप्रसादात्प्रकटीकरोमि ॥ ६ ॥

यस्मात्परमहंसानामात्मविचारः परमो धर्मः, यस्माच्च "[1]श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात्" इति श्रीकृष्ण एव वैगुण्येऽपि स्वधर्माचरणं श्रेय इत्याह तस्माद्यथामतिमननात्मकस्य धर्मरूपामद्वैतदीपिकां कुर्व इत्यर्थः । एव-

१ भगवद्गीतायाम् । २ अ० । ३५ श्लो० ।

ख्यास्यां कृतावन्येषां वैगुण्यबुद्धावप्यर्थवानेव ममायमारम्भः पाण्डित्यप्रकटनभावस्यानुद्देश्यत्वादिति भावः । तत्रापि त्वम्पदार्थविवेकाय संन्यासः सर्वकर्मणामित्यादिवचनात्त्वम्पदार्थे विवेकोद्देशेन च संन्यासस्य कृतत्वात् सर्वेषामप्यहमनुभवप्रसिद्धत्वाच्च त्वंपदार्थस्य तद्विवेक एव प्रथमं क्रियत इत्याह। अहं साक्षिविवेकमिति। तत्राद्वैतदीपिकायामादौ प्रथममहं साक्षिविवेकं प्रकटीकरोमीत्यन्वयः । अहमो ऽहमनुभवविषयाद्दुःखादिधर्मिणः सकाशात्साक्षिणश्चिद्रूपोदासीनजीवस्वरूपस्य विवेकं भेदं गुरुप्रसादबलेन व्यक्तीकरिष्य इत्यर्थः ॥ ६ ॥

(तत्र विप्रतिपत्तिः ।) नन्वद्वैतदीपिकां कुर्व इति प्रत्यग्ब्रह्मैक्यस्य व्युत्पाद्यत्वमुक्तं तदयुक्तम्। तस्मिन् जिज्ञासायोगात्। तदयोगश्च धर्मिज्ञानाभावात्। तथाहि—किं विचारात्प्राक् प्रत्यक्षादिप्रमाणात्तदवगम उतागमादथवा स्वप्रकाशत्वेन? नाद्यः, ब्रह्मण औपनिषदत्वेन प्रत्यक्षागोचरत्वात् । न द्वितीयः, विचारात्प्राक् तदयोगादन्यथा विचारवैयर्थ्यात्। न तृतीयः, जिज्ञास्यस्य स्वप्रकाशत्वेनाज्ञातांशाभावेन जिज्ञासायोगादित्याशङ्क्याह । अथेति ।

(मूलकर्तुर्ग्रन्थावतरणिका ।) अथाधीतसाङ्गस्वाध्यायस्य साधनचतुष्टयसम्पन्नस्यापातप्रतिपन्नब्रह्मात्मैक्यजिज्ञासोस्तत्प्रतिपादकानि बहूनि वाक्यानि दृश्यन्ते "[1]तत्त्वमसि" "[2]अहं ब्रह्मास्मि" इत्येवमादीनि।

---

[1] छान्दोग्योपनिषदि ६ प्र. । ८ खं. । ७ श्लो. ।

[2] बृहदारण्यकोपनिषदि १ प्र. । ४ ब्रा. । १० श्लो. ।

प्रारम्भार्थो ऽथशब्दः ।

(टीकाकारमतेन अयमभिसन्धिः । नित्येनैवाध्ययनविधि-यन्यावताराशयः ।) नाधीतसाङ्गस्वाध्यायस्य प्राक्कृतसुकृत-विशेषपरिपाकवशादिहजन्मनि जन्मान्तरे वा काम्यनि-षिद्धवर्जनेन नित्यनैमित्तिककर्माण्यनुष्ठितवतः शुद्धचित्त-स्य पदार्थेषु नित्यानित्यविमर्शतः स्पर्द्धासूयाक्षयिष्णुतादुः-खदोषदर्शनेनैहिकामुष्मिकभोगाद्विरक्तस्य शान्त्यादिसा-धनसम्पन्नस्य नित्यपुरुषार्थप्रेप्सोरपेक्षितोपायं ब्रह्मात्मैक्य-ज्ञानमधीतस्वाध्यायादवगतवतो भवति ब्रह्मात्मैक्यजि-ज्ञासाप्रवृत्तिपर्यन्ता । न च विचारात्प्रागधीतस्वाध्या-यानां ब्रह्मावगतौ विचारवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । विचा-रमन्तरेणोत्पन्नस्यानभ्यासदशापन्नजलादिज्ञानवत्सत्तान-वधारणात्मकत्वादसम्भावनादिपुरुषापराधप्रतिबद्धत्वाद्वा पुरुषार्थपर्यवसायित्वाभावेन तादृशज्ञानसिद्ध्यर्थं विचार-स्यावश्यकत्वात् । न च ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वेनाज्ञातत्वाभा-वाज्जिज्ञासाऽसम्भवः ? स्वरूपप्रकाशस्याज्ञानाविरोधेन जिज्ञासोपपत्तेरिति । नन्वधीतस्वाध्यायस्यापि जिज्ञासा-हेतुभूतब्रह्मात्मैक्यप्रतिपत्तिर्न सम्भवति तद्बोधकाभा-वात् । न तावत्सत्यादिवाक्यात्तदवगमः । तस्य तत्पदार्थ-मात्रविषयतया वाक्यार्थागोचरत्वात् । नन्वनन्तपदात्त्रि-विधपरिच्छेदराहित्यप्रतिपत्तेर्जीवपराभेदः सिद्ध इति चेत् ? जीवस्य घटादिवद्बाध्यत्वाभ्युपगमे ऽपि ब्रह्मानन्त्योपपत्तेः । न चाधिकारिणो जीवस्यासत्यत्वानुपपत्तिप्रतिस-न्धानसहितानन्तपदवद्वाक्यादेतदवगम इति वाच्यम् । अनुपपत्तिप्रतिसन्धानसापेक्षत्वे वाक्यस्य मानान्तरानपे-क्षत्वक्षतिप्रसङ्गात् । विचारात्प्राग् जीवस्य सत्यत्वानि-

धारणेनासत्त्वाद्यनुपपत्तिप्रतिसन्धानायोगाच्च। नन्वस्तु तत्त्वमस्यादिवाक्यात्तदवगम इति चेत्? न, विकल्पासहत्वात्। किं तत्त्वमादिवाक्यं सत्यादिवाक्यसमानार्थमुतातिरिक्तार्थम्? नाद्यः, अस्य वैयर्थ्यापातात्। न द्वितीयः, सत्यादिवाक्यप्रमेयब्रह्मानभिधायकतया कल्पितविषयत्वापातात्। अतो वाक्यार्थे ब्रह्मण्यापातज्ञानासम्भवेन तज्जिज्ञासानुपपत्तेरिति। तत्राह। तत्प्रतिपादकानीति। विचारात् प्राक् ब्रह्मात्मैक्यसंशयाद्यनुकूलापातज्ञानजनकानि, सति तु विचारे संशयादिविरोधिसत्तानिश्चायकप्रमाजनकानीत्यर्थः। अयम्भावः। यद्यपि सत्यादिवाक्यात्तत्वमादिवाक्यमनधिकविषयमुभयोरप्यखण्डार्थत्वात् तथापीदं न व्यर्थं, सर्वज्ञत्वकिञ्चिज्ज्ञत्वाद्युपलक्षितस्वरूपाभेदावगमस्य तद्विषयाज्ञानसंशयविपर्यासनिवर्त्तकस्य तत्तदुपलक्षितोपस्थापकपदयुक्तवाक्यैकसाध्यत्वात्। तत्तेदन्तोपलक्षितदेवदत्तस्वरूपाभेदावगमस्य सोऽयं देवदत्त इति वाक्यैकसाध्यत्ववत्। न च जीवस्वरूपब्रह्माभेदविषयन्यायानुगृहीतसत्यादिवाक्यादेव तादृशीप्रतिपत्तिः सिध्यतीति वाच्यम्। अभेदविषयन्यायानां तत्त्वमादिवाक्याङ्गत्वात्। अन्यथा रात्रिसत्रपितृयज्ञन्यायानुगृहीतोत्पत्तिवाक्यादेव स्वर्गकामाधिकारसिद्धेः स्वर्गकामो यजेतेत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति॥

एवं प्रत्यग्ब्रह्मैक्यजिज्ञासासम्भवात्तद्व्युत्पादनमर्थवदित्युक्तमिदानीं तदुपयोगित्वेन त्वम्पदार्थविवेकः क्रियत इत्यभिप्रेत्य तज्जिज्ञासाहेतुत्वेन वादिविप्रतिपत्तिं दर्शयति।

(त्वम्पदार्थे तार्किकादिमतम् ।) तत्र त्वंपदार्थं देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणाव्यतिरिक्तं कर्तृभोक्तृस्वभावं मन्यमानास्तद्विलक्षणब्रह्मात्मैकत्वमात्मनो ऽसम्भावयन्तस्तार्किकादयो वाक्यमविवक्षितार्थमन्यपरं वा मन्यन्ते ।

(त्वम्पदार्थे तार्किकादिमतनिरासः ।) तत्र त्वंपदार्थमात्मानं श्रुतिन्यायाभ्यामहमनुभवगोचरात्पृथक्कृत्य तत्साक्षितया प्रदर्शयामः । श्रुतिस्तावच्छान्दोग्ये "[१]अथातोऽहङ्कारादेश" इत्यादिना ऽहङ्कारमुपदिश्य ततोऽन्यात्मानं दर्शयति "[२]अथात आत्मादेश एवात्मैवाधस्तादात्मोपरिष्टादात्मा पश्चादात्मा पुरस्तादात्मा दक्षिणात आत्मा उत्तरत आत्मैवेदं सर्वम्" इति । नन्विदं ब्रह्मविषयमिति चेत्? न, तस्य वाक्योपक्रमे "[३]स एवाधस्तात्स उपरिष्टात्स पश्चात्स पुरस्तात्स दक्षिणतः स उत्तरतः स एवेदं सर्वम्" इति पृथगेव निर्दिष्टत्वात् ॥

तत्रेति। तत्त्वमादिवाक्य इत्यर्थः। ब्रह्मात्मैकत्वमिति। ब्रह्मस्वरूपेणैक्यमित्यर्थः । नन्वध्ययनविधिपरिगृहीतानां

१ छान्दोग्योपनिषदि ७ प्र. । २५ खं. । १ कं. ।
२ छान्दोग्योपनिषदि ७ प्र. । २५ खं. । २ कं. ।
३ छान्दोग्योपनिषदि ७ प्र. । २५ खं. । १ कं. ।

तत्त्वमादिवाक्यानां कथमङ्गल्यप्रादिवाक्यवदानर्थक्यमित्याशङ्क्य सम्पदाद्युपासनपरत्वं वा भवत्वित्याह। अन्यपरं वेति। एवं विप्रतिपत्तिं प्रदर्श्य तन्निरासार्थं विचार आरभ्यत इत्याह। तत्र त्वं पदार्थमिति। अहमनुभवगोचरात्। दुःखादिधर्मिणोऽहङ्कारात्। तत्साक्षितयेति। अहङ्कारतद्धर्मसाक्षितया सर्वोपप्लवरहितविज्ञानत्वेनेत्यर्थः। श्रुतिन्यायाभ्यामित्युक्तम्। तत्र प्रथमं श्रुतिं दर्शयति। श्रुतिस्तावदिति। नन्वथात आत्मादेश इति श्रुतिः दुःखादिधर्म्यहङ्कारात्मविषयैव किन्न स्यादित्याशङ्क्य तस्याधस्तनवाक्ये उपदिष्टत्वात्तत्साक्षिचिदात्मविषय एवायमुपदेश इत्यभिप्रेत्याह। अथातोऽहङ्कारादेश इत्यादिना। अहङ्कारमुपदिश्येति। ननु आत्मशब्दस्य ब्रह्मण्यपि सम्भवादथात आत्मादेश इत्युपदेशस्तद्विषय एव। तथा च न जीवस्याहङ्काराद्भेदसिद्धिरिति शङ्कते। नन्विदमिति। भूमाख्यब्रह्मणोऽहङ्कारोपदेशात् प्रागेवोपदिष्टत्वादुत्तरत्र तत्परिग्रहोऽनुपपन्न इत्याह। न तस्येति॥

नन्वथातोऽहङ्कारादेश इत्यत्राहङ्कारपदेन न दुःखादिधर्मिण उपदेशः तस्य प्रसिद्धत्वात्। दकारान्तासच्छब्दनिष्पन्नाहम्पदमात्रवाच्यत्वाच्च। किन्तु "जीवस्थस्त्वनिरुद्धो यः सोऽहङ्कार इतीरित" इत्यादिस्मृतिष्वहङ्कारपदार्थत्वेन प्रसिद्धोऽनिरुद्ध एव निर्दिश्यत इत्यभिनवपक्षोत्प्रेक्षकः कश्चित्प्रत्यवतिष्ठत इत्याह। अत्र नवीन इति।

(द्वैतमतेनाहम्पदार्थे विप्रतिपत्तिः) अत्र नवीनः, नात्र किलाहमर्थोऽहङ्कारादेश इत्यनेनोच्यते येनाथात आत्मादेश इत्येतत्ततोऽन्यात्मतत्त्वविषयं

स्यात् । किन्त्वनिरुद्ध एव तस्य स्मृतिष्वहङ्कार इति प्रसिद्धेः । अहमर्थे च जीवे ऽहङ्कारपदाप्रयोगात् । तस्य दकारान्तास्मच्छब्दनिष्पन्नकेवलाहंशब्दवाच्यत्वात् । अहमेवाधस्तादित्यत्रापि मकारान्ताव्ययत्वेनादकारान्तत्वात् । किञ्च न केवलं पृथगुपदेश इत्येतावता भेदः सिध्यति । ब्रह्मात्मनोरपि भेदप्रसङ्गात् । अस्ति हि तयोरपि पृथगुपदेशः । तथापि तयोरभेदे किमपराद्धमहङ्कारात्मनोरभेदेन ॥

नन्वथातो ऽहङ्कारादेश एवेत्युक्त्वा ऽनन्तरम् "[1]अहमेवाधस्तादहमुपरिष्टादहं पश्चादहं पुरस्तादहं दक्षिणतो ऽहमुत्तरतो ऽहमेवेदं सर्वम्" इत्यहंशब्दवाच्यस्याहम्प्रत्ययालम्बनस्याभ्यस्यमानत्वादादावपि स एव निर्दिश्यत इति सिद्धान्त्याशयमाशङ्क्याह । अहमेवाधस्तादित्यत्रापीति । अस्मच्छब्दप्रकृतिकस्याहंशब्दस्य प्रयोक्तृवाचकत्वादपौरुषेये च वेदे प्रयोक्तुरभावान्मकारान्ताव्यय एवायमहंशब्दोऽस्य च जीवे प्रयोगाभावादुपक्रमानुरोधेनानिरुद्ध एवाभ्यस्यत इति भावः । अङ्गीकृत्याप्यस्याहमर्थपरत्वं पृथगुपदेशमात्रेणाहङ्कारात्मनोर्भेदो न सिध्यतीत्याह । किञ्चेति । न ह्यत्र मुखतो भेदवाचकपदमस्ति । अथशब्दस्यापि प्रकारान्तरेणोपदेशादारम्भार्थत्वे सम्भवति प्रकृतादर्थान्तरपरत्वकल्पकाभावात् । किन्तु पृथगुपदेशान्यथानुपपत्त्या भेदो

१ छान्दोग्योपनिषदि ७ प्र. । २५ खं. । १ कं. ।

वक्तव्यः । न चानुपपत्तिरस्ति । त्वन्मते जीवब्रह्मणोः सत्यप्यभेदे स एवाधस्तादात्मैवाधस्तादिति पृथगुपदेशदर्शनादित्यर्थः ॥

नन्वनधिगतार्थबोधकत्वेनार्थवत्वाद्वेदवाक्यानां जीवब्रह्मणोः प्रत्यक्षसिद्धभेदयोः समानस्वभावप्रतिपादनद्वारेणाभेदपरः पृथगुपदेशः, एवञ्चोभयोरपि सार्वात्म्यमप्युपपन्नं भवति । अहङ्कारात्मनोस्त्वभेदस्यैव प्रत्यक्षसिद्धत्वात्तयोर्भेदार्थ एव पृथगुपदेश इति शङ्कते । नन्विति ।

ननु भूमात्मनोर्भेदेन प्रत्यक्षसिद्धयोर्भेदेन व्यपदेश ऐक्यार्थः । द्वयोः सार्वात्म्यायोगात् । अहङ्कारस्य त्वात्मत्वेन प्रत्यक्षसिद्धस्य भेदव्यपदेशो भेदार्थ इति चेत्? नाहमर्थादन्यस्यात्मनो भूमाख्यब्रह्मणो भिन्नत्वेन प्रत्यक्षासिद्धत्वात्तयोरुपदेशो भेदार्थः, अहमर्थस्य तु ब्रह्मभिन्नत्वेन सिद्धस्य व्यपदेश ऐक्यार्थ इति वैपरीत्यापत्तेः । सार्वात्म्यञ्च नेह प्रतिपिपादयिषितम् । स एवाधस्तादहमेवाधस्तादात्मैवाधस्तादित्युपक्रमानुसारेणोपसंहारेऽपि स एवेदं सर्वमित्यादेः सर्वगतत्वपरत्वात् । तस्य च भेदेऽप्यविरोधादिति ।

एवं तर्ह्यशनायाद्यतीतजीवस्य ब्रह्मापेक्षया भेदेन प्रत्यक्षसिद्धत्वाभावादहमीश्वराद्भिन्न इति प्रत्ययस्य च दुःखादिधर्म्यहङ्कारविषयत्वात्त्वदभिमतजीवेश्वरयोर्भेदार्थस्तयोः पृथगुपदेशः स्यादहमर्थे ईश्वरभेदस्य प्रत्यक्षसिद्-

त्वात्तयोस्तत्त्वभेदार्थः पृथगुपदेशः स्यादिति वैपरीत्यमापद्ये-तेत्याह । नाहमर्थादन्यस्येति । अस्मिन् पक्षे जीवपरयोर्भेदेन "[1]स एवेदं सर्वम्" "[2]आत्मैवेदं सर्वम्" इत्युभयोः सार्वात्म्यश्रुतिः पीड्येतेत्याशङ्क्य श्रुतेरन्यपरत्वमाह । सार्वात्म्यश्चेति । स एवाधस्तादित्याद्युपक्रमस्य सर्वदेशसम्बन्धाभिधानेन विभुत्वमात्रपरत्वात्स एवेदं सर्वमित्याद्युपसंहारोऽपि वेदोपक्रमाधिकरणन्यायेनोपक्रान्तविभुत्वपरतया नीयत इत्यर्थः । ननु विभुपदार्थयोः परस्परसम्बन्धाभावात् कथं सर्वगतत्वमित्याशङ्क्य सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगित्वमेव विभुत्वं, तच्च भेदे ऽपि न विरुद्ध्येतेत्याह । तस्य चेति ॥

अहङ्कारादेशस्यानिरूढविषयत्वनिराकरणाय जीवविषयत्वं सिसाधयिषुः प्रकरणार्थं परिशोधयति । इदं हीत्यादिना ।

(द्वैतमतखण्डनम्) **अत्रेदमभिधीयते । इदं हि प्रकरणं यदज्ञानाच्छोको यज्ज्ञानात्तन्निवृत्तिः स एवात्मा सुखं तदेव च भूमा स च निखिलभेदाभावादात्मेति प्रतिपादयति ॥**

"[3]सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि नात्मवित् श्रुतं ह्येव मेव भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मवित्" इति सोऽहं स्वात्मस्वरूपाज्ञानाच्छोचामि शोचन्तं मां शोकसागरात्स्वात्मतत्त्वोपदेशेन समुत्तारयत्वित्युपक्रमे नारदेनात्मतत्त्वस्यैव

१ छान्दोग्योपनिषदि ७ प्र. । २५ खं. । १ अं. ।
२ छान्दोग्योपनिषदि ७ प्र. । २५ खं. । २ अं. ।
३ छान्दोग्योपनिषदि ७ प्र. । १ खं. । ३ अं. ।

सनत्कुमारम्प्रति पृष्टत्वात्तत्परमेवेदम्प्रकरणमित्याह । य-
दज्ञानाच्छोक इत्यादिना । दुःखादिधर्म्यात्मज्ञानस्य शोक-
हेतुत्वात्तद्विलक्षणं सुखात्मज्ञानादेव शोकनिवृत्तिरित्य-
भिप्रायेणात्मसुखत्वेन निर्दिश्यत इत्याह । स एवात्मा
सुखमिति । सुखस्य सातिशयत्वविषयपारतन्त्र्यादिप्रतीतेः
कथमात्मरूपत्वमित्याशङ्क्य तस्यान्तःकरणवृत्तिविशेषोपा-
धिप्रयुक्तत्वात्स्वतोऽपरिमितत्वेन निर्दिश्यत इत्याह ।
तदेव च भूमेति । भूम्नो लक्षणं चोक्तमित्याह । स चेति ।
निखिलश्चासौ भेद्यत इति भेदो जडप्रपञ्चस्तदभावस्वरूप
इत्यर्थः । आरोपिताभावस्याधिष्ठानव्यतिरेकेण निरूपयि-
तुमशक्यत्वाज्जडप्रपञ्चस्य चित्प्रकाशरूप आत्मनि कल्पि-
तत्वात्तदभावात्मना यत्र नान्यत्पश्यतीत्यादिवाक्यं भू-
मानं लक्षयतीत्यर्थः ॥

प्रतिज्ञातमर्थं जडप्रपञ्चहेतुत्वेन विशदयति । तरति
शोकमात्मविदित्यादिना ।

(प्रतिज्ञातार्थ-विस्तारः ।) "[1]तरति शोकमात्मवित्" इत्युपक्रान्त-
स्यात्मनो "[2]यः सत्येनातिवदति" इति
सत्यशब्देनानुकृष्टस्य तद्विज्ञानसाधनश्रवणाद्युप-
न्यासपूर्वकं "[3]सुखन्त्वेव विजिज्ञासितव्यम्" इति
सुखात्मतयोपन्यस्तस्य "[4]सुखम्भगवो विजिज्ञा-
स" इति जिज्ञासापूर्वकं "[5]यो वै भूमा तत्सुखं

[1] छान्दोग्योपनिषदि ७ प्र. । १ खं. । ३ कं ।
[2] छान्दोग्योपनिषदि ७ प्र. । १६ खं. । १ कं. ।
[3] छान्दोग्योपनिषदि ७ प्र. । २२ खं. । १ कं. ।
[4] छान्दोग्योपनिषदि ७ प्र. । २२ खं. । १ कं. ।
[5] छान्दोग्योपनिषदि ७ प्र. । २३ खं. । १ कं. ।

नाल्पे सुखमस्ति, भूमैव सुखं न परिमितम्" इत्युक्त्वा "[१]भूमानं भगवो विजिज्ञास" इत्याकाङ्क्षामवतार्य "[२]यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा" इति निरस्तनिखिलभेदस्य वस्तुनो भूम्नो लक्षितत्वात्। "[३]अथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पम्" इति वस्त्वन्तरपरिच्छिन्नस्याल्पत्वं सङ्कीर्त्य "[४]अथ यदल्पं तन्मर्त्यम्" इति मर्त्यत्वेन "[५]नाल्पे सुखमस्ति" इत्यसुखत्वेन च वस्त्वन्तरपरिच्छिन्नस्य निन्दितत्वाच्च। न च यत्रेति विषयसप्तमी, अन्यत् कर्तृ यत्र पश्यति शृणोति विजानाति वा स भूमेति वाक्यार्थः किं न स्यादिति वाच्यम्। प्रमाणनिषेधे तदभावप्रसङ्गात्। कर्तृनिषेधे चात्मैकत्वमिति सदिष्टसिद्धिः। न च दुर्विज्ञेयत्वमात्रमत्र प्रतिपाद्यम्। तस्यापदार्थत्वादवाक्यार्थत्वात्॥

---

१ छान्दोग्योपनिषदि ७ प्र०। २३ खं०। १ कं०।
२ छान्दोग्योपनिषदि ७ प्र०। २४ खं०। १ कं०।
३ छान्दोग्योपनिषदि ७ प्र०। २४ खं०। १ कं०।
४ छान्दोग्योपनिषदि ७ प्र०। २४ खं०। १ कं०।
५ छान्दोग्योपनिषदि ७ प्र०। २३ खं०। १ कं०।

तद्विज्ञानसाधनेति । यद्यपि श्रवणादीनां पुरुषापराधनिरास एवोपक्षयो, वाक्यार्थज्ञानपर्यवसायित्वे तस्य स्वतस्त्वहानेस्तथापि तत्सत्तावधारणात्मकज्ञानेन प्रतिबन्धनिरासकतयावश्यापेक्षणीयत्वाच्छ्रवणादीनां तत्साधनत्वव्यपदेश इति द्रष्टव्यम् । श्रवणाद्युपन्यासपूर्वकमिति । "[1]यदा वै विजानाति" "यदा वै मनुत" इत्यादिनेति शेषः । भूमैव सुखमित्येवकारार्थमाह । न परिमितमिति । यत्र यस्मिन् वस्तुनि अन्यत् भिन्नं कार्यजातं न पश्यतीत्यादिना नामरूपात्मकभेदप्रपञ्चप्रमाणस्य निषिद्धत्वादद्वितीयवस्तुपरमेवेदं प्रकरणमित्याह । इति निरस्तनिखिलभेदस्येति । भिन्नप्रपञ्चस्य परिमितत्वदुःखहेतुत्वाभ्यां निन्दितत्वेन न चाद्वितीयवस्तुपरमिदमित्याह । अथ यत्रान्यत्पश्यतीत्यादिना । ननु यत्र नान्यदिति वाक्ये यत्रेति विषयसप्तम्या कर्मणो निर्दिष्टत्वादन्यदिति कर्तृपरम् । तथा चान्यत्कर्तृ यत्र पश्यतीत्यादिवाक्यार्थे भेदप्रमाणनिषेधानवगमान्नाद्वैतसिद्धिरित्याशङ्क्याह । न च यत्रेति । हेतुमाह । शृणोतीति । अयमर्थः, यत्र नान्यत्पश्यतीत्यत्र नञः किं धातुनान्वयः, प्रत्ययेन वा, अन्यदित्यनेन वा ? प्रथमद्वितीययोर्भूम्नि प्रमाणप्रमातृनिषेधेन तदसिद्धिप्रसङ्गादिति । अत्र भावकर्तृसाधनेन प्रमाणपदेन प्रमाप्रमात्रोर्ग्रहणमिति द्रष्टव्यम् । तृतीयं दूषयति । कर्तृनिषेध इति । भूमानं यत्परम्पश्यति तदन्यन्नेत्युक्ते जीवेश्वरभेदनिरासेनात्मैकत्वसिद्धिरित्यर्थः । नन्वस्य वाक्यस्येश्वरदुर्विज्ञेयत्वपरत्वान्नोक्तविकल्पावकाश इत्यत

१ छान्दोग्योपनिषदि ७ प्र० । १८ खं० । १ कं० ।

२ छान्दोग्योपनिषदि ७ प्र० । १९ खं० । १ कं० ।

आह । न च दुर्विज्ञेयत्वमात्रमिति । प्रधानपदार्थस्यैवेतरपदार्थसंसृष्टस्य वाक्यार्थत्वादत्र च तद्वाचकपदाभावान्न तस्यवाक्यार्थत्वं, लक्षणा च न न्याय्येत्याह । तस्येति ॥

किञ्च प्रमाणाभावप्रयुक्तमीश्वरस्य दुर्विज्ञेयत्वमुत मेयस्वभावप्रयुक्तम् ? आद्ये ऽनिर्वचनीयत्वापातेन घटादितुल्यतया श्रुतिप्रतिपाद्यत्वासम्भव इत्यभिप्रेत्य, द्वितीये प्रत्यग्भिन्ने साकारे लोकप्रवादसिद्धे ब्रह्मणि प्राकृतानामप्यसम्भावनाद्यनुदय इत्याह । त्वदभिमतेति ।

त्वदभिमतब्रह्मणः पामरधीविषयत्वेन दुर्विज्ञेयत्वाभावाच्च । न हीश्वरः शरीरी शङ्खचक्रादिमान् हरिरिति श्रुत्वा पामरा अपि विप्रतिपद्यन्ते । भेदे च विभुमात्रे तस्मिन् यो वै भूमेति भूम्नः सुखत्वप्रतिपादनं न ब्रह्मविषयं स्यात् । कालानिरुद्धादेरपि विभुद्रव्यस्य तव मते सत्त्वात् । सुखमिति सामानाधिकरण्यानुपपत्तेश्च । भेदाभेदस्य च विरुद्धत्वेनानुपपत्तेः "[1]सभगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित" इत्यादिना ब्रह्मणोप्यधिकरणमस्ति न वेत्याशङ्क्य नाहमेवं ब्रवीमीति "[2]स होवाचान्योह्यन्यस्मिन्प्रतिष्ठित" इति भेदनिषेधेनात्मनः प्रतिष्ठितत्वनिषेधात् । अन्यथा विभुत्वादप्रतिष्ठित इत्येव च ब्रूयात् ॥

---

१ छान्दोग्योपनिषदि । ७ प्र० । २४ खं० । १ कं० ।

२ ह स्वो वाचेत्युपनिषत्सु पाठः । छान्दोग्योपनिषदि । ७ प्र० । २४ खं० । २ कं० ।

न चाशुद्धचित्तसाक्षात्कारायोग्यत्वं तदर्थः। नान्यच्छृ-णोतीत्यादिवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। त्रिशूलादि। चिन्हम्। ब्रह्म-णो ऽपि तत्सत्त्वेन भेदिनां भूमवाक्यार्थनिर्णयाभावप्रस-ङ्गाच्चेति भावः। किञ्च भेदिमते स एवाधस्तादित्यादिवा-क्यपर्यालोचनया विभुमात्रस्य भूमशब्दार्थत्वात्तदुद्देशेन सु-खत्वविधाने ब्रह्मण एव सुखरूपत्वं त्वदिष्टं न सिद्ध्येदित्या-ह। भेदे चेति। विवक्षित इति शेषः। तस्मिन् भूमशब्दार्थे-विभुमात्रे च विवक्षिते सतीत्यर्थः। ननु निरङ्कुशैश्वर्य्यस्य भू-मपदार्थत्वात्कालानिरुद्धादेश्च तदभावान्नोक्तदोष इत्याश-ङ्क्य तव मते सुखस्य गुणत्वान्नाभेदाभिधानमुपपद्यत इत्या-ह। सुखमितीति। न च गुणगुणिनोरभेदस्यापि विद्यमान-त्वात्तदुपपत्तिरित्याशङ्क्याह। भेदाभेदस्य चेति। भेदविरु-द्धस्याभेदस्य तत्सामानाधिकरण्यानुपपत्तिस्तदविरुद्धस्य-त्वभेदे संज्ञायाः पारिभाषिकत्वात् भेदभ्रमनिवर्त्तकप्रमा-विषयस्यैवाभेदपदार्थत्वात्तयोश्च नैकत्र सम्भव इति भा-वः। उत्तरवाक्यपर्यालोचनया ऽपि भेदापवादावगमाद-द्वैतं ब्रह्मैव भूमशब्दार्थ इत्याह। स भगव इत्यादिना-भगवः हे भगवन् स भूमा कस्मिन्प्रतिष्ठित इति सनत्कु-मारम्प्रति नारदप्रश्ने तस्योत्तरं "स्वेमहिम्नि" इति, यदि तस्य क्वचित्प्रतिष्ठामिच्छसि तर्ह्यात्मीये माहात्म्ये विभूतौ प्रतिष्ठितो भूमा, यदिवा परमार्थमेव पृच्छसि तर्हि न महिम्नीति महिम्न्यपि न प्रतिष्ठित इति ब्रूमः। क्वचिदप्य-नाश्रितो भूमेत्यर्थः।

---

१ छान्दोग्योपनिषदि ७ प्र०। २४ खं०। १ मं०।

(गोअश्वमिहे त्यादिछान्दो- कथं तर्ह्यप्रतिष्ठितस्य भूम्नः स्वेमहि-म्यश्रुत्यर्थनिरूपणम् । टी० ।) स्वे प्रतिष्ठोक्तेरित्याशङ्कायामाह स-नत्कुमारः "गोअश्वमिह" इत्यादि, गवाश्वहस्तिहिरण्य-दासभार्याक्षेत्रायतनादिसर्वत्र महिमेति प्रसिद्धम् । तद्वां-श्चैत्रो यथा तत्र प्रतिष्ठितो भवति तथानाहमेतत् स्वभिन्न-महिमानमाश्रितो भूमेति ब्रवीमि किन्त्वन्योह्यन्यस्मिन्प्र-तिष्ठित इति ब्रवीमीति सहो वा चेति सम्बन्धः । अन्यः खलु लोके ऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठितो भवति भूम्नश्च यत्र ना-न्यत्पश्यतीत्यादिना द्वैतनिषेधपुरःसरमद्वैतसुखात्मतया लक्षितत्वात्तदन्यपदार्थाभावात् स्वेमहिम्नीत्युक्त्या निर-धिकरणत्वमेवाभिप्रेतमिति श्रुत्यर्थः । विभुत्वस्य भूमत्वे ऽधिकरणप्रश्नोत्तरमन्यथैवस्यादित्याह । अन्यथेति ॥

ननु नियम्ये ऽपि प्रतिष्ठितपदप्रयोगादन्यनियम्यत्व-विषयः प्रश्नः, उत्तरमपि तदभावपरमित्याशङ्क्यास्मि-न्नपि पक्षे भेदनिषेधपुरःसरमप्रतिष्ठितत्वाभिधानादद्वैतं भूमशब्दार्थ इत्याह । न चेत्यादिना ।

न च बलवर्मणि राज्यं प्रतिष्ठितमिति-नियम्ये प्रतिष्ठितत्वश्रवणाद्ब्रह्मणोऽन्यनियम्य-त्वमात्रं प्रतिषिध्यत इति वाच्यम् । अन्यो ह्यन्यस्मिन्प्रतिष्ठित इति काक्वा ऽन्योन्याभावमा-त्रस्यैव निषेधात् । उत्तरवाक्ये ऽप्यस्यैव प्रतिपा-दनाच्च । अतः सजातीयादिभेदशून्य एव भूमा स एव विज्ञेय इति गम्यते ।

---

१ छान्दोग्योपनिषदि ७ प्र० । २४ खं० । २ श्लो० ।

(भूम्नोऽनवच्छिन्नवस्तुपरत्वम्)। यद्यपि भूमन् शब्दो भावप्रत्ययान्तो बहुत्ववाचकस्तथाप्यत्राल्पत्वनिवृत्तिलक्षणयानवच्छिन्नवस्तुपरः। अन्यथा तल्लक्षणानुपपत्तेः। तस्य सुखत्वामृतत्वानुपपत्तेश्च। न हि केन चिद्बहुत्वमेव सुखममृतं चेत्यङ्गीकृतं, प्रमाणसिद्धं वा। आत्मा सुखमिति तु परमप्रेमास्पदतया "[1]आनन्दो ब्रह्म" इत्यादिश्रुत्या च प्रमित इत्यद्वैतब्रह्मप्रकरणेऽस्मिन्नयमहङ्काराख्यो निरुद्धः स एवाधस्तादित्युपदिष्टभूमाख्यब्रह्मणस्तत्त्वान्तरं सन्नुपदिश्यते उत तदभिन्न एवाभिन्नप्रकारश्च ?

द्वितीयमात्रशब्दः कात्स्न्र्यवाची स चाधस्तादित्युत्तरवाक्यपर्यालोचनयाप्येवमेवेत्याह। उत्तरवाक्येऽपीति। ननु भूमशब्दस्य "[2]बहोर्लोपो भू च बहोः" इति सूत्रपर्यालोचनया भावार्थप्रत्ययान्तबहुशब्दप्रकृतिकत्वेन बहुत्वसंख्यावाचकत्वात् कथमद्वितीयवस्तुपरत्वमित्याशङ्क्य, बहुत्वसंख्यायाः प्रकृतवाक्यार्थान्वयानुपपत्तेर्लक्षणयाप्यन्वययोग्यवस्तुपरत्वं वक्तव्यमित्याह। यद्यपीत्यादिना। संख्यापरत्वे ऽनुपपत्तिं दर्शयति। अन्यथेति। यत्र नान्यत्प-

[1] तैत्तिरीयोपनिषदि ३ प्र० । ६ खं० १ कं० ।

[2] पाणिनीयसूत्रम् ६ अ० । ४ पा० । १५८ सू० ।

श्यतीति वाक्योक्ताद्वितीयत्वलक्षणस्य बहुत्वानुपपत्तेरि-त्यर्थः । किं च भूमपदार्थोद्देशेन सुखत्वामृतत्वाभिधानम-प्यनुपपन्नं स्यादित्याह । तस्य सुखत्वेति । अनुपपत्तिमेव स्पष्टयति । न हीति । आत्मनोऽपि सुखरूपत्वं नाङ्गीकृतं, न च प्रामाणिकमित्याशङ्क्य कैश्चिदङ्गीकृतत्वादनुमानाग-मप्रमाणसिद्धत्वाच्च मैवमित्याह । आत्मासुखमिति त्विति । उक्तप्रकारेणाद्वैतवस्तुपरमेवेदं प्रकरणमित्युपसंहरति । इत्यद्वैतब्रह्मप्रकरण इति । सतिसप्तमी । एवं स्थिते यदुक्तं पूर्ववादिना ऽथातोहङ्कारादेश इत्यनिरुद्धादेश इति तद्विकल्प्य दूषयति । अभिन्नयमिति । अभिन्नप्रकारश्चेति । अभिन्नधर्म इत्यर्थः ॥

भूमानं भगवो विजिज्ञास इत्येतदुपरिष्टादहङ्कारं जिज्ञास इत्यदर्शनेन भूमन्येव जिज्ञासापर्यवसानादजिज्ञासितो ऽनिरुद्धो भिन्नतत्त्वतया न प्रतिपाद्य इत्याह । अजिज्ञासितस्येति ।

(भूमानिरुद्धयोरैक्ये नाद्यः, अजिज्ञासितस्य शेषिभूमोप वैकल्पिकदोषयोजनम् ।) देशप्रतिकूलस्य च निर्देशानुपपत्तेः । प्रकरणासमवायायोगाच्च । न द्वितीयः, पृथङ्निर्देशवैयर्थ्यात् । न च भूम्नः स्वकाशादहङ्काराख्यानिरुद्धस्य भेदभ्रमनिवृत्त्यर्थं पृथगुपदेशः? अलौकिके अविरुद्धे धर्मिणि प्रतियोगिनि च तथाविधे भूम्नि प्रत्यक्षादितो भेदभ्र-

माऽसम्भवात् । अस्तु वा यथाकथञ्चिद्भेदभ्रमस्त-थापि नात्र नारायणानिरुद्धयोर्भेदभ्रमनिरासः सम्भवति । उपदेशभेदाद्भेदप्रतीतेः । न चास्म-न्मत इवोपदेशभेदे ऽपि तुल्यलक्षणनिर्देशात्त-न्निवृत्तिः । त्वदभिमतलक्षणस्य सर्वगतस्य भेदे ऽप्यविरोधात् । तदुभयोपस्थापकपदाभावाच्च ॥

नन्वनुमानवाक्ये ऽजिज्ञासितस्य धूमादिलिङ्गस्यो-पदेशो दृष्ट इत्याशङ्क्य तस्य जिज्ञासितवन्हिप्रतिपत्त्यनुकू-लत्वादुपदेशः, इह तु तत्त्वान्तरभूतस्यानिरुद्धस्याद्वितीय-भूमप्रतिपत्तिविरुद्धत्वादनुपदेश इत्याह । शेषिभूमेति । वा-क्यभेदश्च स्यादित्याह । प्रकरणेति । प्रकरणिनापेक्षिता-र्थपरत्वं प्रकरणसमवायस्तदयोगादित्यर्थः । अभिन्नो भि-न्नधर्मश्चेति पक्षं दूषयति । न द्वितीय इति । ननु सिद्धान्ते यथा भूमात्मनोरभेदे ऽपि भेदभ्रमनिरासार्थं पृथगुपदेशो ऽर्थवानेवं भूमानिरुद्धयोरपि भेदभ्रमनिरासार्थं पृथगुपदेश इति नेत्याह । न च भूम्नः सकाशादिति । तत्र हेतुमाह । अलौकिक इति । धर्मिप्रतियोगिप्रत्य-क्षताया भेदप्रत्यक्षताप्रयोजकत्वाद्धर्मिप्रतियोगिनोर्भूमा-निरुद्धयोरतीन्द्रियत्वेनाप्रत्यक्षत्वात्तद्भेदो ऽपि न प्रत्य-क्षः । नाप्यानुमानिकः । धर्मिग्राहकमानविरोधेनानुमा-नानुदयात् । तस्माद्भेदभ्रमासम्भवान्न तन्निवृत्त्यर्थं पृथ-गुपदेश इत्यर्थः । ननु स्मृतौ भूमाहङ्कारादयपर्यायपदप्र-योगाद्भेदभ्रम इत्याशङ्क्याह । अस्तु वेति । अत्राप्य-पर्यायशब्दैरेवोपदेशान्न भेदभ्रमनिवृत्तिरित्याह । तथा-

पीति । उपदेशभेदात् । अपर्यायपदैरुपदेशादित्यर्थः । ननु यथा भूमात्मनोरुपदेशभेदे ऽपि तुल्यलक्षणत्वेन परस्परं प्रत्यभिज्ञायमानत्वाद्भेदभ्रमनिवृत्तिस्तवमत, एवं ममापीत्याशङ्क्यास्मन्मते सार्वात्म्यस्योभयलक्षणत्वाद्वस्तुतो ऽभेदे तदसम्भवादुभ्रमनिरासो युक्तस्तव विभुत्वस्यैव वाक्यार्थत्वेनाङ्गीकारात्तस्य च भेदे ऽप्युपपत्तेर्नैवमित्याह । न चास्मदिति । एवं श्रुतावहङ्कारशब्देनानिरुद्धोपस्थितिमङ्गीकृत्य दूषितमिदानीमङ्गीकारं त्यजति । तदुभयेति । नारायणानिरुद्धावुभयपदार्थौ ॥

ननु स्मृतौ भूमाहङ्कारात्मशब्दैर्नारायणानिरुद्धवासुदेवानामवगतत्वाच्छ्रुतावपि तच्छब्दैस्त एव प्रत्यभिज्ञायन्त इति चोदयति । ननु स्मृताविति ।

(नारायणानिरुद्धयोरभेदशङ्का ।) ननु स्मृतौ "अनिरुद्धो हि लोकेऽस्मिन्महानात्मा" इत्युपक्रम्य "सोऽहङ्कार इतिप्रोक्तः सर्वतेजोमयो हि स" इत्यनिरुद्धस्याहङ्कारत्वेन निर्देशात् । तथान्यत्रापि "भूमा नारायणाख्यः स्यात्स एवाहङ्कृतिः स्मृतः" "जीवस्य-स्त्वनिरुद्धो यः सोऽहङ्कार इतीरितः" "अणुरूपो ऽपि भगवान्वासुदेवः परो विभुः, आत्मेत्युक्त" इति स्मृतेश्च श्रुतौ पर्यायत्रयेण त एव निर्दिश्यन्त इति चेत् ?

(तन्निराम।) तन्नाहङ्कारशब्दसाम्ये ऽपि रूपभेदेना-

प्रत्यभिज्ञानतया। श्रुतिस्मृत्योरेकार्थत्वाभावात्। स्मृतौ हि जीवस्थस्त्वनिरुद्ध इति परिच्छिन्नो ऽहङ्कारः प्रतीयते। श्रुतौ तु "[1]अहमेवेदं सर्वम्" इति सर्वात्मको ऽहङ्कारः। स्मार्तक्रमबाधादध्यात्मादेशो न स्मार्तवासुदेवस्यादेशः। न च स्मृतिमनुसृत्य सर्वात्मत्वश्रुतिपीडा युक्ता। अनाकाङ्क्षितत्वादपि नायं स्मार्तादेशः। अत्र हि "[2]स एवेदं सर्वम्" इति ब्रह्मणः सर्वात्मत्वमुपदिश्यते। न च तत्र भेदनिर्देशो ऽपेक्ष्यते। विरुद्धत्वात्। न च भेदानुवादेन तस्योपाधिकत्वमेवापेक्षितं प्रतिपाद्यत इति युक्तम्। उपाध्यनिर्देशात्। जीवस्तु तया सर्वात्मत्वश्रुत्यापेक्षितः॥

यूनचैत्रस्य वृद्धचैत्रेण नामसाम्ये ऽपि यथा रूपभेदान्न प्रत्यभिज्ञा एवं श्रौतस्मार्तयोरपीति दूषयति। तत्राहङ्कारेति। रूपभेदमेव दर्शयति। स्मृतौ हीति। किं च सर्वस्मृतिषु वासुदेवस्य प्रथमपाठात्तृतीय आत्मादेशस्तद्विषयो न भवति। उदाहृतस्मृतिरपि श्रौतक्रमविरुद्धा भवतीत्याह। स्मार्तक्रमेति। अपिशब्देन रूपभेदः समुच्ची-

1 छान्दोग्योपनिषदि ७ प्र०। २५ खं०। १ कं०।
2 छान्दोग्योपनिषदि। ७ प्र०। २५ खं०। २ कं०

यते । किं च स एवेदं सर्वमित्यादिना श्रूयमाणं सर्वात्मत्वं स्मार्तप्रसिद्ध्यनुसारेणान्यथा नेतुमशक्यम् । विरोधाधिकरणन्यायेन श्रुतिविरोधे स्मार्तस्यानपेक्षत्वादित्याह । न च स्मृतिमिति । एकवाक्यताप्रयोजकाकाङ्क्षायाः स्मार्तार्थेऽभावान्न तन्निर्देश इत्याह । अनाकाङ्क्षितत्वादिति । अनाकाङ्क्षामेव प्रकटयति । अत्र हीति । ननु स एवेदं सर्वमिति भूम्नः स्वविभूत्यनिरुद्धाद्यात्मकत्वमेवोच्यते । तथा च भिन्नत्वेन प्रसिद्धानामेतेषां कथमेकत्वमिति वीक्षायां भेदानुवादेन तस्यैवौपाधिकत्वमाकाङ्क्षितमुत्तरवाक्ये निर्दिश्यत इत्याशङ्क्य इदं सर्वमिति सर्वनाम्ना प्रसिद्धमात्रपरामर्शान्नैवमित्याह । न च भेदेति । उपाधेरश्रवणाच्च नानिरुद्धभेदस्यौपाधिकत्वमेतदर्थ इत्याह । उपाध्यनिर्देशादिति । तव मते औपाधिकस्यापि परमार्थत्वान्न तत्राप्याकाङ्क्षेति भावः । सिद्धान्ते वा कथमाकाङ्क्षितपरत्वमस्येत्याशङ्क्याह । जीवस्त्विति । अपेक्षित इति । ब्रह्माभेदेनेति शेषः ॥

ननु ब्रह्मणः सर्वात्मत्वश्रुत्यानन्तरं यथा घटाद्युपदेशो नापेक्षितः एवं जीवोपदेशोपीत्याशङ्क्य जडस्य ब्रह्मकार्यत्वेनारम्भणाधिकरणन्यायेन तदात्मकत्वमुपपन्नम् । जीवस्य त्वनादेस्तदकार्यस्य ततो भेदेन प्रसिद्धत्वात्सार्वात्म्यश्रुतिरनुपपन्ना स्यात्, तच्चायुक्तम् । तथा च जीवस्य तदभिन्नलक्षणतया तद्भेदस्यौपाधिकत्वापादनेन तदभेदो वक्तव्य इत्यपेक्षित एव जीवोपदेश इत्याह । अकार्यस्वरूपस्येति ॥

(जीवस्य पृथगुपदेशाज्जीवब्रह्मभेदशङ्कानिरासः ।)

अकार्यस्वरूपस्य प्रत्यक्षादिसिद्धभेदस्य तस्य ब्रह्मणो भेदे आत्यन्तिक

एव भेदः स्यादिति ब्रह्मणः सार्वात्म्यश्रुतिरुन्मत्तप्रलापवत्स्यात्, तच्चायुक्तम् । तुल्यसम्प्रदायत्वादिति जीवस्य ब्रह्माभेदं सार्वात्म्यश्रुतिरपेक्ष्यत इति स एव तत्तुल्यलक्षणतयाऽहङ्कारादेश इत्यत्र निर्दिश्यते । अतस्तस्याकाङ्क्षितार्थपरत्वं सिद्धति। आत्मादेश इत्यनेनैव तद्ग्रहणसिद्धौ किमहङ्कारादेशेनेति चेत् न? आत्मा ह्यहम्प्रत्ययविषयः कर्ता भोक्तेति लौकिकैर्निश्चीयत इति तत्रैव प्रथममात्मशब्दाद्बुद्धिः स्यात् । तयोश्च विरुद्धत्वान्नाभेदमवगमयितुं शक्नोति । शक्नोति त्वहं पदार्थं पृथङ्निर्दिश्य ततो ऽन्य एवात्मेति प्रतिपादिते जीवपराभेदं प्रतिपादयितुमिति सार्वात्म्यश्रुत्यपेक्षयैवाहमात्मानमादौ निर्दिशति ॥

तुल्येति । वाक्यान्तरसमाननियमाध्ययनवत्वादित्यर्थः । स्वमते अपेक्षितपरत्वमुपसंहरति । इति जीवस्येति । एवं तर्ह्यात्मादेशादेवापेक्षितार्थसिद्धेर्मध्ये ऽहङ्कारादेशो ऽपार्थः स्यादिति शङ्कते । आत्मादेश इतीति । पूर्वमात्मोपदेशे प्राकृतानामात्मशब्दाद्दुःखादिधर्मिण एव बुद्धिस्थत्वात्तस्य चाभेदायोग्यत्वाच्छ्रुतिरपेक्षितार्थबोधनसमर्था न स्यात् । अहमर्थोपदेशे तु तस्य परिच्छिन्नत्वादनात्मत्वशङ्कायामनन्तरं केवलात्मोपदेशे ऽहन्त्वसमानाधिकरणकर्तृत्वादिकं नात्मधर्म इति निश्चयो भवति । ततश्च जीवे-

श्वराभेदबोधनं सुकरमित्यभिप्रेत्यादावहङ्कारादेश इत्याह । न आत्माह्यहमिति ॥

एवमप्यहमर्थोपदेशानुपपत्तिं शङ्कते । नन्वहङ्कारस्येति ।

(पुनरपि जीवोपदेशानुपपत्तिस्तत्परिहारश्च ।) नन्वहङ्कारस्य तदवच्छिन्नचैतन्यस्य वा ऽऽत्मनो भिन्नत्वादसर्वगतत्वाच्च कथं सर्वगतत्वं सर्वात्मत्वं चेति चेत् न? असौ ह्यहङ्कारशब्दो ऽहमिति कृतिः करणं यस्मिन्नित्यवयववृत्त्यान्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यमभिधत्ते। समुदायशक्तेर्लोके क्वचिदप्यक्लृप्तत्वात्। स्मार्तप्रसिद्धेश्च पौरुषेयतया अपौरुषेयवेदार्थाव्यवस्थापकत्वात्। तथात्वे वा शोकहर्षभयक्रोधलोभमोहस्पृहादयो ऽहङ्कारस्य दृश्यन्ते इत्यादिस्मृतावन्तःकरणावच्छिन्नजीवे एव तत्प्रयोगाच्च। शोकादेः कृतेश्च केवलजडधर्मत्वानुपपत्तेरित्युभयथाप्यन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यमेवाहङ्कारपदार्थः सार्वात्म्यश्रुत्यपेक्षितः प्रकृते ग्राह्यः। तथा च तत्रोपाधिपरिच्छेदात्परिच्छिन्ने तद्भिन्ने च तस्मिन् सर्वगतसर्वात्मब्रह्माभेदप्रतीतिर्न भवतीति दहरपुण्डरीकवेष्टितस्य परमात्मनो "[१]यावा-

१ छान्दोग्योपनिषद् । ८ प्र० । १ खं० । ३ कं० ।

न्वा अयमकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश" इत्युपाधिकृतात्मत्वनिवृत्तिपराकाशोपमोपदेशवदहमर्थस्याप्युपाधिकृतपरिच्छिन्नत्वनिवृत्त्यावास्तवसर्वात्मत्वादिपरा श्रुतिर्न विरुध्यते। एवं चापेक्षिताहमर्थविषयत्वादहङ्कारादेशस्य न तद्भिन्नस्मार्तार्थपरत्वं कल्प्यम् ॥

दुःखादिधर्मिणस्तदवच्छिन्नस्य वा ऽहमर्थस्य परिच्छिन्नत्वाद्भिन्नत्वाच्चाहमेवाधस्तादित्यादिनोच्यमानं सर्वगतत्वमहमेवेदं सर्वमिति सर्वात्मत्वं चानुपपन्नमित्यर्थः। अनित्यो घट इत्युक्ते यथा घटपदार्थैकदेशव्यक्तेरेवानित्यत्वान्वय एवमहमर्थैकदेशचिदात्मन एव सर्वगतत्वं सर्वात्मत्वं नानुपपन्नमित्यभिप्रायोऽयमुपदेश इति वक्तुमहङ्कारशब्दस्य शबले व्युत्पत्तिं दर्शयति। न असौ ह्यहङ्कारेति। व्यापारः करणशब्दार्थो यस्मिन्नित्यधिकरणसप्तमी। अन्तःकरणावच्छिन्नमिति। केवलस्य जडस्याविकारिचैतन्यस्य वा ज्ञानव्यापारायोगादिति वक्ष्यति। ननु स्मृतावनिरूढ रूढ इत्याशङ्क्याह। स्मार्तेति। स्मार्तप्रसिद्धेनियामकत्वमङ्गीकृत्याहमर्थे ऽपि सास्तीत्याह। तथात्वे वेति। जन्ममृत्युश्च नात्मन इति श्लोकशेषः। तत्प्रयोगादिति। अहङ्कारपदप्रयोगादित्यर्थः। कृतेश्चेति। अहमिति कृतिकरणमित्युक्तकृतेरित्यर्थः। व्युत्पत्तिबलात् स्मार्तप्रसिद्धिबलाच्च चिदचिदचिद्ग्रन्थिरेवाहङ्कारशब्दार्थ इत्याह। इत्युभयथापीति। ननु स्मार्तप्रसिद्धेरन्यत्रापि सत्त्वादतः कथं जीवस्यैव परिग्रहस्तत्राह। सार्वात्म्यश्रुत्यपेक्षित

इति । एवं शबलेव्युत्पत्तिं प्रदर्श्य तस्य सर्वगतत्वादिसङ्कीर्तनस्याभिप्रायमाह । तथा चेति । तत्रेति । अहङ्कारादेशवाक्यार्थस्तस्मिन्नहमर्थे उपाध्यवच्छिन्नचैतन्यस्य परिच्छेदादेरवास्तवत्वसिद्धये सर्वगतत्वादिसङ्कीर्तनमिति सदृष्टान्तमाह । दहरपुण्डरीकेति । "[1]ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश" इति हृदयपुण्डरीकावच्छिन्नस्य परमात्मनो दहरत्वस्य परिच्छिन्नत्वस्य प्रतीतेस्तद्व्यावृत्तये यावान्वायमाकाश इत्युपमोपादीयते। अयं बाह्याकाशो यावान् तावानन्तर्हृदय आकाश इति पुण्डरीकसम्बन्धप्राप्तं दहरत्वं व्यावर्त्यते न त्वाकाशसाम्यं ततोऽपि महत्वाद्ब्रह्मणः, एवमत्राप्यवच्छिन्नचैतन्यस्य परिच्छेदादि व्यावर्त्यते सर्वगतत्वादिसङ्कीर्तनमुत्तरवाक्ये तु ब्रह्मसमानस्वभावतया तदैक्यमुच्यत इति श्लिष्टतरमिति भावः । स्मार्तार्थस्य सर्वात्मत्वश्रुतिविरुद्धतयेह न परिग्रह इत्युपसंहरति । एवं चेति । किं चाहमर्थेऽवयववृत्तेरुभयवादिसम्प्रतिपन्नत्वादर्थान्तरे च लोकवेदाप्रसिद्धतया रूढेः कल्प्यत्वात् स्मार्तप्रयोगस्याहङ्काराधिष्ठातर्यनिरूढे लक्षणयाप्युपपत्तेरिह न तस्य वार्तापीति भावः ॥

पूर्ववादिना सार्वात्म्यश्रुतेरन्यपरत्वमुक्तमनुवदति दूषयितुम् । यच्चोक्तमिति ॥

(सार्वात्म्यश्रुतेरन्यपरत्वखण्डनम् ।) यच्चोक्तमस्मिन्वाक्ये न ब्रह्मणः सर्वात्मत्वं प्रतिपिपादयिषितं, किं तु स एवाधस्तादित्युपक्रमानुरोधेन सर्वगतत्वमेव तच्च भेदेऽपि न विरुद्धमिति । तदसत् । अत्र

[1] छान्दोग्योपनिषदि ८ प्र० । १ खं । १ कं० ।

हि सावधारणैः सप्तभिर्वाक्यैर्भूम्नः सर्वात्मत्वमेव प्रतीयते न तु सर्वगतत्वम् । एवकारासामञ्जस्य-प्रसङ्गात् । सामानाधिकरण्यश्रुतेर्लोके तादात्म्ये प्रसिद्धत्वादुपक्रमस्याव्यवस्थितत्वाच्च । श्रुत्यन्तरे च "[1]इदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमानि भूतानीदं सर्वं यदयमात्मा" इति स्पष्टं सर्वात्मत्वप्रतिपादनात् । सर्वगतत्वमात्रपरत्वेऽपि स एवाधस्तादहमेवाधस्तादात्मैवाधस्ता-दिति प्रतिपर्यायमवधारणान्न जीवपरभेदः प्र-त्येतुं शक्यते । तस्मादहङ्कारादेशोऽपि निष्कृष्टा-हङ्कारचैतन्यमात्रस्यादेश इति श्लिष्टतरम् ॥

स एवाधस्तात्स एवेदं सर्वमित्याद्यन्तवाक्ययोः श्रूयमाणमवधारणं सन्दंशन्यायेन मध्यस्थवाक्येष्वप्यनु-षज्यते । तथा च कञ्चनपदार्थमवधिं कृत्वा तस्याधश्चोर्ध्वं च चतुर्दिक्षु च यत्किञ्चिदस्ति तत्सर्वं स एवेति षड्भिर्वाक्यैः प्रतीयते स एवेदं सर्वमित्यवधिभूतपदार्थात्मकत्वम् । वि-भुत्वपक्षे तु अन्यनिषेधकाभ्यस्य मानावधारणश्रुतिपीडा स्यादित्याह । तदसदिति । यच्चोक्तं वेदोपक्रमाधिकरणन्या-येनोपक्रमानुरोधेनोपसंहारो नेतव्य इति । तदयुक्तम् । तत्र हि निर्णीतोपक्रमस्यैवोपसंहारनियामकत्वं व्युत्पादितमि-ह तु साधारणोपक्रमे विभुत्वानिर्णयान्नायमुपसंहारनिया-

---

१ बृहदारण्यकोपनिषदि २ प्र० । ४ ब्रा० । ६ कं० ।

मक इत्याह । उपक्रमस्येति । किं चात्मनः श्रुत्यन्तरेषु स्पष्टं सर्वात्मत्वप्रतिपादनाद्गतिसामान्यन्यायेन सार्वात्म्यश्रुतिर्नान्यपरेत्याह । श्रुत्यन्तरे चेति । इदं ब्रह्म प्रसिद्धब्राह्मणजातिः, क्षत्रं क्षत्रियजातिः, लोका भूरादयः, भूतानि पृथिव्यादीनि, किं बहुना यदिदं सर्वं तदयमात्मेति निरङ्कुशं सर्वात्मत्वश्रवणादित्यर्थः । सार्वात्म्यश्रुतेः सर्वगतत्वाभिप्राये ऽपि जीवेशभेदो न सिध्यतीत्याह । सर्वगतत्वमात्रेति । विशेष्यगतैवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदार्थत्वात् पर्यायत्रयस्याप्येकार्थ्यमित्यर्थः । स्वमतमुपसंहरति । तस्मादिति । निष्कृष्टेति । निष्कृष्टः पृथक्कृतो ऽहङ्कारो यस्मात्तन्निष्कृष्टाहङ्कारं तच्च चैतन्यं च तथोक्तम् ॥

ब्रह्माहङ्कारभेदप्रसिद्धेस्तयोरभेदार्थः पृथगुपदेशः स्यादिति यदुक्तं तद्दूषयति । एतेनेति ॥

(पृथगुपदेशो ब्रह्माहङ्कारयोर्नैक्यद्योतकः) एतेन यद्वैपरीत्यमापादितं तन्निरस्तम् । अध्यस्तोपाधिकल्पितस्याहमात्मनो वास्तवब्रह्माभेदानुपपत्तेः । यदप्युक्तमहङ्कारातिरिक्तस्यात्मनो न ब्रह्मभेदः प्रतीयते तदुपदेशो भेदार्थ इति, तन्नात्मनो ब्रह्मभेदे सार्वात्म्यानुपपत्तेरुक्तत्वात् । अहमिति प्रत्ययस्य चिदचिदुभयविषयताया वक्ष्यमाणत्वेन तत्प्रत्याय्यभेदस्याप्युभयधर्मिकत्वादात्मनो ब्रह्मभेदाप्रतीत्यसिद्धेश्चेति । तथा तैत्तिरीयके

"[१]ब्रह्मविदाप्नोतिपरम्" इत्युपक्रम्य "[२]यो वेद निहितं गुहायाम्" इति तस्य बुद्ध्यनुप्रवेशेन प्रत्यक्त्वमुक्त्वा तं प्रत्यगात्मानं स्थूलसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमोपाधिविवेकेन दर्शयन्ती श्रुतिः पञ्चकोशप्रानन्तार्थे "[३]विज्ञानं यज्ञं तनुते, कर्माणि तनुतेति च" इति श्लोकेन विज्ञानमयस्याहंबुद्धिविषयस्य निखिलकर्मकर्तृत्वमुक्त्वा ततो ऽन्यत् स्वरूपं तस्य रूपान्तराभिप्रायेणाह "[४]अन्यो ऽन्तरात्मानन्दमय" इति। अतो न कर्ताहमनुभवगोचर एव जीवः॥

अध्यस्तोपाधिरविद्या तत्कल्पितस्येत्यर्थः। यद्यप्यनधिगत एव वाक्यार्थस्तथापि स श्रुत्यन्तराविरुद्ध एव ग्राह्य इत्यभिप्रेत्याह। तत्रात्मन इति। ब्रह्मात्मभेदस्यानधिगतत्वमपि नास्तीत्याह। अहमिति प्रत्ययस्येति। यथा शुक्तिं रजततया गृहीतवदिदं रजतं शुक्तिर्नेति बुद्धिरधिष्ठानस्यापि शुक्तिप्रतियोगिकभेदं गृह्णाति। एवं ब्रह्मस्वभावमात्मानं विकार्यहङ्कारात्मतया गृहीतवतो ऽहं ब्रह्म न भवामीति बुद्धिरधिष्ठानात्मनो ऽपि ततो भेदं गृह्णातीत्यर्थः। तैत्तिरीयकश्रुतिपर्यालोचनयाप्यहङ्कारा-

१ तैत्तिरीयोपनिषद्यानन्दवल्ल्याम् १ अनु०।
२ तैत्तिरीयोपनिषद्यानन्दवल्ल्याम् ५ अनु०।
३ तैत्तिरीयोपनिषदिद्यानन्दवल्ल्याम् ५ अनु०।
४ तैत्तिरीयकोपनिषद्यानन्दवल्ल्याम् ५ अनु०।

त्मभेदसिद्धिरित्याह । तथा तैत्तिरीयक इति । प्रत्यक्त्वमु-क्त्वेति । अहम्प्रत्ययप्रकाशमानत्वमुक्त्वेत्यर्थः । अहम्प्रत्यये प्रकाशमानत्वस्य देहादिसाधारणत्वात्ततो विवेकार्थं पञ्च-कोशावतरणमित्याह । तं प्रत्यगात्मानमिति । पञ्चकोशा-नवतार्य दर्शयन्ति दर्शयिष्यन्तीति योजना । अतः कर्त्तु-रहङ्कारादन्यत्स्वरूपं तस्य जीवस्य रूपान्तराभिप्रायेणा-विद्योपाधिकरूपाभिप्रायेणेत्यर्थः । फलितमाह । अत इति । अन्यस्यानन्दमयस्य ब्रह्मत्वात् ।

कर्त्ता विज्ञानमय एव जीव इति शङ्कते । नन्वान-न्दमय इति ।

(विज्ञानमयस्य जीवस्य कर्तृत्वे आक्षेपपरिहारौ) नन्वानन्दमयो न जीवः, किं तु ब्रह्मैवान्नमयादेरिवानन्दमये पर्यवयादन्यस्यानिर्देशात् । आनन्दमयस्यैव प्रकरणित्वादिति चेत्? न हीदं प्रकरणमान-न्दमये पर्यवसितम् । उपक्रमोपसंहारपराम-र्शेष्वानन्दमयस्याप्रतीतेः । न च "[1]रसं ह्येवायं लब्ध्वा ऽऽनन्दी भवति" "[2]यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्" इत्युपक्रान्तस्यानन्दम-यस्य परामर्शोऽस्तीति वाच्यम् । आनन्द-प्रकृत्यर्थस्यैवाभ्यस्यमानत्वात् । लक्षणाया-श्चान्याय्यत्वात् । उपक्रमे ह्यानन्दमयशब्द-

१ तैत्तिरीयोपनिषदि २ प्र. । ७ खं. । १ कं. ।
२ तैत्तिरीयोपनिषदि २ प्र. । ७ खं. । १ कं. ।

स्यान्नमयादिविकारप्रायपाठेन विकारवाचिनो ब्रह्मणि वर्त्तितुमनर्हत्वात् । आनन्दप्रकृत्यर्थैकरसे ब्रह्मणि प्राचुर्यवाचिनोऽपि मयटः प्रयोगानुपपत्तेः । न हि सैन्धवघने सैन्धवमय इति प्रयोगः सङ्गच्छते । प्रकृत्यर्थविरोधिनो मात्रयाऽनुवृत्तावेव प्राचुर्यार्थमयटः प्रयोगदर्शनात् । यथा ब्राह्मणमयो ग्राम इति । तथा च यदि ब्रह्मानन्दमयः स्यात् तर्हि दुःख्यपि स्यात्, न च परस्मिन्दुःखानुवृत्तिरुपपद्यते ॥

ब्रह्मविदाप्नोति परमित्युपक्रान्तब्रह्मण एव प्रकरणित्वात्तत्पर्यवसायित्वादेतस्य प्रकरणस्यानन्दमये च पर्यवसितत्वात्स एव ब्रह्मेत्यर्थः। आनन्दमयस्य प्रकरणित्वमसिद्धं तज्ज्ञापकाभावात्, किं त्वनन्तरनिर्दिष्टपुच्छब्रह्मैव प्रकरणि तस्यैवोपक्रम्यमानत्वादानन्दमयस्य प्रकरणित्वमाशङ्क्याह। न च रसमिति। उपक्रान्तस्येति। "[1]अथो ऽन्तर आत्मानन्दमय" इत्युपक्रान्तस्येत्यर्थः। आनन्दपदेन आनन्दमयस्याप्रतीतेर्न तस्याभ्यास इत्याह। आनन्दप्रकृत्यर्थस्येति। मुख्यतः प्रतीत्यभावे ऽपि लक्षणया प्रतीभागत्यागलक्षणाङ्गीकारेण मुख्यार्थैकदेशग्रहणान्न श्रुतित्वहानिः। यथा "[2]एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमि"ति वारपदात्तच्छब्दस्य प्रकृतधर्मविशिष्टधर्मिवाचकस्य धर्म-

१ तैत्तिरीयोपनिषदि २ प्र० । ५ खं० । १ कं० ।
२ अधिकरणन्यायमालायाम् २ अ. । २ पा० । १२ अधि० ।

मात्रलक्षकत्वे ऽपि न श्रुतिस्वहानिः । तव तु मयडर्थस्यानन्दस्य लक्ष्यत्वाच्छ्रुतिहानिरिति भावः । आनन्दमयशब्देन ब्रह्मोपक्रमोऽप्यसिद्ध इत्याह । उपक्रमे ऽपीति । विकारप्रायपाठेनेति । विकारार्थमयडन्तानेकपदैः सहपाठेनेत्यर्थः । नन्वस्य मयटः प्रकृत्यर्थप्राचुर्यवाचित्वाद्ब्रह्मपरत्वमित्याशङ्क्याह । आनन्दप्रकृत्यर्थेति । सैन्धवघनो लवणपिण्डः । कुत्र तर्हि प्राचुर्यार्थमयट्प्रयोग इत्यत आह । प्रकृत्यर्थविरोधिन इति । मात्रया लेशेनेत्यर्थः । प्रकृत्यर्थविरोधिनो ऽपि ब्रह्मण्यनुवृत्तिरस्त्वित्याशङ्क्य दुःखस्यैवानन्दविरोधित्वात्तस्य च पापफलत्वाद्ब्रह्मण्यनुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह । तथा च यदीति ।

निरवद्यत्वश्रुतिविरोधाद्ब्रह्मणि दुःखापादनमयुक्तमित्युक्ताभिप्रायानभिज्ञः शङ्कते । नन्विति ॥

ननु परस्मिन्नागमविरोधेन दुःखापादनमयुक्तमिति चेन्न । आपादने प्रमाणविरोधस्यालङ्कारत्वात् । न च वयं परस्मिन्नापादयामो दुःखं किन्तु आनन्दमयो ब्रह्म जीवो वेति संशयदशायां न्यायानुगृहीतश्रुत्यर्थो ग्राह्यो न तु न्यायातिक्रम इति ब्रूमः । न चाल्पत्वनिवृत्तिलक्षणयानन्दमयशब्दः परमात्मनीति वाच्यम् । मनुष्यानन्दादेरुत्तरोत्तरशतगुणाधिक्यप्रतिपादनेनैव ब्रह्मानन्दे तत्सिद्धेः । जीवे मुख्यार्थे संभवति लक्षणायोगाच्च । ननु जीवो ऽपि दुःख-

प्रचुरो ऽनादिश्चेति नानन्दमय इति चेत्। न अविद्यायामानन्दात्मकब्रह्मप्रतिबिम्बस्य ब्रह्माधीनाग्निमत्त्वसत्ताकतया तद्विकारत्वात्। किं चानन्दमयस्य ब्रह्मत्वे "[1]ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा" इति निर्दिष्टब्रह्मपुच्छत्वं तस्यानुपपन्नम्। न ह्येकमेव पुच्छं पुच्छवच्च भवति। तस्मात्प्रतिष्ठापदसन्निधानादाधारलक्षणया सर्वाधारो ब्रह्मैव ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति वाक्यार्थः। तदेव ब्रह्म प्रकरणे "[2]ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इत्युपक्रमे "[3]असन्नेव स भवति" "[4]असद्ब्रह्मेति वेद चेत्" इत्यादिपरामर्शादौ च तस्यैव प्रतीतेः। अत आनन्दमयः कर्त्तुरहमनुभवगोचरादन्यो जीव एव।

आपादनस्य तर्कतया प्रमाणविरोधो ऽनुकूल एवेत्याह। न आपादन इति। किं च ब्रह्मणो निर्दुःखत्वायैवानन्दमयशब्दार्थत्वं त्याज्यमित्येव ब्रूम इति स्वाभिप्रायमाह। न च वयमिति। न तु न्यायातिक्रम इति। न्यायस्यातिक्रमो यस्मिन् सो ऽर्थो न गृह्यत इत्यर्थः। ननु भूमशब्दवदानन्दमयशब्दो ऽप्यल्पत्वनिवृत्तिलक्षणया ब्रह्म-

१ तैत्तिरीयोपनिषदि २ प्र०। ८ खं०। १ कं०।
२ तैत्तिरीयोपनिषदि २ प्र०। ५ खं०। १ कं०।
३ तैत्तिरीयोपनिषदि २ प्र०। ६ खं०। १ कं०।
४ तैत्तिरीयोपनिषदि २ प्र०। ६ खं०। १ कं०।

पि वत्स्यंतीत्याशङ्कते। "'ये शतं प्रजापतेरानन्दाः स एको ब्रह्मण आनन्द" इत्यादिवाक्यैरेव तत्सिद्धेर्मैवमित्याह। न चाल्पत्वेति । किञ्च भूमपदस्य मुख्यार्थासम्भवात्युक्ता लक्षणा प्रकृते नैवमित्याह । जीव इति । जीवे ऽपि प्राचुर्यार्थस्य विकारार्थस्य वा मयटो नुपपत्तिरिति चोदयति । ननु जीवो ऽपीति । विकारप्रायपाठादानन्दमयशब्दो ऽपि जीवे प्रयुज्यमानो विकारार्थ एव जीवस्याप्यानन्दात्मकब्रह्मप्रतिबिम्बतया तदधीनाग्रिमक्षणसत्ताकत्वेन तद्विकारत्वात् घटादेरपि मृदधीनसत्ताकतया मृद्विकारत्वादित्यभिप्रेत्य परिहरति । न अविद्यायामिति । एवं स्वमते दोषं परिहृत्य परमते दोषान्तरमाह। किं चेति । निर्दिष्टब्रह्मपुच्छत्वमिति बहुव्रीहिः । आनन्दमयशब्दस्य जीवविषयत्वात् पुच्छवाक्यमेव ब्रह्मविषयमित्युपसंहरति तस्मादिति । यद्यपि मतद्वये ऽपि पुच्छपदे लक्षणा तुल्या तथापि प्रतिष्ठापदसन्निधानादाधारलक्षणैवेत्याह । प्रतिष्ठेति । तथा च सर्वाधारभूतं ब्रह्म आनन्दमयस्य प्रतिष्ठापर्यवसितं रूपमिति ब्रह्मैवोच्यत इत्यर्थः । आनन्दमयस्य जीवत्वप्रसाधनफलमाह । अत इति ॥

इदानीमानन्दमयस्य स्वशब्देनाभ्यासाभावे ऽपि ब्रह्मशब्देनाभ्यस्यमानत्वात् प्रकरणित्वमित्यश्रुतमीमांसावृत्तान्तस्य वादिनो मतमुत्थापयति । यत्त्विति ॥

(जयतीर्थमतोत्थापनम् ।) यत्त्वत्र जयतीर्थेनोक्तमानन्दमयो ब्रह्मैव। असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेदित्यादिनानन्दमयब्रह्मशब्दाभ्यासा-

१ तैत्तिरीयोपनिषदि २ प्र० । ८ खं० । १ कं० ।

त्प्राचुर्ये ऽपि मयट्प्रयोगात् । यथाश्रुताभिधाने च ब्रह्मण्यनानन्दस्यापि प्राप्तिः । प्रचुरानन्द इति विपरीतसमासेन पूर्णानन्द इति प्रतीतेः । अन्नमयादिपर्यायेष्वपि ब्रह्मण एव निर्देशादाकाशादिकारणत्वेनोक्तस्य तस्यैवान्नमयत्वादिपञ्चरूपप्रतिपादनात् । "[1]ये ऽन्नं ब्रह्मोपासते" "[2]प्राणं ब्रह्मोपासते" "[3]आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्" "[4]विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद" "[5]अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद" इत्यन्नमयादीन् प्रत्युदाहृतश्लोकेषु तद्विषयत्वेन ब्रह्मशब्दश्रवणादिति ॥

(जयतीर्थमतखण्डनम् ।) तदसत् । अभ्यासस्य पुच्छब्रह्मविषयत्वेनानन्दमयाविषयत्वात् । न हि तदनभिधायकेन शब्देन तदभ्यासो ऽस्ति । न चानन्दमयप्रकरणे श्रुतं ब्रह्मपदं तस्यैव वाचकमिति वाच्यम् । किमानन्दमयस्य प्रकरणित्वमभ्याससामर्थ्यात् किं वान्यतः । नाद्यः, परस्पराश्रयत्वप्रसङ्गात् । ब्रह्मपदेनानन्दमयस्य कल्प्योप-

१ तैत्तिरीयोपनिषदि २ प्र० । ५ खं० । १ कं० ।
२ तैत्तिरीयोपनिषदि २ प्र० । १ खं० । १ कं० ।
३ तैत्तिरीयोपनिषदि २ प्र० । ६ खं० । १ कं० ।
४ तैत्तिरीयोपनिषदि २ प्र० । ६ खं० । १ कं० ।
५ तैत्तिरीयोपनिषदि २ प्र० । ३ खं० । ६ कं० ।

स्थितिकत्वात् । न द्वितीयः, अभ्यासादिति सौत्रहेतुवैयर्थ्यापातात् । न चानन्दमयस्य "[1]ब्रह्मविदाप्नोति परमि"त्युपक्रमे "[2]सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे"ति मन्त्र "[3]आत्मन आकाश" इत्यादिब्राह्मणे स्वशब्देनापरामृष्टस्य प्रकरणित्वं मान्त्रवर्णिकत्वं वा कल्पयितुं शक्यते ।

प्राचुर्यार्थत्वे उक्तानुपपत्तिमुद्भाव्य परिहरति । यथा श्रुतेति । प्रायपाठपरित्यागो ऽपि नास्तीत्याह । अन्नमयादीति । न चान्नमयादिवाक्ये ब्रह्मोपस्थापकपदाभावात्कथं तन्निर्देश इत्याशङ्क्य "[4]स वा एष पुरुष" इत्यादितच्छब्देन प्रकृतब्रह्मण एव ग्रहणादस्ति तदुपस्थितिरित्याह । आकाशादीति । अन्नमयादिषु ब्रह्मशब्दप्रयोगादपि तेषां ब्रह्मरूपत्वमित्याह । ये ऽन्नं ब्रह्मेति । असद्ब्रह्मेति वेद चेदित्यादि ब्रह्मशब्दाभ्यासस्यान्यविषयत्वादानन्दमयस्याभ्यस्यमानत्वमसिद्धमिति दूषयति । तदसदिति । ननु तस्यैवायमभ्यास इति नेत्याह । न हीति । आनन्दमयप्रकरणे श्रुतस्य तदनभिधायकत्वमयुक्तमित्यत आह । न चेति । तत्र हेतुं विकल्पमुखेन दर्शयति । किमानन्दमयस्येति । प्रसङ्गमेवोपपादयति । ब्रह्मपदेनेति । ब्रह्मपदेन प्रकरणित्वादानन्दमयाकारप्रतीतेः कल्प्यत्वादित्यर्थः । द्वितीये तव "[5]आनन्दमयो ऽभ्यासात्" इति

१ तैत्तिरीयोपनिषदि २ प्र० । २ ख० । १ कं० ।
२ तैत्तिरीयोपनिषदि २ प्र० । १ खं० । १ कं० ।
३ तैत्तिरीयोपनिषदि २ प्र० १ खं० । १ कं० ।
४ तैत्तिरीयोपनिषदि २ प्र० ८ खं० । १ कं० ।
५ ब्रह्मसूत्रम्-१ अ० । १ पा० । १२ सू० ।

सूत्रासामञ्जस्यं स्यादित्याह । न द्वितीय इति । अन्यतो ऽपि प्रकरणित्वं दुःसम्पादमित्याह । न चानन्दमयस्येति । मान्त्रवर्णिकत्वं वेति । मन्त्रवर्णप्रमितस्यैव ब्राह्मणवाक्ये प्रतिपाद्यमानत्वान्मन्त्रवर्णिकत्वेनापि प्रकरणित्वं सिध्यति तदपीह नास्तीत्यर्थः ।

ब्रह्मणि दुःखाभावार्थं विपरीतसमास इत्युक्तमनूद्य दूषयति । यत्त्वित्यादिना ।

(श्रुतौ प्राचुर्यपदाप्रयोगः) यत्तु प्रचुरानन्द इति विपरीतसमास इति । तदसत् । श्रुतौ प्रचुरपदाभावात् । मयट्प्रत्ययस्य प्रकृत्या समासासम्भवात् । आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे तस्यैव तदवयवत्वानुपपत्तिः । न चैकत्वेन ब्रह्मण्यवयवावयवित्वनिराकरणमनुपपन्नं, तस्य तर्कागोचरत्वात् । अनवयवत्वप्रकरणाभावाच्चेति वाच्यम् । विचारानारम्भप्रसङ्गात् । ब्रह्मानवयवमात्मत्वाज्जीववत् "[1]अकायमव्रणम्" "[2]निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्" "[3]अपाणिपाद" इत्याद्यनुमानश्रुतिभिरनवयवत्वप्रमितेश्च । न चेश्वरशक्त्या ऽवयविनो ऽप्यवयवत्वमविरुद्धं तस्याचिन्त्यप्रभावत्वादिति

१ ईशावास्योपनिषदि ८ कं॰ ।

२ श्वेताश्वतरोपनिषदि ६ अध्या॰ । १९ कं॰ ।

३ श्वेताश्वतरोपनिषदि ३ अध्या॰ १९ कं॰ ।

साधु । ईश्वरशक्तेरपि शक्यस्वभावानुरोधादशक्त्यभावात् ।

(अवयवित्वखण्डनम्) किं चेदमवयवित्वम् । न तावदवयवारब्धद्रव्यत्वम् । आनन्दमयस्य ब्रह्मणोऽनारब्धत्वात् । अत एव न स्वावयवविशिष्टत्वमपि । अन्यावयववैशिष्ट्ये चावयवब्रह्मण आनन्दमयादन्यत्वेन तदेकत्वं न स्यात् । आनन्दमयो वा ब्रह्म न स्यात् । पुच्छं तु ब्रह्मैव, स्वशब्दात् । न च शरीरित्वमवयवित्वम् । अशरीरश्रुतिविरोधात् । तस्य निरसिष्यमाणत्वाच्च ॥

प्राचुर्य्यवाचकमयट्प्रत्ययोस्तीत्याशङ्क्य समर्थः पदविधिरिति पदाधिकारात्केवलप्रकृतेः प्रत्ययस्य वा अपदत्वान्न समास इत्याह । मयट्प्रत्ययस्येति । किं च ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति ब्रह्मण आनन्दमयपुच्छत्वाभिधानमनुपपन्नं स्यादित्याह । आनन्दमयस्येति । अन्यत्रैकस्यावयवावयविभावाभावे ऽपि ब्रह्मण उपपद्यत इत्याशङ्क्याह । न चेति । तर्कागोचरत्वे मीमांसानारम्भप्रसङ्गः स्यादिति दूषयति । विचारेति । द्वितीयहेतुरप्यसिद्ध इत्याह । ब्रह्मानवयवमिति । निष्कलं निरवयवम् । ननु जीवस्य तादृशाशक्त्यभावादनवयवत्वमीश्वरस्याचिन्त्यशक्तिमत्तयावयवावयविभावो न विरुध्यत इत्यत आह । न चेश्वरेति । किमीश्वरावयवी जन्यः उताजन्यः । नाद्यः, अनित्यत्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, तत्र शक्तेरयोगादित्याह ईश्वरशक्तेरिति ।

किमिदमानन्दमयस्यावयवित्वं किमवयवारब्धद्रव्यत्वमुत स्वावयवविशिष्टत्वमाहोस्विदन्यावयवविशिष्टत्वमथवा शरीरित्वमित्यभिप्रेत्याह । किं चेदमिति । आद्यं दूषयति । न तावदिति । द्वितीयं दूषयति । अत एवेति । अनारब्धत्वादेवेत्यर्थः । स्वावयवो वा नाम स्वारम्भकावयवः स न सम्भवतीत्यर्थः । तृतीयं दूषयति । अन्यावयवेति । ब्रह्मणोऽन्यावयवत्वे स्वावयविनैवैक्यमित्यानन्दमयेनैक्यं न सिद्ध्यतीत्यर्थः । किं चान्यावयवस्याब्रह्मत्वे तदभेदे आनन्दमयस्याप्यब्रह्मत्वं स्यादित्याह । आनन्दमयो वेति । ननु पुच्छपदेन ब्रह्मणोऽवयवत्वप्रतीतेः कथं तन्निरास इत्याशङ्क्य तेन स्वप्रधानब्रह्मशब्दसमभिव्याहारात्सर्वाधारभूतं ब्रह्मोच्यत इत्याह । पुच्छन्त्विवति । चतुर्थं दूषयति । न च शरीरित्वमिति ॥

अन्नमयादिवाक्यमपि ब्रह्मविषयमित्युक्तमनूद्य दूषयति । यत्त्वित्यादिना ।

(अन्नमयादिवाक्यं न ब्रह्मविषयम्) यत्त्वन्नमयादिपर्यायेष्वप्यन्नमयादिशब्देन ब्रह्मैवाभिधीयत इति । तदयुक्तम् । स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय इति वाक्ये स एषः प्रत्यक्षः शिरः पाण्यादिमानाकृतिविशेषः स वै योऽन्नात्पुरुष इति सर्ववाक्ये ऽन्नविकारत्वेन निर्दिष्ट एव तच्छब्देनाव्यवहितान्नविकारस्यैव परामर्शात् । ब्रह्मणश्च व्यवहितत्वात्सर्वनाम्नः सन्निहिताभिधानेनैव पर्यव-

सानात् । अथवास्य प्रकरणस्य परमात्मविषय-त्वेन स इत्यनेन तस्यैव परामर्शे ऽपि स एव जीवभावनानुप्रविष्टोऽन्नरसमयो न तु केवला-त्मा, तत्र विकारप्राचुर्यार्थयोरन्यतरस्याप्यस-म्भवात् ॥

यत्त्वत्र तेनैवोक्तमाकाशादिपुरुषान्तैः[1] श-ब्दैरुक्तमाकाशादिसारभूतं ब्रह्म स वा इति त-च्छब्देनैष पुरुष इत्येतच्छब्देनापि परामृश्यत इति ।

तत्तुच्छम् । अन्यवाचकेनान्याभिधानास-म्भवात् । अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात् । प्रथमा-वगतव्युत्पत्तिविरोधाच्च । लक्षणायाश्चायुक्त-त्वात् । आकाशादेः कार्यत्वासिद्धिप्रसङ्गाच्च ॥

(जयतीर्थाभिमत-सारभूतत्वखण्डनम्) किमिदं सारभूतत्वम् । वियदाद्यु-पादानत्वं, तन्नियन्तृत्वं, तत्सत्ता-त्मकत्वं, वा । आद्यद्वये ब्रह्मणो नाकाशादिश-ब्दवाच्यता । न हि गोपालादि मृद्वा गोघ-टादिशब्दैरभिधीयते । तृतीये तु स्पष्टकार्य-स्य मिथ्यात्वम् । अन्यसत्तया वियदादेः सद्बुद्धिगोचरत्वात् ॥

[1] पुरुषान्तशब्दैरिति युक्तः पाठः ।

ननु सन्निधेः प्रकरणस्य बलीयस्त्वात्प्रकरणिनो ब्रह्मण एव तच्छब्देन परामर्श इत्याशङ्क्यैवमपि जीवरूपेण ब्रह्मणो ऽन्नमयादित्वं न स्वरूपेणेत्याह । अथ वेति । तच्छब्देनाऽव्यवहितपरामर्श इत्यत्र जयतीर्थेनोक्तं यत्सर्गवाक्येप्याकाशादिपदैर्ब्रह्मणोऽभिधानात्तदेवाऽव्यवहितमिति ।

अत्राद्यं हेत्वसिद्ध्या दूषयति । यत्त्वत्रेति । शक्तिभेदेन सम्भवमाशङ्क्याह । अनेकार्थत्वस्येति । ननु तर्हि ब्रह्मण्येवाकाशादिपदशक्तिरस्तु नेत्याह । प्रथमेति । तर्हि लक्षणया ब्रह्माभिधानमित्याशङ्क्य सैव दोष इत्याह । लक्षणायाश्चेति । किं च लक्षणया ब्रह्माभिधाने आकाशादेरनभिधानात्तस्य कार्यत्वासिद्धिः स्यादित्याह । आकाशादेरिति । किं चास्मिन्पक्षे सम्भूतपदानन्वयप्रसङ्गो [1]'भूतसारत्वादिति हेतुवैयर्थ्यं चेति चशब्दार्थः । ब्रह्मणो भूतसारत्वमपि दुर्निरूपमित्याह । किमिति । गवां नियन्ता गोपालः । घटस्योपादनं मृत् । अनयोर्गोघटपदवाच्यत्वं न दृष्टमिति । हेतुमाह । न हीति । तृतीयं तु तवासिद्धमित्यभिप्रायेणाह । तृतीयेत्विति ॥

"[2]ये ऽन्नं ब्रह्मोपासत" इत्यादिनान्नमयादिषु ब्रह्मशब्दः श्रूयत इति चोद्यमनुवदति । यत्त्वन्नमयादीति ।

(अन्नमयवाक्ये ब्रह्मपदे नात्र-रसावच्छिन्नजीवाभिधानम्)

यत्त्वन्नमयादिविषयश्लोकेषु ब्रह्मशब्दश्रवणादन्नमयादिरपि ब्रह्मैवेति । तन्न । यथा मनसि ब्रह्मशब्दश्रवणेऽपि मनो न ब्रह्म एवमन्नं ब्रह्मेति सामा-

१ सारभूतत्वादिति क्वोमनः पाठः ।

२ तैत्तिरीयोपनिषद्यानन्दवल्ल्याम् २ अनु० ।

नाधिकरण्यमात्रेण नान्नस्य ब्रह्मत्वं, किन्त्वन्नरसविकारमेव, तदवच्छिन्नो जीवो वा तथोपास्यः। किं चान्नमयादेरपि ब्रह्मत्वे "[1]अन्यो ऽन्तर आत्मा प्राणमय" इत्यादिना तदन्यत्वतदान्तरत्वव्यपदेशो न स्यात्। न हि ब्रह्म बाह्याभ्यन्तरभूतमनेकमस्ति। न चैकस्याप्यनेकरूपभावादुपपद्यत इति वाच्यम्। रूपान्तरविशिष्टस्य वस्तुनो रूपान्तरविशिष्टाद्भेदे ब्रह्मैकत्वावधारणश्रुतिविरोधात्। अभेदे आन्तरत्वाद्यनुपपत्तेः। भेदाभेदस्य विरुद्धत्वात्। तस्मान्मन्त्रे प्रतिज्ञातम् "[2]आत्मन आकाशः सम्भूत" इत्यादिना "[3]अन्नात्पुरुष" इत्यन्तेनारम्भणाधिकरणन्यायेन समर्थगुहाप्रवेशेन प्रतिज्ञातं सर्वान्तरत्वं, शरीरप्राणादिभ्यो बाह्याभ्यन्तरभावेन स्थितेभ्यो ऽप्यान्तरताप्रदर्शनेन प्रतिपादयितुं, शाखाचन्द्रन्यायेनान्नमयादीन् कोशान् "[4]स वा एष" इत्यादिनोपन्यस्य, बाह्यात्मबुद्धिनिरासार्थं तत्तत्को-

१ तैत्तिरीयोपनिषद्यानन्दवल्ल्याम् ३ अनु० ।
२ तैत्तिरीयोपनिषद्यानन्दवल्ल्याम् २ अनु० ।
३ तैत्तिरीयोपनिषदि ब्रह्मानन्दवल्ल्याम् १ अनु० ।
४ तैत्तिरीयोपनिषदि ब्रह्मानन्दवल्ल्याम् १ अनु० ।

शेष्वात्मबुद्धिं द्रढयितुं, ये ऽन्नं ब्रह्मोपासत इत्यादिनान्नाद्यवच्छिन्नब्रह्मोपासना विधत्त इति भगवत्पादव्याख्यैव प्रख्यातबहुगुणेति ॥

उपास्तिश्रवणात्तेषु ब्रह्मदृष्ट्यभिप्रायं ब्रह्मपदं न तु ब्रह्मत्वपरमिति सदृष्टान्तमाह । तत्र यथेति । किञ्च तेषां ब्रह्मत्वे ऽन्यान्तरपदयोरानर्थक्यं स्यादित्याह । किञ्चेति । स्वरूपेणैकत्वे ऽपि तत्तदुपाधिविशिष्टत्वाकारेण नानात्वमित्याशङ्क्या ऽह । न चेति । विशिष्टानामपि ब्रह्मत्वमुताब्रह्मत्वम् । द्वितीये मदिष्टसिद्धिः । आद्ये ऽपि किं तेषां वस्तुतो भेद उताभेदो भेदाभेदो वा । न सर्वथापीत्याह । रूपान्तरेति । एवं परपक्षे तैत्तिरीयकश्रुतेरसामञ्जस्यमुक्त्वा स्वपक्षे सामञ्जस्यमाह । तस्मादिति । मन्त्रे, "[1]सत्यं ज्ञानमि"ति सङ्ग्रहवाक्ये । आरम्भणाधिकरणान्यायेनेति । "[2]तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य" इत्यधिकरणेनोक्तेन सतो वा असतो वा भिन्नस्य वा ऽभिन्नस्य कार्यस्योत्पत्तेरयोगात् "[3]वाचारम्भणं विकार" इत्यादिशब्दैः स्वतःसत्त्वनिषेधात् कारणसत्तयैव सद्वत्प्रतीयमानं कार्यमनिर्वचनीयमतो न वस्तुतः कार्यकारणभेद इति न्यायेन प्रतिपाद्येत्यर्थः । सर्गवाक्येनैवानन्त्यसिद्धेः "[4]स वा एष पुरुष" इत्यादि किमर्थमित्याशङ्क्य प्रतिज्ञान्तरोपपादकत्वेनोपयोगमाह । गुहाप्रवेशेनेति । बुद्धिर्गुणशब्दार्थः । शाखाचन्द्र-

१ तैत्तिरीयोपनिषदि २ प्र० । १ खं० । १ कं० ।
२ वेदान्तसूत्रम् । अ० २ । पा० १ । सू० १४ ।
३ छान्दोग्योपनिषदि ६ प्र० । १ खं० । १ कं० ।
४ बृहदारण्यकोपनिषदि ४ प्र० । ४ ब्रा० । २२ कं० ।

न्यायेनेति । चन्द्रलेखामपश्यन्तं प्रति शाखाग्रं पश्येति तदु-पलक्षणं शाखाग्रमुपदिश्य पश्चाद्यथातत्स्वरूपमुपदिश्यते तद्वदित्यर्थः । अन्नमयादिषु ब्रह्मशब्दप्रयोगस्याभिप्राय-माह । बाह्यात्मबुद्धीति ॥

बृहदारण्यकश्रुतिरप्यहङ्कारानात्मत्वे प्रमाणमि-त्याह । तथा योऽयमिति ।

(अहङ्कारादीना-मनात्मत्वम्)

तथा "[1]योयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष" इति प्राणान्तःकरणाख्या-हङ्कारक्षणिकविज्ञानातीतमनवच्छिन्नज्योतिरा-त्मकं जीवस्वरूपं दर्शयति । सूत्रकारोप्यहमनु-भवविषयातिरिक्तं जीवस्य ब्रह्माख्यं रूपं न षष्ठ-प्रपाठके प्रतिपाद्यमुपक्रमादेरहमनुभवगोचर-मात्रनिष्ठत्वादित्याशङ्क्य सुषुप्त्युत्क्रान्तिकाल-योः "[2]प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद, [3]प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ उत्सर्जन्याति" इत्या-दिना संसारिणः पारमार्थिकब्रह्माख्यस्वरूपा-न्तरनिर्देशात् "[4]योऽयं विज्ञानमय" इत्याद्य-

---

१ बृहदारण्यकोपनिषदि ४ प्र० ३ । ब्रा० । ८ कं० ।

२ बृहदारण्यकोपनिषदि ४ प्र० । ३ ब्रा० । २१ कं० ।

३ बृहदारण्यकोपनिषदि ४ प्र० । ३ ब्रा० । ७ कं० ।

४ मुण्डकोपनिषदि ३ मुं० । १ खं० । १ कं० ।

सङ्गोदासीनजीवस्वरूपपरमित्याह । सुषुप्त्युत्क्रा-न्त्योर्भेदेनेति । एवं "[1]तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति" इत्यभोक्तारं जीवं दर्शयति । नन्वयं मन्त्रः परमात्मन एवानशनं दर्शयति जीवस्य तु पिप्पलं स्वाद्वत्तीति भोक्तृत्वमेव दर्शयतीति चेत् । न एवं सति "[2]ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति" इति वाक्यशेषावगतस्य विदुषो ब्रह्मभावस्योपक्रमगतैकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानस्य च बाधप्रसङ्गात् । भोक्तृभोक्त्रोरभेदायोगात् ॥

हृद्यन्तर्ज्योतिरिति जडान्तःकरणात्मकाहङ्कारस्तदूवृत्त्यज्ञानेभ्यो भेदः प्रतीयते, पुरुष इति क्षणिकविज्ञानात् सर्वासु पूर्षु शेत इति पुरुषशब्दार्थत्वात् । अत एवानवच्छिन्नमस्याः श्रुतेरुक्तमर्थं भगवान् बादरायण आचार्योऽपि न्यायपुरःसरं निर्णयामासेत्याह । सूत्रकारोऽपीति । षष्ठप्रपाठके षष्ठाध्याये । उपक्रमादेरिति "[3]स वा अयं पुरुषो जायमान" इत्यादिना जन्ममरणावस्थात्रयादेरुपन्यासादित्यर्थः । सुषुप्तिकाले प्राज्ञेन परमेश्वरेणात्मना स्वस्वरूपेण सम्परिष्वक्तो भेदबुद्ध्यभावमात्रेणैक्यं गत उत्क्रान्तिकाले प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ अधिष्ठित उत्सर्जनं हिक्कादि-

१ मुण्डकोपनिषदि ३ मुं० । २ खं० । ८ कं० ।
२ मुण्डकोपनिषदि १ मुं० । १ खं० । ३ कं० ।
३ मुण्डकोपनिषदि १ मुं० । १ खं० । १ कं० ।

शब्दं कुर्वन्यातीत्यर्थः । अत्रात्मनेति विशेषणात्प्राज्ञस्य जीवरूपेण सम्परिष्वक्तस्याहमनुभवे प्रकाशमानस्यैवात्मपदार्थत्वादिति भावः। जीवरूपस्य भोक्तृव्यतिरेके आथर्वणश्रुतिमपि प्रमाणयति। एवं तयोरिति। अनश्नन्नन्य इत्यस्य परमात्मविषयत्वं शङ्कते। नन्वयं मन्त्र इति। भिन्नजीवेश्वरपरत्वेन व्याख्यानं पूर्वापरवाक्यविरुद्धमिति दूषयति। न, एवं सतीति। उपक्रमगतेति। "[1]कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति" इति श्रुतेरित्यर्थः।

अनश्नन्वाक्यस्य जीवविषयत्वेऽन्यस्य भोक्तुरभावादशनवाक्यमनर्थकं स्यादिति चोदयति। कथं तर्हीति।

(जीवो न भोक्तास्वरूपतः) कथं तर्हि पिप्पलं स्वाद्वत्तीति श्रुतिरिति चेत्। सा हि ब्रह्मस्वरूपस्य सतो जीवस्य बुद्ध्युपाधिकृतं भोक्तृत्वमनुभवसिद्धमनुवदति केवलस्वरूपेण तस्यैवाभोक्तृत्वं दर्शयितुं न तु भोक्तृत्वपरा। अत एवायं मन्त्रो पैङ्गिरहस्यब्राह्मणेनास्मदुक्ताभिप्रायेण व्याख्यातः। तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्त्वं, अनश्नन्न्यो अभिचाकशीतीत्यनश्नन्न्योऽभिपश्यति ज्ञः तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञाविति। ननु तत्रापि सत्त्वशब्दो जीवं क्षेत्रज्ञशब्दश्च परमात्मानमभिदधातीति चेत्। न तदेतत्सत्त्वं येन स्वप्नं पश्यति अथ योऽयं शारीर उपद्रष्टा क्षेत्रज्ञ इति ब्राह्मणेन सत्त्वक्षेत्रज्ञ-

[1] मुण्डकोपनिषदि । १ मु० । १ खं० । १ कं० ।

पदयोरन्तःकरणशरीरपरतया व्याख्यातत्वात् । येनेति यच्छब्दवाच्यस्य तदित्यत्र तच्छब्देनाभिधानाज्जीवस्यैव स्वप्नोपद्रष्टृत्वात् ।

(जीवक्षेत्रज्ञौ न भिन्नौ) एवं पाञ्चरात्रे परमात्मसंहितायाम् ।

परक्षेत्रज्ञयोरैक्यमात्मनः श्रुतिचोदितम् ।
क्षेत्रज्ञस्य बहुत्वं हि देहभेदात्प्रतीयते ॥
एकस्यैव तु बिम्बस्य दर्पणेषु तथा भिदा ।
भूतपञ्चकसङ्घातः क्षेत्रं तत्र व्यवस्थितः ॥
जीवो यस्तं विदुः प्राज्ञाः क्षेत्रज्ञं परसंज्ञितम् ।
इति परव्यावृत्तजीवं क्षेत्रज्ञं दर्शयति ॥

स्फटिकलौहित्यवदौपाधिकं जीवस्य भोक्तृत्वं तदर्थ इति परिहरति। सा हीति । यत एतस्य भोक्तृत्वमनीश्वरत्वं वान्यतः सिद्धत्वान्न श्रुतिगम्यमत एवायं मन्त्रो ब्राह्मणवाक्येनाज्ञातजीवपरमार्थस्वरूपपरतया व्याख्यात इत्याह। अत एवेति। ज्ञश्चिद्रूपः। पर्यवसितमन्त्रार्थं श्रुतिः संक्षिप्य दर्शयति। ताविति। इदं व्याख्यानं जीवेशभेदपक्षेपि न विरुध्यत इति चोदयति। ननु तत्रापीति। एतच्चोद्यं श्रुत्यैव निरस्तमित्याह। न तदेतदिति। नन्वत्रापि यः स्वप्नं पश्यति तत्सत्वं य उपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञ इति जीवेशावेवोक्ताविति तत्राह । येनेति । यत्तदोरेकार्थत्वात्करणे च यच्छब्द प्रयोगात्तदेव तच्छब्दसमानाधिकरणसत्त्वशब्दार्थः। उपद्रष्टेत्यत्रापि स्वप्नस्य सन्निहितत्वात्तद्द्रष्टा जीव एव क्षेत्रज्ञ-

पदेनोच्यते शारीरत्वं च तस्यैव सम्भवति "[1]शारीर आत्मा" "[2]प्राज्ञेनात्मना" इत्यत्र जीवस्यैव शारीरत्वेन प्रसिद्धेरित्यर्थः। वस्तुतो ब्रह्माभिन्न एव क्षेत्रज्ञपदार्थ इत्युक्तमागमसम्मत्या द्रढयति। एवं पाञ्चरात्रे इति। आत्मन इति। स्वकीयशाखागतश्रुत्युक्तमित्यर्थः । अथवा परक्षेत्रज्ञयोरात्मनः स्वरूपस्यैक्यमित्येवं योजना आत्मनोरिति पाठेऽस्तिचेत् सुबोधः। श्रुत्युक्तं सदृष्टान्तमुपपादयति। क्षेत्रज्ञस्येति । परसंज्ञितमिति । वस्तुतः पराभिन्नमित्यर्थः । परव्यावृत्तमिति । औपाधिकेभेदेन भिन्नमित्यर्थः ॥

अशनवाक्यमन्तःकरणविषयमित्युक्तं तदाक्षिपति। नन्विति ।

(चेतनस्याभोक्तृत्वम्) ननु कथमचेतनस्यान्तःकरणस्य भोक्तृत्वमिति चेत्। न, नह्मीयं श्रुतिरचेतनस्य भोक्तृत्वं वदति, तथा सत्युभयपरत्वेन वाक्यभेदप्रसङ्गात्। अपि तु चेतनस्याभोक्तृत्वमेव प्रतिपादयन्ती चैतन्यसमानाधिकरणभोक्तृत्वप्रतीतिस्तर्हि कथमित्याशङ्क्य चैतन्याभोक्तृत्वप्रमित्यर्थमेव चिच्छायाग्राह्यन्तःकरणगतमनुवदति। तथाच [3]द्वा सुपर्णेति मन्त्रेण जीवः परमात्मभावाभिप्रायेणाभोक्तेति प्रतिपाद्यते। एवं तत्र तत्र परमात्मन

१ बृहदारण्यकोपनिषदि ४ प्र० । ३ ब्रा० । ३५ कं० ।
२ बृहदारण्यकोपनिषदि ४ प्र० । ३ ब्रा० । ३४ कं० ।
३ छान्दोग्योपनिषदि ५ प्र० । खं० । २ कं० ।

एव बुद्धावनुप्रवेशश्रुतिरपि जीवो वस्तुतः कर्त्ता ऽभोक्तेति मते प्रमाणम् । न चान्तर्यामिरूपेणानुप्रवेशो न तु जीवरूपेणेति वाच्यम् । अनुप्रविष्टस्य "[1]स एष इह" इत्यादौ तत्र तत्र भोक्तृत्वश्रवणात् । "[2]अनेन जीवेन" इत्यनुप्रविष्टे जीवशब्दश्रवणाच्चेति ॥

अचैतन्यस्यापि चैतन्यतादात्म्याद्भोगपरिणाम इति वक्तुं श्रुत्यभिप्रायं तावदाह । न हीयमिति । उभयपरत्वेनेति । सत्त्वस्य भोक्तृत्वं क्षेत्रज्ञस्य तदभाव इत्यर्थद्वयपरत्वेनेत्यर्थः । जीवो वस्तुतो ऽभोक्तैव तस्मिन्प्रतीयमानो भोगः स्फटिकलौहित्यवदौपाधिकः । उपाधिश्च क इत्याकाङ्क्षायां चित्प्रतिबिम्बाश्रयतया लब्धचेतनभावो दुःखादिपरिणाम्यन्तःकरणमेवेति तयोरन्य इति श्रुतिरनुवदतीत्याह । अपि त्विति । मन्त्रार्थमुपपादितमुपसंहरति । तथा चेति । किं च सर्वशाखास्वपि "[3]स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यः" "[4]तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" "[5]अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य" "[6]सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते" "[7]स एष भूतानीन्द्रियाणि विराजं देवताः कोशांश्च सृष्ट्वा प्रविश्यामूढो मूढ इव व्यवहरन्नास्ते" "[8]माययैव तस्माद्द्वय एवायमात्मा"

१-३ बृहदारण्यकोपनिषदि १ प्र० । ४ ब्रा० । ६ कं० ।
२-५ तैत्तिरीयोपनिषदि ब्रह्मानन्दवल्ल्याम् । ५ प्र० । ३ खं० । २ कं० ।
४ तैत्तिरीयोपनिषदि ब्रह्मानन्दवल्ल्याम् । ६ अ० । १ कं० ।
६ तैत्तिरीयपुरुषसूक्तम् । मं० । ७ नृसिंहोत्तरतापनीयोपनिषदि । ६ कं० ।
८ नृसिंहोत्तरतापनीयोपनिषदि । ९ कं० ।

"[1]पुरश्चक्रे चतुष्पादः पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशत्" "[2]रूपं रूपं प्रति रूपो बभूव" इत्यादिकाः श्रुतय उक्तार्थे मानमित्याह । एवं तत्रेति । प्रवेशश्रुतेरन्यथोपपत्तिमाशङ्क्याह । न चेत्यादिना । भोक्तृत्वश्रवणादिति । "[3]पश्यन् शृण्वन्मन्वान" इति श्रुतेरित्यर्थः ॥

एवं श्रुतितोऽहङ्कारात्मनोर्भेदं प्रसाध्येदानीं न्यायतः साधयितुमुपक्रमते । इदानीमिति ।

(अहङ्कारातिरिक्तात्मानुमानम्) **इदानीं युक्तितोप्यहङ्कारातिरिक्तश्चित्स्वभाव आत्मा निरूप्यते । हङ्कारो, नात्मा, दृश्यत्वात्, तस्मिन्प्रतीयमानेप्यप्रतीयमानत्वाद्वा । घटवत् ॥**

तत्र विवरणाचार्य्योऽनुमानं प्रयुङ्क्ते अहङ्कारो नात्मेति । आत्मा तच्छब्दार्थः ॥

अत्र पक्ष एव तावद्दुर्निरूप इत्याह पूर्ववादी । स्यादेतदिति ।

(पक्षासिद्धिप्रदर्शनं पूर्ववादिनः) **स्यादेतदहङ्कारो यद्यन्तःकरणं तदा सिद्धसाधनम् । अथ तदतिरिक्तोऽहमिति व्यवहारविषय स्तदाबाधः । अन्तःकरणातिरिक्ताहमितिव्यवहारविषयस्य चैतन्यस्य तव मत आ-**

१ बृहदारण्यकोपनिषदि ४ प्र० । ५ ब्रा० । १७ कं० ।

२ बृहदारण्यकोपनिषदि ४ प्र० । ५ ब्रा० । १९ कं० ।

३ बृहदारण्यकोपनिषदि । ३ प्र० । ४ ब्रा० । ७ कं० । वदन्वाक् पश्यंश्चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं मन्वान इति श्रुतौ पाठः ।

त्मत्वात् । देहोऽपि तद्व्यवहारविषय इति चेत्तर्हि सिद्धसाधनम् । अथाहमिति पदार्थो ऽहङ्कारः । न, तस्यापि भवन्मते उभयात्मकत्वेन बाधात् । न चान्तःकरणमेवाहम्पदार्थः । भागत्यागलक्षणाभ्युपगमविरोधात् । चेतनवाचिनो ऽहंशब्दस्य केवलान्तःकरणवाचकत्वायोगात् । तथात्वे वा सिद्धसाधनत्वात् । न चाहमिति ज्ञानविषयः सः । चैतन्यस्याप्यहमिति वृत्तिविषयत्वात् । तदतिरिक्तज्ञानस्य परम्प्रत्यसिद्धेः । नापि ज्ञानाद्याश्रयः पक्षः । त्वदभिमतात्मनो वृत्तिज्ञानाश्रयत्वाच्चैतन्यानाश्रयत्वात् । नापि तदुपादानं पक्षः । सर्वोपादानचिद्रूपब्रह्मणोऽपि तत्त्वात् । परिणामित्वस्य परं प्रत्यसिद्धेः । तत्समवायित्वस्य सिद्धान्तेऽन्तःकरणेऽप्यभावात् । ज्ञानाद्युपादानस्यान्यत्वेन बाधाच्च ॥

अत्र पक्षीकृताहङ्कारः किमन्तःकरणं, तदतिरिक्तो ऽहमिति व्यवहारविषयो वा, अहमिति पदार्थो वा, अहमिति ज्ञानविषयो वा, ज्ञानाद्याश्रयो वा, ज्ञानोपादानं वा, ज्ञानपरिणाम वा, ज्ञानसमवायी वेति विकल्पं मनसि निधायाद्यमनूद्य दूषयति । अहङ्कारो यदीति । द्वितीयं निराकरोति । अथ तदतिरिक्तेति । बाधमेवोपपादयति । अन्तःकरणेति । देहस्यापि तादृशत्वेन पक्षत्वेन बाध इति

शङ्कते । देहोऽपीति । तर्ह्यन्यद्दूषणमित्याह । तर्हीति । तृतीयमनूद्यांशतो बाधेन दूषयति । अथाहमिति । उभयात्मकत्वेनेति । चिदचिदात्मकत्वेनेत्यर्थः । अचिदंश एव तदर्थ इत्याशङ्क्याह । न चेति । भागत्यागेति । अहंब्रह्मास्मीति वाक्ये ऽहमर्थस्य ब्रह्माभेदविरुद्धमचिदंशं परित्यज्य चिदंशेऽहंपदं न लक्ष्यत इत्यभ्युपगमविरोधः स्यादित्यर्थः केवलान्तःकरणवाचित्वं व्युत्पत्तिविरुद्धं चेत्याह । चेतनवाचिन इति । अङ्गीकृत्याप्याह । तथात्वे वेति । चतुर्थं दूषयति । न चाहमिति । सः पक्षः । ज्ञानपदेन किं जन्यज्ञानं विवक्षितमुताजन्यम्, आद्ये बाध इत्याह । चैतन्यस्यापीति । द्वितीये पक्षासिद्धिरित्याह । तदतिरिक्तेति । पञ्चमं दूषयति । नापीति । अत्रापि ज्ञानं जन्यमजन्यं वेति विकल्प्य क्रमेण दूषयति । त्वदभिमतेति । षष्ठं दूषयति । नापि तदुपादानमिति । सप्तमाष्टमावन्यतरासिद्ध्या दूषयति । परिणामित्वस्येत्यादिना । उत्तरकल्पचतुष्टये दूषणान्तरमाह । ज्ञानाद्युपादानस्येति ॥

साध्येऽपि किमनात्मत्वमात्मत्वाभाववत्त्वमात्मत्ववदन्यत्वं वा । उभयत्रापि किमात्मत्वं जातिः, ज्ञानाद्याश्रयत्वं वा, ज्ञानत्वं वेति विकल्प्य, सर्वथाप्ययुक्तमित्याह । साध्यमपीति ।

(साध्यासिद्धिप्रदर्शनम्)

साध्यमप्यात्मत्वाभाव आत्मान्यत्वं वा न सम्भवत्यात्मत्वजातेः सिद्धान्ते ऽभावात् । ज्ञानाद्याश्रयत्वमात्मत्वं चेत्तदभावसाधने बाधः । ज्ञानत्वं चेत्सिद्धसाधनम् ।

(हेत्वसिद्धिः) दृश्यत्वमपि दर्शनविषयत्वं वा, वृत्तिविषयत्वं वा, स्वव्यवहारे चैतन्यापेक्षत्वं वा, न सम्भवति । ब्रह्मणि व्यभिचारात् । ब्रह्मणः प्रकाशविषयत्वाभावे व्यवहारविषयत्वासम्भवात् । नापि स्वव्यवहारे स्वातिरिक्तज्ञानापेक्षत्वम् । ब्रह्मव्यवहारे ऽपि तदतिरिक्तवृत्तिज्ञानापेक्षणात् । न च चैतन्यं ज्ञानशब्दार्थः । ब्रह्मव्यवहारस्यापि तद्भिन्नजीवचैतन्यवृत्तिचैतन्यापेक्षणात् । न च वस्तुतो ऽतिरिक्तत्वं विवक्षितमिति वाच्यम् । सिद्धान्ते तदभावात् । द्वितीये ऽपि हेतावप्रतीयमानत्वमसिद्धम् । अहमिति प्रतीयमानत्वात् । न च सुषुप्तावहङ्कारो न प्रतीयत इति वाच्यम् । सुखमहमस्वाप्समिति तत्परामर्शदर्शनेन तदापि तत्प्रतीतेः । न चाहङ्कारस्य तदाश्रयाभेदात्तथानुभवो न तु स परामर्शविषय इति वाच्यम् । निर्विषयपरामर्शायोगात् । अहङ्कारांशज्ञाने ऽपि परामर्शत्वानुभवाच्च ॥

प्रथमं हेतुं विकल्प्य दूषयति । दृश्यत्वमपीति । ननु ब्रह्मणः स्वप्रकाशस्वरूपस्य दर्शनविषयत्वाभावान्नायं हेतो-

स्तत्र व्यभिचार इत्यत आह । ब्रह्मण इति । व्यवहारस्य स्वसमानविषयप्रकाशजन्यत्वनियमादित्यर्थः । प्रकारान्तरेण दृश्यत्वनिरुक्तिमाशङ्क्य दूषयति । नापीति । किमत्र ज्ञानपदेन वृत्तिर्विवक्षिता उत तदतिरिक्तं चैतन्यम्, आद्ये व्यभिचारमाह । ब्रह्मव्यवहारेऽपीति । द्वितीयमपि व्यभिचारेण दूषयति । न च चैतन्यमिति । जीवचैतन्येति । प्रमातृतया जीवचैतन्यस्य प्रमाणतया वृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यस्य चापेक्षणादित्यर्थः । ननु ज्ञानस्य स्वातिरिक्तत्वं वास्तवं विवक्षितम् । प्रमातृप्रमाणचैतन्ययोर्ब्रह्मापेक्षया न वास्तवातिरिक्तत्वमिति न व्यभिचार इत्याशङ्क्य तव मते वास्तवभेदस्य कुत्राप्यभावादसिद्धिः स्यादिति दूषयति । न च वस्तुत इति । तस्मिन्प्रतीयमानत्वादिति हेतौ किं सर्वदाप्रतीयमानत्वं विवक्षितमुत कदाचित् । आद्ये ऽसिद्धिमाह । द्वितीये ऽपीति । द्वितीयं दूषयति । न चेति । सौषुप्तिकाहङ्कारस्य परामर्शनेन तदा तदनुभवो वाच्यः । तथा चात्रापि पक्षे हेतुरसिद्ध इत्याह । सुखमहमिति । नन्वस्य परामर्शस्य नाहङ्कारो विषयो येन सुषुप्तौ तदनुभवः कल्प्येत, किन्तु तस्य परामर्शस्याश्रयभूतचिदात्माभेदारोपादहमंशे परामर्शो ऽनुभव एव । तथा च सुषुप्तावप्रतीयमानत्वान्नासिद्धिरित्यत आह । न चाहङ्कारस्येति । अत्र सुखस्वापयोर्विशेषणतया भानादहमर्थस्य विशेष्यत्वेनाविषयत्वे निर्विषयकपरामर्श एव न स्यादित्याह । निर्विषयेति । यदुक्तमहमंशे परामर्शो ऽनुभव एवेति तत्तदंशे ऽपि स्मृतित्वानुभवो विरुद्ध इत्याह । अहङ्कारांशेति ॥

ननु परामर्शविषयात्मचैतन्याभेदारोपादहङ्कारे परामृश्यमानत्वभ्रमस्तथा च न विरोध इत्यत्राह । न च परामृश्यमानेति ।

(अहङ्कारे पराम्मृश्यमानत्व-भ्रमनिरासः।) न च पराम्मृश्यमानात्माभेदारोपादहङ्कारस्य तथात्वमिति वाच्यम्। तद्भेदासिद्धेः पूर्वं तदभेदानुभवस्य भ्रमत्वासिद्धेः। एतेन सुषुप्तावहमर्थप्रकाशो स्मर्य्येत ह्यस्तन इवाहङ्कार इति निरस्तम्। स्मर्यमाणत्वात्। सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शस्य तद्विषयत्वात्। अहमित्यभिमन्यमान एवास्वाप्समिति परामर्शः स्यादिति चेत्। न, अहमर्थप्रकाशो तदभिमानपरामर्शापादनस्य व्यधिकरणत्वात्। किं च सुषुप्तावहङ्कारोऽस्ति न वा। आद्ये न तदा तदननुभवः। तस्य भवन्मते केवलसाक्षिवेद्यत्वात्। द्वितीये तस्य स्मर्त्तृत्वानुपपत्तिः। अन्यानुभूते ऽन्यस्यस्मरणायोगात्। चैतन्याभेदमात्रस्यातिप्रसक्तत्वात्। अहमर्थस्य सुषुप्तावभावे ऽहं निर्दुःखः स्यामिति सुषुप्त्यर्थिप्रवृत्त्ययोगात्। यो ऽहं सुप्तः सो ऽहं जागर्मीति प्रत्यभिज्ञानविरोधात्। अहङ्कारव्यक्तिभेदात् कृतहानाकृताभ्यागमश्च। कर्त्तुरन्यत्वाद्भोक्तुरभिन्नचैतन्यस्य कर्तृत्वाद्यभावात्। अहङ्करोमीत्येव प्रतीत्याहमर्थान्यात्मनि कर्तृत्वाद्ययोगाच्च। न च जाग्रत्येव कदाचिदप्रतीयमानत्वान्नासिद्धिः। तथाप्यात्मनि प्रतीयमाने तदप्रतीतेरसिद्धेः।

प्रकाशाभावस्याविद्याविषयत्वस्य वा अप्रकाशमानत्वस्यासिद्धेश्च । किं चाहमर्थस्यानात्मत्वेऽहं करोमि जानामीति प्रतीत्यनुपपत्तिः । कर्तृत्वादेरात्मधर्मत्वात् । अहं मुक्तः स्यामिति प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च । अहमर्थस्यान्तःकरणगर्भितत्वे मम मन इतिप्रतीत्ययोगाच्च । मम मनःस्फुरति मनोऽस्तीति ज्ञानादहमिति ज्ञानस्यावैषम्यप्रसङ्गाच्च । ज्ञानानाश्रयत्वं चोपाधिः । अहमर्थ आत्मा ज्ञानाश्रयत्वादित्य ईश्वरात्मवद्व्यतिरेकेण घटवद्वेति सत्प्रतिपक्षत्वाच्चेति ॥

अहङ्कारात्मभेदस्यासिद्धत्वेन परामृश्यमानात्माभेदस्यारोपितत्वमसिद्धमित्याह । तद्भेदासिद्धेरिति । सुषुप्तावहमर्थप्रतीतेः बाधितत्वादाचार्योक्तबाधकतर्कोऽपि निरस्त इत्याह । एतेनेति । ह्यस्तन इति । पूर्वदिनवर्तीत्यर्थः । तर्हि ह्यस्तनवदभिमानोऽपि परामृश्येतेति शङ्कते । अहमितीति । अभिमानस्याननुभवान्न तत्परामर्श इत्यभिप्रेत्याह । न, अहमर्थेति । किं च सुषुप्तावहमर्थस्यावश्यकत्वात्तस्य केवलसाक्षिवेद्यत्वाच्च तदनुभव आवश्यक इत्याह । किं च सुषुप्ताविति । स्मरणस्याहङ्कारधर्मत्वादनुभवकाले तदभावे तस्य स्मर्तृत्वानुपपत्तिरित्याह । द्वितीय इति । आत्मानुभवबलात्तदुपपत्तिमाशङ्क्याह । अन्यानुभूतेति । अनुभवितृचैतन्यतादात्म्यात्तदुपपत्तिमाशङ्क्यातिप्रसङ्गमाह । चैतन्येति । दुःखिन एव हि दुःखाभावः पुरुषार्थस्ततश्च दुःख्यह-

ङ्कार एव सुषुप्तौ तदभाववत्तया वक्तव्य इत्याह । अहं निर्दुःख इति । किं च सुषुप्तकालीनाहङ्कारेणेदानींतनस्यैक्यानुभवान्न तदा तदभाव इत्याह । यो ऽहं सुप्त इति । किं च सुषुप्तावहङ्कारनाशे तत्कृतकर्मणामानर्थक्यमन्यस्योत्पन्नस्याकस्माद्भोगश्च स्यादित्याह । कृतहानेति । नन्वनादिचैतन्यस्यानुगतत्वान्नोक्तदोष इत्याशङ्क्य तस्य कूटस्थत्वेन कर्तृत्वाद्यनुपपत्तिरित्याह । अभिन्नेति । चैतन्यमात्रस्य कर्तृत्वाद्यभिधानमनुभवविरुद्धं । चेत्याह । अहं करोमीति । एवं सुषुप्तावहङ्कारस्य सत्त्वात् प्रतीयमानत्वाच्च विशेष्यासिद्धो हेतुरित्युक्तमिदानीं जाग्रत्येव घटादिज्ञानसमये तदप्रतीतेनासिद्धिरित्याशङ्क्य तवमते तदापि तस्य केवलसाक्षिवेद्यत्वाद्विशेष्यासिद्धिः, मम मते तु विशेषणासिद्धिरित्यभिप्रेत्याह । न च जाग्रत्येवेति । किं च किमिदमप्रकाशमानत्वं प्रकाशाभाववत्त्वमविद्याविषयत्वं वा, नोभयथापि, तत्प्रकाशकस्य साक्षिणो नित्यत्वाज्जडस्याविद्याविषयत्वायोगाच्चेत्याह । प्रकाशमानस्येति । अनुमानस्य प्रत्यक्षविरोधमप्याह । किं चेति । प्रतिकूलतर्कविरोधं चाह । अहं मुक्तः स्यामिति । अनात्ममुक्त्यर्थं प्रवृत्त्ययोगादित्यर्थः । किं चाहमर्थस्यानात्मत्वमात्रमत्राभिप्रेतमुतान्तःकरणरूपत्वमपि । आद्ये दूषणमुक्तम् । द्वितीये मनसस्ततो भेदग्रहविरोधो ऽपीत्याह । अहमर्थस्येति । अहङ्कारमनसोरभेदे तदुभयविषयप्रतीत्योर्वैलक्षण्यं न स्यादित्याह । मम मत इति । व्याप्यत्वासिद्धश्चायमित्याह । ज्ञानानाश्रयत्वं चेति । प्रतिप्रयोगपराहतिं चाह । अहमर्थ इति । ईश्वरस्य ज्ञानाश्रयत्वमसिद्धमित्यत आह । व्यतिरेकेणेति ॥

उक्तदोषगणपरिहारम्प्रतिजानीते । अत्रेति ।

(वादिमत-निरासः) **अत्रोच्यते । अहमनुभवविषयो ऽन्तः करणधर्मातिरिक्ताहमिति ज्ञानविषयो वा, स्वप्रकाशान्यो वा, न स्वद्रष्टा स्वव्यतिरिक्तद्रष्टृको वा, दृश्यत्वात् स्वप्रकाशत्वानधिकरणत्वाद्वा । घटादिवत् ।**

अहमनुभवो ऽहमिति व्यवहारहेतुप्रकाशः स चा स्मन्मते वृत्त्युपहितं चैतन्यं परमते ऽहङ्कारधर्मस्तद्विषयः पक्षः । स चास्मन्मते जडांश एव परमते देहाद्यतिरिक्तस्तदभिमतात्मैवेति न बाधो न वा सिद्धसाधनम् । न च पराभिमतात्मत्वेन सिद्धसाधनम् । पक्षतावच्छेदकधर्मावच्छेदेन साध्यसिद्धेरनुमानफलत्वमतोंऽशतः सिद्धसाधनस्यादोषत्वात् । मतान्तरे तु विषयपदस्यविशेष्यपरत्वान्न सिद्धसाधनम् । वृत्तिविशिष्टचैतन्यं ज्ञानपदार्थ इति मतेन पक्षान्तरमाह । अन्तःकरणेति । ज्ञानविषय इत्युक्ते घटादेः पक्षतास्यात्तद्व्यावृत्तये ऽहमित्यहमिति वृत्तिज्ञानविषयचिदात्मव्यावृत्तये ऽन्तःकरणाधर्मातिरिक्तेति ज्ञानविशेषणम् । गुरुमतानुसारिणं प्रति पक्षान्तरमाह । स्वप्रकाशेति । स्वशब्दः, समभिव्याहृतपरः स्वव्यवहारजनकप्रकाशाश्रयो नेत्यर्थः । साध्यमाह । न स्वद्रष्टेति । प्रकाशाश्रयो नेत्येतावत्युक्ते प्रदीपादिप्रकाशानाश्रयत्वेन सिद्धसाधनं स्यात्तन्निवृत्तये [1]स्वव्यवहारजनकेति । स्वव्यव-

---

[1] स्वप्रकाशान्यो वेति मूले पाठः ।

ङ्कारजनकाश्रयो न भवतीत्युक्ते बाधस्तादृशादृष्टाश्रयत्वाच्चन्नि-वृत्त्यर्थं प्रकाशेति । ननु सिद्धान्ते ऽहङ्कारव्यवहारहेतुप्रकाशस्य साक्षिणो ऽनाश्रितत्वेन तदाश्रयाप्रसिद्धेस्तन्निषेधानुपपत्तिरिति चेत् । न शून्यवत् परप्रसिद्धिमात्रेणापि निषेधसम्भवात् । तादृशप्रकाशात्यन्ताभावो वा साध्यः । तथा-चाहमनुभवगोचरस्य स्वद्रष्टृत्वाभावसिद्धेस्तस्य दृश्यत्वमहिम्नात्मान्तरसिद्धिरिति भावः । इदानीं मुखत एवात्मान्तरं साधयति । स्वव्यतिरिक्तेति । अहङ्कारव्यतिरिक्तदृग्रूपात्मनोऽपि वृत्तिकृतभेदेन दर्शनवत्त्वमस्तीति न बाधः । नैयायिकादीन्प्रति हेतुमाह । दृश्यत्वादिति । प्रभाकरं प्रति हेतुमाह । स्वप्रकाशत्वेति ॥

आद्यं हेतुं निरूपयन् ब्रह्मणि व्यभिचारमुक्तं परिहरति । दृश्यत्वं चेति ।

(व्यभिचारोद्धरणपूर्वकमाद्यहेतुनिरूपणम्) दृश्यत्वं च प्रकाशविषयत्वं, तच्च मतद्वयसाधारणं, ब्रह्म च न प्रकाशविषयस्तद्व्यवहारादेरन्यथापि सम्भवादिति वक्ष्यते । च न ज्ञानानाश्रयत्वादिकमुपाधिः । वृत्तिज्ञानानाश्रयत्वादेरन्तःकरणे साध्याव्यापकत्वात् । प्रकाशस्यास्मन्मते निरधिकरणत्वेन तदनाश्रयत्वाप्रसिद्धेः । न च प्रकाशात्यन्ताभावाश्रयत्वम् । साधनव्यापकत्वात् । ज्ञानाश्रयत्वस्यात्मत्व इव तदनाश्रयत्वस्याप्यनात्मत्वे ऽप्रयोजकत्वात् । न चाहमनुभवातिरिक्तप्रकाशमात्रविषयत्वमुपाधिः । साधनविशेषितत्वात् ॥

यदुक्तं ब्रह्मणः प्रकाशविषयत्वाभावे व्यवहारविषयत्वं न स्यादिति तत्राह । तद्व्यवहारादेरिति । आदिपदेन संशयादिनिवृत्तिर्गृह्यते । अन्यथेति । ब्रह्मव्यवहारे तत्प्रकाशमात्रं हेतुर्न तु तद्विषयप्रकाश इति वक्ष्यत इत्यर्थः । अत्र पूर्वोक्तमुपाधिं दूषयति । न चेति । ज्ञानशब्देन वृत्तिर्विवक्षिता, उत चित्प्रकाशः, आद्ये आह । वृत्तीति । अन्तःकरणस्य मतद्वयेप्यनात्मत्वस्य निश्चितत्वात्तत्रोक्तोपाधेरभावात्साध्याव्यापकत्वमित्यर्थः । द्वितीये, किं प्रकाशाश्रयभिन्नत्वमुपाधिरुत प्रकाशात्यन्ताभाववत्वम् । आद्ये, प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या तदसिद्धिरिति दूषयति । प्रकाशस्येति । द्वितीयं निराकरोति । न चेति । तव मते ऽपि ज्ञानादेरव्याप्यवृत्तित्वेन पक्षेऽपि तदभावसत्त्वात् साधनव्यापकत्वमित्यर्थः । किं च सुषुप्तौ ज्ञानाश्रयत्वाभावेप्यात्मत्वदर्शनाद्यथा तदात्मत्वे ऽप्रयोजकमेवं तद्व्यतिरेकोऽपि तद्व्यतिरेकेन प्रयोजकस्तथा च नायमुपाधिरित्याह । ज्ञानाश्रयस्येति । नन्वनात्मत्वे ऽहमनुभवातिरिक्तप्रकाशमात्रविषयत्वं प्रयोजकं, स एव चोपाधिः, प्रकाशविषयत्वमात्रं पक्षे ऽप्यस्तीति साधनव्याप्तिः स्यात्तद्व्यावृत्त्यर्थमहमनुभवातिरिक्तेति । मात्रपदाभावे ऽहमनुभवातिरिक्तपरोक्षप्रकाशविषयत्वात् पक्षस्योक्तदोषः स्यात्ततो मात्रपदम् । तथा च पक्षस्याहमनुभवम्प्रत्यपि विषयत्वात्तदतिरिक्तप्रकाशमात्रविषयत्वाभावाद्भवत्ययमुपाधिरिति तत्राह । न चाहमनुभवेति । देहादौ साध्याव्यापकत्वादिति भावः । दूषणान्तरमाह । साधनविशेषितत्वादिति । साधनमिश्रितत्वादित्यर्थः ॥

किन्ततस्तत्राह । लाघवेनेति ।

लाघवेन प्रकाशविषयत्वस्यैवोक्तसाध्यव्या-

प्यत्वात् । अत एव नाप्रयोजकत्वम् । लाघवतर्कस्य सत्त्वात् ।

(अहमनुभवस्यात्मत्वे गौरवम्) किं चाहमनुभवविषयस्यात्मत्वे प्रतिशरीरं सुखदुःखादिधर्मिणस्तस्य भेद आवश्यक इति गौरवं, तदतिरिक्तस्य भेदे प्रमाणाभावाल्लाघवम् । न चातिरिक्तात्मकल्पनागौरवम् । त्वयाप्यन्तःकरणात्मभेदस्वीकारात् । अहमनुभवगोचरस्यात्मत्व एव परं विवादात् । न चैवमहमनुभवगोचरस्य ज्ञानाद्याश्रयत्वानुभवविरोधः । ज्ञानाद्याश्रयस्यात्मत्वनियमग्राहकप्रमाणाभावात् । आत्मग्राह्यस्य रूपादिवदतद्धर्मत्वनियमात्तस्यानात्मधर्मत्वात् । न चैवं दुःखाद्याश्रयस्य चैतन्यसम्बन्धानुभवविरोधः । चैतन्यतादात्म्यारोपात्तदुपपत्तेः । न चात्मभेदे सिद्धे दुःखाद्याश्रयस्य तदभेदारोपविषयोऽयमनुभवस्तद्भेदस्त्वनुभवविरोधान्नानुमानात्सिध्यतीति वाच्यम् । तथा सति गौरोऽहमित्यनुभवविरोधाद्देहातिरिक्तात्मनोप्यसिद्ध्यापातात् ॥

१ उपाध्येकदेशस्य साधनस्य लाघवेनोक्तसाध्यप्रयोजकत्वेन व्याप्यत्वनिश्चयात्पक्षसाध्यस्य निर्णयात्तत्रैवोपाधेः साध्यव्या-

पकत्वभङ्ग इत्यर्थः । तदुक्तमनुकूलेन तर्केण सनाथे सति साधने साध्यव्यापकताभङ्गात्पक्षे नोपाधिसम्भव इति । प्रमेयत्वाच्चैवं चानुकूलतर्क इत्याह । किं चेति । दुःखादिधर्म्यहङ्काराद्भिन्न- स्यात्मन एकत्वाल्लाघवमित्याह । तदतिरिक्तस्येति । उभयवा- दिसंमताहङ्कारातिरिक्तात्मकल्पनमेव गौरवग्रस्तमित्याशङ्क्याह । न चातिरिक्तेति । तर्हि मतद्वयेऽप्यन्तःकरणमात्मा चेति पदार्थद्व- याभ्युपगमान्न विप्रतिपत्तिरित्याशङ्क्य त्वदभिमतात्मन एवान्तः- करणत्वेन तदतिरिक्तचैतन्यस्यात्मत्वेन च मयाभ्युपगमान्न मतसाम्यमित्याह । अहमनुभवेति । यदुक्तं ज्ञानाद्याश्रयस्याना- त्मत्वे ऽनुभवविरोध इति, तदयुक्तमनात्मत्वेऽपि तदाश्रयत्वस- म्भवादित्याह । न चैवमिति । प्रत्युत वैपरीत्ये मानमस्तीत्याह । आत्मग्राह्यस्येति । बुद्ध्यादिकं, नात्मधर्मः, आत्मग्राह्यत्वात्, रूपादिवत्, न चात्मत्वादौ व्यभिचारः, पक्षसमत्वादितिभावः । दुःखद्रष्टुस्तदाश्रयादन्यत्वे तदभेदानुभवो विरुध्येतेत्याशङ्क्यायो दहतीति वदुपपद्यत इत्याह । न चैवमिति । नन्वभेदानुभवस्य नारोपितविषयत्वम् । बाधकाभावात् । चोक्तानुमानमेव बाध- कम् । परस्पराश्रयप्रसङ्गादित्याशङ्क्य प्रतिबन्द्या दूषयति । न चात्मभेद इति । असिद्ध्यापातादिति । देहः, स्वव्यतिरिक्त- द्रष्टृकः, दृश्यत्वादित्याद्यनुमानादिति शेषः ।

ननु शरीरस्य भोक्तृत्वे तस्यानित्यत्वेन कृतहानादिप्रसङ्ग इत्यादियुक्तिसहकृतभेदप्रत्यक्षमेवाभेदप्रत्यक्षबाधकं, ततश्च नानु- मानाद्देहात्मभेदसिद्धिरिति शङ्कते । मम शरीरमिति ।

(मम शरीरमिति प्रत्यक्षं न देहाभेदप्रत्यक्षबाधकम्) मम शरीरमिति प्रत्यक्षं युक्तिसहकृतं देहाभेदप्रत्यक्षबाधकमिति, चेत्तर्हि दुःखिनो ममात्मेति प्रत्यक्षं तदृष्टकस्य दुःखादेरतद्धर्मत्वनियमग्राहकयुक्तिसहकृतं दुःखाद्याश्रयस्यात्माभेदप्रत्यक्षबाधकमस्तु । दुःखाद्याश्रयस्यैव ममेति प्रतीतिविषयत्वादन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यस्यापि मम प्रतीतिविषयान्तःकरणादन्यत्वात् । न चैवं ममान्तःकरणमिति प्रतीत्यनुपपत्तिः । तव मते ममात्मेति प्रत्ययवद्राहोः शिर इति वच्च भेदोपचारात् । न च वैपरीत्यापत्तिः आत्मनोऽहमनुभवगोचरदुःखाद्याश्रयाभेदगौरवस्य बाधकत्वात् ।

(ममात्मा ममान्तःकरणमिति प्रतीत्योर्यथार्थत्वम्) अथ वा ममात्मा ममान्तःकरणमिति प्रतीतिद्वयस्य भेदांशे बाधकाभावाद्यथार्थत्वम् । न च ममताधिकरणत्वादुभयोरपि भेदानुपपत्तिः । ममता ह्यन्तःकरणचैतन्ययोरविद्ययैकतामापन्नयोर्धर्मः, तद्भेदश्च ममान्तःकरणमात्मेति प्रतीत्या विषयी क्रियत इति न बाध्यते ॥

तुल्ययुक्तिसारमित्याह । नहीति । ननु ममात्मेति शरीरा-

त्मनोर्भेदः प्रतीयत इत्यत आह । दुःखाद्याश्रयस्येति । ननु चिदचित्समुदायस्याहमर्थतया ममप्रतीतेरपि तद्विषयत्वेनात्मनस्ततोभेदानुभवो भ्रम एवेति तत्राह । अन्तःकरणावच्छिन्नेति । प्रतद्वयेऽप्यहमिति प्रकाशविषयस्यैव ममताधिकरणत्वान्मम प्रते चान्तःकरणस्यैव तादृक्त्वान्ममात्मेति तद्भेद एवात्मनः प्रतीयत इति मुख्य एवायमनुभव इत्यर्थः । नन्वन्तःकरणस्यैव ममताधिकरणत्वे ममान्तःकरणमित्यन्तःकरणस्य तद्भेदानुभवो नुपपन्न इत्याशङ्क्यान्यथोपपत्तिमाह । न चैवं प्रयेति । नन्वस्यौपचारिकत्वे ममात्मेत्यनुभव एवौपचारिको ऽस्तु, ममान्तःकरणमिति तु मुख्य एव किन्न स्यादित्याशङ्क्य ममाधिकरणस्यात्मत्वे गौरवात्तद्भेदानुभवो मुख्य इत्याह । न च वैपरीत्येति । किं चाहङ्कारात्मभेदवादे ऽनुभवद्वयस्यापि प्रामाण्यमुपपद्यत इत्याह । अथ वेति । नन्वात्मनो ऽन्तःकरणस्य चैकस्य ममताधिकरणत्वात्ततः कथमुभयाभेद इत्याशङ्क्य ममताया उभयधर्मत्वात्तदधिकरणप्रतियोगिकभेद उभयोरप्यविरुद्ध इत्याह । न च ममेति । आत्मेति । ममात्मेति प्रतीत्यर्थः ॥

ममताया उभयधर्मत्वेप्युभयप्रतियोगिकभेद एकस्यानुपपन्नः, स्वप्रतियोगिकभेदस्य स्वस्मिन्नसम्भवादित्याशङ्क्यानुभवद्वयस्याप्येकैकप्रतियोगिकभेदविषयत्वेनोपपत्तिमाह । न चैवमिति ।

नचैवं सम्पिण्डितोभयस्यैव ममताधिकरणत्वात्कथं तदेकदेशभेदप्रतीतिरबाधितास्यादिति वाच्यम् । सामान्यतोदृष्टानुमाने वस्तुतो ऽबाधितविषयस्येव सामान्येन सामान्य-

भावाभाववादे विशेषभेदस्येव सामान्येन ममेत्यनेन रूपेण तदधिकरणैकदेशभेदस्यैव तद्बुद्धिविषयत्वाद्विनिगमनाभावेनानयोः प्रतीत्योर्गत्यन्तराभावात् । अत एवाहमर्थस्य द्विरूपत्वमाहुः । निपुणतरञ्चैतदुपपादयिष्यते । न च ममान्तःकरणमिति धीरहङ्कारातिरिक्तान्तःकरणविषया, ममात्मेति बुद्धिस्तूपहिताहङ्कारात्मभेदविषयेति वाच्यम् । परमते कथमपि तत्प्रतियोगिकतदधिकरणभेदाभावाच्छबलस्यैवाहम्पदार्थत्वप्रसङ्गाच्च । ममात्मा दुःखीति दुःखाश्रयतयानुभूयमानस्यौपाधिकात्मप्रदेशादन्यत्वायोगाच्चौपाधिकात्मप्रदेशस्यैव दुःखाद्याश्रयत्वात् ।

(ममात्मेति बुद्धिर्नेश्वरविषया) अत एव ममात्मेति बुद्धिरीश्वरविषयेति निरस्तम् । ममात्मा दुःखी तवात्मा सुखीत्यन्योन्यं व्यावृत्ततयानुभूयमानस्यानीश्वरत्वाच्च ॥

यथा शब्दो द्रव्याश्रितः । गुणत्वादित्यनुमानेन वा स्तुत आकाशस्यैव सामान्याकारेण विषयत्वम् । यथा वरूपं न भवति रस इत्यनुभवे नीलरूपादीनामेव रूपत्वेन भेदप्रतियोगित्वमेवं ममात्मेति भेदप्रतीतौ ममत्वसामा-

न्याकारेणान्तःकरणस्यैव प्रतियोगितया विषयत्वं, ममान्तःकरणमित्यत्र त्वात्मन एवेति न विरोध इत्याह । सामान्य इति । अन्यतराप्रामाण्ये कारणाभावादेवमेवोभयप्रामाण्यं निर्वहणीयमित्याह । विनिगमनेति । अभियुक्तानामहम्पदार्थस्य द्विरूपत्वाभिधानमुभयप्रामाण्यलिङ्गमित्याह । अत एवेति । नन्वहङ्कारात्मवादेऽप्यनुभवद्वयस्य प्रामाण्यमुपपद्यते, ममात्मेति प्रतीतेः शरीरावच्छिन्नाहङ्कारप्रतियोगिकतदनवच्छिन्नतद्धर्मिकभेदविषयत्वेन याथार्थ्यादिति तत्राह । न च ममेति । औपाधिकभेदस्य पारमार्थिकत्वस्यासम्भवादनिर्वचनीयस्य त्वयानङ्गीकारात्त्वन्मते अप्रामाण्यमेव स्यादित्याह । परमत इति । किं च देहाद्यवच्छिन्नस्य मम प्रतीतिगोचरत्वे तस्यैवाहम्पदार्थत्वेन तस्यानेकार्थत्वापात इत्याह । शबलस्यैवेति । किं च ममात्मेति प्रतीयमान भेदधर्मिणो ऽनुपहिताहङ्काररूपत्वे तस्य दुःखित्वानुभवो विरुध्येतेत्याह । ममात्मेति । भेदधर्मिणि दुःखानुभवादेवेश्वरविषयत्वेन प्रामाण्यं दुर्घटमित्याह । अत एवेति । भेदधर्मिणो नानात्वादीश्वरस्यैकत्वान्न तद्विषयो ऽयमनुभव इत्याह । ममात्मेति ॥

एवं भेदप्रत्यक्षेण दुर्बलाभेदानुभवस्य बाधितत्वेन अप्रत्वात्प्रकृतानुमानस्य साम्राज्यमित्याह । तस्मादिति ।

(प्रत्यक्षस्य नात्मानुमानबाधकत्वम्) तस्मात्प्रत्यक्षत एव दुःखाद्याश्रयादात्मभेदानुभवः कल्पिताभेदविषय इत्यनुमानं न बाधते । अनुमानमप्युक्तयुक्तिसहकृतं गगननीलिमप्रत्यक्षस्येव दुःखाद्याश्रयात्माभेदप्रत्य-

त्तबाधकम्। अत एवाहङ्कारस्यानात्मत्वेऽयमहं मुक्तः स्यामिति प्रवृत्तिर्न विरुध्यते। अहमनुभवे प्रकाशमानस्य चिदात्मनो मुक्त्यर्थप्रवृत्त्युपपत्तेः। दुःखाद्याश्रयाहङ्कारस्यैवात्मत्वे निरतिशयसुखार्थिनो मुमुक्षोः प्रवृत्त्यसम्भवः। दुःखाभावस्यापुरुषार्थत्वात्। आत्मातिरिक्तनित्यसुखे प्रमाणाभावात्॥

किं च तर्कोपोद्बलितस्यानुमानस्य प्रत्यक्षबाधकत्वं गगननीरूपत्वानुमाने दृष्टं, प्रकृतानुमानस्यापि लाघवादितर्कानुगृहीततया प्रबलत्वेनात्माभेदप्रत्यक्षबाधकत्वमित्याह। अनुमानमपीति। यदुक्तमहमर्थस्यानात्मत्वे तन्मुक्त्यर्थप्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति। तदप्यहमर्थस्य द्विरूपाभिधानादेव निरस्तमित्याह। अत एवेति। प्रत्युत तव मत एव मुमुक्षुप्रवृत्त्यनुपपत्तिः। निरतिशयसुखस्य मुमुक्ष्वभिलषितत्वात्, दुःखाद्याश्रयाहङ्कारे तदयोगादित्याह। दुःखाद्याश्रयेति। ननु दुःखाभावार्थमेव प्रवृत्तिः किन्न स्यादिति तत्राह। दुःखाभावस्येति। दुःखस्य सुखाभिव्यक्तिविरोधित्वेन तदभावः सुखाभिव्यक्तिशेषतया क्वचिदिष्यते इतरथोभयोरपि पुरुषार्थत्वे गौरवादित्यर्थः। तर्ह्यहङ्कारधर्मनित्यसुखाभिव्यक्तिरेव मुक्तिरिति भट्टमतमाशङ्क्याह। आत्मातिरिक्तेति। एतच्चानन्दवादे निपुणतरमुपपादयिष्यते॥

हेतुच्छित्तिरपि विपक्षे बाधकस्तर्क इति वक्तुं प्रथममहङ्कारस्य दृश्यत्वमनुभवसिद्धमित्याह। किं चेति।

(अहङ्कारस्य दृश्यत्वमानुभविकम्)

किं च मामहं जानामीति ज्ञानविषयत्वमहङ्कारस्यानुभूयते । तच्च न तावत्स्वसमवेतजन्यज्ञानविषयत्वम् । निरवयवात्मनि संयोगाभावेन सामग्र्यभावात् । नाप्यहङ्कारधर्मो नित्यं ज्ञानमस्ति । आत्मातिरिक्तनित्यज्ञाने प्रमाणाभावात् । न च विषयस्य स्वप्रकाशत्वं सम्भवति । स्वविषयत्वं स्वप्रकाशत्वमित्यस्य निरसिष्यमाणत्वात् । अत एव न द्वितीयहेत्वसिद्धिः । तथाद्यहेतूच्छित्तिरपि बाधिका ॥

एतच्चाहङ्कारस्य दृश्यत्वं मानसप्रत्यक्षविषयत्वेनेति, स्वसमवेतनित्यज्ञानविषयत्वेन, किं वाहङ्कारस्य स्वप्रकाशत्वेनेति विकल्प्य क्रमेण दूषयति । तच्च न तावदित्यादिना । निरवयवेति । संयोगस्य प्रदेशवृत्तित्वान्निरवयवात्ममनसोस्तदभावादिति वक्ष्यमाणन्यायेनेत्यर्थः । दृश्यत्वादेव स्वप्रकाशत्वानधिकरणत्वादिति हेतुः सिद्ध इत्याह । अत एवेति ॥

उक्तसाध्ये एव पुनरपि हेतुद्वयमाह श्लोकेन । किं चेति ।

(उक्तानुमाने एवान्यहेतुनिरूपणम्)

किं चाहमिति बोधस्य विषयो न स्वबोधकः । विनाशप्रतियोगित्वान्मितत्वाच्च घटादिवत् ॥

न चासिद्धिः "[1]स्वमपीतो भवति" इति श्रुत्वा सुषुप्तौ तस्य लयश्रवणात्। अपि पूर्वस्येतेलयार्थत्वात्। न च ज्ञानस्यैव लयः। "[2]यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम" इति प्रक्रान्तपुरुषप्रतियोगिकत्वात्तस्य। न च जीवस्य स्वरूपेण विलयोऽस्ति। प्रत्यभिज्ञानविरोधात्। कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्गात्। सत्सम्पत्तिविरोधाच्च। उपाधिलये तु जीवस्य तदभेदाभिमानिनोऽपि लयो भवति। सत्सम्पत्तिवाक्यानुसारेण पुरुषलयवाक्यस्य तथैवार्थवर्णनात्। उपाधिश्चाहमनुभवगोचर एवेति तस्य विलयः। अन्यथा जाग्रतीव सुषुप्तावप्यहमाकाराधीः स्यात्। न च सास्ति। अन्यथाहमित्यभिमन्यमान एव स्वाप्समिति तदभिमानपरामर्शप्रसङ्गात्। तस्यानुभवनियमात्॥

मितत्वात्परिमितत्वादित्यर्थः। अहङ्कारस्य नित्यतयायं हेतुरसिद्ध इत्याशङ्क्याह। न चासिद्धिरिति। ननु स्वमपीतो भवतीति स्वरूपप्राप्तिरेवोच्यते न तु लय इति तत्राह। अपि पूर्वस्येति। इतेः, इणगताविति धातोः। "[3]यदा

---

१ छान्दोग्योपनिषदि ६ प्र०। ८ खं०। १ कं०।
२ छान्दोग्योपनिषदि ६ प्र०। ८ खं०। १ कं०।
३ छान्दोग्योपनिषदि ४ प्र०। ३ खं०। १ कं०।

वा अग्निरुद्वापयति वायुमेवाप्येति" इत्यादिषु लयार्थत्वदर्शनादित्यर्थः । ननु सुषुप्तौ विज्ञानस्यैव लयो न तु कर्त्तुरित्याशङ्क्याह । न ज्ञानस्यैवेति । एवमपि कथमहङ्कारस्य विलय इत्यत आह । न च जीवस्येति । प्रत्यभिज्ञानेति या ऽहं सुप्तः सो ऽहं जागर्मीत्यादिविरोधादित्यर्थः । किञ्च जीवस्य स्वरूपनाशे "[1]सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति" इति श्रुतिविरोध इत्याह । सत्सम्पत्तीति । कथं तर्हि पुरुषलयाभिधानं तत्राह । उपाधिलय इति । यथा कलाक्षय एव चन्द्रक्षयशास्त्रार्थ एवं पुरुषलयशास्त्रस्यापि तदुपाधिलय एवार्थः । ननु चन्द्रस्यामावास्यायां सूर्य्यसङ्गत्यभिधानात् क्षयवचनं कलाविषयमित्याशङ्क्य तुल्यमुत्तरमित्याह । सत्सम्पत्तीति । वर्णनादिति । वर्णनादिति । वर्णनस्य युक्तत्वादित्यर्थः । तथापि तटस्थस्य कस्यचिदुपाधेर्लयः किं न स्यादित्याशङ्क्य तटस्थोपपाधिलयेऽप्युपहिते लयबुद्ध्यदर्शनाज्जीवतादात्म्यापन्न एवोपाधिर्वक्तव्य, स चाहङ्कार एवेत्याह । उपाधिश्चेति । स्थूलदेहस्य जाग्रत्स्वप्नयोरेकस्याभावान्न स उपाधिरित्याह । एवेति । अहङ्कारलयानङ्गीकारे बाधकमाह । अन्यथेति । सुषुप्तावप्यहमनुभवाङ्गीकारे तस्यापि परामर्शः स्यादित्याह । अन्यथाहमित्यभिमन्यमान इति । अनुभवन्नेवेत्यर्थः ॥

नन्वनुभवस्याजातत्वान्न तत्परामर्श इत्याशङ्क्य तस्यानुभवनियमादिति तदुपपादयति । जाग्रतीति ।

(परामर्शस्यानुभवपूर्वकत्वम्) जाग्रति तदनुभवतया निर्णीतचैतन्यस्य तदादि सत्वात्, सुषुप्तौ चैतन्याभावे सुखादि

[1] छान्दोग्योपनिषदि ६ प्र० । ८ खं० । १ कं० ।

परामर्शस्याप्यभावापातात् । न चैवं प्रत्यभिज्ञाविरोधः । अहमनुभवे प्रकाशमानचैतन्यस्य तद्विषयस्यावस्थात्रयेऽप्यनपायात् । उपाधावहङ्कारे प्रत्यभिज्ञानस्य वर्णध्वनिविषयप्रत्यभिज्ञानवज्जातिविषयत्वात् । व्यक्तिविषयत्वे बाधकस्योक्तत्वात् । न चैवमधिकरणविरोधः । तस्य सूक्ष्मरूपेण तदा तदवस्थानविषयत्वात् । अन्यथोदाहृतश्रुत्या सुषुप्तिकाले सकले विलीन इति कार्यमात्रविलयश्रुत्या च विरोधप्रसङ्गात् । अहं निर्दुःखः स्यामिति प्रवृत्तिरप्यहमनुभवे प्रकाशमानस्य चिदात्मनो ऽध्यासाद्दुःखाश्रयस्य दुःखाभावार्थमिति न विरुध्यते । किं च दुःखाभावस्यापि सुखशेषत्वादहङ्कारे सुषुप्तौ दुःखाभावजन्यसुखासम्भवान्नित्ये धर्मरूपे तस्मिन्मानाभावाच्च । स्वरूपसुखाभिव्यक्त्यर्थमेव दुःखाभावकामनया सुषुप्तौ प्रवृत्तिः, स चाहङ्कारात्मवादे नोपपद्यते । न चानुभवस्मरणयोर्वैयधिकरण्यं, कृतहानाकृताभ्यागमो वा । सुषुप्तावपि सूक्ष्मरूपान्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यस्य सत्त्वात्, तावतैवातिप्रसङ्गविरहात् । सर्वज्ञेश्वरस्यसङ्कीर्णफलदातृत्वोपपत्तेश्च ॥

वैशेषिकादिमतानुसारिणं प्रत्याह । सुषुप्ताविति । सुषुप्तावहङ्कारनाशे तदुपहितस्य सो ऽहमिति प्रत्यभिज्ञाविरोध इत्यत आह । न चैवमिति । तद्विषयस्य । प्रत्यभिज्ञाविषयस्य । तर्ह्यहङ्कारांशे निर्विषयः स्यादिति तत्राह । उपाधाविति । यथा वैशेषिकादिमते स एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञा जातिविषया, अथवा भट्टमते ध्वनिविषया, तथा त्वावपीत्यर्थः । व्यक्तिविषत्वे सुषुप्तौ लयश्रवणाद्यनुपपत्तिरित्याह । व्यक्तीति । ननु "[1]तदापीतेः संसारव्यपदेशात्" इत्यधिकरणे मोक्षपर्यन्तं लिङ्गदेहस्थानोक्तेः कथं स्वापे लय इति तत्राह । न चैवमिति । श्रुतिसूत्रयोर्विरोधे श्रुत्यनुरोधेन सूत्रं नेयमित्यभिप्रायेणाह । अन्यथेति । यदुक्तं सुषुप्तावहमर्थस्य नाशे तद्दुःखाभावार्थप्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति तत्राह । अहं निर्दुःख इति । ननु चिदात्मनो दुःखानाश्रयत्वात्तस्य दुःखाभावो नार्थनीय इत्याशङ्क्य दुःख्यहंकारतादात्म्यरोपाद्दुःखप्रसक्तेस्तदभावप्रार्थनेत्यभिप्रेत्याह । अध्यासादिति । अपि च दुःखेन विना सुखी स्यामिति कामनादर्शनात्सुखशेषतयैव दुःखाभावे प्रवृत्तिः, सा च त्वन्मत एवानुपपन्नेत्याह । किं चेति । यच्चोक्तं निश्यहंकारनाशेस्मर्तृत्वाद्यनुपपत्तिरिति तत्तदापि सूक्ष्मरूपाङ्गीकारान्निरस्तमित्याह । न चानुभवेति । ननु सूक्ष्माद्भिन्नस्य स्थूलस्य तदनुभूतार्थस्मर्तृत्वे ऽतिप्रसङ्ग इत्यत आह । तावतैवेति । स्थूलसूक्ष्माकारभेदेऽपि धर्म्यैक्यान्नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । स्थूलरूपस्य नाशात्तत्कृतकर्मनाशे ऽपि तदुपहित एव जीवे कालान्तरे ऽपि सेवादिफलवदीश्वरदातृकं नियतं भविष्यतीत्याह । सर्वज्ञेति ॥

(१) ब्रह्मसूत्रम् अ० । ४ । पा० । २ । सू० ८ ।

ननु किमिदं सूक्ष्मत्वं ? कारणात्मतापत्तिरिति चेत्, कोऽर्थः ? किं कारणमेव वर्तते कार्यमपि ? आद्ये नान्तःकरसत्त्वं, द्वितीये न जाग्रदवस्थातो विशेष इति तत्राह । सूक्ष्मता चेति ।

(अनिर्वचनीयत्वेऽपि सूक्ष्मता कार्यमात्रस्य) सूक्ष्मता च विशिष्य निर्वक्तुमशक्याप्य-सत उत्पत्त्यनुत्पत्त्या "असद्वा इदमग्र आसीत्" इति श्रुत्या च कार्यमात्रस्यावश्याभ्युपेया। अनभिव्यक्तरूपस्यैवासच्छब्दार्थत्वात् । अन्यथासीदिति विरोधात् । अत एवानिर्वचनीयं विश्वमिति तत्त्वविदां स्थितिः ॥

सूक्ष्मताया अनिर्वचनीयत्वेन भेदाभेदाभ्यां दुर्निरूपत्वमनुकूलमेव । न च तत्र मानाभावः । सतोऽसतोवोत्पत्त्यनुत्पत्त्या ऽसद्वा इदमिति श्रुत्या च तदवगमादित्यर्थः । नन्वसदिति कार्यस्यासत्त्वमेवोच्यते न तूक्तसूक्ष्मरूपत्वं तत्राह । अनभिव्यक्तेति। तुच्छत्वपक्षे बाधकमाह । अन्यथेति । अग्र आसीदिति पूर्वकालसम्बन्ध इदमसदित्यस्य कार्यस्यासदैक्यं चानिर्वचनीयसूक्ष्मरूपमन्तरेणानुपपन्नमित्यर्थः । दुर्निरूपत्वादेव कार्यरूपमप्यनिर्वचनीयमित्याह । अत एवेति ।

एवमहङ्कारावच्छिन्नात्मनः परामर्शाश्रयत्वमिति मते सुषुप्तिकालीनानुभवसामानाधिकरण्यं परामर्शस्योपपादितमिदानीमविद्यावच्छिन्नस्येति मते तस्यावस्थात्रयेऽप्यनपायान्न चोद्यावकाश इत्याह । परामर्श इति ।

[1] तैत्तिरीयकोपनिषदि । २ प्र० । ७ खं० । १ कं० ।

(अविद्यावच्छिन्नस्य परामर्शः) परामर्शो ऽविद्यावच्छिन्नस्यैवेति केचित्, अहमिहैवास्मीत्यनुभवात्, परिच्छिन्नत्वस्यापि नासिद्धिः । न चैतस्याप्रयोजकत्वम् । परिच्छिन्नस्यात्मशब्दार्थत्वव्याघातात् न चात्मत्वमेव तदर्थः । आत्मनानात्वसिद्धेः पूर्वं तज्जातेरसिद्धेस्तस्य त्वाद्याप्यसिद्धत्वात् । नानात्मकल्पने गौरवाच्च ॥

मितत्वहेतोरसिद्धिं परिहरति । अहमिहेति । न च देहपरिच्छेदविषयो ऽयमनुभव इति वाच्यम् । अहमिहैवास्मि जानन इति परिच्छिन्नस्य ज्ञानाश्रयत्वानुभवादिति भावः । आत्मनो ऽणुत्वात् परिच्छिन्नत्वमात्मत्वेऽप्युपपद्यत इत्यत्राह । न चेति । यच्चास्य सन्ततो भावस्तस्मादात्मेति गीयत इति वचनाद्युत्पत्तेश्च परिच्छिन्नस्यात्मशब्दार्थत्वं व्याहतमित्यर्थः । आत्मत्वजातेरात्मपदार्थत्वान्न विरोध इत्याशङ्क्यासिद्ध्या दूषयति । न चात्मत्वमेवेति । गौरवाच्च न जातिरर्थ इत्याह । नानात्मेति ॥

स्वमते परामर्शमुपपाद्य परमते तस्यानुपपत्तिं वक्तुमनुवदति । यत्तु सुखमिति ।

(परमते परामर्शानुपपत्तिः) यत्तु सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शो ऽहङ्कारविषय इति । तदसत् । सुषुप्तौ कादाचित्काहङ्कारानुभवस्यासम्भवात् । नित्यस्यात्मान्यस्याभावात् विषयस्य चास्वप्रकाशत्वादि-

त्युक्तत्वात्। न चानुभवादृते परामर्शः सम्भवति। सुषुप्तावहङ्कारानुभवे जाग्रतीवाहमित्यनुभूयेताविशेषात्। चिद्रूपात्मात्वावृतत्वादभिव्यञ्जकान्तःकरणाभावाच्च न तदा विशिष्य प्रकाशते। तस्मादहमिति ज्ञानविषयो न स्वद्रष्टा, तस्मिन्प्रकाशमानेऽप्यप्रकाशमानत्वात्, घटादिवत्। न चासिद्धिः। अहमाकारानुभवस्य सुषुप्तावननुभवपराहतत्वात्। सुखमहमस्वाप्समिति चाहङ्काराश्रय एव विषयात्माभेदारोपाद्विषयतया प्रतीयते। अहङ्कारांशज्ञानस्मृतित्वे कारणाभावस्य बाधकस्योक्तत्वात्। न चास्याभाससमता। अनुकूलतर्कयुक्तत्वात्। अहङ्कारातिरिक्तात्मनः सिद्धासिद्धिपराहतत्वाच्चास्य॥

सुषुप्तावहङ्कारानुभवेन तत्परामर्शःस्यात्तदनुभवश्च किं जन्यज्ञानमुत नित्यमथवा स्वप्रकाशरूपो ऽहङ्कार एव सर्वथाप्यसम्भव इत्याह। तदसदित्यादिना। सुषुप्ताव हङ्कारानुभवो ऽनुपलब्धिपराहतश्चेत्याह। सुषुप्ताविति। ननु स्वप्रकाशचिद्रूपात्मनस्तदा सत्त्वात्त्वन्मते ऽहमेतादृश इत्यनुभवः किं न स्यादिति तत्राह। चिद्रूपेति। एवमाचार्यानुमानमपि निरवद्यमित्याह। तस्मादिति। अत्र प्रकाशमानत्वं प्रकाशप्रयुक्तसंशयाद्यगोचरत्वं तदभावो ऽप्रकाशमानत्वं सुषुप्तौ चाहङ्कारसंशयाभावो न तत्प्रकाशप्रयुक्तस्तदा तदभावात्तन्निरूपितप्रकाशस्याप्य-

भावात्, किं तु धर्मिज्ञानादिविरहादिति न विशेष्यासिद्धिः । न च ब्रह्मणि व्यभिचारः । स्वव्यहारहेतुप्रकाशानाश्रयत्वस्य प्रकाशात्मकब्रह्मण्यपि सत्त्वात् । न च विशेषणवैयर्थ्यम् । अहङ्कारस्यात्माभेदे तत्प्रकाशदशायामप्रकाशमानत्वस्यायोगादिति हेतोरप्रयोजकत्वनिरासार्थत्वादिति पराभिमतात्मत्वनिषेधाच्च निषेध्याप्रसिद्धिर्दोषायेत्युक्तमित्यहङ्कारस्याननुभवे कथं परामर्शविषयत्वप्रतीतिरित्याशङ्क्य विषयात्माभेदारोपादित्याह । सुखमहमिति । अहङ्कारश्चासौ परामर्शस्याश्रयो ऽहङ्काराश्रयः । कारणाभावस्येति । पूर्वानुभवाभावस्येत्यर्थः । ननु स्वदभिमत आत्मा स्वव्यतिरिक्तद्रष्टको वस्तुत्वादित्याभाससमता भेदानुमानस्येत्याशङ्क्य वैषम्यमाह । न चास्येति । आभासानुमानस्य धर्मिग्राहकबाध आश्रयासिद्धिर्वा दोषः, स चात्र नास्तीत्याह । अहङ्कारेति ॥

अहङ्कार आत्मा ज्ञानाश्रयत्वादिति यदुक्तं, तदप्यप्रयोजकं, भेदानुमानस्यानुकूलतर्कयुक्तत्वादित्याह । अतएवेति ।

(अहङ्कारस्यात्मत्वसाधकानुमानप्रतिक्षेपः)

अतएव प्रतिपक्षानुमानमप्यप्रयोजकम् । अस्मन्मते सपक्षे ब्रह्मणि हेतोरभावेनासाधारण्यमसिद्धिर्वा । न च द्वितीये साध्ये जीवान्तरेणेश्वरेण वार्थान्तरता । तद्भेदनिराकरणार्थत्वादेतस्य । अहमनुभवे प्रकाशमानः स्वव्यतिरिक्तद्रष्टृक इति वा साध्यम् । अपि चास्ति तावन्नीलोत्पलपलाशश्यामलमरविन्द-

लोचनमिन्दिरारमणमनवरतमनुचिन्तयतामाप्रहरं घटादिज्ञानधारावतामपि तावत्कालीनचित्तवृत्तिगोचरं तावत्कालीनात्मगोचरज्ञानुसन्धानमेतावन्तं कालमिदमनुभवन्नेवासमिति। तत्कथमहङ्कारात्मवादे सङ्गच्छताम्। धारामध्यपतिततत्तद्विज्ञानानां तत्तत्कालीनात्मनश्च पूर्वकालीनानुभवगोचरत्वेनेदानीमनुसन्धानानुपपत्तेः। न च सामान्यप्रत्यासत्त्या तदनुभवः। तदाश्रयव्यक्तेरसन्निकर्षात्। न च स्मरणानुव्यवसाय एव तदाश्रयो ऽस्तीति वाच्यम्। अद्राक्षमित्यादौ तदभावात्। अतिप्रसङ्गात् सामान्यप्रत्यासत्तेर्निरसिष्यमाणत्वात्। इदानीमसतां च तेषामनुव्यवसायायोगाच्च॥

किञ्च ज्ञानपदेन जन्यं ज्ञानं विवक्षितमुताजन्यम्। आद्ये ऽसाधारणता, द्वितीये पक्षे ऽसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह। अस्मन्मत इति। स्वव्यतिरिक्तद्रष्टृक इति साध्यमात्मनानात्वेऽप्युपपन्नमित्याशङ्क्य लाघवतर्कविरोधान्नैवमित्याह। न च द्वितीय इति। देवदत्तो ऽहमनुभवविषयस्तस्यैवाहमनुभवे प्रकाशमानस्वव्यतिरिक्तद्रष्टृक इति विवक्षितत्वाद्वा नार्थान्तरतेत्याह। अहमनुभव इति। एवमहङ्कारातिरिक्तमात्मानं प्रसाध्य तस्यावस्थात्रयसाक्षिचैतन्यात्मकतां वक्तुं ज्ञानधारानुसन्धानानुपपत्त्या स्वतन्त्र-

ज्ञानं निरूपयति । अपि चेति । मानसस्य चाक्षुषस्य वा वाह्यविषयस्य धारावाहिकज्ञानस्य तत्कालीनाहमर्थस्य वानुसन्धानं दृश्यते, एतच्च तत्तत्कालीनस्वसमानविषयानुभवमन्तरेणानुपपन्नं, तदनुभवश्च वेद्यज्ञानवादे ऽनुपपन्नस्तस्माद्धाराकालीनः स्वतन्त्रो ऽनुभव एषितव्य इत्यर्थः । ननु धारान्तिमज्ञानगतघटज्ञानस्य सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यमिदं ज्ञानं तावज्ज्ञानगोचरमनुव्यवसायरूपं न तदनुसन्धानमित्याशङ्क्य घटिकादिव्यवधानेप्यस्यदर्शनान्नायमनुभव इत्याह । न च सामान्येति । समयान्तरे घटस्मरणे सति तदनुव्यवसायो जायते । तत्र घटानुभवत्वस्य सत्त्वात्तत्प्रत्यासत्त्या धारानुभव इति तत्राह । न च स्मरणेति । अद्राक्षमिति स्मरणानुव्यवसाये चाक्षुषत्वाभावाद्धारागतचाक्षुषत्वानुसन्धानं न स्यादित्यर्थः । किञ्च जन्मान्तरीयघटज्ञानस्यापि प्रत्यासत्त्याश्रयत्वात्तस्याप्यनुसन्धानप्रसङ्गः । न चेष्टापत्तिः । एतावन्तं कालमिति विशेषणायोगादित्यभिप्रेत्याह । अतिप्रसङ्गादिति । सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वमपि नास्तीत्याह । सामान्येति । असन्निकृष्टानुव्यवसायं निराकरोति । इदानीमिति ॥

ननु तत्तज्ज्ञानानां तत्तदनन्तरभाविमानसज्ञानविषयत्वात्समयान्तरे ऽनुसन्धानमिति चोदयति । नन्विति ।

(समयान्तरे ऽनुसन्धानस्य चोद्यपरिहारौ) **ननु तत्तज्ज्ञानानन्तरमेवोत्पन्नानुव्यवसायात्मज्ञानाभ्यां संस्काराधानादिदानीमनुसन्धानं स्यादिति चेन्न । तथासति विजातीयज्ञानव्यवधानेन ध्यानत्वादेरनुपपत्तेः ।**

वेद्यज्ञानवाद उत्पन्नस्य ज्ञानस्यावश्यवेद्यत्वाभावेन मध्ये ऽनुव्यवसायकल्पनायोगाच्च । जिज्ञासितश्रीवेङ्कटाचलनायककमनीयलीलाविग्रहबुद्धिधारासामग्र्यां सत्यामपि मानसज्ञानकल्पनायां सर्वत्र बाह्यज्ञानविलोपप्रसङ्गात् । ज्ञानधारानुपरमप्रसङ्गाच्च । ननु यज्ज्ञानमुद्भूतं तदेव ग्राह्यमनुद्भूतं त्वयोग्यत्वादग्राह्यमिति ज्ञानधाराविच्छेद इति चेन्न । ज्ञानानुद्भूतत्वे प्रमाणाभावादनुद्भूतत्वस्य मूर्तविशेषगुणमात्रवृत्तित्वाच्च । एकव्यक्तेर्गुणत्वावान्तरजात्यैकजातिमदुद्भूतानुद्भूतानाश्रयत्वनियमेनात्मन उभयविधज्ञानानुपपत्तेश्च । न च निर्विकल्पकमेवानुद्भूतं ज्ञानं, तर्हि तद्विषयविशिष्टज्ञानमावश्यकं सामग्रीसत्त्वात् ॥

धारानुपपत्त्या दूषयति । नेति । ज्ञायमानसत्ताकत्वनियमाभावान्मध्ये ऽनुव्यवसायनिमने प्रमाणाभाव इत्याह । उत्पन्नस्येति । किञ्च जिज्ञासितबाह्यज्ञानसामग्रीस्थले मध्ये आन्तरज्ञानकल्पने आन्तरज्ञानसामग्रीत्वेनैव बलवत्त्वं वाच्यं, तथा च धाराविच्छेदो ऽनुव्यवसायानुपरमश्च स्यादित्याह । जिज्ञासितेति । अनुव्यवसायोपरम इति शङ्कते । ननु यज्ज्ञानमिति । किमनुद्भूतत्वमुद्भूतत्वाभावो जातिविशेषो वा निर्विकल्पकत्वं वा । आद्य

उद्भूतत्वस्य मूर्तविशेषगुणमात्रनियततया तदभावस्य शब्दादिसाधारणतया प्रत्यक्षत्वाप्रतिबन्धकत्वात् । न द्वितीयः सविकल्पकज्ञानमात्रस्य प्रत्यक्षत्वयोग्यतया तादृशजातिसत्त्वे मानाभावादित्याह । न ज्ञानेति । अनुद्भूतत्वस्य जातित्वे ऽपि रूपादिनिष्ठमेवेत्याह । अनुद्भूतत्वस्येति । किञ्च यस्मिन्नात्मन्यनुद्भूतं ज्ञानं वर्त्तते तस्मिन्नुद्भूतज्ञानसमवायो न स्यादित्याह । एकव्यक्तेरिति । प्रदीपप्रभादेर्गुणत्वेन सजातीयोद्भूतानुद्भूतगुणद्वयाश्रयत्वं दृष्टं तद्व्यावृत्त्यर्थं गुणत्वावान्तरेति । न चैकस्मिन् परमाणौ तादृशगुणद्वयमस्तीति वाच्यम् । परमाणूनामेवासत्त्वात्, सत्त्वे च तद्गुणेष्वनुद्भूतत्वे मानाभावात्, तदप्रत्यक्षत्वस्यान्यथाऽपि सम्भवादिति भावः । तृतीयं दूषयति । नचेति । ज्ञानविषयनिर्विकल्पकाङ्गीकारे ज्ञानविषयसविकल्पकमावश्यकं तत्सामग्रीसत्त्वादन्यथा निर्विकल्पकस्याप्यभावापातादित्याह । तर्हीति ॥

असमवायिकारणोपरमादनुव्यवसायोपरम इति शङ्कते । ननु संयोगेति ।

(संयोगविशेषस्यानुव्यवसायहेतुत्वखण्डनम्) ननु संयोगविशेषो ऽनुव्यवसायहेतुरिति तद्विच्छेदादेव तद्विच्छेद इति चेत्, किं संयोगविशेषोजातिरुत वाह्यज्ञानजननायोग्यत्वमुपाधिः । नाद्यः, साह्यन्यतरकर्मप्रयोज्या वाच्या, आत्ममनः संयोगे ऽन्यस्या असम्भवात् । सा च सर्वात्ममनः संयोगसाधारण्येवेति न तद्विरहाद्विज्ञानविरहः । नापि तद्व्याप्यजाति-

विशेषः । तत्प्रयोजकाभावान्मानाभावाच्च । द्वितीयेऽनुव्यवसायमात्रोच्छेदप्रसङ्गः । घटादिज्ञानोत्पादकसंयोगान्यसंयोगजनिपूर्वमेव घटादिज्ञानस्य विनष्टत्वात् । न च तावत्पर्यन्तं ज्ञानं स्थायि । धारास्थलेऽपि ज्ञानैकत्वापत्तेः । न च विनश्यदवस्थसंयोगनिष्पन्नव्यवसायस्य स्वसज्ञानतणोत्पन्नसंयोगादनुव्यवसाय इति वाच्यम् । विशेषणज्ञानकाले तस्यापि नष्टत्वात् । न चानुव्यवसायस्य न विशेषणज्ञानजन्यत्वमिति वाच्यम् । अन्यस्यापि तदभावप्रसङ्गात् । न चानुव्यवसाये विषयो विशेषणं तज्ज्ञानं च व्यवसाय एवेति वाच्यम् । विशिष्टज्ञानस्य विषयीभूतयावद्विशेषणज्ञानजन्यत्वाभावेऽन्यत्रापि तत्प्रसङ्गात् ॥

विशेष एव दुर्निरूप इति दूषयति । किमिति । आद्येऽपि सा किं संयोगत्वस्य साक्षाद्व्याप्यजातिः, व्याप्यव्याप्या वा । आद्य आह । सा हीति । अन्यस्येति । उभयकर्मादिप्रयोज्याया इत्यर्थः । ततः किमित्यत आह । सा चेति । द्वितीयं पक्षं दूषयति । नापि तद्व्याप्येति । व्यञ्जकाभावाज्जातिसाधकानुगतबुद्धेरभावाच्चेति हेतुमाह । तत्प्रयोजकेति । विशेषस्योपाधित्वपक्षे बाह्यज्ञानजनकसंयोगादनुव्यवसायानुपपत्तेस्तदर्थमनसि क्रियादपूर्व संयोगा-

न्तरमारम्भणीयं, ततः पूर्वं व्यवसायनाशादनुव्यवसाया-योग इत्याह। द्वितीय इति। ज्ञानस्य चतुः पञ्चक्षणावस्थायित्वान्नोक्तदोष इत्याशङ्क्यापसिद्धान्ताद्धारायाः एकज्ञानत्वापतेश्च नेति दूषयति। न च तावदिति । ननु व्यवसायस्तज्जनकसंयोगनाशश्चैकक्षण एवोत्पद्येते, व्यवसायस्थितिक्षणे ऽनुव्यवसायहेतुसंयोगान्तरमुत्पद्यते, व्यवसायस्यतृतीयक्षण एवानुव्यवसाय इति नोक्तदोष इत्याशङ्क्य ज्ञानत्वविषयनिर्विकल्पकोत्पत्तिसमये तस्य नष्टत्वान्नानुव्यवसाय इत्याह। न च विनश्यदिति। विशेषणज्ञानस्यानपेक्षितत्वान्न तेन व्यवधानमित्यत आह। न चेति। अन्यस्येति। व्यवसायस्येत्यर्थः। व्यवसायस्यैव विशेषणज्ञानत्वान्न तन्निर्विकल्पापेक्षेत्यत आह। न चानुव्यसाय इति। अनुव्यवसाये ज्ञानत्वस्यापि विशेषणतया भानात्तज्ज्ञानमपि वक्तव्यमन्यथानेकविशेषणवति वस्तुन्येकविशेषणज्ञाने तावद्विशेषणविशिष्टप्रत्ययापातादित्याह। विशिष्टज्ञानस्येति॥

नन्वनुव्यवसाये ज्ञानत्वं स्वरूपेण भासते न तु विशेषणतया, ततस्तज्ज्ञानानपेक्षितमित्याशङ्क्य तथात्वे मयि घटविषयं किञ्चिदिति प्रतीत्यापात इत्याह। न चेति।

(अनुव्यवसाये ज्ञानत्वस्य स्वरूपतो भाने ऽपि दोषः) न च ज्ञानत्वांशेनुव्यवसायो निर्विकल्पक एव, न हि तदैवं भवान्मयि ज्ञानमिति तत्र हि ज्ञानत्वं प्रकारस्ततो विलक्षज्ञानत्वप्रकारकज्ञानादर्शनात्। निर्विकल्पकत्वसविकल्पकत्वयोर्विरुद्धयोरेकत्र वृत्तित्वानु-

पपत्तेश्च । समवायिनोऽप्यविनश्यदवस्थस्यैव जनकत्वादेवमपि संयोगस्थितिक्षणोत्पन्नव्यवसायस्यानुव्यवसायप्रसङ्गात् । संयोगस्य स्वरूपविशेषाभावे किञ्चिद्वाह्यज्ञानजननयोग्यं किञ्चिन्नेत्यस्यैव दुर्वचत्वात् । ननु बुभुत्सितं ज्ञानं गृह्यते नाबुभुत्सितमिति चेन्न । बुभुत्साया अपि बुभुत्सितसामान्यज्ञानाधीनतयान्योन्याश्रयादिप्रसङ्गात् । बुभुत्साहेतुधर्मिभावेन बुभुत्सितज्ञानस्य विनष्टत्वेन तदनुव्यवसायायोगात् । उत्पन्नायां बुभुत्सायां तद्विषयज्ञानसामग्र्याः सत्त्वेन बुभुत्सितज्ञानानुपपत्तेः । बुभुत्साघटितज्ञानसामग्रीबलतीति चेन्न । तथासत्युदाहृतस्थले तद्घटितवाह्यज्ञानसामग्र्याः सत्त्वेनाननुव्यवसायप्रसङ्गात् । अबुभुत्सितज्ञानग्रहणाच्च ॥

ज्ञानत्वांश इति । निर्विकल्पत्वस्य साक्षात्वव्याप्यजातित्वादव्याप्यवृत्तित्वापात इत्याह । निर्विकल्पकत्वेति । तन्तुवत्तन्तुसंयोगस्याप्यविनश्यदवस्थस्यैव जनकत्वाद्विनश्यदवस्थसंयोगाद्व्यवसायोत्पत्तिरपि न सम्भवतीत्याह । समवायिनोपीति । द्रव्यासमवायिन एवायं नियम इत्याशङ्काङ्गीकारेण धारायां द्वितीयादिज्ञानानुव्यवसायप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्याह । एवमपीति । योग्यता-

वच्छेदकानिरूपणादपि नायमुपाधिरित्याह। संयोगस्येति। बुभुत्सोपरमादनुव्यवसायोपरम इति शङ्कते। नन्विति। ज्ञानबुभुत्साया ज्ञानविषयधर्मिज्ञानादिसाध्यत्वात्तस्य बुभुत्साधीनत्वे परस्पराश्रयादिकं स्यादिति दूषयति। न बुभुत्साया इति। बुभुत्सोत्पत्तिसमये ऽनुव्यवसायस्य नाशान्न तथापि तदनुव्यवसाय इत्याह। बुभुत्साहेत्विति। सत्यां बुभुत्सायां तद्विषयज्ञानोदयान्नान्यस्यावकाश इत्याह। उत्पन्नायामिति। बुभुत्साज्ञानसामग्र्या दुर्बलत्वान्न तज्ज्ञानमिति चोदयति। बुभुत्सेति। एवं सति वेङ्कटाधिपतिलीलाविग्रहस्यैव बुभुत्सितत्वात्तद्धारासमये तदनुव्यवसयायोग इत्याह। न तथासतीति। दुःखादिज्ञानस्याबुभुत्सितस्यापि गृह्यमाणत्वान्न तस्याः ज्ञानग्रहणकारणतापीत्याह। अबुभुत्सितेति॥

जिज्ञासितज्ञानात्पूर्वमेव धर्मिज्ञानजिज्ञासयोरुत्पत्तेर्न ताभ्यां व्यवधानमितीयमपि कुकल्पनानुपपन्नेत्याह। एतेनेति।

एतेन सामान्याकारेण सर्वज्ञानं कदाचिज्ज्ञातमिति तद्गोचरा स्मृतिस्ततो जिज्ञासाज्ञानमात्रविषया जायते ततो घटज्ञान मुत्पद्यते तच्च जिज्ञासागोचर एवेति द्वितीयक्षण एव तद्विषयानुव्यवसाय इति नान्योन्याश्रयादिरिति प्रत्युक्तम्। जिज्ञासां विना तस्यैवानुपपत्तेः। ज्ञानजिज्ञासानन्तरमजिज्ञासितवाह्यज्ञानानुत्पत्तौ तत्र जानामीत्यनुव्यवसायानुपपत्तेश्च।

ननु वयं नियमं न ब्रूमः क्वचिज्जिज्ञासितं गृह्यते क्वचिद्विपरीतं क्वचिन्न नैव गृह्यत इत्यभ्युपगम्यत इति चेन्न। त्वदभ्युपगमस्य व्यवस्थापकाभावेन निर्मूलत्वात्। अजिज्ञासितस्यापि ग्रहणे क्वचिद्विरहः कथमिति वर्ण्यताम्। न च वाह्यज्ञानसामग्रीप्रतिबन्धात् कदाचिद्वित्तिधाराविरम इति वाच्यम्। वाह्यविषयत्वेन तस्या बलवत्त्वे जाग्रत्यनुव्यवसायमात्रविलोपप्रसङ्गात्। सर्वदा वाह्यज्ञानसामग्रीसम्भवात्प्रवर्त्तकवाह्यज्ञानसामग्री बलवतीति चेन्न। तादृशज्ञानसामग्र्यां सत्यामेवेदमहञ्जानामीत्यनुव्यवसायदर्शनात्।

तस्यैवेति। ज्ञानमात्रविषयप्रथमज्ञानस्येत्यर्थः। किञ्चोक्तप्रकारेण ज्ञानमात्रजिज्ञासाजनकस्मरणज्ञानस्यापि तज्जिज्ञासाविषयत्वात् स्मरणज्ञानसामग्र्या जिज्ञासाघटिततया बलवत्त्वात्तज्ज्ञानमेव स्यान्नाजिज्ञासितवाह्यविषयज्ञानं, तथाचोक्तानुव्यवसायायोग इत्याह । ज्ञानजिज्ञासेति । जिज्ञासायाः सर्वत्राकारणत्वान्नान्योन्याश्रयादिरिति चोदयति। ननु वयमिति। त्वदभ्युपगमस्य नियामकाभावाद्धेयतेत्याह। न त्वदभ्युपगमस्येति। अनियमपक्षे ऽप्यनुव्यवसायानुपरम इत्याह। अजिज्ञासितस्येति। सामग्र्यां सत्यामपि प्रतिबन्धकदशायामनुव्यवसायोपरमात्तदुपरम इत्याशङ्क्याह। न च वाह्येति। किं वाह्यज्ञान-

सामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वमुत प्रवर्तकज्ञानसामग्रीत्वेन । आद्ये आह । वाह्यविषयत्वेनेति । सर्वदेति । त्वगिन्द्रियस्य स्पर्शवद्द्रव्येण संयोगस्य जाग्रत्यवर्जनीयत्वाच्छरीरव्यापि त्वचो मनःसंयुक्तत्वाच्चेत्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते । प्रवर्तकेति । इन्द्रियस्येष्टवस्तुसंयोगे सत्यपि तदनुव्यवसायदर्शनान्न तदित्याह । न तादृशेति ॥

नन्वदृष्टस्यापि ज्ञानकारणत्वात्तदभावादेव वित्तिधारोपरम इति चेन्न । दृष्टसामग्रीसम्पादनेनैवादृष्टस्य कार्यहेतुत्वादित्यभिप्रेत्य साक्षाद्धेतुत्वे दोषमाह । अदृष्टस्येति ।

(अदृष्टस्य न साक्षाज्ज्ञानहेतुता) अदृष्टस्य च नियामकत्वे सहकारिवैकल्यात्कदाचिदपि ज्ञानाभावानुभवायोगात् । नियामकं विनापि नियमाङ्गीकारे सहकारिवादविलोपप्रसङ्गाच्च । किञ्च प्रत्यक्षं हि स्वसमानकालीनं विषयीकरोति घटोऽस्ति जानामीति प्रत्यक्षयोर्विषयस्य वर्त्तमानतावभासनात् । न चानुव्यवसायकाले व्यवसायस्य वर्त्तमानतास्ति । ननु विषयस्य प्रत्यक्षनिमित्ततया पूर्वक्षणवर्त्तित्वमेवापेक्ष्यते न तु तत्कालीनत्वमपि, वर्त्तमानताऽवभासस्तु स्थूलोपाधिमादायापि भवतीति चेन्न । प्रत्यक्षविषयस्य तत्काले वर्त्तमानत्वनियमाभावे क्वचिदपि निष्कम्पप्रवृत्त्यनुप-

पत्तेः । विषयस्य वर्तमानतानिश्चयस्य तद्धेतुत्वात् । स्थूलकालमादाय प्रयोगसाधुत्ववर्णनेऽपि प्रत्यक्षस्य तथा विवक्षानुपपत्तेः । तस्मादनुव्यवसायासम्भवाद्धारान्तःपातिप्रथमादिज्ञानानां विनष्टानामनुव्यवसायायोगान्न कथमपि वेद्यज्ञानवादेऽभिहितानुसन्धानं सङ्गच्छते । अनुमेयं ज्ञानमिति वादे तु नतराम् ॥

सहकारिवैकल्यादिति । सहकारिणोऽदृष्टस्य वैकल्यमभावो यस्मिन्ननुपलम्भे स तथा तस्मादित्यर्थः । अयमर्थः । अभावाधिकरणे तर्कितप्रतियोगिसत्त्वविरोध्यनुपलम्भस्याभावधीहेतुत्वाज्ज्ञानानुपलम्भस्य चात्मनि सत्यपि ज्ञाने तदुपलम्भकादृष्टवैकल्यादप्युपपत्तेरित्यन्यथासिद्धिशङ्कया ततो ज्ञानाभावनिश्चयो न स्यादिति । ननु स्वभावादेव किञ्चिज्ज्ञानं गृह्यते किञ्चिच्च न गृह्यत इति तत्राह । नियामकमिति । किञ्च प्रत्यक्षज्ञानकाले विषयसत्त्वनियमादनुव्यवसाये च तदसम्भवान्नासावङ्गीकार्य इत्याह । किञ्चेति । प्रत्यक्षज्ञानकाले विषयसत्त्वनियमाभावे बाधकाभावान्नोक्तदोष इति शङ्कते । ननु विषयस्येति । बाधकाभावोऽसिद्ध इत्याह । न प्रत्यक्षेति । यच्चोक्तं स्थूलकालमादाय वर्त्तमानतावभास इति तत्राह । स्थूलेति । कालमिति विवक्षायाः शब्दधर्मत्वादनुभवे यथावभासं विषयसत्ताया अभ्युपेयत्वादित्यर्थः । उक्तानुसन्धानस्यान्यथोपपत्त्यभावमुक्तमुपसंहरति । तस्मादिति । भेदमतेऽप्यनुसन्धानानुपपत्तिरित्याह । अनुमेयमिति ।

तन्मते पक्षाद्यनेकज्ञानव्यवधाने धाराविच्छेदादेः सत्त्वादित्यर्थः ॥

एवं मध्येऽनुव्यवसायाङ्गीकारे धाराविच्छेदो दूषणमुक्तमिदानीं मध्येऽनुव्यवसायकल्पने संख्यानुसन्धानानुपपत्तेर्न तत्कल्पनमित्याह । किञ्चेति ।

(अनुव्यवसायाङ्गीकारे संख्यानुपपत्तिः) किञ्च नैरन्तर्येण द्वादशनामानि

शृण्वतो द्वादशनामानि क्रमेण श्रौषमिति यत्रानुसन्धानं तत्र न मध्येऽनुव्यवसायः कल्पयितुमपि शक्यते । अनुव्यवसायसामग्रीमात्रोत्पन्ननाम्नोऽनुभवासम्भवेन द्वादशत्वानुसन्धानानुपपत्तेः । ननु द्वादशनामानुभवानन्तरं द्वादशनामगोचरा स्मृतिर्जन्यते स्मृत्या च तत्कारणमनुभवमनुमाय तद्गोचरानुसन्धानमेवं बुद्धिधारास्थलेऽपीति चेन्न । मध्ये ज्ञानकल्पने प्रमाणाभावाद्गौरवाच्च । ज्ञानान्तरस्य स्मृतित्वानुसन्धानाभावेन ततो मूलानुभवानुमानानुपपत्तेः । परिशेषात्स्मृतित्वावधारणमिति चेन्न । एवम्प्रणाडीमविदुषोऽपि वर्णितप्रतिसन्धानदर्शनात् । अनुभवस्य स्मृतिहेतुत्वाज्ञानसंशयविपर्यासदशायामप्यनुसन्धानदर्शनादनुमानानुपपत्तेः । एवमिष्टविषयज्ञानानन्तरमेव सुखं जायते न तु तदनुव्यवसा-

यात् । इष्टज्ञानस्यैव तद्धेतुत्वात् । सुखं चोत्पन्न-मवश्यं ज्ञातव्यमिति कथमिष्टज्ञानानुसन्धानं भवेत् ॥

अयमर्थः । केशवादिद्वादशनामसु नैरन्तर्येण पठ्यमानेषु तव मते आद्यवर्णस्थितिसमये तद्विषयकत्वा-दिनिर्विकल्पज्ञानं द्वितीयवर्णोत्पत्तिश्च । तत्सविकल्पस-मये द्वितीयस्य स्थितिः । तदनुव्यवसायसमये द्विती-यस्य नाशः । तदनन्तरं द्वितीयग्रहणायोगात्तृतीयस्य चतुर्थस्य वा ग्रहो वक्तव्यः । एवमुत्तरत्रापि केषांचिद्वर्णानां तत्संख्याया वा ग्रहणायोगान्मध्ये ऽनुव्यवसायकल्पने द्वादशनामश्रवणानुपपत्तिस्तदकल्पने चाश्रौषमित्यनुस न्धानानुपपत्तिरिति कष्टां दशामापन्नोयमनुसन्धानतपस्वी हि । न च नैरन्तर्येण वर्णानामुत्पत्तिरसम्भविनी । बहु-वक्तृकेषु तत्सम्भवात् । मध्ये मध्ये ऽनुव्यवसायाभावेपि सर्ववर्णज्ञानानुभवोऽनुमानात्सिध्यतीति शङ्कते । ननु द्वा-दशेति । घटादिधारायां अप्येवमेवानुसन्धानमित्याह एवमिति । अनुसन्धानात्पूर्वमनुमितिज्ञानमनुपलब्धिप-राहतमिति दूषयति । न मध्य इति । पक्षाद्यनेकज्ञानकल्पने गौरवञ्चेत्याह । गौरवाच्चेति । अनन्तरं स्मरामीत्यनुभवा भावाल्लिङ्गज्ञानमपि नास्तीत्याह । ज्ञानान्तरस्येति । अनन्त-रभाविनामज्ञानस्येन्द्रियाद्यजन्यत्वात्स्मृतित्वज्ञानमिति शङ्कते । परिशेषादिति । परिशेषमजानतो हि प्रतिसन्धान-सत्त्वान्नैवमित्याह । न, एवमिति । ज्ञातेपि स्मृतित्वे व्याप्तिनिश्चयस्यानियतत्वान्न नियमेनानुमितिरित्याह । अनुभवस्येति । इष्टज्ञानसुखयोः कार्यकारणभावग्रहानुप-

पत्तिरप्यलौकिकानुभवे मानमिति वक्तुं परमत इष्टज्ञानानुभवो न सम्भवतीत्याह । एवमिति ॥

नन्विष्टज्ञानमेवानुव्यवसायानन्तरं सुखमुत्पादयतीति शङ्कते । ननु सुखादिति ।

ननु सुखात्पूर्वमिदमिष्टज्ञानानुसन्धानमिति चेन्न । अनुव्यवसायकाले विनष्टस्येष्टज्ञानस्य सुखाहेतुत्वात् । इष्टज्ञाने सत्यपि सुखानुत्पत्तौ तस्य तदहेतुत्वप्रसङ्गात् । न च सुखानन्तरं विनश्यदवस्थेष्टविषयज्ञानात्तदनुव्यवसाय इति वाच्यम् । सुखस्यावश्यवेद्यत्वनियमेन तज्ज्ञानात्पूर्वं तस्य नष्टत्वात् । न च ज्ञानसुखयोः समूहालम्बनम् । तयोः सहोपस्थितिनियमे पौर्वापर्य्यस्य दुर्ग्रहतया कार्यकारणत्वस्य दुर्ग्रहत्वात् । परिशेषस्य दुरवधारणतयेष्टदर्शनार्थिप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । न च सुखमिष्टज्ञानजन्यम् । तद्विषयकृतिजन्यत्वात् संयतवदित्यपि । एवमपि कृत्यनन्तरभावीष्टज्ञानस्य कारणत्वासिद्धेः । व्यभिचारादप्रयोजकत्वाच्च । कृतिपूर्वज्ञानस्यापि कृतिकार्यं न हेतुत्वमिति वक्ष्यते । एतेन सुखानुमितेष्टज्ञानमनुसन्धीयत इति निरस्तम् ॥

इष्टज्ञानस्य निर्विकल्पद्वारेणानुव्यवसायोत्पत्तिसमये नष्टस्यानन्तरं न सुखजनकत्वमित्याह । न, अनुव्यवसा-

येति । किञ्चेष्टज्ञानस्य सुखं प्रति चरमकारणत्वात्तदनन्तर-
क्षण एव तदनुत्पत्तौ तत्कारणत्वमेव न स्यादित्याह । इष्ट-
ज्ञानमिति । इष्टज्ञानं द्वितीयक्षणे सुखमुत्पाद्य तृतीयक्षणे
ऽनुव्यवसायविषयो भविष्यतीत्याशङ्क्य तदा सुखज्ञानस्या-
वश्यम्भावित्वान्नानुव्यवसायावकाश इत्याह । न च सुखे-
ति । नन्विष्टज्ञानमपि विषयीकृत्योत्पद्यमानं सुखज्ञानं समू-
हालम्बनरूपं भविष्यतीत्याशङ्क्य तथासति सव्येतरविषा-
णवत्सहोपस्थितत्वात् कार्यकारणभावग्रहायोग इत्याह ।
न च ज्ञानेति । ननु सुखं सकारणकं कार्यत्वादिति सामान्य-
तस्तत्सिद्धौ परिशेषादिष्टज्ञानमिति सिध्यतीत्याशङ्क्याह ।
परिशेषस्येति । इष्टज्ञानस्य तव मते ऽनुपस्थितत्वाद्वस्तुतस्त-
द्धेतोरेव कारणत्वसम्भवान्न परिशेष इत्यर्थः । तर्हि सुख-
त एवेष्टज्ञानस्य कारणत्वमनुमीयत इत्याशङ्क्याह । न च
सुखमिति । सम्मतवदिति । तन्तुविषयकृतिजन्यस्य पटस्य
तन्तुज्ञानजन्यत्ववदित्यर्थः । कृतिजनकज्ञानस्य कृतिकार्य-
कारणत्वं कुत्रापि नास्तीत्यङ्गीकृत्याप्याह । एवमपीति ।
कृत्यनन्तरभावितन्त्वादिविषयज्ञानस्य पटकारणत्वाभा-
ववत्कृत्यनन्तरभाविस्पर्शनचन्दनादिज्ञानस्य सुखहेतुत्वं
न सिध्येदित्यर्थः । किञ्च तव मते कृतिविषयज्ञाने व्यभिचा-
रस्तदतिरिक्तत्वे सतीत्युक्ते ऽप्रयोजक इत्याह । व्यभिचारा-
दिति । अङ्गीकारं परित्यजति । कृतिपूर्वेति । वक्ष्यत इति ।
ईश्वरवादे इत्यर्थः । सुखस्येष्टज्ञानकार्यत्वानिश्चयादेव सुखेन
तदनुमाने तदनुसन्धानमिति प्रत्युक्तमित्याह । एतेनेति ॥

अहमर्थसमवेतज्ञानस्य ज्ञातृज्ञानज्ञेयप्रकाशात्मकत्वा-
द्वाराद्यनुसन्धानोपपत्तिरिति प्राभाकरः प्रत्यवतिष्ठते ।
नन्वस्त्विति ।

(प्राभाकरस्य पूर्वपक्षः) नन्वस्तु तर्ह्यहङ्कारसमवेतं ज्ञानं स्वप्रकाशं धारानुसन्धानादिकस्य सर्वस्योपपत्तय इति चेन्न । जानामीति तस्य ज्ञानविषयत्वानुभवात् । घटादेरपि विषयत्वे ऽनुभवस्यैव मानत्वात् । न चेदं ज्ञानं भ्रमः । बाधकाभावात् । चक्षुरादिजन्यज्ञानं, न स्वप्रकाशं, कार्यत्वात्, रूपवत्, विपक्षे च जानामीत्यनुभवायोगो बाधकः ।

(स्वविषयत्वं स्वप्रकाशत्वमिति स्वीकर्तृमतानुवादः) अत्र नवीनः । ननु ज्ञानस्य विषयत्वानुभवो धीस्वप्रकाशत्वेन न विरुध्यते । स्वविषयत्वस्यैव स्वप्रकाशत्वे ऽविरोधात् । अन्यथा स्वव्यवहारहेतुत्वसंशयविरोधितादेरयोगात् । न च ज्ञानस्य स्वस्मादन्यत्र व्यवहारजनने स्वविषयत्वं तन्त्रं, स्वस्मिंस्तु स्वाभेद एवेति युक्तम् । पक्षादन्यत्रैवायं नियम इत्यस्य सर्वत्र सुवचत्वात् । दुःखादिविषयस्य द्वेषस्य स्वाभेदे सत्यपि स्वविषयत्वव्यतिरेकेण दुःखादाविव स्वस्मिन्निवृत्तिहेतुत्वस्य स्वेच्छाविरोधित्वस्य चादर्शनात् । स्मरणरूपस्य परोक्षा-

नुभवस्य च वृत्तिज्ञानस्य स्वाभेदे सत्यपि स्वविषयत्वव्यतिरेकेण स्वविषय इव स्वस्मिन्नपि व्यवहारादिहेतुताया अदर्शनाच्च । वृत्तेरपि स्वव्यवहारहेतुत्वे स्वप्रकाशत्वापत्तेः ॥

अवेद्यस्य स्वप्रकाशत्वादस्य च वेद्यत्वान्न स्वप्रकाशत्वं नापि त्रिपुटीप्रकाशत्वं चेत्यभिप्रेत्य दूषयति । न जानामीति । ज्ञाने हि ज्ञानमाकारः, आकारश्च विषय एवेत्यर्थः । जन्यज्ञानस्यास्वप्रकाशत्वे ऽनुमानमपि मानमित्याह । चक्षुरादीति । ननु नावेद्यत्वं स्वप्रकाशत्वं, किन्तु स्वविषयत्वं, तथा च जन्यज्ञानं स्वविषयत्वात्स्वप्रकाशमिति नवीनमतमनुवदति । अत्रेति । ज्ञानस्य स्वविषय एव संशयादिविरोधित्वं व्यवहारहेतुत्वं घटादिविषये दृष्टं स्वस्यापि विषयत्वाभावे स्वस्मिंस्तदुभयं न स्यादित्याह । अन्यथेति । ज्ञानादन्यत्रैव व्यवहारः स्वसमानविषयज्ञानजन्यः, ज्ञाने तु नैवमित्याशङ्क्यानुमानमात्रोच्छेदापाता-न्नैवमित्याह । न च ज्ञानस्येति । किं च द्वेषस्य स्वाभेदे सत्यपि स्वविषयत्वाभावादेव स्वस्मिन् स्वप्रयुक्तकार्याभावो दृष्टः, एवं ज्ञानेऽपि स्यादित्याह । दुःखादीति । किं च तव मतेऽपरोक्षस्थले स्फुरणस्य व्यवहारजनकत्वेऽपि परोक्षस्थले वृत्तेरेव व्यवहारहेतुत्वं स्वविषय एवाङ्गीकृतं न तु स्वस्मिन् तत्कस्य हेतोः स्वविषयत्वाभावादेव, एवमन्यत्रापि स्यादित्याह । स्मरणेति । परोक्षवृत्तेः स्वविषयव्यवहारहेतुत्वे को दोषस्तत्राह । वृत्तेरपीति । तथा च साक्षिरूपानुभवो न सिध्यतीति भावः ॥

एकस्य विषयविषयिभावो विरुद्ध इति चोदयति । नन्विति ।

(एकस्य विषयविषयिभावो विरुद्धः) ननु स्वस्य स्ववेद्यत्वं विरुद्धमिति विरुद्धं किं साक्षात्कारस्य विषयजन्यत्वात् स्वस्य च स्वजन्यत्वायोगात्, किं वा साक्षात्कारे स्वजनकेन्द्रियसन्निकृष्टस्यैव स्वविषयत्वात् स्वजनकेन्द्रियसन्निकर्षकाले च स्वस्याभावात्, यद्वा विषयविषयिभावस्योभयनिष्ठत्वादेकस्मिंस्तदयोगात् । नाद्यद्वितीयौ, स्वप्रकाशस्यात्मस्वरूपज्ञानस्य तयोरभावात् । न तृतीयः, अतीतारोपितात्यन्तासतां ज्ञानदर्शने तस्योभयानिष्ठत्वात् । ननु ज्ञानस्यैव ज्ञेयत्वं क्रियाकर्मत्वादिविरोध इति चेन्न । कृतिविशेषस्य कार्यत्ववदुपपत्तेः । ननु परसमवेतक्रियाफलशालित्वं कर्मत्वं, तत्कथमेकस्मिन्नेव क्रियात्वं कर्मत्वं च, कृतिस्तु कृत्यन्तरस्यैव कर्मेति चेन्न । क्रियाविषयत्वस्यैव कर्मत्वात् । ननु कर्तुः कर्मत्वं विरुद्धमिति चेन्न । ज्ञानस्याकर्तृत्वात् । विषयिणो विषयत्वं विरुद्धमिति चेन्न । अज्ञानसाक्षिणो ब्रह्मणोऽज्ञानविषयत्वात् । "तदात्मानमेवावेत्" इति श्रुतेश्च ॥

१ बृहदारण्यकोपनिषदि । १ प्र० । ४ ब्रा० । १० कं० ।

विरोधप्रयोजकं विकल्पयति । तत्किमिति । साक्षिप्रत्यक्षविषयाहङ्कारादेस्तज्जनकत्वतज्जनकेन्द्रियसन्निकृष्टत्वयोरभावे ऽपि तद्विषयत्वाङ्गीकारान्नेमौ नियमाविति दूषयति । नाद्यद्वितीयाविति । जन्यप्रत्यक्षविषयस्यायं नियम इति चेत्तर्हि स्वव्यतिरिक्तप्रत्यक्षविषयस्यैवायं नियमोस्त्विति भावः । तृतीये अतीतादिज्ञानानां निर्विषयत्वप्रसङ्ग इत्याह । न तृतीय इति । ज्ञानं स्वकर्मकं न भवति क्रियात्वात् गमनादिवदिति चोदयति । नन्विति । परिस्पन्दलक्षणक्रियात्वं ज्ञाने ऽसिद्धं, धात्वर्थलक्षणक्रियात्वमनित्यकृतौ व्यभिचारीति दूषयति । न कृतीति । ननु कर्मलक्षणपर्यालोचनायां नैकस्य क्रियाकर्मत्वमुपपद्यते अनित्यकृतेस्तु नित्यकृतिं प्रति कर्मत्वान्न व्यभिचार इति चोदयति । ननु परेति । अस्तीत्यादावुक्तलक्षणसम्भवादन्यदेव कर्मलक्षणमित्याह । न क्रियेति । कर्तुगुणत्वात्कर्मणः प्राधान्यादेकस्य तदुभयरूपत्वं विरुद्धमिति शङ्कते । ननु कर्तुरिति । ज्ञानस्य स्वाश्रयत्वानङ्गीकारान्न कर्तृत्वमित्याह । न ज्ञानस्येति । विषयित्वे विषयत्वं न स्यादिति शङ्कते । विषयिण इति । एकमज्ञानं प्रत्येकस्यैव ब्रह्मणो विषयत्वं विषयित्वं च दृष्टमिति परिहरति । न, अज्ञानेति । ननु विषयो ऽस्यास्तीति विषयीत्युच्यते, एकस्य तु स्वेन सम्बन्धाभावेन षष्ठ्यर्थाभावान्न स्वविषयत्वमिति चेन्न । अभेदसम्बन्धसम्भवादिति भावः । श्रुतिरेव ब्रह्मणः स्वविषयत्वं दर्शयतीत्याह । तदात्मानमिति । तद्ब्रह्म आत्मानमवेत्, ज्ञातवदित्यर्थः ॥

यत्कार्यं तत्सकारणकमित्यादिव्याप्तिग्रहे स्वस्यापि कार्यत्वाद्विषयत्वं वक्तव्यं, प्रपञ्चो मिथ्येत्यनुमाने

स्वस्यापि पक्षत्वेन विषयत्वं वक्तव्यमन्यथा दोषमाह । ज्ञानस्येति ।

(स्वप्रकाशत्वोपसंहारः) ज्ञानस्य विषयत्वाभावे सर्वोपसंहारेण व्याप्तेर्मिथ्यात्वानुमितेश्च स्वविषयत्वं न सिध्येत् । तस्माच्चैत्रसमवेतमयं घट इति ज्ञानं चैत्रापरोक्षानुभवविषयः, चैत्रस्यापरोक्षव्यवहारविषयत्वात्, घटवदित्यनुमानात्, जानामीत्यनुभवाच्च परिशेषाज्ज्ञानं स्वविषय इति ॥

तर्किते ऽर्थे प्रयोगमाह । तस्मादिति । चैत्रपरोक्षज्ञानस्य पक्षत्वे बाधः स्यात्तन्निवृत्त्यर्थमयं घट इति विशेषणम् । मैत्रज्ञानव्यवच्छेदार्थं चैत्रसमवेत इति । ईश्वरज्ञानविषयत्वेनार्थान्तरतानिवृत्तये साध्ये चैत्रपदम् । चैत्रपरोक्षज्ञानविषयत्वेन सिद्धसाधनतानिवृत्तये परोक्षपदम् । मैत्रसुखे चैत्रव्यवहारपदे व्यभिचारपरिहारार्थं हेतौ चैत्रपदमपरोक्षपदं च । ननु चैत्रानुव्यवसायविषयत्वेनार्थान्तरतेत्याशङ्क्य तस्य निरस्तत्वादनवस्थापत्तेश्च स्वविषयत्वसिद्धिरित्याह । परिशेषादिति ॥

नवीनमतं दूषयितुमुपक्रमते । अत्रेति ।

(स्वविषयत्वरूपस्वप्रकाशत्वखण्डनम्) । अत्रोच्यते । घट इति जन्यप्रत्यक्षं नैतज्ज्ञानविषयः, एतज्जनकसन्निकर्षानाश्रयत्वात्, सम्मतवद्वैशिष्ट्यमसन्निकृष्टमपि भा-

सत इति मते घटव्यक्तिजन्यप्रत्यक्षं नैतद्विषयः तत एव तद्वत् ॥

तत्र तावदनुमानस्य प्रतिप्रयोगपराहतिमाह। घट इति। घटविषयशाब्दज्ञानस्यापि पक्षत्वे तज्जनकसन्निकर्षाप्रसिद्ध्या तत्र हेतोरसिद्धिः स्यात्तन्निवृत्तये प्रत्यक्षपदम्। ईश्वरज्ञानेऽप्युक्तदोषपरिहाराय जन्यपदम्। जन्यप्रत्यक्षमित्युक्ते प्रमेयमिति ज्ञानस्यापि पक्षतास्यात्तथा च तत्र परमते हेतोरसिद्धिस्तज्जनकसन्निकर्षरूपप्रमेयत्वाश्रयत्वात्तन्निवृत्तये घट इतीति। नैतज्ज्ञानविषय इति। पक्षीभूतज्ञानविषयो नेत्यर्थः। न च घटादिविषयाद्भेद इष्ट इति वाच्यम्। एतज्ज्ञानाविषयत्वस्य साध्यत्वात्सविषयकत्वस्याप्यसम्भवात्। पक्षीभूतज्ञानस्यापि वैशेषिकादिमतेऽनुव्यवसायजनकसन्निकर्षाश्रयत्वादित्यसिद्धिवारणाय हेतावेतत्पदम्। अस्मन्मते च पटादिदृष्टान्तसाधनवैकल्यपरिहारार्थमिति द्रष्टव्यम्। ननु घटे घटत्ववैशिष्ट्यस्यासन्निकृष्टस्यैव विषयत्वात्तत्र व्यभिचार इति चेन्न। तस्यापि सन्निकृष्टत्वात्। अन्यथा तत्र तस्य विषयत्वायोगात्। अङ्गीकृत्यापि व्यक्तयज्ञानस्यैव पक्षत्वान्न दोष इत्याह। वैशिष्ट्यमिति॥

यदुक्तमसन्निकृष्टस्यापि विषयत्वं साक्षिविषयवदुपपद्यत इति तत्राह। न चाप्रयोजक इति।

(असन्निकृष्टस्य न विषयत्वम्।) न चाप्रयोजकः। वैशिष्ट्यातिरिक्तस्य जन्यप्रत्यक्षविषयत्वे तज्जनकसन्निकर्षाश्रयत्वस्यैव प्रयोजकत्वात्। अन्यथातिप्रसङ्गात्। घटजन्यं

ज्ञानं नैतद्विषयः एतदजनकत्वादिति वा पक्षा-
दन्यत्रैवायं नियम इति सर्वत्र वक्तुं शक्यत्वा
दित्युक्ताज्ञानान्यविषयत्वे ज्ञानस्य तत्सन्निकर्ष-
जन्यत्वं प्रयोजकं ज्ञाने तु तदभेद एवेति वदितुं
कथं न लज्जसे। न चानुभवविरोधः। अनुभवो-
ह्यहङ्कारधर्मज्ञानस्य विषयत्वे साक्षी न तु स्व-
विषयत्वं च ज्ञानान्तरवेद्यत्वेऽपि सम्भवति। तच्च
ज्ञानमनुव्यवसायो नेत्युक्तमित्यनुभवानुमा-
नाभ्यामेवाहङ्कारधर्मातिरिक्तं ज्ञानं तत्साक्षी
सिध्यति। अत एव त्वदुक्तानुमानमपि सिद्धसाध
नम्। न च चैत्रजन्यानुभवविषय इति साध्यम्।
अप्रयोजकत्वात्। व्यवहारस्यानुभवविषयत्वमा-
त्रेणोपपत्तेः। अत एव परोक्षवृत्तिमिथ्यात्वानु-
मित्यादेश्च न स्वविषयत्वं, न वा तदसिद्धिः।
तदभिव्यक्तसाक्षिण एव तत्सिद्धेः। नन्वलौकिक-
ज्ञानाभ्युपगमे गौरवमिति चेन्न। त्वदभ्युपगत-
परमात्मचैतन्यस्यैवास्माभिरहङ्कारतद्वृत्तिसाक्षि
जीवस्वरूपतयाभ्युपगमात् ॥

प्रयोगान्तरमाह। घटजन्यमिति। ननु ज्ञानाति-
रिक्तस्य जन्यप्रत्यक्षविषयत्वे तज्जनकसन्निकर्षाश्रयत्वं

प्रयोजकं ज्ञानस्य तु स्वाभेद एवेत्युक्तमित्याशङ्क्य तदुक्त-दोषं तस्मिन् पातयति । पश्चादन्यत्रेति । तर्हि जानामीति तस्य ज्ञानविषयत्वानुभवविरोध इत्यत आह । न चेति । जन्यज्ञानस्य वेद्यत्वमात्रमनुभूयते न तु स्ववेद्यत्वम् । वेद्यत्वं च साक्षिविषयत्वेऽप्युपपद्यत इत्याह । अनुभवो हीति । साक्षिप्रमाणमिति यावत् । अनुव्यवसायातिरिक्तं जन्य-ज्ञानविषयजीवप्रत्यक्षं तद्भिन्नमस्मदभिमतसाक्षी ज्ञान-मेवेत्युपसंहरति । इत्यनुभवेति । यदुक्तं चैत्रसमवेतं ज्ञानं चैत्रापरोक्षानुभवविषय इति तत्र किं साध्यं यथाश्रुतमेवो-त चैत्रजन्यमिति विवक्षितम् । आद्ये चैत्रस्वरूपसाक्षि-विषयत्वमिष्टमित्याह । अत एवेति । द्वितीये हेतुरप्रयो-जक इत्याह । न च चैत्रेति । यच्चोक्तं व्याप्तिज्ञानमिथ्यात्वा-नुमित्यादेः स्वविषयत्वं वक्तव्यमिति तदपि साक्षिविषय-त्वाभ्युपगमादेव निरस्तमित्याह । अत एवेति । ननु स्व-विषयत्वनिराकरणेन नित्यज्ञानविषयत्वसाधने ऽलौकि-कज्ञानकल्पनागौरवमित्याशङ्क्योभयवादिसिद्धनित्यज्ञा-नस्य जीवस्वरूपत्वमात्रसाधनान्मैवमित्याह । नत्वित्या-दिना ॥

ननु साक्षिव्यवहारः स्वेनैव भवति, उतान्येन । द्वितीये ऽनवस्थेत्यभिप्रेत्याद्यमपि विकल्प्य दूषयति । ननु तदपीति ।

(स्वेनैव साक्षिव्यवहारे विकल्पयोज्ञनम्)

ननु तदपिज्ञानं स्वविषयं न वा । न चेत् तद्विषयव्यवहारो न स्यात् । प्रथमे तत्सन्निकर्षानाश्रयस्य तद्विषयत्वविरोध इति

चेन्न । तदनाश्रयस्यापि तद्विषयत्वे तवेश्वरज्ञानवदविरोधात् । किं च व्यवहारमात्रे व्यवहर्तव्यज्ञानं प्रकाशत्वेन हेतुर्नतु व्यवहर्तव्यविषयप्रकाशत्वेन । गौरवेण तस्य तेन रूपेणाप्रयोजकत्वात् । ज्ञानव्यवहारविशेषे च ज्ञानमेव व्यवहर्तव्यं प्रकाशश्चेति किं तद्विषयत्वेन । ननु ज्ञानं स्वविषयत्वाभावे स्वस्य प्रकाश एव न भवतीति चेत् । किं षष्ठ्यर्थसम्बन्धार्थविषयत्वमपेक्षणीयं किं वा तस्य प्रकाशत्वार्थम् । नाद्यः । भेदाभावेनाभेदस्वरूपातिरिक्तसम्बन्धस्यानपेक्षितत्वात् । कथञ्चिदभेदस्यैव षष्ठ्यर्थत्वात् । न द्वितीयः । न हि ज्ञानस्य विषयत्वप्रयुक्तं प्रकाशत्वं किं तु ज्ञानस्वरूपविशेषप्रयुक्तम् । अन्यथेच्छादेरप्यर्थप्रकाशत्वापत्तेः । तस्याप्यर्थविषयत्वात् । न च स्वविषयत्वमेव प्रकाशत्वं तन्नेच्छादेरिति वाच्यम् । सर्वजिज्ञासाया: स्वविषयत्वात् ॥

तत्सन्निकर्षेति । तज्जनकसन्निकर्षानाश्रयस्येत्यर्थः । साक्षिणः स्वविषयत्वमङ्गीकृत्य जन्यप्रत्यक्षज्ञानविषयस्यैव जनकसन्निकर्षाश्रयत्वनियम इत्यभिप्रेत्याह । न तदनाश्रयस्येति । अङ्गीकारपरित्यागेन सिद्धान्तमाह । किञ्चेति । यथा आलोकस्य स्वाविरुद्धविषयचाक्षुषज्ञानमात्रे

आलोकत्वेन कारणत्वे स्वव्यतिरिक्तस्वाविरुद्धविषयकचाक्षुषज्ञाने विषयसम्बन्ध्यालोकत्वेन स्वविषयज्ञाने तु स्वाभेदेनैव कारणत्वमेवं व्यवहर्तव्यज्ञानं व्यवहारमात्रे प्रकाशत्वेन कारणं स्वव्यतिरिक्तविषयकव्यवहारे तद्विषयकप्रकाशत्वेन स्वव्यवहारे तु स्वाभिन्नप्रकाशत्वेनेति स्वस्मिन्नपि सामान्यकॢप्तकारणस्य सत्वान्न पक्षादन्यत्रैवायं नियम इत्युपालम्भस्यावसर इत्यभिप्रेत्याह । व्यवहारमात्र इति । ज्ञानस्य स्वविषयत्वाभावे व्यवहर्तव्यप्रकाश इति सामान्यप्रयोजकमपि न सम्भवतीति शङ्कते । ननु ज्ञानमिति । विषयत्वस्योपयोगो नास्तीत्यभिप्रायेण विकल्पयति । किं षष्ठ्यर्थेति । सम्बन्धस्य भेदसमानाधिकरणत्वाद्विषयत्वाभ्युपगमे ऽप्यनुपपत्तिस्तुल्येत्यभिप्रेत्याह । नाद्य इति । कथं तर्हि षष्ठीप्रयोग इत्याशङ्क्य त्वयाप्युपचाराद्वक्तव्य इत्यभिप्रेत्याह । कथंचिदिति । द्वितीये विरोधित्वज्ञाने स्वरूपविशेषः । द्वितीयमपि व्यभिचारेण दूषयति । न च विषयत्वमिति ॥

तृतीये विशेषणस्यैव प्रयोजकत्वे सति न विशेष्यस्य प्रयोजकत्वं गौरवादित्याह । न च ज्ञानत्वे सतीति ।

(तृतीयविकल्पे दोषयोजनम्) न च ज्ञानत्वे सति स्वविषयत्वं प्रकाशत्वमिति वाच्यम् । लाघवेन ज्ञानस्वरूपविशेषस्यैव प्रकाशत्वप्रयोजकत्वात् । तथा च स्फुरणमनुभवगोचरः व्यवहारविषयत्वादिति स्फुरणस्य स्वगोचरत्वसाधकमनुमानमप्रयोजकम् ।

(ज्ञानस्य स्वविषयसंशयादिविरोधित्वम्) एतेन ज्ञानस्य स्वविषयसंशय-

विरोधित्वादयोऽपि व्याख्याताः । घटाद्याकार-जन्यज्ञानस्य स्फुरणावेद्यत्वेन संशयविरोधित्वा-द्युपपत्तेः स्वरूपज्ञानस्य वृत्तिमहिम्नैव तदुप-पत्तेरिति । द्वेषस्तु स्वविषय एव निवृत्ति-हेतुस्तथैवान्वयव्यतिरेकदर्शनात् । ज्ञानं तु प्रकाशत्वेन तदभेदेन च ज्ञानव्यवहारहेतुः । विषयत्वं विनापि स्वस्य प्रकाश इत्युक्तम् ॥

जडव्यावृत्तज्ञानस्वरूपस्येत्यर्थः । व्यवहारसामान्य-कारणादेव स्फुरणव्यवहारोपपत्तिसाधनफलमाह । तथा चेति । यदप्युक्तं ज्ञानस्य स्वविषयत्वाभावे स्वविषयसं-शयादिरिति, तदपि वक्ष्यमाणप्रकारेण निरस्तमित्याह । एतेनेति । तत्र किं वृत्तिज्ञानस्य संशयादिविरोधित्वानु-पपत्तिरुतात्मरूपज्ञानस्य । नाद्य इत्याह । घटाद्याकारेति । द्वितीये घटाद्याकारवृत्तिमदन्तःकरणाभिव्यक्तरूपविशे-षादेव सत्त्वाप्रकारकसंशयादिविरोधित्वमित्यभिप्रेत्या-ह । स्वरूपज्ञानस्येति । द्वेषकार्यादर्शनात्तद्विषय एव तत्कार्यमिति वैषम्यमाह । द्वेषस्त्वति । ननु ज्ञानव्यवहा रस्य कार्यविशेषत्वात्सामान्यकारणातिरिक्तविशेषका रणजन्यत्वं वाच्यम् । अन्यथा कार्यविशेषस्याकस्मिकत्व-प्रसङ्गादित्याशङ्क्य नायमस्तिनियमः सर्वैः स्वतस्त्वादिभि-रसति दोषे ज्ञानसामग्रीत एव प्रमारूपकार्यविशेषाङ्गीका-रात् । सर्वैरपि वादिभिरसत्यां स्मृतिसामग्र्यां ज्ञानसा-मान्यसामग्रीत एवानुभवरूपकार्यविशेषाङ्गीकारादित्य-भिप्रेत्याह । ज्ञानं त्विति । विशेषकारणेन भवितव्य-मित्यभिनिविशमानं प्रति तदप्यस्तीत्याह । तदभेदेन

चेति । यद्यप्यस्मन्मते शास्त्रगम्यो ऽभेदः प्रकाशस्वरूप एव तथाप्यविद्यादशायां भेदप्रतियोगिकाभेदस्य धर्मरूपस्याङ्गीकाराद्विशेषकारणसिद्धिरिति भावः । सामान्यकारणयुक्तं स्मारयति । विषयत्वमिति ।

स्वविषयत्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वाच्च तदनुमानमयुक्तमित्याह । किञ्चेति ।

स्वविषयत्वस्यानिर्वचनीयत्वम् ।

किञ्चकिमिदं ज्ञानस्य स्वविषयत्वम् । स्वजन्यव्यहारविषयत्वमिति चेन्न । ज्ञानातिरिक्ते ज्ञानविषय एव ज्ञानं व्यवहारं जनयतीति व्यवहारहेतुत्वप्रयोजकज्ञानविषयत्वस्य तदभेदानुपपत्तेः । नापि तद्योग्यता । तस्या अपि घटादौ ज्ञानविषयत्वयोग्यतानिर्वाह्यत्वात् । अत एव न ज्ञानजन्यज्ञातताश्रयत्वादिकम् । घटादौ यद्विषयत्वं तदेवेति चेत्, न स्वरूपसम्बन्धविशेषो हि घटादेर्विषयत्वं स च भेदनिष्ठ एव ॥

किं स्वजन्यव्यवहारविषयत्वं स्वविषयत्वमुत तद्योग्यत्वमाहोस्वित्ज्जन्यज्ञानताधारत्वमथवा घटादौ यत्स्वविषयत्वं तदेवेति किं शब्दार्थः । आद्यमनुवदति । स्वजन्येति । अस्माभिरपि स्वजन्यव्यवहारविषयत्वाङ्गीकारात्सिद्धसाधनं स्फुटमिति मत्वा परमत इदमयुक्तं चेत्याह । न ज्ञानेति । व्यवहारविषयत्वप्रयोजकतायास्त्वयैवोक्तत्वात्तदेव तदित्यनुपपन्नमित्यर्थः । द्वितीये ऽपि तद्यो

ग्यतावच्छेदकत्वेन ज्ञानविषयत्वयोग्यता पृथग्वक्तव्येत्य-
भिप्रेत्याह । नापीति । ज्ञातताधारत्वस्यापि ज्ञानविषयत्व-
प्रयोज्यत्वान्न तृतीयोपीत्याह । अत एवेति । चतुर्थं शङ्कते ।
घटादाविति । ज्ञानभिन्नस्वरूपविशेषस्यैव तत्र विषयरू-
पत्वात्स्वस्मिंस्तदसम्भव इति दूषयति । न स्वरूपेति ॥

अभेदो ऽपि स्वरूपसम्बन्धो भवत्वित्याशङ्क्याह ।
अभेदश्चेति ।

(अभेदस्य न सम्बन्धत्वम्) **अभेदश्च न सम्बन्धः । रूपी घट इति वद्रूपं रूपीत्यननुभवात् । सर्वजिज्ञासादेरपि विषयिविषयत्वप्रयोजकधर्मभेदेन तेन रूपेण कल्पितभेदसत्त्वात् । अथवा सर्वजिज्ञासादेर्न स्वविषयत्वं तस्य विशिष्यज्ञातत्वात् । न च ज्ञातेऽपि रूपान्तरेण जिज्ञासा । सर्वत्वप्रकारकतज्ज्ञानस्येदानीमपि सत्त्वात् । सुखाहेतोस्तस्येच्छायोगाच्च । विनष्टाया इच्छायाः कालान्तरे प्रत्यक्षत्वायोगात्तदिच्छाया अप्यनुपपत्तेः । प्रमेयत्वाद्याकारावृत्तिरपि न स्वविषया । तत्र प्रमाणाभावात् । प्रत्यासत्त्याश्रयस्य सर्वस्य विषयत्वानियमात् । तदवच्छिन्नसाक्षिण एव तत्प्रकाशनसम्भवात् । प्रमेयत्वादिकमपि न स्ववृत्तीति न तदर्थमप्यभेदः सम्बन्धः । प्रकाशविषयत्वे प्रकाशस्य जडत्वापत्तेश्च । अतो नात्मनः स्वविषयत्वम् ॥**

अभेदस्य सम्बन्धत्वे रूपे रूपवैशिष्ट्यप्रत्ययः स्यात्। न च रूपे रूपं नास्तीति वाच्यम्। मत्वर्थप्रत्यये सम्बन्धमात्रस्यापेक्ष्यत्वात्। अन्यथा गोमानित्यादिप्रत्ययो न स्यादित्यर्थः। यदुक्तं सर्वजिज्ञासादेः स्वविषयत्वं दृष्टमिति तदङ्गीकृत्य सर्वत्वेच्छात्वरूपभेदेन तदुपपत्तिमाह। सर्वजिज्ञासेति। अङ्गीकारं परित्यजति। अथवेति। इच्छात्वेन ज्ञातेऽपि गुणत्वादिरूपेण जिज्ञासेत्याशङ्क्य तदपि सामान्येन ज्ञातमेवेत्याह। न च ज्ञातेऽपीति। विशिष्य जिज्ञास्यत इत्याशङ्क्य तत्काले नष्टाया इच्छायाः सम्विदभिन्नत्वाभावेन प्रत्यक्षत्वमेवायुक्तमित्याह। विनष्टाया इति। ननु ज्ञानजनकप्रत्यासत्त्याश्रयस्य ज्ञानविषयत्वनियमात् प्रमेयमिति ज्ञानस्यापि प्रमेयत्वाश्रयत्वात् स्वविषयत्वमावश्यकमित्याशङ्क्य यो विषयः स प्रत्यासत्त्याश्रय इत्येव नियमो न तु यः प्रत्यासत्त्याश्रयः स विषय इति चक्षुरादौ व्यभिचारादित्यभिप्रेत्याह। प्रत्यासत्तीति। कथं तर्हि तज्ज्ञानव्यवहारादिरित्यत आह। तदवच्छिन्नेति। यथा प्रमेयत्वस्याभेदसम्बन्धेन स्ववृत्तित्वमेवं ज्ञानस्याप्यभेदसम्बन्धेन स्वविषयत्वमित्याशङ्क्य दृष्टान्त एवासम्प्रतिपन्न इत्याह। प्रमेयत्वादीति। किञ्च ज्ञानस्य प्रकाशविषयत्वेऽप्रकाशत्वमेव स्यात् स्वप्रकाशत्वं तु दूरापास्तमित्यभिप्रेत्याह। प्रकाशविषय इति। अत इत्युपसंहारः॥

प्रत्यासत्त्याश्रयत्वनियमभङ्ग्या नित्यज्ञानविषयत्वान्नित्यज्ञानस्य स्वविषयत्वेन दोष इत्याशङ्क्याह। एतेनेति।

(प्रत्यासत्त्याश्रयत्वस्य न नित्यज्ञानविषयत्वम्)

एतेन जन्यज्ञानस्यातिप्रसङ्गपरिहारार्थमस्तु स्वजनकेन्द्रियसन्निकृष्टविषयत्वमित्यस्य विषयत्वं स्वरूपज्ञानस्य तु

नित्यस्य स्वविषयत्वं किन्न स्यादितिप्रत्युक्तम् । स्वविषयत्वासम्भवात् । [१]"विज्ञातारमरे केन विजानीयात्"[२]"अन्यदेव तद्विदितात्" इत्यादिश्रुतिरप्यात्मनो विषयत्वं पराकरोति । या चात्मनो विषयत्वे श्रुतिरुदाहृतात्मानमेवावेदिति सा नात्मनः स्वविषयत्वपरा । किन्तु ब्रह्मातिरिक्तस्य वेदितव्यत्वाभावपरा । सावधारणवाक्यस्येतरव्यावृत्तिपरत्वात् । अन्यथोदाहृतश्रुतिविरोधाच्च ।

एतेनेत्येतद्विवृणोति । स्वविषयत्वेति । आत्मनो विषयत्वं श्रुतिबाधितं चेत्याह । विज्ञातारमिति । येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयादिति पूर्ववाक्ये स्वव्यतिरिक्तप्रकाशविषयत्वमुक्त्वा विज्ञातारमिति वाक्येन स्वविषयत्वं निषिध्यते, तथा तद्ब्रह्म विदितात्प्रकाशविषयादन्यदेवेत्यवधारणात् प्रकाशविषयत्वमात्रं निषिध्यते, तद्विरोधः स्यादित्यर्थः । अविषयत्वमपि श्रुतिविरुद्धमित्याशङ्क्याविरोधमाह । या चेति "[३]किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात् तत्सर्वमभवत्" इति पूर्ववाक्यस्थस्य यद्ब्रह्मज्ञानात् सर्वात्मको भविष्यति तद्ब्रह्म किं ज्ञात्वा सर्वमभवदित्यर्थः कल्प्येत तर्हि तस्यापि सर्वात्मत्वमस्मदादेरिव ज्ञानाधीनमिति तत्पूर्वं संसारित्वं प्रसज्येत । अतो न यथा-

१ बृहदारण्यकोपनिषदि । १ प्र० । ४ ब्रा० । १४ कं० ।

२ केनोपनिषदि । ३ कं० ।

३ बृहदारण्यकोपनिषदि । १ प्र० । ४ ब्रा० । ६ कं० ।

श्रुतश्रुत्यर्थो ग्राह्यः किन्तु ब्रह्म सुतरामसर्वात्मकमतो न तदन्यज्ज्ञातृत्वमस्तीत्येवकारार्थो ग्राह्य इत्यर्थः। अन्यथा तत्परश्रुतिविरोधश्चेत्याह । उदाहृतेति ॥

"[1]ब्रह्मवा इदम्" इति वाक्ये ब्रह्मशब्देन वस्तुतो ब्रह्मणो जीवस्याभिधानात्तस्य स्वविषयान्तःकरणवृत्तिमत्वाद्यथाश्रुते ऽपि न विरोध इत्याह । अथवेति ।

(तदात्मानमेवावेदित्यस्या यथार्थत्वे ऽपि न विरोधः)

अथवा वस्तुवृत्त्यपेक्षया जीव एव ब्रह्मशब्देनोच्यते । तस्य च वृत्तिविषयत्वान्नात्मानमेवावेदिति विरोधः ।

तस्मात्

विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति स्फुटम् ।
श्रुतिसाटोपमाहस्म तन्मे मतमिदं शुभम् ॥

अतो नाहङ्कारसमवेतं ज्ञानं स्वप्रकाशमिति । एवमप्यन्यज्ञानधाराकालीनज्ञातुरनुसन्धानार्थं तद्धर्मातिरिक्तं ज्ञानान्तरं स्वीकर्तव्यम् । घटज्ञानधाराकाले ज्ञातृविषयानेकज्ञानस्वीकारे तस्यैवावकाश इति घटज्ञानधाराविच्छेदप्रसङ्गात् । अनङ्गीकारे वा एतावन्तं कालं जानन्नेवाहमासमित्यनुसन्धानानुपपत्तिः। रूपादिहीनस्यात्मनश्चाक्षुषज्ञानादिविषयत्वानुपप-

[1] बृहदारण्यकोपनिषदि । १ प्र० । ४ ब्रा० । ११ कं ।

त्तेः । न च विषयज्ञानाश्रयतयात्मा प्रकाशत इति युक्तम् । मामहं जानामीति तस्य विषयत्वानुभवात् । आत्मा न चाक्षुषज्ञानजन्यव्यवहारगोचरः, तदविषयत्वात्, स्पर्शवत् । न च ज्ञानानाश्रयत्वमुपाधिः । व्यवहारं प्रति ज्ञानाश्रयत्वस्येव तदभावे तदभावस्याप्यप्रयोजकत्वात् ॥

श्रुतिन्यायाभ्यामविषयप्रकाशात्मकमात्मतत्त्वं वैदिकैरभ्युपेयमित्युपसंहरति श्लोकेन। तस्मादिति। साटोपम्। साक्षेपम्। जन्यज्ञानस्य विषयत्वानुभवात् स्वविषयत्वस्य चासम्भवान्न तस्य स्वप्रकाशत्वमिति नित्यसाक्ष्यभावे धारानुसन्धानानुपपत्तिरिति परमप्रकृतमुपसंहरति। अत इति। जन्यज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वमङ्गीकृत्यापि धाराकालीनज्ञातुरनुसन्धानाय तत्साक्षिरूपनित्यप्रकाशोऽङ्गीकर्त्तव्य इत्याह। एवमपीति। घटज्ञानधारा च ज्ञातापि विषय इत्याशङ्क्याह। रूपादीति। चाक्षुषज्ञानविषयतया प्रकाशमानस्य द्रव्यस्यैव रूपादिमत्वनियम इति ज्ञातुराश्रयतया प्रकाशमानत्वमविरुद्धमित्याशङ्क्य तस्य तद्विषयत्वमप्यनुभूयत इत्याह। न च विषयेति। ननु मां जानामीति व्यवहारमात्रं न त्वयमनुभव इत्याशङ्क्य तस्य तद्विषयत्वाभावे तद्विषयव्यवहार एव न सम्भवतीत्याह। आत्मेति। स्पर्शस्य तज्जन्यव्यवहाराविषयत्वं तदनाश्रयत्वमेव प्रयोजकं न तु तदविषयत्वमित्याशङ्क्याह। न चेति। यदि व्यवहारविषयत्वे ज्ञानाश्रयत्वं प्रयोजकं स्यात्तर्हि तदभावे तदभावः

प्रयोजकः स्यान्न च तदस्ति ज्ञानानाश्रयस्यापि रूपादेर्व्यवहारविषयत्वादित्यभिप्रेत्याह । व्यवहारम्प्रतीति ॥

ज्ञानाश्रतयात्मा प्रकाशत इत्येतदेव दुर्निरूपमित्याह । किञ्चेति ।

(ज्ञानाश्रयत्वेनात्मप्रकाशस्य दुर्निरूपत्वम्) किञ्च विषयज्ञानाश्रयतयाहमर्थप्रकाश इति पक्षे किं विषयज्ञानाधीनोऽहमर्थप्रकाशोऽन्यः स एव वा । नाद्यः तस्य निर्विषयत्वे ज्ञानत्वानुपपत्तेः । सविषयत्वे वा तस्यात्मविषयत्वापत्तेः। द्वितीयेऽहमर्थो विषयो विषयज्ञानञ्चेत्येतत्त्रितयातिरिक्ताहमर्थप्रकाशाभावात् । तस्य चाबालपण्डितमविशिष्टत्वात् । बालानामिव पण्डितानामपि व्यतिरिक्तात्मनिश्चयाभावेन परलोकार्थप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । ननु रूपादिज्ञानमात्मव्यवहारमात्रे हेतुः, तच्च पण्डितापण्डितसाधारणमात्मनो देहादिव्यतिरिक्तत्वज्ञानं देहादिव्यतिरिक्तात्मव्यवहारहेतुः, तच्च पण्डितानामेवास्तीति चेत् । न, अहं देहव्यतिरिक्त इति ज्ञानस्य तद्धर्मात्माऽविषयत्वे देहव्यतिरिक्तत्वस्यात्मधर्मत्वासिद्धेः । देहव्यतिरिक्त आत्मेति व्यवहारश्च न स्यात् । एवमहं सुखीत्यादि-

बुद्धेरप्यात्माविषयत्वे तेषामपि तद्धर्मत्वं न सिध्येत् । न च देहव्यतिरिक्तो ज्ञानाश्रय इति ज्ञानाज्ज्ञानाश्रयस्य देहव्यतिरिक्तत्वसिद्धिरिति वाच्यम् । देहव्यतिरिक्तत्वसमानाधिकरणज्ञानाश्रयत्वज्ञानस्याहमर्थाविषयत्वे ऽहमर्थस्य तदुभयधर्मित्वासिद्धेः । अहमर्थाविषयानुभवेन देहव्यतिरिक्तत्वज्ञानाश्रयत्वयोः समानाधिकरणत्वासिद्धेश्च । अहमर्थस्यैव तदधिकरणत्वात् ॥

आद्ये ऽपि किं सविषयो निर्विषयो वा । द्वितीयं दूषयति । तस्येति । आद्ये ऽन्यस्य विषयस्याभावादात्मनो विषयत्वं स्यादित्याह । सविषयत्व इति । अनात्मज्ञानव्यतिरेकेणात्मज्ञानाभावे पण्डितमूर्खवैषम्यं न स्यादित्याह । द्वितीय इति । ज्ञानविशेषात् पण्डितानां व्यवहारविशेष इति शङ्कते । नन्विति । देहादिव्यतिरिक्तत्वज्ञानमिति । देहः स्वव्यतिरिक्तद्रष्टृकः दृश्यत्वादित्याद्यनुमानादिजन्यमित्यर्थः । किमात्मा परोक्षज्ञानस्यापि विषय उत प्रत्यक्षज्ञानस्यैव । आद्ये देहव्यतिरिक्तस्योक्तानुमानादात्मधर्मत्वासिद्धेस्तद्व्यतिरेकमात्रस्य मूर्खाणामपि घटादौ प्रसिद्धत्वादित्यभिप्रेत्य दूषयति । न, अहं देहेति । आत्मनि तद्वैशिष्ट्यस्याज्ञातत्वात्तद्व्यवहारो ऽपि न स्यादित्याह । देहेति । किं च दुःखविशिष्टज्ञानाविषयस्यात्मनो घटादिवत्तद्धर्मित्वं न सिद्ध्यतीत्याह । एवमिति । ननु पण्डितानां देहव्यतिरिक्तत्वसामानाधिकरण्यप्रत्ययो विशेष इत्यत आह । न च देहेति ।

अधिकरणस्याविषयत्वे धर्मयोरपि सामानाधिकरण्यं न सिध्यतीत्याह । अहमर्थाविषयेति ॥

देहव्यतिरिक्तत्वविषयकज्ञानाश्रयत्वमात्रेण तद्धर्मित्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह । तथा चेति ।

(अहमर्थस्य केवलज्ञानाश्रयत्वेन तद्धर्मित्वसिद्धिपरिहारः) तथाचारूपस्याहमर्थस्य रूपज्ञानाश्रयत्ववद्देहादिव्यतिरिक्तत्वज्ञानाश्रयत्वोपपत्तेर्न बालपण्डितयोर्विशेषः स्यात् ।

प्रत्यभिज्ञागोचरत्वाभावे ऽहमर्थस्य स्थायित्वासिद्धेश्च । तत्कालमात्रावच्छिन्नस्य प्रत्यभिज्ञाश्रयत्वेन पूर्वकालावच्छिन्नात्माभेदस्य ततोऽसिद्धेः। न च प्रत्यभिज्ञया आत्मैक्यसिद्धिरिति न ब्रूमः किं तु स्मर्तृत्वानुपपत्त्यैव, अन्याश्रयानुभवादन्यस्य स्मृत्यनुपपत्तेरिति वाच्यम्। अनुपपत्तिकज्ञानस्याप्यात्माऽगोचरत्वे ऽनुभवितृस्मर्त्रोरैकत्वासिद्धेः । तत्कालमात्रस्यैव तदाश्रयत्वात्। एवं कर्त्रभेदं विना भोक्तृत्वानुपपत्तिरपि नाभेदसाधिका । नन्वर्थस्य ज्ञाने प्रतीयमानत्वं ज्ञानप्रयुक्ताज्ञानसंशयाद्यगोचरत्वं, तच्च घटादेर्विषयत्वप्रयुक्तं ज्ञानस्य स्वतः, आत्मनस्तदाश्रयत्वप्रयुक्तमिति विशिष्टज्ञाने आत्मापि प्रतीयते । अत एवात्मा ज्ञानाश्रयत्वदेहव्यतिरिक्त-

त्वसामानाधिकरण्यविषयज्ञाने ऽपि प्रतीयत इति तयोः सामानाधिकरण्यधीरिति पण्डितानां विशेष इति चेत् । न ज्ञानव्यतिरिक्तस्य ज्ञानप्रयुक्ताज्ञानाद्यगोचरत्वे ऽनुगतज्ञानविषयत्वं प्रयोजकं न तु क्वचिज्ज्ञानविषयत्वं क्वचित्तदाश्रयत्वमनुगतप्रयोजके सम्भवत्यननुगतस्याप्रयोजकत्वात् ॥

यथात्मनो रूपज्ञानाश्रयत्वज्ञानमात्रेण न रूपित्व तत्कस्य हेतोः, तद्वत्तयाऽविषयीकृतत्वादेवं देहव्यतिरिक्तत्वज्ञानाश्रयत्वे ऽपि तद्वत्त्वं न सिध्यतीत्यर्थः । किञ्च तवमत आत्मनः स्थायित्वं किं प्रत्यभिज्ञया सिध्यति उत स्मर्तृत्वानुपपत्त्या आहो भोक्तृत्वानुपपत्त्या । आद्ये ऽपि किं तद्विषयत्वेन तदाश्रयतया वा । नाद्यः विषयत्वानङ्गीकारादित्याह । प्रत्यभिज्ञेति । द्वितीयं दूषयति । तत्कालमात्रेति । द्वितीयमनूद्य दूषयति । न च प्रत्यभिज्ञयेति । अत्रापि किमनुपपत्तिजन्यज्ञानस्य विषयतया स्थायित्वसिद्धिरुताश्रयतया । नोभयथापीत्याह । अनुपपत्तिकेति । उक्तदोषं तृतीये ऽप्यतिदिशति । एवमिति । ननु विशिष्टज्ञानविषयत्वाभावे ऽपि तत्र प्रतीयमानत्वमात्रेण धर्मधर्मिभावसिद्धिः। प्रतीयमानत्वं च विषयत्वादन्यदेवेत्याह। नन्वर्थस्येति । ज्ञानप्रयुक्तेति । ज्ञानाधीनाज्ञानसंशयाद्यभाववत्त्वमित्यर्थः । अज्ञानं चात्रविशेषादर्शनम् । अत्रानुगतं प्रयोजकमाह । तच्चेति । आत्मनः प्रतीयमानत्वा-

भिधानफलमाह । अत एवेति । विषयत्वाभाव एतदेव प्रतीयमानत्वं सम्भवतीति दूषयति । नेति । यत्प्रकारकज्ञानं तत्प्रकारकसंशयाद्यगोचरत्वं तद्विषयस्यैव । अन्यथा रूपादिप्रकारकज्ञानाश्रयतया रूपित्वादिसंशयाद्यगोचरत्वप्रसङ्ग इति भावः । किं चानुगतमप्यनुपपन्नमिति दोषोपीत्याह । ज्ञानव्यतिरिक्तस्येति ॥

इदानीं स्वमतानुसारेण स्वप्रकाशसंविदाश्रयत्वं निराकुर्वन् तेन रूपेणाहमर्थस्य संशयाद्यगोचरत्वमप्यनुपपन्नमित्यभिप्रायेणाह । किञ्चाहमिति ।

(स्वप्रकाशसंविदाश्रयत्वनिराकरणम्) किञ्चाहमिति व्यवह्रियमाणो ज्ञानाश्रयो घटादिवल्लिङ्गाद्यननुसन्धाने ऽपि व्यवह्रियमाणत्वादपरोक्ष इति तावत्सुप्रसिद्धम् । अपरोक्षत्वं चार्थस्य संविदभिन्नत्वम् । न च संविदतिरिक्तस्याहमर्थस्य संविदभिन्नत्वं वास्तवं भवति । ततः संविदि कल्पितो ऽहमर्थो न संविदाश्रय इति विषयत्वप्रयुक्तमेव घटादिवत्तस्य संविदि भासमानत्वमिति । अस्तु तर्ह्यहमर्थस्य परोक्षज्ञानविषयत्वमिति चेन्न । एवमपि प्रत्यक्षकाल आत्मनः प्रकाशानुपपत्तेः । अहं सुखीत्यादिविशिष्टानुभवाद्विशिष्टज्ञानस्य विशेष्यविषयत्वनियमाच्च । प्रत्यक्षस्याप्यहमर्थविषयत्वात् । प्रत्यक्षविषयत्वे चाहमर्थस्य घटादिवदनात्म-

त्वापादनम् । परोक्षज्ञानविषयत्वे ऽपि परमाणुवादावहमर्थे इति न वैशेषिकादिमतात्मन्युक्तदूषणानिस्तार इति । किञ्च गुरुमते प्येकविषयज्ञानधारानन्तरमेतावन्तं कालमिदमन्वभूमिति वदेतावन्तं कलं नेतः परमद्राक्षमितीतरज्ञानाभावानुसन्धानं सर्वानुभवसिद्धमनुपपन्नम्। घटज्ञानधाराकाले तदितरज्ञानाभावानुभवासम्भवात् ॥

भवतु तर्हि संविदाश्रयतयैवापरोक्ष्यमित्यत आह । अपरोक्षत्वं चेति । एतच्च शाब्दापरोक्षवादे निपुणतरमुपपादयिष्यत इति भावः । इदं च न तव मते सम्भवतीत्याह । न चेति । इदानीं प्रत्यक्षज्ञानस्यैवाविषय इति द्वितीयं पक्षं शङ्कते । अस्तु तर्हीति । तथा च तत एव स्थायित्वदेहव्यतिरिक्तत्वादिसिद्धिरिति परेषामाशयः । आत्मनः प्रत्यक्षज्ञानविषयत्वे योनात्मत्वापातदोषः स परोक्षज्ञानविषयत्वे ऽपि तुल्यः । तदभावमङ्गीकृत्यापि किं परोक्षज्ञानेनैवात्मप्रकाश उत प्रत्यक्षज्ञानेनापि । प्रथमे घटादिप्रत्यक्षकाले तत्प्रकाशानुपपत्तिरित्याह । न, एवमपीति । विषयतया प्रकाशः परोक्षज्ञानेनैवेत्याह । अहं सुखीति । ततः किमित्यत आह । विशिष्टज्ञानस्येति । द्वितीये किं प्रत्यक्षज्ञानस्यापि विषय उत न । आद्ये न विवादः । द्वितीयमङ्गीकारपरित्यागेन दूषयति । प्रत्यक्षाविषयत्व इति । अहमर्थः स्वविषयज्ञानजनकः प्रत्यक्षयोग्यत्वे सतीन्द्रियसंयुक्तत्वाद्घटवदिति वैशेषिकादिमतमवलम्ब्याह । प्रत्यक्षेति । गुरुमते

ऽप्यात्मनो विषयत्वसाधनफलमाह । तस्मादिति । त्रिपुटी-प्रत्यक्षमङ्गीकृत्यापि घटधाराकालीनतदितरज्ञानाभाव-स्यानुसन्धानं तन्मते ऽनुपपन्नमित्याह । किञ्चेति ॥

नेतः परमद्राक्षमिति न स्मृतिः येन तदनुभव-स्तत्काले ऽन्यः सिध्येत्, किन्तु स्मर्यमाणघटज्ञानेन तदि-तरज्ञानाभावानुमितिरित्याशङ्क्याह । न च नेदमिति ।

(नेतः परमद्राक्ष-मित्यस्यानुमिति-त्वखण्डनम्)

न च नेदमनुसन्धानं किन्तु तत्का-लीनज्ञानाभावस्यानुमितिरिति वा-च्यम् । एकज्ञानाभावेन व्याप्तिनिश्चयं विनापि तद्दर्शनात् । घटादिविषयज्ञानानुसन्धानशून्य-स्यापि तत्काल एतावन्तं कालं पटं नान्वभूव-मिति तज्ज्ञानाभावानुसन्धानदर्शनात् । तस्मा-दहमर्थतद्वृत्तितदभावसाक्षिभूतमहङ्कारसम-वेतघटादिविषयज्ञानातिरिक्तं ज्ञानान्तरमभ्युपे-यमिति सिद्धम् । नन्वेवं तदेव ज्ञानमस्तु किम-हङ्कारसमवेतवृत्त्या, तत एवानुसन्धानवन्निखि-लव्यवहारोपपत्तेरिति चेत् । किं प्रयोजनाभावेन वृत्तिज्ञानमाक्षिपसि, किं वा प्रमाणाभावेन, अथवा प्रमितस्य तस्य प्रयोजनं पृच्छसि । नाद्यः जानामीत्यनुभवसिद्धस्यापन्हवायोगात् । न हि प्रयोजनाभावेनानुभवसिद्धं प्रत्याख्यातुं शक्यते ।

अत एव न द्वितीयः । जानामीत्यनुभवस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् । अनुभवस्य स्वविषयतायां निरस्तत्वात् । अनुभवान्यस्य तद्विषयस्य परिशेषादवृत्तित्वात् । तृतीये क्वचिदविद्यानिवृत्तिः क्वचिद्व्यवहारः प्रयोजनम् ॥

व्याप्तिनिश्चयं विनापीति । समूहालम्बनज्ञाने व्यभिचारादिति भावः । लिङ्गज्ञानाभावेऽपि जायमानत्वान्नानुमितिरित्याह । घटादीति । परमते धाराद्यनुसन्धानानुपपत्तेस्तत्प्रयोजकः स्वतन्त्रोऽनुभवसिद्ध इत्युपसंहरति । तस्मादिति । साधितं स्वतन्त्रमनुभवमङ्गीकृत्याहमर्थधर्ममनित्यज्ञानमाक्षिपति । नन्वेवमिति । आक्षेपबीजं विकल्पयति । किं प्रयोजनेति । प्रयोजनशून्यस्याप्युपेक्षणीयविषयस्य बहुलमुपलम्भान्न प्रथम इत्याह । नाद्य इति । अनुभूयमानत्वात्प्रमाणाभावोऽसिद्ध इत्याह । अत एवेति । नन्वत्र साधितानुभवविषयतया प्रतीयत इत्यत आह । अनुभवस्येति । तर्हीच्छादिरेव तद्विषय इत्याशङ्क्य तस्य ज्ञानत्वप्रकारकानुभवागोचरत्वाद्वृत्तिरेवेत्याह । परिशेषादिति । प्रयोजनप्रश्नपक्षे अपरोक्षवृत्तेरविद्यानिवृत्तिः प्रयोजनं परोक्षवृत्तेर्व्यवहार एवेत्याह । तृतीय इति ।

अपरोक्षवृत्तिप्रयोजनमाक्षिपति । नन्विति ।

(अपरोक्षवृत्तिप्रयोजनाक्षेपः) **ननु चैतन्यमविद्यां निवर्तयतु किमनया वृत्त्या, तस्याः प्रकाशनिवर्त्यत्वात् । वृत्तेश्चाप्रकाशत्वात् । यदि चैतन्यस्याविद्यानिव-**

र्तकत्वे तस्याः नित्यनिवृत्तिप्रसङ्गेनाज्ञानमेव न स्यात्। तर्हि मा भूदज्ञानं किन्नश्छिन्नमिति चेत्। मा भूत्तावदज्ञानमिति मा भाषिष्ठाः घटमहं न जानाम्यहमज्ञ इत्याद्यनुभवसिद्धत्वात्तस्य। विभागप्रक्रियायां चैतन्निपुणतरमुपपादयिष्यामः। न च वृत्तेः स्वनिवृत्तावनुपयोगः। व्यासङ्गदशायां सत्यपि चक्षुषः सम्प्रयोगे सति च नित्यानुभवे साक्षिण्यन्तःकरणवृत्तिव्यतिरेकेण घटाद्यज्ञाननिवृत्त्यदर्शनात् । तस्यां च सत्यां तत्रैव तद्दर्शनात्। नन्वनुभवातिरिक्तवृत्तेः स्फुटतरप्रत्यक्षावेद्यत्वेन तस्या नान्वयादिज्ञानं सम्भवति। कार्यानुरोधेन तु कारणकल्पनायां मनस इन्द्रियसम्बन्ध एव कल्प्यताम्। न चाधिकरणः सोऽज्ञाननिवर्तको न भवतीति वाच्यम्। समनस्केन्द्रियसन्निकर्षस्यैवार्थगतस्याज्ञाननिवर्तकत्वात्। न च वृत्तिनिराकरणे समनस्केन्द्रियसन्निकर्ष एव न सिध्यति तस्य वृत्त्यैककल्प्यत्वादिति वाच्यम् । अविद्यानिवृत्त्यैव तत्कल्पनासम्भवात् । न च ज्ञानैकनिवर्त्यस्याज्ञानस्य कथमिन्द्रियसंयोगनिवर्त्यत्वमिति वाच्यम् ।

तस्य वृत्तिवर्त्त्यत्वपक्षे ऽपि तुल्यत्वात् । भवन्मते चैतन्यस्यैव ज्ञानत्वात् । न च चैतन्यमेवाज्ञाननिवर्त्तकं वृत्तिस्तत्र सहकारिणीति वाच्यम् । इन्द्रियसम्प्रयोगे ऽपि तस्य तुल्यत्वात् । ज्ञानेनाज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवस्य मतद्वये ऽपि तुल्यत्वात् ॥

निवृत्तेर्जडतया विद्यासमानस्वभावत्वात्तस्या न ततो निवृत्तिरित्याह । तस्या इति । चैतन्यस्यानादित्वात्तन्मात्रनिवर्त्त्यत्वे अविद्यैव न स्यादित्याशङ्क्येष्टापत्तिरित्याह पूर्ववादी । यदीति । भावरूपस्याज्ञानस्यानेकप्रमाणसिद्धत्वान्न तदपह्नवःशक्यो वक्तुमित्याह । मा भूदिति । अहमज्ञ इत्यनुभवस्य ज्ञानाभावविषयतयान्यथासिद्धिरित्याशङ्क्याह । विभागप्रक्रियायामिति । जीवपरभेदनिरूपणपरे द्वितीयपरिच्छेद इत्यर्थः । अविद्यायाः प्रकाशनिवर्त्त्यत्वाद्वृत्तेरनुपयोग इत्याशङ्क्य तस्या अपि तत्रान्वयव्यतिरेकबलात्सहकारित्वमस्तीत्याह । न च वृत्तेरिति । नन्वर्थप्रकाशाद्भेदेन वृत्तेः स्फुटतरप्रत्यक्षागोचरत्वादन्यथा तत्र वादिविप्रतिपत्त्यभावप्रसङ्गात्तस्या विशिष्य नान्वयादिग्रह इति चोदयति । नन्वनुभवेति । ननु व्यासङ्गदशायामविद्यानिवृत्तिलक्षणकार्याभावः कारणाभावप्रयुक्तो वाच्यः । चक्षुः संयोगादेश्च सत्त्वात्तद्व्यतिरिक्तकारणाभावो वृत्त्यभाव एव । तथा च वृत्तेः कारणत्वसिद्धिरिति नेत्याह । कार्यानुरोधेनेति । नन्विन्द्रियमनःसंयोगस्य तदुभयनिष्ठत्वात्ततः कथं विषयचैतन्यस्यावि-

थानिवृत्तिरित्यत आह । न च व्यधिकरण इति । ननु समनस्केन्द्रियसम्प्रयोगस्याप्रत्यक्षतया तत्कल्पिका वृत्तिरभ्युपेयेति नेत्याह । न च वृत्तिनिराकरण इति । अज्ञानमिति । ज्ञानविरोधित्वेन प्रतीयमानस्य कथं ज्ञानान्यसम्प्रयोगनिवर्त्यत्वमित्याशङ्क्य तर्हि वृत्तिनिवर्त्यत्वमप्यनुपपन्नमित्याह । न च ज्ञानैकेति । ज्ञानस्यैवाज्ञान निवृत्तौ कारणत्वाद्वृत्तेरप्युपकरणत्वान्न ज्ञानत्वविरोध इत्याशङ्क्य सम्प्रयोगस्याप्युपकारकत्वात्तुल्यमित्याह । न च चैतन्यमिति । वृत्तेरप्यज्ञानत्वादनुभवविरोधस्तवापि सम इत्याह । ज्ञानेनाज्ञानमिति ॥

ननु परोक्षे विषये स्फुरणाभावात्तद्व्यवहारार्थं वृत्तिरभ्युपेयेति नेत्याह । एव मन्यदपीति ।

एवमन्यदपि वृत्तिकार्यं तया विनैव निर्वाह्यम् । न च जानामीत्यनुभवसिद्धा वृत्तिर्न प्रत्याख्यानमर्हतीति वाच्यम् । असत्युपयोगे जानामीत्यस्य स्वप्रकाशानुभवगोचरव्यवहारमात्रत्वादिति चेत् ।

(वृत्त्यभावे ऽपि त त्कार्यनिर्वाहः)

उच्यते, अनुगतकार्ये ह्यनुगतमेव कारणमन्वयव्यतिरेकाभ्यां निरूप्यते । तच्चानुगतरूपं चक्षुःसम्प्रयोगादिषु न सम्भवति प्रत्येकं तेषा मननुगतत्वात् । न चेन्द्रियसंयोगत्वमनुगतम् । तस्य व्यासङ्गकालीनेन्द्रियसम्प्रयोगे ऽपि

गतत्वात् । अतिप्रसक्तस्य कारणतानवच्छेदकत्वात् । न च समनस्केन्द्रियसम्प्रयोगत्वमनुगतम् । तथा मनसःसहकारिणस्तत्कार्यनिरूपितकारणतानवच्छेदकत्वात् । असहकार्येव तत्र मन इति चेत् । न व्यासङ्गादौ स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकवतस्तस्य कारणत्वनियमात् । अन्यथा दण्डादिसहितमृदादिः कारणमित्यसहकारि विप्लवं स्यात् ॥

वृत्तिमात्रस्याप्रकाशत्वेन व्यवहारस्य ततो ऽसिद्धेस्तद्व्यतिरिक्तश्चित्प्रकाशो ऽपि वाच्यः । तथाच वृत्तिरूपो ऽनुगतधर्मो मुधेति भावः । ननु प्रयोजनशून्यस्यापि वस्तुनो दर्शनादनुभवसिद्धावृत्तिर्नापन्हवमर्हतीत्युक्तमिति तत्राह । न च जानमीति । काष्ठलोष्ठादेरपि यं कंचन जन्तुम्प्रति पुरुषार्थपर्यवसायित्वात्सर्वथाप्रयोजनशून्यस्यानुभव एव न सम्भवतीत्यर्थः ।

अविद्यानिवृत्तित्वरूपानुगतधर्मावच्छिन्ने कार्ये ऽनुगतधर्मावच्छिन्नं कारणं वक्तव्यमन्यथा कार्यकारणभावस्य दुर्ग्रहत्वात् । तच्च वृत्तिव्यतिरेकेण न सम्भवतीति सिद्धान्तयति । उच्यत इति । ननु चक्षुरादिसम्प्रयोगे इन्द्रियसंयोगत्वमनुगतरूपमित्याशङ्क्य तदवच्छिन्ने सत्यपि कार्यादर्शनान्न तस्य कारणतावच्छेदकत्वमित्याह । न चेन्द्रियेति । तर्हि समनस्केन्द्रियसम्प्रयोगत्वमव्यभिचारात्कारणतावच्छेद मित्याशङ्क्य किं मनसो ऽपि तत्र सह-

कारित्वमुत न । आद्ये तस्येतरकारणतावच्छेदकमध्ये ऽनुप्रवेशो न युक्त इत्याह । न च समनस्केति । तथेति । अवच्छेदकमित्यर्थः । अनवच्छेदकत्वादिति । अन्यथा दण्डत्वादिवत्तत्राकारणत्वापातादित्यर्थः । द्वितीयपक्षं शङ्कते । असहकारीति । इन्द्रियसंयोगे सत्यपि तद्व्यतिरेके कार्यव्यतिरेकदर्शनात्तस्य सहकारित्वमावश्यकमित्याह । न व्यासङ्गेति । सहकारिणोप्यवच्छेदकत्वे कार्यमात्रमेककारणकं स्यादित्याह । अन्यथेति ॥

नन्वविद्यानिवृत्तिकार्ये वाह्येन्द्रियसंयोगस्त्वत्वेन कारणं मनश्च मनस्त्वेन कारणम् । तथा च व्यासङ्गदशायां मनोव्यापाराभावादेव कार्यविरह इति चोदयति । अस्तु तर्हीति ।

(व्यासङ्गदशायां मनो व्यापाराभावात्कार्यविरहोपपादनखण्डने) अस्तु तर्हि वाह्येन्द्रियसम्प्रयोगत्वेनेन्द्रियसम्प्रयोगस्तत्र कारणं मनसः सहकारिणो विरहाद्व्यासङ्गे ऽविद्यानिवृत्तिविरह इति चेत् । न, आत्माविद्यानिवृत्तिस्थले तदसम्भवात् । अथ यथा वाह्यप्रत्यक्षे मनस इन्द्रियसहकारित्वमात्मप्रत्यक्षे तु तदेव हेतुः । एवं वाह्याविद्यानिवृत्तौ मनो बहिरिन्द्रियसहकारि, आत्माविद्यानिवृत्तौ तु तदेव हेतुरिति चेत् । न, अनुगतहेतौ सम्भवत्यननुगतस्याहेतुत्वात् । किञ्च जन्मज्ञाना-

नभ्युपगमे इन्द्रियत्वमेव दुर्निरूपं तस्य तद्घटितशरीरत्वात् । न चाविद्यानिवृत्त्यैव तन्निरूप्यते तेन रूपेण तस्य तज्जनकत्वानुपपत्तेः । तत्सम्प्रयोगस्याप्येकस्य दुर्निरूपत्वाच्च ॥

तत्र किमविद्यानिवृत्तिमात्रे बाह्येन्द्रियसम्प्रयोगः कारणमुत बाह्याविद्यानिवृत्तावेव । आद्ये व्यतिरेकव्यभिचारमाह । न, आत्माविद्येति । द्वितीयकल्प आत्माविद्यानिवृत्तेराकस्मिकत्वशङ्काव्युदासाय हेतुं प्रदर्शयन् तं पक्षमनुदति । अथ यथेति । एवं क्वचित् बाह्येन्द्रियसम्प्रयोगः क्वचिदन्य इत्यननुगमदोषस्तदवस्थ इत्याह । न, अनुगतेति । नन्विन्द्रियसम्प्रयोगत्वेनाविद्यानिवृत्तौ मनस इन्द्रियसम्प्रयोगो ऽपि सहकारीति चेन्न । मनसः प्रमातृत्वेनानिन्द्रियत्वादिति भावः । किञ्च शरीरसंयुक्तं ज्ञानकरणमतीन्द्रियमिन्द्रियमिति प्राचाम्मते स्मृत्यजनकज्ञानकरणमनःसंयोगाश्रयत्वमिन्द्रियत्वमित्यर्वाचीनमते च जन्यज्ञानघटितमेवेन्द्रियत्वमिति तदनभ्युपगम इन्द्रियत्वमेव न सिद्ध्येदित्याह । किञ्च जन्येति । नन्विन्द्रियत्वस्य जातित्वान्न जन्यज्ञानापेक्षेति चेत् । न तेजस्त्वादिना साङ्कर्यात् । न च तेजस्त्वादिव्याप्यमन्यदेवेन्द्रियत्वमिति वाच्यम् । श्रोत्रे तव मते तदसम्भवात् । इन्द्रियत्वस्य नानात्वेन तन्निरूपितसम्प्रयोगस्यापि नानात्वादननुगमदोषापरिहारात् । चक्षुष्ट्वादिना तुल्यव्यक्तित्वात् । तथाचेन्द्रियत्वं नजातिः परापरभावरहितजातिसमानाधिकरणत्वात् सम्प्रयोगत्ववदिति भावः । नन्वविद्यानिवर्तकमनःसंयोगाश्रयत्वमिन्द्रियत्वमिति न ज्ञानापेक्षेति

तत्राह । न चाविद्येति । तत्र वक्तव्यम् । किमविद्यानिवर्तकं यन्मनःसंयोगाश्रयत्वमिन्द्रियत्वमुताविद्यानिवर्तको यो मनःसंयोगस्तदाश्रयत्वं वा । नाद्यः आत्मनोपीन्द्रियत्वप्रसङ्गात् । द्वितीये मनःसंयोगस्य किं चक्षुर्मनःसंयोगत्वादिरूपेण कारणत्वमिन्द्रियमनःसंयोगत्वेन वा । आद्ये कारणतावच्छेदकाननुगमदोषः । द्वितीये इन्द्रियत्वे ज्ञाते तत्संयोगत्वेन जनकज्ञानं, तस्मिन् ज्ञाते च तदाश्रयत्वलक्षणेन्द्रियत्वज्ञानमिति परस्पराश्रयः स्यादित्यभिप्रेत्याह । तेन रूपेणेति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षेष्वपि संयोगादिसाधारणं जातिरुपाधिर्वानुगतं सम्भवतीत्याह । तत्सम्प्रयोगस्येति ॥

ननु मन एवाविद्यानिवृत्तिमात्रे ऽनुगतं कारणं रूपाद्यविद्यानिवृत्तौ च चक्षुरादिकमपि विशेषकारणमिति चेन्न । व्यासङ्गे मनसश्चक्षुरादेश्च सत्त्वे ऽपि कार्यादर्शनात् । ननु तदा मनसश्चक्षुरादिसंयोगाभावात् कार्याभाव इति चेन्न । तस्यातीन्द्रियस्य व्यतिरेकग्रहायोगात् । कार्याभावानुपपत्त्या कारणभावकल्पनायां प्रत्यक्षतया झटित्युपस्थितानित्यज्ञानाभाव एव कल्प्यतामित्यभिप्रेत्योपसंहरति । तस्मादिति ॥

(उपसंहारमुद्रयान्तःकरणवृत्तिनिरूपणम्) तस्माद्व्यासङ्गे यद्विरहादज्ञाननिवृत्तिविरहो यत्रेन्द्रियाणामन्वयव्यतिरेकौ सान्तःकरणवृत्तिरेषितव्या । अन्यथा परमते विज्ञानसाधनादेव व्यवहारोपपत्तौ किं विज्ञानेन । किञ्च युगपदनेकेषु पदत्सु युगपदनेकाद्यवच्छे-

देन श्रोत्रमनःसंयोगे सत्यपि यच्छब्दविषयिणी जिज्ञासा तस्यैवाज्ञानं निवर्त्तते नान्यस्येत्यनुभवसिद्धम् । इच्छा च स्वगोचर एव हेतुः स्वापेक्षया गमनादर्शनात् । न चाविद्यानिवृत्तिविशिष्टमेव चैतन्यं जिज्ञासागोचरः । अविद्यानिवृत्तय एनं ज्ञातुमिच्छामीति जिज्ञासायास्तदगोचरत्वात् । अस्या अविद्यानिवर्त्तकज्ञानगोचरत्वात् । परोक्षजिज्ञासानुपपत्तेश्च । तथाच शब्दान्तरे यद्विरहादज्ञानं न निवर्त्तते तदेवागन्तुकं ज्ञानम् जिज्ञासाजन्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां वृत्तिरप्यविद्यानिवृत्तौ साक्षात्कारणं तन्निवर्तते तदेवागन्तुकं ज्ञानं जिज्ञासाजन्यं वृत्तिरित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां वृत्तिरेकयोश्छेदंत्वविषययोरिवावच्छेदकविषयत्वेनाप्युपपत्तेः ॥

तद्धेतोरेवास्त्विति नायस्य नात्र प्रसङ्गो जन्यज्ञानासिद्धौ तद्धेतोरेवासिद्धेरित्यभिप्रेत्याङ्गीकृत्यापि परमतेपीदं दूषणं समानमित्याह । अन्यथेति । ननु परमते अनुभूयमानत्वान्न तदपन्हव इति चेत्तर्ह्यस्मन्मतेप्यनित्यविषयत्वाहङ्कारधर्मत्वादिरूपेणानुभवान्नापन्हव इति तुल्यम् । किञ्च समनस्केन्द्रियसन्निकर्षे सत्यपि वृत्तिविरहादेवाविद्यानिवृत्तिविरहो दृश्यत इत्याह । किञ्च युगपदिति । ननु तादृश-

स्थले जिज्ञासाया अपि विशेषकारणत्वादन्यत्र तदभावा-देवाविद्यानिवृत्तिविरहो न तु वृत्तिविरहादित्यत आह । इच्छा चेति। इष्यमाणजनकत्वाज्ज्ञानस्यैवेष्यमाणत्वाच्चा-ज्ञाननिवृत्तौ कारणतेत्यर्थः । तर्ह्यविद्यानिवृत्तेरपीष्यमाण-तया तत्साध्यत्वमित्याशङ्क्य तद्धेतोरेवाऽऽगन्तुकस्येष्य-माणत्वमनुभूयत इत्याह। न चाविद्येति। परोक्षविषयेऽपि जिज्ञासादर्शनात्तत्राविद्यानिवृत्तेरसम्भवाज्जन्यज्ञानाभावे तदनुपपत्तिरित्याह । परोक्षेति । जिज्ञासाया अविद्या-निवृत्त्यहेतुत्वसाधनफलमाह । तथा चेति । निवर्तकचैत-न्यावच्छेदकत्वेन वृत्तेरुपयोग इति मतान्तरमाह । तन्नि-वर्त्तकेति । तर्हि तन्निरूपितवृत्त्यन्वयव्यतिरेकविरोध इत्यत आह । अन्वयेति ॥

वृत्तेर्हेतुत्वाच्छेदकत्वं मतद्वयेऽप्यावश्यकत्वमित्युप-संहरति । सर्वथेति ।

(वृत्तेरविद्यानिवर्त-कत्वोपसंहारः प्रका-शनिवर्त्यत्वं च)

सर्वथाप्युपयुज्यतेऽविद्यानि-वृत्तौ वृत्तिः । एतेन तस्याः प्रकाशनिवर्त्यत्वाद्वृत्तेश्चाप्रकाशत्वादिति निर-स्तम् । अविद्यायाः वृत्तिनिवर्त्यत्वेऽपि चैतन्य-निवर्त्यत्वेन प्रकाशनिवर्त्यत्वानपायात् । प्रका-शमात्रजन्यत्वस्य प्रतियोगिजन्याविद्यानिवृत्ता-वसम्भवात् । अपि च न प्रकाशत्वेन ज्ञान-मज्ञाननिवर्त्तकं, न चावृत्तित्वेन वृत्तिः । परोक्ष-वृत्तौ तदभिव्यक्तप्रमांशे च भावरूपाज्ञाननि-

वृत्त्यदर्शनात्। किं त्वपरोक्षप्रमाणाज्ञानत्वेन। तच्च
वृत्त्युपसर्जनचैतन्यस्य चैतन्यवृत्त्योर्वाविद्यानि-
वर्त्तकत्वे ऽविशिष्टम्। एतेन न जानामीति ज्ञान-
विरोधित्वमज्ञानस्यानुभूयते न वृत्तिविरोधि-
त्वं, ज्ञानं च स्वरूपमेवेति प्रत्युक्तम्। वृत्तिशबल-
चैतन्यं वृत्त्युपहितं वा ज्ञानपदार्थ इति सिद्धा-
न्तद्वये ऽप्यविद्यानिवृत्तौ वृत्तेरपेक्षितत्वात्। नञ-
र्थस्य विरोधित्वस्य तत्सम्बन्धिपदार्थप्रतियोगि-
त्वनियमात्॥

किञ्च तरति शोकमात्मवित् ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां
नाशित मात्मन इत्यादिश्रुतिस्मृतिष्वात्मविषयज्ञानादेवा-
विद्यानिवृत्तिश्रवणात्स्वरूपज्ञानस्य वस्तुविषयत्वाभावा-
त्तदतिरिक्तवृत्तिरभ्युपेयेति भावः। चैतन्यस्याप्यवि-
द्यानिवर्तकत्वाङ्गीकारात्पूर्वोक्तचोद्यं निरस्तमित्याह। एते-
नेति। किमविद्यायाः प्रकाशनिवर्त्यत्वमात्रमभिप्रेतमुत
प्रकाशमात्रनिवर्त्यत्वमाद्ये न विरोध इत्याह। अविद्याया
इति। अविद्यानिवृत्तावविद्याया अपि कारणत्वात्। द्विती-
यमसम्भवीत्याह। प्रकाशमात्रेति। नन्वविद्यानिवृत्तिः प्रति-
योग्यतिरिक्तप्रकाशजन्या न भवति तमोवृत्तित्वादन्ध-
कारनिवृत्तिवदित्याशङ्क्यान्धकारस्यापि मन्दप्रकाशेन सहा-
नुवृत्तिदर्शनात् प्रौढप्रकाशेनैव तन्निवृत्तिर्वक्तव्या। तथा
चैतन्यप्रकाशस्यापि परोक्षस्थले ऽविद्यया सहैवावस्थाना-

दपरोक्षवृत्त्यभिव्यक्तप्रकाशस्यैव तन्निवर्तकत्वमित्याह । अपि चेति । न चावृत्तित्वेनेति दृष्टान्तार्थमुक्तम् । नन्वेवं सत्यज्ञानस्य न जानामीति ज्ञानसामान्यविरोधित्वानुभवविरोध इति चेन्न । यथा वस्तुतः शक्रादिसम्पन्नसुरविनाश्या अपि दैतेया असुरा इति सुरसामान्यविरोधितया प्रतीयन्ते एवमज्ञानमिति ज्ञानमिति ज्ञानसामान्यविरोधितया प्रतीयमानस्यापि वस्तुतो वृत्तिविशेषाभिव्यक्तचैतन्येनैव निवृत्तिरिति भावः । वक्ष्यमाणयुक्तितोऽपि वृत्तिनिवर्त्यस्वपक्षोक्तदूषणमयुक्तमित्याह । एतेनेति । न जानामीति हि ज्ञानपदवाच्येनाज्ञानस्य विरोधः प्रतीयते । तद्वाच्यं च वृत्तिविशिष्टं वृत्त्युपहितं वा चैतन्यमित्युभयथापि वृत्तिविरोधित्वमविद्यायाः प्रतीयत इत्याह । वृत्तिशबलमिति । तत्रहेतुमाह । नञर्थस्येति । न जानामीत्यत्र नञर्थस्याज्ञानधर्मिकविरोधित्वस्य सम्बन्धिज्ञानपदस्य योऽर्थो वाच्यो वृत्तिकवलीकृतचैतन्यं तन्निरूप्यत्वनियमादित्यर्थः ॥

वृत्तिविरोधित्वेऽपि चैतन्याविरोधित्वानपायादन्यदपि चोद्यं निरस्तमित्याह । एतेनेति ।

(चैतन्याविरोधितया ज्ञानस्य चोद्यान्तरपरिहारः)

एतेन चैतन्याज्ञानयोरविरोधित्वे कथन्तयोः प्रकाशत्वाप्रकाशत्वे ज्ञानत्वाज्ञानत्वे च स्यातामिति निरस्तम् । वृत्तिसहकृतचैतन्यस्याज्ञानविरोधित्वाभ्युपगमात् । अत एवेदमपि परास्तम्, अनुमेयावि-

गोचरपरोक्षवृत्तौ सत्यामपि नानुमेयादौ भावरू-
पाज्ञाननिवृत्तिः, इच्छादौ च वृत्तिमन्तरेणापि
स्फुरणमात्रेणाज्ञाननिवृत्तिरित्यन्वयव्यतिरेकव्य-
भिचाराद्वृत्तिर्नाज्ञाननिवृत्तौ हेतुरित्यपरोक्ष-
वृत्तेरेवाज्ञाननिवृत्तिहेतुतया परोक्षवृत्तेरन्वय-
व्यभिचारस्यादूषणत्वात् वह्न्यनुमानिकाद्विशेष-
दर्शनादपरोक्षभ्रमो न निवर्त्तत इति नापरोक्षम-
पि विशेषदर्शनं तत्र हेतुः । इच्छादेश्चानावृतसा-
क्ष्यंशाध्यासादेवाज्ञानविरहात्स्फुरणमात्रादज्ञा-
ननिवृत्तौ नोदाहरणम् । यच्चोक्तं वृत्तिर्यद्यर्थप्रकाश-
त्वरूपं विहाय जातिविशेषेणाविद्यातत्कार्यं नि-
वर्त्तयेत्तदा रागनिवर्त्यद्वेषवत्तयोः सत्यत्वे ऽपि
तदुपपत्तिः। अथार्थप्रकाशत्वेन तदा स्वरूपचैत-
न्यस्यापि तथात्वात्ततोप्यविद्यानिवृत्तिः स्या-
दिति । तन्मन्दमन्वयव्यतिरेकाभ्यामपरोक्षप्र-
माणाज्ञानत्वेन तन्निवर्त्यस्यैव मिथ्यात्वात् ।
केवलसाक्षिणो ऽविद्यासाधनत्वाच्च नाविद्यानि-
वर्त्तकत्वम् ।

अत एवेदमिति । स्पष्टोऽर्थः । अपरोक्षप्रमाणहेतोरेव-
निवर्त्तकत्वाभिधानात्तत्र नान्वयव्यभिचार इत्याह। अपरो-

वेति । परोक्षवृत्तेरविद्यानिवृत्तौ व्यभिचारेऽपि नापरोक्षवृत्तेर्व्यभिचार इत्यत्रोदाहरणमाह। न हीति। पीतः शङ्ख इति। भ्रमस्यानुमानिकश्वैत्यज्ञानेनानिवृत्तावपि तदपरोक्षज्ञानस्य तन्निवृत्तौ हेतुत्वदर्शनादित्यर्थः । व्यतिरेकव्यभिचारश्च नास्तीत्याह। इच्छादेरिति। वृत्त्यभावेऽपि यद्यज्ञाननिवृत्तिः स्यात्तर्हि व्यतिरेकव्यभिचारः स्यान्नैतदस्ति इच्छाद्यवच्छिन्नचैतन्यावरकाविद्याभावेन तन्निवृत्तिरपि नेत्यर्थः। वृत्तेः किं जातिविशेषप्रयुक्तमविद्यानिवर्तकत्वमुतार्थप्रकाशत्वप्रयुक्तमाद्ये तन्निवर्त्यस्य रागनिवर्त्यद्वेषवन्मिथ्यात्वं न सिद्ध्येत्। द्वितीये वृत्त्यभावेऽपि चैतन्यप्रकाशादेवाज्ञानं निवर्तेत । कारणतावच्छेदकावच्छिन्ने सति वृत्तिव्यतिरिक्तापेक्षस्य कार्यं स्यादिति वाच्यम् । शुक्तिरजतादावेतादृशज्ञाननिवर्त्यस्य मिथ्यात्वनियमादिति दूषयति । तन्मन्दमिति । ज्ञानस्य स्वविषयाद्व्युदासकत्वादपि न केवलेति ॥

तर्हि कदापि तस्य न निवर्तकत्वमित्याशङ्क्य सहकारिसमवधाने निवर्तकत्वं तस्यैवेति सदृष्टान्तमाह न चैवमिति ।

(वृत्तिसहकृता ज्ञानादविद्यानिवृत्तिः) न चैवं वृत्तिसहकृतादपि तस्मात्कथं तन्निवृत्तिरिति वाच्यम् । साधकस्यापीश्वरज्ञानस्येव सहकारिविशेषान्निवर्तकत्वोपपत्तेः । तस्माद्यथा परमते संशयस्य स्थाणुत्वादिवैशिष्ट्यविषयत्वेऽपि न संशयविरो-

गोचरपरोक्षवृत्तौ सत्यामपि नानुमेयादौ भावरूपाज्ञाननिवृत्तिः, इच्छादौ च वृत्तिमन्तरेणापि स्फुरणमात्रेणाज्ञाननिवृत्तिरित्यन्वयव्यतिरेकव्यभिचाराद्वृत्तिर्नाज्ञाननिवृत्तौ हेतुरित्यपरोक्षवृत्तेरेवाज्ञाननिवृत्तिहेतुतया परोक्षवृत्तेरन्वयव्यभिचारस्यादूषणत्वात् वन्ह्यनुमानिकाद्विशेषदर्शनादपरोक्षभ्रमो न निवर्त्तत इति नापरोक्षमपि विशेषदर्शनंतत्र हेतुः। इच्छादेश्चानावृतसाक्ष्यंशाध्यासादेवाज्ञानविरहात्स्फुरणमात्रादज्ञाननिवृत्तौनोदाहरणम्।यच्चोक्तंवृत्तिर्यद्यर्थप्रकाशत्वरूपं विहाय जातिविशेषेणाविद्यातत्कार्यं निवर्त्तयेत्तदा रागनिवर्त्यद्वेषवत्तयोः सत्यत्वे ऽपि तदुपपत्तिः। अथार्थप्रकाशत्वेन तदा स्वरूपचैतन्यस्यापि तथात्वात्ततोप्यविद्यानिवृत्तिः स्यादिति । तन्मन्दमन्वयव्यतिरेकाभ्यामपरोक्षप्रमाणाज्ञानत्वेन तन्निवर्त्यस्यैव मिथ्यात्वात् । केवलसाक्षिणो ऽविद्यासाधनत्वाच्च नाविद्यानिवर्त्तकत्वम् ।

अत एवेदमिति । स्पष्टोऽर्थः । अपरोक्षप्रमाणस्यैवेतोरेव निवर्त्तकत्वाभिधानात्तत्र नान्वयव्यभिचार इत्याह।अपरो-

त्तेति । परोक्षवृत्तेरविद्यानिवृत्तौ व्यभिचारेऽपि नापरोक्षवृत्तेर्व्यभिचार इत्यत्रोदाहरणमाह । न हीति । पीतः शङ्ख इति । भ्रमस्यानुमानिकश्वैत्यज्ञानेनानिवृत्तावपि तदपरोक्षज्ञानस्य तन्निवृत्तौ हेतुत्वदर्शनादित्यर्थः । व्यतिरेकव्यभिचारश्च नास्तीत्याह । इच्छादेरिति । वृत्त्यभावेऽपि यद्यज्ञाननिवृत्तिः स्यात्तर्हि व्यतिरेकव्यभिचारः स्यान्नैतदस्ति इच्छाद्यवच्छिन्नचैतन्यावरकाविद्याभावेन तन्निवृत्तिरपि नेत्यर्थः । वृत्तेः किं जातिविशेषप्रयुक्तमविद्यानिवर्तकत्वमुतार्थप्रकाशत्वप्रयुक्तमाद्ये तन्निवर्त्यस्य रागनिवर्त्यद्वेषवन्मिथ्यात्वं न सिद्ध्येत् । द्वितीये वृत्त्यभावेऽपि चैतन्यप्रकाशादेवाज्ञानं निवर्तेत । कारणतावच्छेदकावच्छिन्ने सति वृत्तिव्यतिरिक्तापेक्षस्य कार्यं स्यादिति वाच्यम् । शुक्तिरजतादावेतादृशज्ञाननिवर्त्यस्य मिथ्यात्वनियमादिति दूषयति । तन्मन्दमिति । ज्ञानस्य स्वविषयाव्युदासकत्वादपि न केवलेति ॥

तर्हि कदापि तस्य न निवर्तकत्वमित्याशङ्क्य सहकारिसमवधाने निवर्तकत्वं तस्यैवेति सदृष्टान्तमाह न चैवमिति ।

(वृत्तिसहकृता; ज्ञानादविद्यानिवृत्तिः) न चैवं वृत्तिसहकृतादपि तस्मात्कथं तन्निवृत्तिरिति वाच्यम् । साधकस्यापीश्वरज्ञानस्येव सहकारिविशेषान्निवर्तकत्वोपपत्तेः । तस्माद्यथा परमते संशयस्य स्थाणुत्वादिवैशिष्ट्यविषयत्वेऽपि न संशयविरो-

धित्वम् । संशयधाराविलोपप्रसङ्गात् । किं तु निश्चयस्यैव । तथैवान्वयव्यतिरेकदर्शनात् । तत्रापि प्रमेयमिति ज्ञाने सर्वावभासे ऽपि घटत्वादिप्रकारकसंशयदर्शनेन संशयस्य स्वसमानप्रकारकनिश्चयविरोधित्वमास्थितम् । तत्राप्यानुमानिकविशेषदर्शने सत्यपि प्रत्यक्षभ्रमदर्शनादपरोक्षरूपमेव विशेषदर्शनं तन्निवर्त्तकमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्वीक्रियते । एवमस्मन्मते ऽपि स्वप्रकाशसाक्षिणा स्वपरप्रकाशे ऽपि तद्गोचराविद्यानिवृत्तौ चक्षुरादिजन्यज्ञानान्वयव्यतिरेकदर्शनात् वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था इत्यादिशास्त्राच्चान्तःकरणवृत्तिरविद्यानिवृत्तौ हेतुरिति। प्रयोगश्च इन्द्रियसंयोगे सत्यप्यजायमानाऽविद्यानिवृत्तिः कादाचित्कहेतुजन्या, कार्यत्वात्, घटवत्, अन्यथा व्यासङ्गदशायामप्यविद्यानिवृत्तिप्रसङ्गात्। तच्च कादाचित्कं कारणं परिशेषादन्तःकरणवृत्तिरिति ॥

ईश्वरज्ञानस्येत्युपलक्षणम् । अस्मदादिघटज्ञानस्यापि मुद्गरादिसहकारिणि सति स्वविषयनिवर्तकत्वदर्शनादित्यर्थः । यत्त्वर्वाचीनेनोक्तं ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वेनाज्ञान-

त्वमेव नास्ति कुतस्तन्निवृत्तौ वृत्तेरुपयोग इति तन्न । किं स्वप्रकाशत्वमज्ञातत्वाभावे प्रयोजकमुत प्रकाशमानत्वम् । नाद्यः आत्मनोऽन्यत्र तद्व्याप्तिस्थलाभावात् । द्वितीये यदि प्रकाशमानत्वं प्रकाशरूपत्वं तदा पूर्वोक्त एव दोषः । यदि प्रकाशप्रयुक्ताज्ञानाद्यगोचरत्वं तदा प्रयोज्यप्रयोजकयोरभेदः । अथ प्रकाशविषयत्वं प्रकाशमानत्वम् तदपि न । ब्रह्मणः स्वपरप्रकाशाविषयत्वात् । अङ्गीकृत्यापि विषयत्वं तन्मात्रेणाज्ञातत्वाद्यभावः किं तु वृत्तिविशेषे सत्येवेति सदृष्टान्तमुपसंहारव्याजेनाह । तस्माद्यथेति । वेदान्तजन्य ज्ञानस्यानर्थनिवर्तकत्वश्रवणाच्चाविद्यानिवृत्तौ तदुपयोग इत्याह । तरति शोकमिति । तर्कितेऽर्थे ऽनुमानमाह । प्रयोगश्चेति । अविद्यानिवृत्तिरित्युक्ते चाविद्यानिवर्तकेन्द्रियसंयोगमादायार्थान्तरता स्यात्तन्निवृत्त्यर्थमिन्द्रियसंयोगेत्यादिविशेषणम् । कादाचित्केति । आदिमत्प्रयोज्येत्यर्थः । तथा च नाविद्ययार्थान्तरता, न वा वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्यैवाविद्यानिवर्तकत्वपक्षे बाधः । तन्मते ऽपि वृत्तिप्रयोज्यत्वात् । विपक्षे दण्डं पातयति । अन्यथा व्यासङ्गेति । मनःसंयोगस्य हेतुत्वविरामात्तस्मिन् सत्यप्यनेकशब्द समवाये शब्दान्तराविद्यानिवृत्त्यदर्शनाच्चेति भावः ॥

पूर्वं विषयतया अनुभूयमानं ज्ञानमविषयचैतन्यादेवेत्युक्तमिदानीं स्फुरणस्य विषयसम्बन्धित्वेनानुभवाज् ज्ञानस्य च प्रमातृसम्बन्धित्वेनानुभवात्तदन्यज्ज्ञान मित्याह । किञ्चेति ।

ज्ञानं स्फुरणादन्यत्

किञ्च स्वरूपज्ञानातिरिक्ता वृत्तिः स्वीक-

र्त्तव्या । देवदत्तो जानाति घटः स्फुरतीति तयो-र्भेदेनानुभवात् । ननु न वृत्तिस्फुरणयोर्भेदः, बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानं प्रत्यय इत्यनर्थान्तरमित्य-क्षपादोक्तेरिति चेत्, देवदत्तो जानाति घटः स्फुरतीति तयोर्भिन्नाश्रयत्वेनानुभूयमानयो-रेकत्वायोगात् । न हि प्रमातृधर्मस्य ज्ञानस्य प्रमे-यतादात्म्यं सङ्गच्छते । अभेदे वा देवदत्तो घटं जानातीति वद्देवदत्तो घटं स्फुरतीति, घटः स्फुरतीति वत् घटो जानातीति च प्रत्ययप्रयो-गयोरापत्तेः । ननु जानातीति ज्ञानाश्रयत्वमनु-भूयते घटः स्फुरतीति च ज्ञानविषयत्वम्, अतो न स्फुरणज्ञानयोर्भेदो, न वा प्रतीतिवैपरीत्य मिति चेन्न । घटमहं जानामीत्यनुभूयमान-ज्ञानात्पृथगेव स मे घटः स्फुरतीति स्फुरणस्या-नुभूयमानत्वात् । ननु घटं जानामीत्यर्थविशेषणं ज्ञानमात्मन्यनुभूयते, घटः स्फुरति ज्ञानवि-षयो भवतीति ज्ञानोपसर्जनोऽर्थः प्रतीयत इति विशेषणविशेष्यभाव एव परं भिद्यते न त्वनुभ-वयोर्विषयभेद इति चेन्न । स्फुरतीति स्फुर-णानुभवस्य तदुपसर्जनतया शब्दवद्व्याख्या-नानर्हत्वात् ॥

ननु स्फुरणं नामोपलब्धिः बुद्ध्याद्यभेदस्याक्षपादैरेवोक्तत्वान्न तयोर्भेद इति चोदयति । ननु न वृत्तीति । प्रमातृप्रमेययोर्भिन्नत्वात्तत्तादात्म्येन प्रतीयमानयोरभेदायोगान्मूलप्रमाणानपेक्षमक्षपादवचनमनुपादेयमित्यभिप्रेत्याह । न देवदत्त इति । अयोगमेवोपपादयति । न हीति । सुखादौ तदर्शनादित्यर्थः । ननु द्वित्वादिवदुभयसम्बन्धित्वमुपपद्यतेत्याशङ्क्य तर्ह्युभयत्रोभयसम्बन्धप्रतीतिः स्यादित्याह । अभेदे वेति । ननु घटः स्फुरतीति न स्फुरणतादात्म्यं प्रतीयते किं तु प्रमातृधर्मस्फुरणविषयत्वं घटस्य, तथा च नोक्तदोष इति चोदयति । ननु जानातीति । सकर्मत्वाकर्मकत्वलक्षणविरुद्धधर्मवत्तयानुभूयमानत्वान्न तयोरभेद इत्याह । न घटमहमिति । ननु घटः स्फुरतीति सकर्मकस्यैवानुभूयमानत्वान्नोक्तवैधर्म्यमिति चोदयति । ननु घटं जानामीति । घटश्चलतीति वत् घटः स्फुरतीति तत्तादात्म्यप्रतीतेर्नेदं व्याख्यानमुचितं शब्दस्यैव लक्षणादिवृत्त्यार्थान्तरस्य सम्भवादिति दूषयति । न स्फुरतीति ॥

व्यवसायतज्जन्यज्ञानविषयो भवतीति व्याख्याने ऽपि यज्ज्ञानं प्रति विषयो घटस्तेनैव घटे स्वविषयत्वं गृह्यते किं वा ज्ञानान्तरेणेति विकल्प्य क्रमेण दूषयति । किञ्चेति ।

(स्वोपसर्जनमर्थं स्वस्य ज्ञानान्तरस्य वा विषयमिति विकल्प्य दोषयोजनम्)

किञ्च स्वोपसर्जनमर्थं स्वयं विषयो करोति ज्ञानान्तरोपसर्जनं वा । नाद्यः वेद्यज्ञानवादे स्वस्य स्वविषयत्वानुपपत्तेः । न द्वितीयः व्यवसा-

यानुपनीतस्य तद्विषयत्वस्यानुव्यवसाये मानायोगात् । स्वसम्वेद्यज्ञानवादेऽपि किमुपसर्जनं ज्ञानं ज्ञेयेन सहैव स्वात्मनं विषयीकरोति, किं वा प्रथमं स्वात्मानं विषयीकृत्य ज्ञेयं विषयीकरोति । नाद्यः विशेषणज्ञानतत्सन्निकर्षयोः प्रथमं वक्तव्यत्वात् । विशेषणभूतज्ञानस्यैव विशिष्टज्ञानत्वे तस्य तज्ज्ञानतत्सन्निकर्षजन्यत्वायोगात् । अत एव न द्वितीयः बुद्धेर्विरम्यव्यापारानुपपत्तेश्च । सकर्मकाकर्मकयोर्ज्ञानस्फुरणयोरभेदासम्भवात् । ज्ञानेन स्फुरतीति भेदानुभवाच्च । नन्वेवमतीतादावपि स्फुरतीत्यनुभवात्त्रापि स्फुरणापत्तिस्तत्र चाश्रयाभावेन स्फुरणाभावात् । ज्ञानेनैव तद्व्यवहारे प्रकृतेऽपि तथा किं न स्यादिति चेन्न । अतीतादावपि स्फुरणस्य सत्त्वात् । अन्यथा तद्व्यवहारानुपपत्तेः । व्यवहारस्यार्थप्रकाशजन्यत्वात्, वृत्तिमात्रस्याप्रकाशत्वात् । न चासत्याश्रये कथं स्फुरणं स्यादिति वाच्यम् । आश्रयाभावे कार्यमेव व्यावर्तते नत्वकार्यमपि । अन्यथा तव मतेऽपि प्रलये जातिविरहप्रसङ्गात् ॥

व्यवसायानुपनीतस्येति । व्यवसायतद्गतधर्मव्यतिरिक्तस्य व्यवसायविषयकत्वस्यैवानुव्यवसायत्वाद्व्यवसायविषयकत्वस्य च व्यवसायाविषयत्वान्न तस्यानुव्यवसायविषयतेत्यर्थः । अस्तु तर्हि स्वप्रकाशवादिमते स्वविषयत्वस्य स्वेनैव ग्रहणमित्याशङ्क्य नागृहीतविशेषणान्यायेन स्वेन स्वस्यापि ग्रहणं वक्तव्यम्, तथा च तस्यापि ग्रहणविकल्पासहत्वमित्याह । स्वसम्बन्धेति । विशेषणज्ञानतत्सन्निकर्षयोरिति मतभेदेनोक्तम् । अस्तु तर्हि स्वस्मात् पूर्वं विशेषणज्ञानादिकमित्याशङ्क्य स्वस्यैव विशेषणज्ञानत्वाद्विशिष्टज्ञानत्वाच्च न पूर्वं तत्सम्भव इत्याह । विशेषणेति । विशेषणज्ञानविशिष्टज्ञानयोरेकत्वादेव पूर्वं विशेषणज्ञानाभावात् क्रमपक्षोऽप्यनुपपन्न इत्याह । अत एवेति । शब्दबुद्ध्यादीनां जन्मातिरिक्तव्यापाराभावेन क्रमेण विषयसम्बन्धश्च न सम्भवतीत्याह । बुद्धिरिति । भवन्मतेऽपि ज्ञानस्फुरणयोरत्यन्तभेद एवेत्याह । सकर्मकेति । विषयागतस्फुरणाभावेऽपि स्फुरतीत्यनुभवान्न तस्य विषयत्वमिति चोदयति । नन्विति । इष्टापत्तिमाशङ्क्याह । तत्र चेति । तर्हि ज्ञानविषयत्वमेव तत्र स्फुरतीति व्यवह्रियत इत्यत आह । ज्ञानेनैवेति । गूढाभिसन्धिरुत्तरमाह । न, अतीतादाविति । स्वमते स्फुरणस्य नित्यत्वादित्यभिसन्धिः । अभिसन्धिमजानानस्य चोद्यमुक्तान्यप्रकटनेन निराकरोति । न चासतीति । जातिविरुद्धेति पटत्वादिजातिविरामप्रसङ्गादित्यर्थः ।

आश्रितत्वमङ्गीकृत्येदमुक्तम्, वस्तुतस्त्वनाश्रितमेव स्फुरणमित्याह । अस्माकमिति ।

(घटाश्रितमेव स्फुरणम्) अस्माकं च स्फुरणं नित्यात्मरूपमेवेति वक्ष्यते, तथापि विषयावच्छिन्नचैतन्यमभिव्यक्त सत्स्फुरणमित्युच्यते । घटः स्फुरतीत्यनुभवात् । अतीतादौ च विषयाभावेन कथं तत्स्फुरणं स्यादिति चेन्न । विषयस्यावच्छेदकत्वं हि तादात्म्येन स्वरूपसम्बन्धेन वा । तत्र प्रत्यक्षे विषयस्य तादात्म्येनावच्छेदकत्वं स्फुरणस्यान्योन्याध्यासेन विषयाभिन्नत्वात् । परोक्षे तु विषयस्य स्वरूपसम्बन्धेनैवावच्छेदकत्वं, तत्क्वचिदविद्यमानस्यापि विषयस्य ज्ञान इव स्फुरणे ऽपि न विरुध्यते । नन्वेवमनुमेयस्यापि फलव्याप्यत्वापत्तिरिति चेन्न । कर्माश्रयस्यैव फलत्वात् । अनुमितौ त्वान्तरमेव चैतन्यं तदाकारवृत्त्या व्यज्यत इति न तत्फलमिति गीयते । किञ्चानुमितिगोचरे ऽपि परमाण्वादौ स्फुरणशून्ये कृतिः, तन्त्वादौ तु स्फुरणाश्रये कृतिरित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां विषयगतं स्फुरणं कृतिहेतुः । न च तत्र विषयस्यातीन्द्रियत्वादेव न कृतिरिति वाच्यम् । तन्त्वादावप्यनुमितिदशायां तदभावात् ॥

स्फुरणस्य नित्यत्वेपीदानीमतीतादिविषयावच्छेदकाभावात्कथं तत्स्फुरणं भवेदिति चोदयति। तथापीति। अपरोक्षविषयस्यैव तादात्म्येन स्फुरणावच्छेदकत्वमिति मुख्यसम्बन्धे स्वरूपसम्बन्धासम्भवात्परोक्षस्य तु नियमेन तदभावात्स्वरूपसम्बन्धेनैव परमते जन्यज्ञानवत्स्फुरणावच्छेदकत्वम्। तथा चातीतादिस्फुरणमिति न विरुध्यत इति परिहरति। न विषयस्येति। अविद्यमानस्यापीत्यपिशब्देन वस्तुत आमोक्षमतीतादिसूक्ष्मरूपेण वर्तत इति द्योतयति। परोक्षविषयस्यापि स्फुरणरूपफलावच्छेदकत्वेऽपसिद्धान्तः स्यादिति चोदयति। नन्वेवमिति। विषयाधिष्ठानचैतन्यस्यैव वृत्त्यभिव्यक्तस्य फलत्वादनुमेयादौ वृत्तिनिर्गमनाभावेन तस्यानभिव्यक्तत्वान्न फलावच्छेदकत्वमित्याह। न कर्मेति। किञ्चाहमर्थधर्मज्ञानस्य कृतिकारणत्वायोगात्तत्कारणं विषयतादात्म्यापन्नं स्फुरणमावश्यकम्। तथा च तयोर्भेदसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह। किञ्चानुमितीति। परमाण्वादेः प्रत्यक्षायोग्यत्वादेव कृतिविरहो न स्फुरणविरहादित्याशङ्क्य प्रत्यक्षयोग्येऽपि स्फुरणाभावे कृतिविरहो दृष्ट इत्याह। न च तत्रेति॥

अस्तु तर्ह्यपरोक्षवृत्तिरेवाव्यभिचारिणी कृतिहेतुः, तद्व्यभिचारे स्फुरणस्यापि व्यभिचारात्तदभिव्यक्ताधिष्ठानचैतन्यस्यैव स्फुरणत्वादिति चोदयति। नन्विति।

ननु प्रत्यक्षज्ञानमेव स्वविषयकृतिहेतुः न तु स्फुरणं तद्विरहात्। प्रत्यक्षाभावे स्फुरणस्याप्यभावादिति। उच्यते अन्वयव्यतिरेकसहकृतकृतिनिरूपितकारणताग्राहकेणानुभवेन, देवदत्तकृति-

देवदत्तज्ञानजन्या, देवदत्तनिष्ठप्रत्यक्षकार्यत्वा-त्तदिच्छावदित्यनुमानेन वा लाघवोपोद्बलितेन स्फुरणमेव कृतिकारणं विषयीक्रियते न तु प्रत्यक्षज्ञानानि तेषामनन्ततया गौरवेण तद-गोचरत्वात् । न च त्वत्पक्ष एव गौरवं ज्ञानाति-रिक्तस्फुरणाङ्गीकारादिति वाच्यम् । सर्वसम्प्रति-पन्नात्मन एव स्वयंप्रकाशस्फुरणतया ऽस्माभिः स्वीकारात् । नन्वेवमपि वृत्त्यभिव्यक्तस्फुरणमेव कृतिहेतुरस्तु किं विषयगतेनेति चेन्न । तस्या-नुमित्यादिसाधारणत्वात् । ननु विषयावच्छिन्न-चैतन्यस्यापि सर्वदा सत्त्वाज्ज्ञानमन्तरेणापि तद्विषयिणी कृतिः स्यादिति चेन्न । अभिव्य-क्तचैतन्यस्यैव स्फुरणपदार्थत्वात् । अभिव्यक्तेश्च वृत्तिज्ञानाधीनत्वात् । ज्ञानगतमपरोक्षत्वमपि न विषयस्फुरणं विना निर्वहति । अपरोक्षविष-यत्वं हि ज्ञानस्य परोक्षत्वं विषयस्यापरोक्षत्वं प्रमात्रव्यवहितत्वेन । तच्च तदुभयस्फुरणैक्यं विना न निर्वहतीति शब्दापरोक्षे वक्ष्यामः ॥

लाघवतर्कोपोद्बलितप्रत्यक्षानुमानाभ्यामेकस्यैव स्फुरणस्य कृतिमात्रकारणत्वसिद्धेर्नानेकापरोक्षवृत्तीनां कारणतोचितेति दूषयति । उच्यत इति । पञ्चदसकृते

बाधकपरिहारार्थं देवदत्तेति पक्षविशेषणम् । ईश्वरज्ञान-जन्यत्वेनार्थान्तरतापरिहाराय साध्ये ऽपि तत्पदम् । यज्ञदत्तसुखादौ व्यभिचारवारणाय देवदत्तनिष्ठेति । देवदत्तात्ममनःसंयोगे व्यभिचारवारणाय प्रत्यक्षपदम् । आत्मत्वादौ व्यभिचारवारणाय कार्यपदम् । न च वृत्ति-ज्ञाने व्यभिचारस्तस्यापि साक्षिण्यध्यासेन तज्जन्यत्वा-दिति भावः । जन्यज्ञानातिरिक्तस्फुरणं कल्पयित्वा तस्य कारणत्वकल्पने ऽतिगौरवमित्याशङ्क्य स्फुरणस्या-त्मस्वरूपत्वेनाकल्प्यत्वात्तस्यैकस्य कृतिकारणताकल्पने लाघवमित्याह । न च त्वत्पक्ष इति । वृत्तिव्यतिरिक्तं स्फुरणं कृतिहेतुरित्यङ्गीकृत्य तस्य विषयतादात्म्यमाक्षि-पति । नन्वेवमिति । वृत्त्यभिव्यक्तस्फुरणे सत्यप्यनुमिति-गोचरे कृत्यनुदयान्न तेन रूपेण तस्य हेतुत्वमित्याह । न तस्येति । विषयावच्छिन्नस्फुरणे सत्यपि कृत्यनुदयान्न तेन रूपेणापि हेतुत्वमिति चोदयति । ननु विषयेति । अभिव्यक्तस्य तस्य न व्यभिचार इति परिहरति । नाभिव्यक्तेति । नन्वपरोक्षवृत्त्यभिव्यक्तत्वेन रूपेण व्यभि चार इति चेन्न वृत्त्यपरोक्ष्यस्य विषयापरोक्ष्यप्रयुक्तत्वाद्विष-यापरोक्ष्यस्य संवित्तादात्म्याधीनत्वाद्विषयाभिन्नसंवि-त्त्वेन कृतिहेतुत्वे सम्भवति न तत्परम्पराप्राप्तरूपेण हेतुत्व-मुचितमित्यभिप्रेत्याह । ज्ञानगतमिति । तच्चेति । तदव्यव-हितत्वं वृत्त्यभिव्यक्तप्रमातृचैतन्यस्य विषयावच्छिन्नचैत-न्यस्य चैक्यं विना नेत्यर्थः । यदा प्रमातृचैतन्योपाधिभूत-मन्तःकरणं वृत्तिरूपेण विषयाधिष्ठानचैतन्यं व्याप्नोति तदा विषयचैतन्यमपि प्रमातृचैतन्याभिन्नं भवति विषय-

चैतन्याभेदेन विषयस्याध्यासात्सोपि भवति प्रमातृव्यवहित इति भावः ॥

नन्वेवं सतीष्टो घटो द्विष्टो घट इत्याद्यनुभवादिच्छादिव्यतिरिक्तविषयगतं धर्मान्तरमप्यङ्गीक्रियतामिति चोद्यमयुक्तमित्याह । एतेनेति ।

एतेनेष्टो घटो द्विष्टो घट इत्यादिप्रतिबन्दीपरस्परकृता तत्रेच्छाविषयत्वाद्यतिरिक्तधर्मान्तरानङ्गीकारे बाधकाभावात्तदङ्गीकारगौरवादिति ।

(स्फुरणस्य ज्ञाततापरपर्यायज्ञानजन्यत्वखण्डनम् ।) तच्च स्फुरणं ज्ञातताऽपरपर्यायं ज्ञानजन्यमिति केचित्तन्न । तस्य जन्यत्वे प्रमाणाभावात्तदङ्गीकारे गौरवादिति । नन्विदानीं घटः स्फुरतीति तस्य कालभेदावच्छेदानुभव एव जन्यत्वे प्रमाणमिति चेन्न । इदानीमहमस्मीति वत्तदनुभवस्य वर्तमानकालसम्बन्धित्वमात्रविषयतया प्राक्कालासम्बन्धित्वाविषयत्वात् । पूर्वकालासम्बन्धित्वे सत्युत्तरकालसम्बन्धित्वस्यैव कार्यत्वात् । एतावत्कालं नास्फुरदिदानीं स्फुरतीति तद्ग्राहकानुभवो ऽप्यस्तीति चेन्न । तस्या ऽज्ञानाभिव्यक्तस्फुरणविषयत्वे-

ऽप्युपपत्तेः । अविद्याया एव स्फुरणाभावत्वात् । ननु ज्ञानेन ज्ञातता न जायते चेज्ज्ञानस्य विषयनियमो न स्यात् । न ह्यात्मसमवेतस्य विषयेण साक्षात्सम्बन्धोऽस्ति, येन विषयविशेषे व्यवहारस्ततो जायेत ॥

वृत्तिस्फुरणभेदस्यानेकप्रमाणसिद्धत्वेनेत्यर्थः । स्फुरणस्यादौ तन्नाऽस्तीत्याह । तत्रेच्छेति । ननु स्फुरणस्यात्मरूपत्वमुक्तमयुक्तं तस्योत्पत्त्यादिमत्त्वेनानात्मत्वादात्माभेदायोगादिति वार्तिककाराद्याः प्रत्यवतिष्ठन्त इत्याह । तथेति । स्यादेतदेवं यद्युत्पत्त्यादिकमस्य प्रामाणिकं स्यान्नत्वेतदस्तीति दूषयति । नन्वेति । इदानीं स्फुरतीति कालविशेषे प्रतीयमानत्वात्कालान्तरसत्त्वे च मानाभावात्कार्यत्वमिति चोदयति । नन्विति । तर्हि कालान्तरे ऽसत्त्वेऽपि मानाभावाद्वर्तमानतयानुभवस्य नित्यत्वेऽपि सम्भवान्नतस्या नित्यत्वमिति दूषयति । नेदानीमिति । वर्त्तमानतावभासमात्रस्यानित्यत्वाप्रयोजकत्वे कस्य तर्ह्यनित्यत्वे प्रयोजकत्वमित्यत आह । पूर्वकालेति । तर्हि पूर्वकालासम्बन्धित्वमप्यनुभूयत इति चोदयति । एतावदिति । नास्फुरदिति । तत्स्फुरणावारकाविद्यैव प्रतिसन्धीयते न तु स्फुरणासत्त्वमिति परिहरति । न तस्येति । नास्फुरदिति नञा तदभाव एव प्रतीयत इत्यत आह । अविद्याया इति । अविद्यानिवृत्तेरधिष्ठानस्फुरणमात्रत्वात्तदभावोऽप्यविद्यैवेत्यर्थः । ज्ञाने नियतविषयकत्वानुपपत्त्या ज्ञानजन्या ज्ञातता विषयनिष्ठा सिध्यतीति चोदयति । ननु

ज्ञानेनेति । अस्तु तर्हि प्रभाकुम्भयोरिव साक्षात्सम्बन्धोऽपि विषयतानियामक इत्यत आह । न ह्यात्मेति । ज्ञानस्यात्मगुणत्वेन विषयेण संयोगादिकं न सम्भवतीत्यर्थः । तर्हि मास्तु विषयनियम इत्याशङ्क्य व्यवहार नियमोऽपि न स्यादित्याह । येनेति ॥

तर्हि ज्ञानजनकमेव विषयत्वनियामकमित्याशङ्क्य किं जनकत्वमात्रं नियामकमुत समवायाद्यतिरिक्तत्वे सति जनकत्वं विषयतया जनकत्वं वा । आद्यमतिप्रसङ्गेन दूषयति । न च ज्ञानज्ञेययोरिति ।

(ज्ञानजनकस्य विषयत्व नियामकत्वे दोषः) न च ज्ञानज्ञेययोर्जन्यजनकभाव सम्बन्ध इति वाच्यम् । आत्मादेरपि घटादिज्ञानजनकस्य तद्विषयत्वप्रसङ्गात् । न च समवायाद्यतिरिक्तं ज्ञानजनकं तद्विषय इति वाच्यम् । आत्मनः स्वज्ञानेऽप्यविषयत्वापत्तेः । न च विषयतया जनकं तथेति वाच्यम् । ज्ञानकालीनविषयत्वस्य तत्पूर्वकालीनजनकतानवच्छेदकत्वात् । घटादेः पूर्वविषयत्वे बीजानिरूपणाच्च । अत एव तज्जनकेन्द्रियसम्प्रयुक्तस्तद्विषय इति निरस्तम् । आत्मादावपि प्रसक्तेः । अनियतज्ञानकालीनस्य तस्य नियतज्ञानकालीनविषयत्वाप्रयोजकत्वाच्च । अतो यस्मिन्

विषये ज्ञानाज्ज्ञाततोत्पद्यते स एव तस्य विषयो नान्य इति। ज्ञातताभिन्नं स्फुरणमपि ज्ञानजन्यमेवेति चेत्तर्हि विषयनियमार्थं ज्ञानजन्या ज्ञातताऽऽस्थेया। तव मते परोक्षज्ञान इवापरोक्षज्ञानेप्यन्यत एव नियतविषयभानोपपत्तेः। न च परोक्षज्ञानेनाप्यर्थगता ज्ञातताधीयते। अतीतादिज्ञानविषयस्य तदानीमसत्त्वादन्नाश्रयकार्यायोगात्। तथा सति विनष्टेऽपि घटे लैङ्गिकत्याद्युत्पत्तिप्रसङ्गात् ॥

द्वितीये समवायिरूपस्यात्मनः स्वसमवेताहमिति ज्ञानविषयत्वं न स्यादित्याह। न च समवायोति। तृतीयमसम्भवेन दूषयन्ति। न च विषयतयेति। विषयतायाः ज्ञानघटितशरीरत्वेन ज्ञानसमकालायास्तत्कालपूर्वकालीनजनकताम्प्रत्यनवच्छेदकत्वादित्यर्थः। किञ्च घटादेर्विषयत्वे सिद्धे तेन रूपेण जनकत्वसिद्धिः, जनकत्वे च सिद्धे विषयत्वसिद्धिरितीतरेतराश्रयः स्यादित्याह। घटादेरिति। अस्तु तर्हि ज्ञानजनकेन्द्रियसन्निकृष्टत्वं विषयत्वनियामकमित्यत आह। अत एवेति। अतः शब्दार्थमाह। आत्मादाविति। गगनादिरादिपदार्थः। सम्प्रयोगस्य निमित्तकारणत्वेन ज्ञानकाले नियतत्वाभावेन तत्काले नियतविषयत्वानियामकतेत्याह। अनियतेति। परिशेषाज्ज्ञानजन्यज्ञातताधारत्वमेव विषयत्वनियामकमित्युपसंहरति। अतो यस्मिन्निति। ज्ञातताया ज्ञानजन्यत्वेऽपि स्फुरणस्य किमायात-

मित्यत आह । ज्ञाततामिन्नमिति । ज्ञाततामावे ऽपि विषयनियमदर्शनान्न ज्ञाततापारस्वं विषयतानियामकमिति दूषयति । तर्हीति । परोक्षे ऽपि वध्यादौ ज्ञाततास्वस्थाशङ्कातीतार्थं सा न सम्भवतीत्याह । न च परोक्षेति । अतीतादेरपि कारणात्मना सत्त्वात्तत्र ज्ञाततार्धीयतामित्याशङ्क्याह । तथा सतीति

अतीतादिव्यक्तेरभावे ऽपि तत्सामान्यस्य सत्त्वात्तत्र ज्ञाततोत्पत्स्यत इत्याशङ्क्य तथापि सामान्यस्यैव तद्विषयतास्यान्न व्यक्तेरित्याह । न चातीतेति ।

न चातीताद्यर्थगतसामान्ये ज्ञातता भवत्विति वाच्यम् । अन्यज्ञाततयान्यस्य ज्ञानविषयतानियमानुपपत्तेः । उपपत्तौ वा घटत्वाश्रयनिखिलघटस्याप्ययं घट इति ज्ञानविषयत्वप्रसङ्गात् । ज्ञाततोत्पत्तौ पूर्वज्ञानज्ञेयसम्बन्धाभावेन ज्ञानस्य ज्ञेयविशेषनिष्ठज्ञाततजनकत्वानुपपत्तेश्च । नापि कृतिनियमार्थं ज्ञाततास्रणीया । तव मते निर्विशेषविषये ज्ञाततावत्कृतेरप्युपपत्तेः । नित्यस्फुरणेनापि तदुपपत्तेश्च । कस्तर्हि ज्ञानज्ञेययोः सम्बन्धो येन घटज्ञानं घटीयं भवेदिति चेत् । स्वरूपसम्बन्ध एवेति केचित् । अस्मदाचार्यास्तु प्रत्यक्षज्ञानज्ञेययोर्न स्वरूपसम्बन्धः सति मुख्यसम्बन्धे स्वरूपसम्बन्धकल्पना-

योगात् । किन्त्वन्तःकरणात्सहकारिसहिताद्विषयदेशव्यापिनी काचिद्वृत्तिर्जायते । तया च वृत्त्या विषयस्य यथायथं संयोगादिः सम्बन्धः । वृत्त्यभिव्यक्ततत्तदवच्छिन्नचैतन्येनाध्यासिकतादात्म्यं परोक्षे तु तदभावात् स्वरूपसम्बन्ध एवेत्यर्थः ॥

जातिव्यक्त्योस्तादात्म्यसम्बन्धात्सामान्याश्रयापि ज्ञातता व्यक्तिविषयतानियामिकेत्याशङ्क्यातिप्रसङ्गमाह । उपपत्तौ वेति । किञ्चज्ञातताधारत्वस्यापि नियामकाभावान्न तेन विषयत्वनियम इत्याह । ज्ञाततोत्पत्तेरिति । अनुमेयादिषु कृत्यदर्शनात्तन्नियामकाज्ञाततास्थेयेत्याशङ्क्य ज्ञातताधारत्वनियमवत्तन्नियमो ऽप्यन्यत उपपद्यत इत्याह । नापीति । अस्मिन्मते च नित्यमपि स्फुरणं विषयतादात्म्येनाभिव्यक्तं कृतिहेतुरित्याह । नित्येति । ज्ञाततानङ्गीकारे ज्ञानस्य ज्ञेयविशेषेणसम्बन्धाभावाद्व्यवहारविशेषो न स्यादिति चोदयति कस्तर्हीति । वैशेषिकादिमते तमाह । स्वरूपेति । सिद्धान्ते प्रतिकर्मव्यवस्थां दर्शयति । अस्मदिति । तुशब्दसूचितं वैषम्यमाह । प्रत्यक्षेति । तत्र तावद्वृत्तिरूपापरोक्षज्ञानस्य द्रव्येण संयोगः गुणादिना तु संयुक्ततादात्म्यं विषयनियामकमित्याह । किन्त्वन्तःकरणेति । पञ्चमीचापादाने । अपरोक्षवृत्त्याभिव्यक्ताधिष्ठानचैतन्यात्मकस्फुरणस्य विषयनियामकं सम्बन्धमाहवृत्त्यभिव्यक्तेति । विषयदेशसंश्लिष्टवृत्त्युदये विषयावच्छि-

मचैतन्यमपि वृत्तिमदन्तःकरणावच्छेदात् प्रमातृप्रमाण- चैतन्याभेदेनाभिव्यज्यते । तथा च प्रमातृतादात्म्या- द्विषयस्यापरोक्ष्यं प्रदीपेन प्रकाशत इति प्रदीपस्वरूपप्र- काशविषयत्ववन्मया विदित इति प्रमात्रात्मकफलवि- षयत्वानुभवादिति भावः । परोक्षस्य तु वृत्त्या संयोगादेर- भावाद्वृत्तितदवच्छिन्नचैतन्याभ्यां परेषामिव स्वरूपस- म्बन्ध एव नियामक इत्याह । परोक्ष इति ॥

इदानीं वृत्तिस्फुरणयोर्भेदमङ्गीकृत्यापरोक्षवृत्तेर्विष यदेशव्यापित्वमुक्तमाक्षिपति । ननु किमिति ।

(वृत्तिस्फुरणयोर्भेदेऽप्यपरोक्षवृत्तेर्विषयदेशव्यापित्वाक्षेपपरिहारः ।)

ननु किं वृत्तिनिर्गमनेन प्रमातृगतयैव तया निखिलव्यवहारोपपत्तेः, अतस्तन्निर्गमनमप्रमाणमिति चेत् । उक्तं तावत्प्रत्यक्षार्थापत्तिभ्यां प्रत्यक्षविषये प्रमातृसमवायिज्ञानातिरिक्तस्फुरणमाश्रयमिति, तच्च स्फुरणमभिव्यक्तचैतन्यमेव- ज्ञातता प्रत्यक्षस्य निरस्तत्वात् । अभिव्यक्तिस्तु चैतन्यस्यावरणाविद्यानिवृत्तिरेव । ततोऽन्यस्य भावस्याभावस्य वानिरूपणात् । अविद्यानिवृत्तिश्चाविद्यासमानाश्रयविषयया वृत्त्या भवति । अन्यदत्तस्य घटज्ञानेन तदीयपटाज्ञानस्य देवदत्तघटाज्ञानस्याप्यनिवृत्तेः । तस्या लाघवेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यज्ञानजन्यत्वाच्च । विषय

चैतन्यावरणमज्ञानं च विषयावच्छिन्नचैतन्यगतमिति तद्गतया वृत्त्यापि भवितव्यम् । वृत्तेश्च विषयचैतन्यगतत्वं न निर्गमनाद्वृत्तेः सम्भवति । न चैवमनुपलब्धिबाधः । वृत्तेर्बहिरिन्द्रियायोग्यत्वात् ॥

विषयावच्छिन्नचैतन्यस्याविद्यानिवृत्त्यर्थं वृत्तिनिर्गमनमावश्यकमिति वक्तुमर्थं स्मारयति । उक्तं तावदिति । अर्थापत्तिशब्देन धारानुसन्धानाद्यनुपपत्तिर्देवदत्तकृतिर्देवदत्तज्ञानजन्येत्यनुमानं च परिगृह्यते । ज्ञानातिरिक्तस्फुरणं ज्ञाततैवेत्याशङ्क्याह । तच्च स्फुरणमिति । अस्तु तर्हि वृत्तिकृतः प्रकाश एव तदभिव्यक्तिरित्याशङ्क्य स्वप्रकाशचैतन्यस्य प्रकाशान्तराविषयत्वादविद्यानिवृत्तिरेवाभिव्यक्तिरित्याह । अभिव्यक्तिस्त्विति । अस्तु तर्हि प्रमातृसमवेतयैव वृत्त्याविद्यानिवृत्तिरित्यत आह । अविद्यानिवृत्तिश्चेति । भिन्नविषयस्य भिन्नाश्रयस्य वा वृत्तिज्ञानस्य नाज्ञाननिवर्त्तकत्वमिति व्यतिरेकमाह । यज्ञदत्तस्येति । ननु यदज्ञानं यं प्रति यदा ऽऽवृणोति तदा तद्विषयज्ञानेन तन्निरसनमभ्युपेयं, अन्यथैकघटावच्छिन्नचैतन्यस्य चैत्रमैत्रज्ञानसमानाधिकरणचैत्रघटज्ञानेन तदुभयाज्ञाननिवृत्तिप्रसङ्गात् । तथा च समानाधिकरणत्वमनपेक्षितमित्याशङ्क्याह । तस्या इति । यद्यप्येवं तथाप्यविद्यास्वसाधकप्रमाणे ज्ञाननिवर्त्यत्वेन सिध्यन्ती लाघवेन स्वसमानाधिकरणज्ञाननिवर्त्यत्वेन सिध्यतीति तत्प्रमाणप्रमाणाद्समानाधिकरणत्वमपि वाच्यमिति भावः ।

भवतु तर्हि प्रमातर्य्येव विषयावरकमज्ञानमित्याशङ्क्य तस्यावरकत्वात् वाहृतमेवदावृत्त्याश्रितत्वं वक्तव्यमित्याह । वृत्तिविषयचैतन्येति । वृत्तेर्विषयचैतन्याश्रितत्वसाधनफलमाह । वृत्तेरिति । वृत्तेर्बहिर्निर्गमने घटच्छिद्रनिर्गतदीपप्रभावत्साहश्येनेत्याशङ्क्याह । न चैवमिति ॥

तर्कितेथं ऽनुमानं प्रयुङ्क्ते । तथाचेति ।

(उक्तेऽर्थेऽनुमानप्रयोगः) तथा च घटावच्छिन्नचैतन्यस्याविद्यानिवृत्तिः, प्रतियोगिसमानाश्रयज्ञानजन्या, अविद्यानिवृत्तित्वान्मूलाज्ञाननिवृत्तिवत्। न च साध्यविकलो दृष्टान्तः । चरमान्तःकरणवृत्तेरप्यन्तःकरणाभिन्नसदधिष्ठानत्वात् । अपि च विषयापरोक्षार्थमपि वृत्तेर्निर्गमनं वाच्यमन्यथा विषयस्य प्रमात्रव्यवहितत्वलक्षणापरोक्षत्वानुपपत्तेः, वृत्तिद्वारा विषयावच्छिन्नचैतन्यस्य प्रमातृचैतन्याऽभेद एव तदध्यस्तविषयस्यापि तत्सम्भवात्। तथा च प्रत्यक्षो घटादिः स्वाकारवृत्तिसंयुक्तप्रत्यक्षद्रव्यत्वादात्मवत् । विपक्षे चानुमेयस्येवाप्रत्यक्षत्वापत्तिर्बाधिका । अत एव वृत्तेः संयोगपरिमाणादिद्रव्यत्वव्यवस्थापकगुणवत्त्वाद्द्रव्यत्वसिद्धिः ॥

मूलाज्ञाननिवृत्तौ सिद्धसाधनतापरिहाराय घटा-

वच्छिन्नेति विशेषणम् । इन्द्रियसन्निकर्षादिनार्थान्तरवारणाय ज्ञानपदम् । चिन्मात्रस्य मूलाज्ञानाश्रयत्वात्तन्निवर्तकवृत्तेः प्रमातृनिष्ठत्वाद्वैयधिकरण्यमित्याशङ्क्याज्ञानाश्रयस्यैव चिन्मात्रस्य सर्वाधिष्ठानतया वृत्तिम्प्रत्यप्याश्रयत्वान्मैवमित्याह । न च साध्येति । किञ्चैकान्तःकरणसम्बन्धात्प्रमातृप्रमाणप्रमेयचैतन्यानामेकलोलीभावेनाभिव्यक्तत्वेन तदध्यस्तविषयापरोक्ष्यसम्भवाद्वृत्तिरूपेण परिणतान्तःकरणोपहितत्वं विषयावच्छिन्नचैतन्यस्यावश्यकमित्याह । अपि चेति । अत्राप्यनुमानमाह । तथा चेति । स्वाकारवृत्तिसंयुक्त इति । स्वाकारवृत्त्या स्वरूपसम्बन्धवान्न भवतीत्यर्थः । स्वशब्दः पक्षवाची । तथा च वृत्तौ न व्यभिचारः । न वा दृष्टान्तः साध्यविकलः । स्वरूपसम्बन्धमात्रवत्वे दोषमाह । विपक्षे चेति । ज्ञानघटयोः स्वरूपसम्बन्धनिषेधे परिशेषात् संयोग एव पर्यवस्यति । तथा च बुद्धेर्गुणत्वक्षतिरित्याशङ्क्य इष्टापत्तिरित्याह । अत एवेति ॥

ननु वाचस्पतिमते घटावच्छिन्नचैतन्यावरकमप्यज्ञानं जीवनिष्ठम् । अर्थापरोक्षं चापरोक्षज्ञानविषयत्वप्रयुक्तम् । ज्ञानापरोक्षत्वं च करणविशेषजन्यत्वप्रयुक्तमित्यभिमतम् । वृत्तिनिर्गमनेन विना किमनुपपन्नमिति तत्राह । केचित्त्विति ।

(अत्र वाचस्पति संवादः) केचित्तु घटप्रत्यक्षं घट एव व्यवहारमुत्पादयति न पट इति नियमेन तस्य घटेन सह पटव्यावृत्तसम्बन्धसिद्धौ स्वरूपसम्बन्धस्य

सम्बन्धिद्वयस्वरूपमात्रात्मकस्य घटसाधारण्यात्वानुमुख्यसम्बन्धे सम्भवत्यमुख्यसम्बन्धकल्पनायेोगाच्च संयोगादिसिद्धौ वृत्तेर्निर्गमनं वाच्यम् । अनुमितेस्तु नैवं निर्गमहेत्विन्द्रियसन्निकर्षाभावात् । व्यवहारनियमस्यानिर्वचनीयवादे अविद्ययैवोपपत्तेः । तस्या अघटितघटनापटीयस्त्वादित्याहुः ॥

ननु स्वरूपसम्बन्ध एव नियतव्यवहारहेतुः, तथा च न वृत्तेर्निर्गमनमपेक्षितमित्याशङ्क्य तस्य चक्षुरादिसाधारणत्वान्न नियामकत्वमित्याह । स्वरूपसम्बन्धस्येति । किञ्च यथा परमते चक्षुषः प्राप्यकारितानिर्वाहाय ध्रुवादिमण्डलेनास्य संयोगस्तदर्थं निर्गमनं च कल्प्यते तत्कस्य हेतोः, सम्भवति मुख्यसम्बन्धे स्वरूपसम्बन्धस्याकल्पनीयत्वात् । एवमत्रापि प्रत्यक्षवृत्तेर्विषयेण संयोगादिसम्भवात्तदभिव्यक्तचैतन्यस्य तादात्म्यसम्भवात्तदर्थं वृत्तिनिर्गमनं वाच्यमित्याह । मुख्यसम्बन्ध इति । तर्हि वृत्तित्वाविशेषादनुमित्यादेरपि निर्गमनं स्यादित्याशङ्क्य तत्कारणाभावान्नैवमित्याह । अनुमितेस्त्विति । कथं तर्हि ततो व्यवहारनियम इत्याशङ्क्याह । व्यवहारनियमस्येति । अविद्या वा कथमसम्बद्धविषयव्यवहारनिर्वाहिकेत्याशङ्क्यातीतादेरप्यनिर्वचनीयसूक्ष्मरूपेण विद्यमानत्वात्परोक्षविषयमात्रस्याविद्यकस्वरूपसम्बन्धविशेषादेव व्यवहारनियम इत्याह । तस्या इति ॥

इति निर्गमनेऽनुपपत्तिमुक्त्वा तत्स्वरूपं विमृशति । अथ केयमिति ।

(वृत्तिस्वरूपे पूर्वपक्षः) **अथ केयं वृत्तिर्यस्या निर्गमनं निरूप्यते?**

न तावत्पराभिमतज्ञानवदात्मगुणः । तस्य निष्क्रियत्वात् । नापि द्रव्यम् । तस्यात्मसमवायानुपपत्तेः । आत्मनो द्रव्यासमवायित्वात् । नाप्यन्तःकरणसमवेतं द्रव्यम् । कार्यद्रव्यस्य स्वाश्रयं विनान्यत्रागमनात् । स्वाश्रयेण सहैव गच्छतीति चेन्न । मूर्तद्रव्यस्य युगपद्विरुद्धदेशसम्बन्धासम्भवेन पूर्वदेशविश्लेषे मरणप्रसङ्गात् । देहावच्छिन्नात्मनो वियोगस्यैव मरणत्वात् । न च विषयदेश एव वृत्तिरारभ्यत इति वाच्यम् । तदुपादानस्यान्तःकरणस्य तत्राभावात् ॥

किं वैशेषिकाद्यभिमतज्ञानमिव गुणः, उत सांख्याभिमतज्ञानमिव द्रव्यमथवा भट्टाभिमतज्ञानमिव क्रियेति किं शब्दार्थः । आद्ये क्रियारहितत्वान्निर्गमनानुपपत्तिरित्याह । न तावदिति । द्वितीयं निराकरोति । नापीति । तत्र किमात्मसमवेतद्रव्यमुतान्तःकरणसमवेतम् । नाद्यः स्पर्शरहितस्यात्मनो द्रव्यासमवायित्वादित्याह । तस्येति । द्वितीयं दूषयति । नेति । अत्रापि वक्तव्यम्, किं वृत्तिरन्तःकरणेन सहैव विषयदेशं गच्छति उत स्वयमेव, अथवा विषयदेश एवोत्पद्यत इति । न तावत् द्वितीयकल्प इत्याह ।

कार्यद्रव्यस्येति । आद्यमनूद्य दूषयति । स्वाश्रयेणेति । प्राणोत्क्रमणाभावान्न मरणमित्याशङ्क्यान्तःकरणगमने । तदपि स्यादित्यभिप्रेत्याह । देहावच्छिन्नेति । तृतीयं दूषयति । न चेति ।

आद्यतृतीयेऽपि किं परिस्पन्दलक्षणा क्रिया, उत परिणामलक्षणा । उभयथापि किमात्मसमवेता, उतान्तःकरणसमवेता । सर्वथाप्यनुपपत्तिरित्याह । अत एवेति ।

अतएव न क्रियापि वृत्तिरात्मनि परिस्पन्दपरिणामयोरसम्भवात् । अन्तःकरणगतयोश्च तयोराश्रयं विना अगमनादिति चेत् ।

(वृत्तिस्वरूपनिरूपणम्) उच्यते, अन्तःकरणस्य स्वाश्रयस्थस्यैव चक्षुरादेरिव देशान्तरप्राप्तत्वलुकात्वस्यावृत्तिरित्युच्यते । सा च चक्षुरादिनिमित्तसम्बन्धात्प्रत्यक्षस्थले विषयव्यापिनी भवत्यनुमेयादौ तु नैवम् । तत्सहकारिण इन्द्रियसम्बन्धस्यैवाभावात् । एतेन यदन्तःकरणं सङ्कोचविकाशशीलं स्वदेशस्थमेव वृद्धिं गतं वृत्तिरित्युच्यते? कृतं तर्हि चक्षुरादिना, तस्य तेन विनापि सत्त्वात्, वृद्ध्यर्थं च तदपेक्षायां वृद्धेस्ततोऽन्यत्वान्नोक्तदोषपरिहार इति निरस्तम् । कार्यस्य सदसत्त्ववादिमत एवास्योपालम्भस्य प्रसक्तात् । अनीवेच-

नीयवादे ऽस्यानवकाशत्वात् । कार्यद्रव्यमात्रस्य स्वसमवायिदेशादधिकदेशत्वाच्च । अतो ऽन्तःकरणवृत्तिस्तस्यैवावस्थाविशेषो द्रव्यम् ॥

सावयवमन्तः करणं चक्षुर्वत्सङ्कोचविकासशीलं तद्वृद्ध्यधीनवृद्धिमच्च । तथा च तस्य विस्तीर्णावृत्तिरिति नोक्तविकल्पावकाश इति परिहरति । उच्यत इति । ननु विस्तीर्णावस्थापि किमन्तःकरणमेव किं वा ततोऽन्या । आद्ये न चक्षुर्वृद्ध्यपेक्षास्यादन्तःकरणस्य तया विनापि सत्त्वात् । द्वितीये पुनर्गुणादिविकल्पप्रसङ्गादिति चोद्यं चक्षुर्दृष्टान्ताभिधानेन निरस्तमित्याह । एतेनेति । किञ्च वृद्धेर्भेदादिना दुर्निरूपत्वं चक्षुरादेस्तत्वतो वृद्धिमङ्गीकुर्वाणस्य तवैव दोषावहमस्माकन्तु कारणस्यैव तत्तद्दुर्निरूपरूपान्तरापत्तिमङ्गीकुर्वतां नायमुपालम्भ इत्याह । कार्यस्येति । यदुक्तं वृत्तेर्द्रव्यत्वे ऽन्तःकरणादधिकदेशत्वं न सम्भवतीति तत्राह । कार्यद्रव्येति । आद्यतन्त्वारब्धस्य पटस्यान्त्यतन्तुदेशेऽपि दर्शनादित्यर्थः । न च तत्राप्युपादानान्तरमस्तीति वाच्यमत्रापि ब्रह्मरूपोपादानस्य विषयदेशेऽपि सत्त्वादिति भावः । वृत्तेः संयोगादिमत्त्वाद्द्रव्यत्वमित्युपसंहरति । अत इति ॥

ननु वृत्तेस्त्रिक्षणावस्थायित्वाच्छब्दवद्द्रव्यत्वमनुपपन्नमिति चोदयति । नन्विति ।

(वृत्तेर्द्रव्यत्वे चोद्यपरिहारौ) ननु यदि वृत्तिरन्तःकरणस्यैवावस्थाविशेषो द्रव्यमित्युच्येत, तदा कथं प्रतिक्षणं विष-

मज्ञानानां विनाशः । द्रव्यस्याक्षणिकत्वात् । तद्विनाशहेतोरनिरूपणाच्च । न चोत्तरवृत्त्या पूर्ववृत्तिनिरास इति वाच्यम् । एकद्रव्यवर्ति-द्रव्यान्तरानारम्भादिति चेन्न तु वृत्तिविनाशे वृत्त्यन्तरं हेतुः । सुषुप्तिपूर्वक्षणवृत्तेरपि नाशप्रसङ्गात् ।

किञ्चवृत्तेर्गुणत्वे शब्दवद्विरोधिगुणोदयान्नाशः स्याद्द्रव्यत्वे तु नाशकारणमपि नास्तीत्याह । तद्विनाशेति । गुणत्वपक्ष इव द्रव्यत्वपक्षेऽपि वृत्त्यन्तरोदयादेव विनाशः किन्न स्यादित्याशङ्क्य पूर्वद्रव्यविनाशमन्तरेण तदाश्रये द्रव्यान्तरोत्पत्तिरेव न सम्भवतीत्याह । न चोत्तर-वृत्त्येति । कारणविनाश एव वृत्तिविनाशे हेतुस्तस्याक्षिप्त्व-णावस्थायित्वनियमेऽप्यसिद्ध इति वक्तुं पराभिमतविनाश-कारणं दूषयति । न तु वृत्तिविनाश इति ॥

उपान्त्यवृत्तिविनाश एव तत्र हेतुरित्याशङ्क्याननुगमात्कारणविनाशद्वारा वानुगतो वृत्तिविनाशहेतुरित्याह । अपि त्विति ।

वृत्तिविनाशहेतोरनुगतत्वम्) अपि तु तद्धेतोरिन्द्रियमनःसंयोगादेर्विनाश एव कारणविनाशत्वेनानुगतो वृत्तिविनाशमात्रे हेतुः । न च निमित्तविनाशाद्द्रव्यविनाशो न दृष्ट इति वाच्यम् । कारणान्तरानिरू-

पगेनान्यत्रादृष्टस्यापि द्वित्वादिनाश इव द्रव्यविनाशे ऽपि तस्य हेतुत्वात् । न चैवं ज्ञानस्य नियतक्षणसत्ता न स्यादिति वाच्यम् । घटादिवद्वृत्तेरपि द्रव्यत्वाद्यावद्विनाशकारणासमवधानमवस्थानस्येष्टत्वात् । ननु वृत्तेः कार्यद्रव्यत्वे कथं तस्यात्मवृत्तित्वमिति चेदात्मन्यध्यासादिति ब्रूमः । तस्मात्प्रत्यक्षानुमानसिद्धं वृत्तिरूपं ज्ञेयात्मकं ज्ञानमेकमन्यच्चाहङ्कारतद्वृत्ततदभावानुसन्धानान्यथानुपपत्तिप्रमेयमिति सिद्धम् ।

स चानुभवो ऽनादिः ।

ननु वृत्तेर्द्रव्यत्वे समवायिनाशाद्वा तन्नाशः स्यान्निमित्तनाशाद्द्रव्यनाशादर्शनादिति चेन्न । कारणत्रैविध्यानङ्गीकारेणोपादानातिरिक्तकारणमात्रस्य निमित्तत्वात्प्रारब्धकर्मनाशे शरीरनाशदर्शनाच्चेत्यभिप्रेत्याह । न चेति । कारणत्रैविध्यमङ्गीकृत्यापि गुणनाशवद्द्रव्यनाशस्याप्यन्यत्रादृष्टं निमित्तविनाशजन्यं क्वचिदगत्याङ्गीकर्त्तव्यमित्याह । कारणान्तरेति । एवं तर्हि धारास्थले यावदिन्द्रियसंयोगमेकस्यैव ज्ञानस्य स्थायित्वापत्तिरित्याशङ्क्याह । न चैवमिति । वृत्तेर्द्रव्यत्वे स्पर्शशून्यात्मनस्तदाश्रयत्वायोगाद्दृष्टत्वानुपपत्तिरिति चोदयति । ननु वृत्तेरिति । वास्तवाधारत्वस्यात्मन्यभावादवास्तवस्य च जगन्मात्राधिष्ठाने तस्मिन्ननुपपत्त्यभावादिति परिहरति । आत्मनीति । वृत्तितत्साक्षिरूपज्ञानद्वयनिरूपण-

मुपसंहरति । तस्मादिति । जानामीत्यनुभवः प्रत्यक्षप-दार्थः । इन्द्रियसंयोगे सत्यजायमानेत्यादिप्रयोगो ऽनुमा-नपदार्थः । साक्षिरूपज्ञानस्यात्माभेदसिद्धये कार्यत्वमपा-करोति । स चानुभव इति । कार्यत्वे प्रमाणाभावादिति शेषः ॥

रूपादिविषयप्रकाशानां प्रागभावप्रतियोगित्वादेरनु-भूयमानत्वात्तत्र मानाभावो ऽसिद्ध इति चोदयति । स्यादेतदिति ।

(अनुभवस्यानादित्व पूर्वपक्षः) **स्यादेतत्, द्रक्ष्यामि श्रोष्यामि चेति प्रागभावप्रतियोगित्वं विज्ञानानामनुभूयते । विद्यमानप्रागभावप्रतियोगित्वस्यैव लृडर्थ-त्वात् । तदेव च कार्यत्वं ज्ञानमुत्पन्नमिति चोत्पत्तिः । न चानुभवोत्पत्तौ कारणाभावः । चक्षुराद्यन्वयव्यतिरेकानुविधानादनुभवस्यैत-स्यैव तत्कारणत्वात् ॥**

लृट्शब्दस्य भविष्यदर्थत्वात्तत्प्रयोगमूलानुभव-स्यापि स एवार्थ इत्यभिप्रेत्याह । विद्यमानेति । अनु-भवस्य प्रागभावप्रतियोगित्वे ऽपि कथं कार्यत्वमित्यत आह । तदेव चेति । स्पष्टमेवोत्पत्तिरप्यनुभूयत इत्याह । ज्ञानमुत्पन्नमिति । उत्पादकाभावादुत्पत्त्यनुभवो भ्रम इत्याशङ्क्याह । न चानुभवेति ॥

ननु यथा गुरुमते रूपं नष्टमित्याद्यनुभवस्य तत्सम्ब-न्धविषयत्वमेवमत्रापीत्यत आह । न चैतत्सर्वमिति ।

नचैतत्सर्वं ज्ञानविषययोः सम्बन्धस्येति वाच्यम् । सम्बन्धो हि विषयचैतन्येन तादात्म्यं, संयोगो वा । नाद्यः तस्य तदुत्पत्तिसमकालोत्पत्तिकत्वात् । स्थितेऽपि विषयज्ञाने कादाचित्कत्वादिप्रतीतेः । न हि कश्चित्तटस्थः संस्तदात्मतां गच्छति, युतसिद्धत्वात् । नापि द्वितीयः घटादेः स्वोत्पत्त्यनन्तरमेवाकाशेनेव चैतन्येनापि संयुक्तत्वात् । चैतन्यघटयोः क्रियापूर्वसंयोगे च निश्चले घटे क्रियावतश्चैतन्यस्य परिच्छिन्नत्वादिप्रसङ्गात् । अस्तु तर्हि वृत्तिविषया कादाचित्कत्वादिप्रतीतिरिति चेन्न । वृत्त्यतिरिक्तस्फुरणेऽपि किञ्चित्कालसम्बन्धित्वादिप्रतीतेः । अन्यथान्धादेरपि रूपादिगोचरकृतिप्रसङ्गात् । न चाविद्यावृतं स्फुरणं न कृतिहेतुरविद्याया एव तत्प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम् । तथापि सर्वदा व्यवहारप्रसङ्गात् । स्फुरणात्मकाविद्यानिवृत्तेस्तव मते सर्वदा सत्त्वात् । स्फुरणं कार्यं, अनित्यभावत्वात्, ततो नानादिरनुभव इति ॥

ज्ञानज्ञेययोः सम्बन्धस्य तादात्म्यरूपत्वे तस्य सम्बन्धिना सहैवोत्पत्तिनियमादागन्तुकत्वन्न स्यादित्यभिप्रेत्याह । नाद्य इति । तर्हि विषयेण सहैवोत्पद्यतां तत्राह । स्थिते-

ऽपीति। नन्वसंसृष्टसम्बन्धिद्वये स्थित एव पश्चान्निमित्तान्त रात्तादात्म्यं किं न स्यादित्यत आह । न हि कश्चिदिति। युतसिद्धसम्बन्धस्य संयोगत्वपक्षे किं संयोगजः संयोग उत कर्मजः । आद्ये घटादेः स्वावयवचैतन्यसंयोगात्स्वचैतन्यसंयोगस्य स्वस्थितिक्षण एव सिद्धत्वात्तदर्थं चक्षुराद्यपेक्षा न स्यादित्याह ।नापि द्वितीय इति । द्वितीये तु चैतन्यकर्माधीनः संयोगो निश्चले विषये वक्तव्यस्तथा च प्रत्यक्षचैतन्यस्य मध्यमपरिणामित्वकार्यत्वादिप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्याह । चैतन्यघटयोरिति । ननु स्फुरणव्यतिरिक्तवृत्तेः साधितत्वात्तद्विषयमेतत्सर्वमिति चोदयति । अस्तु तर्हीति । इदानीं न स्फुरतीति प्रतीतेः स्फुरणस्याप्यनियतत्वमित्याह । न वृत्त्यतिरिक्तेति। स्फुरणनित्यत्वे बाधकमाह । अन्यथेति । अन्धादेः प्रतिबन्धकसत्त्वान्न कृतिरित्याह । न चाविद्येति । तव मते आरोपिताभावस्याधिष्ठानमात्रत्वादन्धादेः प्रतिबन्धकाभावस्य सत्त्वाद्रूपाद्युपादानं स्यादित्याह । तथापीति । अनित्यत्वे प्रत्यक्षमुक्त्वा कार्यत्वे ऽनुमानमाह । स्फुरणमिति ॥

स्फुरणोत्पादकानिरूपणाच्च तस्यानित्यत्वादेकं प्रामाणिकमिति दूषयति । न तद्धेतोरिति ।

(तद्धेतवः) न तद्धेतोरनिरूपणात् । न तावच्चक्षुरादिस्फुरणहेतुः । बाह्यमात्रगोचरचक्षुरादेरहमर्थसाधारणस्फुरणाहेतुत्वात् । ज्ञानधाराकालीनस्फुरणस्य युगपदनेकज्ञानाजनकचक्षुराद्यजन्यत्वाच्च । अत एव चक्षुराद्यन्वयव्यतिरेक-

योर्वृत्तिविषयत्वम्। नापि मनः। असाधारण-
प्रमाकरणसहकृतस्यैव मनसो ज्ञानहेतुत्वात्॥

किं तत्र वाह्येन्द्रियं हेतुरुत मनः किं वोभयम्? आद्ये
त्रिपुटीप्रत्यक्षत्वस्य निरासेनाहमर्थस्फुरणं न स्यादित्याह।
न तावदिति। धाराविषयकस्य स्फुरणस्याभावापत्तेस्तत्तद-
नुसन्धानं च न स्यादित्याह। ज्ञानधारेति। क्व तर्हि वाह्येन्द्रि-
योपयोग इष्यत आह। अत एवेति। द्वितीयं दूषयति।
नापीति। मनसो ऽकरणत्वादन्यदसाधारणं कारणं वक्तव्यं
तदान्तरज्ञाने न सम्भवतीत्याह। असाधारणेति॥

तृतीयं शङ्कते नन्विति।

मानसं स्फुरणमपि (वाह्यबाधकम्।)

ननु वाह्यविषयेतथा,आन्तरज्ञानं
मन एव जनयिष्यतीति चेन्न। घटादिस्फुरण-
स्याप्यहमर्थस्फुरणाभिन्नस्य वाह्यगोचरत्वात्।
स्फुरणाभेदश्च धर्मिग्राहकमानसिद्धो घटाद्य-
परोक्ष्यान्यथानुपपत्तिसिद्धश्च। वक्ष्यते च
विस्तरेण। किञ्च स्फुरणस्यापि मनो जन्यत्वे
ऽनुसन्धेयज्ञानसमानकालीनत्वानुपपत्तिर्ज्ञानद्व-
यस्यैौगपद्यायोगात्। ततश्च ज्ञानकादाचित्क-
त्वाद्यनुभवो वृत्तिविषयो न तु तत्साक्षिस्फुर-
णविषयः। जन्यज्ञाने ऽनुव्यवसायस्य विषय-
त्वयोः स्वप्रकाशत्वस्य च निरासेनादिज्ञानं

विना ज्ञानमुत्पन्नं कादाचित्कमित्यादिप्रतीत्यनुपपत्तेश्च। न च स्फुरणस्य कादाचित्कत्वानभ्युपगमे ऽन्धस्यापि रूपादिप्रवृत्तिप्रसङ्ग इति वाच्यम्। किं स्फुरणविरहो वृत्त्या गृह्यते स्फुरणेन वा। नाद्यः केवलवृत्तेर्जडतया तदभावाव्यवस्थापकत्वात्। न द्वितीयः। स्फुरणैक्यस्योक्तत्वाद्वृत्त्यमाणत्वाच्च॥

बाह्यविषयज्ञाने मनःसहकृतं चक्षुरादिहेतुरहमर्थादिस्फुरणे मन एव हेतुरित्यर्थः। बाह्यान्तरविषयस्फुरणाभेदे सत्येवं स्यान्न च सोऽस्ति प्रमाणाभावादिति दूषयति। न घटादीनि। अभेदश्च लाघवानुगृहीतानुसन्धानाद्यनुपपत्त्यादिप्रमाणसिद्ध इत्याह। स्फुरणाभेदश्चेति। अनुभवैकत्ववादे चेदं निरूपयिष्यते इत्याह। वक्ष्यत इति। मनसः करणत्वमङ्गीकृत्यापि स्फुरणस्य तज्जन्यत्वं न सम्भवतीत्याह। किञ्चेति। स्फुरणोत्पत्त्यसम्भवादनित्यत्वाद्यनुभवस्तदविविक्तवृत्तिविषय इत्याह। ततश्चेति। नित्यानुभवानङ्गीकारे ज्ञानोत्पत्त्यादिरेव न सिध्येदनुव्यवसायादेर्निरस्तत्वादित्याह। जन्यज्ञान इति। स्फुरणनित्यत्वे चोक्तं बाधकमपवदति। न च स्फुरणस्येति। किमन्धादेः प्रवृत्त्यापादनेन स्फुरणाभावः सिसाधयिषित उत प्रवृत्त्यभावस्य गतिःपृच्छते। आद्ये तद्ग्राहकं विकल्पयति। किमिति। वृत्तेश्चक्षुरादितुल्यतया तन्मात्रेण नाभावसिद्धिरित्याह। नाद्य इति। स्फुरणभेदाभावान्न द्वितीयोपीत्याह। न द्वितीय इति॥

स्फुरणभेदमङ्गीकृत्यापि किं स्फुरणकादाचित्काभावः प्रतियोगिनैव गृह्यते उतान्येनेति विकल्प्याद्ये अभावप्रतियोगिनोर्यौगपद्यासम्भवान्न तेन तद्ग्रह इत्याह । तद्भेदेपीति ।

(स्फुरणभेदेऽपि न स्वार्थसिद्धिः ।) तद्भेदेऽपि न तावत्प्रतियोगिस्फुरणेन तदभावग्रहः । तस्य स्वाभावकालेऽसत्त्वात् । स्वसत्ताकाले च स्वाभावस्य विरहात् । नाप्यन्येन । स्वयम्प्रकाशस्फुरणस्य स्फुरणान्तरागोचरत्वात् । घटस्फुरणकालीनतदितरस्फुरणाभावानुभवस्य कादाचित्कत्वे स्फुरणद्वययौगपद्यप्रसङ्गाच्च । तदानीं तदितरस्फुरणाभावानुभव एव नेति वाच्यम् । अपे तत्प्रतिसन्धानदर्शनात् । तस्माद्वृत्तिविरह एव भेदाग्रहात्स्फुरणविरहत्वेनानुभूयते । अबोध एव वान्ध्यादेः । सत्यपि नित्यस्फुरणे तदावरणस्यैव प्रतिबन्धकत्वान्न प्रवृत्तिः । आत्मैवाविद्यानिवृत्तिरिति मते तस्याः सदा सत्त्वे ऽप्यारोपिताविद्याया अपि सत्त्वेन व्यवहारानुदयात्प्रतिबन्धासहकृततदभाव एव हि कार्यानुकूलः । अन्यथा मणयाद्यन्योन्याभावे ऽपि कार्यं स्यात् । न

चात्मारोपितविद्याविरोधी तस्मिन्सत्यपि तदनुभवात् । अभावस्य स्वसमानसत्ताकप्रतियोगिविरोधित्वाच्च ॥

द्वितीये प्रतियोगिग्रहाभावे ऽभावग्रहायोगात्तस्यापि ग्रहो वाच्यः, स च नोपपद्यते स्वप्रकाशस्फुरणस्य स्फुरणान्तरागोचरत्वादित्याह । नाप्यन्येनेति । न च विशिष्टं तत्स्फुरणविषय इति वाच्यम् । तस्य वृत्तिविषयत्वे ऽपि स्फुरणाविषयत्वादिति भावः । किञ्च घटस्फुरणकाले तदितरस्फुरणाभावो ऽनुभूयते न वा । आद्ये स्फुरणद्वये यौगपद्यमसम्भवीत्याह । घटस्फुरणेति । द्वितीये तदभावानुसन्धानानुपपत्तिरित्याह । न च तदानोमिति । कस्तर्ह्येतावन्तं कालं नास्फुरदित्यनुभवविषय इत्याशङ्क्यैतावन्तं कालमहमिह नासमिति ज्ञानस्य देहाभाव इव स्फुरणतादात्म्यापन्नवृत्त्यभाव एव विषय इत्याह । तस्माद्वृत्तिविरह इति । अविद्यायाः स्फुरणाभावत्वात्सैव वा विषय इत्याह । अबोध एव वेति । गतिःपृच्छत इति कल्पस्योत्तरमाह । अन्धादेः सत्यपीति । तर्ह्यात्मरूपाविद्यानिवृत्तेरपि सत्त्वाद्यवहारः स्यादित्यत आह । आत्मैवेति । तत्रापपत्तिमाह । प्रतिबन्धेति । प्रतिबन्धकालान्यकालीन एव तदभावः प्रतिबन्धकार्यानुकूल इत्यर्थः । प्रतिबन्धकालीनस्य तदभावस्यानुकूलत्वे बाधकमाह । अन्यथेति । न च संसर्गाभाव एवानुकूल इति वाच्यम् । प्रागभावाद्यनुगतसंसर्गाभावत्वस्यैकस्याभावात् । प्रतियोगिविरहात्मन एव प्रतिबन्धकाभावस्य कार्यानुकूलत्वोत्पत्ति-

प्रतिबन्धकदशायां तदभावाच्चेति भावः । नन्वात्मनोऽविद्यानिवृत्तिरूपत्वेऽविद्यायास्तत्समानकालत्वं तदाश्रितत्वं च विरुद्धमित्याशङ्क्य समानसत्ताकत्वाभावान्न विरोध इत्याह । न चात्मेति ॥

नास्फुरदित्यनुभवस्य वृत्त्यभावविषयत्वोक्तेरनित्यत्वमसिद्धमित्याह । तदसदिति ।

(अनित्यभावत्वादित्यनुमानमसत् ।) यच्चानुमानमनित्यभावत्वादिति तदसत् । विशेषणासिद्धेः । साक्षिज्ञानस्य च पक्षत्वे बाधः । तद्धेत्वनिरूपणस्योक्तत्वात् । वृत्तेः पक्षत्वे सिद्धसाधनम् । एतेन हेतुव्यावृत्तौ ज्ञानमपि व्यावर्तते, अकारणककार्यानुत्पत्तेः । ज्ञानं सहेतुकमेवेति नियमविरोधाच्चेति परास्तम् । कारणव्यावृत्त्या हि कार्य्यमेव व्यावर्तते न त्वकार्यमतिप्रसङ्गात् । नापि ज्ञानस्य सहेतुकत्वनियमः अप्रयोजकत्वात् । उक्तप्रतिकूलतर्कपराहतत्वात् । तस्माच्चक्षुराद्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां कादाचित्कत्वानुभवाच्च रूपादिविषयान्तःकरणवृत्तिर्जायते, चक्षुरादिकं च तत्रैव कारणं, तस्माद्यानुभवस्तु न कादाचित्कत्वानुभवगोचरो, न वा चक्षुराद्यन्वयव्यतिरेकानुविधायीति नित्योऽयम-

नुभवः, अनादिभावत्वादात्मवत्, व्यतिरेकेण, घटवद्वा । न चाविद्यायां व्यभिचारः । भावविलक्षणायां तस्यां हेतोरभावात् ॥

किं साक्षिज्ञानं पक्षः, वृत्तिज्ञानं वा । उभयथाप्यनुपपत्तिरित्याह । साक्षीति । स्फुरणस्य नित्यत्वादकारणककार्योत्पत्तिदोषो ऽपि परास्त इत्याह । एतेनेति । स्फुरणं सहेतुकं जैवज्ञानत्वाद्वृत्तिज्ञानवदित्याशङ्क्याह । नापीति । जैवज्ञानत्वं जीवसमवेतज्ञानत्वं चेदसिद्धिः, जीवव्यवहारहेतुभूतज्ञानत्वं चेज्जीवस्वरूपज्ञानस्यापि तदुपपत्तेरप्रयोजकत्वमीश्वरज्ञाने व्यभिचारश्चेत्यर्थः । कारणस्यासम्भवादप्ययुक्तमिदमित्याह । उक्तेति । प्रसाधितस्फुरणानादित्वमुपसंहरति । तस्मादिति । अनादेरप्यनुभवस्याविद्यावदनित्यत्वाशङ्कायामाह । नित्योऽयमिति । परमतानुसारेणान्वयदृष्टान्तः व्यतिरेकदृष्टान्तःस्वमतेनेति द्रष्टव्यम् । सत्यत्वस्य भावत्वस्याविद्यायामभावान्न तत्र व्यभिचार इत्याह । न चाविद्यायामिति ॥

उक्तानुमानस्य प्रतिकूलतर्कपराहतिं शङ्कते । स्यादेतदिति ।

(अनुकूलतर्कपराहतमनित्यभावत्वादित्यनुमानम् ।) स्यादेतत्, स्फुरणस्य नित्यत्वे कथमहङ्काराद्यनुसन्धानं संस्कारस्यानित्यज्ञानजन्यत्वनियमात् । न चाहमाकारवृत्तिविनाशात्संस्कार इति वाच्यम् । तस्या घटज्ञानधारा-

कालेऽनुदयात् । तथा सति ज्ञानद्वययौगपद्यप्रसङ्गात् । न चान्यकालीनात्मविषयवृत्त्यान्यकालीनात्मानुसन्धानं भवति । न चान्यविषयवृत्त्या तत्कालीनात्मसंस्कारो युज्यते तस्याः स्वविषय एव संस्कारजनकत्वादिति चेत् ।

दुःख्यहमासमित्यादिप्रत्ययस्य संस्कारजन्यत्व वाच्यम्, संस्कारश्चाहमर्थज्ञानस्य नित्यत्वे ऽनुपपन्नस्तत्सूक्ष्मरूपस्यैव संस्कारत्वादित्यर्थः । चैतन्यस्य नित्यत्वे ऽप्यहमिति वृत्तिविनाशात्संस्कार इत्याशङ्क्य घटधाराकालीनाहमर्थे सापि न सम्भवतीत्याह । न चाहमाकारेति । अस्तु तर्हि धारोपरमानन्तरमहमाकारवृत्तिनाशात्तत्संस्कार इत्याशङ्क्य तेनापि धाराकालीनात्मस्मरणानुपपत्तिरित्याह । न चान्येति । तर्हि घटधारयैव तत्कालीनाहमर्थसंस्कार उत्पद्यतामित्यत आह । न चान्यविषयेति ।

घटविषयवृत्त्यैवाहमर्थविषयः संस्कारो जायत इति वक्तुं संस्कारविषयत्वे ऽनतिप्रसक्तं प्रयोजकमाह । न यद्वृत्तीति ।

(अनतिप्रसक्तं संस्कारसाधकम् ।) न, यद्वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्ये यत्प्रकाश्यते तद्गोचर एव वृत्त्या संस्कारो जन्यते न तु वृत्तिगोचर एवं स्वजनकानुभवे प्रकाशमानत्वप्रयुक्तत्वात्संस्कारगोचरत्वस्य । अन्यथा वृत्तिगोचरसंस्कारस्यापि ततो ऽनुदयप्रसङ्गात् । वृत्तेर्

त्ययगोचरत्वात् । वृत्त्यन्तरस्याप्यनुव्यवसायनिरा-
सेन निरस्तत्वात् । तथा च वृत्तिरूपेण विकसि-
तान्तःकरणाभिव्यक्तचैतन्यप्रतिभास्यत्वादहम-
र्थवृत्तितद्विषयाणां तदुत्पन्नसंस्कारस्यापि तत्त्रि-
तयगोचरत्वं युज्यते। न चान्तःकरणमात्राभि-
व्यक्तचैतन्यादेवाहमर्थप्रतिभाससम्भवान्न वृत्तिम-
दन्तःकरणाभिव्यक्तचैतन्यं तत्साधकमिति वा-
च्यम् । अन्यप्रतिभास्यस्याप्यन्यप्रतिभास्यत्वा-
विरोधात्पूर्वज्ञानप्रतिभासस्याप्यन्यज्ञानेन विष-
यीकरणात् ॥

यद्वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यप्रयुक्तसंशयाद्यगोचरत्वं यावतां तद्वृत्तिनाशजसंस्कारस्तावतामित्यर्थः । एवकारार्थमयोग-व्यवच्छेदमाह । न त्विति । वृत्तेर्जडतया स्वतःसंस्कारा-नाधायकत्वात्तदवच्छिन्नप्रकाशप्रयुक्तः संस्कारस्तत्र प्रका-शमानमात्रविषयो न तु विषयतयैव प्रकाशमानविषय इत्याह । स्वजनकेति । स्वयूथ्यान्प्रति विपक्षे बाधकमाह । अन्यथेति । अस्तु तर्हि वृत्तावपि स्वविषयवृत्त्यन्तरेण संस्कार इत्याशङ्क्यानवस्थाप्रसङ्गान्मैवमित्याह । वृत्त्यन्त-रेति । तथापि कथं घटज्ञानादहमर्थस्य वृत्त्यभिव्यक्तचैत-न्यभास्यत्वमेवासिद्धं स्वजन्ये तदभावे संस्कार इत्यत आह । तथा चेति । चैतन्यप्रतिभास्यत्वादिति । तत्प्रयुक्तसंशया-द्ययोग्यताकत्वादित्यर्थः । अहमर्थस्य वृत्त्यभिव्यक्तचैतन्य-भास्यत्वमेवासिद्धं स्वजन्ये तदभावे ऽपि तत्प्रतिभासादि-

स्याशङ्क्य त्वग्ग्राह्यस्य चक्षुर्ग्राह्यत्ववदविरोध इत्याह । न चान्तःकरणेति ॥

एवमप्यहंत्वप्रकारकस्मृतित्वेनुपपत्तिः, संस्कारमूलवृत्तावहंत्वस्याप्रकारत्वादित्याशङ्कामपवदति । न चेति ।

न च तत्प्रकारकस्मृतौ तत्प्रकारकानुभवः कारणं, घटादिवृत्तिश्च नाहंत्वप्रकारिकेति ततो नाहमर्थस्मृतिः स्यादिति वाच्यम् । फलबलात् क्वचिदन्याकारानुभवादन्याकारस्मृतिकल्पने बाधकाभावात् । अननुभूततत्ताऽऽगोचरस्मृतिवत् गुरुमते ज्ञानगोचरस्मृतिवत्, अस्मन्मते वृत्तिगोचरस्मृतिवच्च वृत्तिमदन्तःकरणावच्छिन्नस्फुरणस्याप्यहमर्थतद्गतवृत्तिसंशयविरोधित्वेन तद्गोचरस्मृतिजनकत्वे तद्गोचरसंशयविरोधिज्ञानत्वस्यैव तन्त्रत्वात्। न तु तद्विषयज्ञानत्वं तत्प्रकारकज्ञानत्वं वा तन्त्रम् । संशयादपि स्मृतिप्रसंगात् । केचित्त्वहमाकारा वृत्तिरस्तु तया चाहमर्थगोचरस्मृतिः । न च ज्ञानयौगपद्याऽनुपपत्तिः । शिरःपादाद्यवच्छेदेनापर्यायोत्पन्नसुखदुःखदर्शनं न समवायिप्रदेशभेदेन युगपद्वृत्तिद्वयस्याविरुद्धत्वात् । न चैवं घटज्ञानधारा-

कालेऽप्यहंशब्दोल्लेखप्रसङ्गः । ज्ञाने शब्दोल्लेखस्यानियतत्वात् । अनुसन्धानस्य तदानीमपि तत्कल्पकस्य सत्त्वात् ॥

यद्यपि वृत्तिं प्रत्यप्रकारत्वेऽप्यहंत्वस्य तदभिव्यक्तसाक्षिणं प्रति प्रकारत्वात्तन्मूला स्मृतिस्तत्प्रकारिका युक्ता तथापि स्मृत्यनुभवयोः समानप्रकारकत्वनियमोऽपि नास्तीत्याह । फलबलादिति । तत्तेदन्तयोरखण्डधर्मत्वमते नाननुभूततत्तेत्युक्तम् । किञ्च स्मृतिजनकज्ञाने तत्समानप्रकारकत्वं कुत्रापि नापेक्षितं किं तु तद्विषयसंशयादिविरोधिज्ञानत्वमेवेत्याह । वृत्तिमदिति । एवकारव्यावर्त्यमाह । न तु तद्विषयेति । तत्र हेतुमाह । संशयादिति । ननु निश्चय एव स्वसमानप्रकारकस्मृतिहेतुरिति चेत् । किं निश्चयत्वं जातिरुत संशयविरोधिज्ञानस्वरूपत्वम् । नाद्यः साक्षात्त्वेन साङ्कर्यात् । द्वितीये स्मृतिसमानप्रकारकत्वं व्यर्थम्, तद्गोचरसंशयविरोधिज्ञाने सति तत्प्रकारकत्वाभावेन स्मृत्यभावादर्शनादित्यभिप्रायः । इदानीं घटज्ञानधाराकालेऽप्यहमाकारवृत्त्यङ्गीकारे बाधकाभावात्तत एव तत्संस्कारोत्पत्तेर्वृत्त्यन्तरविषयत्वेऽनवस्थापातात्स्वाभिव्यञ्जकचैतन्ये भासमानस्वमात्रेण स्वजन्यसंस्कारविषयत्वमिति वृद्धानां मतं दर्शयति । केचित्त्विति । समवायिप्रदेशेति । चक्षुराद्यवच्छिन्नाहङ्कारदेशे घटाकारवृत्तिः हृदयावच्छिन्ने चाहमाकारवृत्तिरित्यर्थः । ननु घटधाराकालेऽहंशब्दोल्लेखाभावान्न तदाकारवृत्तिरित्यत आह । न चैवमिति । वृत्तिसाधकस्याहमिति व्यवहारस्य

तदानीमभावात्कथं तत्सिद्धिरित्याशङ्क्याह । अनुसन्धानरूपेति ॥

अहमाकारवृत्त्यङ्गीकारेऽहमर्थस्य कर्तृतया तन्निर्वर्तकत्वाद्गुणत्वं तज्जन्यफलशालित्वेन कार्यत्वात् प्राधान्यं चेति विरुद्धरूपद्वयापत्तिरित्याशङ्क्याह । न चेति ।

न च कर्तृकर्मविरोधः । अन्तःकरणस्य वृत्त्यधीनफलभागित्वाभावेन वृत्तिं प्रत्यकर्मत्वात् ।

(अहमाकारावृत्तिर्न ज्ञानम् ।)

वस्तुतस्त्वहमाकारा वृत्तिर्न ज्ञानम्, स्मृत्यतत्कारणाजन्यत्वात्कारणान्तरकल्पने च गौरवात् । ननु मनस्तत्करणमिति चेन्न । मनसस्तदाश्रयस्य तदुपादानतयाऽन्तःकरणत्वात् । अपरोक्षव्यवहारस्तस्या लिङ्गाद्यजन्यत्वात् । लिङ्गादिप्रतिसन्धानशून्यस्याप्यहमित्यनुसन्धानदर्शनात्केवलसंस्कारस्य स्मृतिमात्रहेतुत्वात् । अनुसन्धानहेतुवृत्तिकालीनात्मनः पूर्वमननुभूतत्वात् । अहमर्थेऽपरोक्षप्रत्यभिज्ञायाश्च तत्तांशे संस्कारजन्यतया ज्ञानत्वात् । अभेदावच्छेदेन ज्ञाने परोक्षत्वापरोक्षत्ववत्प्रमात्वाप्रमात्ववच्च ज्ञानत्वाज्ञानत्वयोरप्यविरोधात् ॥

अहमर्थस्यानावृतत्वेन वृत्तिफलाविद्यानिवृत्तिशालित्वाभावान्न कर्मत्वमित्याह । अन्तःकरणस्येति । अहमर्थस्याकर्मत्वे ऽन्यस्यापि कर्मणोभावादहमाकारवृत्तेर्ज्ञानत्वमेव न स्यादकर्मकज्ञानायोगादित्याशङ्क्येष्टापत्तिरित्याह । वस्तुतस्त्विवति । किञ्च ज्ञानत्वे प्रत्यक्षाद्यन्यतमेन भवितव्यम् । न च तदुपपद्यते । प्रमाणषट्काजन्यत्वादित्याह । क्रमेति । तर्ह्यन्यदेव किञ्चित्प्रमाणमस्तीत्यत आह । करणान्तरेति । मनोजन्यत्वात्प्रत्यक्षमेवेति शङ्कते । नतु मन इति । मनसो वृत्तिमात्रं प्रत्युपादानत्वान्न क्वापि करणत्वमित्याह । न मनस इति । यदवोचाम मनसोऽकारणत्वादिति तदितर एव सिद्धमिति द्रष्टव्यम् । अस्तु तर्हि लिङ्गादिजन्यत्वमित्याशङ्क्य तथात्वे ऽपरोक्षव्यवहारहेतुत्वं न स्यादित्यभिप्रेत्याह । अपरोक्षेति । लिङ्गादिज्ञानाभावेप्यहमिति प्रतीतेर्न तर्ह्यन्यत्वमित्याह । लिङ्गादीति । तर्हि संस्कार एव तत्र करणमित्याशङ्क्य तथात्वेऽनुभवत्वं न स्यादित्याह । केवलेति । पूर्वानुभवाभावादहमर्थसंस्कारो ऽपि न सम्भवतीत्याह । अनुसन्धानेति । कथं तर्हि सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञाया ज्ञानत्वमित्याशङ्क्य तस्या अपि तत्तांश एव ज्ञानत्वं न त्वहमर्थांश इत्याह । अहमर्थेति । एकत्र ज्ञानत्वाज्ञानत्वे विरुद्धे इत्याशङ्क्य गुरुमते प्रत्यभिज्ञायां परोक्षत्वापरोक्षत्ववद्वैशेषिकादिमते तद्भ्रमे प्रमात्वाप्रमात्ववदंशभेदेन तयोर्न विरोध इत्याह । अंशभेदेति ॥

अहमाकारवृत्तेरज्ञानत्वे ततोर्थप्रकाशो न स्यादिति चोदयति । कथन्तर्हीति ।

(अहमर्थप्रकाशा-वभासकत्वम् ।) कथं तर्हि ततोऽहमर्थप्रकाश इति चेन्न । वृत्तिकृतप्रकाशो ह्यविद्यानिवृत्तरूपचैतन्याभिव्यक्तिरपरोक्षे न चाहङ्कारावच्छिन्नचैतन्यावरकमज्ञानमस्ति तस्यानावृत्तसाक्षिण्यध्यासात् । किन्तु स्वप्रतिबिम्बितचैतन्येन वृत्तिरिवाहङ्कारोऽप्यवभास्यते । न चावभासकसाध्यवच्छेदकत्वमात्रेण तज्ज्ञानत्वं इच्छादिवृत्तेरुपासनावृत्तेश्च तदभावात् ॥

इष्टापत्त्या परिहरति । नेति । न कथमपीत्यर्थः । तदेवोपपादयितुमपरोक्षवृत्त्यधीनप्रकाशशब्दार्थमाह । वृत्तिकृतेति । प्रकृते तदवच्छिन्नचैतन्यावरकाज्ञानाभावान्न तन्निवृत्तिलक्षणप्रकाशः सम्भवतीत्याह । न चाहङ्कारेति । वृत्तिकृतप्रकाशाभावे कथमहमर्थस्फुरणमित्यत आह । किं तु स्वप्रतिबिम्बितेति । अहमाकारवृत्तिर्ज्ञानं, अर्थावभासिकचैतन्यावच्छेदकत्वात्, घटवृत्तिवदित्यनुमानमिच्छादौ व्यभिचारेण दूषयति । न चावभासकेति । उपासनावृत्तेश्चेति । वाचं धेनुमुपासीतेति विहिताया उपासनाया मानसक्रियारूपायाः स्वावच्छिन्नचैतन्यप्रतिभास्याया ज्ञानत्वाभावादित्यर्थः ॥

अहमाकारान्तःकरणवृत्त्यभावेऽपि तादृशाविद्यावृत्तिनाशादेव तत्संस्कार इति मतान्तरमाह । अस्तु वेति ।

(अन्तःकरणवृत्त्यभावेऽपिवृत्तिनाशात्संस्कारसाधनम् ।) अस्तु वा अविद्यावृत्तिरेव सन्तन्यमानाहङ्कारादिगोचरसंस्कारहेतुः । तस्या अपि सुषुप्तौ संस्कारजनकत्वकल्पनात् । सर्वथाप्यहङ्कारादिगोचरा स्मृतिर्नित्यसाक्षिण्युपपद्यते ।

संस्कारस्यान्तःकरणवृत्तिजन्यत्वनियमात्तदभावे कथं स इत्याशङ्क्य नायमस्ति नियमः सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शहेतुसंस्कारस्य स्वापकालीनान्तःकरणवृत्त्यभावेन तदानीन्तनाविद्यावृत्तिजन्यत्वस्यावश्यकत्वादित्यभिप्रेत्याह । तस्या अपीति । पक्षत्रये ऽप्यहमर्थतद्धर्मसाक्षिनित्यत्वे ऽपि तत्स्मृतिरुपपद्यत इत्युपसंहरति । सर्वथेति ॥

अनुभवनित्यत्वानुमाने बाधकं परिहृत्यानुकूलतर्कमाह । अनुभवेति ।

(तत्रानुकूलतर्कप्रदर्शनम् ।) अनुभवविनाशहेत्वनिरूपणं चानुकूलस्तर्कः । तथा हि वृत्तिविनाश इव स्फुरणविनाशे ऽपि कारणविनाशो न हेतुः स्फुरणस्यानादित्वात् । नन्वविद्याविनाशवत्तद्विनाशोऽस्त्विति चेन्न । तद्वदत्रान्वयव्यतिरेकसिद्धस्य शास्त्रसिद्धस्य वा तद्विनाशहेतोरदर्शनात् ॥

किमनुभवविनाशे वृत्तिवत्कारणनाशो हेतुरुताविद्यावद्विरोधिसंसर्गः । नाद्य इत्याह । वृत्तिविनाश इति । द्वितीयं शङ्कते । नन्विति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्त्व-

विश्वां विततामित्यादिशास्त्राच्चाविद्यायां ज्ञाननिवृत्तत्ववृत्त्यतिरिक्तानुभवस्य न केनापि प्रमाणेन विरोधिसंसर्गः सिद्ध इत्याह । न तद्वदिति ॥

अनुभवस्य विरोध्यभावो असिद्धः, इच्छादेरेव तद्विरोधित्वादित्याशङ्क्य हेत्वसिद्ध्या दूषयति । न च परेति ।

(अनुभवविरोध्यभावासिद्धिः ।) न च पराभ्युपगतज्ञानस्येव विरोधिगुणान्तरादेव तन्नाशः । तस्याहमर्थासमवेतस्य तत्समवेतगुणेनाविरुद्धत्वात् । किञ्च नित्यानुभवानङ्गीकारे ज्ञानाभावो ऽपि नानुभूयेत । वेद्यज्ञानवादे ज्ञानस्यावश्यवेद्यत्वाभावेन सत्यपि तस्मिंस्तदनुपलम्भसम्भवात् । अनुपलब्धेरधिकरणानिष्टप्रतियोगिसत्त्वाप्रतिकूलत्वात् । अन्धकारस्थघटानुपलम्भवज्ज्ञानानुपलम्भस्याप्यभावाग्राहकत्वात् । न चान्धकारे घटानुपलम्भो घटोपलम्भसहकारिविरहात्सति घटेऽपि सङ्गच्छते, इह तु ज्ञानग्राहकसामग्र्या मनःसन्निकर्षादेः सत्त्वात्तदनुपलम्भोऽधिकरणे तत्सत्त्वविरोधीति चेत् ।

विपक्षे बाधकमप्याह । किं चेति । नित्यानुभवानङ्गीकारे जन्यज्ञानानामवश्यवेद्यत्वनियमाभावेनानित्यज्ञानसत्त्वे

ऽपि तदनुपलम्भसम्भवाज्ज्ञानानुपलब्धेर्ज्ञानसत्त्वविरोधि-त्वलक्षणयोग्यताया गृहीतुमशक्यत्वादन्धकारस्थघटानुप-लब्ध्या घटाभाववज्ज्ञानानुपलब्ध्या ज्ञानाभावो ऽपि गृहीतुं न शक्यत इत्याह । वेद्यज्ञानेत्यादिना । नन्वन्धकारे घटसत्त्वे ऽप्यालोकाभावेन तदुपलम्भकसामग्र्यभावादप्यनुपलम्भोपपद्यते, आत्मनि ज्ञानसत्त्वे तु संयुक्तसमवायस्यावश्यम्भावात्तदुपलम्भकसामग्र्याः सत्त्वेनानुपलम्भायोगादिति तत्सत्त्वविरोधी तदनुपलम्भ इति चोदयति । नन्वन्धकार इति ॥

नित्यानुभवानङ्गीकारे ज्ञानग्राहकसामग्रीदुर्निरूपेत्यभिप्रेत्य विकल्पयति । किं मनसेति ।

(नित्यानुभवानङ्गीकारे विकल्पः ।) किं मनःसंयुक्तःसमवाय एव ज्ञानग्राहकसामग्री किं वा संयोगविशेषघटिततत्समवायः । अथवा ज्ञानान्तरसामग्रीसहकृतः संयुक्तसमवाय उत बुभुत्सासहकृतः स एव । नाद्यः ज्ञानप्रवाहाविच्छेदप्रसङ्गात् । न हि सत्यां सामग्र्यां किञ्चिज्ज्ञानं जायते किञ्चिन्नेति युक्तम् । न द्वितीयः । संयोगे विशेषस्य निरस्तत्वात् । नापि तृतीयः । सत्यामपि ज्ञानान्तरसामग्र्यां ज्ञानग्रहदर्शनात् । अन्यथा ज्ञानमेव न गृह्येत । ज्ञानान्तरसामग्र्या आवश्यकत्वात् ॥

ऽव्यवसायानुव्यवसाये ऽपि संयुक्तसमवायसत्त्वात्तद्विषयज्ञानान्तरं स्यात्, एवं तद्विषयज्ञानान्तरमिति बाह्यविषयज्ञानविलोपः स्यादित्याह । नाद्य इति । द्वितीये संयोगे विशेषो जातिरूपाधिर्वा स्यात् । उभयथाप्यनुपपत्तेरित्युक्तमित्याह । न द्वितीय इति । तृतीयस्त्वसम्भवीत्याह । नापि तृतीय इति । असम्भमेव व्यतिरेकमुखेनोपपादयति । अन्यथेति । ज्ञानग्रहसामग्रीदशायामात्मग्रहसामग्र्या आवश्यकत्वादित्याह । ज्ञानान्तरेति ।

किञ्चास्मिन्पक्षे ज्ञानाभावग्रहाय ज्ञानान्तरसामग्र्यभावो ऽपि ग्राह्यः, सामग्र्यभावश्च ज्ञानान्तराभावकल्प्यः, ज्ञानान्तराभावग्रहश्च तदितरज्ञानसामग्र्यभावं विनानेत्यनवस्थापात इत्यपि द्रष्टव्यम् । दुःखतत्साधनज्ञानस्याबुभुत्सितस्यापि ग्रहणाद्बुभुत्सा न ज्ञानग्रहे हेतुरित्याह । नापीति ।

(बुभुत्सा न ज्ञानहेतुः ।)

नापि तुरीयः । अबुभुत्सितज्ञानस्यापि ग्रहणेन बुभुत्साया ज्ञानग्रहाहेतुत्वादित्युक्तम् । तस्माज्ज्ञानस्य मानसत्वायोगाज्ज्ञानानुपलम्भो नाधिकरणे तत्सत्ताविरोधीति न तदभावः प्रत्यक्षः स्यात् । अनुपलब्धेरन्यथा सिद्धत्वादेव नानुपलब्धिलिङ्गको ऽपि । नापि व्यवहाराभावेनानुमीयते । तस्य तेनानियतत्वात् । नापि शब्दात्। परस्य तद्ग्राहकाभावेन तद्वाचकशब्द-

प्रयोगायोगात्स्वप्रयोगस्य च स्वधीपूर्वकत्वात् । स्वप्रकाशवादिमते ऽपि समवायस्यानित्यतया पाकरक्ते श्यामसमवायाभावेनैव सत्यपि तस्मिं-स्तदनुपलम्भोपपत्तेः ॥

ज्ञानस्य संयुक्तसमवायमात्रेण मनोग्राह्यत्वायोगा-त्तदनुपलम्भस्य तत्सत्त्वे ऽप्युपपत्तेस्तत्सहकृतप्रत्यक्षेण ना भावग्रह इत्युपसंहरति । तस्मादिति । ननु ज्ञानमात्मनिष्ठा-भावप्रतियोगी तत्रानुपलभ्यमानत्वादित्यनुमानात्तदभाव निश्चय इत्याशङ्क्यानुपलभ्यमानत्वमात्रस्यातीन्द्रिये व्यभि चारादधिकरणेप्रतियोगिसत्ताविरोधित्वलक्षणयोग्यताया ज्ञानानुपलम्भेप्यभावादित्यभिप्रेत्याह । अनुपलब्धेरिति । अहं ज्ञानरहितः व्यवहाररहितत्वात् घटवादत्यनुमानात्तद भावसिद्धिरित्याशङ्क्य मौनिषु व्यभिचारान्नैवमित्याह । नापि व्यवहारेति । तर्हि शब्दाज्ज्ञानाभावधीरित्याशङ्क्य किं परप्रयुक्तशब्दादुतस्वप्रयुक्तशब्दादुभयथापि प्रयोगहे-त्वभावप्रत्ययाभावात्प्रयोग एवानुपपन्न इत्याह । नापि शब्दादिति । एवं वेद्यज्ञानवादे ऽनुभवविरोधमप्रयोजकत्वं च निरस्य स्वप्रकाशज्ञानवादे ऽपि योग्यानुपलब्ध्यभावेन ज्ञानाभावग्रहायोगान्नाशाद्यनुभवस्य तत्समवायविषय-त्वसम्भवान्न तस्यानुभवनित्यतानुमानबाधकत्वमित्याह । स्वप्रकाशेति । यथा गुरुमते श्यामताया नित्यतया तत्स-मवायनाशादेव पाकरक्तघटे तदनुपलम्भः, यथा वा पुरु-षान्तरे घटज्ञानसत्त्वे ऽपि स्वस्मिंस्तत्समवायाभावात्तद-

नुपलम्भः एवं स्वस्मिन्ननुभूतघटज्ञानस्य नित्यत्वे ऽपि कालान्तरे स्वसमवायाभावेनैवानुपलम्भोपपत्तेर्न तदभावसिद्धिरित्यर्थः ॥

नवीनमते ज्ञानस्वप्रकाशत्वसमवायनित्यत्वयोरङ्गीकारादनुपलब्धेः प्रतियोगिसत्त्वविरोधित्वादनुभवाभावो निश्चेतु शक्यत इत्याशङ्क्य तन्मते ऽप्यनुपलब्धिरन्यथापि सम्भवतीत्याह । यदि चेति ।

(नवीनमतेऽप्यनुपलब्धेरन्यथासम्भवः ।) यदि चार्वाचीनः कश्चित्स्वप्रकाशं ज्ञाने समवायो नित्य इति ब्रूयातन्मते ऽपि न ज्ञानाभावः शक्यते ग्रहीतुं प्रतियोगिसत्ताविरोध्यनुपलम्भस्याभावात् ।

ननु स्वप्रकाशज्ञानग्रहे तत्तत्सम्बन्धातिरिक्तापेक्षाभावात्पटज्ञानकाले घटज्ञानानुपलम्भस्तत्सत्ताविरोध्यस्तीति चेन्न । तन्मते पटज्ञानकालीनस्य घटज्ञानसमवायानुपलम्भस्य तन्निरूपकतज्ज्ञानविरहादिव घटज्ञानानुपलम्भस्यापि तन्निरूपकघटसम्बन्धविरहादप्युपपत्तेः । पटज्ञानकाले ज्ञाने तदीयत्वानुभवाभावे ऽपि ज्ञानमात्रानुभवस्य सत्त्वात् । ज्ञानज्ञेययोः स्वरूपमेव सम्बन्ध इति मते ऽपि यथा च त्वदी-

यद्घटाभावभूतलयोः स्वरूपमपि सम्बन्धः काल-भेदेन न तु सर्वदा, अन्यथा पटवति घटाभा-वभ्रमस्य विद्यमानाभावभूतलवैशिष्ट्यविषयत्वे-न प्रमात्वापातात् । एवं ज्ञानज्ञेययोरपि काल-भेदेन सम्बन्धस्वभावं स्वरूपमिति सम्बन्धिनोः सतोरपि सम्बधाभावोपपत्तेः ।

तन्मते ज्ञानसत्त्वे तदुपलम्भे ऽपेक्षणीयान्तराभावा-दनुपलम्भो भावमन्तरेण न सम्भवतीति चोदयति । ननु स्वप्रकाशेति । पटज्ञानसमये ज्ञानमात्रानुपलम्भो ऽसिद्ध एव, घटज्ञानत्वेनानुपलम्भस्तु तत्काले घटसम्बन्धाभावे-नैव नित्यस्याप्युपपद्यते । यथा तन्मते तत्काले घटज्ञानस-मवायानुपलम्भः, समवायस्य नित्यत्वे ऽपि घटज्ञानेन स्वरूपसम्बन्धाभावादेव तद्वदिति परिहरति । न तन्मत इति । ननु समवायस्यैकत्वात्तस्य पटज्ञानकाले ऽप्यनुभूय-मानत्वान्नानुपलम्भ इत्याशङ्क्य तुल्यमित्याह । पटज्ञानेति । ननु पटज्ञानसमये घटस्याप्यसत्त्वाभावाज्ज्ञानस्यापि सत्त्वे स्वरूपद्वयात्मकसम्बन्धस्यापि सत्त्वेन घटीयत्वेनानुपलम्भो न स्यादित्याशङ्क्य ज्ञानज्ञेययोः स्वरूपसम्बन्धनियमाभा-वात्तदङ्गीकारे ऽपि पटज्ञानकाले विद्यमानस्यापि घटस्य सम्बन्धरूपत्वाभावात्कालविशेष एव स्वरूपस्य सम्बन्ध-रूपत्वात्तदा ज्ञाने घटीयत्वं नास्तीत्याह । ज्ञानज्ञेययोरिति । ननु सिद्धान्ते ऽपि कथं वृत्त्यभावानुभवः । विद्यमानाया अपि तस्याः कालभेदेन स्वरूपसम्बन्धाभावेनानुपलम्भो-पपत्तेरिति चेन्मैवम् । प्रत्यक्षवृत्तेर्मुख्यसम्बन्धेन यावत्स्व

रूपं विषयसम्बन्धसत्त्वात्तदनुपलम्भस्तत्सत्त्वविरोध्येव ।
परोक्षवृत्तेरपि वृत्तित्वाविशेषाद्यावत्स्वरूपं विषयसम्बन्ध-
सत्त्वात्तदनुपलम्भोऽपि तादृश एव । वस्तुतस्त्वस्मन्मते
नानुपलब्ध्या ज्ञानाभावो गृह्यते, किं तु ज्ञानग्राहकसाक्षि-
णैवानुपलम्भनिरपेक्षेण विद्यमानो ह्यस्याभावो गृह्यत इति
नानुपपत्तिरिति भावः ॥

किञ्च जन्यज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वमते षष्ठप्रमाणान-
ङ्गीकारात्तदभावग्राहकमपि दुर्निरूपमित्याह । अपि चेति ।

(ज्ञानाभावग्राहकानुपलम्भः) । अपि च ज्ञानाभावः केन ग्राह्यः ।
मनसेति चेत्, किं मनःप्रतियोगिनमपि गृह्णाति
उताभावमात्रम् । चरमेऽभावमात्रं सिद्धेन्न तु
तस्य ज्ञानसम्बन्धित्वम् । प्रथमे ज्ञानस्य मानस-
त्वेन तस्य स्वप्रकाशत्वम् । अविद्यमानज्ञानस्य
मानसत्वं न विरुद्धमिति चेत्तर्हि स्वप्रकाशत्वं
विद्यमानत्वप्रयुक्तं स्यान्न ज्ञानरूपप्रयुक्तम् । तथा
सति घटादेरपि स्वप्रकाशत्वापत्तिः । विद्य-
मानदशायां ज्ञानं स्वप्रकाशमिति चेत् । किं
विद्यमानदशायां ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे विद्य-
मानत्वमेव प्रयोजकम्, उत विद्यमानज्ञानत्वं
केवलज्ञानत्वं वा । प्रथमेऽतिप्रसङ्गाद्द्वितीये
गौरवात्तृतीयमेव वाच्यम् । तथा चातीतादिज्ञानं

कथं मनसा गृह्येत । ज्ञानाभावस्य मनसा सम्बन्धाभावाच्च । संयुक्तविशेषणता सम्बन्ध इति चेन्न । निरवयवस्य मनसो निरवयवेनात्मना संयोगानुपपत्तेः । संयोगो ह्यव्याप्य वर्त्तते, न च निष्प्रदेशात्मनि मनसि च तस्याव्याप्यवृत्तिता सङ्गच्छते ॥

मनसोऽधिकरणात्मग्राहकतया तत्रत्याभावग्राहकत्वमिति नवीनमतानुरोधेन शङ्कते । मनसेति । विकल्पासहत्वान्मैवमित्यभिप्रेत्य विकल्पयति । किमिति । अभाव इति शब्देनाभावमात्रप्रतीतावपि न ज्ञानप्रतियोगिकत्वसिद्धिर्यथा एवं मनसापि तावन्मात्रे गृहीते न तत्सिद्धिरित्याह । चरम इति । आद्ये ज्ञानस्वप्रकाशत्वभङ्गः घटादिवदैन्द्रियकत्वादित्याह । प्रथम इति । वर्तमानदशायामेव स्वप्रकाशत्वादभावकाले वेद्यत्वमविरुद्धमिति शङ्कते । अविद्यमानेति । अतीतज्ञानादेर्ज्ञानत्वे सत्यपि वर्त्तमानत्वाभावेन स्वप्रकाशत्वे ज्ञानत्वं तत्राप्रयोजकं स्यात् किन्तु वर्त्तमानत्वमेव तथा चातिप्रसङ्ग इत्याह । तर्हीति । अतिप्रसङ्गपरिहारं शङ्कते । विद्यमानेति । अत्रापि स्वप्रकाशत्वप्रयोजकं विकल्प्य दूषयति । किं विद्यमानेति । सिद्धान्तेऽपि पुरुषान्तरीयप्रकाशस्य पुरुषान्तरवृत्तिविषयत्वमेव न प्रकाशविषयत्वमिति भावः । मनसो ज्ञानाभावासन्निकृष्टत्वादपि न तद्ग्राहकत्वमित्याह । ज्ञानाभावस्येति । मनःसंयुक्तात्मविशेषणतैव तत्सम्बन्ध इति शङ्कते

संयुक्तेति । आत्ममनसोः संयोगस्यैवासम्भवान्नायं सम्बन्ध इत्याह । निरवयवयेति । निरवयवयोरपि द्रव्यत्वात्संयोगः किन्न स्यादित्यत आह । संयोगो हीति ॥

नन्वव्याप्यवृत्तित्वन्नाम स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वं तस्य निरवयवसंयोगेऽप्यविरोध इत्याशङ्क्य भावाभावयोर्युगपदेकत्र वृत्त्यसम्भवात्प्रदेशभेदेन वृत्तिर्वाच्या, निरवयवत्वे च तदनुपपत्तिरित्याह । न च निष्प्रदेशेति ।

(निरवयवत्वे भावाभावयोर्वृत्त्यसम्भवः)

न च निष्प्रदेशेऽप्यौपाधिकप्रदेशो न विरुद्धत इति वाच्यम्। उपाधिर्ह्युपधेयेन सम्बद्धस्तमवच्छिन्द्यात्। अन्यथातिप्रसङ्गात्। सम्बन्धश्च निरवयवे संयोगेऽनुपपन्न एव। तस्याप्युपाध्यन्तरापेक्षायामनवस्था स्यात् ॥

निरवयवे स्वाभाविकप्रदेशभेदाभावेऽप्यौपाधिकप्रदेशभेद उपपद्यत इत्याशङ्क्याह । न च निष्प्रदेश इति । उपाधिसम्बन्धस्यैवानुपपत्तिं वक्तुं तस्यावश्यकत्वमाह । उपाधिर्हीति । अस्तु तर्हि सम्बद्धस्यैव भेदकत्वमित्याशङ्क्य स किं स्वरूपसम्बन्ध उत संयोगः । नाद्यः स्वरूपद्वयात्मकसम्बन्धस्य सम्बन्धिद्वयव्यापकतया भेदकत्वायोगात् । द्वितीयस्तु निरवयवे प्रदेशभेदमन्तरेण न सम्भवतीत्यभिप्रेत्याह । तत्सम्बन्धश्चेति । उपाधिसंयोगप्रयोजकप्रदेशभेद उपाध्यन्तरसम्बन्धाधीन इत्याशङ्क्याह । तस्यापीति ॥

उपाधिसम्बन्धे उपपत्तिमुक्त्वा तदधीनप्रदेशभेदो ऽपि दुर्निरूप इत्याह । किञ्चेति ।

(प्रदेशभेदासम्भवः) किञ्चायमौपाधिकप्रदेशभेदः पारमार्थिक उत न । आद्ये तदेकत्वव्याघातो विरुद्धयोर्धर्मयोरेकत्रासमावेशात् । औपाधिकत्वं ह्युपाधिजन्यत्वात्तद्व्याप्यत्वादुपाध्यधीनसम्बन्धाद्वा । आद्ये अग्निसंयोगाद्रक्तिमोत्पत्तौ श्यामतेवौपाधिजन्यभेदान्निर्भेदता व्यावर्तेत । न वा कश्चिदुपाधित उपधेयस्वरूपव्यतिरेकेणातज्जन्यो भेदः सम्भवति । एवमप्यणुमनसि प्रदेशभेदासम्भवाच्च । नापि द्वितीयः । स्वाभाविकप्रदेशभेदाभावे उपाधिनापि तज्ज्ञानासम्भवात् । आरोपितप्रदेशभेदज्ञाने वा तव मते ऽर्थाभावेन संयोगस्य प्रदेशवृत्तित्वासिद्धेः ॥

भेदस्य परमार्थत्वे उपहितानुपहितयोरभेदो न स्यात् समानसत्ताकयोर्भेदाभेदयोरेकत्र विरोधादित्याह । आद्य इति । किञ्च प्रदेशभेदस्यौपाधिकत्वं नामाग्निसंयोगजरक्ततावदुपाध्यधीनोत्पत्तिकत्वं किं वा स्फटिकलौहित्यवदुपाध्यधीनज्ञानविषयत्वमथवा उपाध्युत्पत्त्यभावचत्प्रतियोगिकभेदस्य घटादौ विद्यमानस्योपाधिविशिष्टेन सम्बन्धवत्त्वमिति विकल्पयति । औपाधिकत्वमिति । आद्ये ऽपि

किं पृथक्त्वं भेद अन्योन्याभावो वा। प्रथमं दूषयति।अग्नि-संयोगादिति। अन्योन्याभावस्यानादित्वाद्द्वितीयो ऽपि न सम्भवतीत्याह। न वा कश्चिदिति। भेदस्य जन्यत्वमङ्गीकृत्य मनसि तदसम्भवमाह। एवमपीति। एकस्मिन्मनसि भेदे सति भिन्नयोः शकलयोः पूर्वावस्थातः सूक्ष्मतापत्त्या पूर्वमनसो ऽणुत्वभङ्गः स्यादित्यर्थः। द्वितीये ऽपि तद्भानं प्रमोत भ्रमः। नाद्यः। तत्र तद्भेदाभावे तत्प्रमासम्भवादित्याह। नापि द्वितीय इति। भेदज्ञानस्य भ्रमत्वे वस्तुतो भेदाभावात्प्रदेशभेदसापेक्षसंयोगानुपपत्तिरित्याह। आरोपितेति॥

तवमते ऽनिर्वचनीयानङ्गीकारादुपाध्यधीनसम्बन्धः पारमार्थिको वक्तव्यः स च नोपपद्यते वस्तुनो द्वैरूप्यायोगादित्याह। न तृतीय इति।

(वस्तुनो द्वैरूप्यायोगेन परमतनिरासः) न तृतीयः तव मते तत्प्रतियोगिकभेदस्य तस्मिन्नसम्भवात्। अन्यथा तस्मिन्नतद्बुद्धेः प्रमात्वप्रसङ्गात्। नापि प्रथमद्वितीयौ अपरमार्थिकस्यानिर्वचनीयस्य त्वयानभ्युपगमात्। अत्यन्तासतश्च धर्माव्यवस्थापकत्वात्। अस्तु तर्हि संयोगो व्याप्यवृत्तिरिति चेन्न। तस्य स्वात्यन्ताभावसदेशत्वानुभवात्। अत्यन्ताभावप्रतियोगिनोश्च प्रदेशभेदनियमात्। अन्यथा विरोधो दत्तजलाञ्जलिः स्यात्।

निमित्तसंयोगान्न्यूनानतिरिक्तप्रदेशविभुविशेषगुणानां सर्वत्रोपलम्भप्रसङ्गाच्च । न च संयोगातिरिक्तः सम्बन्ध आत्ममनसोः सम्भवति । न चानुपलब्ध्या ज्ञानाभावग्रहः । प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियेणाधिकरणस्य संयोगलक्षणसहकारिविरहात् । अन्यथा त्वक्संयुक्ते घटे ऽन्धस्याप्यनुपलब्ध्या रूपाभावग्रहप्रसङ्गात् । अतो ज्ञानाभावसाध्यग्रहमर्थधर्मातिरिक्तो नित्यानुभव एषितव्यः । श्रुतिरपि न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यत इति वृत्तिमदन्तःकरणसाक्षिणां नित्यमनुभवं दर्शयति । तस्मादनुभवो नित्य इति ॥

तस्मिन्नपि तद्भेदे यत्किञ्चिदुपहिते रजते ऽप्यरजतबुद्धिः प्रमा स्यादित्याह । अन्यथेति । पारमार्थिक उत नेति विकल्पे ऽपारमार्थिकत्वं किमनिर्वचनीयत्वं उतासत्त्वं उभयथाप्यनुपपत्तिरित्याह । नापि प्रथमेति । संयोगस्य रूपादिवद्व्याप्यवृत्तित्वान्न प्रदेशभेदापेक्षेति चोदयति । अस्तु तर्हीति । एकस्मिन् भूतले घटसंयोगतदभावानुभवान्न व्याप्यवृत्तितेत्याह । न तस्येति । तर्हि निरवयवे ऽपि संयोगतदभावौ स्तामित्यत आह । अत्यन्ताभावेति । किञ्च संयोगस्य व्याप्यवृत्तित्वे परमते निमित्तसंयोगावच्छिन्नदेशसमवायिनां शब्दसुखादीनां व्याप्यवृत्तित्वं स्यादित्याह । निमित्तेति । षष्ठप्रमाणाङ्गी-

कारेऽपि न तेन ज्ञानाभावग्रहः सम्भवति ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वेनेन्द्रियायोग्यत्वात्प्रतियोगिग्राहकेणेन्द्रियेणाधिकरणग्रहणरूपकारणाभावादित्याह । न चानुपलब्ध्येति । नन्वधिकरणप्रत्यक्षमात्रमनुपलब्धिसहकारि न तु प्रतियोगिग्राहकेणेन्द्रियेणापीत्यत आह । अन्यथेति । ज्ञानाभावस्य प्रमाणतोऽनुभवितुमशक्यत्वात्तदभावो नित्य एवाङ्गीकर्तव्य इत्युपसंहरति । अत इति । अनुभवनित्यत्वे श्रुतिमपि प्रमाणयति । श्रुतिरपीति । न चेयं श्रुतिरीश्वरज्ञानस्यैव विनाशं निषेधतीति वाच्यम् । न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यत इत्युत्तरवाक्यासामञ्जस्यप्रसङ्गात् जीवप्रकरणविरोधाच्चेति भावः ॥

अनुभवनित्यत्वस्य प्रामाणिकत्वादेव चोद्यान्तरमपि निरस्तमिति वक्तुं चोद्यमनुवदति । एतेनेति ।

(अनुभवनित्यत्वेन तन्निरासाय स्वरूपानुवादस्तस्य)

एतेन कथं तर्हि घटज्ञानं नष्टमुत्पन्नमिति चानुभवः । न च वृत्तिविषयोऽयमनुभवइति वाच्यम् । तस्य ज्ञानत्वविशिष्टप्रतियोगिकोत्पत्तिविनाशविषयत्वात् । वृत्तेश्चाज्ञानत्वात् । ज्ञानत्वे वा तस्या अपि स्वप्रकाशत्वेन ज्ञानविषयत्वविरोधात् । अन्यथानुभवत्वहेतोस्तत्र व्यभिचारात् । न चौपचारिकं ज्ञानत्वं वृत्तेरस्तीति वाच्यम् । शब्दस्यौपचारिकत्वकल्पना न त्वनुभवे, अनुभूयते च

प्रतियोगिनि ज्ञानत्ववैशिष्ट्यम् । न च भ्रान्त्या ज्ञानत्ववैशिष्ट्यं प्रतियोगिन्यवगत्य तदवच्छिन्नप्रतियोगिकोत्पत्त्यादिरनुभूयत इति वाच्यम् । प्रतियोगिनि ज्ञानत्वांशे बाधकाभावात् । तमन्तरेणापि तत्कल्पने ऽतिप्रसङ्गादिति निरस्तम् ॥

एतेनेत्यस्य निरस्तमित्युत्तरेणान्वयः । नाशाद्यनुभवो वृत्तिविषय इत्युक्तमित्याशङ्क्य वृत्तेर्ज्ञानत्वमस्ति उत न । अन्त्ये तद्विषयत्वमनुपपन्नमित्याह । न च वृत्तीति । ज्ञानत्वपक्षे अभावप्रतियोगितया वेद्यत्वमपि न स्यादित्याह । ज्ञानत्वे वेति । ज्ञानत्वे ऽपि स्वप्रकाशत्वं वृत्तेर्नास्तीत्याशङ्क्य तर्हि स्वप्रकाशत्वानुमाने ऽनुभवत्वहेतोस्तत्र व्यभिचारः स्यादित्याह । अन्यथेति । ननु वृत्तेरौपचारिकज्ञानत्वमादाय नाशानुभवस्तद्विषयो भविष्यति, अनुभवत्वहेतोर्व्यभिचारश्च न स्यादित्याशङ्क्याह । न चौपचारिकमिति । औपचारिकत्वं हि गुणयोगादन्यत्र वृत्तिः शब्दधर्मः तच्चानुभवे न सम्भवतीत्याह । शब्दे हीति । तर्हि मुक्तौ भ्रान्त्या रजतत्वमवगत्य तन्नाशे रजतं नष्टमित्यनुभवाद्वृत्तौ ज्ञानत्वमारोप्य तन्नाशे ज्ञानं नष्टमित्याद्यनुभवो भवत्वित्याशङ्क्याह । न च भ्रान्त्येति । तमन्तरेणेति । बाधकमन्तरेणापि भ्रान्तित्वकल्पने प्रमापि भ्रमः स्यादित्यर्थः ॥

ज्ञानशब्दार्थप्रतियोगिकनाशानुभवस्य वृत्तिविषयत्वं दर्शयितुं ज्ञानशब्दार्थौ मतभेदेन द्विविध इत्याह । अत्र हीति ।

(मतभेदेन ज्ञानशब्दार्थद्वैविध्यम्) अत्र ह्युभयं सिद्धान्तवित्संमतं वृत्त्युपहितचैतन्यं ज्ञप्तिर्ज्ञानमिति व्युत्पत्त्या ज्ञानपदाभिधेयं वृद्धानां तत्रैव प्रयोगप्रत्यययोर्दर्शनात् केवले चैतन्ये ऽन्यस्यां च वृत्तौ तदभावात्। केवलं चैतन्यं श्रुतौ ज्ञानपदेन लक्ष्यते तत्र वृत्त्यन्तरकल्पनागौरवात् । वाक्यार्थे तद्योगाच्च । अस्मिन्मते यद्यपि वृत्तेरेव विनाशः सा च न ज्ञानं तथापि ज्ञानपदार्थोपाधितया तत्सन्निकर्षात् ज्ञानमुत्पन्नं विनष्टमिति वृत्तिरेवानुभूयते । यथा गुरुमते श्यामं नष्टं रक्तमुत्पन्नमिति तत्समवायः, भट्टमते च ककारो नष्टो गकार उत्पन्न इति तद्व्यञ्जकध्वनिः नैयायिकादिमते ऽपि गवि शशशृङ्गं नास्तीति शशीयत्वमनुभूयते । न च गुरुमते रूपस्य भट्टमते वर्णस्य नित्यत्वात् न्यायादिमते शशशृङ्गाभावाप्रतियोगित्वात्तदनुभवानामन्यथात्वमिति वाच्यम् । प्रकृते ऽप्यनुभवस्य श्रुत्यनुमानाभ्यां नित्यत्वसिद्धेस्तुल्यत्वात् । वृत्त्यन्तरज्ञानत्वे ऽपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावाभ्युप-

गमाच्च । अन्यथा गवि शशशृङ्गं नास्तीति शशी-यत्वावच्छिन्नशृङ्गप्रतियोगिकाभावानुभवविरोधात् न ज्ञानं नष्टमित्यनुभवानुपपत्तिः । एवं तदुत्पत्त्यनुभवो ऽपि ॥

यथा श्रोत्रशब्दार्थो नभ एव कर्णावच्छिन्नं तथा वृत्त्यवच्छिन्नं चैतन्यमेव ज्ञानशब्दार्थो न वृत्तिरित्येकं मतमाह । वृत्त्युपहितेति । तत्र व्यवहर्तॄणां ज्ञानशब्दप्रयोगदर्शनादिति हेतुमाह । वृद्धानामिति । अन्धायामिति । चैतन्यसम्बन्धरहितवृत्तावित्यर्थः । तर्हि सत्यं ज्ञानमिति कथं ब्रह्मणि ज्ञानशब्दप्रयोग इत्यत्राह । केवलं चैतन्यमिति । तत्रापि शक्त्यन्तरमेव किं न स्यादित्यत आह । तत्रेति । किञ्च ज्ञानादिपदसमुदायात्मकवाक्यार्थस्य ब्रह्मणस्तदेकदेशज्ञानपदवाच्यत्वे तदितरपदवैयर्थ्यप्रसङ्गात् वृत्तिनिमित्तस्यापि निर्विशेषब्रह्मण्यभावाच्च न शक्तिरित्याह । वाक्यार्थ इति । अस्मिन्मते ज्ञानमुत्पन्नं विनष्टमित्याद्यनुभवः श्रोत्रं छिन्नमित्याद्यनुभववदुपाध्येकविषय इत्याह । अस्मिन्मत इति । अन्याकारनाशानुभवस्यान्यविषयत्वे पराभ्युपेतं दृष्टान्तमाह । यथा गुरुमत इत्यादिना । गुरुमते श्यामत्वादेर्नित्यत्वेन श्यामं नष्टमित्यनुभवस्य यथा नित्यसमवाय एव तन्निरूपितो विषयः, यथा वा भट्टमते । वर्णानां नित्यत्वेन तन्नाशाद्यनुभवस्य तद्व्यञ्जकध्वनिरेव तन्नाशादिप्रतियोगितया विषयः, यथा वा वैशेषिकादिमते शशशृङ्गस्यासत्त्वेनाभावाप्रतियोगित्वात् शशशृ ं नास्तीत्यनुभवे शशीयत्वमेवाभावाप्रतियोगितयानु-

भूयते, तथा ज्ञानं नष्टमित्याद्यनुभवे ऽपि ज्ञानशब्दार्थो-पाधिवृत्तिरेव नाशादिप्रतियोगितयानुभूयत इत्यर्थः । उदाहृतानुभवेषु तथाप्रतीतेस्तन्मते बाधकसत्त्वादन्यविषयत्वमित्याशङ्क्येहापि तर्हि ज्ञाननित्यतायाः प्रमाणसिद्धत्वान्नाशाद्यनुभवस्यान्यविषयत्वं तुल्यमित्याह । न च गुरुमत इत्यादिना । किञ्च सिद्धान्ते व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न-प्रतियोगिकाभावाङ्गीकाराद्वृत्तेरज्ञानत्वे ऽपि व्यधिकरणज्ञानत्वावच्छिन्नतत्प्रतियोगिकनाशाद्यनुभव उपपद्यत इत्याह । वृत्तेरज्ञानत्वे ऽपीति । अभ्युपगमाच्च न ज्ञानं नष्टमित्यनुभवानुपपत्तिरित्युत्तरेणान्वयः । व्यधिकरणाधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावानङ्गीकारे बाधकमाह । अन्यथेति । ननु प्रतियोगिनि प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टज्ञानस्याभावधीकारणस्यात्राभावान्नैतादृशो ऽनुभवः सम्भवीति चेत् । प्रतियोगिप्रतियोगितावच्छेदकज्ञानमात्रस्याभावधीकारणत्वात्तद्विशिष्टज्ञानत्वेन तस्य कारणत्वे गौरवात् । न चैवं प्रतियोगिनिर्विकल्पकादप्यभावधीः स्यादिति वाच्यम् । धर्मधर्मिमात्रगोचरनिर्विकल्पके मानाभावादिति भावः । तर्ह्युत्पत्त्यनुभवः कथमित्याशङ्क्य सो ऽपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकोत्पत्तिविषय इत्याह । एवमिति ॥

यथा सस्यविशिष्टा भूरुर्वराशब्दवाच्या एवं वृत्तिशबलं चैतन्यं ज्ञानसमुदायशक्त्याभिधीयत इति मतान्तरमाह । अथवेति ।

(ज्ञान शब्दस्यार्थान्तरत्वम्) अथवा वृत्तिशबलं चैतन्यं ज्ञानप-

देनाखण्डशक्त्याभिधीयते जन्यस्य घटादिव्यवहारानुकूलस्य प्रमातृधर्मस्य ज्ञानपदात्प्रतीतेः । तत्र च ज्ञानं नष्टमुत्पन्नमित्याद्यनुभवो मुख्य एव । पदार्थैकदेशनाशादिविषयस्याप्यनुभवस्य रूपं नष्टमित्यादेर्मुख्यत्वात् । एतेन स्फुरणोत्पादविनाशानुभवात्स्फुरणमुत्पद्यते विनश्यतीत्यपि नवीनोक्तं प्रत्युक्तम् । वृत्त्यतिरिक्तत्वेन स्फुरणावगमे तदनुभस्य बाधितत्वात् । वृत्तावेव स्फुरणाभेदारोपेण स्फुरणं नष्टमित्याद्यनुभवात् ।

यस्मादुत्पत्तिविध्वंसविज्ञानं वृत्तिगोचरम् ।
तस्मादनुभवो ऽनादिर्नित्यो वेदान्तमानतः ॥

स चानुभव एक एव भेदे प्रमाणाभावात् । अभेदे च प्रत्यक्षानुमितानुभवे ऽप्यनुभवानुगतबुद्धेर्भानत्वात् ॥

वृत्तेरप्यभिधेयत्वे हेतुमाह । जन्यस्येति । परमते रूपत्वविशिष्टरूपस्य रूपशब्दवाच्यत्वे ऽपि यथा रूपं नष्टमित्याद्यनुभवस्तदेकदेशव्यक्तिविषयो मुख्य एव एवं ज्ञानं नष्टमित्याद्यनुभवो ज्ञानशब्दवाच्यैकदेशवृत्तिविनाशादिविषयो ऽपि मुख्य एवास्मिन्मत इत्याह । तत्र च ज्ञानमिति । उत्पत्तिनाशानुभवस्य चैतन्योपाधिविषयत्वाभिधानादेव नवीनचोद्यमपि निरस्तमित्याह । एतेनेति किञ्च वृत्तिभिन्नत्वेन स्फुरणावगमदशायां स्फुरणं नष्ट-

मित्याद्यनुभव उत तद्भेदावगमदशायाम् । आद्ये व्यतिरिक्तस्फुरणस्य धर्मिग्राहकेण नित्यत्वेनैव सिद्धत्वान्नाशाद्यनुभवो भ्रम इत्याह । वृत्त्यतिरिक्तत्वेनेति । द्वितीये वृत्तिमेव स्फुरणतयावगत्य तन्नाशादिकमेवानुभूयत इत्याह । वृत्तावेवेति । अनुभवानित्यत्वे बाधकसद्भावाच्च तन्नित्यत्वं सिद्धमित्युपसंहरति श्लोकेन । यस्मादिति । वृत्त्यतिरिक्तस्फुरणसाधकेन मानेन लाघवानुगृहीतेन सिद्धमप्यनुभवैकत्वं परोक्तदोषनिरासेन दूषयितुमाह । स चेति । उत्पत्त्याद्यनुभववद्भेदानुभवोऽपि वृत्तिविषय इत्याह । भेद इति । प्रत्यक्षस्वकीयानुभवेषु अनुमितपरकीयानुभवेषु चानुभवानुभव इत्येकाकारबुद्धेरेक एवानुभवो विषय इति तदैक्यसिद्धिरित्याह । अभेदे चेति ॥

अनुगतबुद्धेरनुगतधर्मविषयत्वनियमाद्व्यक्तिभेदो वक्तव्य इति चोदयति । स्यादेतदिति ।

(अनुगतबुद्धौ पूर्वपक्षः) स्यादेतदनुगतबुद्धिर्जातिविषया, न व्यक्तिविषया, अनुगतप्रमात्वात्, घटानुगतप्रमावत् । अत एव जलभाजनादिप्रतिबिम्बितचन्द्रानुगतबुद्धौ न व्यभिचारः । घटानुभवो न भवति पटानुभव इति स्वरूपतो भेदप्रतीतेः । देवदत्तोऽनुभवति न यज्ञदत्त इत्याद्याश्रयभेदप्रतीतेश्च । न चानुभवो न स्वसमानधर्मवत्प्रतियोगिकपारमार्थिकभेदवान् उपाधिपरामर्श-

मन्त्रेणाविभाव्यमानभेदत्वादाकाशवद्वितिवाच्यम् । वृत्तिज्ञानस्य पक्षत्वे बाधात्तदन्यस्य चाप्रसिद्धेः हेतोरिच्छादौ व्यभिचाराच्चेति चेत् ।

साध्यान्तराभिप्रायेण व्यक्तिमात्रविषयत्वं निराकरोति । न व्यक्तिविषयेति । हेतुगतप्रमापदव्यावर्त्यमाह । अत एवेति । एकचन्द्रव्यक्तेरेवानेकचन्द्रत्वेन प्रतीतेस्तदनुगतानुभवस्याप्रमात्वान्न तत्र व्यभिचार इत्यर्थः । घटानुगतबुद्धौ प्रामाणिकभेदवद्व्यक्तिविषयत्वमुपाधिरित्याशङ्क्य साधनव्यापकत्वमाह । घटानुभव इति । सर्वानुभवस्यैकत्वे युगपदाश्रयभेदेन विधिनिषेधानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह । देवदत्तोऽनुभवतीति । प्रतिपक्षपराहतिमाशङ्क्य निराकरोति । न चानुभव इति । घटतद्रूपवृत्तिस्ववाचकाखण्डशब्दप्रवृत्तिनिमित्तवत् प्रतियोगिकस्वसमानसत्ताकतादात्म्यविरोधिभेदरहित इति साध्यार्थः । आकाशानुभवयोः स्ववाचकद्रव्यगुणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तद्रव्यत्वगुणत्ववत् । घटतद्रूपप्रतियोगिकतादात्म्यविरोधितद्भेदवत्त्वेन साध्यवैकल्यबाधपरिहाराय घटतद्रूपवृत्तीत्युक्तम् । कर्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तकर्मत्ववत् प्रतियोगिकभेदवत्त्वेनोक्तदोषपरिहारार्थं स्ववाचकेत्युक्तम् । एतदनुभवशब्दप्रवृत्तिनिमित्तैतदनुभवत्ववदेतत्प्रतियोगिकभेदाभावस्यैतस्मिन्नन्यैरप्यङ्गीकारात्सिद्धसाधनतापरिहारायाखण्डपदम् । सिद्धान्तेऽनुभवशब्दप्रवृत्तिनिमित्तानुभवत्वाधिकरणानुभवप्रतियोगिककल्पितभेदस्य पक्षेऽङ्गीकाराद्बाधपरिहारायोक्तधर्मवत्प्रतियोगिकतादात्म्यवि-

रोधीत्युक्तम् । स्वसिद्धान्ते ऽनुभवस्यानुभवान्तरतादात्म्यविरोधिभेदानङ्गीकारान्न वा बाधः । तर्हि परमते ऽप्यनुभवान्तरप्रतियोगिककल्पिततादात्म्यविरोधिभेदाभावात्सिद्धसाधनं स्यात्तन्निवृत्तये स्वसमानसत्ताकेत्युक्तम् । परमते ऽनुभवस्यानुभवत्ववदनुभवान्तरप्रतियोगिकसमानसत्ताकतादात्म्यविरोधितद्भेदवत्त्वाङ्गीकारान्न सिद्धसाधनमित्यर्थः । उपाधिपरामर्शमन्तरेण तद्भेदवत्त्वेनाप्रमीयमाणत्वादिति हेत्वर्थः । तथा च परमते कथमपि स्वप्रतियोगिकभेदस्याकाशे ऽभावेन साधनवैकल्यशङ्का निरस्ता । परमते पक्षे ऽसिद्धिपरिहारार्थमुपाधिपरामर्शमन्तरेणेत्युक्तम् । एतदनुमाने वृत्तिज्ञानं पक्षः तदतिरिक्तानुभवो वा, उभयथाप्यनुपपत्तिरित्याह पूर्ववादी । वृत्तीति । घटेच्छा न भवति पटेच्छेत्युपाधिपरामर्शपूर्वकभेदस्य प्रमीयमाणत्वात्तत्र व्यभिचार इत्याह । हेतोरिति ॥

सिद्धान्ती तावदनुभवानुगतबुद्धिर्जातिविषया अनुगतप्रमात्वादिति परानुमाने पक्षं विकल्पयति । किं वृत्तीति ।

(तदुत्तरं विकल्पनेन) किं वृत्तिविषयानुगतबुद्धिं पक्षीकृत्य जातिविषयत्वं साधयसि किं वा तदतिरिक्तानुभवविषयां यस्या अनुगतबुद्धेर्व्यक्तिविषयत्वमस्माभिरिष्यते तां वा सामान्येन । नाद्यः सिद्धसाधनत्वात् । न द्वितीयः सिद्ध्यसिद्धिव्याघातात् । तत्साधकस्य लाघवतर्कसहकृतानुमान-

स्यानुगतबुद्धेश्च तदेकत्वगोचरत्वात् । न तृतीयः आकाशानुगतबुद्धौ व्यभिचारात् । औपाधिकधर्मविषयानुगतबुद्धौ व्यभिचाराच्च । न चानुगतविषयत्वमात्रं साध्यं विवक्षितम् । अनेकान्तःकरणवृत्त्यनुगतानुभवविषयत्वेन सिद्धसाधनात् । न चानुगतधर्मविषयत्वं साध्यम् । अप्रयोजकत्वात् । तत एव यद्विशेष्यकानुगतबुद्धिः सा तदनुगतविषयेति निरस्तम् । घटत्वमित्याद्यनुगतबुद्धौ व्यभिचारश्च । नानाविशेष्यकानुगतबुद्धित्वं हेतुरिति चेन्न । असिद्धेः । जातिविषयत्वादेव तत्साधने परस्पराश्रयात् ॥

वृत्तावनुगतजात्यङ्गीकारादाद्ये सिद्धसाधनमाह । नाद्य इति । द्वितीये तस्यासिद्धावाश्रयासिद्धिः सिद्धौ वा वृत्तिव्यतिरिक्तानुभवसाधकमानेन तदेकत्वादेरपि सिद्धेर्धर्मिग्राहकमानविरोध इत्यभिप्रेत्याह । न द्वितीय इति । तृतीये किं यथाश्रुतमेव साध्यमुतानुगतविषयकत्वं किं वानुगतधर्मविषयकत्वम् । नाद्यः घटकराद्यवच्छिन्नाकाशानुगतबुद्धौ व्यभिचारादित्याह । न तृतीय इति । मृत्तन्त्वादिकारणेषु कारणत्वानुगतबुद्धौ व्यभिचारश्चेत्याह । औपाधिकेति । द्वितीयं सिद्धसाधनेन दूषयति । न चानुगतेति । अप्रयोजकत्वादेव नियमान्तरमप्यनुपपन्नमित्याह । तत एवेति । किञ्च यद्विशे-

व्यक्तानुगतबुद्धिः सा तदनुगतविषयेत्यत्र किं बुद्धेरनुगतत्वमनेकविषयकत्वे सत्येकाकारत्वमुतानेकविशेष्यकत्वे सत्येकाकारत्वम् । आद्ये ऽनेकघटविषयकैकघटत्वविशेष्यकानुगतबुद्धौ व्यभिचारमाह । घटत्वमिति । द्वितीयं शङ्कते । नानेति । अस्मन्मते ऽनुभवानुगतत्वबुद्धेरनेकविशेष्यकत्वमसिद्धमित्याह । नेति । विमता अनेकविशेष्यका जातिविषयत्वादित्यनुमानात्तत्सिद्धिरित्याशङ्क्याह । जातीति ॥

ननु यज्ञदत्तानुभवनाशकालीनोत्पत्तिको देवदत्तानुभवस्ततो भिन्नस्तन्नाशकालोत्पत्तिकत्वात्तत्कृतिवदित्यनुमानात्तदनुभवभेदसिद्धिरित्यत आह । एनेतेति ।

(अनुभवभेदासिद्धिः) एतेन समकालोत्पत्तिविनाशवन्तौ देवदत्तयज्ञदत्तानुभवावन्योन्यं भिन्नौ एककालोत्पत्तिविनाशप्रतियोगित्वात्सम्मतवदिति परोक्तं परास्तम् । उत्पत्तिविनाशवद्वृत्तीनां भेदाङ्गीकारात् । तदतिरिक्तज्ञाने च पक्षतावच्छेदकहेत्वोरसिद्धेः । अत एव कारणभेदात्कार्यज्ञानभेदानुमानमपि परास्तम् । नाप्याश्रयभेदात्तदनुमानं जातौ व्यभिचारात् । कार्यत्वे सतीति विशेषणे च संयोगादौ व्यभिचारात् । असिद्धेश्च । अत एव विशे-

षगुणत्वादित्यपि न हेतुः । असमवेतस्यानुभवस्याविशेषगुणत्वात् ॥

यथाश्रुतप्रयोगे एकैकानुभवे समकालोत्पत्तिविनाशवत्त्वाभावात्समुदायस्य समुदायिव्यतिरेकेणाभावादसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् । किमस्मिन्ननुमाने वृत्तिज्ञानं पक्षः, तदतिरिक्तानुभवो वा, उभयथाप्यनुपपन्नमित्याह । उत्पत्तीति । चैत्रानुभवो मैत्रानुभवाद्भिन्नः तद्भिन्नसामग्रीकत्वादित्यनुमानमपि सिद्धसाधनतया ऽसिद्ध्या वा निरस्तमित्याह । अत एवेति । चैत्रानुभवो मैत्रानुभवाद्भिन्नः तद्भिन्नाश्रयत्वादित्याशङ्क्याह । नापीति । कार्यत्वे सति भिन्नाश्रयत्वं हेतुः । तथाच न जातौ व्यभिचार इत्याशङ्क्याह । कार्यत्वे सतीति । वृत्तिव्यतिरिक्तज्ञाने विशेषणविशेष्ययोरसिद्धिरित्याह । असिद्धेश्चेति । चैत्रो ऽनुभवति न मैत्र इति व्यवस्था च मैत्रान्तःकरणोपहितानुभवस्य विषयसम्बन्धाभावादेवोपपद्यत इति भावः । तर्हि भिन्नाश्रयत्वे सति विशेषगुणत्वं हेतुः । तथाच न संयोगादौ व्यभिचार इत्याशङ्क्य पूर्ववदसिद्ध्या दूषयति । अत एवेति ॥

एवमनुभवभेदे ऽनुमानं निरस्य प्रत्यक्षमप्यनूद्य निरस्यति । यत्त्विति ।

(अनुभवभेदे न प्रत्यक्षं प्रमाणम्) यत्त्वनुभवभेदे प्रत्यक्षं प्रमाणमिति तन्न । अनुभवस्यैकत्वे ऽपि घटज्ञानं न भवति पट-

ज्ञानमित्यनुभवोपपत्तेः । एकस्मिन्नपि ज्ञाने विषयभेदावच्छिन्नप्रतियोगिकभेदाश्रयात् । एकस्मिन्नपि वृक्षे अवच्छेदभेदेन कपिसंयोगवदन्योन्याभावस्य मूले वृक्षः कपिसंयोगवानग्रे नेत्यनुभवात् । परेणापि भ्रान्तिज्ञाने ऽप्येकस्मिन्धर्म्यंशविभ्रमो नेत्यनुभवाभ्युपगमात् । ज्ञानभेदानुभवस्य वृत्तिविषयत्वाच्च । तस्माद्यत्र स्पष्टमन्यतः प्रमाणाद्व्यक्तिभेदः सिद्ध्यति तत्रानुगतत्वबुद्धिर्जातिविषया यत्र तु न तथा किन्तु सन्देहः तत्र लाघवाद्व्यक्तिरेव तद्विषयः । लाघवस्य प्रमाणान्तर इव प्रत्यक्षे ऽपि सहकारित्वादिति ज्ञाने सन्दिग्धभेदे ऽनुगतबुद्धिर्व्यक्तिविषया ॥

घटपटानुभवयोः स्वरूपेणाभेदे ऽपि घटावच्छिन्नानुभवप्रतियोगिकभेदवत्त्वात्पटानुभवस्य तद्विषयत्वेन भेदप्रत्यक्षोपपत्तिरित्याह । अनुभवस्येति । एकस्मिन्नपि अवच्छिन्नस्वप्रतियोगिकभेदवत्त्वे दृष्टान्तमाह । एकस्मिन्नपीति । परमते ऽप्येकत्वेन सम्मतानुभवे धर्म्यंशावच्छिन्ने तस्मिन्प्रकारावच्छिन्नतत्तादात्म्यनिषेधो ऽङ्गीकृत इत्याह । परेणापीति । भेदानुभवस्य वृत्त्यतिरिक्तप्रकाशविषयत्वमङ्गीकृत्याविरोध उक्त इदानीं तद्विषयत्वमेव नास्तीत्याह । ज्ञानभेदेति । तदनुभवाभेदे ऽपि न

प्रमाणमस्तीत्याशङ्क्यैकविषयानुगतबुद्धिरेव गौरवेण जातिकल्पनानुपपत्तौ तदैक्ये प्रमाणमित्युपसंहरति । तस्मादिति । सामान्येनोक्तमर्थं प्रकृते योजयति । इति ज्ञान इति ॥

अनुगतबुद्धेर्जातिविषयत्वनियमाभावे इच्छाद्यनुगतबुद्धिरपि व्यक्तिविषया स्यात्तथा च तदेकत्वमपि स्यादित्याशङ्क्याह । एतेनेति ।

(अनुगमस्य जातिविषयत्वे ऽपीच्छाव्यक्तिभेदः)

एतेनानुगतबुद्धेर्जातिविषयत्वादन्यथेच्छादिव्यक्तिरप्येकैव स्यात्तस्या अनुगतबुद्धिविषयत्वादिति निरस्तम् । अन्तःकरणगतेच्छातिरिक्तेच्छायां प्रमाणाभावात् । तस्याश्च कारणभेदानुविधायित्वादुत्पत्तिविनाशानुभवाच्च स्पष्टो भेद इति तदनुगतबुद्धेर्जातिविषयत्वात् ॥

किमिच्छानुगतबुद्धेरहमर्थधर्मभूतेच्छाया ऐक्यं विषय इत्युच्यत उत तद्व्यतिरिक्तेच्छायाः । न द्वितीय इत्याह । अन्तःकरणेति । न चायमेवानुगतानुभवस्तत्र प्रमाणमिति वाच्यम् । धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनाया लघीयस्त्वेन प्रसिद्धेच्छास्वेव जातिकल्पनया प्रामाण्योपपत्तेः । वृत्तिव्यतिरिक्तानुभवस्य त्वनेकप्रमाणसिद्धत्वान्नास्य न्यायस्यावतार इति भावः । आद्ये व्यक्ति-

भेदस्य निश्चितत्वेन लाघवानवताराज्जातिविषयकत्वं वक्तव्यमित्याह । तस्याश्चेति ॥

संविदभेदे ऽनुमानमपि प्रमाणमित्याह । प्रयोगश्चेति ।

(संविदभेदेऽनुमानप्रामाण्यम्) प्रयोगश्च वृत्तिव्यतिरिक्ता संवित् स्वप्रतियोगिकस्वसमानसत्ताकयावद्भेदरहिता प्रमाणतो ऽविभाव्यमानतद्भेदत्वात् चन्द्रादिवत् । न च दृष्टान्ते साधनवैकल्यम् । तद्भेदवत्तया प्रमीयमाणत्वाभावस्य विवक्षितत्वात् । न चाश्रयासिद्धिः । वृत्त्यतिरिक्तसंविदः पक्षस्य निरूपितत्वात् । न च हेत्वसिद्धिः । संविद्भेदे प्रमाणाभावस्योक्तत्वात् । गौरवं च विपक्षे बाधकस्तर्कः । अयमेव हेतुरुपाधिपरामर्शमन्तरेणाविभाव्यमानभेदत्वादित्यनेन सूचितः ॥

वृत्तिज्ञाने बाधपरिहाराय वृत्त्यतिरिक्तेति । दृष्टान्ते साध्यवैकल्यपरिहाराय स्वप्रतियोगिकेति । स्वशब्दः समभिव्याहृतपरः । पक्षे बाधपरिहाराय स्वसमानसत्ताकेति । व्यक्तिविशेषे स्वप्रतियोगिकभेदाभावेन सिद्धसाधनतापरिहाराय यावदिति चोक्तम् । एतदनुमाननिष्कर्षश्च पूर्वपक्ष एव दर्शित इति नात्र किञ्चिदुच्यते । तद्भेदत्वादिति । स्वप्रतियोगिकभेदवत्त्वादित्यर्थः । तावत्युक्ते

विरोधः स्यात्तन्निरासाय प्रमाणतो विभाव्यमानेति विशेषणम् । चन्द्रादिवदिति । प्रतिबिम्बचन्द्रादिवदित्यर्थः । ननु परमते प्रतिबिम्बचन्द्रे चन्द्रप्रतियोगिकभेदाभावेन साधनविशेष्यविकलो दृष्टान्त इति चेन्न । अपरोक्षतया प्रतीयमानत्वानुपपत्त्या तत्राप्यनिर्वचनीयभेदस्यावश्यकत्वात् । अथवा स्वप्रतियोगिकभेदवत्तया प्रमाणायोग्यत्वस्य हेतुत्वेन विवक्षितत्वान्नायं दोष इत्याह । न चेति । यदुक्तं पूर्वपक्षे तदन्यस्य चासिद्धेरिति तत्राह । न चाश्रयासिद्धिरिति । तर्हि तन्मते संविद्भेदस्य प्रामाणिकत्वादसिद्धो हेतुरित्यत आह । न च हेत्वसिद्धिरिति । संविद्भेदस्य प्रामाणिकत्वात्पारमार्थिकत्वे व्यक्त्यानन्त्यं जातिश्चेत्यप्रामाणिकानेककल्पनागौरवमित्याह । गौरवञ्चेति । आचार्यानुमानेऽप्युक्तहेतोरेव विवक्षितत्वान्नेच्छादौ व्यभिचार इत्यभिप्रेत्याह । अयमेवेति ॥

यथाश्रुतेऽपि तदनुमाने न दोष इत्याह । अस्तु वेति ।

(यथाश्रुतानुमानेऽपि न दोषः) अस्तु वा यथाश्रुत एव । न चेच्छादौ व्यभिचारः । तत्र हीच्छैव विषयपरामर्शाधीनपरामर्शा तस्या विषयनिरूप्यत्वान्न तद्भेदः । इच्छाज्ञाने सति तद्विषयपरामर्शं विना तद्भेदा-

परामर्शादर्शनात् । धर्मिप्रतियोगितदवच्छेदकव्यतिरिक्तविषयज्ञानस्य भेदज्ञानेऽनुपयोगाच्च । संवित्तु स्वप्रकाशानपेक्ष्यविषयप्रकाशं प्रकाशते तद्भेदस्त्वन्वयव्यतिरेकसहचारदर्शनात् विषयपरामर्शाधीनपरामर्शः । संवित्संवित्प्रतियोगिकभेदवती न, संवित्त्वात्, व्यतिरेकेण घटवत् । न चाप्रयोजकत्वम् । लाघवेनासंवित्त्वे संविदन्यत्वस्यैव प्रयोजकत्वात् संविदद्वितीयत्वसिद्धेः । न चैवमघटत्वे घटान्यत्वं प्रयोजकमिति घटाद्वितीयत्वापत्तिः । प्रमाणप्रतिपन्नभेदघटादौ बाधितस्य लाघवस्यानवतारात् । गुरोरपि घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकभेदवत्त्वस्य यावत्घटभेदाश्रयत्वस्य वा तत्र प्रयोजकत्वात् । अन्यथाकाशादन्यत्वादेरप्यनाकाशत्वादावप्रयोजकत्वापातादिति ॥

तत्रोक्तं दोषं परिहरति । न चेच्छादाविति । इच्छादिभेदस्योपाधिपरामर्शमन्तरेणाविभाव्यमानत्वं तत्परामर्शाधीनप्रतीतिकत्वे स्यात्, न चैतदस्ति उपाधिपरामर्शस्येच्छाप्रतीतावेव हेतुत्वादित्याह । तत्र हीति । यद्यपि सिद्धान्ते इच्छाप्रतीतेः केवलसाक्षिरूपत्वान्न विषयपरामर्शापेक्षा, तथापि तद्भेदप्रतीतेरपि साक्षिरूपत्वान्न तदपेक्षेति तुल्यम् । व्यतिरेकाभावान्न विष-

यज्ज्ञानस्य भेदज्ञाने उपयोग इत्याह । इच्छाज्ञान इति । किञ्च भेदज्ञाने धर्मिप्रतियोगिज्ञानं तयोरवच्छेदकज्ञानं च कारणं इच्छाप्रतियोगिकभेदे विषयस्य धर्मिप्रतियोगितदवच्छेदकत्वाभावान्न विषयज्ञानं भेदज्ञाने हेतुरित्याह । धर्मीति । न च तत्र धर्म्याद्यवच्छेदको विषय एवेति वाच्यम् । अविद्यमानस्य विषयस्य विद्यमानधर्म्याद्यवच्छेदकत्वायोगात् । घटीयत्वपटीयत्वादेरेवेच्छास्वाभाविकधर्मस्य तदवच्छेदकत्वात् । तस्यैव विषयपरामर्शाधीनज्ञानत्वादेकविषयानेकेच्छायां तदसम्भवादिति भावः । तर्हि इच्छावत्संविदेव विषयपरामर्शाधीनपरामर्शा न तद्भेद इत्यत आह । संवित्त्विति । घटाद्युपहितसंविदः स्वप्रकाशाया एव धर्मिप्रतियोगित्वाद्विषयपरामर्शस्य तत्रोपयोगाभावात्तद्भेदज्ञान एवोपयोग इत्याह । तद्भेदस्त्विति । संविदैक्ये व्यतिरेक्यनुमानमप्याह । संविदिति । संवित्संवित्प्रतियोगिकभेदवत्त्वरहितेति साध्यार्थः । तथाच घटसंविदः पटसंवित्प्रतियोगिकभेदवत्त्वे ऽपि स्वप्रतियोगिकभेदाभावमात्रेण न सिद्धसाधनता । नापि बाधः । संविदः संविदन्यत्वस्यैवासंवित्त्वे प्रयोजकत्वात् । संविदः संविद्भेदवत्त्वे ऽसंवित्त्वमेव स्यादित्याह । लाघवेनेति । तर्हि घटत्वानधिकरणत्वे घटान्यत्वमेव प्रयोजकमिति द्वितीयो घटो न स्यादिति चेन्न । घटभेदस्य प्रामाणिकत्वेन तत्र लाघवानवतारादि-

त्याह । न चैवमिति । उक्तलाघवानङ्गीकारे शब्दाश्रयत्वराहित्ये आकाशान्यत्वमात्रं त्वदभिमतप्रयोजकं न स्यादित्याह । अन्यथेति ।

उक्तानुभवस्य गुणत्वेऽपि तत्स्वरूपतानुपपत्तेरगुणत्वमर्थसिद्धमपि मुखतो निरूपयितुमाह । स चानुभव इति ।

स चानुभवो न गुणः । कस्य चिद्गुणिनोऽनिरूपणात् । जानामीत्यहङ्काराश्रयत्वप्रतीतेश्च वृत्तिविषयत्वात् । स्यादेतत् । अनुभव उपलब्धिरिति पर्यायः । उपलब्धिश्च न वृत्तिरिति तवाभिमतम् । सा चाहङ्काराश्रययोऽनुभूयते अहमुपलभेऽनुभवामीति प्रतीतेः । किञ्च संविद्गुणः अनित्यत्वे सत्येकेन्द्रियग्राह्यत्वात् । गुणश्च गुण्याश्रयः रूपवत् । गुणी च परिशेषादहङ्कार एव । अहङ्कारस्य संविदनाश्रयत्वे प्रतिसन्धातृत्वप्रवृत्त्याद्यनुपपत्तेः तदाश्रयवृत्तेरर्थाप्रकाशकत्वात् । अन्यानुभवादन्यस्य प्रतिसन्धाने प्रवृत्तौ वाऽतिप्रसङ्गात् । परिशेषाच्च संविद्गुणः । तथा हि न सा द्रव्यम् । तद्व्यवस्थापकगुणाभावात् । संख्यादिपञ्चकमस्तीति चेन्न । तत्र प्रमाणाभावात् । प्रत्यक्षद्रव्यस्य विशेषगुणवत्त्वव्याप्तेश्च ।

क्वापि बुद्ध्यादिकं तद्गुणः। तस्याहमनुभवगो-चरधर्मत्वात्। संविदस्त्वमते ऽपि निर्गुणत्वात्। क्रियात्वे चानित्यत्वादिप्रसङ्गात्। अनेकसमवा-याभावेनासामान्यात्मत्वात्। प्रत्यक्षत्वेनाविशेष-त्वादिति॥

अहङ्कार एव ज्ञानगुणितया प्रतीयत इत्यत आह। जानामीति। वृत्तिव्यतिरिक्तानुभवस्याप्यहङ्काराश्रयत्वम नुभूयत इति चोदयति। स्यादेतदिति। अनुमानमपि संविदो ऽहङ्कारगुणत्वे प्रमाणमित्याह। किञ्चेति। आ-त्मनि घटे च व्यभिचारवारणाय हेतौ विशेषणद्वयम्। अत्र चैकेन्द्रियग्राह्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वान्न प्रमा-विशेषे व्यभिचारः। स्मृतेरहङ्कारधर्मत्वानुपपत्तिरप्यह-ङ्कारस्याहङ्कारधर्मत्वे मानमित्याह। अहङ्कारस्येति। वृत्तेरहङ्कारधर्मत्वात्तत एव स्मृत्युपपत्तिरित्यत आह। तदाश्रयवृत्तेरिति। स्मृतिजनकसंस्कारस्यार्थप्रकाशाधी-नत्वाद्वृत्तेश्चेच्छादिवज्जडतया संस्कारानाधायकत्वान्न तत एव स्मृत्युपपत्तिरित्यर्थः। तर्ह्यहङ्काराश्रिता स्मृति-स्तदनाश्रितानुभवाद्भवत्वित्यत आह। अन्यानुभवा-दिति। किञ्च सिद्धान्ते ऽपि द्रव्याद्यनन्तर्भावादनुभ-वस्य गुणत्वं वक्तव्यमित्याह। परिशेषाच्चेति। विशे-षगुणाभावे ऽपि सामान्यगुणवत्त्वं शङ्कते। संख्या-दीति। रूपादाविव संख्यादिव्यवहारस्यान्यथापि सम्भवा-

त्रानुभवे तदस्तीत्याह । न तत्रेति । प्रत्यक्षस्यानुभवस्य द्रव्यत्वे विशेषगुणेनापि भवितव्यं स च नास्तीत्यभिप्रेत्याह । प्रत्यक्षेति । तर्हि वृत्तिज्ञानादिकमेव तद्विशेषगुण इत्यत आह । नापि बुद्ध्यादीति । गुणवत्त्वं सिद्धान्तविरुद्धमपीत्याह । संविद इति । कर्मण्यप्यनन्तर्भावमाह । क्रियात्वे चेति । परमते आत्मत्वेन तुल्यव्यक्तित्वात् सिद्धान्ते आश्रयभेदाभावाच्च न सामान्यमित्याह । अनेकसमवायेति । आश्रयभेदाभावान्न समवायो ऽपि । अनुभवस्य विशेषत्वं निराकरोति । प्रत्यक्षत्वेनेति । तस्मात्पारिशेष्यादनुभवो गुण इति इति शब्दार्थः ॥

गुणत्वे ऽपि बाधकं शङ्कते । नन्विति ।

(गुणत्वे बाधकपरिहारौ) नन्वहङ्कारसंविदोः सम्बन्धः केन गृह्यताम् । न तावत्स्वेनैव, स्वस्य स्वाविषयत्वेन स्वसम्बन्धाविषयत्वात् । नाप्यन्येन । स्वप्रकाशसंविदो ज्ञानान्तरागोचरत्वादिति चेन्न । विशिष्टज्ञाने हि सम्बन्धिद्वयं सम्बन्धश्च प्रकाशत इति नियमो न तु विषयतया प्रकाशत इति । अन्यथा चैतन्यान्तःकरणतादात्म्यस्याप्यप्रकाशप्रसङ्गात् । ततश्चाहङ्कारस्तस्य संवित्सम्बन्धश्च संविद्विषयतया प्रकाशते । संविच्च स्वयमेव प्रकाशते । न चैवमेकज्ञानवर्ति ज्ञानान्तरे न स्यात् एकस्यैव-

वति रूपान्तरमिवेति वाच्यम् । शब्दवदविरोधात् । न चैवमपि ज्ञानद्वयस्य स्थितिरनुपपन्ना तन्नियमस्य जन्यज्ञानविषत्वादिति चेत् ।

यस्यानुभवस्याहङ्कारसम्बन्धो ग्राह्यः स एव तद्ग्राहक उतानुभवान्तरमिति किं शब्दार्थः । आद्यं दूषयति । न तावदिति । स्वसम्बन्धाविषयत्वादिति । स्वविशेषितसम्बन्धाविषयत्वादित्यर्थः । द्वितीये स्वप्रकाशत्वानुपपत्तिरित्याह । नापीति । आद्यं पक्षमादाय परिहरति । नेति । विशिष्टज्ञाने विशेषणादेर्विषयत्वेन भाननियमे बाधकमाह । अन्यथेति । तर्ह्यहमनुभवामीति विशिष्टज्ञाने न को ऽपि विषय इत्याशङ्क्य जडांशस्य विषयत्वमित्याह । ततश्चेति । संविदो ऽहङ्कारधर्मत्वे तत्र कादाचित्कज्ञानानुपपत्तिरित्याशङ्क्य विभुगुणत्वान्नेयमनुपपत्तिरिति शङ्कितं परिहरति । न चैवमिति । एकज्ञानवतीति । ज्ञानान्तरोत्पत्तावपि स्थितिरनुपपन्नेत्याशङ्क्याह । न चैवमपीति ॥

शङ्कितमनुभवगुणत्वं दूषयितुमुक्तमनुस्मारयति । निरूपितन्तावदिति ।

(अनुभवगुणत्वदूषणम् ।) उच्यते । निरूपितं तावत्सकलसंविदामेकत्वं नित्यत्वं च । तत्र यद्यभिन्ना देवदत्तयज्ञदत्तादिसंविदहमर्थेषु समवायेन तादात्म्येन वा वर्तेत

तदा गुणता स्यात् । नित्यत्वे सत्यनेकसमवायात् । न चैकस्मिन्नहमर्थ एव संविद्वर्तत इति वाच्यम् । जीवान्तरस्य व्यवहाराभावप्रसङ्गात् । अहङ्काराश्रयज्ञानस्योत्पत्तिविनाशानुभवाच्च । नन्वहङ्कारे नित्यानित्यज्ञानाङ्गीकारान्नानुभवविरोध इति चेन्न । अहमर्थसमवेतनित्यानुभवे प्रमाणाभावात् । बाधकस्योक्तत्वाच्च । न च संविदो जातित्वमेवास्तु तथाप्यहमर्थातिरिक्तात्मा सिध्येदि तिवाच्यम्। तस्या आत्मत्वेन तुल्यव्यक्तित्वात् । अहमर्थातिरिक्तनित्याद्वितीयसंविदभ्युपगमे सैवाहमनुभवगोचराद्यधिष्ठानमस्तु जडाजडयोर्वास्तवतादात्म्यानुपपत्तेः । कल्पिततादात्म्यस्यान्यतरकल्पनां विनाऽयोगात् । चैतन्यस्य कल्पितत्वे जडतया जगदान्ध्यप्रसङ्गात् । तस्याहङ्कारवृत्तित्वायोगात् । एतेन मा भूदहङ्कारतादात्म्यस्य तत्राहङ्कारारोपं विना ऽसम्भवात् ॥

नित्यस्यैकस्यानुभवस्य बह्वहमर्थधर्मत्वे सामान्यलक्षणवत्त्वाद्गुणत्वक्षतिरित्याह । तत्र यदीति । ईश्वरज्ञानवदेकत्रैव वर्ततामित्याशङ्क्याह । न चैकस्मिन्निति । अहङ्कानित्यानुभवस्याहङ्कारधर्मत्वमप्यनुपपन्नमित्याह । अहङ्का-

रेति । उत्पत्त्याद्यनुभवस्य वृत्तिविषयत्वाद्व्यतिरिक्तनित्यानुभवो ऽपि तत्र सम्भवतीति चोदयति । नन्वहङ्कार इति । अहमुपलभ इत्याद्यनुभवस्यानित्यज्ञानविषयत्वान्नित्यानुभवस्याहमर्थधर्मत्वे प्रमाणं नास्तीत्याह । अहमर्थेति । तस्याहमर्थधर्मत्वे ऽपि किं गुणत्वमुत जातित्वम् । नाद्यः गुणवैधर्म्यस्योक्तत्वादित्याह । बाधकस्येति । द्वितीयं दूषयति । न चेति । जातित्वे ऽपि बाधकसत्त्वादिति हेतुमाह । तस्या इति । किञ्च समवायस्य निरसिष्यमाणत्वादहमर्थसंविदोस्तादात्म्यमेव सम्बन्धः स्यात्, तथा च तयोर्वास्तवतादात्म्यानुपपत्तेः संविद्येवाहङ्कारो ऽध्यस्त इत्याह । अहमर्थातिरिक्तेति । तर्हि दूरस्थवनस्पत्योरिव स्वतन्त्रस्यैवाहङ्कारस्य तत्तादात्म्यं कल्प्यतामित्याशङ्क्याह । कल्पितेति । वनस्पत्योः पृथक् स्वातन्त्र्येणोपलम्भात्तादात्म्यमात्रं कल्पितमिह तूभयोः पृथक् सत्त्वे मानाभावादन्यतरकल्पनावश्यकीत्यर्थः । तर्हि संविदेवाहङ्कारे कल्पितास्त्वित्यत आह । चैतन्यस्येति । एतेनेति । स्पष्टार्थः ॥

अत्र चिरन्तनदासेनाहमर्थधर्मस्यैवानुभवस्य नित्यत्वमेकत्वं चाभ्युपेत्य प्रतिकर्मव्यवस्थाकारणमुपयोगश्च दर्शितस्तन्मतमनुवदति दूषयितुम् । यत्त्वात्रेति ।

(चिरन्तनमतखण्डनम् ।) यत्त्वात्र केन चिदुक्तं नित्यमेकमेवाहमर्थसमवेतं ज्ञानं वृद्धिह्रासाभ्यां विषयसंयोगविभा-

गवत् सविषयमुत्पत्तिविनाशवच्चानुभूयते। अत एव जानामीत्यनुभवो ऽपि युज्यत इति तन्न। ज्ञानस्य गुणत्वे सङ्कोचविकाशयोरसम्भवात्। द्रव्यत्वे चानन्तपरिमाणस्य निरवयवत्वान्निष्क्रियत्वाच्च तदसम्भवादणुपरिमाणत्वे जगदान्ध्यप्रसङ्गाच्च। मध्यमपरिमाणत्वं चैकं नित्यमित्यभ्युपगमव्याघातात्। कथं तर्ह्यहमुपलभ इति तस्याहङ्काराश्रयत्वानुभव इति चेन्न। स्वतन्त्रोपलब्धेरेव वृत्तिप्रतिबिम्बतया तदाश्रयात्वानुभवात्। यच्च गुणत्वसाधकानुमानं तदसिद्धमुपलब्धेर्नित्यत्वादनुव्यवसायस्य निरस्तत्वाच्च॥

विकल्पासहत्वान्नैतदपि साध्वित्याह। तन्नेति। किं तन्मते ज्ञानस्य गुणत्वमुत द्रव्यत्वम्। आद्ये निरवयवत्वात्तस्य सङ्कोचादिर्न सम्भवतीत्याह। ज्ञानस्येति। द्वितीये ऽपि किमनन्तपरिमाणमुताणुपरिमाणं किं वा मध्यमपरिमाणम्। आद्ये निरवयवत्वाद्वृद्धिह्रासायोगः, निष्क्रियत्वाद्विषयसंयोगाद्ययोग इत्याह। द्रव्यत्व इति। द्वितीये सङ्कोचाद्ययोगस्तदवस्थः। दूषणान्तरमाह। अणुपरिमाणत्व इति। अहमर्थधर्मस्य तस्य विषयसम्बन्धाभावादित्यर्थः। तृतीयं दूषयति। मध्यमेति। अनुभवस्य स्वातन्त्र्ये कथं पारतन्त्र्यप्रत्यय इति। चोदयति।

कथं तर्हीति । स्थलाश्रितजलप्रतिबिम्बितस्य चन्द्रस्य स्थलाश्रितत्वप्रतीतिवदहङ्कारधर्मवृत्तिप्रतिबिम्बितानुभवस्याहमर्थसम्बन्धितया प्रतीतिः स्वतन्त्रस्याप्युपपद्यत इत्याह । न स्वतन्त्रोपलब्धेरिति । अनित्यत्वे सत्येकेन्द्रियग्राह्यत्वादिति हेतुः सर्वथाप्यसिद्ध इत्याह । यच्चेति ।

प्रसङ्गागतानुव्यवसायनिराकरणे युक्त्यन्तरं समुच्चिनोत्यन्यदपि पराभिमतं दूषयितुम् । इतो ऽपीति ।

(युक्त्यन्तरेणानुव्यवसायनिरासः ।) इतो ऽपि ज्ञानं नानुव्यवसायगम्यम्।

ज्ञानभेदे हि मनःसंयोगः संयोगभेद एव प्रयोजकः धारावहनबुद्धौ तथा क्लृप्तत्वात् । ननु धारावहनबुद्धौ सामग्रीभेदाद्भेदस्तद्भेदश्च विशेषणज्ञानप्रागभावभेदात् । न च विशेषणज्ञानं विशिष्टज्ञाने न कारणमिति वाच्यम् । अनुमित्यादौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वात् । विशिष्टज्ञानमात्रस्य लाघवात्तज्जन्यत्वावधारणात् । न च प्रागभावो न हेतुरिति वाच्यम् । तथा सति दण्डादौ सत्युत्पन्नस्य पुनरुत्पत्त्यापत्तेः सामग्र्याः कार्यजनकत्वनियमात् । न चैका सामग्र्येकमेव कार्यमुत्पादयतीति वाच्यम् । कार्याभावस्य कारणाभावप्रयोज्यत्वनियमात् । प्रागभावः कार्यसमयातिवर्ती कथं हेतुरिति चेन्न । पूर्ववर्तित्वेन हेतुत्वात् । कार्यसम-

यवर्त्तित्वेन गौरवेणाकारणत्वादिति । उच्यते । विशिष्टज्ञाने न विशेषणज्ञानं हेतुः मानाभावात् । अथ जन्यविशिष्टप्रत्यक्षं जन्यविशेषणज्ञानजन्यं जन्यविशिष्टज्ञानत्वात् अनुमितिवदिति चेन्न । विशिष्टप्रत्यक्षस्य सर्वसम्प्रतिपन्नविशेष्यसन्निकर्षादिजन्यत्वेनाप्रयोजकत्वात् । न च लाघवेनानुमित्यादौ विशिष्टज्ञानत्वेन विशेषणज्ञानजन्यत्वसिद्धेः प्रत्यक्षे ऽपि तथात्वमिति वाच्यम् । अनुमित्यादेरपि व्याप्तिसंस्कारसहकृतलिङ्गज्ञानस्य जनकत्वेन विशेषणज्ञानस्याजनकत्वात् । न च व्याप्त्यनुभव एव संस्कारद्वारानुमितौ हेतुरिति वाच्यम् । तस्यापि व्याप्तिज्ञानत्वेन कारणत्वात् । साध्याविषयत्वाच्च । अभावत्वप्रतियोगित्वविशिष्टज्ञाने व्यभिचाराच्च । तस्य सविकल्पकैकवेद्यत्वात् । अनुमितिदृष्टान्तेन विशेषज्ञानजन्यत्वस्याप्यनुमातु शक्यत्वाच्च । अस्तु तथा निर्विकल्पक उभयोरपि प्रतीतेरिति चेन्न । सविकल्पकैकवेद्याभावादेरप्रत्ययप्रसङ्गात् । तस्मान्न विशेषणज्ञानं विशिष्टज्ञाने हेतुरिति न तद्भेदात् सामग्रीभेदः ॥

व्यवसायजनकमनःसन्निकर्षादन्य एव तत्संयोगो ऽनुव्यवसायजनको वक्तव्यः, तथा च तत्काले व्यवसायाभावादनुव्यवसायो ऽनुपपन्न इति वक्तुं संयो-

गभेदस्यावश्यकतामाह । ज्ञानभेदे हीति । धारायामपि मनःसंयोगभेदो न ज्ञानभेदप्रयोजक इति चोदयति । नन्विति । सर्वत्र सामग्रीभेदस्यैव कार्यभेदप्रयोजकत्वादत्रापि स एव प्रयोजक इत्यर्थः । ननु धारायां मनःसंयोगभेदादेव सामग्रीभेद इति नेत्याह । तद्भेदश्चेति । उत्तरोत्तरज्ञानानामन्योन्यविशेषणज्ञानजन्यत्वात्तद्भेदात्सामग्रीभेदः स्वस्वप्रागभावभेदाद्वा इत्यर्थः । विशेषणज्ञानस्य कारणत्वमेवनास्ति कुतस्तद्भेदात्सामग्रीभेद इति चेन्न । अनुमित्यादौ व्याप्त्यादिज्ञानस्य विशेषणविषयस्य कारणत्वेन क्लृप्तत्वादित्यत आह । न च विशेषणेति । ननु तत्र परोक्षज्ञानत्वावच्छेदेन विशेषणज्ञानजन्यत्वावधारणान्न प्रत्यक्षधारायां तत्कारणमित्यत आह । विशिष्टेति । ननु प्रागभावस्य कुत्राप्यहेतुत्वात् ज्ञाने ऽपि न हेतुतेति नेत्याह । न चेति । प्रागभावस्याकारणत्वे घटोत्पत्तिसमये ऽपि तद्व्यतिरिक्तकारणवर्गस्य सत्त्वान्न तदनन्तरमपि उत्पत्तिः स्यात् सामग्र्याः स्वानन्तरक्षणे कार्यजनकत्वनियमादित्यर्थः । सामग्रीस्वाभाव्यान्न पुनरुत्पत्तिरिति शङ्कित्वा सामग्र्याः कारणात्मकत्वात्कारणानां च क्रमिकानेककार्यकरत्वदर्शनादुक्तस्वभावाभावात्कारणाभावादेव कार्योत्पत्त्यभावो वक्तव्य इत्याह । न चैकेति । ननु प्रागभावस्य तद्व्यापारस्य वा कार्यसमये ऽभावान्न तस्य हेतुतेति चोदयति । प्रागभाव इति । कार्यसमयावर्त्तिनो ऽपि कारणलक्षणाक्रान्तत्वाद्धेतुतेत्याह । न पूर्वेति । तत्र तावद्विशेषणभानाभावो ऽसिद्ध इति चोदयति । अथेति । पक्षहेत्वोर्जन्यपदमीश्वरज्ञाने बाधव्यभिचारवारणाय साध्ये च

तज्जन्यत्वेनार्थान्तरतावारणाय । विशिष्टज्ञानस्य तेन विनाप्युपपत्तेरप्रयोजको हेतुरित्याह । न विशिष्टेति । विशिष्टप्रत्यक्षस्य विशेषणज्ञानजन्यत्वाभावे लाघवानुगृहीतविशेषणज्ञानकारणताग्राहकमानभङ्ग इत्याशङ्क्य तदेवासिद्धमित्याह । न चेति । अनुमित्यादेरिति कर्मणिषष्ठी । व्याप्तिग्रहणजनितोद्बुद्धसंस्कारसहकृतलिङ्गदर्शनादेवानुमितिसम्भवे मध्ये व्याप्तिस्मृतिर्न कल्पनीयेत्यर्थः । ननु संस्कारस्य द्वारत्वाद्व्याप्तिग्रहो ऽनुमितिहेतुः स्यात्, तथा च तदेव विशेषणज्ञानमिति मदिष्टसिद्धिरिति चेन्न । व्याप्तिग्रहस्य हेतुत्वे ऽपि न विशेषणज्ञानत्वेन हेतुता । अगृहीतव्याप्तिकस्य प्रकारान्तरेण विशेषणमवगच्छतः सत्यपि लिङ्गदर्शने ऽनुमित्यनुदयात् । किन्तु व्याप्तिज्ञानत्वेनानुमितिं प्रत्येव हेतुता, तथा च न तयेष्टसिद्धिरित्याह । न च व्याप्त्यनुभव इत्यादिना । किञ्च सामान्यप्रत्यासत्तेर्निरसिष्यमाणत्वात्कतिपयव्यक्तिविषयव्याप्तिग्रहस्य पर्वतविशेषणवह्निविषयत्वमेव नास्तीत्याह । साध्येति । परैरपि सप्रतियोगिकाभावत्वादिविषयनिर्विकल्पकानङ्गीकारात्तद्विशिष्टज्ञानेषु हेतोर्व्यभिचार इत्याह । अभावत्वेति । किञ्च जन्यविशिष्टज्ञानं जन्यविशेष्यज्ञानजन्यं विशिष्टज्ञानत्वात् पक्षज्ञानजन्यानुमितिवदित्यपि प्रसज्येतेत्याह । अनुमितीति । प्रत्यक्षविशिष्टज्ञानस्य विशेष्यज्ञानजन्यत्वमपीष्टमिति चोदयति । अस्त्विति । निर्विकल्पकाविषये ऽपि विशिष्टप्रत्यक्षदर्शनान्न तस्य हेतुतेत्याह । न सविकल्पकेति । विशेषणज्ञानस्य कारणत्वाभावान्न तस्य भेदात्सामग्रीभेद इत्युपसंहरति । तस्मादिति ॥

एवं प्रागभावस्याकारणत्वान्न तद्भेदादपि साम-ग्रीभेद इत्याह । नापीति ।

(प्रागभावभेदादपि न सामग्रीभेदः ।) नापि प्रागभावभेदात् । प्रागभा-वस्य प्रतियोग्यजनकत्वात् । न चैवमुत्पन्नस्य घट-स्य पुनरुत्पत्त्यापत्तिः तद्धेतोर्दण्डादेः सत्त्वादिति वाच्यम् । प्रागभाववादिनो ऽपि कस्य चित्तदा-पत्तेः । उत्पन्नघटस्य च पुनरुत्पत्त्यापादनमसङ्ग-तम् । दण्डादेरुत्पन्नघटाहेतुत्वात् । तैर्विनाप्युत्प-न्नघटस्याग्रिमक्षणसत्त्वात्तेन रूपेणातज्जन्यत्वात् । न च तत्सामग्र्युत्तरक्षणस्य तदुत्पत्तिकालत्वनियमात् घटोत्पत्त्यनन्तरकालीनो ऽपि घट उत्पद्येतेति वाच्यम् । उत्पन्नस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् । न चैवं प्रागभावस्य कारणत्वप्रसङ्गः । सामग्रीकालीनका-र्यानुत्पादप्रयोजकत्वं हि प्रतिबन्धकत्वं, ततो न तदभावः कारणं, अन्यथानुत्पादस्य सामग्रीकाली-नत्वायोगात् । न चैवमन्वयव्यतिरेकविरोधः । तयोस्तद्गताऽनुकूलतामात्रविषयत्वात् ॥

प्रागभावस्याकारणत्वे प्रतियोग्युत्पत्तिसमये साम-ग्रीसत्त्वेनोत्पन्नस्य पुनरुत्पत्तिर्नापादनीया । तत्कारणत्व-पक्षे ऽपि प्रतियोगिनः प्रागभावनिवर्तकत्ववादिनां मते प्रतियोग्युत्पत्तिकाले प्रागभावस्यापि सत्त्वात्पुनरुत्पत्ति-प्रसङ्गस्य तन्मते ऽपि समत्वादित्याह । न चैवमुत्पन्न-स्येति । प्रतियोग्येव प्रागभावनिवृत्तिरिति मते पिण्डा-

देरुत्पन्नघटं प्रति पूर्वक्षणसत्त्वनियमाभावात्कारणत्वमेव नास्ति, तथा चाकारणात्कार्यापादनमसङ्गतमित्याह । उत्पन्नेति । ननु सामग्र्यनन्तरक्षणे कार्योत्पत्तिनियमादुत्पन्नरूपेण कार्यत्वे ऽपि घटस्वरूपकार्यस्य पुनरुत्पत्तिः स्यादिति चेन्न । उत्पन्नघटेन प्रतिबद्धत्वादित्याह । न च तत्सामग्रीति । तर्हि प्रागभावस्य प्रतिबन्धकाभावतया कारणत्वसिद्धिरित्यत आह । न चैवमिति । उत्तेजकाभावविशिष्टस्य हि प्रतिबन्धकस्याभावः कार्योपयोगी प्रागभावश्च न तद्विशिष्टप्रतियोगिक इति न तस्य प्रतिबन्धकाभावतयापि कारणत्वमिति स्पष्टदोषे सत्येव वस्तुवृत्तं प्रदर्शयन् प्रतिबन्धकलक्षणपरिक्षये ऽपि तदभावस्याकारणत्वमिति वक्तुं व्यवहारानुपमबाधितं लक्षणमाह । सामग्रीकालीनेति । सामग्रीकालीनो यः कार्यानुत्पादः तत्प्रयोजकत्वव्याप्यत्वं प्रतिबन्धकलक्षणम् । इदं च प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वे ऽनुपपन्नं तद्घटितसामग्र्यां सत्यां कार्यानुत्पादायोगेन तत्प्रयोजकत्वस्याप्युपपत्तेरित्याह । अन्यथेति । प्रतिबन्धकाभावस्याकारणत्वे तस्य कार्ये ऽन्वयव्यतिरेकावगतिविरोध इत्यत आह । न चैवमिति ॥

अनुकूलत्वं नाम कारणमिति न विवाद इत्यत आह । अनुकूलत्वं चेति ।

अनुकूलत्वं च कारणत्वादन्यदेव । अवच्छेदकस्यापि तत्सत्त्वात् । उक्तबाधकेन कारणत्वानुपपत्तेः । न च कारणीभूताभावप्रतियोगित्वं प्रतिबन्धकत्वम् । प्रतिबन्धकाभावत्वेन

तदभावस्य कारणत्वे ऽन्योन्याश्रयात् । न च मण्यादिविशेषाभावकूटत्वेन कारणत्वम् । उत्तेजकाभावविशिष्टमण्याद्यभावकूटत्वेन हि कारणत्वं केवलमण्याद्यभावस्य व्यभिचारात् ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्य कारणत्वमेव किं न स्यादित्याशङ्क्य तथात्वे प्रतिबन्धकलक्षणानुपपत्तिरित्याह । उक्तेति । अस्तु तह्यभावकारणतानुकूलमेव प्रतिबन्धकलक्षणमित्यत आह । न चेति । तत्र किं मणिमन्त्रौषधाद्यभावस्य प्रतिबन्धकाभावत्वेन कारणताग्रह उत मण्याद्यभावसमुदायत्वेन । नाद्यः । प्रतियोगिनः प्रतिबन्धकत्वसिद्धौ तदभावत्वेनाभावकारणताग्रहः तद्ग्रहे च कारणीभूताभावप्रतियोगितया मण्यादेः प्रतिबन्धकत्वग्रह इति परस्पराश्रयादित्याह । प्रतिबन्धकाभावत्वेनेति । द्वितीयमपवदति । न चेति । उत्तेजकस्थले मण्याद्यभावकूटाभावे ऽपि दाहकार्यदर्शनान्न तेन रूपेण कारणता किन्तु उत्तेजकाभावविशिष्टमण्यादेरभावत्वेन, तथा चोत्तेजकस्थले ऽपि विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावसत्त्वान्न व्यभिचार इति पूर्ववादिनं शिक्षयति । उत्तेजकेति ॥

अस्त्वेवमेवेति चेन्न । प्रतिबन्धकाभावकारणवादिनोत्तेजकस्यैव दुर्निरूपत्वादित्याह । तत्र चेति ।

(उत्तेजकत्वलक्षणखण्डनम् ।) तत्र चोत्तेजकत्वं न कार्यानुकूलत्वम् । दाह्यसंयोगादेरपि तथात्वात् । व्यभिचारिणस्तस्य मण्याद्यभावकारणताग्रहं विना ऽनुकूलत्वस्याश-

क्यग्रहत्वाच्च । नापि शक्त्यनुकूलत्वम् । त्वन्मते तद-भावात् । तस्यास्तदजन्यत्वाच्च । किन्तु सामग्र्यां सत्यां कार्यानुत्पादप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वं यदभावविशिष्टत्वेन प्रतिबन्धकत्वं तत्प्रतियोगित्वं वा । आद्ये प्रतिबन्धकाभावस्याकारणत्वम् । सामग्रीपदानुपादाने च सहकारिमात्रसाधारण्यम् । द्वितीये ।

कारणत्वग्रहे जाते प्रतिबन्धकता ग्रहः ।
तत उत्तेजकत्वधीस्ततः कारणता ग्रहः ॥
इत्येवं चक्रकापातो वज्रलेपायते तव ॥

तथात्वादिति । तथा च प्रतिबन्धके सत्यपि कार्यं स्यादित्यर्थः । उत्तेजकाभावविशिष्टस्यैव प्रतिबन्धकत्वात्प्रतिबन्धके सति कार्यानुकूलत्वमुत्तेजकत्वमिति लक्षणमसम्भवीति भावः । दूषणान्तरमाह । व्यभिचारिणा इति । उत्तेजकानामनन्तत्वेनानुगतरूपाभावात्प्रत्येकं चानुकूलत्वस्य व्यभिचारेणाशक्यग्रहत्वादनुकूलता ग्राह्या, तथा च प्रतिबन्धकत्वग्रहे उत्तेजकत्वग्रहस्तद्ग्रहे च तदभावविशिष्टमण्याद्यभावकारणताग्रहपुरःसरं प्रतिबन्धकत्वग्रह इति परस्पराश्रयाच्चेत्यर्थः । उत्तेजकलक्षणान्तरं दूषयति । नापीति । प्रतिबन्धकाभावकारणत्वमते शक्तेरेवाभावादित्याह । त्वन्मत इति । शक्तिवादिमतेऽपि वह्न्यादिशक्तेस्तत्सहभावित्वान्नोत्तेजकस्य तदनुकूलत्वमित्याह । तस्या इति । एतेन कार्याभावव्याप्याभावप्रतियोगित्वमित्याद्युत्तेजकलक्षणं प्रत्युक्तम् । कार्य-

मात्रविवक्षायां व्यभिचारात्प्रतिबद्धकार्यविवक्षायां परस्पराश्रयादिदोषप्रसङ्गादिति द्रष्टव्यम् । ननु सिद्धान्ते उत्तेजकाभावविशिष्टमणित्वादिरूपेण सामग्रीकालीनकार्यानुत्पादप्रयोजकत्वं वाच्यम् । तथाच तव मते यदुत्तेजकं तदेव ममापीत्याशङ्क्य स्वाभिमतलक्षणं दर्शयति परस्यानिष्टं दर्शयितुम् । किन्तु सामग्र्यामिति । सामग्र्यनन्तरकालीनो यः कार्यानुत्पादः तद्व्यतिरेकव्याप्यव्यतिरेकप्रतियोगी यो ऽभावः तत्प्रतियोगित्वमुत्तेजकत्वमित्यर्थः । तादृशव्यतिरेकप्रतियोगित्वमुत्तेजकाभावानां तत्तदभावत्वेनेति नानुगतरूपापेक्षा । न चैकोत्तेजकसंयोगे ऽपि प्रतिबन्धकान्तरे सति कार्यादर्शनान्न कार्यव्याप्याभावप्रतियोगित्वं तदुत्तेजकाभावस्येति तत्प्रतियोगिनस्तस्योत्तेजकत्वं तत्र न स्यादिति वाच्यम् । क्वचित्कदाचित्किञ्चिदुत्तेजकमित्यङ्गीकारेण तादृशस्थले तस्योत्तेजकत्वाभावस्येष्टत्वात् । अत्र चाभावपदेनोक्तकार्यानुत्पादप्रयोजकप्रतिबन्धकप्रतियोगिभूततदभावे ऽतिव्याप्तिर्निरस्ता । लक्षणान्तरमाह । यदभावेति । मण्यादेः कार्यानुत्पादकता यदभावविशिष्टप्रयुक्ता तदभावप्रतियोगित्वमुत्तेजकत्वमित्यर्थः । प्रथमलक्षणाङ्गीकारे प्रतिबन्धकाभावकारणताहानिः तत्कारणत्वे कार्यानुत्पादस्य सामग्र्यनन्तरकालीनत्वानुपपत्तिरित्याह । आद्य इति । तर्हि सत्यां सामग्र्यामिति विशेषणं त्यज्यत इत्याशङ्क्य तदभावे कारणाभावे ऽतिव्याप्तिरित्याह । सामग्रीति । द्वितीयलक्षणाङ्गीकारे तवाभावकारणताग्रहे कारणीभूताभावप्रतियोगितया मण्यादेः प्रतिबन्धकत्वग्रहः तद्ग्रहे च तद्विशेषणीभूताभावप्रतियोगितयोत्तेजकत्वग्रह-

परस्पराश्रयादिदोषप्रसङ्गात्पराभिमतमुत्तेजकलक्षणान्तरमपि निरस्तमित्याह । एतेनेति ।

(उत्तेजकलक्षणान्तरखण्डनम् ।)

एतेन कारणीभूताभावप्रयोजकविशेषणाभावत्वमित्याद्यपि प्रत्युक्तम् । विशेषणविशेष्यत्वस्यानियतत्वाच्च । न चोत्तेजकत्वेनाभिमता ये विशेषास्तदभावविशिष्टमण्याद्यभावकूटत्वेन कारणत्वम् । तेषां प्रत्येकव्यभिचारेणाकारणत्वात् ॥

कारणीभूताभावस्य प्रयोजकं निरूपकं प्रतियोगीति यावत् । तत्र यद्विशेषणं तदभावत्वमुत्तेजकत्वमित्यर्थः । आदिपदेन कारणान्यत्वे सति कार्याभावप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वं कारणाभावातिरिक्तकार्याभावप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वं प्रतिबन्धकाभावेतरसकलसाधनसत्त्वघाते कार्याभावप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वमुत्तेजकत्वमित्यादिलक्षणं सूचितम् । तत्र प्रथमलक्षणे किं यत्किञ्चित्कारणान्यत्वं विवक्षितमुत निखिलकारणान्यत्वम् । आद्ये वह्निरप्युत्तेजकः स्यात् । द्वितीये प्रतिबन्धकाभावकारणताग्रहात्पूर्वं निखिलकारणान्यत्वस्य गृहीतुमशक्यतया परस्पराश्रयात् । अत एव न द्वितीयं लक्षणम् । प्रतिबन्धकारणत्वग्रहं विना निखिलकारणाभावान्यत्वस्योत्तेजकाभावे ग्रहीतुमशक्यत्वात् । किञ्च विशिष्टप्रतियोगिकस्य मण्याद्यभावलक्षणस्याभावो विशिष्टयोग्येव विशिष्टं च तन्मते विशेषणविशेष्यतत्संबन्ध एवेति विशेषणीभूतस्योत्तेजकाभावस्यापि कारणाभावात्मत्वान्न तदतिरिक्तम् । तथाच

लक्षणाभावः । तृतीयलक्षणे चक्रकापत्तिदुर्निवारेति द्रष्टव्यम् । किञ्च विशेषणविशेष्यभावस्यानियतत्वान्मण्यादेरण्युत्तेजकाभावं प्रति विशेषणत्वसम्भवात्तदभावो ऽप्युत्तेजकः स्यादित्यभिप्रेत्याह । विशेषणेति । ननु यस्य मण्यादेर्यावन्त उत्तेजकत्वेनाभिमता विशेषाः सन्ति तावदभावान्यान्यविशिष्टतदभावत्वेन कारणता गृह्यते तथाच नान्योन्याश्रयादिरित्यत आह । न चोत्तेजकेति । उत्तेजकाभावेष्वन्यान्यत्वस्यानुगतस्यैकस्याभावादभावे भावान्तरानभ्युपगमात्तात्स्वरूपमेव तदन्यान्यत्वम् । तथाच तत्तादभावविशिष्टमण्याद्यभावस्य व्यभिचारेण कारणताग्रहायोग इत्याह । तेषामिति । किञ्चैकैकस्यापि मण्यादेरुत्तेजकानामनन्तत्वेन दुर्ग्रहत्वात्तत्तादभावान्यान्यत्वमपि दुर्ग्रहमेव । ननु यावदुपस्थितोत्तेजकाभावान्यान्यत्वमनुगतं सुग्रहमिति चेन्न । उपस्थितोत्तेजकाभाववत्तया निश्चितस्थले ऽप्यन्योत्तेजकसमवधाने कार्यदर्शनादेकोत्तेजकसमवधाने ऽपि प्रतिबन्धकान्तरे सति कार्यादर्शनाच्च व्यभिचारशङ्काया दुष्परिहरत्वेनोक्तरूपाभावविशिष्टमण्याद्यभावकारणताया दुर्ग्रहत्वात् । नन्वेकप्रतिबन्धस्थल एकोत्तेजकः भावाभावाभ्यां कार्यसत्त्वासत्त्वदर्शनात्तदभावविशिष्टमण्याद्यभावः कारणमिति गृह्यते पुनरुत्तेजकान्तरेण कार्यस्थले पूर्वगृहीतरूपेण व्यभिचारे ऽपि गृहीतकारणत्वापरित्यागेन तदुभयाभावान्यान्यत्वविशिष्टाभावत्वेन तदपि संगृह्यते । एवमन्योत्तेजके सति तदभावोऽपि संगृह्यत इति न कश्चिद्दोष इति चेन्न । अनेकोत्तेजकाभावे ऽनुगतरूपाभावेन कार्य्ये च तत्तदुत्तेजकप्रयोज्ये ऽपि विशेषाभावेन च स्फुटव्यभिचारेण

चोक्तसङ्ग्रहायोगात् । इतरथा रासभमहिषादियावद्दृष्ट-पदार्थान्यान्यत्वेन तेषामपि घटकारणताप्रसङ्गात् । विस्त-रस्तु सुन्दरराजीये द्रष्टव्यः ।

उत्तेजकत्वग्रहं विनापि प्रकारान्तरेण मण्याद्य-भावकारणताग्रहं दूषयति । न च कार्येति ।

(मण्याद्यभावस्य प्रका-रान्तरेणाकारणत्वम्) । न च कार्यानुत्पादप्रयोजका-भावत्वेन प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वमतो ना-न्योन्याश्रय इति वाच्यम् । उत्तेजकस्यापि कार-णत्वप्रसङ्गात् । तस्य कार्यानुत्पादप्रयोजकत्वस्य दुर्ग्रहत्वात् । तेन रूपेणान्यथासिद्धत्वाच्च । प्रति-योगिनः कार्यविरोधित्वे ज्ञात एव यदभावस्या-न्वयव्यतिरेकग्रहस्तस्य विरोध्यभावत्वेनान्यथा-सिद्धिः । न चैतदन्यथासिद्धिलक्षणमेव न भवतीति वाच्यम् । दण्डत्वादिसङ्ग्राहकत्वेन त्वदुक्तान्य-थासिद्धिलक्षणस्याप्यभावप्रसङ्गात् ।

उत्तेजकस्यापि कार्यानुत्पादप्रयोजकस्वाभावाभा-वत्वेन कारणत्वापातादिति हेतुमाह । उत्तेजकस्यापी-ति । मण्यादिष्वनुगतधर्माभावेन कार्यानुत्पादप्रयोज-कत्वमेव दुर्ग्रहमित्याह । तस्येति । किञ्च कार्यानुत्प-त्तिप्रयोजकत्वं तद्व्याप्यत्वमुत तद्व्यापकत्वम् । आद्ये ऽपि किं मण्यादेः स्वरूपेण व्याप्यत्वमुतोत्तेजकाभाववि-शिष्टत्वेन । नाद्यः । मणौ सत्यपि सत्युत्तेजके कार्यानुत्प-त्त्यदर्शनात् । न द्वितीयः । अभावकारणताग्रहात्पूर्व-मुत्तेजकत्वस्यैव दुर्ग्रहत्वात् । नापि प्रथमद्वितीयः ।

कारणाभावप्रयुक्तकार्यानुत्पादव्यथायां प्रतिबन्धकाभावेन व्यापकत्वायोगादिति भावः । ननु सिद्धान्ते ऽपि साम-ग्रीकालीनकार्यानुत्पादप्रयोजकत्वमननुगतमण्यादेः कथं गृह्यत इति चेन्न । अत्र ह्युत्तेजकाभावविशिष्टमण्यादेः कार्याभावप्रयोजकत्वं नाम तद्व्याप्यत्वम् । तच्चोत्तेजका-भावविशिष्टाननुगतमणित्वाद्यवच्छेदेनगृह्यते वह्निव्या-प्यत्वमिवानेकधूमत्वाद्यवच्छेदेन । उत्तेजकत्वं च साम-ग्रीकालीनकार्याभावव्याप्याभावप्रतियोगित्वमनुगतमेव । अत्र चोत्तेजकाभावस्य तद्व्याप्यत्वमननुगतेनैव मण्या-द्येकैकोपहिततत्तादभावत्वेनावच्छिद्यत इति न कश्चि-द्दोष इत्यलमतिविस्तरेण । प्रतिबन्धकाभावस्याकारणत्वे ऽनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकविरोध इत्याशङ्क्यानन्यथा-सिद्धत्वमसिद्धमित्याह । तेनेति । सामग्रीकालीनकार्यानु-त्पादप्रयोजकाभावत्वेनेत्यर्थः । अन्यथासिद्धलक्षणाना-क्रान्तत्वात्कथमेतस्यान्यथासिद्धत्वमित्याशङ्क्य तल्लक्षण-मप्यस्तीत्याह । प्रतियोगिन इति । ननु यद्भावेव यस्या-न्वयव्यतिरेकावन्यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे ज्ञात एवेत्यादिक-मेव तल्लक्षणमित्यत आह । न चैतदिति । किमव्याप्त-त्वादिदमलक्षणमुत वाद्यसम्मतत्वात् । नोभयथापि । त्वदुक्तलक्षणानामप्यव्याप्तत्वान्ममासम्मतत्वाच्चालक्ष-णत्वप्रसङ्गादित्यभिप्रेत्याह । दण्डत्वादीति । दण्डत्वा-द्येकैकसङ्ग्राहकत्वेनेत्यर्थः ।

ननु अन्यथासिद्धसामान्यलक्षणाक्रान्तेषु विशेष-लक्षणानामव्याप्तिर्न दोषायेति शङ्कते । ननु यस्येति ।

(विशेषलक्षणाव्याप्ते-रदूषकत्वपरिहारः ।) ननु यस्य कार्यसम्बन्धित्वं कार-

णत्वमृतेऽपि निर्वहति सोऽन्यथासिद्ध एव भवति। दण्डत्वादेश्च तत्सम्बन्धित्वमन्यथापि भवतीति तत्सङ्ग्राहकं तल्लक्षणमिति चेत्। तर्हि विरोध्य-भावत्वेन प्रतिबन्धकाभावस्य कार्यसम्बन्ध आव-श्यक इति न कारणत्वं हि सहस्रमपि कारणानि विरोधिनि सति कार्यमुत्पादयितुमीशते। न चैवं दण्डादेरप्यन्यथासिद्धिप्रसङ्गस्तदभावस्य का-र्यविरोधित्वमङ्गाश्चैव प्रतिबन्धकाभावत्वेन का-रणत्वमिति निरस्तम्। दण्डाभावादौ प्रतिबन्ध-कलक्षणस्यातिव्याप्तेश्च। न च सोऽपि प्रतिब-न्धक एव। तथा व्यवहाराभावात्। न हि चक्रा-द्यसमवहितायां मृदि प्रतिबन्धात् घटं न जनय-न्तीति व्यवहरन्ति। लक्षणस्य व्यवहारातिपाते जलस्योष्णस्पर्शो लक्षणं किन्न स्यात्। मृदादेरपि प्रतिबन्धकाभावतया कारणत्वप्रसङ्गेन कार्यविशे-षस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गात्। मृत्त्वादिनापि कार-णत्वे प्रतिबन्धकाभावत्वेन कारणत्वे प्रमाणाभा-वात्। न च कार्यानुत्पादप्रयोजकाभावत्वं प्रति-बन्धकत्वम्। उत्तेजकाभावे तदभावात्। विनि-गमकाभावेन तस्यापि प्रतिबन्धकत्वात्। तस्मा-त्प्रतिबन्धकाभावो न कारणम्॥

तर्हि-
कार्यसम्बन्धित्वं तन्नियतपूर्वक्षणवर्तित्वं

प्रतिबन्धकाभावस्यापि त्वदुक्तसामान्यलक्षणाक्रान्तत्वा-त्तत्सङ्ग्राहकमपि लक्षणं युक्तमेवेत्याह । तर्हि विरो-धीति । सामग्रीकालीनकार्याभावप्रयोजकाभावत्वेने-त्यर्थः । आवश्यकत्वमेव दर्शयति । न हीति । तर्हि दण्डादेरपि कार्यविरोधिस्वाभावाभावत्वेनान्यथासिद्धिः स्यादिति चेन्न । दण्डाभावस्य सामग्रीकालीनकार्यविरो-धित्वे ऽपि तद्ग्रहं विना तर्कावतारे ऽन्वयसहकारदर्श-नेनापि दण्डादेः कारणत्वग्रहसम्भवादित्यभिप्रेत्याह । न चैवं दण्डादेरिति । ननु प्रतिबन्धकाभावसङ्ग्राहकत्वेन लक्षणान्तरोक्तौ दण्डादिसङ्ग्राहकत्वेनापि यस्य कार्या-त्पूर्वकाले येन सम्बन्धस्तत्तेनान्यथासिद्धमित्यादिलक्षणा-न्तरस्यापि वक्तुमशक्यत्वात्तदप्यन्यथासिद्धं किन्न स्यादि-त्याशङ्क्याह । कार्यानुत्पादेति । परमते कार्यानुत्पाद-प्रयोजकत्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वाद्दुर्ग्रहत्वाच्च लक्षणा-न्तरमप्यनुपपन्नमित्याह । एतेनेति । अस्मन्मत इव तत्प्रयोजकत्वं तद्व्याप्यत्वं चेदतिव्याप्तिरित्याह । दण्डाभावादाविति । तस्यापि प्रतिबन्धकत्वमिष्टमिति तटस्थशङ्कां निराकरोति । न च सो ऽपीति । व्यव-हाराभावे ऽपि तल्लक्षणलक्षितत्वात्तथा किन्न स्यादित्या-शङ्क्य व्यवहारातिपातिलक्षणमेव न सम्भवतीत्यभिप्रे-त्याह । लक्षणस्येति । किञ्च कारणाभावस्यापि प्रति-बन्धकत्वे मृद्दण्डादेः किं प्रतिबन्धकाभावतयैव कारण-तोत मृत्त्वादिरूपेणापि । आद्ये तन्त्वादेरपि प्रतिबन्ध-काभावतयैव कारणत्वप्रसङ्गेन कारणवैजात्यस्याप्रयोज-कत्वेन घटपटवैजात्यानुपपत्तिरित्याह । मृदादेरपीति । द्वितीये मृत्त्वादिनैव कारणत्वे ऽपि तदन्वयव्यतिरेकयो-

त्पपत्तेरूपान्तरेण कारणत्वे प्रमाणं नास्तीत्याह । मृत्वादिनापीति । कारणाभावे ऽतिव्याप्तिपरिहाराय विशेषलक्षणान्तरमाशङ्क्याव्याप्त्या दूषयति । न च कार्यानुत्पादेति । विशेषणविशेष्यभावस्यानियतत्वेन मण्यादिविशिष्टोत्तेजकाभावस्यापि प्रतिबन्धकत्वात्तत्राव्याप्तिरेवेत्याह । विनिगमकेति । ननु मण्यादिकालीनकार्यानुत्पादप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वमुत्तेजकत्वम् । उत्तेजकाभावविशिष्टमण्याद्यभावत्वेन कारणत्वं कारणीभूताभावप्रतियोगित्वेन प्रतिबन्धकत्वमिति नोक्तदोष इति चेन्न । मण्यादिकालीनकारणाभावस्यापि तत्कालीनकार्याभावप्रयोजकतया कारणस्याप्युत्तेजकतापत्तेः । न च मण्यादिकालीनत्वेन विशेषितकार्यानुत्पादे कारणाभावः प्रयोजको न भवतीति वाच्यम् । किं तत्त्वेन विशेषिततत्प्रयोजकत्वं तद्व्याप्यत्वमुत तद्व्यापकत्वम् । न द्वितीयः । मण्युत्तेजकयोःसतोरपि कारणाभावेन तादृशकार्यानुत्पादे सत्यप्युत्तेजकाभावाभावात् । न प्रथमः। मण्याद्यभावकाले उत्तेजकाभावे सत्यपि मण्यादिकालीनकार्यानुत्पत्त्यदर्शनात् । न च तत्तन्मण्यादिसहितत्वेनोत्तेजकाभावस्य व्याप्यत्वमिति वाच्यम् । एकोत्तेजकाभावस्य मण्यादिसकलसहितत्वानुपपत्तेः । न च तत्तन्मण्यादिसहिततत्तदुत्तेजकाभावत्वेन व्याप्यत्वमिति वाच्यम् । तथासति कार्यानुत्पादस्यापि तत्तन्मण्यादिकालीनत्वे व्यापकतावच्छेदकनानात्वेन व्याप्यतानानात्वात्तत्प्रतियोगित्वरूपोत्तेजकत्वनानात्वापत्त्या तदभावविशिष्टमण्याद्यभावत्वस्यापि नानात्वेनानुगतरूपाभावाद्व्यभिचारिणां तेषां कारणताग्रहायोगात् । कारणता-

हि व्यापकताविशेषः स चाननुगतेन नावच्छिद्यते । इतरथा रासभत्वादीनामपि तदवच्छेदकत्वप्रसङ्गात् । तस्मात्प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वमनुपपत्त्योपसंहरति । तस्मादिति । तथा च घटप्रागभावो न प्रतिबन्धकाभावो न वा प्रतिबन्धकाभावत्वेन कारणमिति भावः ॥

किञ्च प्रागभावस्याकारणत्वेन प्रतियोगिन उत्पत्तिसमये सामग्रीसत्वेऽपि पुनरपि कार्योत्पत्त्यापादनमयुक्तम् । सामग्र्या हि स्वानन्तरक्षणे कार्यसम्बन्धेन व्याप्तिः न तु तदा तस्याद्यक्षणसम्बन्धलक्षणोत्पत्त्याऽपि गौरवात् । तया विनाऽनुपपत्त्यभावाच्चेत्याह । किञ्चेति ।

(सामग्र्याकार्येण सह-व्याप्त्युत्पादनम् ।) किञ्च सामग्र्याः स्वानन्तरक्षणे कार्यसम्बन्धेन व्याप्तिः न तु तदुत्पत्त्याद्यक्षणसम्बन्धेन । अप्रयोजकत्वात् गौरवाच्च । न च सामग्रीकार्योत्पत्तौ प्रयोजिका, अन्यथोत्पत्तेराकस्मिकत्वप्रसङ्गादिति वाच्यम् । उत्पत्तिर्ह्याद्यसमयसम्बन्धः । न च सामग्रीसमयस्याद्यत्वेऽपि प्रयोजिका, कार्यानाधारक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणस्य सामग्र्यप्रयोज्यत्वात् । किन्तु कार्यस्योत्तरक्षणसत्त्वे स चेदादिस्तदोत्पत्तिरिति व्यवह्रियते । किञ्च पूर्वक्षणः कारणं तद्विरहाद्धोत्पन्नस्य पुनरनुत्पादः । न च कारणान्तरविलोपप्रसङ्गः । युगपदुत्पन्नकार्यवैचित्र्यार्थं विचित्रकारणस्यावश्यकत्वादिति केचित् । न च कार्यमात्रभेदप्रयोजकत्वेन प्रागभावकार-

णता । तद्भेदस्य कार्य्यभेदप्रयुक्तत्वादननुगमाच्च ॥

उत्पत्तेरेव सामग्रीप्रयोज्यत्वात्तयैव तद्व्याप्ति-रित्याशङ्क्याह । न चेति । सामग्र्याः स्यानन्तरक्षणे कार्य-सम्बन्धे सति तल्लक्षणस्याद्यत्वं तत्पूर्वक्षणानां कार्यना-धारत्वप्रयुक्तं तदापि कार्यसत्त्वे तदुत्तरस्यैतस्य प्रथमत्वा-योगात् । तथाच कार्याधारक्षणस्याद्यत्वं न सामग्री-प्रयोज्यमित्यभिप्रेत्याह । उत्पत्तिर्हीति । स चेदादि-रिति । कार्यतत्ध्वंसानाधारक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणश्चे-त्यर्थः । सामग्र्यनन्तरक्षणे कार्योत्पत्तिनियमे ऽपि तदु-त्पत्तिकाले सामग्र्यभावादेव न पुनरुत्पत्तिः । तदभा-वश्च तदा पूर्वक्षणलक्षणकारणविरहात् । न च पूर्वक्ष-णस्य कारणत्वकल्पकाभावः । पुनरनुत्पत्त्यनुपपत्तेरेव त-त्कल्पकत्वादित्यभिप्रेत्याह । किं चेति । पूर्वक्षणस्य कार-णत्वे तस्मिन्सतीतरस्य व्यतिरेकाभावादकारणत्वप्रसङ्ग इत्याशङ्क्यैकक्षणोत्पन्नघटपटादिवैचित्र्यानुपपत्तेरन्वय-मात्रेणापि तर्कावतारे कारणताग्रहसम्भवाच्चेतरेषा-मपि कारणत्वमित्यभिप्रेत्याह । न च कारणान्तरेति । कार्यभेदस्य प्रागभावभेदप्रयोज्यत्वात्तदकारणत्वे तदनुप-पत्तेस्तत्कारणत्वमित्याशङ्क्याह । न च कार्येति । यस्य कार्यभेदो ऽस्ति तस्य सामग्रीभेद एव तत्प्रयोजकः कार्य-भेदे विप्रतिपन्नं प्रति तु प्रागभावभेदात्तद्भेदो वक्तव्य-स्तथाचान्योन्याश्रय इत्यभिप्रेत्याह । तद्भेदस्येति । किञ्च तव मते प्रागभावे भावस्याभावस्य वानुगतधर्मस्याभावा-त्प्रागभावस्य तत्तदुत्पन्नकार्यमात्रे कारणताग्राह्या । तथाच प्रवृत्त्यनुपयोगात्तत्कारणत्वमदृष्टार्थमित्यभिप्रेत्या-ह । अननुगमाच्चेति ॥

एकाग्निसंयोगजरूपरसादीनां भेदप्रयोजकतया प्रागभावभेदो वक्तव्यस्तद्व्यतिरिक्तकारणभेदाभावादित्याशङ्क्याह । एतेनेति ।

(प्रागभावभेदस्य पाकजरूपादिभेदहेतुत्वनिरासः ।) एतेन पाकजरूपादीनां प्रागभावभेदेनैव भेद इति तद्धेतुत्वमिति निरस्तम् । पूर्वरूपादिध्वंसादिनैव तदुपपत्तेः । अपि च प्रागभावस्य प्रतियोगिहेतुत्वे निर्मोक्षो मुमुक्षूणां ब्रह्महत्याद्यनुष्ठानं वा प्रसज्येत । तथा हि प्रागभावो ह्यवश्यं प्रतियोगिजनकः । अन्यथा तत्र मानाभावात्तद्विनाशासम्भवाच्च । प्रतियोग्यजनकेनापि तद्विनाशे पूर्वमपि तत्प्रसङ्गात् । अविनाशे वा न तस्य प्रागभावत्वम् । अदृष्टानाधारसमयानाधाराभावस्यैव प्रागभावत्वात् । ततश्च ब्रह्महत्यादिजन्यदुःखविशेषप्रागभावे सति तत्त्वज्ञानसहस्रेणापि न मोक्षः । दुःखप्रागभावासहकृतस्य दुःखध्वंसस्य सुखस्य वा मोक्षत्वात् । दुःखप्रागभावनिवृत्त्यर्थं मुमुक्षूणां तत्प्रतियोगिजनकब्रह्महत्यादिकं वानुष्ठेयं स्यात् । तेन विना तदसम्भवात् ॥

पूर्वरूपादिध्वंसे सत्येव जायमानत्वात्तद्भेदादग्नितदवयवाद्यनेकतेजःसंयोगभेदाद्वा रूपादिभेदोपपत्तिरित्याह । पूर्वरूपेति । न च परमाणौ तेजःपरमाणुसंयोगादेकस्मादेव रूपादय उत्पद्यन्त इत्यत्र किञ्चिन्मा-

नमस्ति परमाणूनामप्रामाणिकत्वाच्चेति भावः । एवं प्रागभावकारणताऽभावे बाधकं परिहृत्य तत्कारणत्वे बाधकमाह । अपि चेति । ब्रह्महत्यादिदुरितसाध्यदुःख-प्रागभावानां मुमुक्ष्वात्मगतानां स्वप्रतियोगिदुःखरूपस्व-नाशजनकब्रह्महत्याद्यननुष्ठाने नाशायोगात्तन्नाशाभावे दुःखप्रागभावासहकृतदुःखध्वंसादिरूपमोक्षायोगात्तदर्थं तव मते बुद्धिपूर्वकमुमुक्षुभिर्दुरिताचरणं प्रसज्येते-त्यर्थः । उक्तमुपपादयति । तथा हीति । उत्पन्नस्य पुन-रनुत्पत्त्यनुपपत्तेरेव तव प्रागभावे मानत्वात्तस्य प्रतियो-ग्युत्पादकत्वनियमाभावे स्वसिद्धिरेव न स्यादित्याह । अन्यथेति । स्वप्रतियोगिन एव स्वविनाशत्वाच्च तदु-त्पत्तिरावश्यकीत्याह । तद्विनाशेति । अन्यस्मात्कर्मण-स्तन्नाशमाशङ्क्याह । प्रतियोगीति । नित्यस्य दुःखप्राग-भावस्यानर्थत्वाभावत्तन्नाश एव मास्त्वित्याशङ्क्य त्व-न्मते सर्वमुक्त्यनन्तरमसत एवाभावात्स्य प्रागभावत्वान्न तस्य नित्यतेत्याह । अविनाशे वेति । तन्नाशाभावे तव मोक्षासम्भवश्चेत्याह । ततश्चेति । सुखस्य वेति मत-भेदाभिप्रायेणोक्तम् । मोक्षापेक्षायां दुरिताचरणं तवाव-श्यकमित्याह । दुःखप्रागभावेति ॥

अस्तु तर्ह्यन्येन दुःखसाधनेन तन्निवृत्तिरिति चोद-यति । नन्विति ।

(अन्यदुःखेन दुःख-निवृत्त्यभावः ।) ननु कण्टकादिनापि तद्दुःखप्राग-भावः स्वप्रतियोगिनं जनयत्विति चेन्न । तस्या-तत्फलत्वात् । निरतिशयदुःखस्य ब्रह्महत्याजन्य-स्यान्यतोऽसम्भवात् । दुःखे च तरतमभावस्य सुखे

इव सर्वानुभवसिद्धत्वात् । अन्यथा पिपीलिकादंशक्रकचदारणप्रभूतयोरविशेषप्रसङ्गात् । न च प्रागभावो यत्किञ्चित्प्रतियोगिमात्रमुत्पादयति प्रतियोगिविशेषस्तु भावकारणादिति वाच्यम् । तथा सति पाकजस्थल एकस्मादप्यग्निसंयोगाद्रूपादिवैचित्र्यस्य गन्धप्रागभावश्च न रूपं प्रतिहेतुः रूपप्रागभावश्च न वायावित्यादित्वदभ्युपगतस्य व्याघातात् । उत्पन्नघटस्य पुनरुत्पत्त्यापत्तेश्च । घटकालीनकपाले ऽपि यत्किञ्चित्प्रागभावस्य सत्त्वात् । मृदि घटो भविष्यतीति वत् पटो भविष्यतीति प्रतीतिप्रसङ्गाच्च । न च मुमुक्षूणां ब्रह्महत्यादिजन्यदुःखप्रागभाव एव नास्तीति वाच्यम् । तेन दैवात्सम्पादितब्रह्महत्यातत्प्रायश्चित्तयोरफलत्वप्रसङ्गात् । तत्सन्देहे ऽप्यमुमुक्षापत्तेश्च । ततः प्रागभावो न हेतुः ॥

दुःखेष्ववान्तरवैजात्यस्यानुभवसिद्धत्वाद्दुग्धपानसाध्यसुखस्येव यवागूपानेन ब्रह्महत्यासाध्यदुःखस्य कण्टकादिनोत्पत्त्ययोगादित्याह । न तस्येति । दुःखेषु वैजात्यभावे सन्निहिततत्साधनं परित्यज्य तद्विशेषोपादाने प्रवृत्त्यनुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह । अन्यथेति । क्रकचं नामदारुविदारको लोहविशेषः । नन्वेकस्यापि प्रागभावस्य कार्यमात्रसाधारणत्वात्कार्यवैजात्यस्य तद्व्यक्तिरिक्तकारणवैजात्यप्रयुक्तत्वाद्दुःखप्रागभावस्यापि यत्किञ्चि-

त्कार्यजनने नाशे मुक्तिरिति नेत्याह । न च प्रागभाव इति । रूपादिवैचित्र्यस्येत्यभ्युपगतस्य व्याघातादित्युत्तरेण सम्बन्धः । तत्र प्रागभावव्यतिरेकेण रूपादिषु विजातीयकारणाभावादित्यर्थः । अभ्युपगतस्य चेति चकारो द्रष्टव्यः । अस्मिन्पक्षे प्रागभावकारणता मुधैवेत्यभिप्रेत्याह । उत्पन्नेति । किञ्च मृन्निष्ठाभावस्यापि घटजनकत्वाद्भविष्यतीति बुद्धेः प्रागभावविषयत्वस्य त्वयाङ्गीकारान्मृदि पटो भविष्यतीति बुद्धिरपि प्रमा स्यादित्याह । मृदीति । ननु मुमुक्ष्वात्मनि तादृशदुःखप्रागभाव एव नास्ति तथाच तन्नाशार्थं न पापाचरणमिति चेन्न । कृतब्रह्महत्याप्रायश्चित्ते मुमुक्षौ तद्दुःखप्रागभावसत्त्वनिश्चयात् । प्रायश्चित्तस्य दुःखप्रागभावपरिपालनफलकत्वेन त्वयाभ्युगमादित्याह । न च मुमुक्षूणामिति । अन्येषामपि मुमुक्षूणां तादृशदुःखप्रागभावसत्त्वनिश्चयाभावात् फलनिश्चयाभावेन शास्त्रीयप्रवृत्तेरनुपपत्तेरित्याह । तत्सन्देहे ऽपीति । साधकाभावाद्बाधकसत्त्वाच्च न प्रागभावः प्रतियोगिकारणमित्युपसंहरति । तत इति ॥

यदर्थं प्रागभावकारणत्वं भग्नं तद्दर्शयति । एवं च सतीति ।

(संयोगभेद एव धारावाहिज्ञानभेदप्रयोजकः ।) एवं च सति धारावाहिकज्ञानभेदो न तद्भेदप्रयुक्त इति संयोगभेद एव प्रयोजकः । एवमनुव्यवसाये ऽपि स एव प्रयोजकः । अन्योन्यक्लृप्तत्वान्न त्वन्यः तस्याक्लृप्तत्वात् । सामग्रीभेऽपि न तावत्सामग्रीभेदस्तत्प्रयोजकः । सामग्रीभे-

दाभेदयोः कार्यभेदाभेदप्रयोज्यत्वात् । कारणभेद-व्यतिरेकेण सामग्रीभेदानिरूपणाच्च । नापि कारणभेद एव प्रतिकार्यमनेककारणजन्यत्वात् । नापि विषयभेदः । समूहालम्बनविशिष्टज्ञानयोरनेकविषयजन्यत्वात् । तस्मात्प्रतिज्ञानं संयोगभेदजन्यत्वादनुव्यवसायायोगादिन्द्रियग्राह्यत्वघटितो गुणत्वहेतुरसिद्धः । एतेन कार्यत्वे सति विभुसमवेतत्वं सामान्यवत्त्वे सति विभुसमवेतत्वं वा ज्ञानगुणत्वहेतू प्रत्युक्तौ । नित्यानुभवस्य गुणत्वे वा तदाश्रये ऽनित्यज्ञानसमवायो ऽपि न स्यात् । प्रत्यक्षद्रव्य एकजातीयप्रत्यक्षविशेषगुणद्वयस्य युगपदेकावच्छेदेनैकत्रासमवायात् । अत एव न शब्दे व्यभिचारः प्रत्यक्षात्मगुणस्य स्वसमानाधिकरणस्वसमानजातीयगुणस्थितिकालीनास्थितिकत्वनियमाच्च दुःखादिवत् ॥

किञ्च मनःसंयोगभेदव्यतिरेकेण व्यवसायभेदप्रयोजकः किं कारणभेद उत सामग्रीभेदः विषयभेदो वा । न मध्यमो ऽनेककारणात्मकसामग्र्यैक्यस्यैककार्यजनकत्वौपाधिकत्ववत् तदनेकत्वस्याप्यनेककार्यजनकत्वप्रयुक्तत्वादन्योन्याश्रयतापत्तेरित्यभिप्रेत्याह । अन्यो ऽपिन तावदिति । प्रथमे कारणत्रितयजन्यकार्यस्यैकत्वानुपपत्तिरित्याह । नापि कारणेति । तृतीये ऽनेकविषयैकज्ञानानुपपत्तिरित्याह । नहीति । संयोगभेदस्य ज्ञान-

भेदे हेतुत्वसाधनफलमाह । तस्मादिति । अनुव्यवसाया-योगादिति व्यवसायजनकसंयोगातिरिक्तसंयोगस्यावश्य-कत्वात्तत्समये व्यवसायनाशात्तत्कारणकानुव्यवसायानु-पपत्तिरित्यर्थः । अनुभवे कार्यत्वपरतन्त्रत्वादिनिराकर-णेनान्यदपि हेतुद्वयमसिद्धमित्याह । एतेनेति । प्रतिकू-लतर्कपराहतिमप्याह । नित्यानुभवस्येति । साधितनि-त्यानुभवस्य गुणत्वे तस्यानित्यज्ञानसमवाय्यहमर्थगुण-त्वमेव वक्तव्यम् । तथाच तत्रानित्यज्ञानसमवायो न स्यादित्यर्थः । तत्र हेतुमाह । प्रत्यक्षद्रव्य इति । रूपर-सादिव्यावृत्त्यर्थमेकजातीयेत्युक्तम् । गुणत्वव्याप्यैकजा-तीयेत्यर्थः । धर्मादिव्यावृत्तये प्रत्यक्षेति । द्वित्वैकत्व-निरासाय विशेषगुणेति । क्रमभाविदुःखद्वयनिरासाय युगपदिति । हिंसाद्वयमात्रे युगपद्भाविप्रगलद्वयस्य चित्र-रूपस्य वा निरासायैकावच्छेदेनेत्युक्तम् । प्रत्यक्ष इत्यत्र प्रत्यक्षपदव्यावृत्तिमाह । अत एवेति । तत्रैव हेत्वन्तर-माह । प्रत्यक्षात्मगुणस्येति । धारायामुत्तरज्ञानोत्पत्ति-कालीनस्थितिकपूर्वज्ञानव्यावृत्तये स्थितिकालीनेत्युक्तम्॥

ननु विशेषगुणद्वयस्य जन्यत्वप्रयुक्ता युगपदेकत्रा-स्थितिः जन्याजन्ययोस्तु सा किन्न स्यादित्याशङ्क्य तथात्वे जन्यशब्दद्वयस्यैकश्रोत्रदेशे युगपदस्थितिप्रसङ्गा-दित्यभिप्रेत्याह । न च जन्येति ।

(जन्यज्ञानद्वयस्य युगपदेकत्र स्थित्यभावः ।)

न च जन्यविशेषगुणद्वयस्य तथात्वमिति वाच्यम् । जन्ययोरपि शब्दयोर्युग-पदस्थितिदर्शनात् । इतोऽन्यथाकल्पने गौरवात् । किञ्चाहमुपलभ इति प्रत्यक्षे य आत्मप्रमन्युपलब्धिस-

म्बन्धो भासते स न तावत्तादात्म्यम् । जडाजड-योर्वास्तवतादात्म्यानुपपत्तेः । नापि समवायः । तस्यैवासिद्धेः । तस्योपलब्धिसम्बन्धाभावाच्च । तत्सम्बन्धमन्तरेण तस्याप्रत्यक्षत्वात् । न च समवायविषयमुपलब्ध्यन्तरमस्तु तत्र च घटादि-रिव समवायो विषयसम्बन्धीति वाच्यम् । उप-लब्धिसमयस्योपलब्ध्यन्तरागोचरत्वात् । एतेन परिशेषादुपलब्धिर्गुण इति परास्तम् । परिशेषा-सिद्धेश्च । उपलब्धेरपि बुद्धितादात्म्येन दुःखा-दिगुणाधिष्ठानतया द्रव्यत्वात् ॥

ननु प्रत्यक्षद्रव्यगतत्वे सति जन्यत्वं तत्प्रयोजक-मिति चेत् । लाघवादुक्तगुणद्वयस्य प्रत्यक्षगतत्वस्यैव तत्प्रयोजकत्वादित्यभिप्रेत्याह । इतो ऽन्यथेति । किञ्च नित्योपलम्भस्याहमर्थेन सम्बन्धाभावादपि न तद्गुण-त्वम् । तथाहि किं तत्सम्बन्धस्तादात्म्यमुत समवायः । नाद्यः तव मते तदयोगादित्याह । स न तावदिति । द्वितीयस्त्वप्रमाणिक इत्याह । नापीति । तदभ्युपगमे ऽपि किं घटोपलब्धिसमवायस्तयैव भासते उपलब्ध्यन्त-रेण वा । नाद्यः तत्सम्बन्धाभावादित्याह । तस्येति । स्वरूपसम्बन्धस्यातिप्रसक्तत्वादिति भावः । सम्बन्धा-भावे ऽपि तद्गोचरत्वे ऽतिप्रसङ्गादित्यभिप्रेत्याह । तत्स-म्बन्धेति । द्वितीयमपवदति । न चेति । उपलब्धिसम-वायगोचरस्योपलब्ध्यन्तरस्य नागृहीतविशेषणन्यायेनोप-लब्धिगोचरत्वमपि वक्तव्यम् । तच्च न सम्भवति स्वप्र-काश्यत्वविरोधादित्याह । उपलब्धीति । गुणत्वे ऽप्युक्त-

बाधकसत्त्वान्न तस्य परिशिष्टत्वमित्याह । एतेनेति । किं च नित्यानुभवस्य पारिभाषिकद्रव्यत्वसंभवादपि न परिशेष इत्याह । परिशेषेति । ननु गुणसमवायवत्त्वं द्रव्यत्वप्रयोजकमिति चेन्न । तस्यैवाभावात् । भावे वा तस्यैकत्वेन तत्रापि वक्तुं शक्यत्वात् । ननु तत्र दुःखादिसत्त्वं नास्तीति चेन्न । गुणस्य कुत्रापि सत्त्वाभावात् । ननु धर्मिसमानसत्ताकगुणाश्रयत्वमेव द्रव्यत्वप्रयोजकमिति चेन्न । तव मते विशेषणाव्यावर्त्यभावात् । लाघवेन गुणाश्रयत्वस्यैव तत्प्रयोजकत्वादिति भावः ।

किञ्च द्रव्यत्वं नाम किंचिन्नास्त्येव, येन तत्पर्युदासेन गुणत्वमनुभवे स्यादित्याह । वस्तुतस्त्विति ।

द्रव्यत्वलक्षणनिरासः

वस्तुतस्तु न गुणाश्रयत्वं द्रव्यत्वम् । रूपादावतिव्याप्तेः । एकाश्रयरूपादावनेकानुभवव्यवहारयोर्दर्शनात् । अत एव न समवायिकारणत्वम् । नापि द्रव्यत्वं जातिरेव । तद्व्यञ्जकानिरूपणात् । तत्प्रमाणानुगतबुद्ध्यदर्शनाच्च । न हि मृज्जलघटपटकटादिषु द्रव्यंद्रव्यमित्यनुभवन्ति लौकिकाः । लौकिकानुभवस्यैव जातिसाधकत्वात् । अतो न पारिभाषिकद्रव्यलक्षणलक्ष्यं चैतन्यम् । नचैतावता ब्रह्मात्मकचैतन्यं गुणः । सर्वाश्रयत्वस्वातन्त्र्याभ्यां ततो विलक्षणत्वात् । चैतन्यस्य सर्वावभासकत्वसर्वोपादानत्वाभ्यां सर्वाश्रयत्वात् । आश्रयानिरूपणेन स्वातन्त्र्याच्चेति सिद्धमगुणम-

नादि नित्यं जाग्रति प्रमातृप्रमितिप्रमेयतदभाव- साक्षि चैतन्यमिति ॥ एवं स्वप्नसाक्षित्वेनापि नित्योऽनुभवो निरूपयते ॥

रूपादीनामपि संख्यादिमत्त्वादित्यर्थः । ननु रूपादौ संख्यासमानाधिकरणादिकत्वादिबुद्धिर्न संख्याश्रयत्वादित्यत आह । एकाश्रयेति । एकस्मिन् घटे रूपादयो बहव इति प्रतीयमानाया बहुत्वसंख्याया घटे तदभावादित्यर्थः । रूपादावतिव्याप्त्यैव लक्षणान्तरमयुक्तमित्याह । अत एव नेति । तर्हि गोत्वादिवज्जातिरेवेत्यत आह । नापीति । त्वदभिमतद्रव्येषु जातिसाधकप्रमाणमपि नास्तीत्याह । तत्प्रमाणेति । ननु मन्यते व्युत्पन्नानां तत्रानुगतबुद्धिरस्तीत्याशङ्क्याह लौकिकेति । अन्यथा बाह्यमते व्युत्पन्नानां चैत्यवन्दनादावपि धर्मत्वबुद्धिसत्त्वात्तत्रापि धर्मत्वं स्यादित्यर्थः । तस्मात् पारिभाषिकत्वात् द्रव्यलक्षणस्य तदभावो ममापीष्ट इत्याह । अत इति । द्रव्यत्वाभावे परिशेषाद् गुणत्वमित्याशङ्क्याह । नचैतावतेति । सर्वाश्रयत्वादिकमुपपादयति । चैतन्यस्येति । दृक्दृश्ययोर्वास्तवतादात्म्यादेरसम्भवात्, दृशोऽध्यस्तत्वे जगदान्ध्यप्रसङ्गात्, दृश्यैव जडप्रपञ्चोऽध्यस्तोऽवभासत इति सर्वावभासकत्वात्, सर्वाश्रयत्वमित्यर्थः। उपपादितं साक्षिस्वरूपमुपसंहरति । इति सिद्धमिति । जाग्रति प्रमातृतद्धर्मतदभावसाधकतया नित्यसाक्षिणं निरूप्य स्वप्ने कादाचित्कानुभवासंभवात्, तत्कालीनसर्वावभासकतया नित्यसाक्षिणं निरूपयति । स्वप्नेति ।

स्वाप्नज्ञानस्य हेत्वभावान्नित्यतां वक्तुं प्रथमं तत्र ज्ञानं साधयति। अस्ति खल्विति।

स्वाप्नज्ञानस्य नित्यत्वम्।

अस्ति खलु स्वप्ने गजादिविज्ञानम् 'अयं गज' इति। उत्थितस्य तदनुस्मृतेः। न च सा दिवसान्तरानुभूतविषया देशविशेषे गजादेः पूर्वमननुभूतत्वात्। स्वप्ने दृष्ट इत्यनुसन्धानाच्च। अत एव न स्वाप्नज्ञानं स्मृतिः। 'स्वप्ने करिणमन्वभूवम्' इति तदनुभवत्वप्रतिसन्धानात्॥ अस्मार्षमित्यननुभवात्। तद्विषयस्य देशविशेषसंसर्गस्य पूर्वमननुभूतत्वात्। स्मर्यमाणयोरेवासंसर्गाग्रहे जाग्रति गजादेरिव स्वप्नेऽपि तस्यापरोक्षतानुपपत्तेः। अपरोक्षत्वे वा स्वप्नोपलब्धः सर्वोऽप्यपरोक्षः स्यात्। अनुभवे च तस्मिन् न तावच्चक्षुरादिकं हेतुः। तेषामुपरतत्वात्। नापि मनः। असहायस्य तस्य बहिरप्रवृत्तेः।

ननूत्थितानुस्मृतेरतीतजाग्रत्यनुभूतगजादिविषयत्वान्न स्वाप्नानुभवाकाङ्क्षेत्याशङ्क्याह। न चेति। स्वमंदिरमध्यवर्तिगजस्कन्धारूढतया स्वस्य स्मर्यमाणत्वात् स्वस्य जाग्रदन्तरे तथाऽननुभवादित्यर्थः। तदनुभवस्य स्वप्नकालीनत्वमपि स्मर्यत इत्याह। स्वप्नेति। पूर्वानुभवादेव न स्वप्नज्ञानस्य संस्कारजन्यत्वमित्याह। अत एवेति। तस्मिन्ननुभवत्वस्यापि प्रतिसन्धीयमानत्वान्न स्मृतित्वमित्याह। स्वप्ने करिणमिति। तस्य स्मृतित्वे 'अस्मार्षम्' परामर्शः

स्यात् । न च सोऽस्तीत्याह । असमार्षमिति । स्मृतिरूपे तस्मिन्ननुभवत्वमारोप्यत इत्याशङ्क्य स्मृतित्वमेव तस्यानुपपन्नमित्याह । तद्विषयस्येति । अख्यातिवादी स्मर्यमाणगजादीनामसंसर्गाग्रहमात्रं न तु संसर्गानुभवोऽस्तीति जल्पति । तदयुक्तम् । अनाप्तवाक्यात् स्मर्यमाणयोरसंसर्गाग्रहेऽप्यापरोक्ष्याभावादत्रापि तदनुपपत्तिरित्याह । स्मर्यमाणयोरिति । इतरथा स्वप्ने परोक्षत्वापरोक्षत्वविभागो न स्यादित्याह । अपरोक्षत्वे चेति । अस्तु तर्हि जन्य एवानुभव इत्याशङ्क्य किं तत्र चक्षुरादिकं हेतुः, उत मनः ? । नाद्य इत्याह । अनुभवे चेति । द्वितीयं दूषयति । नापीति । बाह्यविशेष्यकानुभवे मनसोऽसमर्थत्वादित्यर्थः ॥

अत्रान्यथाख्यातिवादी चोदयति । अस्तु तर्हीति ।

अन्यथाख्यातिवादिशङ्कानिरासः

अस्तु तर्हि स्मर्यमाणस्य गजादेरारोपो इति चेन्न । चक्षुरसन्निकृष्टे बाह्ये तदसम्भवात् । मनःसन्निकृष्टे चाहमर्थे तदारोपे 'अहं गजः' 'मयि गज' इति वा प्रतीतिप्रसङ्गात् । ननु स्मर्यमाणसन्निहितदेशे स्मर्यमाणगजाद्यारोपः । न चाननुभूतस्याप्यसम्भावितस्यापि स्वप्नेऽनुभवान्न स्मर्यमाणारोप इति वाच्यम् । शब्दादिसर्वप्रमाणाविषयस्यस्वप्नेऽनुभवादर्शनात् । न चैवं जाग्रत्यपि तथात्वं किं नस्यात् पूर्वपूर्वभ्रमदर्शितयोर्विशेषणविशेष्ययोः स्मृतिसम्भवादिति वाच्यम् । जाग्रति बाधाभावात्, चक्षुराद्यन्वयव्यतिरेकाच्चेति चेन्न ।

येन हि स्वप्ने यत्र देशे गजादिरनुभूयते तस्य तत्र तदा न तत्संशय इति सर्वसंप्रतिपन्नम् । न चैतद् देशविशेषस्य गजादेश्च स्मर्यमाणत्वे सङ्गच्छते । स्मर्यमाणोभयप्रतियोगिकसंसर्गानुभवस्य तत्सत्तानिश्चयरूपत्वाभावात् । अन्यथाऽन्धादेरपि शब्दादवगत्य धर्मिप्रतियोगिनौ मनसा पुरोदेशे गजादिकमनुभवतस्तदा तत्र गजादिसंशयानुदयप्रसङ्गात् । कारणप्रकारविषयकृतविशेषस्य स्वप्नान्धानुभवयोरविशेषात् ॥

स किं चाक्षुष आरोपः उत मानसः ? । नाद्यः चक्षुषो विशेष्यसन्निकर्षाभावादित्याह । नचक्षुरिति । द्वितीयेऽपि किं साक्षान्मनःसन्निकृष्टे आत्मन्यारोपः, उत स्मरणद्वारा सन्निकृष्टे बाह्यदेशे ? । आद्ये दोषमाह । मनः सन्निकृष्टे चेति । तादात्म्यारोपे 'अहं गज' इति स्यात् । संसर्गारोपे 'मयि गज' इतीत्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते । ननु स्मर्यमाणेति । नन्वाकाशगमनस्वशिरश्छेदादेरननुभूतस्यापि स्वप्नेऽनुभवात् कथं स्मर्यमाणारोप इति चेन्न । आकाशादेः पृथगनुभूतत्वात् स्मर्यमाण आकाशादौ स्मर्यमाणगमनादिसंसर्गारोपोपपत्तिरित्याह पूर्ववादी । न वाऽननुभूतस्येति । तर्हि जाग्रत्यपि विशिष्टानुभवस्योक्तप्रकारेणाऽऽरोपितविषयत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात्, द्वैतं मिथ्यापतित इत्याऽऽशङ्क्याह । न चैवमिति । ननु बाधाभावचक्षुराद्यन्वयव्यतिरेकविशिष्टज्ञानानां सत्यविषयत्वादनारोपितत्वाविरोधितेति चेन्न । तथात्वे अंशावत

निःशङ्कप्रवृत्त्याद्यनुपपत्तेरित्यभिमानः । स्वाप्नज्ञानस्य स्मर्यमाणारोपरूपत्वे स्वविषयसंशयविरोधित्वं न स्यात् । सामान्यतः शब्दावगतेषु पश्चात्स्मर्यमाणेषु देवगन्धर्वादिष्वस्मदादिवद्भोजनयानाद्यारोपेऽपि तत्संशयदर्शनादिति दूषयति । न येन हीति । सत्तानिश्चयरूपत्वे बाधकमाह । अन्यथेति । धर्मिप्रतियोगिनाविति । पुरोदेशगजावित्यर्थः । नन्वन्धानुभवात् स्वप्नानुभवे विशेषोऽस्तीति चेत् सत्यम् । अन्धस्य पुरोदेशे वृत्तिनिर्गमनाभावात् प्रमातृव्यवहिते गजाद्यारोपः परोक्ष एव । स्वप्नगजादेः स्वप्रकाशसाक्षिण्यध्यस्तत्वात्संविदभेदेनापरोक्षत्वमस्तीति मम मते विशेषः । तव मते तु कारणकृतवैजात्यं वा विषयकृतवैजात्यं वा ज्ञाने विशेषो वाच्यः । तदुभयमपि नास्तीत्याह । कारणेति । प्रकारो विशेषणम् ॥

ननु विषयापरोक्ष्याभावेऽपि संशयविरोधित्वदर्शनात् स्वप्नज्ञानस्यापि त्वदभिमतापरोक्ष्याभावेऽपि संशयविरोधित्वं किं न स्यादिति शङ्कते । नन्विति ।

स्मृतेः संशयविरोधित्वशङ्कापरिहारः ।

ननु स्मृतेरपि संशयविरोधित्वं दृश्यत इति चेत् सत्यम् । अर्थसत्तानिश्चयरूपानुभवमूला सा । न च स्वप्ने संसर्गप्रत्ययः । तथासंसर्गविशेषस्याननुभूतत्वात् गजादिमात्रज्ञानिनोऽपि स्वप्ने जाग्रतीव तदाकारविशेषानुभवस्य कालान्तरीयतथाविधस्मृतिसमर्थस्य दर्शनाच्च । तस्माद्विषयगतं स्फुरणमेव विरोधिकोटयन्तरसंसर्गग्रहप्रतिबन्धकं तथा स्वप्ने

संशयविरोधिकालान्तरीयपटुतरस्मृतिहेतुश्च वाच्यम् । एतेनान्धस्य विरोधिकोट्यन्तरोपस्थितिसंभवात् पुरोदेशे तत्संशयः । निद्राणस्य तु सा नेति न संशय इतिप्रत्युक्तम् । स्वप्ने विषयविपरीतस्मृत्यभावस्य नियन्तुमशक्यत्वात् । नच स्वप्नज्ञानस्य प्रामाण्यग्रहान्न तदा तद्विषयसंशय इति वाच्यम् । तस्यभ्रान्तित्वात् । तद्ग्राहकलिङ्गाद्यभावाच्च । स्वत एव तद्ग्रहे ऽन्धस्यापि तत्प्रसङ्गात् ॥

स्मृतेः संशयविरोधित्वमङ्गीकरोति । सत्यमिति तर्हि स्वप्नज्ञानमपि तथाऽस्त्वित्याशङ्क्य संशयविरोधित्वे सत्तानिश्चयत्वं प्रयोजकं तच्च स्मृतेस्तादृशमूलानुभवजन्यत्वप्रयुक्तम्, परोऽक्षानुभवस्य तर्कानुगृहीतकारणविशेषजन्यत्वप्रयुक्तम् , प्रत्यक्षे तु विषयस्य प्रमात्रव्यवधानप्रयुक्तम् । त्वदुत्प्रेक्षितस्वाप्नज्ञानस्य उक्तान्यतमप्रयोजकाभावादन्धादिज्ञानवत् संशयानुकूलतैव स्यादित्यभिप्रेत्याह । अर्थसत्तानिश्चयेति । ननु स्वप्नज्ञानस्याप्यनुभूतविषयत्वांशे सत्तानिश्चयत्वं न तु विशेषसंसर्गविषयत्वांश इत्याशङ्क्य तदंशेऽपि तदा संशयविरोधित्वादिकमनुभूयत इत्याह । गजादीति । पररीत्या सत्तानिश्चयत्वादेरसंभवादनावृत्तस्वप्रकाशसाक्षिणि सुखादिवदध्यस्तत्वादेव स्वप्नगजादेः संशयागोचरत्वमित्युपसंहरति । तस्मादिति । तव मते निद्रायाः स्मृतिविरोधित्वाव तत्प्रयुक्तं चान्धानुभववैषम्यमयुक्तमित्याह । एतेनेति ।

वैषम्यान्तरं निराकरोतीति । न चेति । किं प्रामाण्यग्रहः प्रमा उत भ्रमः ? । नाद्य इत्याह । तस्येति । स्वप्नज्ञानस्येत्यर्थः । किं च तत् प्रामाण्यं स्वतो गृह्यते, उत परतः ? । न द्वितीय इत्याह । तद्ग्राहकेति । समर्थप्रवृत्तेस्तत्राभावादित्यर्थः । प्रथमं दूषयति । स्वत एवेति ॥

प्रामाण्यग्रहो भ्रम इति पक्षं शङ्कते । अविद्यमानेति ।

प्रामाण्यग्रहस्य भ्रमत्वनिरासः

अविद्यमानमपि प्रामाण्यमारोप्यत इतिचेन्न । विषयस्फुरणशून्ये रूपादिगोचरमानसज्ञाने अन्धस्येव स्वप्नज्ञाने प्रामाण्यारोपासंभवात्। तस्यानियतत्वाच्च । तथा च स्वप्नानुभूतराजादौ संशयविरोधित्वापरोक्षत्वलक्षणस्पष्टत्वाय विषयगतस्फुरणमेव शरणम् । स्मर्यमाणदेशे स्मृत्युपनीतगजादेरारोपे स्वप्नस्यानुमितपरमाणवारोपितस्थौल्यवत्पारोक्ष्यप्रसङ्गाच्च । तथा चानुभवविरोधः । स्मर्यमाणे सन्निहितत्वारोपान्नानुभवविरोध इति चेन्न । सन्निहितत्वारोपे हि 'सन्निहितो गजः' इतिप्रतीतिर्भवति । 'स्थूलः परमाणुः' इतिवत्, अन्धादेः शुक्लः सन्निहित इतिवच्च, नतु स्मर्यमाणस्यापरोक्षत्वम्, तस्य विषयावच्छिन्नस्फुरणं विनाऽनुपपत्तेः । विषयावच्छिन्नस्फुरणं च तत्र नित्यसर्वगतानुभवानङ्गीकारे न युज्यत इति नित्यसर्वग-

तानुभवसिद्धिः । एवम् "अहमस्वाप्सम्" इति सौषुप्तिकाऽऽत्मपरामर्शादपि नित्यानुभवसिद्धिः । परामर्शहेत्वनुभवस्य सुषुप्तावन्यस्यासंभवात् । परामर्शत्वं चास्य परिशेषादिति वक्ष्यते ।

अन्धादिज्ञाने प्रामाण्यारोपादर्शनात् तत्तुल्यत्वे तदारोपोऽपि न स्यादित्याह—विषयेति । भ्रान्तिज्ञानमात्रे प्रामाण्यारोपस्य जाग्रत्यदर्शनात्स्वप्नेऽपि स न स्यादित्याह—तस्येति । ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तेश्च निरसिष्यमाणत्वात्तस्य मानसत्वायोगाच्च तदपरोक्षतायै नित्यस्फुरणमेषितव्यमित्यभिप्रेत्याऽऽह-तथा चेति । स्मृतेर्मनःप्रत्यासत्तित्वेऽपि तदपरोक्षता न स्यादित्याह—स्मर्यमाणेति । इष्टापत्तिमाशङ्क्याऽऽह—तथा चेति । वस्तुतो व्यवहितेऽप्यव्यवहितत्वं भ्रांत्या प्रतीयत इति शङ्कते—स्मर्यमाण इति । तथाप्यपरोक्षो गजादिरित्येतादृशानुभवानुपपत्तिः । न चापरोक्षत्वमपि तत्राऽऽरोपितमिति वाच्यम् । स्वप्नज्ञानस्वरूप इव तद्वा परोक्षेऽपि बाधाभावात् । तथा च जाग्रतीव संविदभेदेनैवापरोक्ष्यं स्वप्नगजादेरावश्यकम् । अनित्यसंविदोऽसंभवात्तन्नित्यत्वसिद्धिरित्यभिप्रेत्याऽऽह—सन्निहितत्वारोपे हीति । स्वप्नवदेव सुषुप्तावप्यनुभवस्याऽऽवश्यकत्वात्तदा जन्यस्यासंभवान्नित्यानुभवसिद्धिरित्याह—एवमहमिति ।

ननु सुखमहमस्वाप्समिति स्वापकालीनदुःखाभावानुमितिरियं, न सुषुप्तिकालीनसुखादिपरामर्शः, येन सुषुप्तावप्यनुभवो भवेदित्यत आह—परामर्शत्वं चेति । वक्ष्यत इति । आनंदवादे इत्यर्थः ।

अवस्थात्रयसाक्षिनित्यानुभवचिन्तायाः फलचिन्तामारभते । स चायमिति ।

ज्ञानात्मनोरैक्यप्रतिपादनम् ।

स चायमवस्थात्रयतद्भावसाक्षी नित्यः स्वतन्त्रः सर्वगतोऽनुभव–आत्मा । तद्भेदे प्रमाणाभावात्, तदभेदे च प्रकृतस्य दृश्यत्वहेतोरेव मानत्वात् । "आत्मैवास्य ज्योतिः प्रज्ञानं ब्रह्म" इति श्रुतेश्च । अत्राऽऽह नवीनः–

आत्मनो ज्ञानमात्त्वनिरासशङ्का ।

आत्मरूपं ज्ञानं सविषयं निर्विषयं वा ? । आद्येऽपि स्वविषयं परविषयं वा ? नाद्यः ! स्ववृत्तिविरोधात् । न द्वितीयः । मोक्षे पराभावात् । अतीतपरोल्लेखे च सुषुप्तिमोक्षयोरतीतविषययोस्तुल्यत्वापातात् । नापि निर्विषयम् । ज्ञानत्वविरोधात् । अर्थप्रकाशस्यैव ज्ञानत्वात् । अन्यथा घटादेरपि तत्त्वापत्तेः । अर्थाप्रकाशात्मकजडव्यावृत्तिरप्यर्थप्रकाशात्मकत्वं विना न युक्ता ।

एवं ज्ञात्रभावादपि न ज्ञानम् । न हि भोक्तृभोग्यरहिता मुक्तिरस्ति । न च ज्ञानस्यानादित्वात्तदनपेक्षा । अनादेः प्रागभावस्य प्रतियोगिनि, जीवब्रह्माविभागस्य धर्मिप्रतियोगिनोः, भावरूपाज्ञानस्याऽऽश्रयविषययोः अनपेक्षाप्रसङ्गात् । ज्ञानस्य ज्ञातृज्ञेयनिरूप्यस्वभावत्वाच्च, इदमहं जानामीत्यनुभवात् ।

उक्तानुभवस्यात्माभेदेऽपि प्रमाणं नास्तीत्यत आह—तदभेदे चेति। अहमनुभवगोचरो, अहमनुभवे प्रकाशमानस्वव्यतिरिक्तद्रष्टृकः, दृश्यत्वादित्यनुमितद्रष्टुर्जडत्वे दृश्यत्वापत्त्या द्रष्ट्रन्तरापेक्षायामनवस्थापातात् दृग्रूपत्वसिद्धिरित्यर्थः । श्रुतिरपि ज्ञानात्माऽभेदे प्रमाणमित्याह—आत्मैवेति । अस्य व्यवहर्त्तुर्व्यवहारसाधनप्रकाश आत्मैवेत्यर्थः । आत्मनश्चिद्रूपत्वमनादृत्य जडत्वमेव बहुमन्यमानस्याभाग्यस्य नवीनस्य प्रलापमनुवदति-अत्राऽऽहेति । भेदसापेक्षविषयविषयिभावस्यैकस्मिन्नसंभव इत्याह – नाद्य इति । परविषयत्वपक्षं दूषयति । न द्वितीय इति । न च मोक्षे द्वैताभावोऽस्तीति वाच्यम् । तदानीमाध्यासिकसंबंधाभावेन चैतन्यस्य तद्विषयत्वायोगात्, तस्याप्यात्ममात्रत्वाच्चेति भावः । ननु तदाऽप्यतीतविषयेण सविषयमिति चेत् तर्ह्यतीतसंसारेण संसार्यपि स्यादित्याह – अतीतेति । सविषयत्वाभावेऽप्यात्मत्ववत् ज्ञानत्वं किं न स्यादित्यत आह – अर्थप्रकाशस्यैवेति । जडव्यावृत्तस्य रूपस्यैव ज्ञानत्वान्न जडत्वप्रसक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह – अर्थप्रकाशेति ।

आत्मरूपज्ञानस्याऽऽश्रयानिरूपणादपि न तस्य ज्ञानत्वमित्याह – एवमिति । अहमिदं जानामीति ज्ञातृज्ञेयसम्बन्धिन एव ज्ञानत्वानुभवात्तद्रहितस्य ज्ञानत्वमेवायुक्तमित्याह – न हि भोक्तभोग्येति । उक्तज्ञानमाश्रयनिरपेक्षमनादित्वादात्मवदित्याशङ्क्य व्यभिचारेण दूषयति । न च ज्ञानस्येति ।

अनादित्वे सत्यनन्तत्वस्य हेतुत्वान्न व्यभिचार इत्याशङ्क्य तथात्वे ज्ञानत्वमेव न स्यादित्यभिप्रेत्याऽऽह — ज्ञानस्येति ।

नवीनमतेनैव आत्मनोऽभ्रमप्रमोभयत्वनिरसनम्

किञ्च न तावदात्मरूपं ज्ञानं प्रमा तद्वेद्याविद्यादेस्तात्त्विकत्वप्रसङ्गात् । नापि भ्रमः दोषाजन्यत्वात् । तद्विलक्षणस्य ज्ञानस्याप्रसिद्धेः । यदीदं ज्ञानमज्ञानविरोधि तदा तन्नित्यनिवृत्तं स्यात् । न चेत्--पटादिवत् ज्ञानमपि न स्यात् । स्मृतिपरोक्षज्ञाने विहायापरोक्षज्ञानस्यैवाऽऽत्मत्वे हेत्वभावाच्च ।

किञ्च यस्य ममाज्ञानं सोऽहं दुःखमनुभवामीत्यादिप्रत्यक्षेण "यो वेद इदं जिघ्राणीति स एष हि द्रष्टा श्रोता घ्राता"इत्यादिश्रुतेश्च दुःखादिभोगरूपस्यानर्थस्य मोक्षसामानाधिकरण्यं, संसारस्य च समानाधिकरणज्ञाननिवर्त्यत्वमित्यादियुक्तेश्च जीवस्य ज्ञातृत्वात्कथं ज्ञानमात्रत्वमिति ?—

नवीनकृतशङ्काया: समर्थनम्

उच्यते । सत्यमर्थप्रकाशो ज्ञानम् । आत्मस्वरूपज्ञानं चार्थप्रकाशः । प्रकाशस्य तद्रूपत्वात् । मुक्तौ तु प्रपञ्चाभावान्न तत्प्रकाशः । न वा तदाऽतीतार्थप्रकाशः । स्वरूपज्ञानस्य स्वसंसृष्टार्थमात्रप्रकाशत्वात् । अत एव मुक्तौ नोपप्लवोऽपि ।

किमात्मरूपं ज्ञानं प्रमा, उत भ्रमः, किं वोभयबहिर्भूतम्? नाद्य इत्याह – न तावदिति । न द्वितीय इत्याह – नापीति । भ्रमस्य दोषजन्यत्वनियमादित्यर्थः । तृतीयं दूषयति । तद्विलक्षणस्येति । प्रमाऽप्रमाविलक्षणस्येत्यर्थः । किमात्मरूपं ज्ञानमज्ञानविरोधि उत न? उभयथाऽप्यनुपपत्तिरित्याह – यदीदं ज्ञानमिति । किं च तव मते किंचित् ज्ञानमात्मा किञ्चिज्ज्ञानात्मेति व्यवस्थायां हेतुं न पश्यामीत्याह – स्मृतिपरोक्षेति ।

यच्चोक्तं 'तद्भेदे प्रमाणाभावात्'इति । तदयुक्तम् । प्रत्यक्षश्रुतियुक्तीनां सत्त्वादित्याह-किञ्च यस्य ममेति । तव मते केवलात्मन एवाज्ञानाश्रयत्वात् दुःखतदनुभवादीनामज्ञानसामानाधिकरण्यप्रतीतेरनुभवस्याऽऽत्मधर्मत्वसिद्धिरित्यर्थः । श्रुतिमाह – यो वेदेति । ननु इदं जिघ्राणीत्येवंरूपेण प्रमेयप्रमाणप्रमातृसमुदायं यो वेत्ति तत्रितयसाक्षी स आत्मेति साक्षिण एव ज्ञानमात्मत्वं श्रुत्यर्थ, इति चेन्न । यो वेदेति वेदनाश्रयस्यैवाऽऽत्मत्वाभिधानादिति भावः । ज्ञानात्मभेदसाधकयुक्तिमप्याह – दुःखादीति । स्वतः शुक्लस्यापि पटस्य रक्तद्रव्योपरागे रक्तवत् स्वतो निर्विषयप्रकाशस्वभावस्याऽऽत्मनो घटपटाद्युपरागे सविषयत्वं, तदपाये – रक्तद्रव्यापाये पटशौक्ल्यवत्, स्वाभाविकनिर्विषयप्रकाशात्मत्वमेव ।

तथा च न सविषयत्वानुभवविरोध इत्यभिप्रेत्य सिद्धांतयति । उच्यत इति । मुक्तावतीतार्थविषयोऽनङ्गीकारपराहतःअयुक्तश्चेत्याह – न वा तदेति । मुक्तौ निर्विषयत्वादेव न संसारप्रसङ्ग इत्याह – अत एवेति ।

मुक्तौ ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावप्रसङ्गात् शून्यतापत्तिरित्याशङ्कयाऽऽह – न चैवं तस्येति ।

मुक्तौ ज्ञानाभावनिरासः

न चैवं तस्य मुक्तौ निःस्वरूपत्वं स्यादर्थप्रकाशत्वाभावादिति वाच्यम् । अर्थप्रकाशत्वं हि ज्ञानस्योपलक्षणं–व्यावृत्तौ लिङ्गं, न तु स्वरूपं, न वा विशेषणम् । सर्वदाऽर्थप्रकाशत्वस्यैव ज्ञानस्वरूपत्वे तटस्थेश्वरज्ञाने नित्ये सर्वार्थप्रकाशो न स्यात् । तस्य कार्यविरहकाले तदप्रकाशत्वात् । न च घटादिविरहकालेऽपि तस्य तद्गोचरत्वात्तत्प्रकाशत्वमस्तीति वाच्यम् । ज्ञानं हि स्वसंबद्धमेव विषयीकरोति नासंबद्धम् । ननु स्वरूपसम्बन्धोऽस्तीति चेन्न । तत्काले सतोरेव हि स्वरूपसंबन्धः, न सदसतोः निःस्वरूपत्वात् । अतीतादिश्च तव मते निःस्वरूप एव । अन्यथा प्रागभावप्रध्वंसाभ्यां प्रतियोगिन एककालत्वप्रसंगात् । प्रागभावादिकाले तत्सत्त्वानङ्गीकारे चासत्त्वं नाम निःस्वरूपत्वमेव स्यात् । नन्वभावकाले प्रतियोगी नासन् किन्तु कालांतरे सन्निति चेन्न कालान्तरसत्त्वेऽप्यभावकाले तदसत्त्वात् ॥

ज्ञानस्वरूपस्यार्थघटितत्वाभावात्, तदभावेऽपि ज्ञानस्य न निःस्वरूपत्वमित्यभिप्रेत्याऽऽह – अर्थप्रकाशत्वं हीति । उपलक्षणमित्येतद्विवृणोति । व्यावृत्ताविति । अयावद्द्रव्यभाविनोऽपि गन्धत्वादेर्जला-

दिभ्यः स्वाश्रयव्यावर्तकत्वाद्गंधवती पृथिवीत्युच्यते यथा, एवमर्थप्रकाशो ज्ञानमित्युच्यते । तथा च प्रलयादौ गंधाभावेऽपि पृथिवीपरमाणुसत्त्ववत्, अर्थाभावेऽपि मुक्तौ ज्ञानसत्त्वोपपत्तिरित्यर्थः । किंचार्थप्रकाशत्वस्य ज्ञानस्वरूपत्वे तद्विशेषणत्वे वा पराभिमतेश्वरज्ञानस्यास्मदादिज्ञानवैलक्षण्याय सर्वदा सर्वार्थप्रकाशत्वं वक्तव्यम्, तदनुपपन्नम् । इदानीमतीतादिपदार्थाभावेन तद्विषयत्वासंभवादित्याह – सर्वदेति । अतीतादिकमपि तद्विषय एवेत्याशङ्क्य संबंधाभावेन दूषयति—न च घटादीति । संबन्धाभावोऽसिद्ध इति शङ्कते। नन्विति । स्वरूपस्य संबंधिद्वयात्मत्वात्संबंधिनोऽभावकाले संबंधोऽपि नास्तीत्याह – न तत्काल इति । प्रागभावादिकाले प्रतियोगिनः सत्त्वेऽसत्कार्यवादहानिः स्यादित्यभिप्रेत्याऽऽह—अन्यथेति । तत्परिपालनाय तदा सत्त्वाङ्गीकारे स्वरूपसंबंधहानिरित्याह – प्रागभावादीति । अभावकालेऽसत्त्वनिषेधेन कालांतरे सत्त्वस्य विवक्षितत्वान्नासत्कार्यवादभंग इति शङ्कते – नन्वभावकाल इति । विवक्षाया अन्यथात्वेऽपि तदा तदसत्त्वमावश्यकमित्याह – न कालान्तरेति ॥

काशकुशावलम्बन्यायेन शङ्कते । तदापीति ।

अभावकालेप्रतियोगिनोऽसत्त्वप्रतिपादनम् ।

तदाप्यभाव एव न तु प्रतियोगिनोऽसत्त्वमिति चेन्न । असत्त्वनिषेधे सत्त्वापत्तेः । तस्य चाभावकालेऽयोगात् । एतेन कालविशेषे प्रतियोगिनोऽभावप्रतियोगित्वमेव न

त्वसत्त्वमिति निरस्तम् । न चाभावसत्ता न प्रतियोगिनस्तदातनसत्त्वविरोधिनीति वाच्यम् । अभावस्य स्वसमानाधिकरणप्रतियोगिसत्त्वविरोधित्वात् । अन्यथा भावाभावयोर्विरोधो दत्तोदक एव स्यात् । किं चाभावकाले 'प्रतियोगी सन्'इति- वदन् प्रष्टव्यः 'कस्तस्य घटादेर्गुणः, को वा तदाश्रयः, किमिति तदा स न चक्षुरादिना गृह्यते, कथं तदर्थं कारणगवेषणं, कथं वाऽसत्कार्यवादनिर्वाह' इति ? नन्वभावकाले प्रतियोगिनः सत्त्वं वर्त्तते, न स्वरूपमिति नोक्तदोष इति । न, तव मतेऽरिक्तपदार्थस्वरूपातिरिक्तसत्तायाः सामान्यादावभावात् स्वरूपस्यैव सत्त्वात् । कार्यस्वरूपाभावे तदुपरक्तसत्ताजातेरप्यभावेन घटादिसत्ताया वर्त्तमानताविरोधात् ॥

त्वया सदसद्विलक्षणानङ्गीकारादसत्त्वनिषेधे सत्त्वमेव स्यादित्याह – न असत्त्वेति । असत्त्वनिषेधे सत्त्वस्याऽऽवश्यकत्वादेवान्योऽपि प्रलापो निरस्त इत्याह – एतेनेति । किञ्चाभावप्रतियोगित्वं हि तद्विरहात्मप्रतियोगिस्वरूपमेव, तस्य चाभावकालीनत्वं विरुद्धमिति द्रष्टव्यम् । ननु विद्यमानप्रतियोगिको ऽभावः स्वकाले प्रतियोगिसत्त्वाविरोधी दृष्टः । एवमविद्यमानप्रतियोगिकाभावोऽपीति चेन्न । तस्यापि स्वाधिकरणे प्रतियोगिसत्त्वविरोधित्वात् । प्रागभावादेरपि तथात्वे प्रतियो-

गिनोऽन्यत्र सत्त्वासम्भवादसत्त्वमेव परिशिष्यत इत्यभिप्रेत्याऽऽह – न चाभावसत्तेति । किञ्चाभावकाले सत्त्वे घटस्य रूपादिरहितत्वे घटत्वाद्यनुपपत्तिः । तत्सत्त्वे वाऽनुपलब्धिविरोधः कार्यकारणभावाद्यनुपपत्तिश्चेत्याह– किञ्चाभावकालेति । नन्वभावस्य प्रतियोगिनैव सह विरोधो न प्रतियोगिसत्तया तस्यास्ततोऽन्यत्वादिति शङ्कते । नन्वभावेति । सदाकारानुगतबुद्धेः परमते सामान्यादिसाधारणैकविषयाभावात्तत्स्वरूपमेव सद्बुद्धिविषयत्वात्सत्त्वं, तथा च घटादिस्वरूपातिरिक्तसत्ताऽभावात्तदभावेऽसत्त्वमेवेति दूषयति – न तव मत इति । किञ्च जातिरूपसत्तायाः सत्त्वेऽपि न घटसत्त्वमस्ति । घटाभावे तत्समवायवत्तत्सत्ताया अप्यभावादित्याह – कार्यस्वरूपेति । किं च तत्सत्तायाः सत्त्वेऽपि तत्स्वरूपस्याभावात् स्वरूपसम्बन्धानुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् ।

ननु सद्बुद्धेः क्वचित्सत्तासमवायो विषयः । क्वचिच्च सत्तासामानाधिकरण्यं सत्तायां स्वरूपमिति परमतेऽपि सद्बुद्धेरनुगतैकविषयत्वसिद्धिरिति चेन्न । एकाकारबुद्धेः क्वचित् सत्तासमवायइत्यादिविषयवैलक्षण्ययोगात्सद्रूपेपादानात्मतादात्म्यादेव 'मृद्घट' इतिवत् 'सन्घट' इति प्रतीत्युपपत्तेरतिरिक्तसत्ताकल्पने गौरवाच्चेत्यभिप्रेत्याऽऽह – अधिष्ठानेति ।

अधिष्ठानसत्ताव्यतिरिक्तसत्तानिरासः ।

अधिष्ठानात्मस्वरूपसत्ताऽतिरिक्तसत्ताजातेरभावाच्च । एवमप्यभावकार्यस्योत्पत्तेः पूर्वं सत्त्वायोगाच्च कार्यस्वरूपमभावकाले न सत् ।

तथापि तत्स्वरूपं ज्ञाने, न संबंधे इति वचनं तवैव शोभते न विदुषाम् । नित्यज्ञानस्य विषयेण सम्बन्धानङ्गीकारे चार्थस्य प्रकाश इति व्याहतम् । कथं तर्हि ईश्वरस्य सार्वज्ञं जगन्निर्माणं वा? । भूतभाविप्रतिसन्धानाभावादिति चेत्, स्वात्मानमुपालभस्व । यतस्त्वमीश्वरे अतीताद्याकारामविद्यावृत्तिं न स्वीकुरुषे, कार्यस्य चानिर्वचनीयत्वम् । तस्मात्कदाचिदर्थप्रकाशस्यापि ज्ञानत्वं न विरुध्यते । अत एव जडव्यावृत्तिरपि । तस्य जडस्यानेकरूपत्वात् । स्वरूपलक्षणं तु प्रकाशविशेषः । प्रकाशे च विशेषो न जातिरेकव्यक्तौ तदभावात्, किन्त्वविद्यानिवृत्त्यनुकूलाऽज्ञानव्यक्तिः ।

किं च ध्वंसरूपकार्ये संत्ताभावात्तस्योत्पत्तेः पूर्वमसत्त्वमेव स्यादित्याह – एवमपीति । स्वरूपाभावेऽपि सत्तावत्संबन्धः किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह – कार्येति । ननु ज्ञाने विषयसंबन्धोऽतिप्रसङ्गपरिहाराय मृग्यते । ईश्वरज्ञाने चातिप्रसङ्ग इष्ट एव तस्य सर्वार्थप्रकाशकत्वादित्याशङ्क्य षष्ठ्यर्थसम्बन्धाभावे सर्वार्थप्रकाश इत्येतदेवानुपपन्नमित्याह – नित्यज्ञानस्येति – ईश्वरज्ञानस्यातीतादिविषयत्वाभावे बाधकं शङ्कते--कथं तर्हीति । ईश्वरस्य सार्वज्ञ्यसाधकमतेऽभिनिविशमानं स्वान्तःकरणमेव निन्दयेत्याह – स्वात्मानमिति । नन्वविद्यावृत्तिर्वा कथमसम्बद्धातीतादिकं विषयीकुर्यादित्याशङ्क्याऽऽह--कार्यस्य चेति । अनिर्वचनीयवादे ज्ञानोक्तं

निरन्वयनाशाभावादसत उत्पत्त्यभावाच्च, दुर्निरूपसूक्ष्मरूपेण पदार्थमात्रस्यातीतादिकालेऽपि विद्यमानतयार्थकल्पितसम्बन्धेन सार्वज्ञाद्युपपत्तिरिति भावः । अर्थप्रकाशकत्वस्य ज्ञानोपलक्षणत्वमुक्तमुपसंहरति । तस्मादिति । अर्थप्रकाशकत्वस्य तटस्थलक्षणत्वे स्वरूपलक्षणं किमित्यपेक्षायां वदति । स्वरूपेति । तर्हि प्रकाशव्यतिरिक्तविशेषो जातिरेवेत्याशङ्क्याऽऽह – प्रकाशे चेति । परमते आकाशस्वरूपवद्व्यक्तिस्वरूपमेव तद्विशेषः । स चाविद्यानिवृत्तिस्वपरविषयव्यवहारानुकूलस्वरूपेणोत्तरव्यावृत्तः प्रतीयत इत्यभिप्रेत्याह – किं त्विति ।

किञ्च परमतेऽपि ज्ञानत्वं व्यक्तिमात्रे वर्तते, उत व्यक्तिविशेषे ? । नाद्यः । घटादावपि प्रसङ्गात् । द्वितीये स विशेषो ज्ञानत्वम्, उत व्यक्तिस्वरूपमेव ? । नाद्यः । आत्माश्रयापातात् ज्ञाने ज्ञानत्वं च न स्यात् । द्वितीये न विवादइत्यभिप्रेत्याह । जातिवादिनापीति ।

ज्ञानस्य व्यक्तिस्वरूपत्वकथनम्

जातिवादिनापि व्यक्तिविशेषस्य वक्तव्यत्वात् । तस्य चार्थसम्बन्धेऽर्थप्रकाशत्वं दीपस्येव । ततोऽर्थाभावेऽपि तस्य ज्ञानत्वं न विरुध्यते । अर्थप्रकाशत्वं ज्ञानत्वमिति लक्षणे त्वर्थपदं व्यर्थम् । यत्तूक्तम् । अहमिदं जानामीत्यानुभवात् ज्ञातृज्ञेयनिरूप्यं ज्ञानमिति तत्तथैव । न हि यत् ज्ञानं तथा प्रतीयते तदनाश्रयमविषयमस्माभिरङ्गीक्रियते । अहमर्थधर्मस्य वृत्तिज्ञानस्य साक्षिविषयस्य सविषयत्वाभ्युपगमात् । साक्षिण एवात्मत्वाभ्युपगमात् ।

यच्च ज्ञानस्यानादित्वेनाश्रयाद्यनपेक्षायां प्रागभावादिविरोधिदृष्टान्तोदाहरणम्। तदयुक्तम्। प्रागभावादेर्हि धर्मिग्राहकमानसिद्धं तथात्वम्। न च नित्यसाक्षिणस्तथात्वे किंचिन्मानमस्ति। प्रत्युत तस्याश्रयानिरूपणादगुणत्वाच्चेत्यप्युक्तम्।

ज्ञानस्य प्रमाऽप्रमात्व-नैवेति निश्चयनिरासः

यत्तु प्रमाऽप्रमाबहिर्भूतज्ञानं नास्तीति। तन्न। पराभिमतनिर्विकल्पकस्य तदुभयविलक्षस्य सत्त्वात्। न हि निर्विकल्पकं तद्वति तत्प्रकारकं तदभाववति तत्प्रकारकं च। तस्य निष्प्रकारकत्वात्। तस्यापि यथार्थत्वमितीतिचेत् तर्हि, यत्र यत्प्रतीयते तत्र तस्य विद्यमानत्वम्। अविद्यमानत्वञ्चायथार्थत्वम्। किंवा तत्र तस्याबाध्यत्वं यथार्थत्वम्। बाध्यत्वं चायथार्थत्वम्।

उक्तप्रकाशविशेषस्याकाशस्य शब्दाश्रयत्ववदर्थप्रकाशकत्वं कादाचित्कमित्याह। तस्य चेति। किञ्चेच्छादिव्यावृत्तये प्रकाशकत्वस्यावश्यकत्वात्तदेव तत्तद्रूपसाधारणं लक्षणमस्तु। तच्चास्मन्मतेऽनन्तवृत्तिज्ञानेऽप्यधिष्ठानतयानुगतं प्रकाशबुध्यालम्बनं चैतन्यमेव। तव मते च ज्ञानत्वमित्यर्थपदं व्यर्थमित्याह। अर्थप्रकाशत्वमिति। ज्ञानस्य निर्विषयत्वादिकं धर्मिग्राहकमानविरुद्धमित्युक्तमनूद्य दूषयति। यच्चेत्यादिना। अनादिज्ञानस्य साश्रयत्वे परोक्तं प्रागभावाद्युदाहरणं वैषम्येण दूषयति। यत्त्वित्यादिना। न केवलमाश्रितत्वे मानाभावः। अनाश्रयत्वेऽपि मानमस्तीत्याह। प्रत्युतेति।

चोद्यान्तरमनुवदति । यत्त्विति । किं तद्वति तत्प्रकारकं ज्ञानं प्रमा? तदभाववति तत्प्रकारकंज्ञानमप्रमा? । उत यथार्थज्ञानंप्रमा? । अयथार्थज्ञानमप्रमा? । आद्यं दूषयति । भ्रमेति । द्वितीयं शङ्कते । तस्येति । अस्मिन्पक्षे साक्षिज्ञानस्य प्रमाऽप्रमाबहिर्भाव एव नास्तीत्यभिप्रेत्य विकल्पयति । तर्हि किमिति ॥

प्रथमकल्पे प्रमैवेत्याह । आद्य इति ।

आद्य आत्मस्वरूपमपि ज्ञानं यथार्थम् । प्रतीतिकाले तद्गोचरप्रत्ययस्य विद्यमानत्वात् । न चैवं तत्प्रतिभासस्याविद्यादेर्वास्तवत्वापत्तिः । स्वाधिकरणसम्बन्धाश्रयलक्षणविद्यमानत्वस्य सत्त्वात् । त्रैकालिकबाधाभावोपलक्षितस्वरूपाख्य सत्त्वस्यान्यत्वात् । शुक्तिरूप्यादेर्वस्तुनोऽपि साक्षि वेद्यत्वात् । अत एव यथार्थत्वे गुणजन्यत्वं स्यादिति निरस्तम् । त्वदभिमतेश्वरज्ञाने तदभावाच द्वितीये आत्मरूपज्ञानप्रत्ययार्थं तद्गोचरप्रपञ्चस्य बाध्यत्वाच्च दोषाजन्यज्ञानस्य बाधितार्थविषयज्ञानत्वमनुपपन्नमिति वाच्यम् । दोषो हि जन्ममिथ्याज्ञानोत्पत्तौ हेतुः । न च तस्य मिथ्याविषयत्वे मिथ्याज्ञाने सति दोषेण विना तदविषयत्वाभावात् । स्वरूपज्ञानं च न जन्यमिति न दोषमपेक्षते । अन्यथा गुणजन्यस्य दोषाप्रतिबद्धसामग्रीजन्यस्य वा ज्ञान

स्य यथार्थत्वमिति नत्वदभिमतेश्वरज्ञानं यथार्थं स्यात् । अपि च त्वदभिमतेश्वरो जीवनां भ्रान्तिं जानाति न वा? । अन्त्ये तस्यासर्वज्ञत्वं जीवभ्रान्त्युच्छेदायोपदेशोऽपि न स्यात् । आद्ये ईश्वरज्ञानमप्यसदर्थविषयं वक्तव्यम् । ज्ञाने विषयनिरूप्यत्वनियमस्य त्वयैवोक्तत्वात् । अन्यथा तस्य भ्रान्तित्वानवगमाच्च ।

तर्हि विद्यमानस्यैव सत्त्वरूपत्वात्प्रपञ्चसत्यतापत्तिरितिचेन्न । विद्यमानत्वापेक्षया सत्त्वस्यान्यत्वादित्याह । न चैवमिति । ननु सत्त्वाभावे साक्षिवेद्यत्वमेवानुपपन्नमित्यत आह । शुक्तिरूप्येति । देशान्तरादौ सतो वाऽसतो वा रूप्यस्य सन्निकर्षाभावेन चाक्षुषत्वायोगादनिर्वचनीयस्य साक्षिवेद्यत्वमेवेति ख्यातिवादे वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । शुक्तिरूप्यज्ञानस्य विद्यमानार्थस्य गुणजन्यत्वाभावादेव चोद्यान्तरं निरस्तमित्याह । अत एवेति । तव मतेऽपि नायं नियम इत्याह । त्वदभिमतेति । द्वितीये कल्पे साक्षिरूपज्ञानस्याप्रमारूपत्वेन न तद्बहिर्भाव इत्याह । द्वितीय इति । साक्षिज्ञानस्यायथार्थत्वे दोषजन्यत्वं स्यात् तस्यैव तत्प्रयोजकत्वादित्याशङ्क्याह । न च दोषाजन्येति । सिद्धान्तदोषो न भ्रान्तिज्ञानकारणम् । तस्य नित्यत्वात् । किन्तु तद्विषयोत्पत्तावेवेति नोक्तानुपपत्तिः । परमतेऽपि प्रागभावप्रलयियोगिभ्रमोत्पत्तावेव प्रयोजको दोषः, नतु तस्य मिथ्यार्थविषयकत्वेऽपि केवलव्यतिरेकाभावादिति हेतुमाह । दोषो हीति । दोषजन्यस्यैव बाधितार्थवि-

षयत्वेऽतिप्रसङ्ग इत्याह । अन्यथेति । स्वतः प्रामाण्यमते न दोषाप्रतिबद्धमित्युक्तं दोषाजन्यस्याप्ययथार्थत्वं परमतेऽप्यभ्युपेयमित्यभिप्रेत्य विकल्पयति । अपिचेति । द्वितीये परमतेनैकविरोध इत्याह । अन्त्य इति । आद्ये अयथार्थत्वविशिष्टभ्रान्तिविषयेश्वरज्ञानस्य विशेषणांशे अयथार्थत्वं तवापि संमतम् । भ्रान्तिविषयानवगमे भ्रान्तित्वस्यैव दुर्ज्ञेयत्वादित्याह आद्य इति ।

ननु भ्रान्तिज्ञाने ऽबाधिते भ्रान्तित्वादेरपि प्रकारस्याबाधितत्वात्तद्विषयमीश्वरज्ञानं यथार्थमेवेति चोदयति । ननु तदभावेति ।

भ्रान्तिलक्षणानुपपत्तिप्रतिपादनम् । ननु तदभाववति तत्प्रकारकत्वं भ्रान्तित्वं तच्च ज्ञानेऽबाधितमिति चेन्न । तदभाववति तद्वैशिष्ट्यस्यानवगमे ज्ञाने तत्प्रकारकत्वस्यैवाधिगन्तुमशक्यत्वात् । एतेनानात्मस्वरूपं ज्ञानं यदि बाधितार्थविषयं स्यात्तर्हि तद्रूप ईश्वरोऽपि भ्रान्त एव स्यादित्यापादनं प्रत्युक्तम् । बाधितमर्थं बाधितत्वेन जानतस्तदभावात् । अत एव पारमेश्वरज्ञानस्यायथार्थत्वे तन्मूलवैदिकव्यवहारः सर्वोऽपि विप्लवेतेति परास्तम् । तस्याविद्याकाले विद्यमानार्थत्वेन तन्मूलव्यवहारस्य विद्यमानार्थत्वात् ।

यदप्युक्तम्, ज्ञानाविरोधिनो न ज्ञानत्वं तद्विरोधेऽज्ञानं नित्यनिवृत्तं स्यादिति तन्न । वृत्तिसहकृतसाक्षिणोऽज्ञानविरोधित्वमुक्तं न प्रसम-

र्त्तव्यम् । यच्चान्यदपरोक्षज्ञानस्यैवात्मत्वे न हेतुरिति । तदसत् । वृत्तिमात्रस्यानात्मत्वात् प्रकाशमात्रस्यात्मत्वाच्च ।

यत्त्वज्ञानाश्रयस्यैवात्मनः सुखादिज्ञानाश्रयत्वानुभवादित्यादि । तदस्माकं न प्रतिकूलम् । अज्ञानाश्रयस्यैव साक्षिणोऽन्तःकरणाधिष्ठानस्य सुखादिरूपवृत्त्यधिष्ठातृत्वात् । वृत्तौ च चैतन्यप्रतिफलनात्तदाश्रयत्वानुभवः । अत एव संसारस्य स्वसमानाधिकरणज्ञाननिवर्त्यत्वं दुःखादिरूपानर्थस्य मोक्षसामानाधिकरण्यं च सङ्गच्छते । अज्ञाननिवर्तकवृत्तेर्दुःखादेश्चान्तःकरणाधिष्ठानसाक्षिण्यध्यासात् ॥

भ्रान्तित्वस्यायथार्थघटितत्वात्तद्विषयज्ञानस्यायथार्थविषयत्वं दुर्वारमित्याह । नतदभाववतीति । तट स्येश्वरज्ञानप्रतिबन्ध्येव परिपूर्णेश्वरे दोषारोपणं निरस्तमित्याह । एतेनेति । ननु सर्गाद्यकाले परमेश्वरस्यैव वेदतदर्थोपदेष्टृत्वात्तज्ज्ञानस्यायथार्थत्वे तन्मूलव्यवहारस्याल्पपरत्वादित्याशङ्क्याह । अत एवेति । अतःशब्दार्थमाह । तस्येति । तदुपदर्शितसाध्यसाधनभावादिव्यवहारस्यामोक्षं बाधाभावाद्भोजनादिव्यवहारवत्प्रामाणिकतोपपत्तेरिति भावः । किं साक्षिज्ञानमज्ञानविरोधि उत न । उभयथाप्यनुपपत्तिरित्युक्तं चोद्यमनूद्य दूषयति । यदप्युक्तमित्यादिना । न प्रस्मर्तव्यं न विस्मरणीयमित्यर्थः । ज्ञानविशेषस्यैवात्मत्वे

नियामकं नास्तीत्युक्तं चोद्यमनुवदति । यच्चान्यदिति । दृश्यजन्यपरतन्त्रज्ञानमात्रस्यानात्मत्वं स्वप्रकाशनित्य-स्वतन्त्रज्ञानस्यात्मत्वमिति नियामकमस्तीत्याह । तद् सदिति । ज्ञानस्यात्मत्वेऽनुभवविरोधमुक्तमनुवदति । यत्त्वज्ञानेति । अयसो वह्नितादात्म्याद्दग्धत्वादिवदसो-क्तुरपि भोक्तृतादात्म्याद्भोगवत्त्वानुभव इत्याह । तद् स्माकमिति । अशनायाद्यतीतेऽप्यात्मन्यौपाधिकसंसा राङ्गीकारान्न बन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यं, न वा बन्धतन्निव र्तकज्ञानयोरित्याह । अत एवेति । अतःशब्दार्थमाह अज्ञानेति । अथ "यो वेद इति जिघ्राणि" इत्यादिश्रुतिर-प्यौपाधिकप्रमातृत्वविषयेत्याह । एवं मन्तृत्वादीति ।

संविदात्मनोरभेदं प्रतिपादयति

एवं मन्तृत्वादिविषया श्रुतिरपि द्र-ष्टृठया । तस्माद्देवदत्तोहमनुभवगोचरो देवदत्तोह-मनुभवे प्रकाशमानस्वव्यतिरिक्तद्रष्टृकः, दृश्यत्वा-दित्यनुमानाल्लाघवानुभवाभ्यां सहकृतात्संविदा-त्मनोरभेद इति । किञ्च योऽयमहमाकारादिसाक्ष्य-नुभवः स आत्मनो न भिद्यते । संवेदनत्वात् । व्यति-रेकेण घटवत् । नचाप्रयोजकता । आत्मधर्मनित्य-ज्ञानाभावेनोत्पादविनाशशीलस्य ज्ञानस्यात्मगु-णत्वे आत्मनः कूटस्थताहानेः । स्यादेतत् आत्मन उत्पत्तिविनाशानङ्गीकारान्न कूटस्थताहानिः । न-ह्यन्योत्पत्तिविनाशाभ्यामन्यस्य कौटस्थ्यं हीयते । अविद्यानिवृत्त्या त्वदभिमतात्मनोऽपि तत्प्रसङ्गादि-

ति । भवेदेवं यदि कार्यसत्त्वं कारणाद्भिद्येत । जायमानं हि कार्य्यं प्रागपि सदिति वक्तव्यम् । असत उत्पत्त्यनुपपत्तेः । शशशृङ्गवत् । ननु न नरशृङ्गतुल्यं कार्यं, अपि तु कारणे कार्यस्य प्रागभाव इति चेत् अस्तु प्रागभावः । तत्काले कार्यं किं सत्, तथा सति किं कारणे वर्त्तते, किं वान्यत्र । न सर्वथापि । प्रागभावप्रतियोगिनोरेकदाऽवृत्तेः ।

वस्तुतस्तु अत्र प्रमेयादिवितयसाक्षी यः स आत्मेति श्रुत्यर्थः । प्रकाशरूपेऽपि तस्मिन् वृत्तिकृतभेदेन प्रकाशवत्त्वसम्भवाद्वेदेति न विरुध्यते । परमते एव वेद्यस्य ज्ञानानुवेत्तृत्वमनुपपन्नम् । कर्त्तुः कर्मत्वविरोधादिति भावः । तर्कितेऽर्थेऽनुमानमाह । तस्मादिति । यज्ञदत्तात्म घटयोः सिद्धसाधनतानिवृत्तये देवदत्ताहमिति विशेषणद्वयम् । यज्ञदत्ताहमनुभवे देवदत्तपरोक्षानुभवयोः प्रकाशमानयज्ञदत्तात्मद्रष्टृकत्वेनार्थान्तरतानिवृत्तये साऽपेऽपि तद्विशेषणद्वयम् । लाघवानुभवाभ्यामिति । संविदात्मनोरभेदे लाघवान्ममात्मेति प्रमातृभिन्नात्मनोऽनुभवात्तस्यापि दर्शनाश्रयत्वे स्वव्यतिरिक्तद्रष्टृकत्वापातेनानवस्थाप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः । नित्यानुभवस्य साक्षादेवात्मत्वं साधयति । किं चेति । तस्यात्मभेदे ज्ञानगुणकस्यैवात्मत्वं वक्तव्यम् । तथा चात्मन उत्पत्त्यादिप्रसङ्ग इति चोदयति । स्यादेतदिति । कार्यकारणयोर्भेदस्य दुर्निरूपत्वात्प्रपञ्चसत्यत्ववादिना तयोरभेद एव वाच्यः । तथा च कार्यविकारेण कारणमेव विकारवत् स्यादित्यभिप्रेत्याह । भवेदेवमिति । कार्यस्य कारणभेदं निषेद्धुं तस्योत्पत्तेः । प्राग-

सत्त्वं निषेधयति । जायमानं हीति । उत्पत्तेः प्राक्स-
त्त्वाभावेऽप्यत्यन्तासत्त्वमपि नास्तीति शङ्कते । ननु न
नरशृङ्गेति प्रागभाव एवाप्रामाणिक इति वक्ष्यते तम-
ङ्गीकृत्यापि तत्काले कार्यं सदित्यङ्गीकारे दूषणमाह ।
अस्त्विति । प्रतियोगिनः प्रागभावनिवृत्तिरूपत्वात्तयोः
समानकालत्वं विरुद्धमित्याह । प्रागभावेति ।
द्वितीयं दूषयति । कारणादिति ।

ज्ञानात्मनोरभेदविषयि-
ण्यप्रयोजनकशङ्कानिरासः।

कारणादन्यत्र कार्यस्यासम-
वायात् । अन्यसमवायिनोऽन्यानुपादेयत्वात् । प्रा-
गभावकाले च प्रतियोगिनः सत्तानभ्युपगमे कथं
न नरशृङ्गतुल्यता । न हि प्रागभावसत्तैव प्रतियो-
गिनः सत्ता । अन्यसत्तयाऽन्यस्य सत्त्वेऽतिप्रसङ्गात् ।
ननु, नरविषाणं कालत्रयेऽप्यसत्, कार्यं तूत्पत्तेः
पूर्वमिति वैषम्यमिति चेन्न । किञ्चित्कालमसतः
कालभेदेऽपि सत्त्वानुपपत्तेः । किं सत्त्वासत्त्वे पदा-
र्थधर्मौ स्वरूपं वा? । नाद्यः । असत्त्वकालेऽपि पदा-
र्थसद्भावप्रसङ्गात् । अनित्यधर्मस्याश्रयादृतेऽनव-
स्थानात् । धर्मत्वेऽसत्त्वव्याघाताच्च । न द्वितीयः ।
एकस्य सदसदात्मत्वविरोधात् । ननु कालभेदेना-
विरुद्धमिति चेन्न । धर्मस्य हि कालभेदेन स्वहेतुस-
माजाद्व्यत्ययो न तु स्वरूपस्य । तथासति स्वरूप-
भेदापत्तेः । न ह्यभावः कालभेदेन भावो भवति ।
इतः पूर्वमसदित्यसतो बुद्ध्यनुपपत्तेश्च । तस्य निः

स्वभावस्यावच्छेदककालासम्बन्धात् । तस्माद्य-
त्किञ्चित्कालमसत् तत्सर्वदाऽसदेव, यत्सत्तत्सर्वदा
सदेव, न तूभयात्मकं किञ्चिदस्ति । तदाह भगवान् ।
नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत इति ।

अन्यथासमवायिनः पटस्य तन्तूपादानकत्वमपि न
स्यादिति । उक्तदोषपरिहाराय प्रागभावकाले कार्यसत्त्वा-
नभ्युपगमेऽनिर्वचनीयानङ्गीकारादसत्त्वमेव परिशिष्यत
इत्याह । प्रागभावेति । ननु तत्प्रागभावस्य सत्त्वान्न
तस्यासत्त्वमिति चेन्न । तत्सत्त्वेऽपि प्रतियोगिनोऽस-
त्त्वात् । न हि वन्ध्यासत्तया तत्पुत्रोऽपि सद्भवतीत्यभि-
प्रेत्याह । न हीति । उत्पत्तेः पूर्वमसत्त्वाविशेषेऽपि नर-
विषाणाद्विशेषोऽप्यस्ति, तत उत्पत्तिरुपपन्नेति चोद-
यति । नन्विति । उत्पत्तौ सत्यां नरविषाणवैधर्म्यम्,
वैधर्म्ये च सति परस्पराश्रयः स्यादित्यभिप्रेत्याह । न
किञ्चित्कालमिति । कदाचिदसतः कालान्तरेऽप्यसत्त्वमु-
पपादयितुं विकल्पयति । किमिति । आद्ये असत्त्वमेव धर्मिसत्तां विनानुपपन्नमित्याह । नाद्य इति ।
ननु प्रलये घटत्वादेरिव विनापि धर्मिणं धर्मोऽस्त्वि-
त्याशङ्क्य कादाचित्कधर्मस्य साश्रयत्वनियमादित्याह ।
अनित्येति । किञ्च, धर्मिणः सत्त्वाभावे धर्मस्यैवानुपप-
त्तेरसत्त्वस्यावश्यकं, तथाचोपजीव्यसत्त्वविरोधादसत्त्व-
मेव न स्यादित्याह । धर्मत्वे इति । द्वितीये वस्तुनो
द्वैरूप्यं विरुद्धमित्याह । न द्वितीय इति । ननु यथा
एक एव घटः श्यामो रक्तश्च कालभेदेन एवं स एव सद
सदात्मापीत्याशङ्कते । नन्विति । घटस्तु कालभेदेन पूर्व-

विपरीतरूपाश्रयः न तस्य स्वरूपे द्वैविध्यमस्तीति परिहरति । न धर्मस्येति । व्यत्यये व्यत्यासः । एकस्य नाश इतरस्योत्पत्तिरिति यावत् । सत्त्वासत्त्वयोर्भेदात्तावन्मात्रस्वरूपोऽपि धर्मो भिद्येतेत्याह । तथा सतीति । असतः कालविशेषसम्बन्धाभिधानमप्ययुक्तमित्याह । इतः । पूर्वमिति । आत्मत्ववत्सत्त्वासत्त्वे व्यवस्थिते एवेति सर्ववादिनः प्रत्याह । तस्मादिति । उक्तेऽर्थे गीतावचनं प्रमाणयति । तदाहेति ॥

असतोऽसत्त्वमेवेतिनियमे ब्रह्मणोऽप्यसत्त्वमेव स्यादिति चोद्यमनुवदति । यत्त्विति ।

असतो असत्त्वमेवेति नियमे ब्रह्मणोऽप्यसत्त्वापत्तिरित्याशङ्क्य तन्निरसनम् ।

यत्तु तथासति दृश्यात्मनाऽसद्रूपस्य ब्रह्मणः स्वरूपेणाप्यसत्त्वं स्यादिति । तन्न । अस्थूलादिवाक्यैर्निष्प्रपञ्चतया प्रमितस्य ब्रह्मणः सत्यादिवाक्यैः सदादिरूपेणाप्रमितत्वेनात्मनोऽसत्त्वे सर्वशून्यताप्रसङ्गेनास्मीत्यनुभवस्यानन्यथासिद्धत्वेन च रूपान्तरेणासत आत्मनः स्वरूपेणासत्त्वायोगात् । पटरूपेणासतो घटस्य स्वरूपेण सत्त्वेन व्यभिचाराच्च । न च घटादेः सत्त्वेन प्रमितत्वात् किञ्चित्कालमसतो न सर्वकालासत्त्वनियम इति वाच्यम् । घटादिसद्बुद्धेरधिष्ठानविषयतयाऽन्यथासिद्धत्वात् । सत्तान्तरकल्पने गौरवात् । किञ्च कारणे समवायः किमसत उत्पत्तिः, स्वस्मिन् सत्ता-

समवायो वा । आद्येऽपि स्वोपलक्षितसमवायः स्वविशिष्टसमवायो वा ? । नाद्यः । तस्य नित्यसमवायवादिनः सर्वदा सत्त्वेन ज्ञानादौ मनसादेरकारणत्वप्रसङ्गात् । बुद्ध्याद्यनित्यत्ववादिनोऽनित्यसमवाये च न मानमस्ति । नापि द्वितीयः । असतो विशेषणत्वायोगात् ।

यद्येन रूपेण किञ्चित्कालमसत् तत् तेन रूपेण सर्वदाऽप्यसदिति नियमाद् ब्रह्मणः सर्वदा दृश्यरूपेणासत्त्वस्येष्टत्वात् सत्यादिरूपेण कदाचिदसत्त्वे प्रमाणाभावात् । प्रत्युत तेन रूपेण सत्त्वस्यैव श्रुतियुक्त्यनुभवसिद्धत्वादित्यभिप्रेत्याह । तन्न । अस्थूलादीति । घटादिषु सदनुभवस्याधिष्ठानसत्तादात्म्यविषयत्ववदात्मनि सदनुभवस्य न तदधिष्ठानसद्विषयत्वम् । तदधिष्ठानाभावात्, भावे वा तस्यैवास्मदात्मत्वादित्यभिप्रेत्यानन्यथासिद्धत्वेनेत्युक्तम् । त्वदुक्तनियमस्य तव मत एव व्यभिचार इत्याह । पटरूपेणेति । घटादेरपि सर्वदाऽसत्त्वापादनं प्रमाणविरुद्धमित्याशङ्क्याह । न च घटादेरिति । ननु प्रतीत्यनुसारेण घट एव स्वाभाविकसत्ता किं न स्यादित्याशङ्क्याह । सत्त्वान्तरेति । न हि "सन्घट" इत्यत्र सत्त्वस्य घटकधर्मत्वं प्रतीयते किं तु "मृद्घट" इतिवत् सत्तादात्म्यमात्रं तच्च तद्रूपेणोभयवादिसम्मतात्सतादात्म्यमेवेति सत्तान्तरकल्पने गौरवं स्यादिति भावः । उत्पत्तिशब्दार्थपर्यालोचनयाप्यसदुत्पत्तिरयुक्तेत्यभिप्रेत्य विकल्पयति । किञ्चेति । किं समवायो नित्य एकः, उतानित्योऽनेकः ? । आद्ये कार्योपलक्षितसमवायस्य तत्प्रा-

गभावकालेऽपि सत्त्वात् त्वदभिमतकार्यकारणभावो न स्यादित्यभिप्रेत्याह । तस्य नित्येति । द्वितीये समवायसाधकानुमानस्य स्वरूपसम्बन्धेनार्थान्तरत्वान्नानन्तसमवायः प्रामाणिक इत्याह । बुद्ध्यादीति । कारणे कार्यविशिष्टः समवाय उत्पत्तिरिति पक्षं दूषयति । नापीति । असतो विशेष्यसम्बन्धाभावेन विशेषणत्वायोगादित्यर्थः ।

आद्ये द्वितीयं दूषयति । नापीति ।

नापि स्वस्मिन् सत्तासमवाय उत्पत्तिः । असति स्वस्मिन् तदनुपपत्तेः । कार्यसत्त्वस्योत्पत्तिप्रयोज्यत्वात् । न च कार्यस्याद्यसमयसम्बन्ध उत्पत्तिः । सम्बन्धस्य संयोगत्वे तस्योत्पत्त्यनन्तरभावित्वात् । समवायत्वे घटादेः काले तदभावात् । नापि स्वरूपसम्बन्धः । तस्य स्वरूपद्वयात्मत्वे समयस्यापि घटोत्पत्तित्वप्रसङ्गः । घटस्यापि स्वोत्पत्तित्वेनोत्पन्नो घट इति प्रतीत्यनुपपत्तेः, समयस्याद्यत्वाभावाच्च । न च स्वसमानकालीनपदार्थप्रतियोगिकध्वंसानाधारसमयाधारत्वं कार्यस्याद्यसमयसम्बन्ध इति वाच्यम् । स्वपदेनोत्पद्यमानपदार्थाभिधान आत्माश्रयात्, उत्पत्तेरेव निरूप्यमाणत्वात् । वस्तुमात्राभिधाने च द्वितीयक्षणावच्छिन्नघटस्याप्युत्पत्तिप्रसङ्गः । तस्यापि द्वितीयक्षणावच्छिन्नस्वसमानकालीनप-

दार्थप्रतियोगिकध्वंसानाधारद्वितीयक्षणे सत्त्वात् । ननु प्रथमक्षणोऽपि तत्क्षण इति तत्कालस्थितिकशब्दादिध्वंसस्य द्वितीयक्षणे सत्त्वात्, न तत्प्रसङ्ग इति चेत् ॥

किमसति स्वस्मिन् सत्तासमवायः उत, सति ? । आद्यं दूषयति । असतीति । द्वितीये परस्पराश्रयः स्यादित्यभिप्रेत्याह । कार्यसत्त्वस्येति । पराभिमतलक्षणान्तरं दूषयति । नचेति । किं कार्यस्याद्यसमये न सम्बन्धः संयोगः समवायो वा स्वरूपसम्बन्धो वा । आद्ये दोषमाह । सम्बन्धस्येति । गुणादौ संयोगाभावाच्चेति द्रष्टव्यम् । द्वितीये कारणे समवाय इत्यत्नोक्तदूषणे सत्येव दोषान्तरमाह । समवायत्व इति । असतो निःस्वरूपत्वात्स्वरूपद्वयात्मकसम्बन्धो न सम्भवतीत्याह । नापीति । दूषणान्तरमाह । तस्येति । घटो घटवानितिवदुत्पत्तिमानित्याद्यनुभवोऽपि न स्यादित्याह । घटस्यापीति । समयस्यैकत्वेनाद्यस्य समयोऽपि नास्तीत्याह । समयस्येति । एकस्यापि समयस्य परैर्विवक्षितमाद्यत्वं निराकरोति । न च स्वसमानेति । स्वं कार्यत्वेनाभिमतं घटादि तत्कालीना ये पदार्थाः शब्दबुद्ध्यादयस्तत्प्रतियोगिको यो ध्वंसः तदनाधारत्वं समयस्याद्यत्वम् । कार्यस्योत्पत्तिरित्यर्थः । किमत्र स्वपदेनोत्पद्यमानं विवक्षितं उत, वस्तुमात्रम् ? । आद्ये आह । स्वपदेनेति । द्वितीयेऽतिव्याप्तिरित्याह । वस्तुमात्रेति । ननु स्वशब्दस्य क्षणविशेषाऽनवच्छिन्नकार्यस्वरूपपरत्वान्नोक्तातिव्याप्तिरिति चोदयति । ननु प्रथमेति ।

तत्र किं स्वसमानकालीनयत्किञ्चित्पदार्थप्रतियोगिकध्वंसानाधारत्वं विवक्षितं उत, तत्कालीनयावत्पदार्थप्रतियोगिकध्वंसानाधारत्वं, किं वा तत्कालीनपदार्थप्रतियोगिकयावत्ध्वंसानाधारत्वम् । आद्ये द्वितीयक्षणेऽतिव्याप्तिस्तदवस्थैव । घटकालीनमृदादिप्रतियोगिकध्वंसानाधारत्वस्य तदापि सत्त्वादित्याह । न यत्किञ्चिदिति ।

न यत्किञ्चित्तत्कालीनपदार्थप्रतियोगिकध्वंसानाधारत्वस्य द्वितीयक्षणेऽपि सत्त्वात् चरमध्वंसकालीनकार्यपदार्थाभावेन तद्ध्वंसाभावात् । तदनाधारकालस्याप्रसिद्ध्या चरमध्वंसे तादृशकालाधारत्वस्यासंभवात् । न च चरमध्वंसासिद्धिः । सर्वमुक्तावदृष्टाभावेन कार्यमात्रस्याभावात् । तस्मान्नासत्कार्यवादो युज्यते । सत्कार्यवादेऽपि यदि कार्यसत्त्वं कारणाद्भिन्नं तर्हि कारणान्वेषणं व्यर्थम् । तेन विनापि तत्सत्त्वात् । अनुपलब्धेश्च । अवस्थाविशेषः कार्यमिति पक्षोऽपि विशेषस्य प्राग् सत्त्वासत्त्वाभ्यां प्रतिवक्तव्यः । तस्मात्कारणमेव कार्यस्य स्वरूपम् । तेन कारणेन तत्तदतक्यकार्यरूपमापद्यते । तच्च रूपान्तरं नानिर्वचनीयं किंतु वास्तवमिति मते आत्मैव बुद्ध्यादिरूपेण जायते विनश्यति चेति कथं न कौटस्थ्यहानिः ।

द्वितीये घटकालीननित्यपदार्थप्रतियोगिकध्वंसाभावादसंभवः । तृतीये घटकालीनत्रिचतुरपदार्थप्रतियोगिकयावत्ध्वंसानाधारत्वं द्वितीयक्षणे नास्तीत्यतिव्याप्तिरेव । ननु, स्वसमानकालीनयावदनित्यपदार्थप्रतियोगिकध्वंसानाधारत्वं विवक्षितमिति चेत् तत्र किं यावत्ध्वंसानाधारत्वं यावत्ध्वंसाधारभिन्नत्वमुत, यावत्ध्वंसात्यन्ताभाववत्वम् । आद्ये द्वितीयक्षणेऽतिव्याप्तिः । द्वितीये यावत्ध्वंसप्रतियोगिकसामान्याभाववत्त्वं उत, तत्प्रतियोगिकयावद्विशेषाभाववत्त्वम् । नाद्यः । ध्वंसेषु सामान्याभावेन तदवच्छिन्नप्रतियोगिकसामान्याभावायोगात् । न द्वितीयः । भावस्य स्वात्यन्ताभावसमानकालीनत्ववदभावानामपि तथात्वात् । अन्यथा तदत्यन्ताभावस्य त्रैकालिकत्वानुपपत्तेः । तथा च द्वितीयक्षणोत्पन्नध्वंसदेशे तदत्यन्ताभावाभावेऽपि तत्क्षणे तदत्यन्ताभावस्यापि तथात्वादतिव्याप्तिर्दुर्निवारेति भावः । चरमध्वंसोत्पत्तौ अव्याप्तिमप्याह । चरमेति । ननु कार्यप्रवाहस्यानादित्ववदनन्तत्वात्कुतश्चरमध्वंसः, कुतस्तरामव्याप्तिरित्यत आह । न चेति । सर्वमुक्त्यभावे स्वस्य नित्यसंसारित्वशङ्कया कस्यापि निःशङ्कप्रवृत्त्यनुपपत्तेर्मोक्षशास्त्रमनर्थकमेव स्यादिति भावः । असदुत्पत्तिनिराकरणमुपसंहरति । तस्मादिति । सत्कार्यवादेऽपि कार्यकारणयोः सत्त्वभेदे दोषमाह । सत्कार्यवादेऽपीति । उत्पत्तेः पूर्वं कार्यसत्त्वे प्रमाणमपि नास्तीत्याह । अनुपलब्धेश्चेति । आरम्भवादोक्तदोषं परिणामवादेऽप्यतिदिशति । अवस्याविशेष इति । किं तर्हि कार्यतत्त्वमित्याशङ्क्य कारणमेव वास्तवं

रूपं कार्याकारस्त्वनिर्वचनीय इत्याह । तस्मात्कारण-मेवेति । तेन तेनेति । तत्तन्निमित्तकारणेनेत्यर्थः । अनि-र्वचनीयवादे कार्यविकारेणास्याविकारित्वेऽपि कारणा-भिन्नकार्यसत्यत्वे तद्विकारेणापि विकारि स्यादेवेत्याह । तच्च रूपान्तरमिति ।

यदुक्तमविद्यानिवृत्त्याप्यात्मनोऽपि निवृत्तिप्रसङ्गा-दिति तत्राह ।

ज्ञानिनोऽविद्यानिवृत्तिव-दात्मनिवृत्तेर्निरसनम् ।

न चाविद्यानाशेऽप्ययं दोषः समानः । अविद्याया आत्मव्यतिरेकेणानिर्वचनीय-सत्त्वाभ्युपगमात् । अविद्यानिवृत्तेः कूटस्थात्ममा-त्रत्वाच्च । किञ्च बुद्ध्यादिरात्मनि व्याप्य वर्तते उत, तत्प्रदेशे ? । नाद्यः । शरीरबाह्यप्रदेशेऽपि तदुप-लम्भप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । निरवयवस्य प्रदे-शाभावात् । नन्वौपाधिकः प्रदेशोऽस्तीति चेन्न । उपाधिव्याप्यस्तज्जन्यस्तदधीनः प्रदेशो निष्प्र-देशे नास्तीत्युक्तत्वात् । एवमात्मनस्तद्धेतुसम्ब-न्धानुपपत्तिश्च बाधकस्तर्कः । किं च ज्ञानात्म-नोस्तादात्म्यं सम्बन्धः, किञ्चासमवायः, उत स्वरूपं, न वा किमपि ? । आद्ये किं तादात्म्य-मत्यन्ताभेद एव, उत भेदसमानाधिकरणोऽभेदः । आद्ये धर्मधर्मिभावानुपपत्तिः । नहि स्वयमेव स्वस्मिन् वर्तते । ननु प्रमेयत्वादेरेकत्वेऽपि धर्म-धर्मिभावो दृष्ट इति चेत् अस्तु । प्रमेयत्वे प्रमेय-

त्वदर्शनात् । न च तदेकत्वे किञ्चिन्निदानमस्ति । न च प्रसाधितानि यानुभवस्यात्मधर्मत्वमनुभूयते । जानामीति प्रत्यक्षस्यानि यवृत्तिज्ञानविषयस्योक्तत्वात् । एतेन दृश्यत्वे दृश्यत्ववद्भेदेऽपि धर्मधर्मिभाव इति प्रयुक्तम् । प्रमेयत्ववद्दृश्यत्वेऽप्येकत्वासिद्धेः ।

न चाविद्येति । अविद्यातदधिष्ठानयोरनिर्वचनीयभेदाङ्गीकारात्तत एव तद्विकारोऽपि व्यवस्थित इत्यर्थः । अधिष्ठानात्मव्यतिरेकेणाविद्यानिवृत्त्यभावान्न ततस्तस्य विकारप्रसङ्ग इत्यत आह । अविद्यानिवृत्तेरिति । बुद्ध्यादेरात्मनि वृत्त्यनिरूपणादपि न तद्गुणत्वमित्याह । किंच बुद्ध्यादिरिति । द्वितीयं पक्षमादाय शङ्कते । नन्वौपाधिक इति । निरवयवसंयोगनिरासेनैवेदं निरस्तमित्याह । न उपाधीति । पराभिमतासमवायिकारणासंभवादपि नात्मनि ज्ञानगुणारम्भ इत्याह । एवमात्मन इति । ज्ञानात्मनोः सम्बन्धानिरूपणादपि न गुणगुणिभाव इत्याह । किंचेति । अत्यन्ताभेदे गुणगुणिभावप्रयोजकधर्मधर्मिभावाभावानुपपत्तिरित्याह । आद्य इति । एकत्वेऽपि धर्मधर्मिभावदर्शनात् प्रकृतेऽपि न तस्य विरोध इति शङ्कते । ननु प्रमेयत्वादेरिति । प्रमेयत्वस्य प्रमातद्विषयरूपत्वेन प्रमाभेदेन तस्यापि भिन्नत्वान्नैकस्य तस्य धर्मिभाव इत्याह । अस्त्विति । वस्तुतस्तदेकत्वेऽपि भेदो भिन्न इतिवत् प्रमेयत्वं प्रमेयमिति बुद्धेरपि धर्मिस्वरूपमात्रविषयत्वोपपत्तेन धर्मधर्मिभाव इति द्रष्टव्यम् । प्रमेयत्वात् प्रकृ-

ते वैषम्यमाह । न च प्रसाधितेति । ननु दृश्यत्वे दृश्यत्वभावे तस्मिन् मिथ्यात्वासिद्धेस्तस्य स्ववृत्तित्वमावश्यकमित्यत आह । एतेनेति । एतच्छब्दार्थमाह । प्रमेयत्ववदिति ।

ननु यथा शास्त्रार्थभेदस्य ब्रह्मस्वरूपत्वेऽपि तयोर्विशेषणविशेष्यभावः, यथा वा शोधिततत्त्वंपदार्थयोरभेदं प्रति धर्मिप्रतियोगिभावः, एवमभेदेऽपि गुणगुणिभावोपपत्तिरिति तत्राह । एतेनेति ।

अभेदस्य ब्रह्मस्वरूपत्वेऽपि तयोर्गुणगुणिभावोपपत्तिरित्युक्तिमुत्क्षिप्य निर्णीते ।

एतेन ब्रह्माभेदयोरभेदेऽपि ब्रह्मजीवाभिन्नमित्यबाधितविशेषणविशेष्यभाववदभेदं प्रति एकस्य धर्मिप्रतियोगिभाववच्च गुणगुणिभावोपपत्तिरित्यपि प्रत्युक्तम् । अभेदो न धर्मः किन्तु स्वरूपमिति निश्चयदशायां ब्रह्माभिन्नमिति व्यवहारासिद्धेः, ब्रह्म जीवस्वरूपमित्येवव्यवहारात् । तदनिश्चयदशायां त्वभेदस्य ब्रह्मणो भेदारोपेण तद्व्यवहारोपपत्तेः । एवं धर्मधर्मिभावानुपपत्तेरेव बाधकत्वात् । एकत्वे धर्मिप्रतियोगिभावव्यवहारोऽपि । द्वितीयेऽप्यभेदसमानसत्ताकोऽभेदः, किं वाऽनिर्वचनीयः ? । नाद्यः । विरोधात् । न द्वितीयः । त्वयानभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वा ज्ञानात्मनोरभेद एव वास्तव इति सिद्धं नः समीहितम् । नापि तृतीयः । घटादेरपि बुद्धिगुणत्वप्रसङ्गात् । ननु

ज्ञानसमवायो घटादौ नास्तीति चेत् किं स्वरूपेण नास्ति, किंवा ज्ञानाभावात् । नाद्यः । घटादावपि रूपादिसमवायसत्त्वात् तस्य च ज्ञानसमवायाभेदात् । नापि द्वितीयः । ज्ञानस्याप्यात्मनि सत्त्वात् । तथापि घटे नास्तीति चेन्न । विद्यमान ज्ञाने तत्समवाये घटे च सति ज्ञानं नास्तीति वचनस्य व्याहतत्वात् । न हि घटसंयोगाश्रये भूतले घटाभावो भवति । यत्र यस्य कार्यस्य समवायसम्बन्धो वर्तते तत्तस्य समवायिकारणमिति घटादेरपि बुद्धिसमवायिकारणत्वात् ।

किमभेदादेर्ब्रह्मस्वरूपत्वनिश्चयदशायां विशेषणविशेष्यभावादिरुतानिश्चयदशायाम् । नाद्य इत्याह । अभेद इति । द्वितीयेऽनिर्वचनीयभेदसंभवाद्विशेषणाविशेष्यभावादिरित्याह । तदनिश्चयदशायामिति । विशेषणत्वादेरारोपितत्वे हेतुमाह । एकत्वे इति । आरोपितभेदादेव धर्मिप्रतियोगिभावोऽपीत्याह । एवमिति । भेदसमानाधिकरणाभेदस्तादात्म्यमिति पक्षे भेदः किं पराभिमत उतास्मदभिमत इति विकल्प्य दूषयति । द्वितीय इति । गुणगुणिनोः समवाय इति पक्षं दूषयति । नापि द्वितीय इति । ज्ञानविशिष्टसमवायस्य घटादावसत्त्वान्नोक्तदोष इति शङ्कते । नन्विति । किं विशेष्याभावाद्विशिष्टाभावः उत विशेषणभावाद्विति विकल्प्य क्रमेण दूषयति । किं स्वरूपेणेति । आत्मनि सतोऽपि ज्ञानस्यात्मत्ववद्घटेऽभाव इति शङ्कते । तथापीति । तद्वृत्तिप्रयोजकसंबन्धे सति तदभावाभिधानं

व्याहतमित्याह । विद्यमान इति । तत्संबन्धवति तेनापि भवितव्यमत्रोदाहरणमाह । न हि घटेति । ननु समवायिकारणस्यैव कार्याश्रयत्वान्न घटे ज्ञानमित्याशङ्क्य तव मते घटोऽपि तथा किं न स्यादित्याह । यत्रेति । यत्र कारणे इत्यर्थः । अतो न गुणादौ प्रसङ्गः ॥

ननु यत्र यदवच्छिन्नसमवाय इति विवक्षितत्वान्न घटादेर्बुद्धिसमवायित्वमिति चोदयति ।

घटादेर्बुद्धिसमवायित्वानिरासः ।

अथ बुद्ध्यवच्छिन्नसमवायाभावात् घटो न बुद्धिसमवायीति चेन्न । बुद्ध्यवच्छिन्नसमवायत्वेन तस्य तत्सम्बन्धत्वे समवायानन्त्यप्रसङ्गेन तस्यैवासिद्धेः । स्वरूपसम्बन्धेनैव तदनुमानेऽर्थान्तरत्वात् । बुद्ध्यवच्छिन्नसमवायस्य तव मते केवलसमवायादनन्यत्वाच्च । यदत्र केनचिदुक्तम्, समवायस्यैकत्वेऽपि भवन्मते मोक्षे सुखस्फुरणसत्त्वेऽपि दुःखस्फुरणाभाववत् घटेऽन्यसमवायसत्त्वेऽपि संवित्समवायो नास्तीति । तन्न । आत्मन एव निःसुखस्फुरणरूपत्वेऽपि मोक्षे दुःखतादात्म्याभावेन तदस्फुरणात् । न तु स्फुरणाविरहात् । यस्मिंस्तु संसारिणि दुःखमस्ति तदपि तन्निष्ठत्वेन ब्रह्मीभूतो मुक्तोऽवगच्छतीति । न तृतीयः । बुद्धेरिदानीं ज्ञानं ज्ञातो घट इत्याद्यनुभवेन कालादिनाऽपि स्वरूपसम्बन्धसत्वात् । नापि सम्बन्धं विनैव बुद्धिरात्मगुण इति पक्षः

शोभते । अतिप्रसङ्गात् । यत्तु नवीनोक्तं रूप्या-देर्दृश्यत्वादिना यः सम्बन्धः, अभावद्वैतमते अभावात्मनो यः सम्बन्धः स एव बुद्ध्यात्म-नोरिति । तन्न । मिथ्याधर्मिकधर्मकस्यापि मिथ्यात्वेन तदुभयसम्बन्धस्यापि मिथ्यात्वादा त्म्यादिरूपत्वात् । मतान्तरे प्रपञ्चात्यन्तताभा-वस्यासम्बन्धेऽपि न काचित् क्षतिः । नह्यभाव-सम्बन्धः शास्त्रेण प्रतिपाद्यते ।

अथेति । समवायस्यावच्छिन्नत्वाकारेण विशिष्ट-व्यवहारनियामकत्वे सोऽप्रामाणिक एव स्यादित्याह । न बुद्ध्यवच्छिन्नेति । किंच बुद्ध्यवच्छिन्नसमवायोऽपि घटेऽस्तीत्याह । बुद्ध्यवच्छिन्नेति । समवायस्य बुद्धिसंब-न्धाभावान्न तदवच्छेदकत्वं स्वरूपसंबन्धेन । तदवच्छेदे सम-वायसाचस्यैवावच्छिन्नत्वाद्धटेऽपि तत्प्रसङ्ग इति भावः । अथ नवीनोक्तां प्रतिबन्दीं दूषयितुमनुवदति । यद्वेति । एकजीववादे मुक्तौ दुःखाभावादेव तद्विशिष्टस्फुरणाभा-वोपपत्तिरित्याह । तन्न आत्मन एवेति । अनेकजीव-वादे ईश्वरस्येव मुक्तस्यापि दुःखस्फुरणमस्तीत्याह । यस्मिंस्त्विति । गुणगुणिनोः स्वरूपसंबन्ध इति पक्षं प्रति-क्षिपति । न तृतीय इति । बुद्धेः स्वरूपसंबन्धसत्त्वादि-त्यन्वयः । नवा किमपीति । पक्षे दोषमाह । नापि संबन्धमिति । बुद्ध्यात्मनोः संयोगादिसंबन्धाभावेऽप्यन्यः संबन्धो भविष्यतीति नवीनोक्तं चोद्यमनुवदति । यदिव-ति । प्रपंचाभावेन सद्वितीयं ब्रह्मेति मते तयोरविद्यक-संबन्धातिरिक्तः स वक्तव्य इत्यभिप्रेत्योक्तमभावद्वैत-

मत इति । दृश्यत्वादिना शुक्तिरूप्यादेर्यः संबन्धः स बुद्ध्यात्मनोर्मतद्वयेऽपि न सम्भवतीत्याह । तत्रेति । अभावद्वैतमते चाभावात्मनोः संबन्ध एव नास्ति । शास्त्रस्याखण्डार्थपरत्वान्मानान्तरस्य च तत्राभावा-च्चेत्याह । मतान्तर इति ॥

नन्वनुभवत्वेनाश्रितमनुभूते इति चेन्न । भावत्ववदप्रयोजकत्वात् । वस्तुतः शास्त्राप्रतिपाद्यस्वरूपसम्ब-न्धसत्त्वेऽपि न दोष इत्यपि शब्दप्रयोगः । ज्ञाने सम्ब-न्धनिराकरणादेः रूपादावपि तुल्यत्वात्तस्यापि गुणत्वा-दिकं न सिद्ध्यतीत्याशङ्क्याह । न चाभिहितेति ।

रूपादिगुणनाम-वास्तविकत्वम् । न चाभिहितप्रकारेण रूपादेरपि न घटादिगुणत्वं स्यादिति वाच्यम् । वस्तुतस्तदभा-वस्येष्टत्वात् । प्रतीतेस्त्वनिर्वचनीयगुणगुणिभा-वविषयत्वात् । एतावांस्तु विशेषः । बुद्ध्यारो-पोऽन्तःकरणावच्छिन्न आत्मनि सोपाधिकः । "कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिर-धृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव" इति श्रुत्या परिशेषोपोद्बलितया बुद्धेरन्तःकरणधर्मत्वे सि-द्धत्वात् । केवलात्मनि च "नान्तःप्रज्ञानं बहिः-प्रज्ञ" इत्यादिश्रुत्या दर्शितोपपत्त्या च विज्ञाना-भावस्य सिद्धत्वात् । ननु "मनसा ह्येव पश्यति" इति विज्ञानं प्रति मनसः करणत्वश्रुतेस्तस्य मनो-

धर्मत्वश्रुतिरौपचारिकीति चेन्न । विज्ञानधर्मिणो मनस आत्मनि विज्ञानारोपनिमित्ततया करणत्वात् । कुसुमस्य स्फटिकारुणिमारोपे करणत्ववत् । एवं चोभयश्रुतिर्मुख्यार्था । घटादौ तु रूपादिर्न सोपाधिकः । तत्रोपाधेरदर्शनात् । किं तु रज्जुसर्पवन्निरुपाधिक एव । न च रज्जुसर्पवन्न मिथ्यात्वबुद्धिस्तत्रेति वाच्यम् । अविद्यातिरिक्तदोषाजन्यत्वेन घटादिज्ञानानिवर्त्यत्वेन चाविचारदशायां तदभावेऽपि विचारदशायां तत्सत्त्वात् । देहात्मतादात्म्यवत् ॥

अस्तु तर्हि घटादिवदात्मनोऽपि अनिर्वचनीयं बुध्यादिगुणकत्वमेव स्वाभाविकं न निर्गुणत्वमित्याशङ्क्यात्मनि बुद्ध्यादिसंबन्धस्यौपाधिकत्वात् तत्समानसंज्ञावत्वाभावात्तदज्ञानजन्यत्वात्तज्ज्ञाननिवर्त्यत्वाच्च न स्वाभाविकमित्याह । एतावांस्त्विति । बुद्ध्यादिकं क्वचिदाश्रितम् । गुणत्वात् । रूपवत् । न चात्मा तदाश्रयः । तस्य निरवयवकूटस्थस्याव्याप्यवृत्तिर्जन्यबुद्ध्याद्याश्रयत्वानुपपत्तेः । पृथिव्यादेस्तदाश्रयत्वं दूरतो निरस्तमिति परिशेषादन्तःकरणमेव तदाश्रय इति । परिशेषेति । स्वप्नोपलब्धिर्बहिःप्रज्ञा तदुभयरहितमिति श्रुत्यर्थः । "कामः सङ्कल्प" इत्यादिश्रुतेरुपक्रमविरोधादन्यपरत्वं शङ्कते । नन्वु मनसेति । कामादेर्मनोविकारत्वेऽपि करणत्वश्रुतिरविरुद्धेत्याह । न विज्ञानेति । रूपादेर्घटादा-

वारोपितत्वेऽप्यात्मन्यारोपितबुद्ध्यादिवैलक्षण्यमाह । घटादाविति । रज्जुसर्पवद्रूपादेर्निरुपाधिकाध्यासत्वेऽपि व्यवहारदशायां बाधः स्यादित्याशङ्क्याह । न च रज्जुसर्पवदिति । किं मिथ्यात्वनिश्चयो बाधः, उत सविलासाऽविद्यानिवृत्तिः। आद्यस्त्विष्ट एव । द्वितीयस्तु रूपाद्युपादानमूलाज्ञाननिवर्तकज्ञानाभावादेव नास्तीत्यभिप्रेत्याह । अविद्येति ।

घटरूपादेरज्जुसर्पवैलक्षण्याभिधानादेव नवीनप्रलापोऽपि निरस्त इत्याह । एतेनेति

घटरूपादेर्वैलक्षण्येन नवीनमतं निरस्यति ।

एतेन घटतद्रूपादेस्त्वदुक्तकुतर्कबाधितं चेत् गुणगुणित्वं तर्हि गगनस्येव तत् प्रातिभासिकं स्यात्। व्यावहारिकत्वे तद्ग्राहकयुक्त्यैव तत्पारमार्थिकमित्यस्मन्मतमिति नवीनोक्तं परास्तम् । उक्तयुक्तीनां वास्तवधर्मत्वप्रतिकूलत्वात् । मिथ्यात्वेऽपि व्यवहारकाले तेषामधिष्ठानज्ञानाभावेन वर्तमानतयाऽविद्यातिरिक्तदोषाजन्यतया चार्थक्रियासामर्थ्यात् सत्यत्वायोगात् दुर्निरूपस्याप्येतावता पारिमार्थिकत्वोक्तौ काममभिधीयताम् । संज्ञामात्रविवादपर्यवसानात् । कुतर्कत्वं चास्मत्तर्कस्य स्वव्याघातकत्वात् प्रतितर्कपराहतत्वाद्वा, नोभयमपि । प्रत्यक्ष प्रतीतिमात्रेणाविवेकिबाधरहितेन गुणगुणिभावं व्यव-

स्थापयतस्तवैव तर्कः कुतर्कः । मायिकरजतदेहात्मभावव्यापकत्वात् । यत्तु ज्ञानतादात्म्यं ज्ञानसंबद्धस्य चेत् संवद्धस्य भेदगर्भत्वाद्व्याघातः, असंबद्धस्य चेदतिप्रसङ्ग इति तन्न । धर्मज्ञानवादे ज्ञानस्य स्वेनेव ज्ञानात्मवादेऽपि स्वेन संबन्धान्तरमन्तरेणाभेदसंभवात् । भिन्नयोरेव संबन्धापेक्षणात् । अन्यथा त्वदुक्तयुक्त्या त्वमपि त्वदभिन्नो न भवेदिति तव निरात्मतापत्तिः । ननु भिन्नयोरैक्यं संबन्धं विना न भवतीति चेन्न । भिन्नत्वैकत्वयोरेकासमवायात् । कल्पितभेदयोरिति चेत्तर्हि स एव स इति किं संबन्धेन ॥

एतेनेति । गगनस्येवेति । तद्गतरूपादिवदित्यर्थः । यदुक्तं, व्यावहारिकत्वसाधकयुक्त्या पारमार्थिकत्वसिद्धिरिति तत्राह । उक्तयुक्तीनामिति । ननु रूपादेरारोपितत्वे यावदाश्रयभावित्वमर्थक्रियायोग्यत्वं च न स्यादित्याशङ्क्यान्यथोपपत्त्या दूषयति । मिथ्यात्वेऽपीति । व्यवहारकालेऽधिष्ठानज्ञानाभावाद्यावदाश्रयभावित्वमविद्यारिक्तदोषाजन्यत्वादर्थक्रियासामर्थ्यं च मिथ्यात्वेप्युपपद्यत इत्यर्थः । ननु व्यावहारिकत्वप्रयोजकमेव सत्त्वप्रयोजकमित्यत आह । दुर्निरूपस्यापीति । असद्वैलक्षण्यमात्रेणोक्तरूपसंभवान्न युक्तिविरुद्धसत्त्वसिद्धिरित्यर्थः । गुणगुण्यादिभावे बाधकतर्कस्य कुतर्कत्वमुक्तमसहमानः पृच्छति । कुतर्कत्वं चेति । लौकिकवैदिक-

व्यवहाराविरुद्धत्वाददद्वैतानुकूलत्वाच्च न स्वव्याघातकत्वं, प्रतितर्कस्य दूषितत्वान्न तत्पराहतिश्चेत्यभिप्रेत्याह । नोभयमपीति । न्यायानुग्रहीतश्रुतिबाधितत्वात्प्रपञ्चसत्त्वसाधकतर्कः कुतर्क इत्याह । प्रत्युतेति । भवत्तर्कस्य संप्रतिपन्नमिथ्यापदार्थेऽपि प्रसरात्कुतर्कत्वमित्याह । मायिकेति । ज्ञानात्मनोरभेदेऽपि प्रतितर्कपराहतिं चोद्यमनुवदति । यत्त्विति । विनाऽपि सम्बन्धं स्वरूपविशेषादेवाभेद इति मानान्तरेऽपि संमतमित्याह । तन्नेति । अतर्कत्वद्योतनाह । अन्यथेति । अद्यापि ज्ञानात्मनोर्भेदं सिद्धवत्कृत्य शङ्कते । भिन्नयोरिति । किं वस्तुतो भिन्नयोरित्यभिप्रेतमुत कल्पितभेदयोरिति । आद्ये तदेकमेव नास्तीत्याह । न भिन्नेति । द्वितीयमनूद्य दूषयति । कल्पितेति ॥

सिद्धान्ताभिमततर्कस्याप्यतिप्रसङ्गमभिमन्यमानस्य तस्य नवीनस्य चोद्यमनूद्य निराकरोति । एतेनेति ।

सिद्धान्ताभिमततर्कस्यातिप्रसङ्गं निराकरोति । एतेन सम्बन्धाभावेन ज्ञानस्यात्मधर्मत्वनिराकरणे ज्ञानत्वमपि ज्ञानधर्मो न भवेत् । ज्ञानत्वानधिकरणमपि ज्ञानं चेत् ज्ञानानधिकरणमपि ज्ञानात्मकमस्त्विति केन चिदुक्तं परास्तम् । ज्ञानत्ववन्निर्धर्मकज्ञानाभ्युपगमे बाधकाभावात् । ज्ञातृत्वं तु सखण्डमेवेति न ज्ञानं विना तत्सिद्धिरिति विशेषः । न च सुषुप्तौ ज्ञाना-

भावात्कथं स आत्मेति वाच्यम् । तत्रापि तत्सं-
भवस्योक्तत्वात् । किञ्च श्रुतौ हि तत्र तत्र
ब्रह्मविज्ञानात्सर्वविज्ञानं श्रूयते । जीवश्चानादिः ।
उत्पत्तिमत्वे विनाशप्रसङ्गात् । कृतहान्यादेरण्यापत्तेः ।
न चाग्निविस्फुलिङ्गादिदृष्टान्तेन जीवस्योत्पत्तिः श्रूयते इति वाच्यम् ।
अवयविनः पृथग्भावमात्रमेव हि विस्फुलिङ्गादेर्नतु तस्मिन् प्रागसतउत्पत्तिः ।
अनभिव्यक्तस्याभिव्यक्तिर्वा । अग्न्यवयवविस्फुलिङ्गानां प्रागपि तथैवानुभवात् ॥

ज्ञानस्यैकत्वात्तत्र ज्ञानत्वाभाव इष्ट इत्याशङ्क्याह । ज्ञानत्वेति । ज्ञाने ज्ञानत्वानभ्युपगमे किमनुगतव्यवहारानुपपत्तिः, किं वा तस्येतरभेदानुपपत्तिः, किं वा तदसाधारणधर्माभावे तस्य वस्तुत्वानुपपत्तिः । नच सर्वथाऽपि पराभिमतज्ञानत्वे तद्भूतासाधारणधर्माभावेऽप्युक्तस्य सर्वस्योपपत्तिवदेकज्ञानस्वरूपादेव तत्सर्वोपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह । ज्ञानत्ववदिति । ननु ज्ञानत्वेऽपि ज्ञानत्वतैवासाधारणो धर्मस्तद्व्यावर्तकोऽस्तीति चेन्न । एकव्यक्तौ जातेरयोगात् । ननु ज्ञानेतरावृत्तित्वे सति सकलज्ञानवृत्तित्वलक्षणोपाधिरेव ज्ञानत्वतेति चेन्न । ज्ञानेतराद्यनेकपदार्थात्मकस्य सखण्डोपाधेर्ज्ञानत्वासाधारणधर्मतायोगात् । किञ्च ज्ञानत्वस्य घटत्वादिना भेदग्रहे सत्येव ज्ञानेतरावृत्तित्वलक्षणव्यावर्तकधर्मग्रहः । तद्ग्रहे च ज्ञानत्वस्य घटत्वादिनाभेदग्रह

इति परस्पराश्रयापत्तेः । एवं तत्ताद्धर्मेषु तथाविधाप्रामाणिकानन्तधर्मकल्पनागौरवात्प्रमेयत्वादावेतादृशधर्मासंभवाच्च । ज्ञानत्वं स्वरूपविशेषादेवेतरव्यावृत्तमनुगतज्ञानालम्बनं चेत्यवश्यमभ्युपेयम्, एवमस्मन्मते ज्ञानमपीति भावः । तर्हि ज्ञानाश्रयं विना ज्ञातृत्वमित्युक्तं दूषयति । ज्ञातृत्वमिति । ननु ज्ञानात्मनोरभेदे सुषुप्तावपि ज्ञानं स्यात् तथा च सुषिप्तित्वभङ्ग इत्याङ्क्याऽनित्यज्ञानोपरमस्यैव सुषुप्तित्वान्नित्यज्ञानं तदाप्यस्तीत्याह । न च सुषुप्ताविति । चिद्रूपब्रह्माभेदादपि प्रत्यगात्मा चिद्रूप इति वक्तुमभेदे तावच्छ्रुतार्थापत्तिं सूत्रयति । किञ्चेत्यादिना । जीवस्य घटादिवद्ब्रह्मकार्यत्वेऽपि तद्विज्ञानात्सर्वविज्ञानसिद्धिरित्याशङ्क्य तस्याकार्यत्वमाह । जीवश्चेति । "यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति"इत्यादि श्रुत्यर्थे भ्रान्तस्य तान्त्रिकस्य चोद्यमपवदति । न चाग्नीति । दृष्टान्तश्रुतेः प्रत्यक्षसिद्धार्थानुवादित्वात्प्रत्यक्षेणाग्न्यवयवानामेव सतां विवक्तानां विस्फुलिङ्गतयोपलम्भान्न तेषां स इति सत्कार्यवादाभिमतोत्पत्तिरित्याह । अवयविन इति ॥

एवमेव "अस्मादात्मन" इति दार्ष्टान्तिकश्रुत्यर्थमाह । एवं जीवस्यापीति ।

अस्मादात्मन इति दार्ष्टान्तिकश्रुत्यर्थनिरूपणम् ।

एवं जीवस्यापि ब्रह्मसमानस्वभावत्वं विभक्तमात्रं च ततोऽवगम्यते न तु

द्विविधाऽप्युत्पत्तिः । ततो जीवोऽपि ज्ञानात्मकब्रह्माभिन्नः । अन्यथैकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा पीडेयत । अग्निविस्फुलिङ्गादिदृष्टान्तश्रुतिश्च बाध्येत । तथा च परामर्शसूत्रं ज्ञातमेवेति । "नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते" इतिश्रुतिरपि ज्ञानस्यात्मत्वे प्रमाणं व्यधिकरणषष्ठीतः समानाधिकरणषष्ठ्या अभ्यर्हितत्वात् । अन्यथा द्रष्टुर्या दृष्टिः तस्याः दृष्टेः, यो द्रष्टा तस्य वा, विपरिलोपो निषिध्यते ? । नाद्यः । जीवाश्रितज्ञानस्य प्रत्यक्षविनाशानुभवात् । न द्वितीयः । "तद्वैतन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यति" इति "न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोप" इति ज्ञानस्यैव विनाशनिषेधात् । न चेश्वरदृष्टेर्विनाशमियं निषेधतीति वाच्यम् । "पश्यन्वै तन्न पश्यति" इति विशेषविज्ञाननिषेधस्य तस्मिन्नयोगात् । "तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान् कान् हृदयस्य भवति" इति पूर्ववाक्यप्रमितस्य सुप्तौ शोकसंतरणस्य सर्वदाशोके परमेश्वरेऽयोगात् । न हि घ्रातुर्घ्रातेर्विपरिलोपो विद्यत इत्युत्तरवाक्यात्प्रतिपन्नघ्राणाभिव्यक्तगन्धज्ञानस्य परस्मिन्नयोगाच्च । न हि गन्धज्ञानमात्रं घ्रातेरर्थः । प्रकारान्तरेण गन्धमवगच्छति गन्धं जिघ्रज्जिघ्रतीत्यप्रयोगात् ।

ब्रह्मसमानस्वभावत्वं सत्यज्ञानादिरूपत्वं अनादे-र्जीवस्य ब्रह्मणो भेदे ऽन्यज्ञानादन्यज्ञानानुपपत्तेरेकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा पीड्येत ततस्तदभेदो वक्तव्य-इत्याह । ततो जीवस्य ब्रह्मस्वभावत्वाभावेऽग्निविस्फुलिङ्गदृष्टान्तानुपपत्तिरित्याह । अग्निविस्फुलिङ्गेति । आत्मनश्चिद्रूपत्वे बादरायणसूत्रमपि प्रमाणयति । तथाचेति । यो नित्यश्चिद्रूप आत्मैव चिद्रूपब्रह्मण एवानाद्यविद्ययाऽनादिजीवभावेन स्थितत्वादिति सूत्रार्थः । द्रष्टरि दृष्टिशब्दश्रवणादप्यात्मा चिद्रूपइत्याह । न हि द्रष्टुरिति । ननु द्रष्टुः संबन्धिन्या दृष्टेरिति । तयोर्भेद एवास्या अर्थ इत्याशङ्क्याह । व्यधिकरणेति । व्यधिकरणे षष्ठीपरिग्रहेऽपि सिद्धान्ते समञ्जस इति वक्तुं परमते तदसामञ्जस्यमाह । अन्यथेति । सुषुप्तौ करणव्यापारोपरमात्सर्वज्ञानाभावशङ्कायां रूपादिविषयकवृत्तिज्ञानोपरमेऽपि साक्षिरूपज्ञानस्योपरमो नास्तीत्येवमर्थे स्पष्टमवगम्यमानेऽप्रसक्तद्रष्टृनाशनिषेधपरत्वायोगादित्यभिप्रेत्याह । न द्वितीय इति । अस्तु तर्हि दृष्टिविनाशनिषेध एव श्रुत्यर्थः । स च परमतेऽपीश्वरज्ञाने संभवतीति चेन्न । तथात्वे पूर्ववाक्यासामञ्जस्यप्रसङ्गादि-त्याह । न चेश्वरेति । संदंशन्यायेनेयं जीवविषयेत्यभिप्रेत्य पूर्वोत्तरवाक्ये जीवविषये प्रदर्शयति । तीर्णो हीति । तदा सुषुप्तौ हृदयस्यान्तःकरणस्य सम्बन्धिनः शोकानतिक्रान्तो भवति । आत्मनि तदारोपनिमितस्यान्तःकरणस्य लीनत्वादितिश्रुत्यर्थः । ननु गन्धज्ञानमवघ्रातिशब्दार्थो न तु घ्राणाभिव्यक्तत्वविशेषितम् । गौरवात् । ईश्वरज्ञानमपि गन्धविषयकमित्यत आह । न हीति ।

प्रकारान्तरेणेति । अनुमानादिना गन्धज्ञातरीत्यर्थः ।
ननु सिद्धान्तेऽपि समानाधिकरणषष्ठ्यनुपपत्तिः । दृष्टेर्दर्शनाश्रयत्वं रूपद्रष्टृत्वासंभवादिति चेन्न । रूपादिविषयवृत्त्यधिष्ठानतया कल्पितभेदेन फलरूपदृष्टिसम्बन्धित्वेन वा दृग्रूपस्याप्यात्मनो द्रष्टृत्वोपपत्तेरित्याह । न चैवमिति ।

आत्मानिद्रष्टृत्वाद्यनुपपत्तिशङ्कां निराकरोति ।

न चैवं दृष्टेः कथं द्रष्टृत्वमिति वाच्यम् । दृग्रूपस्यात्मनो दृष्ट्यभिव्यञ्जकदर्शनाश्रयतया तत्तद्विषयावच्छिन्नतया तदवभासकतया वा द्रष्टृत्वाविरोधात् । द्रष्टुर्वृत्त्याश्रयस्यान्तःकरणस्य या दृष्टिः साक्षिभूता ज्ञप्तिस्तस्या वा, दृष्टेर्वृत्तेर्योऽनुभवो द्रष्टा साक्षी तस्येति वाऽर्थः । ननु मुक्तावपि "विज्ञातारमरे केन विजानीयात्" इति श्रुतेर्विज्ञातृत्वमस्ति नतु तदान्तःकरणमस्तीति चेन्न । आत्मनो भूतपूर्वगत्या तदा ज्ञातृत्वनिर्देशात् । अन्यथा "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्" इति मुक्तौ दर्शनकर्तृत्वनिषेधविरोधात् । अत एव "पश्यंश्चक्षुः शृण्वच्छ्रोत्रम्" इत्यादिश्रुतिर्जीवस्यागन्तुकज्ञानवादिनी शबलात्मविषया । अन्यथा "नान्तःप्रज्ञम्" इत्यादिश्रुतिविरोधात् । तस्मादवस्थात्रयसाक्ष्यनुभव एवात्मेति । सचायमात्मोदासीनो न कर्त्ता भोक्ता वा । असङ्गो ह्ययं पुरुषः । "असङ्गो

न हि सज्जते दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं चेत्यादिश्रुतेः । स्यादेतत् । अहमनुभवे प्रकाशमान आत्मा ततोऽन्यो घटवदनात्मा स च ज्ञानरूपोऽपि कर्त्ता भोक्ताऽभ्युपगन्तव्यः । अहं करोमि भुञ्ज इति तयोरहमनुभवप्रकाशाश्रयत्वानुभवात् ।

सिद्धान्ते व्यधिकरणषष्ठ्याऽर्थमप्युपपादयति । द्रष्टुर्वृत्त्याश्रयस्येति । नन्वात्मनोऽन्तःकरणवृत्त्यधिष्ठानतया द्रष्टृत्वमुक्तमनुपपन्नम् । तदभावदशायामपि द्रष्टृत्वश्रवणादिति चोदयति । ननु मुक्ताविति । परमतेऽपि तदा तदनुपपत्तेस्तुल्यत्वाद्विधुरे गृहस्थशब्दवत्तत्प्रयोग इत्याह । नात्मन इति । मुक्तावपि शरीरेन्द्रियादेः सत्त्वात् दर्शनकर्तृत्वमस्तीति वदन्तमर्वाचीनं प्रत्याह । अन्यथेति । द्रष्टृत्वादेः श्रुतिबाधितत्वादेव क्वचित्तदनुवादश्रुतिरारोपितविषयेत्याह । अत एवेति । द्रष्टृत्वादेः स्वाभाविकत्वे श्रुत्यन्तरविरोधमाह । अन्यथेति । "नान्तःप्रज्ञं न बहिः प्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञम्" इत्यादिना प्रपञ्चोपशमं शिवमद्वैतम्" इत्यन्तेन निर्विशेषस्वरूपमभिधाय स आत्मेति । तस्यैवात्मत्वनिर्देशादात्मनः स्वाभाविकद्रष्टृत्वादिकं तद्विरुद्धमित्यर्थः । आत्मनः संविदभेदमुपसंहरति । तस्मादिति । पूर्वमात्मनः प्रमातृत्वस्यारोपितत्वोपपादनेन तदधीनकर्तृत्वादेरप्यारोपितत्वमर्थसिद्धमपि प्रतिवाद्यभिनिवेशोपशमनाय मुखतः साधयितुमुपक्रमते । स चायमिति । उदासीनपदार्थमाह । न कर्तेति । तत्र वक्ष्यमाणतर्कानुग्राह्यां श्रुतिं प्रमाणयतीत्यर्थः । श्रुतेरन्यपरत्वमभिप्रेत्य

यथाश्रुतेऽनुपपत्तिमुद्भावयति स्यादेतदिति । आत्मनः कर्तृत्वादौ तावत्प्रत्यक्षं प्रमाणमाह । अहङ्करोमीति । अहमनुभवे प्रकाशो यस्य स तथा । तदाश्रयत्वानुभवादित्यर्थः ।

स्थूलोहमित्याद्यनुभववदेतस्य भ्रमत्वान्न श्रुतिविरोधित्वमित्याह । न चेति ।

अनुभवे भ्रमत्वनिरासः ।

न चायमनुभवो भ्रमः । न तावदात्मनि बाधकानुभवादस्य भ्रमत्वम् । तदभावात् । नहि नाहं करोमि न भुञ्जे किं तु मदन्य एवास्मिंश्छरीरे तद्विध इति कश्चिदनुभवति । ननु मिथ्यात्मधर्मत्वात्, कर्तृत्वादिरपि मिथ्या । अहमनुवेऽनात्मतादात्म्यविशिष्टानुभवस्यैवानुभवादिति चेत् तर्हि केवलानुभवरूप आत्मा न स्यात् । अहमनुभवे तस्याप्रकाशमानत्वात् । अहमनुभवगोचरस्य द्वैरूप्ये प्रमाणाभावाच्च । न च परमप्रेमगोचरत्वदुःखित्वादेरहमनुभवगोचरदर्शनात्तस्य द्वैरूप्यमिति वाच्यम् । नह्यनेकधर्मानुभवो धर्मिणं भिनत्ति । अतिप्रसङ्गात् । न चैतयोर्विरोधोऽस्ति । आत्मा ह्यात्मत्वात् परमप्रेमास्पदं दुःखी च । दुःखसमवायिकारणत्वात् । यस्याहमर्थस्य प्रेमा भूयासमिति तस्यैव सोऽहं दुःखीत्यनुभवात् । ननु प्रेमगोचरत्वं नात्म-

त्त्वमप्रयुक्तम्, अनात्मन्यपि पुत्रादौ तद्दर्शनात् । न च तत्राप्यात्मसम्बन्धित्वकृतं तदित्यात्मत्वमेव प्रयोजकमिति वाच्यम् । शत्रावपि प्रसङ्गात् । अनिष्टत्वेन तस्य द्वेषगोचरत्वेऽप्यात्मीयत्वेन प्रेमापि स्यात् । आत्मीयेऽप्युपेक्षणीये तदभावाच्च ।

किमेतस्य प्रत्यक्षबाधाद् भ्रमत्वमुत युक्तिबाधात् । नाद्य इत्याह । न तावदिति । तद्विध इति । कर्ता भोक्ता चेत्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते । नन्विति । मिथ्येति । मिथ्याभूतो यः शबलात्मा तद्धर्मत्वादित्यर्थः । शबलस्यैवाहमनुभवगोचरत्वे केवलस्यात्मत्वं न स्यात् । अहमनुभवगोचरस्यैवात्मत्वादित्याह । तर्हीति । अनात्मतादात्म्यस्याप्यहमनुभवगोचरत्वमप्यसिद्धमित्याह । अहमनुभवेति । नन्वहमनुभवगोचरे प्रतीयमानदुःखित्वादिभेदानुपपत्तिरेव धर्मिभेदे मानमित्याशङ्क्याऽऽह । न च परमेति । किं धर्मिभेदमन्तरेण धर्ममात्रभेदो ऽनुपपन्नः, उत विरुद्धधर्मभेदः । नाद्यः । रूपरसाद्यनेकधर्मवत्त्वेऽपि धर्मिणो भेदादर्शनादित्याह । न ह्यनेकेति । द्वितीयधर्मिणो भेदादर्शनादित्याह । न च तयोरिति । परस्मिन्नात्मन्युभयोरपि प्रयोजकप्रदर्शनेनाविरोधमुपपादयति । आत्मस्त्वसिद्ध इत्याह । न च तयोरिति । परस्मिन्नात्मन्युभहीति । धर्म्यभेदस्यानुभूयमानत्वादपि न विरोध इत्याह । यस्येति । यदुक्तमात्मत्वात्परमप्रेमास्पदमिति तदाक्षिपति । ननु प्रेमेति । पुत्रादावपि परम्परासंबन्धेनात्मत्वमेव तत्प्रयोजकमित्याशङ्क्यातिप्रसङ्गेन दूषयति । न च तत्रेति । शत्रौ द्वेषप्रयोजके सति कथं प्रेमेत्याशङ्क्य दुःखित्वप्रेमास्पदत्ववदुभयप्रयोजकवशादुभयमपि स्या-

दित्याह । अनिष्टत्वेनेति । अनिष्टत्वं प्रेमप्रतिबन्धक-मित्याशङ्क्योपेक्षणीये प्रतिबन्धकाभावात् प्रेमा स्यादि-त्याह । आत्मीयेऽपीति ॥

आत्मत्वस्याप्रयोजकत्वेऽप्यन्यदेव प्रयोजकमिति शङ्कते । अस्तु तर्हीति ।

सुखित्वाद्यनुभवे आत्मत्वस्य प्रयोजकत्वं निषेधति ।

अस्तु तर्हि सुखविशिष्ट-त्वमेव तत्प्रयोजकमिति चेत् तर्हि सुखदुःखयो-र्विरोधात्तद्धर्मिभेदः स्यात् । न चैकस्मिन्नपि तयोः कालभेदेनाविरोध इति वाच्यम् । दुःख-काले आत्मनि प्रेमाभावप्रसङ्गात् । अस्ति च तदापि स इति चेन्न । सुखसमवायित्वं ह्यात्मनः प्रेमगोचरत्वे प्रयोजकम् । तद्धीने तददर्शनात् । तदाश्रये च दर्शनात् । तच्च दुःखाश्रयेऽपि न हीयते । तस्यैव सुखसमवायिकारणत्वात् । पुत्रा-दावप्यात्मोपाधिप्रेमगोचरे स्वसमवेतसुखजन-कत्वं प्रयोजकम् । सुखजनकत्वं तूभयत्रानुगतप्र-योजकम् । सामान्ये सामान्यस्य विशेषे विशेषस्य च प्रयोजकताया न्याय्यत्वात् । न च लाघवादा-त्मनः सुखत्वमेव परमप्रेमगोचरत्वे प्रयोजकं सुखशेषत्वं च पुत्रादेरौपाधिकप्रेमगोचरत्वे इति वाच्यम् । अहं सुखीत्यबाधितानुभवेनात्मनोऽसु-खत्वात् । तथापि दुःखाश्रयत्वाविरोधाच्च । जन्य-

योरेव सुखदुःखयोर्विरोधाऽनुभवात् । अन्यथौपाधिकेऽप्यात्मनि सुखरूपत्वानपायात् । दुखानुपपत्तेः ।

तथा सति विरुद्धधर्माध्यासाद्धर्मिभेदः स्यादित्याह । तर्हीति । रागद्वेषवदेककालीनत्वविरोधेऽप्येकाधिकरणत्वमविरुद्धमित्याशङ्क्याह । न चैकस्मिन्निति । स प्रेमा । एवं सिद्धान्तिना प्रेमगोचरत्वप्रयोजक आक्षिप्ते पूर्ववादी स्वाभिमतं निरुपाधिप्रेमप्रयोजकं दर्शयति । न सुखसमवायित्वं हीति । तर्हि संजन्यमानदुःखदशायामात्मनि प्रेमा न स्यादित्याशङ्क्य तदापि सुखसमयित्वयोग्यतास्तीत्याह । तच्चेति । एवं निरुपाधिकप्रेमगोचरत्वे प्रयोजकमुक्त्वा सोपाधिकप्रेमगोचरत्वे प्रयोजकमाह । पुत्रादाविति । जनकत्वं निमित्तत्वं तर्हि प्रेमगोचरत्वमात्रे किं प्रयोजकमित्यत आह । सुखजनकत्वमिति । उक्तप्रयोजकस्य यत्सामान्यन्यायोपेततामाह । सामान्य इति । ननु विशेषप्रयोजकयोर्लघुशरीरयोः सतोर्गुरुशरीरे तेन ग्राह्य इत्यत आह । न च लाघवादिति । प्रमाणबाधितेऽर्थे लाघवानवतारादिति हेतुमाह । अहमिति । अहमर्थस्य सुखत्वेनैव परमप्रेमगोचरत्वमङ्गीकृत्यापि तस्य द्वैरूप्यं न सिद्ध्यतीत्याह । तथापीति । ननु सुखदुःखयोराधाराधेयभावो विरुद्ध इत्याशङ्क्याह । जन्ययोरिति । नित्यसुखस्य दुःखविरोधे शबलितेऽपि तस्मिन् दुःखं न स्यादित्याह अन्यथेति ॥

केवलबुद्धेरेव दुःखादिधर्मित्वमिति सांख्यमतं निराकरोति । न च दुःखादिकमिति ।

केवलबुद्धेरेव दुःखादिधर्मित्वमिति निरस्यति ।

न च दुःखादिकं केवलान्तःकरणधर्म एवप्रतीयते इति वाच्यम् । चैतन्यसामानाधिकरण्यानुभवात् । दुःखादेरन्तःकरणमात्रधर्मत्वे च भौतिकाश्रयतया रूपादिवत् साधारण्यप्रसङ्गाच्च । न च द्वित्वादिवदसाधारण्यमविरुद्धम् । तस्यापि साधारणत्वात् । नियतचेतनधर्मोपग्रहेण तस्यासाधारणत्वाच्च । नन्वहमनुभवगोचरः परिच्छिन्नोऽनुभूयते । इहैवास्मीत्यनुभवात् । न च देहपरिच्छिन्नत्वं केवलात्मनिष्ठम् । तस्य विभुत्वात् । न च देहपरिच्छिन्नोऽनुभूयते नत्वात्मेति वाच्यम् । अहमिहैवास्मि जानान इति परिच्छिन्नत्वस्य ज्ञानसामानाधिकरण्यानुभवात् । तस्मादन्तःकरणतादात्म्यविशिष्ट आत्माहमनुभवगोचर इति चेन्न । देहपरिमाणस्यात्मन्यारोपितस्य स्फटिकलौहित्यस्यानुभवात् । आत्मप्रादेशिकत्वानुभवस्य सिद्धान्तेऽपि भ्रमत्वात् । अन्यथान्तःकरणस्य नियतपरिमाणत्वेन तदवच्छिन्न आत्माऽपि तथैवेति व्यासङ्गः, सर्वाङ्गीणसुखानुभवश्च न स्याताम् । अनियतपरिमाणत्वे वा तदाश्रयभेद-

स्याप्योवश्यकतया तदवच्छिन्नात्मनोऽप्येकशरीरे भेदप्रसङ्गात् । विशिष्टस्यात्मनः कर्तृत्वे भोक्तृत्वे वा मुक्तिदशायामप्यस्यावस्थानप्रसङ्गात् । बद्धस्यैव मुक्त्याश्रयत्वात् । तस्मान्मोक्ष्यमाणः केवलात्मैव कर्त्ता भोक्तेति न तस्य मृषाधर्मत्वम् ॥

"अन्नमयं हि सौम्यं मन" इति श्रुतेर्मनसो भौतिकत्वेन तन्मात्रधर्मत्वे सर्वपुरुषसाधारण्यं स्यादित्याह । दुःखादेरिति ॥ भौतिकधर्मत्वेऽपि द्वित्वादिवदसाधारण्यमित्याशङ्क्य दृष्टांतासंप्रतिपत्त्या दूषयति । न चेति । द्वित्वादेरपेक्षाबुद्धिव्यंग्यत्वाद्यावद्द्रव्यभावित्वेन साधारण्यमिति भावः । द्वित्वादेरपेक्षाबुद्धिजन्यत्वमतेऽपि नियतचेतनधर्मभूतज्ञानजन्यत्वमसाधारण्ये प्रयोजकम् । दुःखादौ च न तदस्ति । सांख्यमते चेतनस्य निर्द्धर्मकत्वादित्यभिप्रेत्याह । नियतेति । नन्वहमर्थे प्रत्यक्षशास्त्राभ्यां परिच्छेदापरिच्छेदयोर्विरुद्धधर्मयोरवगमाद्धर्मिभेद आवश्यक इति चोदयति । नन्वहमनुभवेति । परिच्छेदानुभवस्य देहविषयत्वेन तस्यात्मभेद इष्ट इत्यत आह । न च देह इति । अपरिच्छिन्नेऽप्यहमर्थे परिच्छेदानुभवस्य भ्रान्तिरूपस्य संभवान्न तद्वैरूप्यमित्याऽऽह पूर्ववादी । न देहपरिमाणस्येति । ननु परिच्छेदानुभवस्य प्रमात्वे संभवति भ्रांन्तित्वमयुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । आत्मेति । अंतःकरणतादात्म्यापन्न एवात्माऽहमर्थ इति पक्षे किमन्तःकरणमनंतपरिमाणमणुपरिमाणमनियतपरिमाणं वा ?। आद्ययोर्दोषमाह । अन्यथेति । तृतीये परिमाणभेदेनान्तःकरणभेदस्यावश्यकतया तदवच्छिन्ना-

त्मनोऽपि भेदापातात् कृतहानादिप्रसङ्ग इत्याह ।
अनियतेति । कर्तृत्वादिबन्धस्य विशिष्टधर्मत्वे मुक्ति-
रपि तस्यैवेत्यद्वैतहानिरित्याह विशिष्टस्येति । केवल-
स्यात्मनो मुक्त्यन्वयित्वात् स एव कर्तृत्वादिबन्धाश्रयः ।
तथा च न बन्धस्य मिथ्यावस्तुधर्मत्वमित्युपसंहरति
तस्मादिति ।

केवलस्यात्मन एव कर्तृत्वात् प्रमातृत्वमपि
तस्यैवेत्याह । अत एवेति ।

केवलस्यात्मनः प्रमातृत्वनिरसनम् ।

अत एव श्रवणादिकर्तृत्वमपि
तस्यैवेति संगच्छते इत्येवमेव पुस्तकान्तरे मुक्त्या-
श्रयत्वं सङ्गच्छते । मुक्त्याश्रय आत्मा कर्ता-
ऽऽत्मत्वात् व्यतिरेकेण घटवत् । अत एव
भोक्ता च । ज्योतिष्टोमादिश्रुतिश्चात्मनः कर्तृत्वे
मानम् । परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्प-
द्यते । स उत्तमः पुरुषः । स तत्र पर्य्येति यक्षन्
क्रीडन् रममाण इति स्वरूपाविर्भावलक्षणमुक्ता-
वपि कर्तृत्वश्रवणात् तच्च परमार्थ एवेति। अत्रो-
च्यते—आत्मा तावत् ज्ञानरूपः । ज्ञानं च न
स्वविषयमिति निरूपितम् । अहमनुभवश्च मा-
महं जानामीत्यहमर्थविषयोऽनुभूयते । अतो न
केवलाऽऽत्मविषयः । न चेदं विषयत्वं तटस्थस्यै-
वान्तःकरणस्येति वाच्यम् । चैतन्यासंवलितस्या
हमनुभवागोचरत्वात् । अहमनुभवगोचरधर्मस्य

सुखादेः कथमप्यनात्मधर्मत्वायोगाच्च । अत एव न देहादिगोचरत्वमपि तस्य ।

तर्कितेऽर्थे प्रमाणान्तरमप्याह । मुक्त्याश्रय इति । शबलात्मनि सिद्धसाधनतानिवृत्तये मुक्त्याश्रय इत्युक्तम् । अत एव—आत्मत्वादेवेत्यर्थः । ज्योतिष्टोमादिश्रुतिश्चेति । क्रियाफलस्य कर्त्रन्वयार्थे आत्मनेपदस्मरणादिति भावः । अविद्याऽभावदशायामपि कर्तृत्वश्रवणात्तदात्मनः पारमार्थिकमित्याह । परं ज्योतिरिति । ममाऽऽत्मा ममान्तःकरणमित्यनुभवद्वयस्यापि विनिगमकाभावेन यथार्थत्वादहमर्थे द्वैरूप्यमनुभवसिद्धं युक्तितोऽपि साधयितुमुपक्रमते । अत्रोच्यत इति । तत्र तावच्चैतन्यविषयत्वाविषयत्वलक्षणविरुद्धधर्माध्यासाद्भेदो वक्तव्य इत्यभिप्रेत्योक्तं स्मारयति । आत्मा तावदिति । तर्ह्यविषय एवात्माऽहमर्थ इत्यत आह । अहमनुभवश्चेति । अस्तु तर्हि जडान्तःकरणस्यात्मतादात्म्यरहितस्यैवाहमनुभवविषयत्वमिति वदन्तं साङ्ख्यं प्रत्याह । न चेदमिति । जडमात्रस्य घटादिवदहमनुभवविषयत्वायोगादिति । हेतुमाह । चैतन्येति । किं चान्तःकरणस्यैवाहमनुभवगोचरत्वे दुःखादेरध्यासेनाप्यात्मधर्मत्वं न स्यात् । न च तद्युज्यते । मुक्तान्वयिनि तस्मिन् बन्धस्यावश्यकत्वादित्याह । अहमनुभवेति । कथमपीति । अध्यासेनाप्यात्मधर्मत्वाभावायोगादित्यर्थः । उक्तहेतोरेवाहमनुभवस्य देहादिमात्रगोचरत्वमप्ययुक्तमित्याह । अत एवेति ।

अहमनुभवगोचरस्य द्विरूपत्वेऽपि कथं मिथ्यात्वमित्याशङ्क्याह । न चेति ।

अनुभवविषयाऽऽत्मनो द्विरूपत्वे मिथ्यात्वशङ्कानिरासः ।

न च चिदचितोः संवलनं—तादात्म्यं वास्तवं संभवतीति मिथ्यात्मविषयोऽहमनुभवः । न चैवं केवलस्यात्मनोऽहमनुभवे प्रकाशाभावादनात्मत्वप्रसङ्गः । केवलचिदात्मन एवान्तःकरणाधिष्ठानस्य तादात्म्यतयाऽहमनुभवे स्फुरणात् । दुःखित्वपरमप्रेमास्पदत्वे अपि वस्तुतः परस्परासङ्कीर्णं स्वस्वाश्रयं व्यवस्थापयतः । सुखसमवायित्वेनात्मनः परमप्रेमास्पदत्वे दुःखसमवायित्वेन परमद्वयगोचरत्वस्यापि प्रसङ्गात् । त्वदुक्तसामान्यविशेषन्यायस्य तत्रापि संभवात् । लाघवेन सुखत्वस्यैव परमप्रेमगोचरत्वप्रयोजकत्वात् । सुखित्वानुभवस्यान्यथासिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वात् । अस्त्वानन्द एवात्मा दुःखधर्मीति चेन्न । आनन्दस्य दुःखविरोधात्त्वत्सुखमात्रस्यैव दुःखविरोधाच्च । अन्यथा कादाचित्काभावस्य प्रतियोगिविरोधित्वं दृष्टमित्यत्यन्ताभावस्य तदभावप्रसङ्गात् । न चैवमवच्छिन्नात्मनि दुःखादेश्च तादृग्रूपत्वात् ।

संवलनमित्यस्य व्याख्या तादात्म्यम् । यदुक्तमहमनुभवगोचरस्यैवात्मत्वात्केवलस्य तदगोचरत्वेऽनात्मत्वापातात् तद्दूषयति । न चैवमिति दुःखित्वादिविरुद्धधर्मभेदोऽपि धर्मिभेदक इत्याह । दुःखित्वेति । यदप्युक्तं दुःखिनोऽपि प्रेमगोचरत्वमविरुद्धं तत्प्रयोजकसत्त्वादिति

प्रसङ्गेन दूषयति । सुखसमवायित्वेनेति । ननु व्याप्त्य-भावेन नानयोरापाद्यापादकभाव इत्याशङ्क्य त्वदुक्त-न्यायस्य व्याप्येन सह व्याप्तत्वात्तेनैव तदापाद्यत इत्यभिप्रेत्याह त्वदुक्तेति । गौरवादपि त्वदुक्तविशेष-प्रयोजकमयुक्तमित्यभिप्रेत्याह । लाघवेनेति । यदुक्तं प्रामाणिकं गौरवमदोषायेति तत्राह । सुखित्वानुभव-स्येति । सुखरूपस्यापि आत्मनो दुःखित्वमपीत्युक्तमनू-द्यापादयति अस्त्वानन्द एवेत्यादिना । जन्ययोरेव सुखदुःखयोर्विरोध इत्युक्तं गौरवेण दूषयति । जन्ययो-रपीति । दुःखस्य यथा सुखविरोधित्वं दुःखत्वेनैव, एवं सुखस्यापि दुःखविरोधित्वं सुखत्वेनैवेत्याह । नित्येति । सुखत्वाविशेषेऽपि जन्याजन्यविशेषणविरोधाविरोधा भिधानेऽतिप्रसङ्गमाह । अन्यथेति । तर्हि शबलिते सुख-त्वानपायाद् दुःखं नस्यादित्युक्तं दूषयति । न चैवमिति । किं विरुद्धयोर्वास्तवः संसर्गोऽनुपपन्नः, किं वा कल्पितः ? । आद्यमङ्गीकरोति-विरोधो हीति । द्वितीये नानुपपत्तिरि-त्याह । न त्विति । अनिर्वचनीयवादे प्रत्यक्षस्य शुक्तिरज-ततादात्म्यस्य विद्यमानताया वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ।

सुखात्मनि दुःखं चेदारोपितं तर्हि केवलात्मनि तदारोपासंभवान्न दुःखादेः शबलात्मधर्मत्वमिति चोद-यति । नन्वेवमपीति ।

दुःखाधिष्ठानस्यान्तःक-रणतादात्म्यकल्पनम् ।

नन्वेवमपि केवलात्मनि दुःख-मारोप्यतां किं तदधिष्ठानस्यान्तःकरणतादा-त्म्यकल्पनयेति चेन्न । आत्मन्यनिष्टदर्शनानन्तरं

हि दुःखमनुभूयत इति तत्र हेतुः । न चानिष्ट-दर्शनं ज्ञानरूप आत्मनि संभवति । न वा केव-लजडे । ततान्तःकरणस्य चित्तादात्म्यात्पन्नस्य धर्माणां ज्ञानेच्छासुखदुःखादीनामेव कार्यकारण-भावादवच्छिन्नात्मन्येव दुःखानुभवो न त्वंतःकर-णतादात्म्यरहिते । तथा चोपपत्तिसहितसमकालै-कविषयदुःखिप्रेमास्पदत्वानुभवो दुःखाद्याश्रया-हमर्थस्योभयरूपत्वं व्यवस्थापयति । एवं दुःखा-द्याश्रयस्य परिच्छेदानुभवोऽपि तस्योभयरूपत्वे प्रमाणम् । न च देहपरिमाणमेवात्मन्यारोप्यते । अत एव परिमाणे गृह्यमाण एव द्रव्यग्रहणमिति निरस्तम् । देहपरिमाणेन सहैवाऽऽत्मग्रहणात् । न च परिमाणे प्रतीयमान एव द्रव्यग्रहणमिति नियमः । अत्युन्नतगिरिशिखरवृक्षादिग्रहणे तद-भावात् आरोपश्चान्यथाख्यातिरनिर्वचनीयख्या-तिर्वेत्यन्यदेतदिति वाच्यम् । तद्गतपरिमाणग्रा हकस्येन्द्रियस्यैव तद्द्रव्यग्राहकत्वात् । दूरस्थे वृक्षादावपि तद्गतपरिमाणमात्रस्य ग्रहणात् ।

आरोपितस्यापि दुःखस्य स्वसमानाधिकरणानि-ष्टदर्शनजन्यत्वात्तस्य च केवलात्मन्ययोगेन वृत्तिमदन्तः करणतादात्म्यापन्नात्मधर्मत्वात्तत्समानाधिकरणदुःखा-दिकमपि तथेत्याह । न आत्मनीति । युक्तिमात्रस्याप्र-माणत्वात्कथं द्वैरूप्यसिद्धिरित्याशङ्क्य तदुपोद्बलितदुः-

च्छिन्नत्वाद्यनुभव एव तत्साधक इत्याह । तथाचेति । एवमपरिच्छिन्नेऽहमर्थे परिच्छेदानुभवोऽपि द्वैरूप्ये मानमित्याह । एवं दुःखेति । यदुक्तं स्फटिक इव लौहित्यस्यापरिच्छिन्नात्मन्येव परिच्छेदानुभव इति तन्निराकरोति । न चेति । अस्यान्यदेतदिति वाच्यमित्युत्तरेण सम्बन्धः । ननु द्रव्यप्रत्यक्षग्रहस्य परिमाणविषयकत्वनियमान्न विभ्वात्मनोऽहमनुभवविषयत्वमित्याशङ्क्य किं द्रव्यग्रहस्य परिमाणाग्रहणमात्रेणानियमः उत भ्रमयाऽपि ? । आद्यस्तु प्रकृतेऽन्यायी संभवतीत्याह । अत एवेति । द्वितीयं व्यभिचारेण दूषयति । न चेति । ननु स्फटिके मयाऽनिर्वचनीयलौहित्योत्पत्त्यङ्गीकारादात्मन्यपि तन्मायेनानिर्वचनीयपरिमाणान्तरमेव स्यात् । तच्च तत्रानिष्टमित्यत आह । आरोपश्चेति । उभयथापि अहमर्थस्य द्विरूपत्वायोगादिति भावः । द्रव्यस्य स्वगतपरिमाणग्रहणयोग्येनैवेन्द्रियेण ग्रहणनियमादात्मपरिमाणस्य च मतद्वयेऽपीन्द्रियायोग्यत्वान्न केवलात्मनोऽहमनुभवगोचरता । कुतस्तत्र देहपरिमाणारोप इत्यभिप्रेत्याह । तद्गतेति । कथं तर्हि दूरस्थवृक्षगतपरिमाणाग्रहेऽपि तद्ग्रह इत्याशङ्क्येन्द्रिययोग्यं तत्परिमाणमेवान्यथा गृह्यत इत्याह । दूरस्थेति ।

विभ्वात्मपरिमाणं तु केनाप्यग्रहादिन्द्रिययोग्यमेव नेत्याह दुःखादीति ।

विभ्वात्मपरिमाणस्यातीन्द्रियत्वनिरूपणम् ।

दुःखाश्रयस्य परिच्छिन्नपरिमाणातिरिक्त परिमाणमात्रस्याप्यग्रहणात् । तस्य

च तव मते देहनिष्ठत्वात् लाघवेन द्रव्यग्राहके-न्द्रियस्यैव परिमाणग्राहकत्वनियमात्। तस्मात्केवलात्मनः प्रत्यक्षत्वायोगादन्तःकरणतादात्म्यविशिष्ट एव परिच्छिन्नोऽनुभूयते। किञ्च सुखादिसमवायितावच्छेदकरूपेण तस्याधिकपरिमाणे प्रमाणाभावान्नायमारोपितदेहपरिमाणगोचरोऽनुभवः। प्रत्यक्षस्य तावदहमिहैवास्मीति तत्परिच्छेदविषयत्वात्। न च सुखाद्याश्रयो विभुः सर्वदास्पर्शशून्यद्रव्यत्वात् नित्येन्द्रियग्राह्यगुणाश्रयत्वाद्वा गगनवदिति वाच्यम्। धर्मिग्राहकप्रत्यक्षविरोधेनानुमानस्याभासत्वात्। नचप्रत्यक्षं भ्रमः, सुखाद्याश्रयपरिच्छेदानुभवस्याबाधात्। न चैतदेवानुमानं बाधकमुपजीव्यविरोधेनास्यैवाप्रमाणत्वात्। अन्योन्याश्रयाच्च। अत एव चन्द्रैकत्वानुमाने तत्तद्भेदप्रत्यक्षबाधवदात्मविभुत्वानुमानेन तत्परिच्छेदविषयप्रत्यक्षस्यापि बाध इति प्रत्युक्तम्। तत्र भेदप्रत्ययं विनापि धर्मिणश्चन्द्रस्य प्रमितत्वात्। अनुमानस्य युक्त्युपोद्बलितत्वाच्च सुखाश्रयस्य विभुत्वे सर्वत्र सुखाद्युपलम्भप्रसङ्गाच्च नित्यदेशात्मधर्मत्वात्॥

ननु बहिरिन्द्रियग्राह्यस्यैव द्रव्यस्यायं नियम इत्याशङ्क्याह। लाघवेनेति। परिमाणपदेन तद्गतपरिमाणं विवक्षितम्। पराभिमतात्मन्यहमनुभवायोगात्

परिच्छिन्नमेवान्तःकरणं साक्षितादात्म्यापन्नमहमनुभवविषय इत्याह तस्मादिति । पराभिमतात्मन इन्द्रियाग्रहणयोग्यत्वेऽपि तत्र प्रतीयमानमपरिच्छिन्नपरिमाणं नारोपितं तत्र तद्बाधकाभावात् । तथा च तत्तादात्म्यादेव सिद्धान्त्यभिमतात्मनि परिच्छेदावभास इत्यभिप्रेत्याह किं चेति । किं जडात्मनो विभुत्वे प्रत्यक्षं प्रमाणमुतानुमानं, किं वाऽऽगमः? । नाद्य इत्याह प्रत्यक्षस्येति । द्वितीयं निराकरोति-न चेति । घटे तद्गतगुणादौ च व्यभिचारवारणाय स्पर्शशून्यद्रव्यत्वादित्युक्तम् । एवमप्युत्पन्नं द्रव्यं क्षणमगुणमिति मते प्रथमक्षणे घटे व्यभिचारः स्यात्तन्निरासाय सर्वदेति । भट्टमतानुसारीदमनुमानमिति न मनसि व्यभिचारः । वैशेषिकाद्यनुमानं नित्येन्द्रियेत्यादि । अनुमानद्वयेऽपि साधारणं दोषमाह धर्मिग्राहकेति । न चाहमनुभवमात्रस्य धर्मिग्राहकत्वात् तस्य च परिच्छेदाविषयत्वान्न तद्विरोध इति वाच्यम् । अहमनुभवस्याऽऽत्मपरिच्छेदविषयत्वनियमाभावे कदाचिद्गृहान्तस्थस्य स्वस्य बहिःसत्त्वसंशयादिप्रसङ्गादिति भावः । तर्ह्यहमनुभवः परिच्छेदांशे भ्रम इत्याशङ्क्य किं प्रत्यक्षबाधाद् भ्रमत्वम्, उतानुमानबाधात् ?, न सर्वथापीत्याह न च प्रत्यक्षमिति । किं च प्रत्यक्षस्य भ्रमत्वे सिद्धे तदविरोधेनानुमानोदयः । तदुदये च विषयापहारात् प्रत्यक्षस्य भ्रमत्वसिद्धिरितीतरेतराश्रयःस्यादित्याह अन्योन्येति । अनुमानस्यापि कुत्रचित्प्रत्यक्षबाधकत्वदर्शनादत्रापि तथा किं न स्यादित्यत आह अत एवेति । अतःशब्दार्थमाह तत्रेति । चन्द्रद्वित्वस्य स्वाभाविकत्वे दोषं विनाऽप्युपलम्भः स्यादित्यादितर्कैश्चन्द्रद्वित्वप्रत्यक्षबा-

धक इत्याह अनुमानस्येति । प्रकृते ऽनुमानमेव युक्तिबाधितमित्याह सुखेति ॥

ननु शब्दवदेव सुखादेरसमवाय्यवच्छेदेनोत्पत्तेर्नोक्तदोष इत्यत आह न च विभ्विति ।

विभुगुणानां कारणावच्छेदेनोत्पत्तिनिरसनम् ।

न च विभुकार्यत्वात्सुखादिकं स्वासमवाय्यवच्छिन्नप्रदेशगतमिति वाच्यम् । सर्वशरीरव्यापिसुखानुपलम्भप्रसङ्गात्, सर्वत्र वोपलम्भप्रसङ्गात् । न स्याच्च भेर्याद्यवच्छिन्नाकाशप्रदेशनिष्पन्ननिनादस्य ब्रह्मायुषाऽप्युपलम्भः । ननु निमित्तदेशानुसारिणो विभुगुणाः । शब्दे च निमित्तं वायुः, सुखादौ च तत्तद्विषयइति नोक्तदोष इति चेन्न । तथा सति मनःशरीरयोरपि निमित्तत्वेन तद्देशत्वापातात् । न चासाधारणनिमित्तं नियामकं, चंदनादेरपि स्वपरसुखसाधारणत्वात् ज्ञानादिसाधारणत्वाच्च । न च सुखादौ विषयो विषयत्वेनैव नियामक इति वाच्यम् । मानोरथिकसुखादौ नियामकविषयाभावात् । शरीराद्युपाधिकृतात्मप्रदेशाभावाच्च तत्रैव सुखादिरितिवक्तुमशक्यम् । उपाधिकृतस्य तज्ज्ञाप्यस्य वा प्रदेशस्यात्मन्ययोगादित्युक्तत्वात् । विभ्वात्मवादे तस्य सर्वशरीरसंयोगित्वेन पुत्रादिशरीरस्य स्वादृष्टाकृष्टत्वाच्च तदवच्छेदेनापि

स्रक्चंदनादिसंयोगे भोगप्रसङ्गात् । कस्यापि स्वादृष्टमात्रजन्यत्वाभावात् । परकायं प्रविष्टस्य पिशाचादेश्च शरीरांतरे भोगाभावप्रसङ्गात् । स्वादृष्टजन्यस्यैव भोगहेतुत्वे आत्ममनसोस्तव मते भोगाजनकत्वप्रसङ्गाच्च ।

मनसोऽणुत्वमते दोषमाह सर्वशरीरेति । तद्विभुत्वे दोषमाह सर्वत्रेति । किं चास्मिन्पक्षे भेर्यांकाशसंयोगावच्छेदेनोत्पन्नाद्यशब्दाद्यसमवायिकारणकद्वितीयादिशब्दानामपि तत्रैवोत्पत्तेः श्रोत्रासमवायात्तदनुपलम्भापात इत्याह न स्याच्चेति । अस्तु तर्हि निमित्तसंयोगावच्छेदेन विभुविशेषगुणोत्पत्तिः । तथा च न पूर्वोक्तदोष इतिशङ्कते ननु निमित्तेति । विषयस्य संयोगद्वारा सुखादिनियामकत्वं निमित्तत्वेन, उतासाधारणनिमित्तत्वेन, किंवा विषयत्वेन ?, आद्ये दोषमाह तथा सतीति । मनःसम्बन्धप्रयुक्त्या सुखादेरणुदेशत्वं, शरीरसम्बन्धप्रयुक्तया तु शरीरव्यापित्वं स्यादित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति न चेति । चन्दनादेरसाधारणत्वं किं नियतपुरुषसुखजनकत्वमुत सुखमात्रजनकत्वम्?, उभयथाऽप्यसिद्धमित्याह चन्दनादेरिति । विषयाभावेऽपि तद्ध्यानमात्रात्सुखदर्शनात् तृतीयोऽप्ययुक्त इत्याह न च सुखादाविति । निष्प्रदेशे निमित्तसंयोगतदधीनप्रदेशभेदयोरसंभवान्न ततः सुखादिव्यवस्थेत्याह शरीरेति । औपाधिकप्रदेशभेदाङ्गीकारे ऽप्यतिप्रसङ्गस्तदवस्थ इत्याह विभ्वात्मेति । सर्वशरीरसंयोगित्वेनेत्यस्य तदवच्छेदेनापीत्यनेन सम्बन्धः । ननु स्वादृष्टाकृष्टशरीरमेव स्वसुखे

निमित्तं न सर्वमित्याशङ्क्य तथाप्यतिप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्याह पुत्रादीति । ननु स्वादृष्टमात्रजन्यत्वेन नियामकत्वमिति चेत् न । स्वशरीरस्यापि स्वभार्यादृष्टादिजन्यत्वेनासंभवादित्याह कस्यापीति । स्वशरीरस्य स्वादृष्टमात्रजन्यत्वमङ्गीकृत्यापि दोषमाह परकायमिति । तददृष्टाजन्यस्य तद्भोगाजनकत्वे नित्यस्य तज्जनकता न स्यादित्याह स्वादृष्टेति ।

विपक्षे बाधकतर्काभावादप्युक्तहेतुद्वयमप्रयोजकमित्याह । अप्रयोजकं चेति ।

उक्तहेतुद्वयस्याऽप्रयोजकत्वप्रदर्शनम् ।

अप्रयोजकं च सुखाद्याश्रयस्य विभुत्वानुमानम् । न च सर्वत्रादृष्टकार्यदर्शनाददृष्टस्य स्वाश्रयसंयोगद्वारेणैवान्यसम्बन्धात्तदाश्रयस्यैव सुखाश्रयत्वात्सुखाश्रयोऽपि सर्वगत इति वाच्यम् । स्वाश्रयसम्बन्धं विनापि स्वरूपसंबंधादेवादृष्टस्य शब्दादिजनकत्ववत् सर्वत्र कार्यजनकत्वात् । नच परमाणुक्रियाया अदृष्टवदात्मसंयोगासमवायिकारणत्वादात्मनो विभुत्वमिति वाच्यम् । कार्यस्यासमवायिकारणकत्वाभावात् । अस्तु वा तत्रान्यदसमवायिकारणम् । ननु सर्वशरीरव्यापिसुखाद्युपलम्भादात्मनि सर्वशरीरव्यापिनि सति तस्य मध्यमपरिमाणनिराकरणाद्विभुत्वसिद्धिरितिचेत् । आत्मनोऽन्तःकरणतादात्म्यविशिष्टस्यैव सुखाद्याश्रयत्वेन मध्यमपरिमाण-

त्वात् । प्रथमहेतोर्भट्टमतेऽन्धकारे व्यभिचारात् । अस्मन्मते श्रोत्रे व्यभिचाराच्च । दुःखाद्याश्रयविभुत्वानुमानस्य तदुत्क्रान्त्यादिश्रुतिविरोधश्च ।

अदृष्टाश्रयस्याविभुत्वे तस्य देशान्तरवर्तिसूर्यगत्यादिकार्यजनकतानुपपत्तिर्बाधिकेत्याशङ्क्याह न चेति । परमते शब्दाश्रयाकाशेनाऽऽत्मनः संयोगाभावेऽपि तद्गतादृष्टस्य स्वरूपसम्बन्धेनैव शब्दजनकत्ववत् सूर्यात्मसंयोगं विनापि तद्गतिजनकत्वमुपपद्यत इत्याह स्वाश्रयेति । आत्मनो विभुत्वाभावे सर्गाऽऽद्यकालीनाणुक्रियानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह न चेति । समवायस्यालीकत्वेन तदधीनासमवायिकारणस्यापि तथात्वमित्यभिप्रेत्याह कार्यस्येति । कार्यस्यासमवायिकारणजन्यत्वनियमेऽपि परमाणुगतपरिमाणादिकमेव किञ्चित्तदसमवायिकारणमस्तु । अस्मत्प्रवृत्त्यनुपयोगिनस्तन्निर्णयस्याभावेऽपि न काचित्क्षतिरित्यभिप्रेत्याह अस्त्वेति । सुखाद्याश्रयस्य परिशेषाद्विभुत्वसिद्धिरिति शङ्कते नन्विति । आत्मनो नित्यत्वे कृतहान्यादिप्रसंगान्न शरीरपरिमाणत्वमपीत्याह तस्येति । स्वतो मध्यमपरिमाणस्य दुःखादिपरिणाम्यन्तःकरणस्यानित्यत्वेऽपि तदुपाधिकमध्यमपरिमाणदुःखाद्याश्रयस्यात्मनो नानित्यत्वादिप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्याह— आत्मन इति । भट्टमते तमसः स्पर्शशून्यद्रव्यत्वेपि मूर्तत्वात्तत्र तदीयहेतोर्व्यभिचार इत्याह— प्रथमेति। श्रोत्रेन्द्रियमपञ्चीकृताकाशकार्यमिति मते तत्र व्यभिचार इत्याह अस्मन्मत इति । "एष आत्मा

निष्क्रामति चक्षुषो वा मूर्ध्नो वाऽन्येभ्योवा" इत्यादि क्रियाभिधायिश्रुतिविरोधश्चेत्याह दुःखेति ।

निर्गमनश्रुतेरन्यपरत्वान्न तद्विरोध इत्याशङ्क्याह नचेति ।

निष्क्रमणश्रुतेरौपचारिकत्वखण्डनम् ।

नचेदमौपचारिकङ्गमनादिवचन तत्र तत्र पौनःपुन्येन श्रूयमाणस्योपचरितार्थत्वायोगात् । तथा चाहुर्न्यायविदः—"अभ्यासे हि भूयस्त्वमर्थस्य भवति नाल्पत्वमपि प्रागेवोपचरितार्थत्वम्"इति । अभ्यासस्य तात्पर्यलिङ्गत्वात् अनिर्गमने वा पारलौकिकभोगोऽपि न स्यात्। न च सर्वगतस्यात्मनस्तत्तत्प्रदेशे कर्मवशाच्छरीरारम्भे तत्र मनसो वृत्तिलाभात्पारलौकिकसुखाद्युत्पत्तिरिति वाच्यम्। अदृष्टस्य स्वसमवायिप्रदेशे कार्यजनकत्वात् । स्वसमवायिगतगुणारम्भकाणां तथात्वनियमात् । अन्यथा घटादेरधःप्रदेशसमवेताग्निसंयोगादग्रदेशेऽपि लौहित्यप्रसङ्गात्। अंगुल्यग्रात्मप्रदेशावच्छिन्नकण्टकसंयोगाच्छिरसोऽपि दुःखप्रसङ्गाच्च । नचादृष्टस्य तथात्वे किं बाधकमिति वाच्यम्। दृष्टस्वभावभङ्गस्यादृष्टकल्पनस्य च बाधकत्वात् । शरीरानवच्छिन्नप्रदेशेऽपि ततः सुखाद्युत्पत्तिप्रसङ्गाच्च । शरीरावच्छिन्नानवच्छिन्नयोरनिर्वचनीयभेदस्याप्यनङ्गीकारे तत्रैव

जनयेन्नान्यत्रेति व्यवस्थाऽयोगात् ।

प्रागेवेति । दूरत एवेत्यर्थः । उपपत्तिरपि तत्र तात्पर्यलिङ्गमस्तीत्याह अनिर्गमने चेति । ननु कर्त्तुर्विभुत्वान्मेरुपृष्ठादावपि सतस्तत्तच्छरीरोपहितात्मप्रदेशोत्पन्नकर्मभिरेवाभिनवशरीरादिपुरःसरो भोगो भविष्यतीति चेत् न । प्रदेशान्तरगतादृष्टेन प्रदेशान्तरे भोगायोगादित्याह-न च सर्वगतस्येति । नन्वपेक्षाबुद्ध्यादेः प्रदेशान्तरे द्वित्वाद्यारम्भकत्ववददृष्टस्यापि तथात्वं किं न स्यादित्यत आह-स्वसमवायीति । न चोत्तरशब्दारम्भकपूर्वशब्दे नायं नियम इति वाच्यम् । उक्तनियमादेव तत्रापि निमित्तवायुसंयोगस्यैवारम्भकत्वसम्भवे पूर्वशब्दस्यापि कारणत्वकल्पनाऽयोगादिति भावः । उक्तनियमानङ्गीकारे बाधकमाह अन्यथेति । तद्युक्तबाधकादग्निसंयोगादावेवायं नियमो नादृष्ट इत्याशङ्क्याह-न चेति । अतिप्रसङ्गबाधकश्च प्रकृतेपि तुल्य इत्याह-शरीरानवच्छिन्नेति । ननु शरीरावच्छिन्नप्रदेश एव सुखादिजनकत्वमदृष्टस्य स्वभाव इत्यत आह शरीरावच्छिन्नेति ।

"आत्मैवाधस्तादात्मोपरिष्टादाकाशवत्सर्वगतः" इत्यादिश्रुतित एव दुःखाद्याश्रयस्य विभुत्वमिति तृतीयं पक्षं दूषयति नापीति ।

श्रुत्याऽऽत्मनोविभुत्वाशङ्कापरिहारः । नापि श्रुतितः सुखाद्याश्रयस्य सर्वगतत्वसिद्धिः । ब्रह्मत्वेनैव सुखाद्याश्रयस्य सर्वगतत्वप्रतिपादनात् । तस्मात् ज्ञानाद्याश्रयस्य

सर्वगतत्वे प्रमाणाभावात् । अहमिहैवेत्यनुभवात् परिच्छिन्न एव कर्त्ता भोक्ता । अकर्त्तुरात्मनः स्वाभाविकपरिच्छेदे घटादिवदनित्यत्वप्रसङ्गेन मुक्त्यनुपपत्तेः । अन्तःकरणतादात्म्यात्सर्वगतोपि दृगात्मा परिच्छिन्न इत्यहमर्थो द्विरूपः अन्तःकरणाभेदश्चात्मनो मृषैवेत्यहमर्थधर्मः कर्तृत्वादिरपि मृषाकल्पितधर्मत्वात्संप्रतिपन्नवदिति । नन्वस्तु कर्त्तात्माऽणुः अहमिहैवेत्यनुभवात् । अनित्यत्वदोषाभावाच्च । न चैवं सुखादेरणुधर्मत्वात् सर्वशरीरव्यापित्वानुपपत्तिः अणुगुणस्यापि शरीरव्याप्त्यविरोधात् । न च गुणस्य गुणिमात्रप्रदेशत्वम् । प्रदीपगुणे प्रभायां व्यभिचारात् । गन्धस्यापि स्वाश्रयं विनाऽन्यत्र गमनादिति चेन्न । न तावदन्यत्रोत्पन्नसुखादि देशान्तरं व्याप्नोति, पूर्वदेशे तदनुपलम्भप्रसङ्गाच्च । न च प्रदीपप्रभादृष्टान्तोपि, तस्या गुणत्वे मानाभावात् । द्रव्यत्वव्यवस्थापकक्रियादेः सत्त्वाच्च ।

आत्मैवेदंसर्वमित्यादि वाक्यशेषपर्यालोचनया ब्रह्मभावेनैव सर्वगतत्वाभिमानान्नात्र पराभिहितात्मनो विभुत्वसिद्धिरित्याह ब्रह्मत्वेनेति । दुःखादिपरिणामिनि परिच्छेदानुभवस्य बाधकाभावात्तस्य निरुपाधिकः सङ्गत्युपसंहरति तस्मादिति । कूटस्थात्मनि परिच्छेदाद्यभावस्तु विपरीत इत्याह अकर्तुरात्मन इति । अना-

त्मतादात्म्यापन्नस्यैवाहमर्थत्वप्रतिपादनफलमाह अन्तःकरणेति । कल्पितधर्मत्वादिति । कल्पितस्य। धर्मत्वात् स्वप्नकल्पितराजभोगादिवदित्यर्थः । अहमर्थानुभवगोचरे वस्तुतोऽपरिच्छेदाभावान्न द्वैरूप्यमिति । तान्निकश्चोदयति नन्वस्त्विति । सुखाद्याश्रयस्याणुत्वे सर्वाङ्गीणसुखोपलब्ध्यनुपपत्तिरित्युक्तमपवदति नचैवमिति । ननु सुखादिः स्वोपादानातिरिक्तदेशसंसर्गी न भवति गुणत्वाद्रूपादिवदित्यत आह न चेति । प्रभाया द्रव्यत्वान्न व्यभिचार इत्याशंक्य प्रसिद्धगुणे व्यभिचारमाह गन्धस्येति । आत्मनोऽणुत्वे तस्य तद्गतधर्मस्य चाप्रत्यक्षत्वप्रसंगात् । नैतदित्याह नेति । किंच किं सुखादिकं गुणः, उत द्रव्यम् ? । आद्येऽपि किमुत्पन्नं सुखादि प्रदेशान्तरं क्रियया व्याप्नोति, उत तद्व्याप्यैवोत्पद्यते ? । आद्यं दूषयति न तावदिति । पूर्वदेशापरित्यागेनापि देशान्तरप्राप्तिदर्शनान्नोक्तदोष इत्याशंक्य दृष्टांतवैषम्येण दूषयति न च तत्रत्यमेवेति । अस्मिन्पक्षे गुणत्वमप्यनुपपन्नमित्याह क्रियाश्रयत्व इति । प्रदीपप्रभाया गुणत्वेऽपि सावयवत्वादिकं दृष्टमित्याशंक्याह न च प्रदीपेति ।

आद्यविकल्पे द्वितीयपक्षं शङ्कते अस्त्विति ।

सुखादीनां द्रव्यत्वनिरासः ।

अस्तु सुखादिकमपि द्रव्यमिति चेन्न । कार्यद्रव्यस्यापि गुणवत्स्वसमवायिनं विहायान्यत्र गमनायोगात् प्रदीपस्तु प्रभायां निमित्तमात्र, मुपादानं तु तत्प्रदेशा अवयवा एव । प्रदी-

पजन्यत्वमात्रेणैव प्रभाव्यवहारः । देवदत्तपुत्र इतिवत् । सुखमपि तर्हि स्वावयवारब्धं निमित्तात्मतन्त्रं प्रभावदिति चेत् न । सुखत्वस्यावयवावयविवृत्तित्वे प्रमाणाभावात् । अनेकसुखकल्पने गौरवाच्च । न च गुण एव सुखादिरुत्पद्यमानः शरीरदेशं व्याप्नोतीति वाच्यम् । आश्रयप्रदेशादन्यत्र गुणानुत्पत्तेः । अत एव वाय्वाञ्जीतगंधदृष्टान्तोऽपि परास्तः । गन्धस्याश्रयेण सहैव गमनात् । अदृष्टोपनीतावयवान्तरेण पुष्पादिपूरणाच्च । न चैवं नखलूनपुष्पेऽपि तथात्वप्रसङ्गः । अदृष्टस्य कार्यगम्यत्वात् । अन्यथा सद्योऽपचितकुसुमेष्वेकगन्धगमनानन्तरं गन्धान्तरारम्भवत् तत्रैव पर्युषितेषु गन्धप्रसङ्गात् । अणौ चात्मनि शिरःपाण्याद्यवयवच्छेदभेदेन युगपत् तुल्यबलसुखदुःखसामग्रीरूपे सति युगपत्सुखदुःखायोगात् ।

अत्रापि किमयमेवात्मैव सुखोपादानमुत सुखावयवाः ? । आद्ये दोषमाह न कार्येति । जलौकादेरपि स्वोपादानरहितप्रदेशेऽभावादिति भावः । दीपोपादानप्रभाया गृहव्यापित्ववदणवात्मोपादानसुखादेर्देहव्यापित्वमित्याशङ्क्य दृष्टान्तासम्प्रतिपत्त्या दूषयति प्रदीपस्त्विति । ननु पटरूपमितिवत्प्रदीपप्रभेति व्यवहारस्तदुपादानत्वं विनाऽनुपपन्न इत्याशङ्क्याह प्रदीपेति ।

द्वितीयं पक्षं शङ्कते सुखमपीति । द्रव्योपादानस्य स्वकार्यवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वनियमात्सुखावयवानामपि सुखत्वं वक्तव्यं, तथा च युगपदनेकसुखानुपलब्धिविरोधः कल्पनागौरवं चेत्याह सुखत्वस्येति । गुणत्वपक्षे देशान्तरं व्याप्यैवोत्पद्यतइति पक्षं दूषयति न च गुणइति । गुणस्य स्वाश्रयसम्बन्धद्वारेणैव देशान्तरसम्बन्धनियमादेव गन्धदृष्टान्तोऽप्यसम्प्रतिपन्न इत्याह अत एवेति । केषांचित्पुष्पावयवानामितस्ततो गमनेऽवयवह्रासात्पुष्पे गुरुत्वपरिमाणादेरपि ह्रासः स्यादित्याशङ्क्याह-अदृष्टेति । अदृष्टमात्रादवयवसम्थाने नखसंछिन्नपुष्पादावपि तथा स्यादित्याशङ्क्य तत्र तादृशादृष्टे प्रमाणाभावान्मैवमित्याह न चैवमिति । अदृष्टस्यानियामकत्वे दृष्टकारणमात्रस्यापि कुसुमेऽपि सत्त्वात्तदाऽपि पूर्ववदेव गन्धःस्यादित्याह-अन्यथेति । किंचाणवात्मनो युगपच्छिरःपादाद्यवयवावच्छेदाभावादवयवभेदेन व्यवस्थितसुखदुःखयौगपद्यमनुभूयमानं न स्यादित्याह-अणौ चात्मनीति ।

एवमवयवभेदेन प्रयत्नद्वययौगपद्यमपि न स्यादित्याह-एवमिति ।

अवयवभेदे प्रयत्नयौगपद्यनिरासः । एवं हस्तद्वयावच्छिन्ने युगपत्प्रयत्नद्वयायोगात् । न च प्रयत्नोऽप्ययमेक एव । मध्येऽपि तदुपलम्भप्रसङ्गात् । सर्वशरीरचेष्टाप्रसङ्गाच्च । सगुणज्ञानफलस्य युगपदनेकशरीरपरिग्रहस्यानुपपत्तेश्च । भोगातिशयार्थं ह्यात्मनोऽनेकशरीरपरिग्रहः । न च निरात्मशरीरेषु भोगः सम्भवति

तदाश्रयस्यात्मनोऽभावात् । एतेनाणोरण्यात्मनो ज्ञानस्य विभुत्वाद्युगपदनेकशरीरं तद्द्वारात्माधितिष्ठतीति निरस्तम् । तथाप्याश्रयाभावेन तत्तच्छरीरेषु सुखानुत्पत्तेः । न चात्मनोऽनणुत्वे "बालाग्रशतभागस्य आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्ट" इत्यादिश्रुतिविरोधः । उदाहृतश्रुतावणुत्वबोधकपदाभावात् । न च बालाग्रायुतभागोपमितस्याणुत्वं विना न परिमाणान्तरं कल्पयितुं युक्तमिति वाच्यम् । बालाग्रायुततमभागस्य वैशेषिकाभिमतसिद्धाणोरप्यतिसूक्ष्मत्वापत्त्या श्रुतिबाधप्रसङ्गात् । उदाहृताराग्रश्रुतिविरोधाच्च कल्पनानुपपत्तेः । नह्याराग्रस्य वैशेषिकादिमतसिद्धाणुत्वमस्ति । न च "एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः" इति श्रुतिविरोधः । तस्याः परमात्मविषयत्वात् । वेदितव्यस्वनिर्द्देशात् । न हि परस्मादन्यस्य वेदितव्यत्वम् ।

एक एव प्रयत्नोऽवयवद्वयव्यापीत्याशङ्क्याह न चेति । "स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा नवधा" इत्यादिशास्त्रसिद्धानेकशरीरपरिग्रहोऽपि युगपदेवात्मन्यनुपपन्न इत्याह सगुणेति । अनुपपत्तिमेव स्फोरयति भोगातिशयेति । अथवात्मगतज्ञानस्य शरीरान्तरव्यापित्वात् तद्द्वारा भोगसम्भव इत्यत आह एतेनेति ।

ज्ञानस्य द्रव्यत्वे गुणत्वे वाप्याश्रयासंसृष्टदेशगामित्वम-
सम्भवीत्युक्तप्रायम्। तदङ्गीकृत्यापि दूषयति तथापीति।
निरात्मकघटादिषु सुखाद्यनुत्पादवत्तादृशशरीरान्तरे-
ऽपि तथा स्यादित्यर्थः। जीवाणुत्वस्य श्रुतिसिद्धस्य
कथं युक्तिमात्रेण निरास इत्यत आह न चेति। किमु-
दाहृतश्रुतिर्मुखतोऽणुत्वं प्रतिपादयति, उत श्रुतार्थानु-
पपत्त्या ?। नाद्य इत्याह उदाहृतेति। बालाग्रशत-
भागस्य शततमभागो बालाग्रायुतभागः तदुपमितत्वं-
मणुत्वं विना नेति, द्वितीयं पक्षं निराकरोति नचबा-
लेति। बालाग्रञ्चतुरणुकं पञ्चाणुकं वा स्यात् परमाणोश्च
तच्छततमभागत्वस्याप्यसंभवादयुततमभागत्वं बाधित-
मित्याह बालाग्रेति। बालाग्रायुततमभागत्वेनाणुत्वं
लक्ष्यत इत्याशङ्क्याह उदाहृतेति। आराग्रस्यापि
सूक्ष्मत्वान्न तद्विरोध इत्याशङ्क्याह न हीति। आरेति।
तोत्रप्रोतायःशलाकोच्यते। तदग्रस्य प्रत्यक्षत्वेन मह-
त्त्वात्। इतरथा तदप्रसिद्ध्योपमैव न स्यादित्यर्थः।
श्रुत्यन्तरे साक्षादेव जीवाणुत्वं सिद्धमित्यत आह नचैष
इति। अस्यां श्रुतौ परमात्मलिङ्गदर्शनान्न जीवपरते-
त्याह तस्या इति। जीवस्यापि वेदितव्यत्वमस्तीत्या-
ङ्क्याह न हीति। यस्मिन् द्यौः पृथिवीरापोऽन्तरिक्ष-
मेतन्मनः सह प्राणैश्च सर्वैः तमेवैकं जानथ आत्मा-
नमन्या वाचो विमुं।यथेति परस्यैव वेदितव्यत्वाव-
धारणादित्यर्थः।

सन्निधानादपि परमात्मैव तदर्थ इत्याह न चशु-
षेति।

परमात्मनएववेदि-तव्यत्वकथनम् ।

"न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा
नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा ॥
ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्व-
स्ततस्तु तं पश्यति ध्यायमानः" ॥

इतिपूर्ववाक्ये निखिलेन्द्रियाग्राह्यस्य केवल-तपआद्यगोचरस्य ध्यानैकलभ्यस्य परस्यैव प्रस्तुतत्वाच्च । न चैष इति प्रत्यक्षत्वनिर्देशात्प्राणधारणनिर्देशाच्च जीव एवायमितिवाच्यम् । अणोरप्रत्यक्षत्वात् । न च तद्गुणस्य प्रत्यक्षत्वात् सोऽपि प्रत्यक्ष इति वाच्यम् । ज्ञानादेरणुवृत्तित्वे तस्याप्यप्रत्यक्षत्वात्, गुणस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि ततोऽत्यन्तभिन्नस्य गुणिनः प्रत्यक्षत्वायोगाच्च । अन्यथाऽऽकाशस्यापि प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । व्यवहितप्रदीपस्य प्रभायां गृह्यमाणायामप्यग्रहणात् सर्वाधारे परस्मिन्नपि प्राणसंवेशनसंभवाच्च । तस्मादस्मिन्वाक्ये स्वप्रकाशतया प्रत्यक्षसिद्धस्य जीवस्य पराभेदाभिप्रायेणाणुरिति दुर्दर्शत्वमुच्यते । अणोरणीयानित्यादिना परस्य तन्निर्देशवत् । बालाग्रशतभागस्येति श्रुत्यापि स्वतोऽनन्तस्य ब्रह्मात्मना जीवस्याल्पपरिमाणबुद्ध्यवच्छेदकतया ऽल्पत्वमात्रमुच्यते, न त्वणुत्वम् । अन्यथा "स चानंत्या-

य" इति तस्यापरिच्छिन्नत्वविषयवाक्यशेषविरोधात् । एकस्य पारमार्थिकविरुद्धपरिमाणद्वयायोगात् ॥

अन्यैर्देवैरन्यैरपीन्द्रियैरित्यर्थः । ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं वेदान्तवाक्यं, तस्य प्रसादोऽसंभावनाद्यभिभवाभावः । तपआदिना विशुद्धसत्त्वस्तदनन्तरं श्रवणादिपुरःसरं ध्यायमानो वेदान्तप्रमाणेन तं परमात्मानं साक्षात्कुरुत इत्यर्थः । नन्वेषइति प्रत्यक्षलिङ्गात् "यस्मिन्प्राणः पञ्चधा संविवेश" इति वाक्यशेषावगतप्राणधारणलिङ्गाच्च दुर्बलसंनिध्यनुगृहीतमेतमेकं ब्रह्मलिङ्गं बाध्यत इति चेत् । न, प्रत्यक्षत्वस्य तावदणुवात्मलिङ्गत्वानुपपत्तेरित्याह नचैषइति । अप्रत्यक्षत्वादिति । जीवस्याप्यणुत्वेऽप्रत्यक्षत्वापातादिति शेषः । ननु गुणिप्रत्यक्षत्वे 'प्रत्यक्षत्वे प्रत्यक्षगुणवत्त्वं प्रयोजकं न तु महत्त्वादि' इत्याशंक्याणुत्वे प्रत्यक्षगुणवत्त्वमेवानुपपन्नमित्याह न च तद्गुणेति । अन्यप्रत्यक्षत्वेन अन्यस्य प्रत्यक्षत्वेऽतिप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्याह गुणस्येति । गुणगुणिभावस्य नियामकत्वान्नातिप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह अन्यथेति । अणवात्ममते दीपप्रभायास्तद्गुणत्वात्क्वचित्तद्ग्रहेऽपि महानपि दीपो न गृह्यते किमु वक्तव्यमणवात्मनीत्यभिप्रेत्याह व्यवहितेति । द्वितीयलिङ्गस्य परस्मिन्नपि संभवान्न तद्विरोध इत्याह सर्वाधार इति । परमात्मपरिग्रहेऽप्येषोऽणुरिति श्रुतिद्वयानुपपत्तिरित्याशङ्कां निराकुर्वन्नुपसंहरति तस्मादिति । दुर्ज्ञेयत्वाभिप्रायेणाणुशब्दप्रयोगोऽन्यत्रापि दृष्ट इत्याह अणोरिति ।

महतो महीयानिति वाक्यशेषात् दुर्ज्ञेयत्वमेव तत्राणीयस्त्वमिति भावः । बालाग्रश्रुतिरपि अनेकाद्यन्तः करणोपाधिकपरिच्छेदानुवादेन जीवस्य ब्रह्मात्मनाऽपरिच्छेदपरेत्याह बालाग्रेति । मात्रचो व्यावर्त्यमाह नत्विति । स्वाभाविकाणुत्वपरत्वे दोषमाह अन्यथेति ।

आनन्त्यमेवौपाधिकमणुत्वं च स्वाभाविकमिति वैपरीत्यमेव किं न स्यादित्यत आह – अण्वात्मनीति ।

आनन्त्यस्यौपाधिकत्वमणुत्वस्य स्वाभाविकत्वम् । अण्वात्मन्यौपाधिकमहत्त्वायोगाद्वाक्यशेषेणौपाधिकानन्त्यमनूद्यतइति वक्तुमयोगाच्च । न चानन्त्यमित्यनेकत्वं नित्यत्वं वोच्यते, न त्वपरिच्छिन्नत्वमिति वाच्यम् । न तावत्प्रतिशरीरमनेकत्वं बहूनामेकत्र समवाये विरुद्धदिक्क्रियया सद्य एव शरीरविदारणप्रसङ्गात् स्वीयनिखिलभोगप्रतिसन्धानेनैकत्वावधारणाच्च । नाप्यनन्तेषु शरीरेषु जीवोऽनन्तइति प्रतिपाद्यत इति वाच्यम् । प्रतिशरीरं चेष्टादिलिङ्गादेवाणोरात्मनः प्रतिशरीरं भेदसिद्धौ तदुपदेशवैयर्थ्यात् जीवानेकत्वस्य प्रयोजनाभावेन श्रुत्या प्रतिपाद्यत्वाच्च । न चानधिगतेऽर्थे परिच्छिन्नत्वे तात्पर्ये संभवति अनुवादो युज्यते।श्रुतेरुत्सर्गतो ऽनधिगतार्थत्वात्। अत एव न नित्यत्वमपि तस्यार्थः । तस्याप्यणुत्वसामर्थ्याद्वाक्यशेषप्रतिपन्नापरिच्छिन्नत्वसा-

मर्थ्यादेव वा सिद्धेः । आराग्रमात्रश्रुतावपि श्रुत्यैव बुद्धेर्गुणेनाऽऽराग्रमात्र इति तस्य बुद्ध्यौपाधिकत्वप्रतिपादनात् । न चाऽऽत्मगुणेनाराग्रमात्र इति योजना बुद्धेर्गुणेनेत्यस्यानन्वयात् । स्वत एवाराग्रमात्रस्याराग्रस्येवानित्यताप्रसङ्गात् । तस्मादात्मगुणेन महानपि बुद्धेर्गुणेनाराग्रमात्र इतियोजना अध्याहारस्य परमतेऽप्यावश्यकत्वात् ।

अपरिच्छिन्नाकाशादेः परिच्छिन्नघटाद्युपाधित्वदर्शनाज्जीवापरिच्छेदाननुभवादनुवादायोगाच्चेति भावः । जीवस्य नानात्वं नित्यत्वं वा वाक्यशेषार्थः । अतो नाणुत्वस्य तद्विरोध इत्याशङ्क्याह न चानन्त्यमिति । नानात्वमानन्त्यमिति पक्षे किं प्रतिशरीरं नानात्वमुतानन्तशरीराभिप्रायेण ? । आद्ये व्यवहारानुपपत्तिरित्याह-न तावदिति । वरगोष्ठीवत्क्रमेण कस्य चित्कश्चिद्भोग इति नोक्तदोष इत्याशङ्क्य तथात्वे एकशरीरवर्तिनिखिलभोगस्यैकेनानुसन्धानानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह-स्वीयेति । द्वितीये किं जीवनानात्वं प्रतिपाद्यते उतानूद्यते ? नाद्यः । तस्यान्यतःप्राप्तत्वात्, प्रयोजनाभावाच्चेत्यभिप्रेत्याह नाप्यनन्तेष्विति । औत्सर्गिकानधिगतार्थबोधकत्वे बाधकाभावाद् द्वितीयोऽपि न युक्त इत्याह-न चानधिगत इति । अन्यतः प्राप्तत्वादेव न जीवनित्यत्वं तदर्थ इत्याह-अत एवेति । परमते स्वमते च नित्यत्वस्यान्यतःप्राप्तिं क्रमेण दर्शयति तस्यापीति । "बुद्धेर्गुणेन" इत्यादिश्रुतिरपरिच्छिन्नात्मनि मुख्यैवेत्याह आराग्रेति । सन्निधानादात्मगु-

णेनैवाराग्रमात्र इति योजनोचितेत्याशङ्क्येतरपदानन्वय-प्रसङ्गेन दूषयति न चात्मेति । आराग्रोपमितस्य मध्यम-परिमाणत्वेनानित्यतापातश्चेत्याह स्वत एवेति । तर्हि सिद्धान्तेऽप्यात्मगुणेनेत्यस्यानन्वय इत्यत आह तस्मा-दिति । अध्याहार एव तर्हि दोष इत्याशङ्क्य परमते-ऽपि बुद्धेर्गुणो न महानपीत्यध्याहारस्यावश्यकत्वात्, तथा चानित्यत्वस्यापरिहार्यत्वादित्यभिप्रेत्याह अध्या-हारस्येति ॥

ननु बुद्धिगुणशब्देन ज्ञानस्य विवक्षितत्वान्नान्व-यानुपपत्तिः, नवाऽध्याहार इत्याशङ्क्याह-न चात्मेति ।

(जीवस्याणु-त्वनिरसनम्) न चात्मगुणेनाराग्रमात्रजीवो बुद्धेर्गुणो न दृष्ट इत्यन्वयेनाध्याहार इति वाच्यम् । अनित्यताबाधकस्योक्तत्वात्, गुणेति वैयर्थ्यात्, परमते बुद्धेरेव दर्शनत्वात्, ज्ञाने गुणाभावाच्च । घटसंवृतमाकाशं नीयमाने घटे यथा घटो नीयते नाकाशं, तद्वज्जीवो नभोपमः ।

"यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वा-
नपोभिन्नो बहुधैकोऽनुगच्छन्" ॥
"उपाधिना क्रियते भेदरूपो
देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा" ॥

इतिश्रुतिद्वयेनाकाशजलसूर्योपमोपादाना-ज्जीवः सर्वगत एव ब्रह्मरूपेण उपाधिना च परिच्छिन्न इवेति निश्चीयते । एतेन जीवस्य

सर्वगतत्वश्रुतिः सर्वत्र भोगार्थं तस्य गमनपरा नाणुत्वेऽपि विरुद्ध्यत इति प्रत्युक्तम् । आकाशदृष्टान्तेन स्वतो गमननिषेधात् । तस्मान्न जीवोऽणुरिति । ततः प्रादेशिकात्मविषयोऽहमनुभवः कल्पितात्मविषय इति स एव कर्ता भोक्ता च, न तु केवल उपाधितादात्म्यरहित इति । स चोपाधिर्बुद्धिरन्तःकरणं मनोविज्ञानमित्यादिशब्दाभिधेयः तस्यैवाहंबुद्धिगोचरत्वात् ।

बुद्ध्या दृष्ट इत्येतावता विवक्षितार्थसिद्धेः षष्ठीगुणपदयोर्वैयर्थ्यं चेत्याह-गुणेति । वस्तुतः सिद्धान्ते एवेदृशी योजना घटते । अपरो बुद्धेर्गुणेनाराग्रमात्र आत्मगुणेनैव कल्पितभेदेन गुणवद्गुणः साक्षिचैतन्यं तेनैव दृष्टः, न तु घटादिवत्प्रमाणजन्यवृत्त्येति वक्तुं शक्यत्वादिति भावः । जीवस्य ब्रह्मात्मना सर्वगतत्वस्यानन्यथासिद्धश्रुत्यन्तरेण निश्चितत्वादाराग्रश्रुतिरुक्ताभिप्रायेत्याह-घटसंवृतमिति । आकाशोपमानश्रुतेर्मशकादिक्रमेणानेकदेशगतत्वपरत्वाज्जलसूर्योपमानश्रुतेश्चानेकशरीरेष्वन्तर्याम्यभेदपरत्वान्न जीवस्यापरिच्छेदादिनिश्चय इत्याशङ्क्याह एतेनेति । एतच्छब्दार्थमाह आकाशेति । "देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा" इति प्रत्यक्षसिद्धजीवात्मन एव जलसूर्योपमितत्वादन्तर्यामिनानात्वस्याप्रसक्तेस्तद्भेदस्योपाधिकत्वाभिधानायोगाच्चेति द्रष्टव्यम् । स्वभावतोऽपरिच्छिन्ने जीवे परिच्छिन्नतादात्म्यादेव परिच्छेदानुभव इत्युपसंहरति तस्मादिति । एवकारार्थमाह

नत्विति । केवलपदार्थमाह उपाधीति । जीवगतकर्तृ-त्वाद्युपाधेः पराभिमतान्तःकरणादिवैलक्षण्यं वक्तुमाह स चेति । पराभिमतान्तःकरणादेरप्रत्यक्षत्वादस्मदभिमताज्ञानस्य परिच्छिन्नत्वेन प्रतिभासायोगादिन्द्रियाणाञ्चान्धादिसाधारणाहंबुद्ध्ययोग्यत्वात्स्वप्ने मनुष्यशरीराभावेऽप्यहंबुद्धिदर्शनात् । बुद्ध्यादिपदाभिधेयदुःखादिपरिणाम्येव जीवोपाधितयाऽहंबुद्धिगोचर इत्याह तस्यैवेति ।

बुद्धिविज्ञानादिशब्दाभिधेयस्य गुणत्वात्कथं दुःखादिमत्त्वमित्यत आह बुद्धेर्गुणेनेति ।

"बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन च" इत्यादिश्रुतौ परिमाणवत्तावगमात् बुद्धिरपि द्रव्यम् । "विज्ञानं यज्ञं तनुते" इति श्रुत्या कृत्याश्रयत्वावगमात् विज्ञानमपि द्रव्यम् । तच्च मन एव, विज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्तेः ।

मनसोऽनन्तत्वाणुत्वशङ्कानिरसनपूर्वकसावयवत्वसिद्धिः । ननु बुद्धिरन्तःकरणं मन इत्यादिशब्दानामेकार्थत्वे मनोऽणु, अनन्तपरिमाणं वा ? । उभयथापि न, अहमिति बुद्धेस्तदवच्छिन्नात्मा विषयः अणोरिवाण्ववच्छिन्नस्याप्रत्यक्षत्वात् । अनन्तस्येवानन्तावच्छिन्नस्याप्यपरिमितत्वादिति चेत् । न । मनसोऽणुत्वेऽनंतत्वे वा "तन्मनो कुरुत एतस्माज्जायते प्राणो मन" इत्यादिश्रुतेस्तत्कार्यत्वप्र-

मितिविरोधात् । पञ्चावधानिनां युगपद् गन्धादिविषयानुभवदर्शनाच्च न मनसोऽणुत्वम् । नचानुभवयौगपद्ये मानाभावः । गन्धरूपरसस्पर्शशब्दान् युगपत्प्रत्येमीत्यनुभवात् । न च क्रमानुमानेनानुभवो बाध्यते । अनुमानस्यानुकूलतर्कविरहिणो दुर्बलत्वात् । एवं विभुत्वे व्यासङ्गानुपपत्तिर्बाधिका । न चादृष्टादेव तदुपपत्तिः । दृष्टसंपत्तौ तद्विरहेण कार्यविलम्बायोगात् । न चानणुत्वेऽपि सा तुल्येति वाच्यम् । वृद्धिह्रासधर्मिणो युगपत् क्रमेण वेन्द्रियसन्निकर्षसंभवेन व्यासङ्गपञ्चज्ञानसंभवात् क्रमिकेन्द्रियसंप्रयोगे च निमित्तं-मनोणुत्वमते इवादृष्टम् । अत एवैवं सति किं मनसा दृष्टमेवास्त्विति प्रत्युक्तम् । परमतेऽपि तत्पर्यनुयोगस्य तुल्यत्वात् ।

तथापि कथं मनसि विज्ञानशब्द इत्याशङ्क्याधिकरणसाधनस्य करणसाधनस्य वा तस्य वृत्तिज्ञानाधिकरणे आत्मनि तदारोपनिमित्ते च मनसि सम्भवादित्याह तच्चेति ।

उक्तोपाधेरपि परिच्छेदावगाहिप्रत्यक्षविषयत्वानुपपत्तिरिति चोदयति ननु बुद्धिरिति । अनन्तपरिमाणं वेति । नित्यस्य मनसो मध्यमपरिमाणायोगादिति भावः । भवेदेतदेवं यदि मनो नित्यं भवेत्, न त्वेतदस्ति श्रुतियुक्तिभ्यां तस्य कार्यत्वेन मध्यमपरिमा-

णावगमादित्याह मनस इति । तद्-ब्रह्म, मनोकुरु-उत्पाद-दयामासेत्यर्थः । अणुत्वे तावद्युक्तिविरोधमप्याह पञ्चेति । गन्धादिविज्ञानयौगपद्यस्यैवाभावान्न तदानुपपत्तिरित्याशङ्क्यानुभवविरोधेन दूषयति न चेति । विमतानि ज्ञानानि क्रमभावीनि एकनिष्ठानेकज्ञानत्वात् संमतवदित्यनुमानविरोधाद्यौगपद्यानुवो भ्रम इत्यत आह न च क्रमेति । मनोविभुत्वेऽपि युक्तिबाधमाह एवमिति । नन्वस्मिन्पक्षे समनस्केन्द्रियसन्निकर्षे सत्यदृष्ट-विरहप्रयुक्तज्ञानविरह एव व्यासङ्ग इत्यत आह न चादृ-ष्टेति । अत्यन्तं तु संयोगे सति क्वचिदप्यदृष्टाभावात्पटाभावादर्शनादिति भावः । मनसो मध्यमपरिमाणत्वेऽपि तस्य नियतत्वात् ज्ञानयौगपद्यव्यासङ्गान्यतरानुपपत्ति-रित्याशङ्क्य तत्परिमाणानियतत्वेन समाधत्ते नचानणु-त्वेऽपीति । मनःसङ्कोचविकासावेव निमित्ताभावादनुपप-न्नावित्याशङ्क्याणुत्वमते इन्द्रियान्तरसंयोगजनकमनः-क्रियेव दृष्टकारणाभावाददृष्टाधीनावेवैतावित्यभिप्रेत्याह क्रमिकेति । दृष्टनियामकाभाव एवादृष्टस्य नियाम-कत्वाभिधानादेवापरमपि चोद्यमयुक्तमित्याह अत एवेति । अदृष्टाधीननियमेन परमते चक्षुराद्यपलापश्च प्रसज्येतेत्याह परमतेऽपीति ॥

एतेन मनसः सावयवत्वे कल्पनागौरव-मिति प्रत्युक्तम् । कार्यद्रव्यस्य सावयवत्वनिय-मात् । अहमितिप्रत्यक्षविषयस्य परिच्छिन्न-त्वानुभवाच्च । तस्मात्सावयवं वृद्धिह्रासादिधर्मवच्च मन इति । न चान्तःकरणस्यानियतपरिमाणप्रयु-

क्तदोषः । एकस्यैव जलूकादिद्रव्यस्य न्यूनाधिकप-
परिमाणदर्शनात् ।

"आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं
भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः" ॥

इति श्रुतिरपि मनोभिन्नस्यैव भोक्तृत्वं दर्श-
यति । तत्र चेन्द्रियशरीरयुक्तत्वमात्मनो भोक्तुः ।
अत एव तत्तदिन्द्रियशरीरसहकृतत्वमात्रम् ।

ननु चक्षुरादितादात्म्यविशिष्टस्यैव भोगः
तस्याहंबुद्ध्या गोचरत्वात् तेषां प्रत्येकं व्यभि-
चारात् । अन्धादेरपि रूपादिभोगप्रतिसन्धाना-
च्च । मनसस्तु तादात्म्यमेवात्मना योगः । अविशेषे-
ण प्रतिपन्नस्यापि योगस्य पदार्थयोग्यतानुसारेण
व्यवस्थासंभवात् स्रुवेणावद्यतीतिवत् "स समानः
सन्नुभौ लोकावनुसंचरति ध्यायतीव लिलायतीव"
इति श्रुतिः कर्तृत्वस्य बुद्ध्युपाधित्वमिवशब्देन
तस्य मिथ्यात्वं च दर्शयति "स धीः स्वप्न"इति-
श्रुतिनिर्दिष्टबुद्धितादात्म्यस्यैव समानशब्दार्थ-
त्वात् ।

मनसो मध्यमपरिमाणत्वे तदवयवास्तद्धर्माश्चे-
त्यनेककल्पनागौरवं प्रामाणिकत्वान्न दोषायेत्यभिप्रे-
त्याह एतेनेति । कार्यद्रव्यस्येति श्रुतित एव कार्यत्वस्य
गुणवत्त्वस्य च सिद्धत्वादित्यर्थः । अन्तःकरणस्य काल-
भेदेन वृद्धिह्रासाभ्युपगमे परिमाणभेदेन धर्मिभेदापत्तेः

स्मृत्यनुभवकर्तृत्वभोक्तृत्वादीनां वैयधिकरण्यं स्यादित्यत आह न चेति । ननु प्रतीयमानात्मपरिच्छेदस्योक्तोपाध्यधीनत्वेऽपि भोक्तृत्वादिकमात्मनश्चैतन्यवत्स्वाभाविकमेव किं न स्यादित्यत आह आत्मेति । शरीरमात्मपदार्थः । श्रुत्या विशिष्टस्यैव भोगाभिधानादहं भुञ्जे इति प्रत्यक्षमपि तद्विषयमेवेत्यपिशब्दार्थः । ननु शरीरेन्द्रिययोरप्यत्रोपात्तत्वान्मनोभिन्नस्यैवेति कथमुक्तमित्याशङ्क्य तयोर्भोगोपकरणतयैवात्मसंयोगो विवक्षितः । मनस्तु भोक्त्रुपाधितया तादात्म्येनेति । विशेषमाह तत्र चेति । अहंबुद्धिगोचरोपाधेरेवात्र निरूप्यमाणत्वाज्जाग्रदादिदेहस्य चक्षुरादीन्द्रियस्य च प्रत्येकं वैलक्षण्येनैकरूपाहंबुद्धिविषयत्वायोगादिन्द्रियविशिष्टस्य भोगे तद्रहितान्धादेर्भोगाननुसन्धानापत्तेश्चेत्याह तस्येति । मनस्युक्तदोषाभावात्तादात्म्यमेव योग इत्याह मनसस्त्विति ।

आत्मभोगप्रयोजकस्य शरीरादियोगस्याविशेषेण श्रुतस्यापि पदार्थयोग्यतानुसारेण व्यवस्थां सदृष्टान्तामुपपादयति अविशेषेणेति । "स्रुवेणावद्यति" "हस्तेनावद्यति" "स्वधितिनावद्यति" इत्यविशेषेणावदानसाधनतया श्रुतानां हस्तादीनां योग्यतानुसारेण हस्तेन संहतपुरोडाशस्यैवावदानं, स्वधितिना मांसस्यैव स्रुवेणाज्यादिद्रवद्रव्यस्यैवेति यथा व्यवस्था तद्वदित्यर्थः । ऐहिकामुष्मिकभोगार्थसञ्चारस्यौपाधिकत्वनिर्देशादपि भोक्तृत्वादिकमौपाधिकमित्याह स समान इति । स आत्मा समानः बुद्ध्यैक्यमापन्न इत्यर्थः । न त्वत्र सादृश्यं समानपदार्थः चिदात्मनो जग-

त्यहंबुद्धिसादृश्यायोगात् । तत्सादृश्यस्य विभ्वात्मनो लोकद्वयसंचारोपपादकतया निर्देशायोगाच्चेति भावः । औपाधिकस्यापि कर्तृत्वादेः पारमार्थिकत्वाशङ्कां श्रुतिरेवापवदतीत्याह ध्यायतीवेति । ननु स समान इत्यत्र कथं बुद्धितादात्म्यावगम इत्याशङ्क्य वाक्यशेषवशादित्याह स धीरिति ।

ध्यायतीवेत्यादाविवशब्दस्यान्यार्थत्वान्न ध्यातृत्वादेर्मिथ्यात्वसिद्धिरिति चोदयति नन्विवेति ।

(इवशब्दस्य मिथ्यात्वार्थकत्वप्रतिपादनम्) नन्विवशब्देन जीवस्य स्वातन्त्र्यं निषिध्यते, न तु मिथ्याकर्तृत्वमुच्यते इति चेन्न। तन्निषेधस्यैव तन्निषेधत्वात् । स्वतन्त्र एव हि कर्त्ता । ननु स्वातन्त्र्यमात्रं न निषेधति, किन्तु भृत्य इव स्वामिनियोगेन, परमेश्वरनियोगेनैवायं करोतीतीवशब्द आहेति चेत् । सत्यम् । अयं परमेश्वरतन्त्र एव निमेषादिव्यापारेऽपि "एष ह्येव साधु कर्म कारयति" इत्यादिश्रुतेः ।
"अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।
ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् श्वभ्रं वा स्वर्गमेव वा" ॥
इतिस्मृतेश्च । विशिष्टप्रज्ञाशालिनामपि मित्रमृत्युप्रभृतीनां "भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः" इत्यादिश्रुत्या परमेश्वराज्ञाकिंकर-

स्वश्रवणाच्च । तथापि स्वामिनियोगेन कर्त्तापि-कर्त्तैव भवति । अन्यथा परमेश्वरस्य कारयितृत्वादिव्यपदेशायोगात् । तस्य च कुर्वद्विषयत्वात् । तथा चेवशब्दो न साधुः । न हि राजाज्ञया युद्ध्यमानो भृत्यो युद्ध्यमान इवेति प्रयुज्यते । अस्ति च मिथ्यात्वे तत्प्रयोगः 'अरुण इव स्फटिको दृश्यते' इति । तस्मादिवशब्दस्य मिथ्यात्वमत्रार्थः । भगवानपि कर्तृत्वादेरौपाधिकत्वमुक्त्वा केवलात्मनि निषेधति ।

"तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।
पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः" इति ॥

तथा श्रीभागवते भगवद्वचनम्—

शोकहर्षभयक्रोधलोभमोहस्पृहादयः ॥
अहङ्कारस्य दृश्यन्ते जन्म मृत्युश्च नात्मनः" इति ।

चेतनधर्मत्वेनाभिमतानां शोकादीनां जनिमरणधर्म्यहङ्कारधर्मत्वं दर्शयति, केवलात्मनि च प्रतिषेधति । अत एव प्रथमश्लोकेऽकर्त्तारं केवलं यः पश्यति स न पश्यतीति परस्य भ्रमः, स्पष्टं कर्तृत्वनिषेधकतद्वचनबाधात् ।

"स्वतन्त्रः कर्त्ता" इत्यनुशासनात्स्वातन्त्र्यनिषेधे कर्तृत्वस्यैवनिषेधात्तन्मिथ्यात्वमेवेति दूषयति न तदिति । परेच्छाधीनकर्तृत्वमिवशब्दार्थो न तु कर्तृत्वनिषेध इति ।

शङ्कते ननु स्वातन्त्र्यमिति। जीवव्यापारमात्रस्येश्वरेच्छाधीनत्वमङ्गीकरोति सत्यमिति। श्वभ्रं-नरकम्। कैमुतिकन्यायेनाप्यस्मदादिव्यापारस्येश्वराधीनत्वमाह विशिष्टेति। अस्मिन्पक्षे इवशब्दासामञ्जस्यप्रदर्शनाय जीवकर्तृत्वस्य मुख्यतामाह तथापीति। जीवस्य कर्तृत्वाभावे एष ह्येव साधु कर्म कारयतीत्यादेरनुपपत्तिरित्याह अन्यथेति। एवं जीवस्य मुख्यकर्तृत्वमुपपाद्य तत्रेवशब्दोऽनर्थक इत्याह तथा चेति। नन्विवशब्दस्य सादृश्ये प्रयोगात् मिथ्यात्वमपि न तदर्थ इत्यत आह अस्ति चेति। उभयत्र प्रयोगाविशेषे कथं मिथ्यात्वमेव प्रकृते ग्राह्यमित्याशङ्क्य स समान इत्यादिवाक्यपर्यालोचनया मिथ्यात्वमेव तदर्थं इत्याह तस्मादिति॥

अधिष्ठानं तथा कर्त्ता करणं च पृथग्विधम्।
विविधा च पृथक् चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम्॥
शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः।
न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः" ॥

इति श्लोकद्वयेन कर्तृत्वादेरौपाधिकत्वाभिधानादनन्तरश्लोकेन च केवलात्मनि तन्निषेधात्तन्मिथ्यात्वमुपेयमित्याह भगवानपीति। उक्तार्थदार्ढ्यायोद्धवं प्रत्यपि भगवदुक्तं वचनमुदाहरति तथेति। ननु तत्रैवं सति कर्त्तारमित्यत्र कर्त्तारं सन्तं केवलमकर्त्तारं यः पश्यति स न पश्यतीत्येवार्थः किं न स्यादित्यत आह अत एवेति। अतःशब्दार्थमाह स्पष्टमिति। शोकहर्षभयक्रोधेत्यादिना भगवतैव कर्तृत्वादिप्रयोजकधर्माणामात्मनि निषेधविरोधादित्यर्थः।

किञ्च केवलं यः पश्यति स न पश्यतीति निषिध्यमानमकर्त्रात्मज्ञानं प्रमा, उत भ्रमः ? । नाद्यः-तन्निषेधायोगात् ? द्वितीयेऽपि किं प्रत्यक्षभ्रमः, उत परोक्षभ्रमः । उभयथाप्यप्रसक्तप्रतिषेधप्रसङ्ग इत्याह आत्मन इति ।

(तत्रैवं सतिकेत्यादिनाऽपरोक्षभ्रमसिद्धस्यैव कर्तृत्वस्य निषेधः)

आत्मनोऽकर्तृत्वज्ञानस्य लोकेऽप्रसिद्धस्य निषेधायोगात् कर्त्रात्मप्रत्यक्षप्रमाविरोधेन परोक्षाकर्त्रात्मभ्रमायोगेन निषेधानुपपत्तेः अपरोक्षभ्रमसिद्धमेव कर्तृत्वं निषिद्ध्यते। एतेन केवलस्यात्मनः कर्तृत्वानुमानं प्रत्युक्तं वर्णितप्रतिकूलतर्कविरोधाच्च । न च विशिष्टस्य कर्तृत्वे मोक्षस्य वैयधिकरण्यम् । अशनायाद्यतीतस्यात्मन एव बुद्धितादात्म्येन कल्पितकर्तृत्वाश्रयत्वात् । न च प्रज्ञया वाचं समारुह्येत्यादिश्रुत्या बुद्धेः करणत्वनिर्देशात्कथं तस्याः कर्तृत्वाद्याश्रयकोटिप्रवेश इति वाच्यम्। कर्तृत्वादिधर्माश्रयस्यापि बुद्धेरात्मनि तदारोपनिमित्तत्वेन करणत्वात् । आरुण्याद्याश्रयस्यापि कुसुमस्य मणाविवारुणिमारोपे । नापि ज्योतिष्टोमादिशास्त्रविरोधः । तस्य कर्तुरपेक्षितोपायपरत्वेन कर्तृत्वादवतात्पर्यात् । न च देवताविग्रहवदन्यपरादपि वाक्यात्कर्तृत्वादि-

सिद्धिः । अविरोधे हि देवताविग्रहन्यायावतारः । अत्र च भूयान् श्रुतिन्यायविरोधः । न च परं ज्योतिरुपसंपद्येत्यादिश्रुतिविरोधः । स्वरूपं हि जीवस्य ब्रह्मैवाविद्यया तिरोहितमिव प्रतीयमानं विद्ययाऽऽविर्भवति ततोऽन्यस्य संसारदशायां तिरोहितस्य मुक्तावाविर्भविष्यतोऽभावात् ॥

उक्तदोषेण परपरिकल्पितार्थायोगात्केवलं सन्तमात्मानं कर्त्तारं यः पश्यति स न पश्यतीत्येवार्थ इति निगमयति अपरोक्षेति । मुक्त्याश्रयात्मा कर्त्ता आत्मत्वात् व्यतिरेकेण घटवदित्यनुमानं श्रुत्यादिविरोधादयुक्तमित्याह एतेनेति । कर्तृत्वादिबन्धस्य शबलात्मधर्मत्वे मोक्षसामानाधिकरण्यानुपपत्तिरित्युक्तं चोद्यमपवदति न च विशिष्टस्येति । विशिष्टस्वरूपयोर्वास्तवभेदाभावेन केवलस्यापि कल्पितसंसाराश्रयत्वात्तस्य मोक्षसामानाधिकरण्यमित्याह न चेति । बुद्धेः श्रुतिन्यायसिद्धकर्तृत्वाविरोधिकरणत्वसंभवे तद्विरुद्धकरणत्वायोगादिति । हेतुमाह कर्तृत्वादीति । यदुक्तं स्वर्गकामो यजेतेत्यादिविधिवाक्यप्रमेयत्वादात्मकर्तृत्वं पारमार्थिकमिति; तन्न । तस्य कर्त्रंशानुवादेन साध्यसाधनविशेषसम्बन्धपरत्वादित्याह नापीति । ननु विधिपरेणापि मन्त्रार्थवादादिना यथा देवताविग्रहादिपञ्चकसिद्धिः तथान्यपरादप्यात्मकर्तृत्वसिद्धिरित्यत आह न च देवतेति । यच्चोक्तं स्वरूपाविर्भावलक्षणमुक्तावपि कर्तृत्वश्रवणात् तत्परमार्थ एवेति;तन्न । अविद्यानिवृत्ति-

लक्षणास्वरूपाभिनिष्पत्तेः कृत्यसाध्यतया कर्तृत्वानपेक्षत्वादित्याह न च परं ज्योतिरिति ।

आगन्तुकस्यैव कस्य चित्स्वरूपस्याभिनिष्पत्तिः कृतिसाध्या भविष्यतीत्याशङ्क्याह प्रागिति ।

(मुक्त्यवस्थायाः कृतिसाध्यत्वनिरसनम्)

प्रागविद्यमानस्य स्वरूपत्वाभावेन स्वेन रूपेणेति निर्देशानुपपत्तेः तत्र तावदभिनिष्पद्यते इत्येतन्न मुक्त्यवस्थाकर्तृविधिः अभिनिष्पत्तिर्ह्यहं ब्रह्मेति वृत्तिसाक्षात्कारः। तत्कर्तृकत्वं चाविद्याकालीनमिति बुध्यभिन्नः श्रवणादिकर्ता तत्कर्ता। उपसंपत्तिश्च ततः केवलानन्दब्रह्मरूपेणावस्थानम्। अनुत्क्रान्तप्राणस्य विदुषः स्वस्वरूपब्रह्मसमीपगमनानुपपत्तेः। क्त्वाप्रत्ययश्च स्वरूपेणाभिनिष्पद्य पर ज्योतिरुपसंपद्यत इति संबध्यते। परमिति विशेषणेन ब्रह्मरूपज्योतिष एव गन्तव्यत्वात्। न चानादिब्रह्मात्मनावस्थाने कस्य चित्कर्तृत्वमपेक्षितं भेदोपाधिनिवृत्त्यपेक्षया च परं ज्योतिरुपसंपद्यत इति व्यपदिश्यते। न चास्माच्छरीरात्समुत्थायेति विदुषः समुत्थानकर्तृत्वविधिः अविद्याकार्येऽहङ्काराद्यनर्थे तादात्म्याभिमानेन मग्नस्यासत्कल्पस्य ततो विवेकस्यैव समुत्थानशब्दार्थत्वात्। अन्यथा "न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति" इतिश्रुतिविरोधात्॥

न च स्वशब्दस्य स्वीयपरत्वादागन्तुकधर्मान्तर-विशिष्टरूपेणाभिनिष्पत्तिः कृतिसाध्येति वाच्यम् । भाव-कार्यस्यानित्यत्वनियमेन मोक्षस्यापि तथात्वापातादिति भावः । किञ्चाभिनिष्पद्यत इत्यनेन किं मुक्त्यवस्थाया-मात्मकर्तृत्वविधिः उत परं ज्योतिरुपसंपद्येत्यनेन किं वास्माच्छरीरात्समुत्थायेत्यनेन अथवा स तत्र पर्येतीत्यनेन जक्षत्क्रीडन्नित्यादिना वा ?। प्रथमस्याविद्याकालीनकर्तृत्वविषयत्वान्न मुक्तात्मकर्तृत्वपरत्वमित्याह तत्र तावदिति । वृत्तिसाक्षात्कारइति । अनादिस्वरूपस्य उत्पत्त्ययोगादित्यर्थः। द्वितीयं दूषयति उपसंपत्तिश्चेति। तत इति। ब्रह्मसाक्षात्कारादित्यर्थः। ज्योतिरुपसंपद्येति। ज्योतिः समीपगमनकर्तृत्वमेव प्रतीयते इत्याशङ्क्याह अनुत्क्रान्तेति । नन्वेवं समुपसंपद्याभिनिष्पद्यत इत्युपसंपत्तेरभिनिष्पत्तिपूर्वकालीनत्वाभिधायकक्त्वाश्रुत्यनुपपत्तिरित्याशङ्क्य मुखं व्यादाय स्वपितीत्यादिवत्तदुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह क्त्वाप्रत्ययश्चेति । नन्वादित्यादिज्योतिरुपसपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति यथाश्रुतयोजनैव किं न स्यादित्यत आह परमिति । नन्वेवमपि ब्रह्मस्वरूपेणावस्थानकर्तृत्वं मुक्तस्यावश्यकमित्याशङ्क्य कृत्ययोग्ये कर्तृत्वायोग इत्याह न चानादीति । कथं तह्युपसंपत्तेरागन्तुकत्वादिनिर्देश इत्यत आह भेदोपाधीति । तृतीयेऽपि न मुक्त्यवस्थायां कर्तृत्वविधिरित्याह न चास्मादिति । शरीरत्रयविविक्तात्मज्ञानस्यैव समुत्थानशब्दार्थत्वात्तत्कर्तृत्वस्याविद्याकालीनत्वादिति। हेतुमाह अविद्येति ॥

ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीत्यादिश्रुतिविरोधादेव चतुर्थेनापि न गमनकर्तृत्वमुच्यत इत्याह । अत एवेति ।

अत एव स तत्र पर्यैतीत्यविवक्षितक्रियम् । परितः सर्वत एति सर्वात्मकब्रह्मप्राप्तः स्वयं सर्वात्मा भवतीति तात्पर्यम् । जक्षत् क्रीडन्नित्यादि तु ब्रह्मस्वरूपप्राप्तस्यानवाप्तकामाभावादसंभाविता-र्थतया च स्तुतिः निखिलानन्दप्राप्तिपरा वा । अन्यथा यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यतीत्यविद्यावस्थायामेव दर्शनादिविशेषप्रतिपादनस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदित्यादि-मुक्त्यवस्थायां सकलविशेषनिषेधस्य चायोगात् । एतेनात्मनोऽकर्तृत्वेऽनात्मनोऽपि तन्नेति काण्डद्वयं निरधिकारादप्रमाणमिति प्रत्युक्तम्। आत्मन एवारोपितमुख्यकर्तृत्वाभ्युपगमात् । तथा च पारमर्षं सूत्रद्वयं "कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्" यथा च "तक्षोभयथा" इति । न चैवं मोक्षोऽपि स्वर्गवन्मृषा स्यादारोपितकर्तृजन्यत्वादिति वाच्यम् । मोक्षस्यात्मस्वरूपतया स्वर्गवन्मिथ्याकर्त्रजन्यत्वात् ।

अविवक्षितक्रियमविक्षितगमनमित्यर्थः । किं परं तर्हीदं वचनमित्यत आह परित इति पञ्चममप्यन्यथयति जक्षदिति। मुक्तस्य शरीरेन्द्रियादेरभावाद्भक्षणाद्ययोगादपीयं स्तुतिरित्याह असंभावितेति । सर्वविषयाभिव्यङ्ग्यानन्दाभिव्यक्तिपरा वेयं श्रुतिरित्याह निखि-

त्तेति । मुक्त्यवस्थायामपि शरीरेन्द्रियादिपूर्वकविषयभोगमङ्गीकुर्वाणं विषयलम्पटमर्वाचीनं प्रत्याह अन्यथेति। मिथ्याकर्तृत्वस्यैवाऽऽमोक्षमनुवर्त्तमानस्य भोगापवर्गादिव्यवस्थापकत्वात्तत्पारमार्थिकत्वस्य श्रुतिप्रामाण्यानुपयोगात्परोक्तं चोद्यान्तरं निरस्तमित्याह एतेनेति । उक्तमर्थं बादरायणाचार्य्यसूत्रसंमतत्वाद् दृढयति तथाचेति । आत्मनो मिथ्याकर्तृत्वमप्यनङ्गीकुर्वाणं सांख्यं प्रति विधिनिषेधादिशास्त्राप्रामाण्यप्रसङ्गादिन्यायैः प्रथमं कर्तृत्वमात्रं निर्णयामास "कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्" इति । पुनश्च वैशेषिकादिमतानुसारेण तत्कर्तृत्वं पारमार्थिकमित्याशङ्कयाह यथा च तक्षोभयथेति । तक्ष्णो यथा वास्यादीतरकारकसमवधानप्रयुक्तं कर्तृत्वं, तदसमवधाने तु स्वाभाविकमकर्तृत्वमेव, तथाऽऽत्मनोऽपि शरीरेन्द्रियादिकर्तृत्वादेरपि मिथ्यात्वे तज्जन्यमोक्षस्यापि तथात्वापातेन स्वर्गवन्मुमुक्ष्वभिलषितत्वानुपपत्तेरपुरुषार्थतेत्याशङ्कय तस्य मिथ्याकर्तृजन्यत्वमेवासिद्धमिति दूषयति न चैवमिति ।

मोक्षस्य नित्यब्रह्मात्मस्वरूपत्वे श्रवणादेः पुरुषार्थपर्यवसायित्वेन तद्विधानमनर्थकं स्यादिति चोदयति नन्वेवमिति ।

श्रवणादिविधेः सार्थकत्वम् । नन्वेवं ज्ञानाय श्रवणादिविधिर्व्यर्थः ।

ज्ञानस्यैवानुपयोगात् । नचानर्थहेत्वविद्यानिवृत्तये तदिति वाच्यम् । अविद्यानिवृत्तेरात्मनोऽन्यत्वे जन्यत्वे चारोपितकर्तृसाध्यतया स्वर्गादिवदपु-

रुषार्थत्वापातेन तदर्थज्ञानान्वेषणायोगात् । आरम्भमात्रत्वे चासाध्यत्वाज् ज्ञानं व्यर्थमिति; मैवं म् । नाविद्यानिवृत्तिरात्मा, अभावत्वात् । सा च न पुरुषार्थः । सद्विलक्षणत्वात्, असुखत्वाच्च । किंत्वात्मैव परमानन्दपुरुषार्थः । न चैवमविद्यानिवृत्तेरप्रार्थ्यत्वात् तदुपायज्ञानप्रयासो व्यर्थः । पुरुषार्थप्रतिबन्धकनिवृत्तित्वेन तस्याः काम्यमानत्वात् । ततस्तन्निवृत्त्युपायज्ञानसाधने नियोगोऽपि युज्यते ।

नन्वविद्या किं प्रतिबध्नाति ?। न तावन्मोक्षस्वरूपम् । तस्याऽऽत्मस्वरूपतया सदाऽनपायात् । नापि तज्ज्ञानं तत एव इति चेन्न । आनन्दात्मस्वरूपो हि मोक्षः । अनर्थश्च दुःखात्मा तत्प्रतिकूलः । अविद्या च तद्धेतुः । एवं चानन्दात्मकब्रह्मविपरीतानर्थदर्शनेन नित्यात्मभूतोऽपि मोक्षो 'असत्कल्पो नास्ति' इत्यादिव्यवहारयोग्यो बभूव, ततश्चाकृतार्थता । निवृत्ते चाज्ञाने निरस्तनिखिलानर्थपरमानन्दात्प्राप्यत इवेत्यविद्यानिवृत्तिरपुरुषार्थोऽपि काम्यते ॥

श्रवणादिसाध्यज्ञानस्य मोक्षेऽनुपयोगेऽपि अनर्थहेतुनिवृत्तावुपयोगान्नोक्तदोष इत्यत आह न चानर्थेति । किमविद्यानिवृत्तिरात्मनो भिन्ना उताभिन्ना?, उभयथाप्यनुपपत्तिरित्याह-अविद्यानिवृत्तेरिति । न सन्नासन्

नसदसन्नानिर्वाच्योऽपि तत्क्षयइति पञ्चमप्रकारमतेना विद्यानिवृत्तेरात्मभिन्नत्वं ज्ञानजन्यत्वं चाह नाविद्येति । यदुक्तमविद्यानिवृत्तिर्मिथ्याकर्तृजन्यत्वे स्वर्गादिवन्न मुमुक्षुपुरुषार्थतेति, तदिष्टापत्त्या परिहरति सा चेति । सुखस्यैवाऽऽनन्दवादे पुरुषार्थताया वक्ष्यमाणत्वाच्च नेयं पुरुषार्थ इत्याह । असुखत्वाच्चेति । कस्तर्हि परमपुरुषार्थ इत्यतआह । किंत्वात्मेति । तर्ह्यविद्यानिवृत्तेरकाम्यतया तत्साधनानुष्ठानानुपपत्तिरित्याशङ्क्य पुरुषार्थतया कामनाभावेऽपि व्याधिनिवृत्तिवत्प्रतिबन्धकनिवृत्तितया तत्कामना घटतइति परिहरति । न चैवमिति । अविद्यायाः प्रतिबन्धकत्वे सत्येवं स्यात् तदेवानुपपन्नम्, प्रतिबन्धानिरूपणादिति चोदयति । नन्विति । किं मोक्षं प्रतिबध्नाति उत तज्ज्ञानमिति किं शब्दार्थः । आद्यं दूषयति। न तावदिति । तज्ज्ञानस्यापि स्वप्रकाशात्ममात्रतया सदा सिद्धत्वान्न तत्प्रतिबन्धोऽपीत्याह । नापीति । आत्मस्वरूपानन्दस्य तदभिव्यक्तेश्च नित्यत्वेऽपि तदनभिव्यक्तरूपाया अविद्यायास्तत्प्रतिकूलदुःखसंभेदघटकतया विषसंपृक्तान्नवदपुरुषार्थत्वबुद्धिप्रतिबन्धकतया पुरुषार्थविरोधित्वान्निवृत्तिःकाम्यतइत्याह न आनन्देति । असत्कल्पेत्येतद्विवृणोति नास्तीति । स्वप्रकाशात्मानन्दानभिव्यक्त्यात्मकतया पुरुषार्थत्वभ्रमहेतावज्ञाने निवृत्ते स्वाभाविकशुद्धपुरुषार्थाभिव्यक्त्या कृतार्थतेत्याह । निवृत्ते चेति ॥

स्वप्रकाशमानंदमशून्यं प्रपञ्चोपशमं शिवमद्वैतं यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूदित्यादिश्रुतिशतसम्मतपक्षमाह अथवेति ।

अविद्यानिवृत्तेः श्रुतिसिद्धात्मस्वरूपत्वम्: अथवाऽविद्यानिवृत्तिरात्मैव । अस्ति तावच्छुक्तौ रजतभ्रमानंतरमिह रजतं नासीदनुभूतरजतमनुभवदशायां शुक्तौ नास्ति; इदं रजतानुभवकालेऽपितदभाववदित्यादिबुद्धिः सा च प्रमाबाधाभावात् मिथ्यारजताश्रयस्य तदानीमपि तदभावत्वनियमाच्च तद्घटितत्वात्तत्तल्लक्षणस्य । सत्त्वाधिकरणादन्यश्चेत् न तावत्परमार्थः । अनिर्वचनीयाभावस्य परमार्थत्वायोगात् । अभावस्य प्रतियोगिसमानसत्ताकत्वनियमात् ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वश्रुतिविरोधप्रसङ्गाच्च । न च भावाद्वैतविषया सा । श्रुतौ भावपदाभावात् । संकोचकप्रमाणाभावाच्च । तस्य संविदतिरिक्तस्य संवित्सम्बन्धाभावेन ब्रह्मणस्तत्प्रत्यक्षत्वायोगाच्च कल्पिततादात्म्यमस्तीति चेन्न । एवमपि मुक्तौ तदयोगात् । मुक्तौ विद्यमानपदार्थज्ञानाभावे ब्रह्मणोऽपि अज्ञत्वप्रसङ्गात् ॥

अविद्याभावस्यात्ममात्रत्वं वक्तुं लोके कल्पिताभावस्याधिष्ठानात्मतां साधयितुमुपक्रमते । अस्ति तावदिति । इदं रजतमिति ज्ञानविरोधादभावज्ञानं भ्रम इत्याशङ्क्याह-सा चेति । रजतज्ञानात्पूर्वमभावज्ञानानुत्पत्तेः तद्बाधकत्वायोगादभावज्ञानस्य भ्रान्तरजतज्ञानबाधमन्तरेणोत्पत्त्ययोगादभावज्ञानमेव तद्बाधकम् । तथा चोक्तम्-

पूर्वं परमजातत्वादबाधित्वैव जायते ।
परस्यानन्यथोत्पादान्न त्वबाधेन संभवद्दति ॥

तथा चाभावज्ञानस्य प्रमात्वाद्रजतकालेऽपि तदभावोऽभ्युपेय इत्यर्थः । किं च रजतमिथ्यात्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्स्वसमानाधिकरणस्य वा स्ववैयधिकरण्यानधिकरणस्य वात्यन्ताभावस्य प्रतियोगित्वस्य मिथ्यात्वलक्षणत्वात्तत्काले तदभावो वक्तव्य इत्याह मिथ्येति । तस्याधिष्ठानादन्यत्वे पारमार्थिकत्वं, कल्पितं वा स्यात् ?, नाद्यः । प्रतियोगिविरहैकस्वभावस्य प्रतियोगिसमानसत्ताकत्वनियमादित्याह । स चेति । अनन्ताभावानां परमार्थत्वे श्रुतिपीडा च स्यादित्याह । ब्रह्मण इति । अद्वितीयश्रुतेर्भावान्तराभावपरतया नाभावपारमार्थिकत्वेन विरोध इत्याशङ्क्याह न चेति । किं च ब्रह्म स्वव्यतिरिक्तपारमार्थिकत्वं जानाति न वा ?। नाद्यः । दृग्दृश्ययोः सम्बन्धानिरूपणादित्याह । तस्येति । सम्बन्धाभावोऽसिद्ध इति शङ्कते कल्पितमिति । सत्तानवच्छेदकभेदवत्त्वं हि तत्तादात्म्यं तच्चाभावस्य वास्तवत्वे न घटत इत्याह नेति । अविद्यावस्थायां तदङ्गीकृत्यापि मुक्त्यवस्थायां तत्कल्पकाभावात्तदसम्बन्धमाह एवमपीति । द्वितीये ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वहानिरित्याह मुक्ताविति ।

अतिरिक्ताभावस्य कल्पितत्वपक्षे व्यावहारिकत्वं वा प्रातीतिकत्वं वा स्यात् ?। नाद्यः । प्रतियोगिविरहात्मनोऽभावस्य प्रतियोगिसमानसत्ताकत्वनियमादित्याह- कल्पितश्चेदिति ।

अतिरिक्ताभावस्य कल्पितत्वपक्षे व्यावहारिकत्वादिनिरसनम् ।

कल्पितश्चेन्न व्यावहारिकः । रजतस्य प्रातीतिकत्वेन तस्य तद्योगात् । प्रतियोगिसमानसत्ताकभावादभावस्य । व्यावहारिकाविद्यादेर्ब्रह्मणि व्यावहारिकाभावायोगाच्च । अभावस्य स्वाधिकरणे स्वसमानसत्ताकप्रतियोगिविद्यमानत्वविरोधात् । घटात्यन्ताभाववति घटाभावात् । अन्यथा तत्र घटभावबुद्धिः प्रमा स्यात् । अतएव न रजतात्यन्ताभावः प्रातीतिकः । तस्य तदानीमप्रतीतेः । तस्मात्कल्पिताभावोऽधिष्ठानमेव ।

ननु कल्पिताभावः प्रतियोग्यधिकरणं न भवति अभावत्वात् घटाद्यभाववत् । अन्यथा घटाद्यभावोऽपि भूतलादिकमेव स्यात् । तथा च षष्ठप्रमाणव्युत्पादनमसङ्गतं स्यादिति चेन्न । योऽभावः स्वाधिकरणाभिन्नसत्ताकप्रतियोगिकः, स भावान्न भिद्यते । अभिन्नसत्ताकत्वं च प्रतियोगिनोऽधिकरणप्रतियोगिकसत्तानवच्छेदकभेदवत्त्वम् । अतो घटाधिकरणकघटाभावस्य न तद्भेदः ।

किं चास्मिन् पक्षेऽविद्यादेर्व्यावहारिकस्य ब्रह्मणि स्थित्यनुपपत्तिः । स्वसमानसत्ताकत्वाभावकालीनतत्सामानाधिकरण्यविरोधादित्याह-व्यावहारिकेति । तत्र

सोपपत्तिकं दृष्टान्तमाह-घटेति । अभावस्य स्वसमान-सत्ताकप्रतियोगिसादृश्यविरोधादेव प्रातीतिकत्वपक्षोऽपि न सम्भवतीत्याह-अत एवेति । रजतकाले तदभावस्या-प्रतीतेश्च न तस्य प्रातीतिकत्वमित्याह-तस्येति । अधि-ष्ठानातिरेके उक्तदोषानिस्ताराददधिष्ठानमेव कल्पिता-भाव इत्युपसंहरति । तस्मादिति । कल्पिताभावस्या-धिष्ठानमात्रत्वेऽनुमानविरोधं शङ्कते । नन्विति । विप-क्षेऽतिप्रसङ्गं बाधकमाह अन्यथेति । इष्टापत्तिमाश-ङ्क्याह । तथाचेति । भूतलादेरेव घटाद्यभावत्वे तस्य प्रत्यक्षादिगम्यतयाऽनुपलब्धिप्रमाणमभ्युपेतमनर्थकं स्या-दित्यर्थः । घटाभावादेः स्वाधिकरणाद्भेदे स्वाधिक-रणाभिन्नसत्ताकप्रतियोगिकत्वमुपाधिकरणत्वेनाभिमतं यच्छुक्त्यादि तदभिन्नसत्ताकं यद्रजतादि तत्प्र-तियोगि यस्य सोऽभावोऽभावाधारत्वेनाभिन्नत्वान्न भिद्यते । यद्यदभिन्नसत्ताकं तत्प्रतियोगिकाभावस्ततो न भिद्यत इति समुदायार्थः । एवं च सति घटाधिक-रणकघटाभावस्य घटमात्रता स्यादित्याशङ्क्याधिकरणा-भिन्नताकत्वं निर्वक्ति । अभिन्नसत्ताकत्वं चेति । अधि-करणप्रतियोगिकः सत्ताया अनवच्छेदकः अनिरूपको यो भेदस्तद्वत्त्वमित्यर्थः । इदमोऽधिष्ठानाद्रजतभेदश्च सत्ता-नवच्छेदक एव । रजतदशायामिदं रजतं नेत्यनुभवादि-दं रजतमिति सामानाधिकरण्यानुभवाच्च । घटो घट इति सामानाधिकरण्याभावात्स्वस्मिन् स्वप्रतियोगिकभेदस्य सत्तानवच्छेदकस्याप्यभावात्तन्निष्ठस्तदभावस्ततो भिद्यत इत्याह-अत इति । एतच्चाभावस्य प्रतियोगिवृत्तित्वम-भ्युपेत्योक्तम् । वस्तुतस्त्वभावस्य प्रतियोग्यनधिकरणत्व-

वत् प्रतियोगिनोऽप्यभावानधिकरणत्वं तृतीये परिच्छेदे वक्ष्यति । तथा चाऽभिन्नसत्ताकपदं यथाश्रुतमेवेति द्रष्टव्यम् ।

शुक्तिरजताद्यभावस्याधिष्ठानाभेदप्रयोजकमुक्त्वा भूतले घटाद्यभावस्य तत्प्रयोजकाभावादधिकरणाद्भेद एवेत्याह-घटभूतलयोस्त्विति ।

घटाद्यभावस्याधिकरणाद्भेदत्वं निश्चिनोति । घटभूतलयोस्तु भेदः सत्तावच्छेदक एव । घटो भूतलमित्यननुभवात् । अतो न तदभावस्य भूतलाभेदः, किं तु भेद एव । योऽभावः स्वाधिकरणाभिन्नसत्ताकप्रतियोगिको न भवति स त्वभावो भावाद्भिद्यते । घटे शुक्तिरजतं नास्तीति प्रतीयमानाभावश्च तस्माद्भिन्नः । शुक्तिरजतस्य घटाद्भिन्नसत्ताकत्वात् । न च भावप्रतियोगिकाभावस्य भावत्वं न दृष्टमिति वाच्यम् । तत्र प्रागभावस्य जन्यत्ववत् प्रध्वंसस्यानित्यत्ववदन्यत्रादृष्टस्यापि प्रमाणबलादङ्गीकारे विरोधाभावात् न च भावस्य सप्रतियोगित्वं विरुद्धम् । सादृश्यादेरभावप्रसङ्गात् । ब्रह्मणोऽपि सप्रपञ्चत्ववत्काल्पनिकत्वं तदविरुद्धम् । एवं घटादीनामप्यभावौ व्याख्यातौ । तस्मादधिष्ठानमेव कल्पितात्यन्ताभावाभावः । एवं ध्वंसादेरपि समानन्यायत्वात् । ततः शुक्तिरजतं न शुक्तिनिष्ठान्योन्या-

भावप्रतियोगि । तदभिन्नसत्ताकत्वात् । शुक्तिरिव । न चानुभवविरोधः । तस्यान्यथाऽप्युपपत्तेः । कल्पिताभावस्याधिष्ठानगतस्य वास्तवत्वानुपपत्तिरनुकूलतर्कः । कल्पितत्वे च तद्भेदाभ्युपगमेऽनन्तभेदादिकल्पनागौरवम् ।

अत्रापि सामान्यप्रयोजकमाह-योऽभाव इति । शुक्तिरजताभावस्य शुक्ताविव घटादावपि किमधिकरणादभेद एव ?। नेत्याह- घट इति । नन्वभावप्रतियोगिकाभावस्यैव भावात्मत्वं दृष्टं, न तु भावप्रतियोगिकाभावस्येत्याशङ्क्य ध्वंसप्रागभावात्मकस्य प्रागभावध्वंसात्मकस्य च घटस्य जन्यत्वानित्यत्वयोरन्यत्राद्दृष्टयोरप्यङ्गीकारादत्रापि न दोष इत्याह-न च भावेति । ननु भावप्रतियोगिकोऽभावो भावो न भवति, सप्रतियोगिकत्वाद् व्यतिरेकेण घटवदित्याशङ्क्य सादृश्यादौ व्यभिचारेण दूषयति-न च भावस्येति । तर्हि सादृश्यादेव प्रपञ्चाभावरूपब्रह्मणोऽपि सप्रतियोगिकत्वं स्यादित्याशङ्क्य प्रतियोगिसमसत्ताकं तदविरुद्धमित्याह-ब्रह्मणोऽपीति । एवं घटादेरपि मृदाद्यवच्छिन्नं चैतन्यमधिष्ठानतया एकोऽभावः, भूतलादिवृत्तिश्च प्रतियोगिविरहात्मैवापर इति सिद्ध्यति । प्रपञ्चस्य ब्रह्मविवर्तत्वात्, इत्याह-एवमिति । अधिष्ठाने प्रतीयमानरजताद्यभावस्य ततोऽभेदे बाधकसद्भावाद् भेदे च बाधकाभावात्तदेव स इत्युपसंहरति-तस्मादिति । एवं ध्वंसान्योन्याभावावपि कल्पितप्रतियोगिकौ भावाभावात्मकावभ्युपेयौ । तयोरप्यधिष्ठानभिन्नयोः पारमार्थिकत्वादि-

रूपयोर्दुर्निरूपत्वात्, इत्याह-एवं ध्वंसादिरिति । उपपत्तितर्कानुग्राह्यमनुमानमाह-तत इति । शुक्तिरजतं शुक्तितादात्म्यापन्नं रजतम् । न चाश्रयासिद्धिः, तस्य निपुणतरमुपपादयिष्यमाणत्वात्तदभिन्नसत्ताकत्वादिति यथाश्रुत एव हेतुः । तथा च न शुक्तेः साधनविकलतापक्षधर्मताबलाच्चाधिष्ठानरूपान्योन्याभावाप्रतियोगित्वं रजते सिद्ध्यतीति भावः । नन्वेवं सति शुक्ती रजतभिन्नेति विशिष्टप्रत्ययः कथमित्याशङ्क्य रजतभेदस्तद्भिन्न इतिवदुपपद्यत इत्याह-न चानुभवेति । हेतोरप्रयोजकत्वं निराकरोति-कल्पितेति । अधिष्ठानातिरिक्ताभावस्य परमार्थत्वानुपपत्तावपि कल्पितं किन्न स्यादित्यत आह-कल्पितत्वे चेति ।

शुक्तिनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगित्वाभावे शुक्त्यभिन्नत्वमुपाधिर्न संभवति । शुक्तिभेदेऽनवस्थापत्त्या शुक्तिनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगित्वाभावेऽपि शुक्त्यभिन्नत्वाभावादित्याह-न चेति ।

शुक्तीनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगित्वाभावे शुक्त्यभिन्नत्वमुपाधिर्नसंभवतीत्याशङ्क्य नि-। न च शुक्त्यभिन्नत्वमुपाधिः । शुक्तिभेदे साध्याव्यापकत्वात् । अधिष्ठानमात्रं भेद इति मते न भेदग्रहमात्रं भ्रमविरोधि, किं तु तद्विशेषज्ञानम् । एवं रजतभेदस्य शुक्त्यात्मत्वसिद्धे तदत्यन्ताभावादिरपि न शुक्तिभिन्नः । स्वाधिकरणतया प्रतीयमानाभिन्नसत्ताकप्रतियोगिकाभावत्वात् । तदन्योन्याभाववत् । अत्रापि तद्भेदस्य दुर्निरूप-

एवमनुकूलस्तर्कः । श्रुतिरपि यत्र एवस्य "सर्वमात्मैवाभूत्" इति सर्वस्य तद्भावापत्तिं दर्शयन्ती तदभावस्य तन्मात्रत्वं दर्शयति । अभावस्य ततो भेदे सर्वस्यात्मभावापत्त्यभावात् । तस्मादात्मैवाविद्यानिवृत्तिरिति । नन्वेवं कथं ज्ञानादज्ञाननिवृत्तिः । तस्याः नित्यस्वरूपतया तेन विनाऽपि सत्त्वात् । ततस्तदनिवृत्तौ च किं ज्ञाने ? । न चाविद्याया अदर्शनार्थं तदिति वाच्यम् तस्यां सत्यां तदयोगात् । अदर्शनस्यापुरुषार्थत्वात् । किं चाविद्यानिवृत्तेरात्ममात्रत्वेऽविद्याप्यत्र न स्यात् ध्वंसस्य प्रतियोग्यनाधारत्वादिति चेत् । उच्यते । न तावदविद्यास्थित्यनुपपत्तिः । समानसत्ताकयोरेवाभावप्रतियोगिनोर्विरोधात् । अविद्यायाश्च कल्पितत्वात् । नापि ज्ञानवैयर्थ्यम् । असति ज्ञानेऽनर्थहेत्वज्ञानस्य विद्यमानतयाऽनर्थस्यापि स्थितेः ॥

नन्वस्मिन् पक्षे इदमित्यधिष्ठानरूपभेदस्य ज्ञातत्वात् कथं रजतभ्रम इत्यत आह-अधिष्ठानेति । अधिष्ठानविषयस्य सत्तानिश्चयरूपस्यैव भ्रमविरोधित्वान्नायं दोष इत्यर्थः । एवमन्योन्याभावस्याधिष्ठानात्मकतां प्रसाध्य तद्दृष्टान्तेनात्यन्ताभावादेरपि साधयति-एवं रजतेति । आरोपिताभावस्याधिष्ठानात्मत्वं श्रुतितोऽप्यस्तीत्याह-श्रुतिरपीति । अधिष्ठानभिन्नाभावाङ्गीकारे

श्रुत्यसामञ्जस्यमाह-अभावस्येति । मुक्तावपि दृश्याभावस्य सत्त्वे कं पश्येदिति कर्माक्षेपायोगाच्चेत्यपि द्रष्टं पदार्थं रजताद्यभावस्याधिष्ठानात्मकत्वमुक्तं तदाह-तस्मादिति । नित्यसिद्धात्मन एवाविद्यानिवृत्तिरूपत्वे ज्ञानवैयर्थ्यमिति चोदयति । नन्वेवमिति । अविद्यानिवृत्तेरसाध्यत्वेऽपि तद्दर्शननिवृत्तिर्ज्ञानसाध्येत्याह-न चाविद्याया इति । अविद्यायां नित्यसाक्षिवेद्य तथा तस्यां सत्यां तद्दर्शनं दुर्निवारमित्याह-तस्यामिति । अविद्यास्वरूपप्रयुक्तत्वादनर्थस्य तद्दर्शनमात्रं न पुरुषार्थ इत्याह-अदर्शनस्येति । किंचास्मिन् पक्षेऽविद्याया एवासंभवान्न तन्निवृत्तिस्तददर्शनं वा ज्ञानसाध्यमित्याह-किं चेति । तत्र तावदविद्याऽप्यात्मनि न स्यादित्युक्तं परिहरति-उच्यते न तावदिति । इदानीं ज्ञानसाध्याभावेऽपि तदभावकालीनानर्थस्य तन्निवर्त्यत्वासंभवान्न ज्ञानविफलमित्याह-नापीति ।

तद्ध्वंसस्य तदजन्यत्वे कथं तस्य तन्निवर्त्यत्वं तज्जन्यध्वंसप्रतियोगिन एव तन्निवर्त्यत्वादित्याशङ्क्याह-येनेति ॥

तद्ध्वंसस्य तदजन्यत्वे तन्निवर्त्यत्वं कथमित्याशङ्क्य निरस्यति ।

येन विना यत्तिष्ठत्येव यस्मिन् सति च न तिष्ठति तन्निवर्त्यम् । प्रतियोगिनो ज्ञाननिवर्तत्वादविद्यानिवृत्तिर्ज्ञानसाध्ये-त्युपचर्यते । अथवा यस्मिन् सति यस्याग्रिमक्षणेसत्त्वं यद्व्यतिरेके चाभावस्तत् तत्साध्यम् । आत्मस्वरूपाविद्यानिवृत्तेश्च ज्ञाने सति सत्त्वं, तद्व्य-

तिरेकेचाभावः। तत्प्रतियोग्यविद्याया एव तदभावरूपत्वात्, तस्याः ज्ञानात्पूर्वकल्पितायाः विद्यमानत्वात् । न च यद्व्यतिरेके चासत्यपीति कार्य्यंसात्वाभाव उच्यते स चाविद्यानिवृत्तेर्नास्ति, तस्याः सदात्मरूपत्वादिति वाच्यम् । यस्य सत्त्वाभाव इत्यस्माद्यस्याभाव इत्यस्यैव लघुत्वात् । तस्मान्नित्यसिद्धसत्यात्मस्वरूपैव युक्तिर्ज्ञानसाध्येति नस्वर्गादिवत् कल्पिता सेत्यसङ्गोदासोनं चैतन्यमात्रमात्मेति ॥

अनन्यथासिद्धस्य यस्योत्तरकालसम्बन्धिध्वंसप्रतियोगी यः स एव तन्निवर्त्यः, न तु ध्वंसस्य प्रागसत्वघटितोत्पत्तिरप्यपेक्ष्यते । गौरवादितिभावः । तत्र येन विनेति । ज्ञानस्यानन्यथासिद्धत्वं दर्शितम् । तस्मिन् सतीत्यज्ञानस्य तदुत्तरकालवर्त्तिध्वंसप्रयोगित्वमितिद्रष्टव्यम् । आत्मरूपाविद्यानिवृत्तेर्ज्ञानसाध्यत्त्वस्यापि त्यक्तुं शक्यत्वान्न ज्ञानवैयर्थ्यमित्याह-अथवेति । वैशेषिकादिमते प्रायश्चित्तभावे सति दुःखप्रागभावस्याग्रिमक्षणे सत्त्वं तदभावे तदभावो दुःखं भवत्येवेत्यनादेरपि दुःखाभावस्य प्रायश्चित्तसाध्यत्वम् । यथा वा सर्वेषां मते दन्डादौ सत्यग्रिमक्षणे स्वकादाचित्काभावविरोधि घटादिसत्त्वं तदभावे चाभाव इति नतत्साध्यः । अत एव नाकाशादेर्दण्डादिसाध्यता । तस्य दण्डादौ सति स्वकादाचित्काभावसत्त्वविरोधिसत्त्वं तदभावे तस्याभाव इत्यस्याभावात् । एवं तत्वसाक्षात्कारे सत्यग्रिमक्षणे-

ऽविद्यात्मकस्वाभावसत्त्वविरोध्यात्मकचैतन्यसत्त्वं तद-भावे तदभावोऽविद्यैवेति आत्मरूपाऽप्यविद्यानिवृत्ति-र्ज्ञानसाध्या । न च ज्ञानानन्तरं क्षणोपाध्यभावः । वृत्ते-रेव तत्त्वात् । वृत्त्यभावे क्षणोपाध्यभावेऽपि ज्ञानार्थव-त्त्वस्य सिद्धत्वाच्चरमकार्यं सर्वेषामसत्तुल्यत्वाच्चेति भावः। ननु, यस्मिन् सति यस्य सत्त्वं यद्व्यतिरेके चासत्त्वं साध्यप्रयोजकं नित्यसदात्मकाविद्यानिवृत्तेस्तदभावा-त्कथं साध्यतेत्याशङ्क्याह-नच यदिति । यद्व्यतिरेके च यदसत्त्वं यस्य सत्त्वाभाव इत्येतस्माद्यदभाव इत्ये तावदेव लघुतया प्रयोजकमित्याह-यस्य सत्त्वेति । वस्तु-तस्तु यद्व्यतिरेकेऽसत्त्वमित्युक्तेऽपि न दोषः । अविद्या निवृत्तिरूपात्मसत्ताया आत्ममात्रत्वात्तदभावात्मकावि-द्यायाः ज्ञानाभावकाले विद्यमानत्वादिति द्रष्टव्यम् । नित्यसिद्धात्मरूपे मोक्षे स्वर्गादिवैलक्षण्यस्य मुमुक्षुप्रवृ-त्त्युपयोगिसाध्यत्वस्य च सत्त्वाच्चिदेकरस एवायमात्मे-त्युपसंहरति-तस्मादिति ॥

अविद्यानिवृत्तिरूपात्मस्वरूपस्यासुखरूपत्वे मुमुक्ष्व-भिलषितत्वायोगात्तस्य सुखात्मतां साधयति-स चेति ।

आत्मस्वरूपस्यासुखरूपत्वे मुमुक्ष्वभिलषितत्वायोगेन सुखात्मतां तस्य साधयति ।

सचायमात्मा निरतिश-यानन्दस्वरूपः । "को-ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् एष ह्येवानन्दवान्" इति श्रुतेः । न चात्राकाशशब्दार्थः परमात्मानन्दोऽभिधीयते, नतु जीव इति वाच्यम् । तस्यैव जीवस्वरूपत्वात् ।

अन्यथा जीवस्य प्राणानां आकाशानन्दो हेतुर्नोच्येत। न ह्यन्यानन्देनान्यो जीवति । व्यधिकरणयोस्तयोरहेतुहेतुमत्त्वात् । पुत्राद्यानन्देनापि वितृप्यानदान्तरस्योत्पादात् । न च जीवस्यापीश्वरानन्दनिमित्तआनन्दोऽस्त्विति वाच्यम्। बिम्बप्रतिबिम्बभावेन हेतुहेतुमज्ज्ञातयोरुच्यते चेत्तत्त्वाभेद एव स्यात् । अविषयस्यापरानन्दस्य प्रकारान्तरेण जीवानन्दाहेतुत्वात् । जीवानन्दस्य परानन्दस्य परानन्दप्रतिबिम्बत्वाभिप्रायैव "आनन्दयति" इति श्रुतिः। "एषोऽस्य परम आनन्द" इति श्रुतिरीश्वरएवजीवस्यानन्द इति दर्शयन्ती जीवस्य तदात्मतामेव दर्शयति । एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति च । परमानन्दांशत्वमेव जीवानन्दस्य दशर्यति । अंशत्वं च प्रतिबिम्बत्वम् । निरंशे तदन्यस्याभावात् ॥

तत्र तावच्छ्रुतिं प्रमाणयति-को ह्येवेति । एष आकाश आसमन्तात्काशते प्रकाशत इत्यात्मा । यद्यानन्दो न स्यात्तर्हि को वा जन्तुश्चेष्टेत। को वा प्राणधारणमल्पायासमनुभूयापि कुर्यादित्यर्थः । नन्वाकाशशब्दस्य परमात्मनि प्रसिद्धत्वात् स एवानन्दः कथ्यते, न तु प्रत्यगात्मेति चेन्न । एष इति प्रत्यक्षसिद्धप्रत्यगात्मन एव परमात्माभेदेनानन्दरूपताभिधानादित्याह-न चात्रे

ति । प्रत्यग्ब्रह्मणोरभेदाभिप्रायाभावे आकाशानन्दस्य जीवस्य प्राणाधारणे व्यतिरेकमुखेन हेतुत्वाभिधानमनुपपन्नं स्यादित्याह-अन्यथेति । पुत्रानन्दं दृष्ट्वाहं जीवामीति केषांचिद् व्यवहारदर्शनाद् व्यधिकरणस्यापि तस्य जीवनहेतुत्वमित्याशङ्क्याह-पुत्रादीति । पुत्रानन्दश्चेत्पितुरिष्टस्तर्हीष्टवस्तुदर्शनेन पितर्यप्यानन्दो जायते स चेदनिष्टः । नैष पितृजीवनहेतुरितिभावः । तर्ह्येवमेवेश्वरानन्दजन्यो जीवानन्दस्तज्जीवनहेतुरिहोच्यत इत्याशङ्क्याह-न च जीवस्येति । किं जीवेश्वरानन्दयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावेन हेतुहेतुमत्ता उत प्रकारान्तरेण? । आद्ये इष्टापत्तिरित्याह-बिम्बेति । द्वितीयेऽपि किमीश्वरानन्दस्य स्रगादिवज्जीवानन्दहेतुत्वमुतेश्वरज्ञानादिवत्? । नोभयथापीत्याह-अविषयस्येति । परानन्दस्य ज्ञानादिवत्सर्वनिमित्तत्वे मानाभावादितिभावः । ननु "आनन्दयति" इति श्रुतेराकाशानन्दस्य जीवानन्दहेतुरिहोच्यते इत्यत्राह-जीवानन्दस्येति । श्रुत्यन्तरे जीवानन्देश्वरयोरभेदाभिधानात् "एष ह्येवानन्दयति" इति विम्बप्रतिबिम्बभावो विवक्षित इत्यभिप्रेत्याह-एषोऽस्येति । किं च जीवानन्दस्य परानन्दांशत्वाभिधानान्निरवयवानन्देऽवयवावयविविभागायोगाद्धिं वादिभावेनैवांशांशिभावो वक्तव्य इत्याह-एतस्यैवेति ॥

ननु यदेष आकाश आनन्दो न स्यादित्यत्रानन्दस्य मत्वर्थीयप्रत्ययान्तत्वादानन्दगुणक एवायमात्मेति तत्राह-न चानन्देति ॥

आत्मन आनन्दगुणकत्वं प्रसाध्य निरस्यति । न चानन्दशब्देनानन्दगुणक-

त्वमुच्यते नत्वात्माभेदइतिवाच्यम् । "उदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति"इत्यल्पस्याप्यानन्दभेदस्य श्रुत्यैवाचोदितत्त्वात् । तथाऽन्यत्रापि "स योऽन्यमात्मनः प्रियं ब्रुवाणां ब्रूयात् प्रियं ते रोत्स्येति"इति सुखस्य जीवान्यत्वं प्रतिषिद्ध्यते । अत एवानन्दशब्देन दुःखाभाव एवाभिधेय इति प्रत्युक्तम् । सातिशयस्यानन्दस्य लोके भावरूपत्वात् । प्रतियोगिप्रतीत्यनपेक्षप्रतीतेश्च । अन्यथा वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात् । वेदेऽप्यानन्दशब्दार्थः स एव । सति मुख्यार्थे लक्षणाया अयोगात् । अनुमानमपि तत्र मानम् । तत्र यद्यपि नेच्छाविषयत्वम् । सुखत्वेन नियतं तत्साधने व्यभिचारात् । न चेच्छात्वं सुखविषयत्वेन व्याप्तम्, साधनेच्छाया अपि सुखविषयत्वादेवेति वाच्यम् । दुःखाभावेच्छायां व्यभिचारात् । नापीच्छात्वेन सुखदुःखाभावतत्साधनान्यतरविषयत्वं साध्यम् । असुखत्वेनार्थान्तरत्वात् ।

उत अपि अरं अल्पं अन्तरं भेदम् । ईषदपि भेदं यः कुरुते मन्यते तस्य भयं भवतीत्यर्थः । बृहदारण्यकश्रुतिरव्यात्मव्यतिरिक्तप्रियं निराकुर्वन्त्यात्मन एव प्रियत्वमाह-तथान्यत्रापीति । यआत्मनः प्रेयस्त्वदर्शी स प्रियं सुखं आत्मनोऽन्यं, आत्मनो भिन्नं ब्रुवाणं परं प्रत्येवं

ब्रूयात् ते प्रियं रोत्स्यति नश्यतीति भेदवादिनः श्रेयो-पादेय इतिश्रुत्यर्थः । दुःखाभावस्यैवानन्दत्वात् कथमात्मन आनन्दरूपत्वमिति जरद्वैशेषिकमतं निराकरोति-अत एवेति । दुःखवदेव सुखेऽपि तरतमभावस्यानुभवसिद्धत्वा-दभावे च तदसंभवाल्लौकिकानन्दस्तावद्भावरूप इत्याह-सातिशयस्येति । किं चानन्दो दुःखाभावो न भवति । दुःखप्रतीतिनिरपेक्षप्रतीतिकत्वात् । घटवत्, इत्याह-प्रतियोगीति । विपक्षदण्डमाह-अन्यथेति । दुःखमेव सुखा-भावः किं न स्यादित्यर्थः । एवं च लोके आनन्दपदा-र्थस्य भावरूपत्वात् वेदेऽपि स एवानन्दशब्दार्थः । दुःखा-भावे च लोके शक्तिग्रहाभावात् । तत्परिग्रहे लक्षणा प्रसङ्ग इत्याह-वेदेऽपीति । श्रुतौ विप्रतिपन्नं प्रत्यनुमानं प्रमाणयति-अनुमानमिति । तत्र स्वाभिमतानुमानं दर्शयितुं पूर्ववादिमुखेनानुमानान्तरं दूषयति-तत्र यद्य-पीति । अस्य तथाप्यात्मा सुखरूपः, निरुपाधिकप्रेमगो-चरत्वात्, इत्युत्तरेण सम्बन्धः । तत्रात्मा सुखरूपः । इच्छाविषयत्वात्, इति प्रयोगं दूषयति-नेच्छाविषयत्व-मिति । आत्मेच्छा सुखविषया । इच्छात्वात् । संमतवत् । ततश्चात्मनः सुखत्वसिद्धिः । न च सुखासाधनेच्छायां व्यभिचारः । तस्या अपि विशेषणतया सुखविषत्वात्, इति न वाच्यमित्याह-न चेच्छात्वमिति । नन्वात्मेच्छा सुखतत्साधनदुःखाभावतत्साधनान्यतरविषया । इच्छा-त्वात् । संमतवत् । तथा चात्मनः परिशेषात् सुखत्व-मिति चेन्न । सुखसमवायित्वेनात्मविषयत्वेच्छायाः सुख-विषयत्वसंभवादित्याह-नापीति ॥

प्रेमगोचरत्वस्य पुत्रादौ व्यभिचारेऽपि परमप्रेमगोचरत्वं न व्यभिचरतीति शङ्कते-नन्वात्मेति।

(आत्मनः सुखरूपत्वे साधकहेतोरप्रयोजकत्वशङ्का)

नन्वात्माऽसुखरूपः। परमप्रेमास्पदत्वात् इति चेन्न। अप्रयोजकत्वात्। न च सुखसाधने परमप्रेमाभावादात्मनोऽसुखत्वे हेतूच्छित्तिरेव विपक्षे बाधकस्तर्क इति वाच्यम्। सुखसमवायित्वेनापि तदुपपत्तेः। न चैवं दुःखसमवायित्वाद् द्वेषोऽपि स्यादिति वाच्यम्। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां द्वेषस्य दुःखतन्निमित्तमात्रविषयत्वात्। न च लाघवेन दुःखतत्साधनत्वमात्रं द्वेषविषयत्वे प्रयोजकमिति वाच्यम्। दुःखसाधनेऽपि स्वस्मिन् तददर्शनेन तस्यैव तत्प्रयोजकत्वात्। अत एव दुःखं तन्मात्रसाधनत्वं द्वेषविषयत्वप्रयोजकम्, आत्मा तु न तथेति प्रत्युक्तम्। अहिकण्टकादेरपि दुःखमात्रहेतुत्वासिद्धेः, सुखं प्रत्यपि तस्य हेतुत्वात्। न च लाघवेन सुखत्वमेव परमप्रेमगोचरत्वे निमित्तमिति वाच्यम्। स्वसमवेतसुखस्य पुरुषार्थत्वेन तद्रूपेणाप्रयोजकत्वात्। किं च हेतावपि परमत्वमिच्छाया न स्वतः, किं तु विषय विशेषप्रयुक्तम्। तच्च सुखविषयत्वमात्मविषयत्वं वा?। आद्ये सुखविषयेच्छाया न स्वतः किं तु विष-

यविशेषप्रयुक्तम् । तच्च सुखविषयत्वमात्मविषयत्वं हेतुः । स चासिद्धः । तत्साधने त्वव्यभिचारी च । आत्मनोऽपि सुखसमवायितया तद्विषयत्वसंभवादप्रयोजकश्च । अत एव न द्वितीयोऽपि ॥

विपक्षे बाधकाभावादप्रयोजक इति दूषयति-नेति । हेतूच्छित्तिरेव विपक्षे बाधिकेत्याशङ्क्य हेतोरन्यथासिद्ध्या परिहरति-न च सुखेति । इच्छाविषयसुखाश्रयत्वादात्मनः प्रेमगोचरत्वे द्वेषविषयदुःखाश्रयत्वात् द्वेषगोचरताऽपि स्यादित्याशङ्क्य दुःखाश्रयेऽप्यात्मनि द्वेषाभावात् मैवमित्याह-न चैवमिति । निमित्तस्य कारणविशेषत्वेन गौरवात् दुःखतत्कारणमात्रं लाघवेन द्वेषगोचर इत्याशङ्क्य प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्यभिप्रेत्याह-न च लाघवेनेति । ननु दुःखतन्मात्रकारणत्वे द्वेषगोचरत्वप्रयोजकम् । आत्मनस्तु सुखं प्रत्यपि कारणत्वान्न द्वेषगोचरतेत्याशङ्क्याह- अत एवेति । अतःशब्दार्थमाह-अपीति । ननु सुखसमवायित्वापेक्षया सुखत्वस्यैव लाघवेन परमप्रेमप्रयोजकत्वादात्मनः सुखत्वसिद्धिरिति चेन्न । सुखस्यात्मरूपत्वे वक्ष्यमाणेनापुरुषार्थत्वप्रसङ्गेन लाघवावतारादित्यभिप्रेत्याह-न च लाघवेनेति । किंच प्रेम्णः परमत्वं जातिरुपाधिर्वा ? । नाद्यः ?। तत्कल्पकाभावात् । तदङ्गीकारेऽप्यप्रयोजकत्वादित्यभिप्रेत्याह-किं चेति । द्वितीयं परिशिनष्टि-किं त्विति । अस्यापि विकल्पासहत्वान्नात्मनः सुखत्वसिद्धिरित्यभिप्रेत्य विकल्पयति-तच्चेति । आत्मविषयत्वं वाऽनन्यशेष-

यत्वं वेत्यपि द्रष्टव्यम् । आद्ये आत्मेच्छायां सुखविषयत्वमात्मनः सुखत्वे सिद्धे सिद्ध्यति तच्चाद्याप्यसिद्धमिति विशेषणासिद्धो हेतुरित्याह-आद्य इति । किं च सुखसाधनस्यापि स्वविशेषणे सुखविषयत्वमस्ति न सुखत्वमिति तत्र व्यभिचार इत्याह-तत्साधन इति । सुखस्यात्मविशेषणत्वेऽप्युक्तहेतुसंभवादप्रयोजकश्चेत्याह-आत्मनोऽपीति । द्वितीये आत्मविषयेच्छाविषयत्वं हेतुः । सोऽप्यप्रयोजकत्वादयुक्त इत्याह-अत एवेति ॥

तृतीयमुत्थापयति अनन्यशेषेति ।

अनन्यशेषविषयत्वमिच्छायाः परमत्वमिति चेन्न । सुखदृष्टान्ते तदभावात् । तस्यात्मशेषत्वात् । व्यतिरेकित्वे वाऽसाधारण्यम् । सुखस्यैव सपक्षत्वात् । न चात्मव्यतिरिक्तवैषयिकं सुखं नास्तीति वाच्यम् । न तावद्विषयजन्यसुखमेव नास्तीति वक्तुं शक्यम् । विषयसन्निधाने तदनुभवविरोधात् । विषयानुपादानप्रसङ्गाच्च । नापि तदात्मैव । जन्याजन्ययोरेकत्वानुपपत्तेः । न च तस्य जन्यताऽसिद्धिविषया । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्य तन्निश्चयात् । विषयसन्निधानेनाभिव्यक्तिरेव नोत्पत्तिरिति चेन्न । इदानीं सुखमुत्पन्नं नष्टमिति बुद्धेः ज्ञानाख्याभिव्यक्त्यविषयत्वात् । एतेनात्मा सुखरूपः । सुखलक्षणवत्त्वात् । वैषयिकसुखवत् । सुखलक्षणं च सर्वशेषित्वे सत्यनन्यशे-

षत्वमिति प्रत्युक्तम् । दृष्टान्तस्य साधनवैक-
ल्यात् । व्यर्थविशेषणत्वाच्च । यदि च सुखमा-
त्मैव स्यात् तदा दुःखदशायामप्ययं तथैवानुभू-
येत । न च तदा दुःखेन सुखमनुभूतमिति वाच्यम् ।
तर्ह्यात्मापि न प्रकाशेत । तत्प्रकाशे वा किं नामा-
भिभूतं चेति युज्यते । एतेनान्यदप्यात्मनः
सुखाभेदानुमानं निरस्तम् ।

किमस्मिन् हेतौ सुखवदित्यन्वयदृष्टान्तोऽभिमत
उत घटवदिति व्यतिरेकिदृष्टान्तः ? । आद्ये साधनवैक-
ल्यमाह-न सुखेति । द्वितीये सति सपक्षे तत्रावर्तमान-
त्वादसाधारणानैकान्तिक इत्याह-व्यतिरेकित्वे इति ।
ननु पक्षातिरिक्तस्य सुखस्याभावान्न तस्य सपक्षतेत्यत
आह-न चात्मेति । किं विषयजन्यं सुखमेव नास्तीत्यु-
च्यते किं वा तस्यात्मभेदो नास्तीति ? । नाद्यइत्याह-
न तावदिति । द्वितीयं दूषयति-नापीति । ननु सुखस्य
जन्यत्वे मानाभावान्नात्माभेदानुपपत्तिरित्यत आह-न च
तस्येति । सुखप्रकाश एव विषयजन्यो न सुखमिति
चोदयति-विषयेति । सुखे उत्पत्याद्यनुभवस्य बाधा-
भावात् तदेव विषयाजन्यमित्याह-न इदानीमिति । आ-
त्मनः सुखत्वे संभावितमनुमानान्तरं दूषयति-एतेनेति ।
एतच्छब्दार्थमाह-दृष्टान्तस्येति । सुखस्य दुःखादिकं प्रति
शेषित्वाभावान्न सर्वशेषित्वम्, आत्मशेषत्वाच्च नान-
न्यशेषत्वमपीत्यर्थः । किं चानन्यशेषत्वादित्येतावता
न्यशेषत्वमपीत्यर्थः । उक्तहेतू-
व्यभिचारनिवृत्तेरितरद्व्यर्थमित्याह-व्यर्थेति । उक्तहेतू-

नामनुपलब्धिपराहतिमप्याह-यदीति । ननु दिवोडुगणानुपलम्भवद् दुःखदशायां सुखेऽपि सुखस्यानुपलम्भइति चेन्न । तदभिन्नात्मन्यनभिभूते तदभिभावायोगादित्याह-न च तदेति । उक्तप्रतिकूलतर्कविरोधादेवात्मा सुखरूपः । आत्मत्वात् । व्यतिरेकेण घटवत्, इत्याद्यनुमानं निरस्तमित्याह-एतेनेति ॥

प्रतिकूलतर्कान्तरपराहतिमप्याह-किं चेति ।

सुखस्य दुःखाभावस्य च पुरुषार्थत्वम् ।

किं च सुखस्याऽऽत्मरूपत्वेऽपुरुषार्थत्वापत्तिः । स्वसमवेतसुखस्यैव पुरुषार्थत्वात् । न च सुखमात्रं पुरुषार्थो लाघवादिति वाच्यम् । परसुखस्यापि पुरुषार्थत्वापत्तेः । मम सुखं भूयादहं सुखी स्यामिति च । स्वसंबन्धिसुखस्यैव काम्यमानत्वाच्च । अन्यथा सुखमहं स्यामिति काम्येत । न च सुखं मे स्यादिति कामना साऽन्यदीयत्वनिवृत्तिपरा न तु स्वसम्बन्धविषयेति वाच्यम् । तात्पर्यं हि शब्दधर्मो न तु कामनायाः । कामना तु यमर्थं यथा गोचरयेत् स तथैव पुरुषार्थः ॥

नन्वेवं मोक्षस्याप्यपुरुषार्थत्वप्रसङ्गः । जन्यसुखस्य तदानीमसत्त्वात्, मोक्षस्याशरीरत्वात्, नित्ये चात्मातिरिक्ते सुखे प्रमाणाभावादिति चेन्न । दुःखाभावस्यैव मोक्षत्वात् । न च दुःखा

भावो ऽपुरुषार्थः । सुखवत्तस्यापि दुखं मे मा भूदिति काम्यमानत्वात् । लक्षणात्वात्पुरुषार्थस्य दुःखाभावः सुखशेषतया काम्यते न तु स्वत इति चेन्न । वैपरीत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् । तस्मा-दुभयमपि पुरुषार्थः ॥

सुखतत्समवाययोः पुरुषार्थत्वे गौरवात् सुखमेव पुरुषार्थ इत्याशङ्क्याह-न च सुखेति । नन्वननुभूयमान-सुखस्यापुरुषार्थत्वात् सुखसाक्षात्कार एव पुरुषार्थः, तथा च नातिप्रसङ्ग इत्यत आह-मम सुखमिति । सुखसाक्षा-त्कारस्यापि काम्यमानत्वात्पुरुषार्थत्वं वक्तव्यम् । एवं सुखसंबन्धस्यापि काम्यमानत्वात् सोऽप्यावश्यक इत्य-र्थः । आत्मरूपसुखस्यैव पुरुषार्थत्वे संबन्धे कामना न स्यादित्याह-अन्यथेति । कामनायाः संबन्धविषयत्व-प्रतीतावपि तत्र तात्पर्याभावान्न सुखसंबन्धः पुरुषार्थ इत्याशङ्क्याह-न च सुखमिति ।

सुखस्यात्मसमवेतत्वे मुमुक्षुप्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति चोदयति-नन्वेवमिति । किं मोक्षदशायां जन्यं सुखमुत नित्यम् ? नाद्यः । तदा तत्कारणस्य शरीरेन्द्रियादेर-भावादित्याह-जन्येति । द्वितीयं-दूषयति नित्ये चेति । सर्वत्र सुखस्यैव पुरुषार्थत्वान्न दुःखाभावः पुरुषार्थ इत्यत्रा-ह-न चेति । ननु काम्यमानतामात्रेण कथं दुःखा-भावस्य पुरुषार्थत्वमित्यत आह-तल्लक्षणत्वादिति । ननु स्वतः काम्यमानमेव पुरुषार्थः, दुःखाभावस्तु सुखार्थ-तयैव काम्यतेऽतो न पुरुषार्थ इति शङ्कते-दुःखाभावो-ऽपि स्वत एव काम्यते । न चोभयोरपि स्वतः काम-

नायां गौरवमिति वाच्यम् । तर्हि सुखमेव दुःखाभावार्थं काम्यत इति किन्न स्यादित्याह-न वैपरीत्यस्येति । तर्हि स्वतस्त्वं कस्येत्याशङ्क्य नियामकाभावादुभयमपि स्वत एव काम्यते पुरुषार्थश्चेत्याह । तस्मादिति ॥

नन्वात्मनः सुखरूपत्वं श्रुतिप्रमितं कथमपह्नूयत इत्याशङ्क्य श्रुतिरन्यपरा इत्याह-श्रुतिश्चेति ।

आत्मनः सुखरूपत्वसमर्थनम् ।

श्रुतिश्चानुभवयुक्तिविरोधात् दुःखाभावपरेति नात्मा सुखरूप इति । तथाप्यात्मा सुखरूपः । निरुपाधिकप्रेमगोचरत्वात् । व्यतिरेकेणानात्मवत् । निरुपाधिकत्वं च प्रेम्णोऽनन्यप्रयुक्तत्वम् । न चासिद्धिः । सर्वदाऽहं भूयासमिति सर्वेषामात्मनि प्रेमदर्शनात् । तस्यान्याप्रयुक्तत्वात् । न हि पतिजायादिप्रेम्णस्तदतिरिक्तात्मप्रयुक्तत्ववदात्मप्रेमान्येन प्रयुज्यते ।

नन्वात्मन्यपि सुखसमवायित्वेन प्रेमेत्यप्रयोजकमनुमानम् । अन्याप्रयुक्तत्वमसिद्धं चेतिचेत् । न, सुखात्मनोर्भेदे आत्मसंबन्धितया प्रेमगोचरस्य सुखस्य तत्प्रेमनिमित्तत्वायोगात् ।

एवमात्मनः सुखरूपत्वे संभावितदोषं प्रदर्श्य तत्परिहारायानुमानं तावदाह-तथाऽपीति । नन्वात्मेच्छायामपि कस्यचिदुपाधेः सत्त्वात् कथं निरुपाधिकत्वमित्यत आह-निरुपाधिकत्वं चेति । अनन्यप्रयुक्तत्वं

चान्येच्छानधीनत्वम् । पुत्रादिसुखसाधनेच्छायाः आत्मसुखेच्छाप्रयुक्तत्वान्न तत्र व्यभिचार इति भावः । साध्यस्यैवेच्छागोचरत्वात् सिद्धस्यात्मनः कथं तद्गोचरत्वमित्यत आह-न चेति । न हि साध्यत्वमात्रमिच्छागोचरत्वे तन्त्रम् । दुःखे तदभावात् । किं तु सुखत्वे सति साध्यत्वमिति वाच्यम् । तथा च गौरवमिति सुखत्वमेव स्वतन्त्रेच्छागोचरत्वे तन्त्रम् । सोपाधिकेच्छायां सुखरूपात्मनोऽपि प्रेमगोचरत्वमुपपद्यत इति भावः । किं च साध्यस्यैव प्रेमगोचरत्वे आत्मनि प्रेमा न स्यात् । स च तत्र सर्वानुभवसिद्ध इत्याह-सर्वदेति । न चात्मनः समयान्तरसंबन्ध एव भूयासमितीच्छागोचरो, न त्वात्मेति वाच्यम् । आत्मनोऽनिष्टत्वे तस्य समयान्तरसम्बन्धेऽपीच्छाऽयोगात् । किं चात्मनस्तर्कितध्वंसे सर्वेषां द्वेषः । स च प्रतियोगिन इष्टत्वमन्तरेणानुपपन्नः । अनिष्टस्य नाशे द्वेषादर्शनात् । तस्मादात्मा सुखत्वेन प्रेमगोचर इति भावः । विशेष्यासिद्धिं परिहृत्य विशेषणासिद्धिं परिहरति-तस्येति । तदेवोपपादयति-न हीति । तथा च श्रुतिः, "आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति । तदेतत्प्रेयः पुत्रात् प्रेयो वित्तात् प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा" इति । आत्मनः सुखसमवायित्वेनाप्युक्तहेतोः संभवादप्रयोजकत्वम् ।

सुखार्थमेवात्मन इष्यमाणत्वाद्विशेषणासिद्धिश्चेति चोदयति-नन्वात्मन्यपीति । तत्रासिद्धिं तावत् परिहरति-न सुखेति । सुखस्यानिष्टत्वे तदर्थमात्मन इष्यमाणत्वायोगात्तदिष्यमाणमात्मेच्छाप्रयोजकमिति

वाच्यम् । सुखस्य चेष्यमाणत्वं न सुखत्वेन । अन्यदीयसुखे तदभावात् । किं त्वात्मसुखत्वेन । तत आत्मनोऽनिष्टत्वे तत्संबन्धिसुखेऽपि वैरिसुखवदिच्छायोगादात्मेच्छाप्रयुक्तैव तत्संबन्धिसुखेच्छेति परस्य राश्रयस्तव वज्रलेपायते इति भावः ।

यद्युक्तं सुखसमवायित्वेनात्मनि प्रेमसंभवादप्रयोजकत्वमिति । तद् दूषयति । किं चेति ।

किं च सुखसमवायित्वेन चेत् प्रेमा । तदा दुःखदशायां नात्मनि प्रेम स्यात् । तदा तस्मिन् सुखसमवायाभावात् । आत्मनि भाविसुखवैशिष्ट्यस्येदानीन्तनप्रेमाऽनिमित्तत्वात् । भाविसुखे मानाभावेन तत्प्रतिसंधानाभावाच्च । मुक्तिपूर्वकालीने आत्मनि प्रेमायोगाच्च । दुःखाभावस्य पुरुषार्थताया निरशिष्यमाणत्वाद् दुःखसमवायित्वेनात्मन्यत्यर्थं द्वेषप्रसङ्गाच्च । सुखसाधनेषु स्नेहतारतम्यनियमवद् दुःखसाधनेषु द्वेषतारतम्यनियमात् ।

ननु हेयगोचरो द्वेषः कथमहेये आत्मनि स्यादिति तर्ह्युपादेयगोचरः स्नेहः कथमनुपादेये आत्मनि स्यादिति तुल्यम् । अथ यत्र ममेदं भूयादितीच्छा सैवोपादेयगोचरा । अहं भूयासमिति तु ततो विलक्षणा सा । सुखसमवायि-

तया ऽऽत्मन इष्टत्वमात्रगोचरेति चेत्तर्हि ममेदं मा भूयादिति द्वेषएव हेयविषयः । नाहं भूयासमिति तु ततो विलक्षणः स आत्मनो दुःख-समवायितयाऽहितत्वमात्रगोचरइति तुल्यम् । न च दुःखासमवायिनोऽपि । तत्साधनतयाऽनिष्टत्वात् ।

किं वर्त्तमानसुखसमवायित्वं प्रेम प्रयोजकमुतागामि सुखसमवायित्वं किं वा तत्प्रतिसंधानम् ? । नाद्यः। दुःखदशायां तदभावेऽपि प्रेमदर्शनादित्याह-सुखसमवायित्वेनेति । द्वितीयोऽपि न । भविष्यकारणात्, कार्यायोगादित्याह-आत्मनीति-तृतीयं दूषयति-भावीति । तव मते मुक्त्यनन्तरं सुखाभावनिश्चयात् तत्पूर्वकालीनात्मनि प्रेमा न स्यादित्याह-मुक्तीति । ननु तदा दुःखाभावप्रतिसंधानेनैव प्रेमेत्यत आह-दुःखाभावस्येति । सुखसमवायित्वेनात्मनि प्रेमेत्येतत्प्रतिबन्दिग्रहेणापि दूषयति-दुःखसमवायित्वेनेति । सुखसमवायिनः सुखोत्पत्तिस्थित्योरपेक्षितत्वात् तत्र स्नेहातिशयश्चेत् दुःखोत्पत्तिस्थित्योरपि तस्यापेक्षितत्वात् द्वेषातिशयोऽपिस्यादित्याह-सुखसाधनेष्विति । हानयोग्येष्वेवाहिकण्टकादिदुःखसाधनेषु द्वेषदर्शनाद्धेयत्वमपि द्वेषविषयत्वप्रयोजकं तदभावान्नात्मनि द्वेष इति शङ्कते-ननु हेयेति । तर्हि तव मते यत्नलभ्येष्वेव सुखसाधनेषु स्नेहदर्शनाद्यत्नानपेक्षात्मनि स न स्यादित्याह-तर्हीति । सोपाधिकप्रेम्णा एवोपादेयगोचरत्वादनुपादेयात्मनि निरुपाधिकः प्रेम

घटत इति शङ्कते । अथेति । तर्ह्युपाधिकद्वेषस्यैव हेयगोचरत्वादहेयेऽप्यात्मनि निरुपाधिद्वेषो भवेदेवेत्याह-तर्हीति । ननु दुःखस्य दुःखत्वेनैव द्वेषगोचरता तदतिरिक्तस्य दुःखनिमित्तत्वेन । आत्मनस्तु तस्याभावान्न, द्वेषगोचरतेति चेन्न । अनुगतस्यानिष्टत्वस्यैव सर्वत्र द्वेषप्रयोजकत्वे संभवत्यननुगतस्याप्रयोजकत्वादित्याह-न च दुःखेति । ननु दुःखातिरिक्तस्यानिष्टत्वे तन्निमित्तत्वमेव प्रयोजकम् । तथा चात्मनो नानिष्टत्वमित्यत आह-दुःखसमवायिनोऽपीति । लाघवेन दुःखकारणस्यैव दुःखातिरिक्तेऽनिष्टत्वप्रयोजकत्वादात्मनोऽपि तद्दुर्वारमित्यर्थः ।

आत्मनीष्टत्वप्रयोजकसत्त्वान्नानिष्टत्वमित्याशङ्क्य वैपरीत्यमेव किं न स्यादित्याह ।

न च सुखसमवायित्वेनेष्टतयाऽऽत्मा नानिष्ट इति वाच्यम् । दुःखसमवायितयानिष्टत्वान्नेष्ट इत्यपि वक्तुं शक्यत्वात् । दुःखसाधनानां स्वत इच्छाविरोधिनां दुःखसंबन्धितयैव द्वेषविषयत्वात् । समवायिनोऽपि दुःखसंबन्धित्वात्, दुःखसमवाय्यतिरिक्तरूपेण तेषां द्वेषविषयत्वे प्रयोजकगौरवात् । आत्मनि द्वेषाभावस्यान्यथाऽपि संभवात् ।

किं च द्वेषविषयत्वे साक्षात्परम्परासंबन्धेन दुःखत्वमेव प्रयोजकम् । परम्परासंबन्धः समवायिन्यप्यस्तीत्यात्माऽपि द्वेषगोचरः स्यात् ।

आत्मनि द्वेषापादनमनुभवविरुद्धमिति चेन्न । आपादने ऽनुभवविरोधस्यालङ्कारत्वात् । अत एवात्मत्वमेव परमप्रेमास्पदत्वे प्रयोजकमिति निरस्तम् । पुत्रादीच्छाया इवात्मेच्छाया अपि सुखविषयत्वनियमात् । तच्च सुखमात्मैव, तदिच्छाया अन्याप्रयुक्तत्वत् । असुखात्मसंबन्धित्वेनैव तेषां स्नेहविषयत्वे स्वशत्र्वादेरपि तथात्वप्रसङ्गादित्युक्तत्वात् । अत एव दुःखाभावाश्रयतयाऽप्यात्मनः परमप्रेमास्पदत्वमिति निरस्तम् ।

न च सुखेति । किं चाहिकण्टकादीनां न जात्याऽनिष्टत्वम् । केषां चिदिष्टत्वात्, किन्तु दुःखहेतुतया । तच्चात्मनोऽपि दुःखित्वाङ्गीकारे दुर्वारमित्याह-दुःखसाधनानामिति । अविरोधिनामिति च्छेदः । नन्वात्मनि द्वेषादर्शनात्तद्व्यावर्तनाय गुरुशरीरप्रविष्टद्वेषप्रयोजकमङ्गीकार्यमिति तत्राह-आत्मनीति । अन्यथाऽपीति । सुखरूपतया दुःखसंबन्धाभावेनापीत्यर्थः । न च सिद्धातेऽप्यन्तःकरणे द्वेषगोचरता स्यादिति वाच्यम् । विवेकिनां तस्येष्टत्वात् । अविवेकिनां तु सुखरूपात्मतया गृहीतत्वेन तदभावोपपत्तेरिति भावः । किं च परमतेऽपि दुःखत्वमेव स्वसंबन्धिनि द्वेषविषयत्वेऽनुगतप्रयोजकम् । स च संबन्धो दुःखे साक्षात् साधनेषु परम्परयेत्यात्मनोऽपि दुःखसमवायित्वात्तत्र विवेकिनामपि द्वेषो दुर्वार इत्याह-किं चेति । आत्मन इष्टतमत्वानुभविरुद्धं द्वेषापादनमिति शङ्कते- आत्मनीति । न ह्यस्मा-

भिरात्मनि द्वेषः साध्यते, किं तु तदभावाय तस्य सुखरूपत्वमित्यभिप्रेत्याह-आपादन इति । दुःखसमवायित्वेन द्वेषस्यापि प्रसङ्गादेवान्यदपि प्रयोजकं प्रत्युक्तमित्याह-अत एवेति । किं चेच्छात्वस्य सुखविषयत्वेन नियतत्वादात्मनः सुखसमवायितया तदनङ्गीकारे सुखत्वमादायैव तत् पर्यवस्यतीत्यभिप्रेत्याह-पुत्रादीति । ननु पुत्रादिकं न सुखसाधनत्वेनेच्छाविषयः । येनेच्छात्वं सुखविषयत्वनियतं स्यात् । किं त्वात्मीयत्वेनेत्यत आह-असुखात्मेति । दुःखाश्रयतया द्वेषप्रसक्तेरपरिहारात्, दुःखदशायामप्यात्मनि प्रेमदर्शनाच्च न दुःखाभावोऽपि तत्प्रयोजक इत्याह-अत एवेति ।

न चात्मप्रेम्णः परमते ऽन्यथानुपपत्तावपि सिद्धान्तेऽन्यथोपपत्तिसंभवादात्मनो न सुखत्वसिद्धिरिति चोदयति-स्यादेतदिति ।

(दुःखाभावस्य पुरुषार्थत्वनिरसनम् ।)

स्यादेतत् । भवन्मते दुःखाभाव आत्मैव । कल्पितप्रतियोगिकाभावत्वात् । ततश्चानन्दोऽप्यात्मा दुःखाभावत्वेन परमप्रेमगोचर इति चेन्न । दुःखाभावस्यापुरुषार्थस्य स्वतः कामनाऽसंभवात् । दुःखं मे मा भूदित्याद्याशिषः पश्वाद्याशिष इवान्यशेषतयाऽप्युपपत्तेः । लाघवेन सुखस्यैव पुरुषार्थत्वे संभवति तस्यापि स्वतः पुरुषार्थत्वकल्पनायोगात् । एवं च प्रवर्तकज्ञानेऽपि लाघवम् । न चैवं वैपरीत्यमस्त्विति वा-

च्यम् । किं दुःखसंसर्गाभावमात्रं पुरुषार्थस्तत्र सुखस्योपयोगः उत तद्ध्वंस एव? । नाद्यः । दुःखबहुले यागादौ पुरुषार्थोच्छेदधियाऽप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । दुःखप्रागभावस्य ततो विनाशात् । सुखस्य ततोऽधिकस्याप्यपुरुषार्थत्वात् । ननु सुखस्यापुरुषार्थत्वेऽपि तत्कालीनदुःखानुत्पादः । तत्राधिकः पुरुषार्थोऽस्तीति चेन्न । अनिष्टनिषेधशास्त्रात्तत्राप्रवृत्तिमात्रेण तत्सिद्धेः । तात्कालिकसुखसाधने बहुदुःखसाध्येऽपि परस्त्रीगमनादौ प्रवृत्तिदर्शनाच्च । तत्कालीनदुःखाभावस्याल्पत्वात् ।

भवेदेतदेवं यदि दुःखाभावः स्वतः पुरुषार्थः स्यात् । न, त्वेतदस्ति । सुखस्यैव स्वरससुन्दरस्य पुरुषार्थत्वादित्याह-न दुःखाभावस्येति । तर्हि दुःखं मे मा भूदिति कामनानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह-दुःखमिति। सुखवद् दुःखाभावस्य स्वत एव पुरुषार्थत्वं किं न स्यादित्यत आह-लाघवेनेति । किं च दुःखाभावस्यापि स्वतः पुरुषार्थत्वे सुखदुःखाभावान्यतरसाधनताज्ञानं प्रवर्तकमिति वाच्यम् । तथा च गौरवम् । सुखस्यैव पुरुषार्थत्वे तु तत्साधनताज्ञानमेव प्रवर्तकमिति लाघवमित्याह-एवं चेति । सुखमेव दुःखाभावश्चेषतया काम्यत इति किं न स्यादित्याशङ्क्याह-न चैवमिति । किं दुःखाभावोत्पत्तौ सुखस्योपयोगः उत ज्ञप्तौ? आद्येऽपि वक्तव्यमित्याह-किं

दुःखेति । दुःखसंसर्गाभावस्य पुरुषार्थत्वे प्रागभावानामपि तथात्वात्तदुच्छेदभयाद्यागादौ प्रवृत्तिर्न स्यादित्याह-नाद्यइति । ननु यागादिनानेककालसन्तन्यमानसुखोत्पत्तेस्तदर्थं तत्रप्रवृत्तिरित्यत आह-सुखस्येति । स्वर्गादिसुखार्थं न यागादौ प्रवृत्तिः, किन्त्वनेककालदुःखानुत्पत्त्यर्थमिति शङ्कते । ननु सुखस्येति । निषेधशास्त्रपर्यालोचनया निषिद्धपरिवर्जनेनापि दीर्घकालदुःखानुत्पादसंभवात् काम्यविधिरनर्थक एव स्यादित्याह-नानिष्टेति । भाविदुःखाभावमनपेक्ष्यापि बहुदुःखाभावनाशमङ्गीकृत्याल्पसुखार्थं प्रवृत्तिदर्शनान्न दुखाभावः पुरुषार्थ इत्याह-तात्कालिकेति । तत्रापि सुखकाले दुःखानुत्पत्तये प्रवृत्तिरित्यत आह-तत्कालीनेति ।

दुःखध्वंस एव पुरुषार्थइतिपक्षे दुःखस्य स्वध्वंसकारणत्वात्तदपीष्टसाधनतया कामनापूर्वकृतिसाध्यं स्यात् । तथा च तत्र द्वेषो न स्यादित्यभिप्रेत्याह-न द्वितीयोऽपीति ।

न द्वितीयोऽपि । दुःखध्वंसार्थं दुःखसमये कर्मणि प्रवृत्तौ दुःखस्यापि पश्वादिवदुपादेयताप्रसङ्गात् । यागाद्यनुष्ठानजन्यदुःखातिरिक्तदुःखस्य तन्निवर्त्यस्याभावात् । दुःखध्वंसस्यैव पुरुषार्थत्वे तव मते प्रायश्चित्तानुष्ठानप्रसङ्गात् । उत्पन्नस्य दुःखस्य सुखमन्तरेणापि निवृत्तिसम्भवाच्च । सुखं तत्र न हेतुः । निर्दुःखस्यापि सुखार्थमिष्टचिन्तायां प्रवृत्तिदर्शनाच्च । नापि

दुःखाभावज्ञाने सुखस्योपयोगः । तद्गोचरप्रत्यक्षस्य तदजन्यत्वात् । अनुमितेश्चापुरुषार्थत्वान्निरन्तरसुखधाराकामनाविरहप्रसङ्गाच्च । प्रतिसुखं स्वर्गादौ तद्विनाश्यदुःखासंभवात् ।

किं च दुःखात्यन्ताभावस्यापुरुषार्थत्वात् कादाचित्कदुःखाभावत्वं पुरुषार्थत्वावच्छेदकं वाच्यम् । ततश्च लाघवात् सुखमेव पुरुषार्थः, दुःखाभावकामना तु स्वरूपसुखाभिव्यक्तिप्रतिबन्धकाभावविषयतयाऽन्यथा सिद्धा । दुःखनिवृत्तिं विना सुखाभिव्यक्तेरभावात् ।

अपि च कामनयाऽपि दुःखाभावः सुखशेष एव । एतद्दुःखं विना कदाहं सुखं स्थास्यामीति कामनादर्शनात् । तस्मान्न दुःखाभावः स्वतःपुरुषार्थ इति परमप्रेमास्पदत्वे सुखमेव प्रयोजकं लाघवादिति नाप्रयोजको हेतुः ।

किं चास्मिन् पक्षे यागो विफलः स्यात् । अनुष्ठानकालीनदुःखध्वंसस्य दृष्टप्रयत्नमात्रसाध्यत्वात्, स्वर्गं च यागनिर्वर्त्यस्य दुःखस्याभावादित्याह-यागादीति । किं च प्रायश्चित्तानुष्ठानस्य दुःखहेतुविघटनेन दुःखानुत्पाद एव पर्यवसानात्, तस्यापुरुषार्थत्वात्तच्छास्त्रमनर्थकं स्यादित्याह-दुःखेति । एवं दुःखध्वंसस्य पुरुषार्थत्वं निराकृत्य तत्र सुखस्योपयोगोऽपि नास्तीत्याह-उत्पन्नस्येति । स्वविषयज्ञानादेव तन्नाशसंभवादित्यर्थः । दुःख-

प्रसस्त्यभावेऽपि सुखार्थं प्रवृत्तिदर्शनात् तत्तन्निवृत्तिहेतुरित्याह-निर्दुःखस्येति । दुःखाभावे सुखस्योपयोग इति पक्षं दूषयित्वा तज्ज्ञप्तावुपयोग इति पक्षे दूषयति-नापीति । किं तत्प्रत्यक्षे तदुपयोगः उत तदनुमितौ ? । नाद्य इत्याह-तद्गोचरेति । अहं दुःखरहितः सुखित्वाद्व्यतिरेकेण दुःख्यहमिवेति । द्वितीयमाशङ्क्याह-अनुमितेश्चेति । सुखकाले दुःखाभावस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वाच्चासन्देहादनुमितिरिति द्रष्टव्यम् । दुःखध्वंसे सुखस्योपयोग इत्यत्र सिंहावलोकनन्यायेन दूषणान्तरमाह-निरन्तरेति । तत्र हेतुमाह-प्रतिसुखमिति । सुखस्यैव पुरुषार्थत्वे लाघवमपि नियामकमस्तीत्याह-किं चेति । अपुरुषार्थत्वादिति । तस्य पाषाणादावपि सत्त्वादात्मन्यसत्त्वाच्चेत्यर्थः । दुःखाभावस्य वा सुखेऽनुपयुक्तस्य कथं कामनेत्याशङ्क्य दुःखस्य स्वरूपसुखाभिव्यञ्जकान्तःकरणवृत्तिप्रतिबन्धकत्वात्तदभावतयैव कामनेत्याह—दुःखाभावेति । एवं सुखदुःखाभावस्वरूपपर्यालोचनया सुखस्यैव पुरुषार्थत्वमुक्त्वा तत्कामनापर्यालोचनेऽप्याह-अपि चेति । प्रकृतमुपसंहरति-तस्मादिति ॥

आत्मनश्चिद्रूपत्वमङ्गीकृत्य सुखत्वमनङ्गीकुर्वाणं साङ्ख्यं प्रत्याह-आत्मन इति ।

(आत्मनः सुखरूपत्वानङ्गीकारिणःसांख्यस्य मतनिरासः) । आत्मनोऽसुखत्वे निर्गुणत्वादीनां तस्मिन् सुखाननुभवप्रसङ्गः । बुद्धिविषयः सुखानुभव इति चेत् । न, अहं सुखीति चैतन्यसामानाधिकरण्येन सुखप्रतीतेः । अहमनु-

भवस्यापीष्टत्वाच्च ।

ननु यदि सुखमात्मा तर्हि दुःखदशाया-मात्मेव सुखमपि प्रतीयेत । आवृत्तत्वान्न तथेति चेत्, तर्हि तन्मात्र आत्मापि न प्रतीयेत । ततः कथमात्माऽऽनन्दरूपः । कथं वा तत्काले प्रेम । इच्छायां ज्ञानमात्रविषयत्वादिति चेन्न । अस्ति तावद् दुःखदशायामप्यात्मन्यनौपाधिकः प्रेमा । साच स्वहेतुतया सुखानुभवमाक्षिपति । न चानुभवबाधः । किं सुखमात्रं नानुभूयते किं वा सुखमित्यनेन रूपेण ? । नाद्यः । अहमनुभवे प्रकाशमानचैतन्यमेव सुखमिति मते तदननुभवा-सिद्धेः । द्वितीयस्त्वङ्गीक्रियते । वृत्तिविशेषप्रति-बिम्बितचैतन्यस्यैव तद्विषयत्वात् । सुखत्वं हि सुखपदप्रवृत्तिनिमित्ततयाऽनुगतव्यवहारविषय-तया वा वृत्तावेव कल्पयते ॥ ननु सुखरूप आ-त्मनि तत्र तत्कल्पने प्रमाणाभावात्, श्रुतौ-सुखपदस्य वृद्धव्यवहारे वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यात्म-सुखे व्युत्पन्नस्य ज्ञानादिपदवल्लक्षणयात्मनि प्रयोगात्, लोके आत्मनि केवले वृद्धानां सुखप-दाप्रयोगात्, तस्य तदशक्तेः ।

जडात्मकबुद्धेरेव सुखाश्रयतया ऽनुभूयत इति शङ्क-ते-बुद्धीति । सांख्यैश्चिज्जडयोस्तादात्म्याध्यासानभ्युपग-

भाज्जडधर्मसुखचिदात्मसंबन्धानुपयोगाच्चिद्रूपमेव सुखं कल्पितभेदेन तत्संबन्धितया ऽनुभूयत इत्यभिप्रेत्याह-नाहमिति । एवमात्मनः सुखरूपत्वे साधकमुक्त्वा बाधकं परिहर्तुमनुवदति-ननु यदीति । सुखस्यानुभूयमानसत्ताकत्वनियमादनुभवाभावात् सुखमपि नेत्याह-तत इति । दुःखकाले आत्मनोऽननुभवे तत्र प्रेमापि न स्यादित्याह-कथं चेति । आत्मनः सुखरूपत्वे दुःखदशामपि तदानुभवापादनमिष्टमेव । अन्यथा तदात्मनि निरुपाधिकप्रेमानुपपत्तेरित्याह-नास्ति तावदिति । तदा सुखानुभवोऽनुपलब्धिविरुद्ध इत्याशङ्क्याह-न चेति । किं दुःखदशायां सुखप्रकाश एव नास्तीत्युच्येत किं वा सुखत्वविशिष्टतद्विषयसविकल्पकं नास्तीति विकल्प्य क्रमेण दूषयति-किं सुखमात्रमिति । वृत्तिविशेषेति । चन्दनादिविषयविशेषसंपर्कजनितान्तःकरणवृत्तिगतत्वात् सुखत्वस्य तदात्मतयाभिव्यक्त एव स्वरूपसुखे सुखत्ववैशिष्ट्यप्रतीतेरित्यर्थः । सुखत्वस्य वृत्तिविशेषगतत्वमुपपादयति-सुखत्वं हीति । वृत्तिविशेषे सत्येव सुखपदस्य प्रयुज्यमानत्वात्तस्य चाननुगतत्वात्तदनुगतमेव तत्प्रवृत्तिनिमित्ततयानुगतव्यवहारालम्बनं कल्प्यते तदेव सुखत्वम् । तच्च तदनुगतमधिष्ठानचैतन्यमेव वक्ष्यते । आत्मनस्त्वेकव्यक्तित्वान्नानुगतापेक्षेत्याह-नन्विति । आत्मनि सुखत्वधर्माभावे तत्र कथं वैदिकसुखपदप्रयोग इत्यत्राह-श्रुताविति । श्रुतौ सुखपदस्य लक्षणयात्मनि प्रयोगादिति संबन्धः । तर्हि तस्य शक्तिः कुत्रेत्यत आह-वृद्धेति । केवलात्मनि लक्षणायां हेतुमाह-लोक इति ॥

दुःखदशायामात्मनि सुखत्वविशिष्टसविकल्पकाभावे तत्र प्रेमाऽपि न स्यात् कारणाभावे कार्यायोगादिति शङ्कते-ननु दुःखेति ।

आत्मनि दुःखदशायामपि प्रेमास्तित्वनिरूपणम् ।

ननु दुःखदशायामात्मा सुखमिति नानुभूयते चेत् कथं तदा तस्मिन् प्रेमा । इच्छाया सुखत्वविशिष्टज्ञानजन्यत्वादिति चेन्न । सुखसाधारणरूपज्ञानस्यात्मनि प्रेमहेतुत्वात् । सुखत्वाविशिष्टज्ञानस्यापि तद्रूपेणैवेच्छाजनकत्वात् । अस्ति च दुःखदशायामप्यनावृत्तचैतन्यानन्दानुभवस्तादृशः । अहं नास्मीति कस्याप्यदर्शनात् । अहमनुभवसाक्षिचैतन्यस्यैव सुखत्वात् । अन्यथा प्रेमानुपपत्तेः । तदेतदाचार्यैरप्युक्तम् । "नासत एव परमप्रेमास्पदत्वलक्षणं सुखम्" इति ।

ननु यद्यात्मनि न सुखत्वं न तर्ह्यात्मा सुखम् । तस्यैव तत्स्वरूपलक्षणत्वादिति चेन्न । न हि सुखत्वं सुखस्य स्वरूपलक्षणम् । तस्य ततोऽन्यत्वात् । अन्यस्यान्यस्वरूपत्वायोगात् । असाधारणजातिरेव व्यक्तिस्वरूपमिति चेन्न । जात्यतिरिक्तव्यक्तिस्वरूपाभावे विश्वस्य सामान्यमात्रात्मत्वप्रसङ्गात् । निःस्वरूपस्य तद्व्यक्तित्वाभावात् सामान्यमपि न स्यात् । किं च सुखत्वाश्रयव्यक्तौ

दुःखादिव्यावृत्तौ विशेषोऽस्ति न वा ? । न चेत्कथं सुखत्वव्यवस्था । व्यक्तिविशेषं विना सुखत्वमस्यैव धर्म इति नियन्तुमशक्यत्वात् । प्रथमेऽपि स विशेषो न धर्मः । तत्रापि व्यवस्थापकाभावात् । व्यक्तिस्वरूपातिरिक्तधर्मानिरूपणाच्च ।

इच्छायाः स्वविषयासाधारणस्वरूपनिश्चयजन्यत्वान्न विशिष्टज्ञानं तत्कारणम् । विशिष्टज्ञानस्यापि संशयस्याकारणत्वात् । सत्तानिश्चयरूपस्यैव तस्याकारणत्वं वाच्यम् । तथा च लाघवात्सत्तानिश्चय एव तत्कारणम् । स्वरूपसुखसत्तानिश्चयश्च स्वप्रकाशात्मचैतन्यमेवेत्याह-न सुखेति । दुःखदशायामपि स्वरूपसुखं भासत इत्यत्र विवरणाचार्यसंमतिमाह-तदेतदिति । परमप्रेमास्पदत्वं लक्षणं गमकं यस्य सुखस्य तत्तथोक्तम् ।

आत्मा न सुखरूपः । सुखत्वधर्मरहितत्वात् । घटवदिति शङ्कते-नन्विति । हेतोरप्रयोजकत्वं निराकरोति-तस्यैवेति । सुखत्वस्यैव सुखरूपतयाऽन्येभ्यो व्यावर्तकत्वादित्यर्थः । सुखत्वमेव सुखरूपमित्येतत्तावद् दूषयति-न हि सुखत्वमिति । अन्यस्यान्यस्वरूपत्वे घटादिना गगनकुसुमादिकमपि रूपवत्स्यादिति भावः । व्यक्तिस्वरूपमसाधारणजातिरेवेति नोक्तातिप्रसङ्ग इति शङ्कते-असाधारणेति । जातिरेवेत्येवकारेण जात्यतिरिक्तव्यक्तिस्वरूपनिषेधात्, द्रव्यगुणादिविभागो न स्यादिति दूषयति-न जातीति । निर्विशेषसामान्यायोगात् सामान्यपदार्थोऽपि न स्यादित्याह-निःस्वरूपस्येति ।

किंच किं सुखत्वं व्यक्तिविशेषे वर्त्तते उत व्यक्तिमात्रे इति विकल्प्य द्वितीये घटादावपि तत्स्यादित्यभिप्रेत्याह-किं चेति । आद्येऽपि व्यक्तेर्विशेषो धर्मः स्वरूपं वा ? । प्रथमेऽपि स जन्यो वा अजन्यो वा ? । नाद्य इत्याह-प्रथमेऽपीति । सुखस्य परमतेऽपि जन्यधर्मानाश्रयत्वादित्यर्थः । द्वितीयेऽपि स जातिरुपाधिर्वा ? नाद्य इत्याह-तत्रापीति । व्यक्तिस्वजन्यत्वादेः स्वरूपातिरिक्तस्य परमतेऽभावादित्यर्थः ।

आत्मातिरिक्तं सुखमेव नास्ति तत्र मानाभावात् कुतस्तस्य व्यातिस्वरूपत्वमित्यभिप्रेत्याह-सुखानुगतेति । (सुखस्वरूपस्य विज्ञानातिरिक्तत्वम्) । सुखानुगतबुद्धेर्गौरवादिविषयानुगतबुद्धेरिव स्वरूपमात्रविषयत्वेन वस्तुतोऽभावाच्च कल्पितभेदाश्रयजातेर्वास्तवसुखलक्षणत्वानुपपत्तेश्च । ततः सुखरूपमेव विशेषः । स एव तल्लक्षणम् । गोत्वादेरिव तत्स्वरूपम् । तच्च सुखस्वरूपं चैतन्यमेव । ततोऽतिरिक्तस्य सुखस्यानिरूपणात्, "विज्ञानमानन्दमिति" श्रुतेश्च विज्ञानातिरिक्तस्य दृश्यतया मिथ्यात्वाच्च न सुखं विज्ञानातिरिक्तम् । न चैवं ज्ञानानन्दपदयोः पर्यायत्वमेकार्थत्वादिति वाच्यम् । तत्तद्वृत्तिविशेषशबलस्य तदुपहितचैतन्यस्य वा ज्ञानानन्दपदवाच्यत्वात्तत्प्रवृत्तिनिमित्तभेदेनापर्यायत्वात् । प्रवृत्तिनिमित्तभेदेऽपि व्यक्त्यभेदेन पर्यायत्वे प्रमेयाभिधेयादि-

पदानामपि पर्यायत्वप्रसङ्गात्। न चैवमानन्दपदलक्ष्यत्वादात्माऽनानन्दःस्यादिति वाच्यम्। क्षत्त्रिणः क्षत्त्रिपदलक्ष्यत्वेऽपि क्षत्त्रित्ववदनौपाधिकप्रीतिविषयतयाऽऽनन्दस्यैवात्मन आनन्दपदलक्ष्यत्वेनानन्दत्वानपायात्।

वास्तवसुखत्वजातेरभावेऽपि कल्पितजातिरेव सुखस्वरूपमित्यत्राह-कल्पितेति। कल्पितो भेदो यस्य सुखस्य तदाश्रयजातेरित्यर्थः। अनुपपत्तेश्चेति। चकारेण तत्कल्पनाऽप्यपार्था, अनुगतबुद्धेर्व्यक्तिविषयत्वेनैवोपपत्तेरिति सूचयति। तस्माद् व्यक्तेः स्वरूपमेव विशेष इति पक्षः परिशिष्यत इत्याह-तत इति। स्वरूपविशेष एवेतरावृत्तित्वे सति तस्येतरव्यावर्तक इत्याह-स एवेति। स्वरूपस्यैव स्वव्यावर्तकत्वे दृष्टान्तमाह-गोत्वादेरिवेति। आदिपदेन प्रमेयत्वादेः संग्रहः। न च गोत्वधर्मे गोत्वत्वैव तद्व्यावर्तिकेति वाच्यम्। गवितरावृत्तित्वे सति सकलगोवृत्तित्वलक्षणगोत्वताया गोतदितरज्ञानमन्तरेण दुर्ज्ञेयत्वेनान्योन्याश्रयतापत्तेरिति भावः। साधितसुखस्वरूपस्य पुरुषार्थत्वाय चैतन्याभेदमाह-तच्चेति। तदभेदेऽपि प्रमाणं नास्तीत्याशङ्क्याह-विज्ञानमिति। आत्मरूपसुखस्य दृश्यत्वायोगाच्च दृग्रूपत्वमित्याह-विज्ञानेति। ज्ञानानन्दयोरभेदे तत्पदयोः पर्यायत्वापत्त्या सहप्रयोगानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह-न चैवमिति। यथा द्रव्यात्मकघटस्याद्रव्याघटात्मकद्रव्यत्वघटत्वविशिष्टतया द्रव्यघटपदवाच्यताभेदभ्रमनिराशाय द्रव्यं घट इति सहप्रयोगः। तथा ज्ञानात्मकानन्दस्यैवाज्ञानाऽनान-

न्दात्मकप्रामाणिकवैषयिकवृत्तिविशेषविशिष्टतया ज्ञानानन्दपदवाच्यताभेदभ्रमनिरासाय च सहप्रयोगः । यथा वा दिश एकत्वेऽप्यौपाधिकभेदेन प्राचीप्रतीच्यादिपदवाच्यता । एवमेकस्याप्यात्मन उक्तविशेषोपाधिप्रयुक्तभेदेन ज्ञानानन्दाद्यपर्यायपदवाच्यतेत्यर्थः । प्रवृत्तिनिमित्तभेदेनैवापर्यायित्वमित्येतद्विपक्षे बाधकप्रदर्शनेनोपपादयति-प्रवृत्तीति । ननु निर्विशेषात्मन्यानन्दपदशक्तेरभावात्तल्लक्ष्यता वाच्या । तथा च गङ्गापदलक्ष्यस्यागङ्गात्ववदानन्दपदलक्ष्यस्याप्यनानन्दत्वं स्यादित्यत आह-न चैवमिति । सत्यज्ञानादिपदानां गङ्गादिपदवज्जहल्लक्षणाऽनभ्युपगमाद्वाच्यार्थे ऽनृतजडाद्यात्मकविशेषणपरित्यागेन सच्चिदानन्दादिविशेष्यमात्रलक्षणयाऽखण्डार्थेऽपि पर्य्यवसानाभ्युपगमादात्मा सदादिरूप एवेत्यभिप्रेत्याह-लक्षणेति ।

हेतोरप्रयोजकत्वादिति प्रकरणमुपसंहरति तस्मादिति ।

(आत्मनः सुखस्वरूपोपसंहारः ।) तस्मादनौपाधिकप्रीतिविषयो यच्चैतन्यं तदेव सुखम् । तच्च दुःखानुभवदशायामपि प्रतीयते इति न तदा प्रेमानुपपत्तिः । एतेन 'यदि चैतन्यमेव सुखलक्षणं, तदा चैतन्यस्य परेणाप्यभ्युपगमात्तदतिरिक्तस्य सिद्धांतेऽप्यभावाच्चैतन्यं सुखमिति नाममात्रं, नार्थविशेषः' इति प्रत्युक्तम् । आत्मातिरिक्तं सुखमितिवदतामप्यनौपाधिकप्रीतिविषयत्वमेव तल्लक्षणम् । आत्माऽपि चेता-

दृशः । कथं नात्मा सुखं, कथं वा न परमता-
द्विशेषः ।

न चैवं सुखोत्पादविनाशानुभवविरोधः ।
आत्मनस्तदभावाद्, "अहं सुखी"इति तस्यात्मध-
र्मत्वानुभवविरोधश्चेति वाच्यम् । तस्य सुखत्ववि-
शिष्टवृत्तिविषयत्वात् । 'अहं सुखी'इति च स्वरू-
पसुखस्याहमर्थान्तःकरणसम्बन्धित्वमनुभूयते ।
अनित्यस्य सुखस्याभ्युपगमे मोक्षशास्त्राध्ययन-
विरहप्रसङ्गात् । जन्यस्य तदानीमशरीरावस्थाया-
मसम्भवात् ।

ननु दुःखध्वंस एव मोक्ष इति चेन्न ।
मोक्षे आनन्दश्रुतिविरोधात् । वर्तमानदुःखस्य
स्वत एव विनाशात् । अवर्तमानदुःखध्वंसस्याका-
म्यमानत्वात् । न हि कश्चित् 'दुःखं मे भूत्वा विन
श्यतु'इति कामयते । तस्योपादेयत्वानुपपत्तेः ।
मुमुक्षानन्तरं दुःखप्रागभावविरहादपि दुःखास-
म्भावनयाऽतिदुष्करब्रह्मलोकादिभोगवैराग्यपूर्वकं
तद्ध्वंसोद्देशेन प्रवृत्त्ययोगात् । प्रागभावानामानं-
त्यात्कथमभाव इति चेत् तर्हि सुतरां मोक्षशास्त्रं
नारभ्येत । प्रागभावानामवश्यं दुःखजनकत्वात् ।
तेषां चासंख्येयत्वात् ॥

चैतन्यातिरेकेण सुखस्याभावे सांख्यमतान्न विशेष

इत्याशङ्कामपवदति-एतेनेति । एतच्छब्दार्थमाह-आत्मेति । सांख्यसंमतसुखस्यैवात्मनो भेदनिराकरणात्ततो महान्विशेष इत्यर्थः । सुखस्यात्मरूपत्वे तस्यानित्यत्व-गुणत्वानुभवविरोध इत्याशङ्क्याह-न चैवमिति । उत्पत्त्याद्यनुभवस्तावदन्यविषय इत्याह-तस्येति । अहं सुखीति सुखस्याहंकारसम्बन्धमात्रमनुभूयते । अहमसुखीतिवत्, न तु गुणत्वं तत्र । तदनुभवस्यौदासीन्यात् । सम्बन्धश्च सिद्धांतेऽप्यविरुद्ध इत्यभिप्रेत्याह-अहं सुखीति । सुखानित्यत्वमते किं मोक्षे सुखमेव प्रयोजकमुत दुःखध्वंसः ? । नाद्य इत्याह-अनित्यस्येति ।

द्वितीयं शङ्कते-नन्विति । "योऽश्नुते सर्वान् कामान् सच्चिदानन्दमात्रः स स्वराड् भवति" इत्यादिश्रुतिभिः परमानन्दप्राप्तेर्ज्ञानफलत्वाभिधानात् मैवमित्याह-न मोक्ष इति । किं वर्तमानध्वंसो मुमुक्ष्वभिलषित उतागामिदुःखविध्वंसः ? । उभयथाऽप्यनुपपत्तिरित्याह-वर्त्तमानेति । किं च किमेकैकजीवे दुःखप्राभावाः परिमिताः, उतापरिमिताः ? । आद्ये भाविदुःखध्वंसनिश्चयायोगात्तदुद्देशेन निःशङ्कप्रवृत्त्यनुपपत्तिरित्याह-मुमुक्षानन्तरमिति । अतिदुष्करत्वं वैराग्यविशेषणम् । द्वितीयं शङ्कते-प्रागभावानामिति । अस्मिन् पक्षे दुःखप्रागभावानां कदाप्यसमाप्तेर्न चरमदुःखध्वंसः संभवतीत्याह-तर्हीति ।

संख्यातोऽपरिमिताः स्वरूपतस्तु परिमिता एवेति शङ्कते-कथं चिदिति ।

कथं चित्परिमिताश्चेत् । न, मुमुक्षानन्तरं तत्सत्त्वनिर्णयः । विनापि तत्त्वज्ञानं मोक्ष-

प्रसङ्गाच्च । ननु मोक्षशास्त्राद्यन्यथानुपपत्त्यैव भावि दुःखं, तस्य ज्ञानैकनिवर्त्यत्वं च निश्चीयत इति चेन्न । तस्यान्यथैवोपपत्तेः । "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इत्यादिशास्त्रानुरोधेन तत्प्रतिबन्धकस्यैव ज्ञानान्निवृत्तिः । "तरति शोकमात्मवित्" इति फलवचनार्थो न तु त्वदभिमतदुःखनिवृत्तिः । अन्यथा फलद्वयकल्पनागौरवात् । विरोधिगुणमात्रनाश्यस्य दुःखस्य तत्त्वज्ञानापेक्षायोगाच्च । अस्ति चात्र स्वविषयसाक्षात्कारो दुःखस्य विरोधी गुणः । दुःखस्य स्वसत्ताकालीनप्रत्यक्षविषयत्वनियमात् । अत एव दुःखस्थितिकाले तत्त्वज्ञानासम्भवान्न तस्य तन्निवर्त्यत्वम् । न च दुःखविषयसाक्षात्कार एव सर्वविषयतया तत्त्वसाक्षात्कार इति वाच्यम् । एवमपि विरोधिगुणत्वेनैव तस्य नाशकत्वात् । "तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्, तथर्षीणां, तथा मनुष्याणाम्" इति योग्ययोगिसाधारणमुक्तिश्रुतिविरोधाच्च ।

तर्ह्यनादिकालमारभ्य क्षीयमाणानामेतावता कालेन परिसमाप्तिसम्भावितदुःखाभावेन चरमध्वंसस्याप्रयत्नलभ्यत्वसम्भावनोपपत्तेर्न निःशङ्कप्रवृत्तिरित्याह — न मुमुक्षेति । प्रागभावसमाप्तावप्यसमाप्तत्वभ्रान्त्या प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य तथापि तत्त्वज्ञानं व्यर्थमित्याह

विनापीति । मुमुक्षानन्तरं भाविदुःखाभावे तस्य ज्ञानै-कनिवर्त्यत्वाभावे च मोक्षशास्त्रमनर्थकं स्यादतो भावि-दुःखादिकमस्तीति निश्चयपूर्विका मुमुक्षुप्रवृत्तिरुपपद्यत इति चोदयति नन्विति । मोक्षशास्त्रस्य परमानन्द-प्रापकत्वेनान्यथोपपत्तेर्नैवमित्याह-न तस्येति । ननु तरति शोकमात्मविदिति दुःखध्वंसस्यैव ज्ञानाधी-नता श्रूयते इत्यत्राह-ब्रह्म वेदेति । आदिपदेन "तरत्य-विद्यां विततास्" इत्यादि गृह्यते । तत्प्रतिबन्धकस्येति अनर्थपारंपर्य्यप्रदर्शनेन स्वाभाविकब्रह्मभावतिरोधा-यकाज्ञानस्येत्यर्थः । कारणान्तरादपि शोकनिवृत्तेः सम्भववान्न तत्त्वज्ञानस्य तत्फलमित्याह-विरोधीति । तत्त्वज्ञानमेव विरोधिगुणतया निवर्तकमित्याशङ्क्याह-अस्ति चेति। दुःखस्थितिकाले तद्विषयसाक्षात्कारस्याव-श्यंभावित्वादेव तदा द्वितीयस्य तत्त्वज्ञानस्यायोगान्न तस्य निवर्तकमित्याशङ्क्याह-अत एवेति । तत्त्वज्ञा-नस्यैव दुःखविषयत्वे संभवति पृथग्दुःखज्ञानाभावात्त-त्त्वज्ञानमेव तन्निवर्त्तकमित्याशङ्क्याह-न च दुःखेति । "तमेव विदित्वा ऽतिमृत्युमेति" इत्यादिशास्त्रादात्म-मात्रज्ञानमेव तत्त्वज्ञानम्, तन्न दुःखविषयमिति भावः । अङ्गीकृत्याप्याह-एवमपीति । तथा च तत्त्वज्ञानं विनापि तन्नाशः स्यादित्यर्थः । ननु योगजधर्मसामर्थ्या-त्सार्वज्ञ्ये सति पुण्यपापदुःखप्रागभावादीनां परिच्छेद-सम्भवात्कायव्यूहपरिग्रहेण सर्वदुःखप्रागभावक्षये चर-मदुःखध्वंससिद्धिरिति चेन्न । एतस्य मतस्य श्रुतिस्मृति-बाह्यत्वात्तद्विरुद्धत्वाच्चेत्यभिप्रेत्याह-तद्यो य इति । तद् ब्रह्म देवानां मध्ये यो यः प्रत्यबुद्ध्यत स एव तद्

ब्रह्माभवत् । तथा ऋषीणां मध्ये, तथा मनुष्याणां च मध्ये यो यः प्रत्यबुद्ध्यत स एव तदभवदिति योगिनामयोगिनां चाज्ञानतिरोहितब्रह्मभावस्य तज्ज्ञानमात्रप्राप्यताभिधानविरोधादित्यर्थः ।

दुःखध्वंसस्यापुरुषार्थत्वादनित्यसुखस्य च मोक्षेऽसंभवान्नित्यमेव सुखं मुमुक्ष्वभिलषितमित्युपसंहरति तस्मादिति ।

तस्मान्न दुःखध्वंसार्थं मुमुक्षुप्रवृत्तिरिति नित्यमेव सुखम् । अत उत्पादविनाशानुभवोऽन्यविषयः । अत एव नासाधारण्यम् । वैषयिकसुखस्यात्मातिरिक्तस्याभावात् ।

सुखस्य नित्यत्वमुपसंहृत्य सुखविशेषाननुभवेन तद्धे दशङ्का ननन्वेवमात्मन्युदासीनदशायामिव विषयसंबन्धदशायामपि विशेषो नानुभूयेत । आत्मन एकरूपत्वात् । न च सुखाकारान्तःकरणवृत्तिस्तदा विशेष इति वाच्यम् । ज्ञेयातिशयं विना ज्ञानमात्रस्याविशेषत्वात् । अथ वृत्त्या सुखाभिव्यक्तिर्विशेष इति चेन्न । सुखस्यात्मनः स्वप्रकाशचैतन्यतया सदाभिव्यक्तत्वात् । इतरथा ऽन्यदापि तन्मात्रत्वात्सुखं न प्रकाशेत । न च वृत्त्या सुखावरणतिरोधानमिति वाच्यम् । सुखस्यानावृतत्वात् । तस्य प्रतीयमानत्वनियमात् । अन्यथा तन्मात्रचैतन्यमप्यावृतं स्यात् । तयोर्भेदो वा स्यात् । एकत्रैकदा विरुद्ध-

धर्मद्वयानुपपत्तेः ।

सुखनित्यत्वसाधनफलमाह-अत इति । अन्यविषय इति । अवच्छेदकवृत्तिविषय इत्यर्थः । आत्मातिरिक्तसुखाभावे कदाचित्सुखविशेषानुभवानुपपत्तिरिति शङ्कते-नन्वेवमिति । विषयदशायां स्वतो विशेषाभावेऽपि स्वविषयवृत्तेरहमाकारवृत्त्यपेक्षया विशेषो न स्यादित्याह-च येति । अदृष्टविशेषजन्यवृत्तौ सत्यामेवानन्दाभिव्यक्तेः कदाचिदभिव्यक्तिरेव तत्र विशेष इति शङ्कते-अथेति । सुखाभिव्यक्तेरप्यात्मस्वरूपतया सदातनत्वेन कादाचित्कत्वायोगादित्याह-न सुखस्येति । आत्मरूपसुखस्य स्वप्रकाशत्वानङ्गीकारे बाधकमाह-इतरथेति । तन्मात्रत्वात् स्वप्रकाशात्ममात्रत्वादात्मातिरिक्तप्रकाशस्याप्यभावादित्यर्थः । स्वप्रकाशरूपमपि सुखं पूर्वमावृतं वृत्तिविशेषे सत्यभिव्यज्यते इत्याशङ्क्याह-न च वृत्येति । सुखस्याभिव्यक्तसत्ताकत्वादाचरणायोगादिति हेत्वर्थः । विपक्षे दण्डमाह-अन्यथेति । चैतन्यस्यावृतत्वे तद्रूपात्मनि कदाचित्संशयादि स्यादित्यत आह-तयोरिति । चैतन्यसुखयोरित्यर्थः । आवरणानावरणरूपविरुद्धधर्मद्वयस्य धर्मिभेदं विनाऽनुपपत्तेरित्याह-एकत्रेति ॥ ८५ ॥

एकस्मिन्नपि शुक्तिशकले ज्ञातत्वाज्ञातत्वदर्शनान्न धर्मिभेदापेक्षेति शङ्कते नन्विति ।

नन्वावृतत्वानावृतत्वयोर्धर्मभेद एव प्रयोजको, न तु धर्मिभेदोऽपीति चेन्न । सुखैकरसे भवदभिमतात्मनि धर्मभेदे प्रमाणाभावात् । ज्ञा-

न्त्वादीनां वृत्तिप्रतिबिम्बितात्मधर्मत्वेन केवलात्मन्यसत्त्वात् । सुखाकारान्तःकरणवृत्तेरविद्यानिवर्त्तकत्वाभावाच्च । न च विषयसम्बन्धदशायां सुखविशेष एव नेति वाच्यम् । अनुभवविरोधात्, विषयानुपादानप्रसङ्गाच्च इति चेत् ।

(सुखात्मनोर्भेदशङ्कासमाधिः ।) तत्र किं सुखस्यावृतत्वाच्चैतन्याद् भेदः प्रतिपिपादयिषितः, किं वा चैतन्यस्यावरणमाहोस्वित्सुखस्यानावरणम् ? । न सर्वथापि । 'नास्ति' 'न प्रकाशत' इति व्यवहारयोग्यत्वं ह्यात्मन आवृतत्वं, तदभावोऽनावृतत्वम् । ततश्चैकस्मिन्नप्यानन्दो नास्ति, न प्रकाशते इति व्यवहारानुभवात् तद्योग्यत्वमस्तीत्यानन्दरूपेणावृतत्वम् । अहमर्थरूपं चैतन्यं नास्ति, न प्रकाशते इति व्यवहारानुभवाभावेन न तद्योग्यतेति चैतन्यरूपेणानावृतत्वम् । एकार्थकव्यवहारभेदश्च वाच्यभेदादुपपन्नः । तस्मादेकमेव निरंशं निरतिशयानन्दैकरसं चैतन्यमावृतमनावृतं चेत्युपपद्यते । उभयस्याप्यनुभवादविरोधाच्चेति ।

अज्ञानं चाज्ञानान्तःकरणाप्रत्यक्षधर्मावच्छिन्नचैतन्यातिरिक्तचैतन्यावरणस्वभावम् । उक्तेषु स्वसत्तायामज्ञानावरणकार्यस्य तत्सत्ताप्रकारकसंशयादेरभावात् ।

दृष्टान्तवैषम्येण परिहरति-न सुखैकरस इति । एकरसेऽप्यात्मन्यवास्तवा ज्ञानत्वादिधर्माः सन्तीत्याशङ्क्य तेषामप्यावरणपूर्वकवृत्तितादात्म्याध्यासद्वाराऽऽत्मधर्मत्वात्केवलात्मन्यावरणस्यैवायोगादित्यभिप्रेत्याह-ज्ञानत्वादीनामिति । अङ्गीकृत्याप्यावरणसुखाकारवृत्तेस्तन्निवर्त्तकत्वं दूषयति-सुखाकारेति । प्रामाणिकसाक्षात्कारस्यैव तन्निवर्तकत्वादिति भावः । कालविशेषे सुखविशेषानुभवो नास्तीत्याशङ्क्याह-न चेति । उक्तानुपपत्तिपरिहाराय पूर्वपक्ष्याशयं विकल्पयति-तत्र किमिति । चैतन्यानावृतत्वादिति शेषः । चैतन्यस्येति । आवृतत्वं सुखाभेदादित्यर्थः । सुखेति । अनावृतचैतन्यभेदादित्यर्थः । ज्ञानानन्दपदयोर्वाच्यभेदेनापर्य्यायत्वाभिधानात्तद्घटितचिदानन्दादिव्यवहारोऽपि भिद्यते । तथा चैकव्यवहारयोग्यस्यापीतरव्यवहारयोग्यत्वसंभवात्तदात्मकावरणानावरणयोरेकत्राप्युपपत्तेर्न कोऽपि पक्षः साधयितुं शक्यते इत्यभिप्रेत्याह-न सर्वथेति। एकस्मिन्नपीति । ज्ञानानन्दयोरभेदेऽपीत्यर्थः । अहमर्थरूपचैतन्यमिति । अहमर्थोऽहङ्कारो रूप्यते दृश्यतेऽनेनेति तत्प्रकाशरूपसाक्षिचैतन्यमित्यर्थः । उदासीनदशायामात्मनः सुखरूपेणावृतत्वं चिद्रूपेणानावृतत्वमिति सुखविशेषाननुभवादिरुपपद्यते इत्युपसंहरति-तस्मादिति । चन्दनादिविषयसंपर्कदशायां सुखाकारवृत्तेरावरणाभिभावकत्वं वक्तुमज्ञानस्य न कृत्स्नचैतन्यावरकत्वमित्याह-अज्ञानं चेति । धर्माद्यवच्छिन्नचैतन्यस्यावृतत्वात्प्रत्यक्षेत्युक्तम् । अज्ञानाद्यवच्छिन्नचैतन्येष्वावरणकल्पकस्य तत्कार्यस्याभावादिति । हेतुमाह-उक्तेष्विति । अज्ञा-

नादौ भावत्वादिप्रकारकसंशयादिभावेऽपि विद्यमान-त्वप्रकारकः स नास्तीत्याह-तत्स्वत्तेति ।

अज्ञानस्य कृत्स्नचैतन्यावरकत्वस्वभाव एव किं न स्यादित्यत आह-अनुभवेति ।

(सुखात्मनोरैक्येऽपि सुख-विशेषानुभवोपपादनम्)

अनुभवानुरोधित्वात्पदार्थ-स्वभावकल्पनायाः । ततश्च तत्तद्विषयसंबन्धोत्थ-तत्तद्वृत्तिकवलीकृतमानन्दं विहायैवाज्ञानमानन्द-मावृणोतीति तदा सुखविशेषानुभवः सङ्गच्छते । अयमेव वृत्तेरावरणाभिभवः । कारणकृतवृत्ति-विशेषतारतम्याच्चावरणाभिभवतारतम्यमिति वै-षयिकसुखतारतम्यं चोपपद्यते । अथ वा चि-न्मात्राश्रयादज्ञानादनादिचिदानन्दभेदाध्यासादज्ञानमानन्दमावृणोति, न चैतन्यमिति व्यवस्था । अन्तःकरणवृत्त्या च विषयजन्यया ऽऽनन्दस्य चैतन्याभेदापादनाद्विषयदशायां सुखविशेषानु-भवः । एतेनाविद्यावरणेनाप्यानन्दप्रकाशस्यानपा-यान्मुक्तिसंसारयोरविशेष एवानन्दप्रकाशः स्या-दिति मुक्त्यर्थिप्रवृत्तिर्न स्यादिति निरस्तम् । इदानीं स्फुरतोऽप्यानन्दस्य 'नास्ति' 'न प्रकाशते' इति व्यवहारयोग्यताप्रतियोगितया 'अस्ति' 'प्रकाशते' इति व्यवहारयोग्यत्वाभावेन वा नष्ट-स्वीयसुखवदाविद्यकभेदप्रतियोगितया वा पुरुषा-

न्तरसुखवदिच्छाविरोधितालक्षणतृप्तिरूपताभावात् । मुक्तौ तदभावेनेच्छाविरोधित्वादिदानीं मुक्त्यर्थिप्रवृत्त्युपपत्तेः । एतेन वन्हौ गुञ्जाद्यारोपेऽपि वन्ह्युचितदाहादिवदात्मानन्दप्रकाशेऽप्रकाशमानत्वारोपेऽपि तदुचितं कार्यं स्यादिति प्रत्युक्तम् ।

एवमज्ञानस्वभावे सति चन्दनादिविषयसंसर्गजनितवृत्तौ सत्यां तदवच्छिन्नसुखात्मकचैतन्यमनावृतं स्पष्टमनुभूयते इत्याह- ततश्चेति । वृत्तौ सत्यां तदवच्छिन्ने चैतन्ये आवरणसंबन्धो नेत्ययमेव वृत्ते र्निमित्तादावरणाभिभव इति वृद्धवचनार्थ इत्याह-अयमेवेति । ननु वृत्ते रावरणाभिभवमात्र एवोपक्षीणत्वात्कथं वैषयिकसुखे तारतम्यमित्यत आह-कारणेति । उद्भूतसत्त्ववृत्तेरेवावरणाभिभावकत्वात्सत्त्वोद्भवस्य चोद्भावकविषयतारतम्याधीनतरतमभूतत्वात्तदधीनसुखाभिव्यक्तितारतम्योपपत्तिरिति भावः । ज्ञानानन्दयोर्वास्तवाभेदेऽपि जीवेश्वरवत्कल्पितभेदेनावरणानावरणयोः संभवाच्चैतन्याभिव्यक्तावप्यानन्दानभिव्यक्तिर्घटते इत्याह-अथवेति । विषयभोगदशायां कथं तर्ह्यानन्दानुभव इत्यत आह-अन्तःकरणेति । स्वस्य स्वाकारवृत्तिद्वाराऽनावृतसाक्षिचैतन्याभेदे संविदभेदादापरोक्ष्यमित्यर्थः । सुखस्वरूपस्यावृतत्वेऽपि तत्स्वरूपभूतः प्रकाशोऽस्त्येव । तथापि तस्येदानीमपुरुषार्थत्ववन्मुक्तावप्यपुरुषार्थत्वं स्यादित्याशङ्क्याह-एतेनेति । एतच्छब्दार्थमेवाह-इदानीमिति । वस्तुतः स्वरूपतया स्फुरतोऽप्यानन्दस्याप्राप्तत्वभ्रान्त्या

तत्प्राप्तिकामनापूर्विका प्रवृत्तिरुपपद्यते इत्यर्थः । अप्राप्तत्वभ्रमे हेतुत्रयमाह-नास्तीत्यादि । आनन्दरूपत्वमिति कर्तृनिर्देशोऽध्याहर्त्तव्यः । हेतुद्वयेनाप्यप्राप्तप्रतीतावुदाहरणमाह-नष्टेति । तृतीयमपि हेतुं सोदाहरणमाह-आविद्यकेति । तदभावेनेति । अज्ञानभ्रान्त्यादेरभावेनेत्यर्थः । एतेनेति । स्पष्टोऽर्थः ।

आनन्दप्रकाशकार्यमापाद्यमानं षोढा विकल्पयति-किं तदिति ।

(आनन्दोचितकार्यैर्विकल्पनिश्चयपूर्वकं सुखरूपत्वेऽपुरुषार्थत्वशङ्कानिरसनम् ।)

किं तदुचितकार्य्यमविद्यानिवृत्तिः, उत नास्तीत्यादिव्यवहारविच्छेदः, किं वाऽहमनतिशयानन्द इति व्यवहारः, किं वा सुखेच्छया विषयान्वेषणम्, अथवाऽऽत्मनि प्रेम, किं वा तृप्तिः? । नाद्यद्वितीयौ । स्वरूपस्फुरणस्याविद्यातत्कार्याविरोधित्वात् । न तृतीयः । अविद्यावरणेन प्रतिबद्धत्वात् । न चतुर्थः । स्वरूपस्य नास्तीत्यादिव्यवहारयोग्यताप्रतियोगित्वेन पुत्रादेश्च सुखजनकत्वभ्रमेण तदुपपत्तेः । पञ्चमस्त्विष्यते । षष्ठे तूक्त एव परिहारः । दहनादेस्तु स्वरूपसत एव दाहहेतुत्वाद्वैषम्यम् ।

यत्तूक्तं सुखस्यात्मत्वेऽपुरुषार्थत्वप्रसङ्ग इति । तन्न । न तावदात्मस्वरूपं सुखमसुखं भवति । न च सुखमप्यात्मनोऽनन्यत्वादपुरुषार्थः ।

भेदस्य तत्समवायस्य वा सुखतत्साधनान्यतरान्तर्भूतस्याकाम्यतया पुरुषार्थत्वायोगात् । न चैवमात्मस्वरूपं सुखमपि कामनाविरहादपुरुषार्थः । "सदाऽहंभूयासम्"इति कामानाया एव स्वरूपसुखविषयत्वात् । न च "सुखं मे भूयात्"इति भेदादायुषि कामना दृश्यते इति वाच्यम् । कामनायाः सुखतत्साधनान्यतरभेदादिविषयत्वांशे बाधिततया सुखमात्रविषयत्वात् ।

साक्षिज्ञानस्याविद्यासाधकत्वात्तया तत्कार्य्यरूपेण नास्तीत्यादि व्यवहारेण चाविरोधान्नाद्यावित्याह-नाद्यद्वितीयाविति । अहमनतिशयानन्द इति व्यवहारो विपरीतव्यवहारयोग्यतालक्षणप्रतिबन्धान्न भवतीत्याह-न तृतीय इति । नित्यप्राप्तेऽपि सुखेऽप्राप्तत्वसाधनपारतन्त्र्यादिभ्रमात्तत्साधनगवेषणेत्याह-न चतुर्थेति । अहं भूयासमित्यात्मनि प्रेमास्त्येवेत्याह-पञ्चमस्त्विति । पूर्वोक्तहेतुत्रयाधीनाप्राप्तत्वभ्रमादेव तृप्तिर्नास्तीत्याह-षष्ठइति । वन्हाववह्नित्वारोपस्य तत्सत्ताप्रयुक्तकार्याप्रतिबन्धकत्वाद्वैषम्यमित्याह-दहनादेरिति ।

चोद्यान्तरं दूषयितुमनुवदति-यत्तूक्तमिति । किं सुखस्यात्मरूपत्वेऽसुखत्वापत्त्याऽपुरुषार्थत्वमुतात्मीयत्वाभावात् ? । नाद्यः । तस्यैव सुखत्वेन साधितत्वादित्यभिप्रेत्याह-न तावदिति । द्वितीयं दूषयति-न चेति । स्वतन्त्रकामनागोचरस्यैव पुरुषार्थत्वात्कामनायाश्च सुखतत्साधनान्यतरविषयत्वाद्भेदसमवाययोश्च तदन्य

तरत्वाभावादित्यर्थः । तर्ह्यात्माभिन्नसुखस्यापि कामनाऽभावादपुरुषार्थतेत्याशङ्क्याह-न चैवमिति । ननु सुखकामनाया भेदादिविषयत्वस्याप्यनुभवादात्मभिन्नमेव सुखं पुरुषार्थ इति चेन्न । तव मते भेदादेः सिद्धत्वेनानुपादेयत्वादकारणत्वाच्च कामनायास्तद्विषयत्वायोगात्तदनुभवो भ्रम इत्यभिप्रेत्याह-न च सुखमिति ।

कामनाया अयोग्यविषयत्वेनाप्यनुभवे निदर्शनमाह-अहमिति ।

"अहं स्वर्गी स्याम्"इति कामनाया इव "मम सुखं भूयात्"इत्यादिकामनाया अहमनुभवगोचरातिरिक्तात्मस्वरूपसुखविषयत्वाच्च । न च सुखमात्रस्य पुरुषार्थत्वे पुरुषान्तरसुखमपि तथा किं न स्यादिति वाच्यम् । सुखद्वयाभावात् । पुरुषान्तरीयत्वस्य चापुरुषार्थत्वात् । नन्वात्मा सुखरूप इत्यत्र न 'सुखत्वाश्रय'इति प्रतिज्ञार्थः । केवले आत्मनि तदभावात् । अत एव न सुखत्वविशिष्टाभिन्न इत्यर्थः । केवलस्य सुखस्य सुखत्वविशिष्टाभेदे केवलेऽपि तत्प्रसङ्गात् । नापि दुःखान्यत्वं साध्यं सिद्धसाधनत्वात् । नापि दुःखविरोधित्वम् । दुःखात्यन्ताभावत्वेनार्थान्तरत्वात्; इति चेन्न । निरवयवसुखपदवाच्याभेदस्य परमप्रेमास्पदताप्रयोजकरूपाभेदस्य वा साध्यत्वात् । न च बाधः । सुखव्यक्तेरात्मनश्च भेदमिथ्यात्व-

स्याप्यनेनैव सिद्धेः ॥

स्वर्गी स्यामिति कामनायास्तद्योग्याहमर्थविषयत्वानुभवत्वमित्यर्थः । किं चाहमर्थातिरिक्तसुखकामना न सिद्धान्तेऽपि विरुद्धा । आत्मरूपसुखस्य तद्भेदाङ्गीकारादित्याह-ममेति । सुखात्मसंबन्धस्यापुरुषार्थत्वेऽतिप्रसङ्गः स्यादित्याशङ्क्याह-न च सुखमात्रस्येति । किं पुरुषान्तरसुखं स्वरूपेण पुरुषार्थः स्यादित्युच्यते, किं वा पुरुषान्तरीयत्वाकारेण ? । आद्ये इष्टापत्तिरित्यभिप्रेत्याह-सुखद्वयेति । द्वितीयं दूषयति-पुरुषान्तरीयत्वेति । आत्मा सुखरूपः निरुपाधिकप्रेमगोचरत्वादित्यनुमाने प्रकारान्तरेण साध्यानुपपत्तिमाशङ्कते-नन्विति । केवलात्मनीति । निर्विशेषात्मनि सुखत्वधर्माभावादित्यर्थः । अत एव-केवलत्वादेवेत्यर्थः । सुखत्वविशिष्टाभेदेऽपि केवलः किं न स्यादित्याशङ्क्याह-केवलस्येति । विवक्षितसाध्येनोक्तदोष इत्याह-न निरवयवेति । निरवयवं यत् सुखपदवाच्यं तत्प्रतियोगिकभेदाभावस्येत्यर्थः । अत्र सिद्धान्ते सावयववृत्तेरपि सुखपदवाच्यत्वात्तद्भेदसाधने बाध इति निरवयवेत्युक्तम् । वस्तुतस्त्वेतद्विशेषणं विनापि बाधितसुखपदवाच्यांशं विहायाबाधितस्वरूपसुखभेदाभावमादाय साध्यं सिध्यति । तथा च न बाधपरिहाराय विशेषणं, किं तु सुखपदवाच्यवृत्तिभेदस्य साध्यव्यतिरेकस्यात्मनि सत्त्वेऽपि हेतुव्यतिरेकाभावात् तत्र व्यतिरेकव्यभिचारपरिहाराय । न च निरवयवसुखपदवाच्यसुखत्वभेदोऽप्यात्मन्यस्तीति व्यतिरेकव्यभिचारस्तदवस्थ इति वाच्यम् । वृत्तिविशेषानुगतात्मस्वरूपसुखस्यैव

सुखानुगतबुद्धिविषयतया सुखत्वरूपत्वेन तस्य तद्भेदाभावादिति द्रष्टव्यम् । साध्यान्तरमाह-परमेति । सुखसमवायित्वादेस्तत्प्रयोजकत्वस्य निरस्तत्वात्सुखमेव तत्प्रयोजकमिति तदभेद एव सिध्यतीति भावः । 'मम सुखम्' इत्यादिभेदप्रत्यक्षविरुद्धमनुमानमित्याशङ्क्याह-न चेति । सुखाहङ्कारभेदस्य मयाप्यङ्गीकारादित्यर्थः । हेत्वन्तरमाह-सुखव्यक्तेरिति । तर्कापोद्बलितानुमानस्यैव प्रत्यक्षबाधकत्वादित्यर्थः ॥

न केवलं प्रत्यक्षाविरोधः । किं तु तदपि तत्र मानमित्याह-तथेति ।

(आत्मनः सुखाभेदे सौषुप्तिकानुभवस्यापि प्रामाण्यनिरूपणम् ।

तथाऽऽत्मनः सुखत्वे "सुखमहमस्वाप्सम्" इति परामर्शकल्प्यसौषुप्तिकानुभवोऽपि मानम् । तथा हि-सर्वानुभवसिद्धस्तावदयं परामर्शः । स च सुखविषय एव । दुःखाभावस्य सुषुप्तौ सतोऽपि प्रतियोगिज्ञानाभावेनानुभवितुमशक्यत्वात् । अननुभूते च परामर्शायोगात् । ननूत्थितस्य स्वापकालीनदुःखाभावानुमितिरियं, न परामर्शो, न वा सुखविषय, इति चेन्न । प्रसिद्धपरामर्शतुल्यत्वात्सुखविषयत्वे बाधकाभावाच्च-असत्यपि बाधेऽन्यतोक्तेरन्यविषयत्वेऽतिप्रसङ्गात् । दुःखाभावानुमितिलिङ्गानिरूपणाच्च परामर्श एवायम् । न तावत्तत्कालीनदुःखवत्ताऽस्मरणं तत्कालीनदुः-

खाभावे लिङ्गम्। अनुभूते स्मृतिनियमाभावेनाप्रयोजकत्वात् । न च स्वसत्तायामवश्यानुभवस्य नियमेनास्मरणमभावव्याप्तमिति वाच्यम् । अनुभूतेऽपि सुखादौ कस्मिंश्चित्तदभावदर्शनात् । किं च तदा दुःखवत्तया या स्मृतिस्तदभावो हेतुः । तदा यद्‌ दुःखं तद्‌गोचरस्मृतिविरहो वा तदा यो दुःखवत्तया स्मृतिविरहः-स वा ?।

सौषुप्तिकदुःखाभावविषय एवायं परामर्श इत्याशङ्कयाह-स चेति । सुषुप्तौ दुःखस्मरणायोगेन तदभावानुभवाभावात्तत्परामर्शानुपपत्तेरिति। हेतुमाह-दुःखाभावस्येति । सुप्तौ सुखानुभवाङ्गीकारे तद्भङ्गप्रसङ्गात्, तदनुभवाभावे तत्परामर्शस्याप्यनुपपत्तेः "सुखमस्वाप्सम्" इत्युत्थितस्य दुःखाभावानुमितिरेवेति शङ्कते-नन्विति । अनित्यज्ञानोपरमरूपसुषुप्तेः नित्येन सुखानुभवेन विरोधाभावात्तदधीनसुखपरामर्श एवायमित्यभिप्रेत्याह-न प्रसिद्धेति। सुखविषयत्वेन संमतपरामर्शतुल्यत्वादित्यर्थः। सुप्तौ सुखस्याभावात्कथं तद्विषयत्वमस्येत्याशङ्क्याऽनित्यसुखाभावेऽपि नित्यसुखविषयत्वोपपत्तेरित्याह-सुखविषयत्व इति । अनुमितिकरणस्यापि निर्वक्तुमशक्यत्वात्परिशेषादयं परामर्श इत्याह-दुःखाभावेति । "अहं सुषुप्तिकाले दुःखरहितः तत्कालीनदुःखवत्तया स्मरणरहितत्वात्सुख्यहमिव"इत्यादि लिङ्गमस्तीत्याशङ्क्याह-न तावदिति। कदाचिदनुभूतस्य विद्यमानस्यापि घटादेरस्मर्यमाणत्वान्नास्मरणं प्रमेयाभावव्याप्तमित्यर्थः । ननु दुःखस्य ज्ञायमानसत्ताकतया घटादिविल-

क्षणत्वात्तदस्मरणं तदभावमन्तरेणानुपपन्नमिति चेन्न । चिरातीतसुखादेस्तत्कालीनतया स्मरणाभावेऽपि तद्वा सत्त्वादित्याह-न च स्वसत्तायामिति ।

किं च तत्कालीनत्वं स्मरणस्य विशेषणमुत दुःखस्य किं वा स्मरणविरहस्येति विकल्पयति किं चेति ॥

प्रथमद्वितीययोः प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या हेत्वसिद्धि-माह-न प्रथमाविति ।

प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या हेत्वसिद्धिः । न प्रथमौ । सुषुप्तिकालीनदुःखतद्गोचरस्मृत्योरसत्त्वेन तद्विरहासिद्धेर्व्यधिकरणतद्विरहयोरलिङ्गाच्च । नापि तृतीयः । दुःखवत्यात्मनि व्यभिचारात् । दुःखानुभवकाले तत्स्मृतिविरहसत्त्वात् । स्वापकालीनतया स्मृतिविरहस्येदानीमवगन्तुमशक्यत्वाच्च । न च तदापि सुषुप्तिकालीनदुःखाभावोऽस्तीति न व्यभिचार इति वाच्यम् । सुषुप्तिकालीनदुःखस्याभावात् । तत्कालीनत्वेन दुःखाभावस्य पूर्वमज्ञानात् । न चैवं प्रातःकालीनतया चत्वरादौ कथं गजाद्यभावानुमितिरिति वाच्यम् । क्वचिद् गजविरोधिपदार्थवत्तया स्मरणात् । क्वचित्प्रतियोगिनो देशान्तरसम्बन्धित्वज्ञाने । तदुभयाभावे तु अभावस्मरणं क्वाचित् । संभवति हि पूर्वमप्यालोकविशिष्टे देशे योग्यानुपलब्ध्या अभा-

वानुभवः प्रतियोगिज्ञानमप्यभावज्ञानबलात्क-ल्प्यम् । लिङ्गज्ञानव्याप्तिज्ञानपरामर्शानां कल्प-नातोऽभावज्ञानकल्पन एव लाघवात् ॥

नन्वेकस्य सुषुप्तिकालेऽपरस्य दुःखतत्स्मरणयोः संभवान्न तदभावोऽसिद्ध इत्यत आह-व्यधिकरणेति । स्वदुःखे सत्यपि परकीयदुःखतत्स्मरणयोर्विरहस्यापि सत्त्वेन व्यभिचारादित्यर्थः । स्वापकालीनो यो दुःखस्मृतिविरहः तस्य दुःखानुभवकालेऽपि सत्त्वाद् व्यभिचारेण दूषयति-नापीति । स्वापकाले दुःखविरहवत्स्मृतिविरहोऽपि दुर्विज्ञेयत्वादसिद्ध इत्याह स्वापेति । यदुक्तं 'दुःखवत्यात्मनि व्यभिचारादिति, तत्परिहारमाशङ्क्याह-न च तदापीति । किं तदापि सुषुप्तिकालीनं यद् दुःखं तदभावोऽस्तीत्युच्यते, किं वा सुषुप्तिकालीनो यो दुखाभावः सोऽस्तीति ?। नोभयथापीत्याह-सुषुप्तीति । पूर्वमज्ञानादिति । तथा च साध्याप्रसिद्धिरिति भावः । अस्मर्यमाणस्याभावानुमापकत्वे प्रसिद्धाभावोऽपि न सिद्ध्येदिति शङ्कां निराकरोति-न चैवमिति । गजावस्थानविरोधिनी गवादिसंकुलता स्मर्यमाणा तदभावानुमापिकेत्याह-क्वचिदिति । तदभावे गजस्यान्यत्र सत्त्वं स्मर्यमाणं चत्वरे तदभावानुमापकमित्याह-क्वचित्प्रतियोगिन इति । उभयस्याप्यनुमापकस्याभावे का गतिस्तत्राह-तदुभयेति । ननु प्रातश्चत्वरं प्रविष्टेनापि तदभावाननुभवात्कथं सायं तत्स्मृतिरित्याशङ्क्य सामग्रीसत्त्वात्तदभावो ऽनुभूत एवेत्याह-संभवति हीति । तदा गजस्मरणाभावात्कथं तदभावोपलब्धिसामग्रीत्याशङ्क्य

तदपि कार्यबलात्कल्प्यमित्याह-प्रतियोगीति । अननु-
भूयमानज्ञानकल्पनमेव दोष इत्याशङ्क्यानुमानपक्षेऽननु
भूयमानबहुकल्पनमस्तीत्याह-लिङ्गज्ञानेति ॥

किं चानुमानपक्षे स्मरणाभावेनानुभवाभावमनु-
माय तेन गजाभावोऽनुमातव्यः । तत्रापि नानुपलम्भ-
मात्रं प्रमेयाभावे लिङ्गव्यभिचारात् । किं तु योग्यत्वे
सति । योग्यत्वं च प्रतियोगितद्व्याप्येतरतदुपलम्भकस-
मवधानम् । तथा च गजत्वादिविशेषणज्ञानस्यापि तदु-
पलम्भकत्वात्तदपि प्रातरत्वया कल्प्यम् । तथा च प्रति
योगिज्ञानं दुर्वारमित्याह-त्वयापीति ।

अनुमानपक्षे प्रत्यक्षानुभवाभावानुमानपूर्वकं गजाभावानुमानम् ।

त्वयाऽप्यननुभूयमानविशेषणज्ञानस्य पूर्वं कल्प्यत्वात् ।
अन्यथा प्रतियोगितद्व्याप्येतरविशेषणज्ञानाभा-
वेनानुमाने लिङ्गाभावात । अत एव क्वचित्त-
त्तुल्यवत्तया ज्ञायमानेऽपि गृहादौ पिपीलिका-
द्यभावसंशयो दृश्यते । अनुमाननियमपक्षे तन्न
स्यात् । तत्रापि तल्लिङ्गनिश्चयसंभवात् । न
चानुभूते प्राणिधनादौ नियमेन स्मर्यमाणत्व-
मपि लिङ्गविशेषणं पिपीलिकादेस्तदभावात्तत्र
संशय इति वाच्यम् । देवदत्तादेरपि तदज्ञानद-
शायामभावज्ञानदर्शनात् । तत्र च स्मरणकल्पना-
यामन्यत्रापि तदस्तु । किं च देवदत्तगोचरप्रत्य-
क्षप्रागभावविरहाद्वा सामग्र्यन्तरप्रतिबन्धाद्वा वि-

द्यमानेऽपि तदननुभवसंभवादप्रयोजकमनुमानम् । स्वीक्रियते खलु त्वया प्रागभावेतरकारणसत्त्वेऽपि तद्विरहात्कार्योत्पत्त्यभावः ॥

यत्रास्मदुक्तलिङ्गद्वयं नास्ति । नापि पूर्वानुभवः । तत्राभावनिश्चयोऽपि न नेतव्य इति व्यतिरेकमाह-अत एवेति । तत्तुल्यवत्तयेति । पिपीलिकादितुल्यतुषादिमत्तयेत्यर्थः । प्रातश्चत्वरे गजाभावनिश्चयस्यानुमितित्वनियमपक्षे पिपीलिकाद्यभावसंशयो न स्यात् । तत्तुल्यवत्तया स्मर्यमाणत्वे सति तद्वृत्तयाऽस्मर्यमाणत्वलिङ्गस्यात्रापि सत्त्वादित्याह-अनुमानेति । ननु चित्तसमाधाने सत्यनुभूतस्य स्मरणयोग्यत्वमप्युक्तलिङ्गविशेषणं पिपीलिकादेश्चैतदभावान्न तदभावनिश्चय इति चेन्न । उक्तविशेषणविशिष्टलिङ्गाप्रतिसन्धानेऽपि झटिति कालान्तराभावनिश्चयदर्शनादित्याह-न चानुभूत इति । देवदत्ताभावस्य स्मर्यमाणत्वे गजाद्यभावेऽपि तथैव स्यादित्याह-तत्र चेति । परमते कुत्राप्यभावानुमानं न संभवतीत्याह-किं चेति । अधिकरणे प्रतियोगिसत्त्वविरोध्येवानुपलम्भोऽभावानुमापकः । न चात्रानुपलम्भस्य तद्विरोधित्वम् । प्रतियोगिसत्त्वेऽप्युपलम्भप्रागभावाभावात्सामग्र्यन्तरप्रतिबन्धाद्वाऽनुपलम्भोपपत्तेरिति भावः । तत्र प्रागभावाभावेन कार्यासंभवमाह-स्वीक्रियत इति । प्रागभावाभावादेवोत्पन्नस्य पुनरनुत्पत्त्यङ्गीकारादित्यर्थः ॥

सामग्र्यन्तरप्रतिबन्धादनुपलब्धावुदाहरणमाह-तुरगादाविति ।

अनुपलब्धौ सामग्र्येः तुरगादौ वेगेन गच्छतः पत्रप्रतिबन्धकत्वम् । सत्त्वादिस्मृतिमतो धर्मीन्द्रियसन्निकर्षे समानेऽपि कस्यचित् ज्ञानं कस्य चिन्नेति । एकेन्द्रियग्राह्याणामपि कस्य चित्सामग्र्या कस्य चित्प्रतिबन्धश्च । अनुभवेऽपि प्रमुष्टतत्ताकस्मृतिवदितरस्मरणोपपत्तेश्चाप्रयोजकम् । तस्मादुक्तलिङ्गद्वयाभावे स्मरणमभावस्य । अन्यथा संशय एव । यदि च प्रागभावोऽपि न कारणम् संशयनियमोऽप्यदृष्टादेव, अर्थे च स्मर्यमाणत्वनियमस्तर्हि "देवदत्तः प्रातःकालीने सर्वतोऽवलोकिते गृहे वर्त्तमानाभावप्रतियोगी तदानीं गेहनिष्ठतत्तुल्यस्मरणसमानकालीनस्मरणाविषयत्वे सति विषयविशेषत्वात्, संप्रतिपन्नवत्" इत्यस्तु ।

कस्य चिदिति । वृक्षविशेषस्येत्यर्थः । एकेन्द्रियग्राह्येष्वपि कस्य चित् ज्ञानसामग्र्या कस्य चित् ज्ञानं प्रतिबध्यते, किमु वक्तव्यं भिन्नेन्द्रियग्राह्येष्वित्यभिप्रेत्याह-एकेन्द्रियेति । एवमस्मरणमप्यनुपलम्भे न लिङ्गमित्याह अनुभवेऽपीति । तद्विरुद्धदार्यवत्तया स्मर्यमाणत्वादिलिङ्गद्वयाभावेऽप्यभावनिश्चयः स्मृतिरेव । तस्या अप्यभावे संशय एवेत्युपसंहरति-तस्मादिति । प्रातर्गजाद्यभावस्यानुमेयत्वेऽपि न सौषुप्तिकदुःखाभावस्य तदिति वक्तुं पूर्वोक्ताप्रयोजकत्वबीजाभावमङ्गीकरोति-यदि चेति । पिपीलिकादिसंशयनियम इत्यर्थः । अर्थे चेति । अनुभूत इति शेषः । देवदत्तः प्रातःकालीनेऽव-

लोकिते गृहे सर्वत्र वर्तमानाभावप्रतियोगी प्रातःकालीनगेहनिष्ठा देवदत्ततुल्या ये स्तम्भादयस्तत्स्मरणैककालस्मरणाविषयत्वे समुपेक्षणीयविषयातिरिक्तत्वात् बाह्यवृक्षवदित्यनुमानवाक्यार्थः । समयान्तरे देवदत्तस्य गृहे सत्त्वेन बाधपरिहाराय प्रातःकालीन इति विशेषणम् । गृहैकदेशे देवदत्तसत्त्वेऽपि तन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वसम्भवेनार्थान्तरतावारणाय सर्वत इति । सर्वत्र इत्यर्थः । अनवलोकितगृहे देवदत्तस्य सर्वत्र बाधपरिहारायावलोकित इति । गेहनिष्ठोपेक्षणीयविषयेषु व्यभिचारवारणाय विशेषत्वादिति । स्तम्भादौ व्यभिचारवारणाय स्मरणाविषयत्वे सतीति । अनुमानकाले देवदत्तस्यापि स्मर्यमाणत्वादसिद्धिवारणाय गेहनिष्ठतत्तुल्यस्मरणकालीनेत्युक्तम् । गेहपदं च सर्वतोऽवलोकितगेहपरम् । तथा च गेहनिष्ठेऽपि गेहानवलोकनप्रयुक्तस्मरणादिविषये न व्यभिचारः । समयान्तरे गेहनिष्ठस्तम्भादिभिः सह स्मर्यमाणत्वादसिद्धिवारणाय तदानीमित्युक्तम् ॥

स्वापकालीनदुःखाभावे पूर्वोक्तलिङ्गद्वयमिदञ्च नास्तीत्याह-न चेति ।

सुषुप्तौ दुःखाभावे पूर्वोक्तहेतुद्वय- न च प्रकृते सुषुप्तिस्थापनपूर्वकोच्यमानखण्डनम् । कालीनदुःखविरोधि

स्मरणमस्ति न वा दुःखं सुषुप्तिकालीनात्मनिष्ठप्रतियोगि अन्यत्रवर्तमानत्वादित्यनुमानम् । तदभावस्य तत्र सत्त्वेऽपि सकलदुःखाभावस्य तद्वृतित्वासिद्धेः । "सुखमहमस्वाप्सम्" इति ज्ञानस्य सकलदुःखाभावविषयकत्वस्यैव वक्तव्यत्वात् ।

एकदुःखवति दुःखाभावे सुखारोपादर्शनात् । नापि स्मरणं पूर्वं तदनुभवाभावात् । कालविशेषनिष्ठसकलज्ञानाभावज्ञानं विना सुषुप्तित्वज्ञानासंभवाच्च । न हि पूर्वकालस्य सकलज्ञानाभाववत्त्वं केन चिदनुभवं विना ज्ञातुं शक्यते । न च सकलज्ञानाभावादेः किञ्चिल्लिङ्गादिकमस्ति । उदासीनपदार्थज्ञानानां नियमेन स्मरणाजनकानामभावस्यानुमातुमशक्यत्वात् । व्यवहाराभावस्य ज्ञानाभावानियतत्वात् । तस्यापि दुर्ग्रहत्वात् । करणव्यापाराभावस्य प्रागसिद्धेः दुःखाभावत्वेन दुःखाभावोपस्थितौ वा तत्सुखारोपासंभवेन सुखाकारपरामर्शो न स्यात् । अस्ति च दुःखाभावस्य सुखविरुद्धत्वज्ञानवतामपि तदाकारपरामर्शः ।

दुःखविरोधीत्युपलक्षणं दुःखतुल्यविषयकस्मरणमपि । नास्तीति नेदमप्यनुमानमित्यर्थः । प्रतियोगिनोऽन्यत्र वर्तमानत्वलिङ्गं दूषयति—नवेति । दुःखम्-अन्यकालीनं दुःखमित्यर्थः । सुषुप्तौ दुःखसत्त्वेऽपि कालान्तरीयदुःखाभावस्यापि संभवान्नानेन सकलदुःखाभावसिद्धिरित्याहतदभावस्येति । माऽस्तु सकलदुःखाभावसिद्धिरित्यत आह-सुखमहमिति । एतस्यानुमितत्वायोगेन स्मृतित्वेऽपि दुःखाभावविषयतया तत्स्मृतित्वमेव किन्न स्यादित्यत आह नापीति । स्वापे दुःखाभावानुभवायोगेन तत्स्मरणस्याप्ययोगादित्यर्थः । सुषुप्तिकालीनोऽहं सकलदुःखरहित इति

पक्षविशेषणमपि दुर्ग्रहमित्याह-कालविशेष इति । सक-लज्ञानाभावः प्रत्यक्षेणैव ज्ञायत इत्याशङ्क्य तस्य वर्तमा-नमात्रग्राहकत्वान्नैवमित्याह-न हीति । अनुभवं विनेति । नित्यसाक्षिरूपानुभवं विनेत्यर्थः । अस्तु तर्हि लिङ्गेन तद-वगमस्तत्राह-न चेति । किं स्मरणाभावो ज्ञानाभावे लिङ्ग-मुत व्यवहाराभावः, किं वा सामग्र्यभावः? । नाद्यः । उपे-क्ष्यज्ञानाभावासिद्धेरित्याह-उदासीनेति । न द्वितीयः । मौनिनां व्यवहाराभावेऽपि ज्ञानसत्त्वादित्यभिप्रेत्याह-व्यवहारेति । स्वापे व्यवहाराभावज्ञानायोगादपि न तल्लिङ्गमित्याह-तस्यापीति । तृतीये सामग्र्यभावः किं कार्याभावगम्य उत करणव्यापाराभावगम्यः? । नाद्यः । परस्पराश्रयात् । अत एव न द्वितीय इत्याह-करणेति । दुःखाभावानुमितिमङ्गीकृत्यापि तस्याः सुखाकारत्वम-नुपपन्नमित्याह-दुःखाभावेति । दुःखाभावसुखयोरितरे-तरानात्मत्वाज्ज्ञानदशायामेवायमारोप इत्याशङ्क्याह-अस्ति चेति । किं च येन रूपेणाधिष्ठानप्रतीतिः, तत्स-मानाधिकरणस्यैवारोप्ये प्रतीतिनियमात् दुःखाभावः सुखमित्येवारोपः स्यादित्याह-भवन्नपीति ।

भवन्नपि वा सुखारोपो दुःखाभावः सुख-मित्येव स्यात् । एतेन सुषुप्तित्वलिङ्गेन दुःखा-भावानुमानं प्रत्युक्तम् । निखिलविशेषविज्ञान-विरहलक्षणसुषुप्तित्वस्य ग्रहीतुमशक्यत्वादित्यु-क्तत्वात् । व्याप्तिलिङ्गादिप्रतिसन्धानं विनापि वर्णितपरामर्शदर्शनाच्च । अत एव पूर्वदिने स्वप्ने चानुभूतजन्यसुखविषयो भवत्विति प्रत्युक्तम् ।

'सुखमहमस्वाप्सम्, न किञ्चिदवेदिषम्' इति स्वापकालीनत्वनिखिलविषयाज्ञानकालीनत्वयोरपि परामृश्यमानत्वात् तच्च सुखजन्यं न भवति, तदा तत्कारणाभावात् । अजन्ये चात्मधर्मे सुखे प्रमाणाभावादात्मैव तत्सुखम् । कथं तर्हि निर्दुःखमहमस्वाप्समिति परामर्श इति चेत् नायं परामर्शः । तद्धेत्वनुभवाभावादित्युक्तम् । किं तु सुप्तावहं निर्दुःखमासं परामर्शजनकसंस्कारकारणानन्दाभिव्यक्तिरूपत्वात् । परामृश्यमानसुखकालीनजाग्रत्कालीनोऽहमित्येवानुभूयत इति । स चात्मा स्वप्रकाशः । "आत्मैवास्य ज्योतिः । अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिः" इति श्रुतेः । एवकारेण स्वयमित्यनेन चात्मव्यवहारानुकूलज्योतिषः प्रकाशस्यान्यात्मत्वव्यावर्तनात् ।

सुषुप्त्यवस्था दुःखरहिता सुषुप्तित्वाद्व्यतिरेकेण जाग्रद्वदित्यनुमानं दूषयति—एतेनेति । अनुपलब्धिविरुद्धं चेदमनुमानमित्याह-स्वाप्तीति । नन्वस्य परामर्शस्य सुखविषयत्वेऽपि न स्वापकालीनसुखसिद्धिः । तदितरकालीनसुखविषयत्वादस्येत्यत आह-अत एवेति । अतःशब्दार्थमाह-सुखमहमिति । ननु स्वापकालीनं सुखं परामृश्यमानमात्मभिन्नमेवेत्याशङ्क्य तत्किं जन्यमुताजन्यम्? उभयथाप्यनुपपत्तिरित्याह-तच्चेति । स्वापे दुःखाभावानुभवाभावे कथं तत्परामर्श इति शङ्कते-कथं तर्हीति । यद्यप्यन्तःकरणतद्वृत्तिविशेषतदभावानां केवलसाक्षि-

वेद्यत्वेन दुःखाभावस्यापि स्वापेऽनुभवान्न तत्परामर्शानुपपत्तिः । न च तदा प्रतियोगिज्ञानाभावात्कथं तदभावानुभव इति वाच्यम् । नित्यानुभवस्य तदनपेक्षत्वात् । इतरथा धाराकाले तदितरज्ञानाभावानुभवायोगात् । तथापि तदनुभवाभावमङ्गीकृत्य परिहारान्तरमाह-नायमिति । असौ तर्हि को वानुभव इत्याशंक्यानुमितिरेवेत्याह—किं त्विति । सर्वविषयाभावरूपाज्ञानस्य सुषुप्तेः साक्षिसिद्धत्वान्न पक्षविशेषणासिद्धिः । सुखपरामर्शो हेतौ परामर्शशब्दार्थः । आनन्दाभिव्यक्तिरूपत्वादित्युक्ते दुःखकालीनात्मनि व्यभिचारः । तन्निवारणाय परामर्शेति । सुषुप्तावानन्दरूपात्मनो ऽनुभूयमानत्वे वेद्यतयाऽनात्मत्वप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह- स चेति । नन्वत्रात्मनो ज्योतिष्ट्वमेवोच्यते न तु ज्योतिरन्तराविषयत्वमित्यत आह—एवकारेणेति । ज्योतिष इत्यस्य व्याख्या प्रकाशस्येति ।

एवकारादेर्द्रष्ट्रन्तरव्यावर्तकत्वान्नात्मनः स्वव्यवहारानुकूलप्रकाशात्मत्वसिद्धिरिति शङ्कते-नन्विति ।

ननु घटादिज्ञानवदात्मज्ञानेऽपि विषयातिरिक्तकर्तृकारकत्वशङ्कौ तदेव वार्यते न तु ज्योतिरन्तरमिति चेन्न । ज्योतिष एव विशेष्यत्वात् । मुख्ये संभवत्युपचारस्यान्याय्यत्वाच्च । लाघवेन चैतन्यमात्रस्यैव लक्ष्यत्वाच्च ।

(नवीनमतम्) अत्राह-नवीनः । अत्र नात्मस्वप्रकाशत्वमुच्यते । आदित्यादिज्ञानसाधनानामभावे किं ज्ञानसाधनं जीवस्येतिपृष्टे आत्मैवेत्युक्तम् ।

आत्मा च परमात्मैव । स्वप्नेन शरीरमभिप्रहत्या-सुप्तः सुप्तानभिचाकशीतीति तल्लिङ्गात् । द्युभ्वाद्यधिकरणन्यायेनात्मशब्दस्य परमात्मनि मुख्यत्वाच्च । अस्यायं पुरुषः स्वयं ज्योतिरित्युपसंहरेऽप्यस्येत्यनुषङ्गेणायमीश्वरोऽस्य जीवस्य स्वयमेव ज्योतिर्ज्ञानहेतुरित्येवं परः । ज्ञानसाधनप्रायपाठात् । आत्मैवास्य ज्योतिरिति ज्योतिरात्मनोर्भेदनिर्देशाच्चेति । तन्न । तथा सति एवेति स्वयमिति च श्रुतिद्वयविरोधात् ।

द्रष्टुः श्रवणे तस्यान्यत्वं व्यावर्त्येत । न च स श्रूयते । ज्योतिष एव विशेष्यतया श्रवणादित्याह-नेति । मुख्यवृत्त्याऽश्रवणेऽपि जघन्यवृत्त्या श्रूयत इत्यत आह-मुख्य इति । तेजोवाचिनो ज्योतिःशब्दस्य सिद्धान्तेऽपि ज्ञाने लक्षणैवेत्याशङ्क्य तत्कर्तृलक्षणातस्तन्मात्रलक्षणैव लघीयसीत्याह-लाघवेनेति । ज्योतिःपदस्य चैतन्यकर्तृपरत्वाभावेऽपि न तत्परत्वं प्रश्नप्रायपाठाभ्यां ज्ञानसाधनपरत्वस्यैव वक्तव्यत्वादित्यर्वाचीनमतमनुवदति- अत्राहेति । आदित्यादीति । अस्तमिते आदित्ये याज्ञवल्क्यः । चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ शान्तायां वाचि किं ज्योतिरेवायं पुरुष इति याज्ञवल्क्यं प्रति जनकेन पृष्टे इत्यर्थः । ज्ञानाश्रयस्य जीवस्य कथमादित्यादिवत् ज्ञानसाधनत्वमित्यत आह-आत्मा चेति । आत्मशब्देन कथमीश्वरपरिग्रह इत्यत आह-स्वप्नेनेति । असुप्त एव सुप्तानभिचाकशीति । सर्वज्ञः

पश्यतीत्युक्तत्वादिपरमात्मलिङ्गस्यैवोत्तरश्रवणादित्यर्थः । यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः तमेवैकं जानथात्मानमिति श्रुतावात्मशब्दः परमात्मनि मुख्य इति "द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात्" अ० १ पा० ३ अधि० १ ब्र० सू० १ इत्यधिकरणे निर्णीतत्वात्, अत्रापि स एवात्मशब्दार्थः । तथा च ज्ञानसाधनमेव ज्योतिःपदार्थ इत्याह-द्युभ्वादीति । नन्वत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिरित्युत्तरवाक्ये प्रत्यक्षसिद्धजीवस्य श्रवणात्तद्विरुद्धः परमात्मपरिग्रह इत्यत आह-अत्रायमिति । "आदित्येनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते, चन्द्रमसैवायं ज्योतिषास्ते" इत्यादिना ज्ञानसाधनेषु ज्योतिःशब्दश्रवणादात्मैवेत्यत्रापि स एव तदर्थ इत्याह-ज्ञानसाधनेति । इदं शब्दार्थस्य तमसो ज्योतिःशब्दार्थस्य ज्ञानस्य च श्रुत्या भेदनिर्देशान्न तयोरभेद इत्याह-आत्मैवेति । परमात्मा जीवज्ञानसाधनमित्यर्थपरत्वकल्पनायामेवकारादिवैयर्थ्यप्रसङ्ग इति दूषयति-तन्नेति ॥

किमनयोरयोगव्यवच्छेदकत्वं उतान्ययोगव्यवच्छेदकत्वम् ? । उभयथाऽप्यसंभव इत्याह-नह्येते इति ।

(एवस्वयंश्रुत्योरयोगान्ययोगव्यवच्छेदकत्वासम्भवः ।)

न ह्येते श्रुती ईश्वरस्यायोगं व्यवच्छिन्त्तः । निखिलजगन्निर्मातुस्तस्य जैवज्ञानेऽयोगशङ्काभावात् । नाप्यन्ययोगं, स्वप्नेऽपि मनःप्रभृतीनां विज्ञानसाधनानां भूयसां सत्त्वात् ।

बाह्यार्थविशेष्यप्रमारूपस्वप्नज्ञानस्य मनःकरणत्वायोगात् । ईश्वरस्यैव करणत्वे ईश्वराख्यप्रमाणान्तरप्रसङ्गाच्च । मनःपदसाधारणसहकारितया बाह्यप्रमां जनयेत् तस्य प्रमाणान्तरत्वनियमात् । ईश्वरस्य साधारणत्वे वा तदतिरिक्तासाधारणकारणाभावात्स्वप्नप्रमाऽयोगात् । अस्त्वीश्वरस्यापि प्रमाणत्वमिति चेन्न । धर्मिग्राहकस्मृत्या सर्वोपादानकर्त्रात्मना स्थितस्य करणत्वायोगात् । ज्ञानसाधनप्रायपाठाभावाच्च ।

तथा हि—नित्यज्ञानस्य करणानपेक्षणादुपक्रमेऽपि व्यवहारनिमित्तप्रकाशविषय एव प्रश्नः । ज्योतिषास्ते पल्ययत इत्याद्युत्तरे तथैव दर्शनात् । न त्वमुकेन जानातीत्युत्तरमस्ति ॥

ननु मनसो बहिरस्वातन्त्र्यात्स्वप्ने कारणान्तरस्योपरमाद्बाह्यार्थविशेष्यकज्ञाने परमात्मैव कारणमित्यन्ययोगव्यवच्छेदेनार्थवत्त्वमित्यत आह-बाह्यार्थेति । तत्र हेतुमाह-मन इति । यन्मानानपेक्षप्रमां यदसाधारणकारणसहकारितया मनो जनयति । ततस्तन्मानान्तरमिति नियमादीश्वरस्यापि प्रत्यक्षाद्यनधीनस्वप्नप्रमायामसाधारणकारणत्वे ततः प्रमाणान्तरत्वं दुर्वारमित्यर्थः । बाह्यप्रमायामेव मनसः करणसहकारित्वं न त्वान्तरप्रमायामिति दर्शयितुं बाह्यप्रमामित्युक्तम् । तर्हीश्वरोऽसाधारणकारणमेव न भवतीत्याशङ्क्याह-ईश्वरस्येति । प्रमायोगादिति । न चेष्टापत्तिः । तस्य

नवीनमते प्रमात्वादिति भावः । ईश्वराख्यप्रमाणान्तरं नानिष्टमिति शङ्कते-अस्त्विति । स्वप्नसृष्टेः परमार्थत्वात्तत्र मानान्तरत्वाभावाच्चेति भावः । "तदैक्षत यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादिश्रुत्या जगत्कर्तृत्वोपादानत्वरूपेण सिद्धस्य कर्तृपरतन्त्रकरणभावो विरुद्ध इत्यभिप्रेत्याह-न धर्मीति । यदुक्तं ज्ञानसाधनप्रायपाठादात्मनो ज्ञानसाधनत्वमेव ज्योतिःपदेनोच्यत इति तदप्यसिद्धमित्याह-ज्ञानसाधनेति । किं नित्यज्ञानसाधनत्वेनादित्यादिप्रायपाठ उत वृत्तिज्ञानसाधनत्वेन ? । नाद्य इत्याह-नित्येति । न द्वितीयः स्वप्ने वृत्तिज्ञानसाधनप्रायपाठ इत्याह-उपक्रमेऽपीति । पल्ययते—परितो गच्छतीत्यर्थः ।

नन्वादित्यादिज्योतिषः स्वतो व्यवहाराजनकत्वेन वृत्तिद्वारेणैव तद्वक्तव्यम् । तद्वदात्मनोऽपीत्यत आह-एवमिति ।

(आत्मशब्दस्य द्युभ्वाधिकरणेन परमात्ममात्रपरत्वाशङ्कानिरसनम् ।) एवं परंपरानिमित्तेषूक्तेषु साक्षाद्व्यवहारनिमित्तप्रश्नस्योत्तरमात्मैवास्य ज्योतिरिति । तथा चात्मैवात्मादिव्यवहारनिमित्तम्—प्रकाश इत्येवार्थः । न त्वस्य ज्ञानकरणमीश्वर इति । आत्मैवास्येति भेदनिर्देशोऽपि अहमर्थातिरिक्तात्मप्रकाश इति न विरुध्यते । अत एवोपसंहारेऽपि नानुषङ्गगौरवम् । अयमिति च प्रश्नेष्विव जीवपरामर्शोऽप्युपपद्यते । यच्चात्मशब्दस्य परमात्मन्येव मुख्यत्व-

मिति; तन्न । किं जीवे शक्तिग्रहनिमित्तप्रचुरप्रयोगाभावादात्मपदस्य न शक्तिः, किं वाऽऽत्मशब्दस्य सति योगे न रूढिः । योगश्च न परिच्छिन्ने जीव इति । अथवाऽऽत्मशब्दाज्जीवप्रत्ययस्य लक्षणयाप्युपपत्तौ न जीवे तच्छक्तिरिति । नाद्यः । श्रुतौ स्मृतौ लोके च जीवेऽप्यात्मशब्दस्य प्रचुरप्रयोगसत्त्वात् । नापि द्वितीयः । जीवस्याणुत्वनिरासेन स्वाभाविकमध्यमपरिमाणस्याप्ययोगाद्योगयुक्तत्वात्

साक्षाद्व्यवहारनिमित्तप्रकाशप्रश्नोत्तरमेवं सति भवतीत्याह-तथा चेति । यदुक्तमस्येति भेदनिर्देशाज्ज्योतिष्ट्वमात्मनोऽनपपन्नमिति । तन्न । व्यवहर्तुरहमर्थस्यैवेदंशब्दार्थत्वात्तद्भिन्नाकरणात्मनो ज्योतिष्ट्वोपपत्तेरित्याह-आत्मैवेति । अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिरित्यस्याप्यस्येत्यनुषंगमन्तरेणैवार्थवत्त्वान्न तदनुषंगः कार्य इत्याह-अत एवेति । किं ज्योतिरेवायं पुरुष इति प्रश्नेऽयमिति पदस्य जीवपरत्वादत्रायं पुरुष इत्यत्रापि जीव एवायं पदार्थ इत्याह-अयमिति चेति । यच्चोक्तं द्युभ्वाद्यधिकरणन्यायेनात्मशब्देन परमात्मैव कथ्यत इति, तदनूद्य दूषयति यच्चेति । जीव एवात्मपदस्य शक्तिरितिवक्तुं तत्र शक्त्यभावे बीजं विकल्पयति-किं जीव इति। सति योग इति । अतति व्याप्नोतीत्यात्मेति योगे सति न रूढिः कल्प्या, क्लृप्तयोगस्य कल्प्यरूढिबाधकत्वादित्यर्थः। "यः प्राणेन प्राणिति, स आत्मा सर्वान्तरः । आ-

त्मानं रथिनं विद्धि, य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरोऽयमयमात्मा ब्रह्म" इत्यादिश्रुतौ,—

उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नात्मानमवसादयेत् ।
यावद्बुद्धीन्द्रियप्राणैरात्मनः सन्निकर्षणम् ॥
आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति" ।

इत्यादि स्मृतौ, ममाऽऽत्मा सुखी, तवात्मा दुःखीत्यादिवृद्धप्रयोगे च जीव एवात्मशब्दप्रयोगान्न प्रथम इत्याह-नाद्य इति । यौगिकत्वपक्षेऽपि जीवो मुख्योऽर्थः । तत्रापि योगसंभवादित्याह-नापीति ।

तृतीये आत्मशब्दस्य भेदिमते जीवे शक्तिरीश्वरे तु लक्षणैवेति युक्तम् । जीवे प्रथमगृहीतशक्तिग्रहस्य बाधकाभावादित्यभिप्रेत्याह- नापि तृतीय इति ।

आत्मशब्दस्य जीवे एव शक्तिःपरमात्मप्रतीतिर्लक्षणयेति समर्थनम् । नापि तृतीयः । प्राथमिकवृद्धप्रयोगानुरोधेन जीव एव तच्छक्तिः । परमात्मनि त्वाकाशादिशब्दवल्लक्षणैवेति वैपरीत्यस्यैवोचितत्वात् ।

अथ मुख्यार्थसंबधितया ज्ञायमाने लक्षणा । न च परमात्मा शब्दादृते ज्ञातुं शक्यते इति नियोग इव लिङादेरात्मादिपदस्य तत्रैव शक्तिर्न जीवे इति चेत् । किं मानान्तरेण वाच्यार्थसम्बन्धितया ज्ञायमाने लक्षणा, किं वा यद् वस्तुतो वाच्यार्थसम्बन्धि मानान्तरेण गृह्यते तत्र ? ।

नाद्यः । लौकिकानामात्मादिपदाज्जीवादिप्रतीत्यभावप्रसङ्गात् । तेषां त्वदभिमतेश्वराज्ञानात् । न च तेषां जीवे आत्मपदशक्तिभ्रमात्ततस्तदवगम इति वाच्यम् । प्रयोगप्राचुर्येण तदवगतशक्तिज्ञानस्य बाधकाभावात् ।

ननु जीववाचकत्वेऽनेकव्यक्तिवाचकत्वगौरवम्, ईश्वरवाचकत्वे तु लाघवमिति बाधोस्तीति चेत् तर्हि जीवत्वमेवार्थोऽस्तु । प्रथमावगतप्रयोगप्राचुर्यात् । ईश्वरे च सर्वज्ञादिशब्दोपस्थिते तत्सन्निधिपाठाल्लक्षणया तदवगमः । नियंतृत्वादिविषयाद्वाक्याज्जीवसंबन्धित्वेन परस्यावगतत्वात् । लिङादिशब्दस्य प्रथमावगतधात्वर्थव्युत्पत्तौ तु न किञ्चिद् बाधकम् । गौरवस्य तुल्यत्वादिति न तस्य तत्र शक्तिज्ञानम् । तदभावे च न लौकिकलिङादिश्राविणां ततः क्रियावगमः संभवति । लक्षणाप्रकारस्य तत्रासम्भवात् ॥

मुख्यार्थसंबन्धितया ज्ञायमानत्वस्य लक्षणाबीजस्य शास्त्रैकगम्ये परमात्मन्यभावान्न तत्र लक्षणा, किं तु शक्तिरेव, गुरुमतेऽपूर्वनियोगे लिङादिपदस्येवेति शङ्कते-अथेति । वाच्यार्थसंबन्धित्वस्य ज्ञानत्वमपि लक्षणाबीजमुत तत्संज्ञामात्रमिति विमृशति-किमिति । आद्ये तव मते प्राकृतानामात्मलिङादिपदैर्जीवक्रियाकार्याद्यवगमो न स्यात् । वाच्येश्वरादिसंबन्धित्वेन

जीवादेरज्ञानादित्याह-नाद्य इति । ननु लौकिकानां न लक्षणया जीवावगमः, किं तु शक्तिभ्रमादित्याशङ्क्य शक्तिग्रहस्य बाधकाभावान्न भ्रमत्वमित्याह- न च तेषामिति । बाधकाभावोऽसिद्ध इति शङ्कते-नन्विति । जीवानामनेकत्वेऽपि तदनुगतात्मत्वस्यैव प्रथमावगतस्य वाच्यत्वसम्भवान्न गौरवमिति भेदवादिनं शिक्षयति तर्हीति । ईश्वरस्यापि पूर्वमनुपस्थितस्य कथं लक्षणयाऽवगम इत्यत आह- ईश्वरे चेति । वाच्यार्थसंबन्धित्वेनावगत एव लक्षणेत्यभिनिविशमानं प्रत्याह-नियन्तृत्वादीति । नियोगदृष्टान्तोऽप्यसम्प्रतिपन्न इत्याह-लिङादीति । बहूनां धात्वर्थलक्षणकार्याणां लिङादिपदवाच्यत्वे गौरवमित्याशङ्क्य नियोगस्यापि प्रतिविषयं भिन्नत्वात्तद्वाच्यत्वेऽपि गौरवं तुल्यमित्याह- गौरवस्येति । एवं तर्हि क्रियायामेव शक्तिरित्यत्र किं नियामकमित्यत्राह- तदभाव इति । लक्षणयैव ततः क्रियावगम इत्याशङ्क्याह- लक्षणेति । वाच्यार्थसंबन्धित्वेन मानान्तरेणाधिगतलक्षणलक्षणाहेत्वभावादित्यर्थः । न च शक्तिभ्रमादेव क्रियाकार्यावगम इति वाच्यम् । प्राथमिकशक्तिग्रहस्य बाधकाभावेन भ्रमत्वायोगादित्यादिकमत्रापि द्रष्टव्यमिति भावः ।

वस्तुतो वाच्यार्थसंबन्धे सति उपस्थिते लक्षणेति पक्षे ईश्वरे न लक्षणाविरोध इत्याह-नापि द्वितीय इति ।

आत्मशब्दस्योभयत्रापि जीवात्मनोर्मुख्यत्वम् । नापि द्वितीयः । ब्रह्मणि

वस्तुतो जीवसंबन्धस्य वाक्यान्तरस्य च सत्त्वात् ।

सर्वज्ञादिरूपं ब्रह्मानवगच्छतामात्मादिपदैः परमात्मबुद्ध्यभावात् । नियोगे च तर्कोपस्थिते लिङ्गादिनाऽनवगात् तर्को न मानमितिचेन्न । यथार्थोपस्थितिमात्रस्यैव लक्षणायामपेक्षितत्वात् । तर्कस्यापि नियोगगोचरस्य यथार्थत्वात् । ततो भेदिनां मते आत्मत्वप्रवृत्तिनिमित्तकमात्मत्वनिष्ठं वाऽऽत्मपदमुभयत्रापि मुख्यम् । सिद्धान्ते त्वेकव्यक्तिजात्यभावाज्जीवेश्वरस्वरूपभूतमपरिमितत्वविशिष्टं चैतन्यमात्मपदार्थः । लोकेऽहमनुभवे प्रकाशमानचैतन्ये "एष त आत्मा सर्वान्तरः। एष ते आत्माऽन्तर्याम्यमृतः। आत्मैवास्य ज्योतिः। अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूतात्मन आकाश" इत्यादौ च सर्वान्तरचैतन्ये जगत्कारणे चात्मशब्दप्रयोगात् । अहमनुभवे प्रकाशमानचैतन्यस्याहङ्कारेन्द्रियशरीराद्यधिष्ठानतया सर्वान्तरत्वाद्। ईश्वरस्यापि तदभेदेनैव सर्वान्तरत्वम्। अन्यथा जीवापेक्षया तस्य कथमप्यान्तरत्वानुनपत्तेः ॥

वाक्यान्तरस्येति । सर्वज्ञादिपदयुक्तवाक्यान्तरस्येत्यर्थः । नन्वेवं सति वाक्यान्तराश्रुतावात्मपदादीश्वरो न प्रतीयेतेत्याशङ्क्येष्टापत्तिरित्याह-सर्वज्ञादीति । नियोगे लिङ्गादिपदव्यतिरिक्ततदुपस्थापकाभावात्कथं लक्षणेत्याशङ्क्याह-नियोगे चेति । यदि क्रियाति-

रिक्तं कार्यं न स्यात्तर्हि स्वर्गकामिकृतिसाध्यं न स्यात् । काम्यमानसाधनस्यैव कामिकृतिसाध्यत्वादित्यादि विमर्शस्तर्कशब्दार्थः । मानेनैवोपस्थितिर्लक्षणाहेतुर्नोपस्थितिमात्रमिति शङ्कते-तर्क इति । विशेषणवैयर्थ्येन परिहरति-न यथार्थेति । एवमात्मपदस्य जीवलक्षकत्वेऽभिमते वैपरीत्यमापाद्य तन्मते वस्तुवृत्तमाह-तत इति । आत्मत्वनिष्ठमिति । जीवपदार्थवादेनोक्तमुभयत्रेति । जीवेश्वरयोरित्यर्थः । सिद्धान्ते तु योगवृत्त्यैव जीवेश्वरस्वरूपभूतचैतन्ये प्रवृत्तिः संभवति । योगे रूढेरकल्प्यत्वात् । योगश्चात्रापरिच्छिन्नत्वम् । तथा चोक्तम्—

"यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चातिविषयादिह ।
यच्चास्य संततो भावस्तस्मादात्मेति गीयते" इति ।

एतदभिप्रेत्याह-सिद्धान्ते त्विति । नन्वेवमाकाशादेरप्यपरिच्छिन्नस्यात्मपदात्प्रतीतिः स्यादित्याशङ्क्य पङ्कजपदेन तामरसवल्लौकिकवैदिकप्रयोगप्राचुर्यादुक्तचैतन्यस्यैव प्रतीतिरित्यभिप्रेत्यात्रैव लौकिकवैदिकप्रयोगप्राचुर्यं दर्शयति-लोके इति । अपरिच्छिन्नचैतन्यस्य कथं सर्वान्तरत्वमित्याशङ्क्य सर्पं प्रति रज्जोरिवेत्याह-अहमनुभवइति । विपदाद्यधिष्ठानेश्वरस्य कथमहंकाराद्यपेक्षयाऽऽन्तरत्वमित्यत आह-ईश्वरस्येति । जीवेश्वराद्रूदे तदकार्यस्य तद्बाह्यतरत्वमित्याशङ्क्य त्वज्जीवेश्वरयोः परस्परापेक्षयान्तरत्वासंभवेनोभयोरपि सर्वान्तरत्वं न स्यादित्यभिप्रेत्याह-अन्यथेति ॥

फलितमाह-तथाचेति ।

(योगव्युत्पत्त्या आत्मनः सर्वव्यापकत्वम्) तथा चायमात्मशब्दो यौगिक एव क्लृप्तयोगे सति रूढेरकल्पनात् । योगश्च अतति व्याप्नोतीति व्यापकत्वम् । व्यापकत्वञ्च जीवेश्वरस्वरूपभूतं चैतन्यं, तदेव-रज्जुरिवसर्पं, सर्वं व्याप्नोतीति । यत्तु ब्रह्मलिङ्गमुदाहृतं, तदस्मन्मते न विरुध्यते । जीवस्यैव स्वरूपत्वाद् ब्रह्मणः स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपतीति प्रस्तुत्य "अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिः" इति वाक्ये स्वापो जीवलिङ्गं, तदनात्मनि ब्रह्मणि विरुध्यते । तस्य स्वापायोगात् । अनुमानमप्यहमिति व्यवहारः प्रकाशजन्यो व्यवहारत्वात्संमतवत् । आत्मव्यवहार इति वा पक्षनिर्देशः व्यवहारस्यान्यविषयप्रकाशाजन्यत्वाद् व्यवहारजनकः प्रकाशसिध्यन् लाघावादात्मैवेति स्वप्रकाशत्वसिद्धिः । स्वविषयधर्मातिरिक्तप्रकाशजन्य इति वा साध्यम् । अनुभूतिः स्वप्रकाशा अनुभूतित्वात् व्यतिरेकेण घटवदित्याचार्याः ।

आकाशादेः सापेक्षमेव व्यापकत्वं, सर्वव्यापकत्वं तु सर्वाधिष्ठानचैतन्यस्यैवेत्याह-व्यापकत्वं चेति । न चैवं द्युभ्वाद्यधिकरणविरोधः । तत्रेश्वरव्यावृत्तप्रातीतिककर्त्रादिरूपेण द्युभ्वाद्यधिकरणत्वं जीवस्य निरस्तं नत्वशनायाद्यतीतवास्तवरूपेण । नापीश्वर एवात्मशब्दस्य मुख्योऽर्थ इति व्युत्पादितः । तस्य स्वापाद्यसङ्ग-

तत्वात् । स्वशब्दादिति विद्धवन्निर्देशाच्चेति द्रष्टव्यम् । जीववास्तवस्वरूपस्य ब्रह्माभिन्नत्वादसुप्तत्वादिलिङ्गं तत्रोपपद्यत इत्याह-यत्त्वित्यादिना । किं चात्र प्रत्यग्भिन्ने ब्रह्मणि परिगृहीते जीवलिङ्गं स्वापः श्रूयमाणोऽनुपपन्नः स्यादित्याह-स्वेनेति । वासनात्मान्तःकरणवृत्तिरूपदृश्यप्रकाशेन चित्प्रकाशेन चेत्यर्थः । आत्मस्वप्रकाशत्वेऽनुमानमपि प्रमाणमित्याह-अनुमानमिति । वेद्यविषयप्रकाशादेवात्मनः स्वव्यवहार इति वदन्तं प्राभाकरं प्रत्याह-व्यवहारस्येति । तर्हि विषयः प्रकाशो जन्योऽस्तु तत्राह-लाघवादिति । आत्मातिरिक्तप्रकाशस्य तदानन्त्यस्य च कल्पने गौरवाल्लाघवानुगृहीतमनुमानमात्मनः स्वव्यवहारहेतुप्रकाशात्मत्वलक्षणस्वप्रकाशत्वमेव साधयति, स्वविषयत्वस्य चासंभवेन दूषितत्वादिति भावः । मुखत एव जन्यज्ञानं व्यावर्तयन् साध्यान्तरमाह-स्वविषयेति । स्वस्यात्मव्यवहारस्य यो विषयस्तस्य धर्मो जन्यज्ञानादि तत्त्वानधिकरणप्रकाशजन्य इत्यर्थः । परमते जन्यज्ञानेनार्थान्तरत्वनिवृत्तये स्वविषयधर्मातिरिक्तेत्युक्तम् । स्वशब्दः समभिव्याहृतपरः । तथा च न घटादिव्यवहारे साध्यवैकल्यम् । न चेश्वरज्ञानजन्यतयाऽर्थान्तरता । तस्यापि जीवाभिन्नतया स्वविषयत्वात् । अथवाऽऽत्मव्यवहारस्यापि पक्षत्वान्नोक्तार्थान्तरता । यद्वा स्वविषयधर्मनिष्ठगुणत्वावान्तरजात्यनधिकरणप्रकाशजन्य इति साध्यं विवक्षितम् । न च गुणव्यवहारे व्यभिचारः । द्रव्यव्यवहारस्यैव हेतुत्वात् । न चाप्रयोजकम् । आत्मातिरिक्तप्रकाशजन्यत्वे गौरवाद्, आत्मनि तत्संबन्धादेर्दुर्निरूपत्वाच्चेति द्रष्टव्यम् ।

चित्सुखाचार्यानुमानमप्याह-अनुभूतिरिति ॥

साध्यादेर्दुर्निरूपत्वान्नेदमनुमानं साध्वित्यर्वाचीनः प्रलपतीत्याह-अत्रेति ॥

पूर्वोक्तानुमाने-नवीनाक्षेपः ।

अत्र नवीनः—किमिदं स्वप्रकाशत्वम् । न तावद्वृत्त्यव्याप्यत्वम् । आत्मनोऽपि वृत्तिव्याप्यत्वात् । अन्यथा श्रवणादिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नापि फलाव्याप्यत्वम् । अतीतादौ नित्यातीन्द्रिये चातिव्याप्तेः । नाप्यवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारविषयत्वम् । सुषुप्तिप्रलयादावात्मव्यवहाराभावेनाव्याप्तेः । नाप्यवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वम् । मोक्षेऽव्याप्तेः । तदानीं योग्यतारूपधर्मस्याप्यभावात् । नाप्यवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वात्यन्ताभावानधिकरणत्वम् । मोक्षदशायां तस्याप्यभावात् । न हि तदा ब्रह्मण्यत्यन्ताभावानधिकरणत्वाख्यः कश्चिद्धर्मोऽस्ति । ब्रह्मणस्तथाभूतयोग्यत्वात्यन्ताभावाधिकरणत्वाच्च । अन्यथा ब्रह्मगततद्योग्यताया मिथ्यात्वन्न स्यात् । स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणस्यैव मिथ्यात्वात् । न च व्यावहारिको योग्यताऽत्यन्ताभावो ब्रह्मणि नेति वाच्यम् । ब्रह्मातिरिक्तस्य तस्य व्यावहारिकत्वात् । नापि ब्रह्मणोऽवेद्यत्वम् । तस्य वृत्तिवेद्यत्वात् ॥

तस्य प्रलापमेवाह-किमिदमिति । किं वृत्तव्याप्यत्वं स्वप्रकाशत्वम्, उत फलाव्याप्यत्वम्, अथवा वेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारविषयत्वम्, तद्योग्यत्वं वा, तद्योग्यत्वात्यन्ताभावानधिकरणत्वं वेति किंशब्दार्थः । आद्यं दूषयति । न तावदिति । केवलात्मनो न वृत्तिव्याप्यत्वमपीति मतमाशङ्क्याह-अन्यथेति । केवलस्यैव वेदान्ततात्पर्यगोचरत्वात् तद्विषयवृत्त्यभावे तच्छ्रवणादिवैयर्थ्यापातादित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति नापीति । अभिव्यक्तचैतन्यं फलं तस्य तादात्म्येनावच्छेदकत्वम् । घटादेस्तद्व्याप्यत्वं, तदभावत्वं न स्वप्रकाशत्वम् । अतीतादेर्नित्यातीन्द्रियस्य वाऽभिव्यक्तचैतन्यतादात्म्याभावेऽप्यस्वप्रकाशत्वादित्यर्थः । तृतीयं दूषयति नाप्यवेद्यत्व इति । व्यवहाराभावेन तद्विषयत्वस्याप्यभावादिति शेषः । चतुर्थपञ्चमावप्यव्याप्त्या दूषयति-नाप्यवेद्यत्वे सतीत्यादिना । व्यवहारदशायामपि योग्यत्वात्यन्ताभावस्य ब्रह्मणि सत्त्वादसम्भवश्चेत्याह-ब्रह्मण इति ।

ननु तदा ब्रह्मणि तद्योग्यत्वमेव, न तदत्यन्ताभाव इत्याशङ्क्य तस्य मिथ्यात्वनिर्वाहार्थं तदभावोऽपि वक्तव्य इत्याह-अन्यथेति । ननु तद्योग्यताप्रतियोगिकव्यावहारिकात्यन्ताभावानधिकरणत्वमेव तल्लक्षणम् । ब्रह्मणि च न तद्व्यावहारिकात्यन्ताभावः प्रतियोगिसमानसत्ताकाभावस्य तत्सामानाधिकरण्यविरोधात् । किं तु पारमार्थिक एव तदत्यन्ताभावो ब्रह्मणि । तथा च नासम्भव इति चेन्न । ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य पारमार्थिकत्वेऽद्वैतहानेः सोऽपि व्यावहारिको वाच्यः । ततश्च तत्समानसत्ताकयोरपि विरोधो ब्रह्मणोऽन्यत्रैव वाच्यः ।

तथा चासम्भव एवेत्यभिप्रेत्याह-न च व्यावहारिक इति । विशेष्यासम्भवमुक्त्वा विशेषणासम्भवमाह-नापीति । किमवेद्यत्वं वृत्त्यव्याप्यत्वं फलाव्याप्यत्वं वा? । नाद्य इत्याह-तस्येति ॥

न द्वितीय इत्याह-नापीति ॥

वृत्त्यव्याप्यत्वलक्षणं निरस्य फलाव्याप्यत्वं निरस्यति ।

नापि फलाव्याप्यत्वमवेद्यत्वम् । ब्रह्मणोऽपि चरमसाक्षात्कारवृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यव्याप्यत्वात् । ननु वृत्तिबिम्बितचिदभिव्यक्तचैतन्याश्रयत्वं फलव्याप्यत्वं तच्च घटादावेव न ब्रह्मणीति चेन्न । घटादावपि वृत्तिविषयत्वव्यतिरेकेण तदभिव्यक्तचैतन्याश्रयत्वाभावात् । अपरोक्षव्यवहारश्च न तावदपरोक्षज्ञानजन्यो व्यवहारः । धर्मादावप्यलौकिकापरोक्षज्ञानजन्यव्यवहारस्य सत्त्वात् । अनागतगोचरसाक्षात्कारजनकप्रत्यासत्त्यजन्यसाक्षात्कारविवक्षायां स्वरूपज्ञानस्य नित्यत्वादसम्भवः । नाप्यपरोक्षोऽयमित्याकारो व्यवहारः । वस्तुनः अपरोक्षत्वम्-अपरोक्षज्ञानविषयत्वं चेद् घटादिवदात्मनोऽपि वेद्यत्वापत्तिः । अपरोक्षव्यवहारविषयत्वं चेद् वस्तुव्यवहारापरोक्षत्वयोरन्योन्यसापेक्षत्वादन्योन्याश्रयः, अभावे ऽतिव्याप्तिश्च । अस्ति हि गजाभावोऽपरोक्ष इति लोके व्यवहारः । अस्ति च फला-

व्याप्यत्वम् ॥

फलस्वरूपं वदन् ब्रह्मणस्तद्व्याप्यत्वमेव नेति शङ्कते-नन्विति । घटादावनित्यज्ञानविषयत्वव्यतिरेकेणानित्यज्ञानाश्रयत्वाभावात्तदेव फलं तद्विषयत्वं च ब्रह्मणोऽपि तुल्यमित्याह-न घटादाविति । किं च लक्षणवाक्यगतापरोक्षव्यवहारपदेनापरोक्षज्ञानजन्यो व्यवहारो विवक्षितः, लौकिकापरोक्षज्ञानजन्यो वा, अपरोक्षोऽयमित्याकारो वा ? । प्रथममतिव्याप्त्या दूषयति-अपरोक्षेति । द्वितीयमनूद्य दूषयति-अनागतेति । अनागतगोचरो यः साक्षात्कारः तद्धेतुभूता या प्रत्यासत्तिः सामान्यलक्षणादिरूपा तदजन्यश्च यः साक्षात्कारः लौकिकप्रत्यक्षमिति यावत् । तज्जन्यव्यवहारविवक्षायामित्यर्थः । ईश्वरज्ञानजन्यधर्मादिव्यवहारव्यावृत्तये जन्यपदम् । स्वरूपज्ञानस्य नित्यत्वादिति । तथा च लौकिकसाक्षात्कारजन्यव्यवहारविषयताभावादसम्भव इत्यर्थः । तृतीयमपवदति-नापीति । 'अपरोक्षोऽयम्'-इति व्यवह्रियमाणं विषयापरोक्ष्यं किमपरोक्षज्ञानविषयत्वमपरोक्षव्यवहारविषयत्वं वा ? । आद्यमनूद्य दूषयति-वस्तुन इति । द्वितीये वस्तुनोऽपरोक्षत्वे सिद्धे व्यवहारस्यापरोक्षत्वम् । व्यवहारापरोक्षत्वे च वस्त्वापरोक्ष्यमिति परस्पराश्रय इत्याह-अपरोक्षेति । नन्वपरोक्षोऽयमित्येवंरूपशब्दव्यवहारस्य स्वज्ञानजन्यस्य विषयापरोक्ष्यज्ञानं विनैव श्रोत्रग्राह्यत्वान्नोक्तदोष इत्याशङ्क्य दूषणान्तरमाह-अभाव इति । अनुपलब्धिरूपपरोक्षमानगम्यत्वान्न फलव्याप्यत्वमभावस्येत्याह- अस्ति चेति ।

विशेषणविशेष्ययोः परस्परव्याघातादप्यसम्भव इत्याह-यदि चेति ॥

परस्परव्याघातेनाऽसम्भवप्रतिपादनम् ।

यदि चाऽऽत्माऽवेद्यः न तर्ह्यपरोक्षव्यवहारविषयः स्यात् । फलव्याप्यस्यैवापरोक्षव्यवहारविषयत्वात् । यदि स्फुरणाविषयेऽपि स्फुरणे तद्विषयकापरोक्षवृत्तिस्तदविषयकस्फुरणमेव वा स्वभावविशेषाद्व्यवहारमुत्पादयेत्तर्ह्यवैरूप्याय घटादावपि तथैव स्यात् । अन्यथा प्रमेयत्वमपि स्ववृत्तिं विनैव स्वस्मिन्प्रमेयत्वव्यवहारं कुर्यादिति केवलान्वयि न स्यात् । किं च स्वप्रकाशत्वं न तावदात्मस्वरूपं साध्यम् । इष्टापत्तेः । न ह्यात्मनि कस्य चित्प्रद्वेषोऽस्ति । नापि तद्धर्मः । तस्यातात्त्विकत्वेनास्वयंप्रकाशतापत्त्या स्वप्रकाशत्वसाधकानुमानानां बाधितत्वात् । अप्रसिद्धविशेषणश्च पक्षः । न च वेद्यत्वं किञ्चिन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि धर्मत्वात् शौक्ल्यवदिति सामान्यतस्तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । वेद्यत्वाभावमात्रसिद्धावपि विशिष्टसाध्यस्याप्रसिद्धत्वात् । मम मते घटादेः फलाव्याप्यत्वे तत्र साध्यसत्त्वाच्च धर्मत्वं च केवलान्वयि धर्मे व्यभिचारि । किं चात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं यदि कुतश्चिन्न व्यावर्तेत । तर्हि तत्रैव व्यभिचारः ।

व्यावर्त्तते चेत् । यतो व्यावर्तते तत्रैव व्यभिचारः । अनुभूतित्वं च न जातिः । जातेर्धर्मिसत्तासमानसत्ताकभेदवद्व्यक्तिसापेक्षत्वात् । नोपाधिः । तदनिरूपणात् ।

फलाव्याप्यत्वलक्षणावेद्यत्वेऽप्यपरोक्षवृत्तिमहिम्नैवापरोक्षव्यवहारोऽस्तु । यदि सुखदुःखादावपरोक्षवृत्तेर्व्यभिचारान्न तद्धेतुत्वं तर्हि स्वरूपस्फुरणं स्वाविषयमेव स्वव्यवहारहेतुरित्यभ्युपगमे घटादावपि तथात्वापातेनातिव्याप्तिः स्यादित्यभिप्रेत्याह-यदीति । स्फुरणस्य स्वव्यतिरिक्ते तद्विषयतयैव व्यवहारहेतुत्वम् । स्वस्मिंस्तु स्वरूपेणैवेत्यभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गनाह-अन्यथेति । एवं साध्यनिरुक्तं दूषयित्वा तत्स्वरूपमपि किं पक्षीभूतात्ममात्रं तद्धर्मो वेति विकल्पमभ्युपेत्य प्रथमं दूषयति । किं चेति । न द्वितीय इत्याह-नापीति । स किं तात्त्विको धर्मः, उतातात्त्विकः ? । नाद्यः द्वैतापत्तेः । न द्वितीयः । अधिष्ठानस्यारोपितविपरीतरूपत्वनियमेनास्वप्रकाशत्वापातादित्याह-तस्येति । अवेद्यत्वस्याप्रसिद्धत्वेन तद्घटितसाध्यस्याप्यसिद्धत्वात् । संदेहायोगान्न पक्षताऽपीत्याह-अप्रसिद्धेति । सामान्यतो दृष्टानुमानेन पक्षतदतिरिक्तौदासीन्येनावेद्यत्वसिद्धौ पक्षे संदेहनिवृत्तये केवलव्यतिरेकिप्रवृत्तिरित्याशङ्क्य तथापि विशिष्टसाध्यमप्रसिद्धमेवेति दूषयति-न चेति । असाधारण्यमप्याह-प्रमेति । सामान्यानुमाने च व्यभिचारीत्याह-धर्मत्वं चेति । केवलान्वयि धर्मे विप्रतिपन्नं प्रत्याह-किं चेति । अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं यदि सर्वत्र वर्तते

तर्हि तदेव केवलान्वयीति तत्र व्यभिचारः । यदि न वर्तते तदेवात्यन्ताभावाप्रतियोगितया केवलान्वयीति तत्र व्यभिचार इत्यर्थः । हेतुकृतमनुभूतित्वमपि जातिरूपाधिर्वा ?, नोभयथाऽपीत्याह–अनुभूतित्वं चेत्यादिना । धर्मिसत्तेति सिद्धान्तेऽनुभूतौ तादृशभेदाभावादिति भावः ॥

किं च घटादौ यादृशवेद्यत्वं स्वप्रकाशत्वविरोधि तादृशवेद्यत्वस्याऽऽत्मनि सत्त्वेऽपि तदत्यन्ताभावघटितसाध्यस्याप्युपपत्तेरस्वप्रकाशत्वेनार्थान्तरतेत्याह–अपि चेति ।

स्वप्रकाशत्वविरुद्धवेद्यत्ववत्तयाऽर्थान्तरत्वम् ।

अपि च घटादाविव स्वप्रकाशत्वविरोधिनो व्यावहारिकवेद्यत्वस्य सत्त्वेऽपि तदत्यन्ताभावसंभवेनार्थान्तरमिति । अत्र ब्रूमः । संविदविषयत्वं स्वप्रकाशत्वम् । न चाव्याप्त्यतिव्याप्ती । चिद्रूपस्यात्मनः स्वाविषयत्वात् स्वातिरिक्तसंविदन्तराभावाच्च । संविद्रूपात्मातिरिक्तस्य सर्वस्य संविद्विषयत्वात् । अतीतादेरतीन्द्रियस्यापि वृत्तिगतसंविदवच्छेदकतया तद्विषयत्वात् । अन्यथा जडवृत्तिमात्रादनात्मव्यवहारायोगात् । न चैवमपि संविदगोचरस्तज्जडमेवास्तीति वाच्यम् । स्वतः परतो वाऽसिद्धस्य शङ्कितुमप्यशक्यत्वात् । संविच्च वृत्त्यतिरिक्ता निरूपितैवेति नासंभवोऽपि । अथवाऽवे-

द्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यताऽत्यन्ताभावानधिकरणत्वं स्वप्रकाशत्वमित्याचार्यीयमपि लक्षणमस्तु । तत्र च योग्यतान्तं लक्षणम् । अत्यन्ताभावानधिकरणत्वांशस्तु ब्रह्मणि लक्षणस्यासंभवं व्यावर्त्तयति ।

संविद्विषयत्वाभावः, संविद्विषयान्यत्वं वा संविदविषयत्वं स्वप्रकाशत्वं, तच्चाऽऽत्मस्वरूपमेवारोपिताभावस्याधिष्ठानमात्रत्वादित्यभिप्रेत्याह-अत्रेति अस्मिन् लक्षणे न पूर्वोक्तदोषावसर इत्याह-न चेति । आत्मधर्मज्ञानविषयत्वादव्याप्तिरित्यत आह संविदन्तरेति । अतिव्याप्त्यभावे हेतुमाह-संविद्रूपेति । अतीतादेः फलाव्याप्यत्वेऽपि संविद्विषयत्वान्न तत्रातिव्याप्तिरित्याह-अतीतादेरिति । अतीतादेर्वृत्तिविषयत्वमेव न चित्प्रकाशविषयत्वमित्यभ्युपगमे दोषमाह-अन्यथेति । हेतुगर्भविशेषणं दुःखादौ व्यभिचारादपि न वृत्तिमात्रस्य व्यवहारहेतुतेति द्रष्टव्यम् । जडस्यापि संविदविषयत्वसंभवात्तत्त्वेनार्थान्तरतेत्याशङ्क्याह-न चैवमिति । अयमभिसंधिः-संविदविषयत्वे सति प्रकाशमानत्वं स्वप्रकाशत्वम् । प्रकाशमानत्वं च स्वसत्तायां स्वसत्ताप्रकारकसंशयाद्यगोचरत्वम् तस्य घटादिवत्संविद्विषयत्वम् । अयुक्तत्वनिषेधे स्वरूपप्रयुक्तत्वमेवेति पर्यवस्यति । तथा च न जडत्वेनार्थान्तरतेति । ननु वृत्त्यतिरिक्ता संविदेव नास्ति वृत्तिविषयत्वञ्चात्मनोऽपीत्यसंभव इत्यत आह-संविच्चेति । चित्सुखाचार्यलक्षणमप्यनवद्यमित्याह-अथवेति । अत्रावेद्यत्वं फलाव्याप्यत्वम् । तच्च घटादावति-

व्याप्तिवारणाय । इतरच्च धर्मादौ । अत्र सर्वलक्षणमिति न भ्रमितव्यमित्याह-तत्र चेति । लक्षणस्यासम्भवमिति । लक्षणैकदेशयोग्यत्वासंभवमित्यर्थः । अत्यन्ताभावानधिकरणत्वस्य तत्प्रतियोग्यधिकरणत्वनियमादिति भावः । न च योग्यताया मिथ्यात्वात्तदत्यन्ताभावाधिकरणमेवाऽऽत्मेति वाच्यम् । प्रतियोगिसमानसत्ताकात्यन्ताभावस्य तत्सामानाधिकरण्यविरोधादिति द्रष्टव्यम् ।

अत्रोक्ताव्याप्तिमपवदति-न चैवमिति ॥

अव्याप्तिनिरसनम् । न चैवं मुक्तिकालीन आत्मनि लक्षणाव्याप्तिः । नहीदं स्वप्रकाशस्य स्वरूपलक्षणं, किन्तु जगत्कारणत्ववत्तटस्थलक्षणम् । स्वरूपलक्षणं तु प्रागुक्तमेव । कदाचिद्वेद्यत्वविरुद्धधर्माधिकरणस्यैवात्मनो मुक्तावपि सत्त्वात् । एतेन "स्वप्रकाशत्वं वास्तवमवास्तवं वा ?। आद्ये ऽद्वैतक्षतिः। द्वितीये ब्रह्मणो वस्तुतोऽस्वप्रकाशत्वप्रसङ्गः कल्पितविरुद्धस्वभावत्वादधिष्ठानस्य" इति निरस्तम् । एकस्य त्वदभिमतात्मविलक्षणस्वरूपत्वात्, अन्यस्य कल्पितत्वात् ।

किं च किमस्वप्रकाशत्वम् । स्वप्रकाशत्वधर्मराहित्यं, वेद्यत्वं वा ?। आद्ये इष्टापत्तिः । ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वात् । द्वितीयेऽपि वास्तवं न संभवति । ज्ञानात्मनो ब्रह्मणः स्वपरविषयत्वनिराकरणात् । अवास्तवं तु वेद्यत्वं स्वप्रकाशत्वस-

मानसत्ताकं तद्विरोधात्तत्र न संभवति । तदसमानसत्ताकमवास्तवं तु वेद्यत्वं काममिष्यतां, न नः क्षतिः । अत एव व्यावहारिकवेद्यत्वेऽपि पारमार्थिकवेद्यत्वेनार्थान्तरतेति निरस्तम् । व्यावहारिकवेद्यत्वस्य व्यावहारिकघटादिस्वप्रकाशत्वविरुद्धत्वेऽपि पारमार्थिकब्रह्मस्वप्रकाशत्वविरोधित्वं कथमिति च परिभावनीयम् ॥

स्वरूपलक्षणस्यैव कदाचिदभावो दोषः । न तटस्थलक्षणस्य । इदं च ब्रह्मणो जगत्कारणत्ववत्तटस्थलक्षणमेवेत्याह-न हीदमिति । तटस्थलक्षणस्य कदाचित्त्वमात्रेण त्रिकालमितरेभ्यः स्वाश्रयव्यावर्त्तकत्वात्कदाचित्त्वमेव प्रयोजकमित्यभिप्रेत्याह-कदाचिदिति । लक्षणद्वैविध्यकथनादेव तस्य वास्तवत्वादिविकल्पप्रयुक्तदोषो नेत्याह-एतेनेति । स्वरूपलक्षणस्य संविद्विषयात्ममात्रत्वान्नाद्वैतक्षतिः । न चेष्टापत्तिरित्यभिप्रेत्याह--एकस्येति । तटस्थलक्षणं तु मिथ्या, तदधिष्ठानं तु सत्यतया तद्विपरीतमेवेत्याह-अन्यस्येति ।

स्वप्रकाशत्वस्य मिथ्यात्वे यदापाद्यमानमस्वप्रकाशत्वं तन्निवर्त्तव्यमित्याह-किञ्चेति । अधिष्ठानस्य वस्तुत आरोप्यरहितत्वादाद्यमिष्टमेवेत्याह-आद्य इति । द्वितीये तद्वेद्यत्वं वास्तवमवास्तवं वा ? नाद्य इत्याह-द्वितीये इति । द्वितीये ऽपि किं तद्व्यावहारिकं प्रातीतिकं वा ? । नाद्यः । समानसत्ताकयोर्भावाभावयोर्विरोधादित्याह-अवास्तवमिति । द्वितीयमिष्टमेवेत्याह—तदसमानेति । यदुक्तं घटादौ व्यावहारिकवेद्यत्वस्यैव स्व-

प्रकाशत्वविरोधित्वात्तत्संभवेनाव्यर्थान्तरतेति, तत्राह-अत एवेति । समानसत्ताकयोर्भावाभावयोर्विरोधादेवेत्यर्थः । तदङ्गीकृत्यापि स्वरूपलक्षणालक्षितस्वप्रकाशत्वस्य न हानिरित्याह-व्यावहारिकेति । कथमिति । न कथमपीत्यर्थः ॥

यच्चोक्तं ब्रह्मणो वृत्तिवेद्यत्वान्नावेद्यत्वमिति तत्राह-नापीति ।

ब्रह्मणोवेद्यत्वप्रतिपादनम् । नापि ब्रह्मण्यवेद्यत्वस्यानिरूपणं फलाव्याप्यत्वस्यैव तस्य सर्वप्रमाणफलात्मनि तस्मिन्सत्त्वात्, फलस्य चाभिव्यक्तविषयावच्छिन्नचैतन्यात्मनस्तस्मिन्नभावात्, घटः स्फुरति पटः स्फुरतीतिफलस्य विषयावच्छेदव्यवहारात् । चैतन्यात्मनो ब्रह्मणः स्वस्वरूपचैतन्यानवच्छेदकत्वात् । चैतन्यान्तरस्य चाभावात् । घटादेश्च चैतन्यावच्छेदकत्वं निरूपितमिति न तदभावः । अन्तःकरणादि चाभिव्यक्तचैतन्यावच्छेदकम् । न चाविद्यानिवृत्तिरेव फलम् । तस्या एव ज्ञानजन्यत्वात् । तदाश्रयश्च ब्रह्मैवेति तदेव फलव्याप्यं न घटादिरितिवाच्यम् । अविद्यानिवृत्तेश्चैतन्यमात्रत्वेनाश्रयाश्रयिभावाभावात् । अस्तु वा तदपि न फलव्याप्यत्वं विवक्षितम्, किन्त्वभिव्यक्तचैतन्यावच्छेदकत्वमेव । न च ब्रह्मणः फलव्याप्यत्वाभावेऽपरोक्षत्वं न स्यादिति वाच्यम् ।

प्रमात्रव्यवधानेन प्रकाशमानत्वमात्रेणापरोक्षत्वोपपत्तेः ।

प्रमाणफलात्मनीति । तदुक्तमत्र भवद्भिः सुरेश्वराचार्यैः—

"परागर्थप्रमेयेषु या फलत्वेन संमता ।
संवित् सैवेह मेयोऽर्थो वेदान्तोक्तिप्रमाणतः" इति ।

फलस्वरूपं प्रदर्शयंस्तद्व्याप्यत्वमाह-फलस्य चेति । प्रमातृधर्मवृत्त्यतिरिक्तफलमेव नास्तीत्याशङ्क्याह-घट इति । आत्मा फलव्याप्यः अपरोक्षत्वात् संमतवदित्याशङ्क्य किं स्वरूपचैतन्यव्याप्यत्वं साध्यते उत स्वातिरिक्तचैतन्यव्याप्यत्वम् ?। नाद्यः। भिन्नयोरेवावच्छेद्यावच्छेदकभावादित्यभिप्रेत्याह-चैतन्येति । द्वितीयं दूषयति-चैतन्यान्तरस्येति । घटादेरपि वृत्तिविषयत्वव्यतिरेकेण न फलव्याप्यत्वम् । तथा च तत्रातिव्याप्तिरित्याशङ्क्याह-घटादेरिति । अनावृतप्रमातृचैतन्यतादात्म्यं विना तदापरोक्ष्यानुपपत्तिरित्यादिकं निरूपितमित्यर्थः । अज्ञानान्तःकरणतद्धर्मव्यतिव्याप्तिमाशङ्क्याह-अन्तःकरणेति । ननु क्रियासाध्यस्यैव फलत्वात्, ज्ञानक्रियासाध्याविद्यानिवृत्तिरेव फलम् । तथा च ब्रह्मैव फलव्याप्यमिति न वाच्यमित्याह-न चेति । हेतुमाह-अविद्येति । आरोपिताभावस्याधिष्ठानमात्रत्वप्रसाधनादिति भावः । अविद्यानिवृत्तिरधिष्ठानाद्भिन्नेतिमतेनाह-अस्तु चेति । अभिव्यक्तचैतन्यावच्छेदकत्वलक्षणफलव्याप्यत्वस्यैव घटादावपरोक्षत्वप्रयोजकत्वाद् ब्रह्मण आपरोक्ष्यं तदभावे न स्यादित्याशङ्क्य हेत्वसिद्ध्या दूषयति-न चेति । अनावृतचैतन्याव्यवधानमेवा-

परोक्षत्वप्रयोजकम् । तच्च घटादौ तेनाध्यासिकतादा-त्म्यप्रयुक्तम् । ब्रह्मणस्तु स्वत एवेति भावः ।

सामान्यादिप्रत्यासत्तिमङ्गीकृत्य लक्षणगतापरो-क्षव्यवहारं निर्वक्ति-व्यवहारस्येति ।

व्यवहारस्यापरोक्षत्वमनागतगोचरसाक्षा-त्कारजनकप्रत्यासत्त्यसहकृतप्रमाणजन्यप्रत्यक्ष-जन्यत्वं घटादिव्यवहारस्यैवंरूपत्वात्, 'अहं ब्रह्मास्मि' इतिव्यवहारस्यापि वाक्यजन्यप्रत्यक्ष-ज्ञानजन्यत्वात्, उक्तप्रत्यासत्तिजज्ञानाजन्यज्ञा-नाकरणकवृत्तिजन्यत्वं वा व्यवहारापरोक्षत्वम् । अहमिति व्यवहारश्चैवंरूपः । धर्मादिव्यवहारश्च नैवम् । न चैवमात्मनो ज्ञानविषयत्वापत्तिः । वृत्तिविषयत्वस्येष्टत्वात् । पूर्णात्मनः स्वातिरि-क्तचैतन्याभावेन तद्विषयत्वस्यैवास्माभिरनङ्गीका-रात् । व्यवहारमात्रे प्रकाशमात्रं कारणं, न तु तद्विषयप्रकाशत्वेन, गौरवात् । आत्मव्यवहारे आत्माभिन्नप्रकाशस्याऽनात्मत्वव्यवहारे च तद्वि-षयप्रकाशत्वेन कारणत्वम् । न च घटादेरपि प्रकाशविषयत्वं माऽस्त्विति वाच्यम् । प्रकाश-मात्रस्य तद्व्यवहारकारणत्वेऽतिप्रसङ्गात् ॥

अत्रानागतगोचरसाक्षात्कारजनकप्रत्यासत्तिपदेन सामान्यादिप्रत्यासत्तिर्विवक्षिता । तथा च वर्तमानत्व-प्रत्यासत्त्या इदं वर्तमानमितिज्ञानविषयधर्मादिव्यव-

हारे नातिव्याप्तिः । वस्तुतस्तु सामान्यादिप्रत्यासत्ते-र्निरसिष्यमाणत्वादपरोक्षज्ञानजन्यत्वं व्यवहारापरो-क्षत्वं, अपरोक्षार्थविषयत्वं वा । अर्थापरोक्ष्यं तु संवि-द्भेदादिति नान्योन्याश्रयादिरिति भावः ।

नन्वात्मव्यवहारस्य नित्यसाक्षिजन्यतया जन्यप्र-त्यक्षजन्यत्वाभावादसम्भव इति तत्राह-अहं ब्रह्मास्मीति । नित्यसाक्षिजन्यात्मव्यवहारसंग्रहाय लक्षणान्तरमाह-उ-क्तेति । अनुमित्यादिजन्यव्यवहारवारणाय ज्ञानाकरण-केत्यादि । अत्राव्याप्त्यतिव्याप्तिशङ्कैव नेत्याह-अहमि-तीति । आद्यलक्षणे प्रत्यक्षज्ञानविषयत्वादात्मनो दृश्य-त्वापत्तिरित्याशङ्क्य न वृत्तिविषयत्वं दृश्यत्वं, किं तु चिद्विषयत्वमेव । तच्च न चिद्रूपात्मन इत्याह-न चैव-मिति ।

नन्वात्मनश्चित्प्रकाशविषयत्वमपि वाच्यम् । इतरथा तद्व्यवहारायोगादित्याशङ्क्य पूर्वोक्तन्यायं स्मारयति-व्यवहारेति । तथाप्यात्मव्यवहाररूपकार्यवि-शेषे तद्विषयप्रकाशरूपकारणविशेषो वाच्य इत्याश-ङ्क्याह-आत्मव्यवहार इति । आत्मनः प्रकाशविषयत्वा-संभवाद् "विज्ञातारमरे केन" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धत्वाच्च प्रकाशाभेद एवात्र विशेषकारणम् । स च यावद्व्यवहारं भेदाभावात्मा कल्पित आत्मातिरिक्तोऽस्तीति भावः । यद्वा यथा ज्ञानसामान्यसामग्रीत एवासति संस्कारेऽनुभवरूपविशेषकार्यम् । यथा वा तत एवासति दोषे स्वतस्त्वमते प्रमारूपकार्यविशेषः एवं प्रकाशमात्रा-देवासति संस्कारे सति भेदे व्यवहारविशेष इत्यर्थः । तर्हि

घटादावपि सामान्यकारणादेव व्यवहारविशेषोऽस्त्वित्याशङ्कामतिप्रसङ्गेन दूषयति-न चेति ।

घटादावपि प्रकाशाभेद एव विशेषकारणमिति मन्वानं युक्तं मत्वाह-घटस्येति ।

घटस्य प्रकाश इत्यनुभवस्यासति बाधके प्रामाण्यत्यागायोगाच्च । न च साध्याप्रसिद्धिः । प्रथमसाध्याभावस्य भावरूपस्य चैतन्यविषयत्वस्य घटादौ प्रसिद्धत्वात् । अत्र गृहीतव्यतिरेकव्याप्तिकस्य पुंसो विनाऽपि साध्यप्रसिद्धिं पक्षे तदनुमानसंभवात् । द्वितीयसाध्ये चापरोक्षव्यवहारविषयसंविद् वेद्या न भवतीति साध्यम् । वेद्यत्वं च संविद्विषयत्वमिति । तदभावसिद्धावर्थात्फलव्याप्यत्वाभावः पक्षे सिद्ध्यति ।

अथ वा वेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारविषयत्वादेर्घटादौ प्रसिद्धस्यानुभूतापरोक्षव्यवहारविषयेऽनुभूतित्वेन हेतुनाऽभावानुमानात् । अर्थादवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारविषयत्वस्यापि पक्ष एव सिद्धेः । न चादृष्टादावसाधारण्यम् । तस्य तर्कानवतारदशायामेव दोषत्वात् । आचार्यानुमाने तु वेद्यत्वमपरोक्षव्यवहारयोग्यं किं चिन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिभावधर्मत्वादिति विवक्षितम् ।

चिज्जडयोर्वास्तवाभेदायोगाद्भेदानुभवविरोधाच्चेत्यर्थः । यच्चोक्तमप्रसिद्धविशेषणः पक्ष इति तद् दूषयति

न चेति । साध्याप्रसिद्धिरिति । दोषायेति शेषः । अ-
भावप्रसिद्धौ प्रतियोगिप्रसिद्धेस्तन्मात्रत्वात्सर्वविद्विषयत्वरू-
पप्रतियोगिनो घटादावनुभूतित्वाभावेन व्याप्ततया
गृहीतत्वादनुभूतित्वहेतोर्व्यतिरेकव्याप्तिपक्षधर्मतयोः-
सत्त्वादाद्यलक्षणलक्षितसाध्ये साम्राज्यमित्यभिप्रेत्याह
प्रथमेति । द्वितीयलक्षणे विशेष्यस्यात्मनि सिद्धस्य पक्ष-
कोटौ निवेशसंभवाद्विशेषणमात्रस्यावेद्यत्वस्य व्यतिरेक-
व्याप्तिमद्धेतुबलात्सिद्धावर्थाद्विशिष्टलक्षणसिद्धिरित्य-
भिप्रेत्याह-द्वितीयेति । अर्थादिति । फलविषयत्वे संवि-
द्विषयत्वायोगादित्यर्थः । फलाव्याप्यत्वस्य मुखतः
साध्यत्वेऽपि न दोषः । इदानीमत्रापि विशिष्टाभाव-
स्यैव साध्यत्वात्, विशिष्टस्य च घटादौ हेत्वभावेन
व्याप्तत्वात्, प्रथमलक्षणवन्न साध्याप्रसिद्धिर्दोषायेत्याह-
अथ वेति । विशेष्यवति विशिष्टाभावो विशेषणभूतवेद्य-
त्वाभावमादायैव पर्यवस्यति । तथा चावेद्यत्वविशिष्ट-
लक्षणसिद्धिरित्याह-अर्थादिति । ननु विशेष्याभावो
विशेषणविशिष्टाभाववत्यदृष्टादौ सपक्षे हेतोरभावादसा-
धारण्यमित्याशङ्क्य तस्यानित्यदोषत्वान्नैतद् दूषकत्व-
मित्याह-न चादृष्टेति । यदप्युक्तं वेद्यत्वं किञ्चिन्नि-
ष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिधर्मत्वादिति सामान्यतो दृष्टा-
नुमानान्न विशिष्टसाध्यसिद्धिरिति । तत्राह-आचार्येति ।
परोक्षव्यवहारविषयत्वात्यन्ताभावे व्यभिचारवारणाय
भावेत्युक्तम् । न चापरोक्षव्यवहारविषयत्वे व्यभिचारः ।
परमते तस्मिन्नेव तदत्यन्ताभावसत्त्वात् । अस्मन्मते
तस्य मिथ्यात्वेन पक्षसमत्वान्न व्यभिचार इति भावः ।

प्रमेयत्वादावुक्तव्यभिचारमनूद्य दूषयति-यत्त्वि-त्यादिना ।

यत्तु केवलान्वयिधर्मे व्यभिचार इति । तदसत् । केवलान्वयिधर्मासिद्धेः प्रमेयत्वादेरपि स्वस्मिन् सम्बन्धाभावेन स्ववृत्त्यत्यन्ताभाववत्त्वात् । न 'चैवं प्रमेयत्वं प्रमेयम्'इति धीर्न स्यादिति वाच्यम् । तस्यास्तद्वृत्तिप्रमेयत्वान्तरविषयत्वात् ।

अथवा भेदो भिन्नः घटाभावे घटो नास्तीत्यादिबुद्धिवत् । प्रमेयत्वस्वरूपमेव तद्बुद्धिविषयः । एवमत्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि द्रष्टव्यम् । न च प्रमाविषयत्वाख्यप्रमेयत्वं केवलान्वयिप्रमा तद्विषयातिरिक्तस्य प्रमाविषयत्वस्यैवाभावात् । तयोश्चाकेवलान्वयित्वात् । अतिरिक्तविषयतायाश्च तैरेव निराकरणात् ।

यच्च प्रमात्वमेव प्रमेयत्वम् । परम्परासम्बन्धेन तस्य घटादावपि सत्त्वादिति । तन्न । वृत्तिमदत्यन्ताभावप्रतियोगित्वेनाकेवलान्वयित्वात् ॥

प्रमेयत्वात्यन्ताभावस्य कुत्राप्यभावाद्वृत्तिमदत्यन्ता-भावाप्रतियोगित्वेन तस्यकेवलान्वयित्वमित्याशङ्क्याह-प्रमेयत्वादेरिति । संबन्धाभावेनेति । स्ववृत्तित्वायोगादिति शेषः । प्रमेयत्वस्य स्वस्मिन्नभावे प्रमेयत्वस्य नानात्वादेकस्यापरवैशिष्ट्यमुपपद्यत इति भावः ।

प्रमेयत्वस्यैकत्वेऽपि तत्स्वरूपमेव विशिष्टप्रत्ययविषय इति सदृष्टान्तमाह-अथ वेति । यथा घटभेदो घटभिन्न इति विशिष्टप्रत्ययविषयो घटभेदस्वरूपमेव, भेदे भेदान्तराङ्गीकारेऽनवस्थापत्तेः । यथा वा घटाभावे घटो नास्तीति प्रतीतेस्तत्स्वरूपमेव विषयः । घटाभावे तदभावान्तरस्याभावादेवमत्रापीत्यर्थः । यदुक्तमत्यन्ताभावप्रतियोगित्वाच्चेत्यर्थः । प्रमेयत्वस्यापि नानात्वे नाकेवलान्वयित्वमित्याह-न चेति । अत्र केन चित्ताकिंकापशदेनोत्प्रेक्षितं प्रमात्वमेव प्रमेयत्वम् । तच्च केवलान्वयीति तदनुवदति-यच्चेति । परम्परासम्बन्धेनेति । प्रमात्वाश्रयप्रमाविषयत्वसम्बन्धेनेत्यर्थः । किं प्रमात्वं साक्षादेव केवलान्वयि उत परम्परासम्बन्धेन किं वा तदुभयसाधारण्येन ? । नाद्यः । घटादौ साक्षात्तदभावात् । न द्वितीयः । प्रमायां परम्पराया अभावात् । न तृतीयः । स्वस्मिन्नेवोभयथाऽप्यभावात् । घटत्वादेरपि साक्षात्परम्परासम्बन्धेन केवलान्वयित्वापातात् । तद्व्यक्तितत्प्रकारकज्ञानत्वादिरूपस्य तत्तद्वैशिष्ट्यप्रतिभासाद्यनेकात्मकस्य प्रतिप्रमायां भिन्नत्वेनैकत्वायोगाच्चेत्यभिप्रेत्याह तन्नेति ॥

दूषणान्तरमाह-किं चेति ।

किं च प्रमात्वमेव यदि प्रमेयत्वं तर्हि सर्वमुक्तौ न प्रमेयत्वम् । प्रमाव्यक्तिघटितप्रमात्वस्य तदभावेऽभावात् । ईश्वरज्ञाने तदाऽपि प्रमात्वमस्तीति चेत् तस्याप्रमात्वात् ।

किं च यदि प्रमात्वं घटेऽपि स्यात् तर्हि

प्रमायास्तत इतरभेदानुमानं न स्यात् । विपक्षेऽपि तद्वृत्तेः । न च प्रमात्वसमवायित्वमितरभेदानुमितौ लिङ्गम् । असिद्धेः । स्वरूपसंबन्धस्तु घटेऽपि तुल्यः । लाघवेन प्रमात्वाभावस्यैव तदितरभेदाभावव्यापकत्वाच्च । यत्र यत्संबन्धेन यदत्यन्ताभावस्तत्रैव तद्वृत्तौ विरोधो दत्तजलाञ्जलिः स्यात् । एतेन शब्दप्रतिपाद्यत्वादेरपि केवलान्वयित्वं निरस्तम् । शब्दजन्यज्ञानविषयत्वादेस्तस्य व्यावृत्तत्वात् । प्रमेयत्वादेरात्मन्यभावाच्च न केवलान्वयित्वम् । अनुभूतित्वं च जातिः । कल्पितभेदवत्संविन्निष्ठत्वात् । जातौ च स्वसमानसत्ताको व्यक्तिभेदोऽपेक्ष्यते न तु धर्मिसमानसत्ताकः । अनुभूतिश्च वृत्त्युपहितचैतन्यमिति न वृत्तिभागे व्यभिचारः ॥

व्यक्तिघटितेति । तस्य यथार्थज्ञानत्वादिरूपोपाधित्वादित्यर्थः । मुक्तावनित्यज्ञानाभावेऽपि नित्यप्रमात्वमस्तीति शङ्कते-ईश्वरेति । ईश्वरज्ञानस्य गुणदोषाजन्यत्वात् प्रमाऽप्रमाबहिर्भूतत्वमेवेत्यभिप्रेत्याह-न तस्येति ।

प्रमात्वस्य घटादिवृत्तौ ततः प्रमाव्यावर्तकत्वं न स्यादित्याह-किं चेति । तत इति । प्रमात्वहेतोरित्यर्थः । प्रमात्वस्य घटादौ परम्परासंबन्ध एव, न तु समवायः । तद्वत्त्वमेवेतरभेदानुमाने लिङ्गमिति

चेन्न । प्रमात्वस्योपाधित्वेन प्रमायामपि तत्समवायासिद्धेरित्याह-न च प्रमात्वेति । अस्तु तर्हि तत्स्वरूपसंबन्ध एव लिङ्गमित्यत आह-स्वरूपेति । किं च यत्र प्रमेतरभेदाभावस्तत्र प्रमात्वाभाव इत्येव लाघवाद् व्यतिरेकव्याप्तिर्वाच्या । तथा च प्रमात्वस्य घटादिवृत्तावियं व्याप्तिर्न संभवेदित्याह-लाघवेनेति । घटादौ प्रमात्ववत्तदत्यन्ताभावोऽप्यस्त्येव । तथा च नोक्तव्याप्त्यसंभव इत्याशङ्क्याह-यत्रेति । उक्तन्यायेनाभिधेयत्वादिकमपि न केवलान्वयीत्याह-एतेनेति । अभिधेयत्वादेः सखण्डत्वेन प्रतिपदार्थभिन्नत्वान्न सर्वत्रानुगम इत्याह-शब्देति । स्वमतेनाह-प्रमेयत्वादेरिति । यदुक्तम् अनुभूतित्वं जातिरुपाधिर्वा न संभवतीति । तत्राह-अनुभूतित्वं चेति । यच्चोक्तं जातेर्धर्मिसमसत्ताकव्यक्तिभेदनियतत्वादिति । तत्र धर्मिग्रहापेक्षया धर्मत्वस्य ग्रहे लाघवम् । अनुभूतौ चानिर्वचनीयजातिसमसत्ताकभेदस्त्विष्ट एवेत्यभिप्रेत्याह-जातौ चेति । अनुभूतित्वस्य जडवृत्तावपि सत्वेन व्यभिचारमाशङ्क्याह-अनुभूतिश्चेति । श्रोत्रोपाधौ कर्णे श्रोत्रव्यवहारवदनुभूत्युपाधिवृत्तावनुभूतिव्यवहार इति भावः ।

आत्मनः स्वप्रकाशत्वसाधकप्रमाणविषयत्वेऽविषयत्वे वा न स्वप्रकाशत्वमित्यादिप्राकृतचोद्यस्य नात्रावसर इत्याह-एतेनेति ।

एतेन 'यदि स्वप्रकाशत्वसाधकानुमानमनुभूतिं विषयीकरोति, तर्हि तस्याः वेद्यत्वम् । अथ न विषयीकरोति । तर्ह्यसत्त्वं स्वप्रकाश-

त्वस्य । न च स्वप्रकाशत्वधर्मोऽपि स्वप्रकाशः । अथ स्वप्रकाशत्वस्यानुमितिवेद्यत्वेऽपि नानुभूतेस्तद्वेद्यत्वम्। धर्मिणं विनाऽपि शब्दादेर्ग्रहणादिति चेत्; न। अनुमानस्य पक्षविशिष्टसाध्यविषयत्वात्, इति निरस्तम् । अनुभूतेरनुमितिरूपवृत्तिवेद्यत्वेऽपि चैतन्यवेद्यत्वफलव्याप्यत्वयोरभावात् ।

अथ ज्ञानं वेद्यं वस्तुत्वाद्, व्यवहारविषयत्वाद्वा घटवत्। विपर्यये च नरशृङ्गादिवदवस्तुत्वप्रसङ्ग इति चेन्न। प्रकाशमानत्वमात्रेणैव तन्निवृत्तेरप्रयोजकत्वात् । अनुभूतेः स्वपरवेद्यत्वायोगस्योक्तत्वाच्च ।

किं च स्वात्मन्यस्तित्वादिविषयः संशयो विपर्यासो वा नेति सर्वं संप्रतिपन्नम् । स च नियमेन तत्कारणाभावप्रयोज्यः । तत्कारणं चात्र विशेषादर्शनमेव नास्तीति वाच्यम् । तदन्यस्य धर्मीन्द्रियसन्निकर्षकोटिस्मरणादेः सर्वस्य सत्त्वात् ।

अस्य निरस्तमित्युत्तरेण संबन्धः । तर्ह्यसत्त्वमिति । मानाभावे मेयासत्त्वादित्यर्थः । मानासिद्धत्वेऽपि स्वतःसिद्धत्वात् सत्त्वमित्याशङ्क्याह-न चेति । धर्मस्य मिथ्यात्वेन जडत्वादिति भावः । स्वप्रकाशत्वधर्मस्यानुमितिवेद्यत्वेऽपि न धर्मिणः स्वप्रकाशत्व-

क्षतिरिति शङ्कते-अथेति । धर्मिग्रहणं विना कथं धर्ममात्रग्रहणमित्याशङ्क्याह-धर्मिणमिति । धर्मिणः प्रत्यक्षाविषयत्वेऽप्यनुमितिविषयत्वमावश्यकमित्याह पूर्ववादी-न अनुमानस्येति । अनुभूतेरनुमितिविषयत्वेऽपि नोक्तलक्षणद्वयविरोध इत्याह-अनुभूतेरिति ।

स्वप्रकाशानुमानस्य प्रतिप्रयोगमाशङ्कते-अथेति । स्वसंज्ञाप्रकारकसंशयाद्यगोचरत्वेनैवावस्तुत्वनिवृत्तेर्वेद्यत्वं विना न वस्तुत्वाद्यनुपपत्तिरिति दूषयति-न प्रकाशे । प्रतिकूलतर्कपराहतं चेदमनुमानमित्यभिप्रेत्याह-अनुभूतेरिति ।

आत्मनः कदाप्यस्तित्वादिप्रकारकसंशयाद्यभावानुपपत्तिरूपार्थापत्तिरपि स्वप्रकाशत्वे मानमित्यभिप्रेत्याह-किं चेति । यावत्कालं संशयाद्यभावस्तावत्कालं तत्कारणाभावो वक्तव्य इत्याह-स चेति । अत्र संशयादिकारणस्य विशेषादर्शनस्यैवाभावो विशेषदर्शनं वाच्यम् । अन्यस्य कारणस्य कदाचिद्भावात् । तच्च विशेषदर्शनमागन्तुकं सर्वदा न संभवतीति स्वप्रकाशत्वसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह-तत्कारणमिति ।

ननु वर्त्तमानकालीनात्मन्यहंप्रत्ययेन निश्चितत्वान्न संशयः । अतीतकालीनात्मनि धर्मिज्ञानाभावादेव न संशय इति शङ्कते नन्विति ।

ननु धर्मिज्ञानविरहात् संशयविरह इति चेन्न। एतत्कालावच्छिन्ने आत्मनि ज्ञायमानेऽप्यहं प्रातःकालीनो न वेति संशयादर्शनात् ।

तत्कालस्य च घटज्ञानधाराधारत्वेन तदानीमात्मज्ञानाभावात् । अहमिति ज्ञानानन्तरमहं ज्ञानवान्न वेति संशयप्रसङ्गाच्च । आत्मस्वरूपज्ञानस्यास्वप्रकाशत्वे स्वयंदृष्टगजादेरपरोक्षत्वाभावापत्तेश्च । वएतेन संशयाभावो न स्वप्रकाशत्वनियतः शरीरादिषु तदभावादिति निरस्तम् । शरीरस्यापि स्वप्रकाशात्माभेदाध्यासेन स्वसत्तायां प्रकाशाव्यभिचारात् । तस्मान्न वेद्यत्वानुमानं साधु । अतस्सिद्धं स्वप्रकाश आत्मेति । एतेन साक्षी चेता केवलो निर्गुण इत्यादिश्रुतिसिद्धं साक्षित्वं व्याख्यातम् ।

अकर्तृत्वे सति द्रष्टृत्वं हि साक्षित्वम् । लोके तथैव प्रसिद्धेः । अहमर्थप्रकाशश्चित्स्वरूपात्माऽप्यकर्त्तेत्युक्तमित्यौदासीन्यबोधाभ्यामात्मा साक्षी भवति । न च द्रष्टृत्वं दर्शनक्रियाकर्तृत्वमतो व्याघात इति वाच्यम् । दर्शनस्य नित्यत्वेनात्मनस्तदकर्तृत्वात् । स्वरूपचैतन्यस्यैव तत्तद्विषयावच्छिन्नं तत्तद्वृत्त्यवच्छिन्नं वा प्रतिसंबन्धित्वमिति द्रष्टव्यम् ।

वर्त्तमानतया निश्चितेऽपि घटे प्रातःकालीनत्वादिसंशयवदात्मन्यस्वप्रकाशे कालान्तरीयत्वसंशयः स्यादेवेत्याह-न एतत्कालेति । प्रातःकालेऽप्यात्मनोऽहं-

प्रत्ययेन निश्चितत्वान्न संशय इत्यत आह-तत्कालस्य चेति । सर्वदाऽहंप्रत्ययधारायां बाह्यज्ञानविलोपप्रसङ्गादिति चशब्दार्थः । ज्ञानस्यास्वप्रकाशत्वे तदुत्पत्त्यनन्तरं तत्र कदाचित्संशयः स्यात् । धर्मिज्ञानादेः सत्त्वादित्यभिप्रेत्याह-अहमिति । अर्थापत्त्यन्तरमाह-आत्मेति । एतच्च स्वप्नसाक्षिवादे निरूपितमिति भावः । शरीराहङ्कारदुःखादीनां यथा जडत्वेऽपि संशयाद्यभावस्तथाऽऽत्मनोऽपि किं न स्यादित्याशङ्क्याह-एतेनेति । न हि वयं स्वप्रकाशत्वं संशयाद्यभावे प्रयोजकं ब्रूमः । किं तु प्रकाशमानत्वम् । तच्च परिशेषादात्मनः स्वप्रकाशत्वेन शरीरादेस्तत्तादात्म्याध्यासेनेत्यभिप्रेत्याह-शरीरस्येति अनेकप्रमाणविरोधादप्रयोजकत्वाच्च प्रतिपक्षानुमानं दुर्बलमित्याह-तस्मादिति । फलितमाह-अत इति । इयता प्रबन्धेनोपपादितमात्मतत्त्वमेव त्वंपदार्थबोधकवाक्यप्रमेयमित्यभिप्रेत्याह-एतेनेति ।

आत्मनः साक्षित्वं दर्शयितुं तत्स्वरूपमाह-अकर्तृत्वे इति । लोक इति । विवादादिकं यस्तु न करोति अथ च जानाति तस्मिन्नेव साक्षित्वप्रसिद्धेरित्यर्थः । आत्मनः कर्तृत्वान्न साक्षित्वमित्याशङ्क्याह-अहमर्थेति । औदासीन्यबोधाभ्यामिति-इत्थंभावे तृतीया । नन्वकर्तृत्वद्रष्टृत्वयोः परस्परव्याघातादसंभव इति चेन्न । न हि द्रष्टृत्वन्दर्शनकर्तृत्वं किं तु पराभिमतेश्वरवद्दर्शनं प्रति संबन्धित्वमित्यभिप्रेत्याह-न चेति । आत्मनो दर्शनसंबन्धित्वं वा कथंभेदाभावादित्याशङ्क्य कल्पितभेदेनेत्याह-स्वरूपेति ।

इदं च साक्षित्वमविद्यादशायामेव द्रष्ट्रपेक्षत्वात्। सदातनं तु निर्विकारबोधात्मकमेवेत्याह-अत एवेति।

अत एव द्रष्टृत्वघटितं साक्षित्वं न स्वरूपम्। अपि तूदासीनबोधात्मकमेव साक्षित्वं स्वरूपम्। तस्य निष्प्रतियोगिकस्वरूपत्वात्। अयमेवात्मा "एष ते आत्मा सर्वान्तरः" इति श्रुत्याऽप्युच्यते। अहमनुभवे प्रकाशमानस्यैव चैतन्यात्मनोऽन्तःकरणादेरधिष्ठानतया सर्वान्तरत्वात्। चैतन्यातिरिक्तस्य सर्वस्य कल्पिततया बाह्यत्वात्। तथा च श्रुतिः "अतोऽन्यदार्तमिति पराञ्चि खानि व्यतृणात्स्वयंभूः। तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानम्" इत्यादिश्रुत्याप्ययमेव प्रत्यगात्मेत्युच्यते। अस्यैव सदानन्दकूटस्थचिदात्मनोऽनृतदुःखजडपरिणाम्यहङ्कारादिप्रातिकूल्येन प्रकाशनात्। तस्मादहमनुभवगोचरदुःखाद्याश्रयातिरिक्तः सत्यज्ञानानन्दात्मकोऽकर्तृप्रकाशरूपेण साक्षी सर्वान्तरः प्रत्यगात्मा जीवस्य वास्तवं रूपं त्वंपदलक्ष्यमिति सिद्धम्।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीजगन्नाथाश्रमभगवच्छिष्यश्रीनृसिंहाश्रमकृताद्वैतदीपिकायां साक्षिविवेको नाम प्रथमः परिच्छेदः।

सर्वान्तरत्वश्रुतिरप्यन्नैवोपपद्यते, न पराभिमता त्मनीत्यभिप्रेत्याह-अयमेवेति । आत्माऽन्यस्य कल्पितत्वे तद्वाक्यं शेषं प्रमाणयति-तथा चेति । आर्तम्-अनृतमित्यर्थः । स्वयंभूः-ब्रह्मा । खानि-इन्द्रियाणि पराञ्चि बाह्यविषयप्रवणानि कृत्वा व्यतृणत्-हिंसितवान् । तस्मात्-हेतोः सर्वो लोकः पराङेव बहिरेव पश्यति न त्वन्तरात्मानम् । तर्हि मोक्षशास्त्रमनर्थकं स्यादित्याशङ्क्याह-कश्चिद्धीर इति । अत एव पराङ्विषयेभ्यः प्रत्याहृतेन्द्रियो मुमुक्षुः श्रुत्याचार्येश्वरप्रसादात्प्रत्यगात्मानं पश्यतीतिश्रुत्यर्थः । प्रतिजडं प्रातिलोम्येन अञ्चति प्रकाशत इति प्रत्यक्शब्दार्थः । स चात्मा निरूपितस्वरूपमेवेत्याह-अस्यैवेति । त्वंपदार्थशोधनमुपसंहरति-तस्मादिति ।

इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यभगवन्नृसिंहाश्रमपूज्यपादशिष्यनारायणाश्रमविरचितेऽद्वैतदीपिकाविवरणे प्रथमः परिच्छेदः ।

श्रीरामचन्द्राय परब्रह्मणेऽर्पणमस्तु ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

+++:०:+++

सार्थानि वेदान्तवचांसि येन, यो
हिरण्यविद्विट् च सुदर्शनाश्रयः ॥
प्रल्हाद उत्सर्पति यस्य चिन्तया
स मे नृसिंहो यतिराट् सदा गतिः ॥ १ ॥

अतीतपरिच्छेदे लाघवाद्युपोद्बलितानुमानादिना-ऽहमर्थातिरिक्त एकः कूटस्थो निर्विशेषश्चिद्रूपः सिद्ध आत्मेत्युक्तम् । तदयुक्तम् । जीवेश्वरयोः जीवानां च परस्परभेदग्राहकप्रत्यक्षादिप्रमाणाविरोधेन लाघवानवताराद्दित्याद्याक्षेपनिरासाय भेदमिथ्यात्वं निरूपयितुं परिच्छेदान्तरमारभमाणस्तदर्थं प्रदर्शयन् श्रीनृसिंहं प्रार्थयते-नरहरीति ।

नरहरिवपुषा यो दारयन् दानवोरः
प्रकटयति पुमर्थोऽभेददृष्टाविताेशः ॥
निजगुणमयमायामात्रमात्रादिभेदो
गुरुतरदुयया मां पातु लक्ष्मीसहायः ॥ १ ॥
जगन्नाथाश्रममुनेश्चित्रं चरणरेणवः ।
वाचामगोचरेऽप्यर्थे मूकं वाचालयन्ति माम् २ ॥

अथास्य परस्माद्विभागः परीक्ष्यते । तत्र जीवपरयोः स्वाभाविको भेदः पारमार्थिक इति केचित् । औपाधिकः पारमार्थिक इत्यन्ये ।

औपाधिको ऽनिर्वचनीय इति भगवत्पादीयम-मतानुसारिण: ।

ननु यद्यत्र प्रमाणत: प्रतीयेत तत्तत्र सद्-विपरीतं त्वसदिति स्थिति: । जीवे च परस्माद्भेद: प्रत्यक्षादिभि: प्रतीयते ।

नरसिंहात्मकरूपमास्थाय सर्वदा स्वस्मृतिमतो हिरण्यकशिपोरनर्थहेतुशरीरबन्धमुत्पाटयन् नृसिंहपदलक्ष्यतत्त्वं पदार्थभेदद्रष्टॄ चाशरीरत्वाख्यमोक्षो भवतीति य: प्रकटयति स इति द्रष्टव्यम् । अभेदमेव पुरुषार्थ-हेतुरिति मन्वानो भेदमिथ्यात्वमाह-निजेति । निजा अनादिसिद्धा गुणमयी गुणात्मिका या मायाऽनिर्वच-नीयाऽज्ञानं तन्मात्रस्तदधीनसत्ताक: प्रमात्रादिभेदो यस्मिन् स तथोक्त इत्यर्थ: ।

बहुवादिसम्मतभेदभङ्गेनाद्वैतस्थापनसामर्थ्यं गुरु-चरणसेवयैव प्राप्तमिति द्योतयन् गुरुं महीकरोति-जगन्नाथेति । 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इतिश्रुते: शब्दा-ऽनभिधेयेऽपि वस्तुनि मूकमपि मां वाचालयन्ति पटुत-रबहुभाषिणं कुर्वन्तीति यदिदं चित्रमित्यर्थ: । जीव-स्वरूपनिरूपणानन्तरं तस्येश्वराद्भेदो विचार्यते इति प्रतिजानीते-अथेति । तदङ्गत्वेन वादिविप्रतिपत्तिं दर्शयति-तत्रेति । वादिनां मध्ये इत्यर्थ: । स्वाभा-विक इति । अनौपाधिक इत्यर्थ: । भास्करादिम-तमाह-औपाधिक इति । अतिरेकाद्युपाधिप्रयुक्त इत्यर्थ: । सिद्धान्तमाह-औपाधिक इति । अविद्यान्त:-करणाद्युपाधिनिबन्धन इत्यर्थ: ।

अत्र पूर्वपक्षी जीवेश्वरभेदः सन्नैवेति वक्तुं सामान्यतः सत्त्वासत्त्वप्रयोजकमाह-ननु यदीति । ततः किम् ?, तत्राह-जीवे चेति ।

"मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति"-इत्यादिना भेददर्शनस्य बहुशो निन्दितत्वात् पूर्वपक्षत्वेनापि भेदस्थापनमनुचितमेवेति मन्वानः पूर्वपक्षं नवीनमुखत एव प्रदर्शयति—तत्रेति ।

तत्र नवीनः—प्रत्यक्षं तावज्जीवब्रह्मणोर्भेदे प्रमाणम्। नाहं सर्वज्ञो, नाहं निर्दुःख इत्यनुभवात् । न च ब्रह्मणोऽप्रत्यक्षत्वात्तद्भेदोऽप्यप्रत्यक्ष इति वाच्यम् । यत्र हि यत्सत्त्वमनुपलब्धिविरोधि तत्र तदभावः प्रत्यक्षः । न तु प्रतियोगिप्रत्यक्षत्वमभावप्रत्यक्षत्वे तन्त्रम् । जलपरमाणौ पृथिवीत्वाभावस्य प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । स्तम्भः पिशाचो न भवतीति प्रत्यक्षप्रतीतेश्च । प्रतीत्यनुसारेण हि प्रयोजकं कल्प्यम् । अन्यथा जीवेश्वराभेदश्रुतेरप्रसक्तप्रतिषेधकत्वं स्यात्, तद्भेदश्रुतेश्च त्वदुक्तप्रत्यक्षप्राप्तानुवादकत्वमपि न स्यात्।

नन्वन्तःकरणविशिष्टस्य परस्माद्भेदः प्रतीयते स ममापीष्टः । यश्च नेष्टः शुद्धचैतन्यस्य परस्माद्भेदः । सोऽत्र न भातीतिचेत्, न । योऽहमस्वाप्सं, यस्य ममाज्ञानं, संसारश्च । सोऽहं निर्दुःखाद् भिन्न इत्यज्ञानसंसारयोराश्रयस्यैव

ततो भेदावगमात् । संसाराधारानाधारयोरेव हि भेदे आवयोर्विवादः । ननु चैतन्यस्य चैतन्याद्भेदे" ईश्वरस्यापि जीवाद्भेदे-"ममैवांशो जीवलोके- इत्यादितद्वचनानुमितं तदीयप्रत्यक्षं प्रमाणम् ।

ननु प्रतियोगिप्रत्यक्षत्वमभावप्रत्यक्षत्वे तन्त्रम् । अन्यथा घटे जलपरमाण्वभावः प्रत्यक्षः स्यात् । तथा चाप्रत्यक्षब्रह्मभेदो न प्रत्यक्ष इति नेत्याह-न चेति । अभावप्रत्यक्षत्वे तावदन्यदेव प्रयोजकमित्याह-यत्र हि यत्सत्त्वमिति । तर्कितमिति शेषः । प्रतियोगिप्रत्यक्षत्वं त्वन्वयव्यतिरेकव्यभिचारान्न प्रयोजकमित्याह-नत्विति । प्रतीत्यनुसारेणेति । तदव्यभिचारेणेत्यर्थः । तथा च जीवे ब्रह्मतादात्म्यमनुपलब्धिविरोधीति तदभावः प्रत्यक्ष इति भावः । तत्प्रत्यक्षत्वानङ्गीकारे सिद्धान्ते बाधकमाह-अन्यथेति ।

भेदप्रत्यक्षमङ्गीकृत्य तच्छ्रुतिप्रतिपाद्याभेदाविरोधीत्यभिप्रेत्य शङ्कते - नन्विति । सुषुप्त्यज्ञानाश्रयस्य परस्माद्भेदः प्रतीयते । स च तव निष्कृष्टाहङ्कारचिन्मात्रमेव । तथा च कथं न प्रत्यक्षविरोध इत्याह-न योऽहमिति । ननु तथापि चिन्मात्रं चिन्मात्राद्भिन्नमित्येवमाकारा प्रतीतिर्नास्तीत्यत आह-संसारेति । एवमीश्वरस्यापि जीवाद्भेदे ईश्वरप्रत्यक्षं प्रमाणम् । न च तत्र मानाभावः । अंशांशिभावेन भेदाभिधायितद्वचनमूलत्वेन तदनुमानादित्याह-ईश्वरस्येति ।

प्रत्यक्षादिभिरित्यादिशब्दोपात्तमनुमानं तावदाह-अनुमानमपीति ।

अनुमानमपि जीवब्रह्मभेदे प्रमाणम् । ब्रह्म जीवप्रतियोगिकधर्मिसत्तासमानसत्ताकभेदवद्दुःखानुभवितृत्वात्, अभ्रान्तत्वात्, असंसारित्वाच्च घटवत् । जीवो ब्रह्मप्रतियोगिकधर्मिसत्तासमानसत्ताकभेदवान् । असर्वज्ञत्वात्, अस्वतन्त्रत्वाच्च । घटवत् । अत्र जीवब्रह्मशब्दाभ्यां-त्वन्मते तत्त्वमसीत्यत्र तत्त्वम्पदाभ्यां 'जीवाः परमात्मनस्तत्त्वतो न भिद्यन्ते' इत्यत्र च जीवपरमात्मशब्दाभ्यां ये विवक्षिते संसाराधाराऽनाधारचैतन्ये, ते एवात्रापि विवक्षिते इति न सिद्धसाधनम् । धर्मिशब्दस्य पित्रादिशब्दवत्संबन्धिशब्दत्वान्मिथ्यात्वं प्रति धर्मिभूतशुक्तिरूप्यसमानसत्ताकभेदेन न सिद्धसाधनम् । न हि माता पूज्येत्युक्ते स्वसुतमाता भार्या पूज्यते । धर्मिपदस्थाने स्वपदं वाऽस्तु । सत्तात्रैविध्यमतेऽपि ब्रह्मणि बाधाभावरूपायाः सत्तायास्तदुपलक्षितस्वरूपाया वा सत्त्वान्न बाधः । यद्वा धर्मिसत्तासमानसत्ताकेतिपदस्थाने पारमार्थिकेति, यावत्स्वमनुवर्त्तमानेति वा, स्वाज्ञानकार्यप्रतीत्यविषयेति वा, स्वज्ञानाबाध्येति वा विशेषणं देयम् । स्वशब्दस्य समभिव्याहृततत्तत्परत्वस्य व्युत्पन्नत्वान्न कश्चिद्दोषः ॥

जीवप्रतियोगिको यो धर्मिसत्तासमानसत्ताको भेदस्तद्वदित्यर्थः । जीवप्रतियोगिकभेदवदित्युक्ते मिथ्याभेदेनार्थान्तरता स्यात् तद्वारणाय धर्मीत्यादि । तावत्युक्ते घटादिभेदेनार्थान्तरता । तदर्थं जीवप्रतियोगिकेति । जीवप्रतियोगिकब्रह्मधर्मिकभेदस्य धर्मिसमानसत्ताकत्व सत्यत्वं विना न सिध्यतीति भावः । असिद्धिवारणाय दुःखपदम् । दुःखानुभवो दुःख्यहमिति ज्ञानं तदभावश्च सर्वज्ञेऽपीश्वरेऽस्तीति नासिद्धिः । जीवप्रतियोगिकब्रह्मधर्मिकभेदस्य सत्यत्वं प्रसाध्य ब्रह्मप्रतियोगिकजीवधर्मिकभेदस्य तत्साधयति-जीव इति । विशेषणकृत्यं तु पूर्ववदेव । ननु जीवब्रह्मपदवाच्ययोर्धर्मिसमसत्ताकभेदाङ्गीकारात्सिद्धसाधनमित्यत आह-अत्रेति । 'जीवाः परमात्मनस्तत्त्वतो न भिद्यन्ते आत्मत्वात् परमात्मवत्' इत्याचार्यानुमानमभिप्रेत्याह-जीवा इति । विवक्षिते स्वाह-संसारेति । धर्मिशब्दस्य प्रकृतधर्माश्रयपरत्वान्न शुक्तिरजतसमसत्ताकभेदेन सिद्धसाधनमित्याह-धर्मीति । ननु शुक्तिरजतादेः प्रकृतजीवप्रतियोगिकभेदं प्रत्यपि धर्मित्वात्सिद्धसाधनं तदवस्थमित्यरुचेराह-धर्मीति । स्वशब्दस्य समभिव्याहृतयोग्यपरत्वान्नोक्तदोष इति भावः नन्वद्वैतमते ब्रह्मण एव सत्तारूपत्वात्तत्समानसत्ताया ब्रह्मान्तरत्वात्तदभावाद्बाध इत्यत आह-सत्तात्रैविध्येति । तदुपलक्षितेति । ब्रह्मणोऽपि बाधाभावोपलक्षितस्वरूपोपपत्तेर्न बाध इति भावः । नन्वत्र समानशब्देन सादृश्यं किं विवक्षितमुतैक्यम् ? । नाद्यः[1] । व्यावहारिकभेदसत्ताया अपि सद्व्यवहारानुकू-

---

१ पक्ष इत्यर्थः ।

सत्वेन ब्रह्मसत्तासद्रूपत्वात्सिद्धसाधनापत्तेः । न द्वितीयः । भेदे ब्रह्मसत्तयैव सद्व्यवहार इति सिद्धान्तेऽप्यङ्गीकारादित्यरुचेराह-यद्वेति । स्वाज्ञानकार्येति । अज्ञानकार्यप्रतीतिर्भ्रान्तिः तदविषयत्वे साधितेऽर्थात्पारमार्थिकत्वसिद्धिरिति भावः । तत्र स्वपदं घटादौ साध्याप्रसिद्धिवारणाय । स्वज्ञानाबाध्येति । भेदस्य ब्रह्मज्ञानाबाध्यत्वे सत्यत्वमेव सिध्यति । अत्रापि स्वपदकृत्यं पूर्ववदेव । स्वशब्देन घटादेरप्यभिधानात्सिद्धसाधनमित्याशङ्क्याह-स्वशब्दस्येति ॥

न च घटादौ पारमार्थिकभेदवत्त्वमसिद्धमिति शङ्क्यम् । अनुमानान्तरेण सिद्धत्वादित्याह-न चाद्ये इति ।

न चाद्ये साध्ये दृष्टान्तस्य साध्यविकलता । घटो जीवप्रतियोगिकप्रतियोगिज्ञानाबाध्यभेदवान् । जीवधर्मिकधर्मिज्ञानाबाध्याभेदाप्रतियोगित्वात् । यद्यत् ज्ञानाबाध्ययद्धर्मिकाभेदाप्रतियोगि । तत्तत् ज्ञानाबाध्यतत्प्रतियोगिकभेदवत् । यथा दूरस्थवनस्पत्योरेक इत्याद्यनुमानेन तत्सिद्धेः ।

यद्वा ब्रह्म तत्त्वतो जीवाभिन्नं नेति साध्यम् । एवं च न साध्यवैकल्यशङ्काऽपि । त्वन्मतेऽपि कल्पिते घटे तात्त्विकभेदवत् तात्त्विकाभेदस्याप्यभावात् । न चान्तःकरणस्यैव दुःखानुभवितृत्वात्तदननुभवितृत्वं जीवे नैकान्तिकमिति वाच्यम् । दुःखादेर्बन्धस्य मोक्षसामाना-

धिकरण्याय जीवस्थत्वात् । त्वदभिमतानर्थाभाव एव तेन विवक्षित इति न कश्चिद्दोषः ।

घटे पटप्रतियोगिकभेदवत्त्वेन सिद्धसाधनतावारणाय जीवेति । घटो जीवप्रतियोगिकभेदवानित्युक्ते व्यावहारिकभेदेन सिद्धसाधनता, तन्निवृत्त्यर्थं प्रतियोगीत्यादि । जीवप्रतियोगिकभेदस्य प्रतियोगिभूतात्मज्ञानाबाध्यत्वे पारमार्थिकत्वसिद्धिरिति भावः । जीवधर्मिको धर्मिज्ञानाबाध्यो योऽयं भेदो जीवे जीवाभेदस्तद्प्रतियोगित्वादिति हेत्वर्थः । घटस्य स्वज्ञानाबाध्यस्वाभेदप्रतियोगित्वादसिद्धिवारणाय जीवधर्मिकेत्युक्तम् । घटस्य जीवधर्मिकारोपिताभेदप्रतियोगित्वादसिद्धिवारणायाबाध्येत्युक्तम् । सामान्यव्याप्तौ साधनवैकल्यपरिहाराय धर्मिज्ञानेत्युक्तम् । विशेषसाध्याप्रसिद्धेः सामान्येन व्याप्तिमाह-यद्यज्ज्ञानेति । प्लक्षस्य न्यग्रोधधर्मिकारोपिताभेदप्रतियोगित्वेऽपि न्यग्रोधज्ञानाबाध्यतदीयाभेदाप्रतियोगित्वमेवेत्यभिप्रेत्य दूरस्येत्युक्तम् ।

प्रतियोगिज्ञानाबाध्यभेदवानित्यत्र किं प्रतियोगिज्ञानं भ्रान्तिरूपं विवक्षितमुत प्रमारूपम्? । नाद्यः । जीवविषयभ्रान्तिज्ञानाबाध्यतत्प्रतियोगिकभेदस्येष्टत्वात् । द्वितीये किं यत्र यद्विद्यते तद्विषयज्ञानत्वं प्रमात्वमुताबाधितार्थकत्वम् । आद्येऽशनापादिमज्जीवज्ञानस्यापि प्रमात्वेन तदबाध्यतद्भेदवत्त्वमिष्टमेव । द्वितीये तज्ज्ञानाबाध्यतत्प्रतियोगिकभेदवदिति सामान्यव्याप्तावपि ज्ञानपदेनाबाधितार्थज्ञानमेव वक्तव्यम् । तच्चासिद्धम् । ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य बाध्यत्वादित्यरुचेराह-य-

द्वेति । अद्वैतमते जीवघटयोरप्यभेदात्साध्याप्रसिद्धिरत्रा-
पीत्याशङ्क्य कल्पिताकल्पितयोस्तात्त्विकाभेदाभावस्त-
वापि संमत इत्याह-एवं चेति । सिद्धान्तिमतेनाऽऽद्यहेतो-
र्व्यभिचारशङ्कां निराकरोति-न चेति । जीवस्यैव मोक्षा-
न्वयित्वेन दुःखादिबन्धोऽपि तत्रैव वक्तव्यः । तथा च
न तत्र हेतुरित्याह-दुःखादेरिति । ननु जीवे कल्पित
एव दुःखादिबन्धो न वास्तव इत्याशङ्क्य तर्हि कल्पित-
स्याभाव एव हेतुरित्याह-त्वदभिमतेति ।

ननु जीवस्य संसारित्वे तदभिन्नब्रह्मणोऽप्यसंसा-
रित्वं न स्यादित्यसिद्धिः । तस्यासंसारित्वे तदभिन्नजी-
वस्यापि तदिति व्यभिचारो वेत्यत आह-न चेति ।

न चासंसारित्वादेर्ब्रह्मण्यसिद्धिः । जीवे-
नानैकान्तिकत्वं वा । त्वन्मतेऽप्यौपाधिकश्याम-
त्वादिवत्तस्य व्यवस्थितत्वात् । एवं ब्रह्म स्वज्ञा-
नाबाध्यजीवप्रतियोगिकभेदवत् । पदार्थत्वात् ।
घटवत् । जीवस्यापि जीवान्तराद्भिन्नत्वान्न व्य-
भिचारः । श्रुतिश्च जीवेश्वरयोर्भेदे प्रमाणं द्वा-
सुपर्णेत्याद्या । स्मृतिश्च-

यथेश्वरश्च जीवश्च सत्यभेदौ परस्परम् ।

सूत्राणि च 'शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैन-
मधीयते' इत्यादीनि । न च प्रत्यक्षप्राप्तानुवा-
दोऽयम् । प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यासिद्धेः । तेनैव भेद-
सिद्धेः । तदसिद्धौ प्रत्यक्षस्यैक्यश्रुतिविषयापहार
इव भेदश्रुतिविषयापहारेऽप्यशक्तत्वात् ।

प्रतिबिम्बमुखस्य श्यामत्वस्यौपाधिकत्वेऽपि बिम्बेऽभावात् । बिम्बगतावदातत्वस्य प्रतिबिम्बेऽभावाद्यथा-कल्पितभेदेन तयोर्व्यवस्था । एवं संसारित्वासंसारि-त्वादेरिति तवाभिमतत्वादित्यर्थः । केवलान्वयिहेतुम-प्याह-एवमिति । मिथ्याभेदेन सिद्धसाधनतावारणाय स्वज्ञानाबाध्येत्युक्तम् । स्वशब्दः समभिव्याहृतपरः । जीवे जीवप्रतियोगिकभेदाभावाद् व्यभिचारमाशङ्क्याह-जीवस्यापीति । अनुमानदार्ढ्याय श्रुतिं स्मृतिं च प्रमा-णयति-श्रुतिश्चेति । आदिपदेन "य आत्मानमन्तरो यमयति ऋतं पिबन्तौ"इत्यादिः संगृहीता । श्रुत्यपेक्षि-तन्यायसूचकानि सूत्राण्युदाहरति-सूत्राणि चेति । यः पृथिवीमन्तरो यमयतीत्यादिवाक्येषु श्रूयमाणोऽन्तर्यामी जीव एवेतिशङ्कानिरासायेदं सूत्रम् । न च 'स्मार्त्तमत द्धर्माभिलापात्'इति पूर्वसूत्रान्न अनुवर्तते । तथा च शारी-रश्चातर्यामी न भवति । तस्य पृथिव्यादिनियमने साम-र्थ्याभावात् । न च समर्थेश्वराभिन्नत्वात्सोऽपि समर्थ इति वाच्यम् । यत्कारणमुभयेऽपि काण्वमाध्यन्दिनाश्चैनं शारीरं परस्माद्भेदेनाधीयते । यो विज्ञानमन्तरो यमय-तीत्यन्तर्यामिनियम्यत्वेनैनमाम्नन्ति काण्वाः, य आ-त्मानमन्तरो यमयतीति माध्यन्दिना इति सूत्रार्थः । आदिपदेन "गुहां प्रविष्टावात्मानौ" इत्यादि परिगृह्यते । ननु द्वासुपर्णेत्यादिश्रुतेः 'अग्निर्हिमस्य भेषजम्'इतिवद-नुवादत्वान्न भेदे तात्पर्यमिति नेत्याह-न चेति । किं पूर्वभावि प्रत्यक्षं प्रमाणमुत न ?। आद्ये आह-प्रत्यक्षस्ये-ति । द्वितीये श्रुतार्थस्य मानान्तरापूर्वत्वाच्छ्रुतिस्तत्प-रैवेत्यभिप्रेत्याह-तदसिद्धाविति ।

श्रुतेरनुवादत्वेऽपि भेदप्रत्यक्षदार्ढ्यार्थहेतुत्वान्मद्विष्टसिद्धिरिति सनिदर्शनमाह-प्रत्युतेति ।

प्रत्युत भेदश्रुतेरेव निगमनवत् तत्त्वमसीति नवकृत्वाऽभ्यासवत्, पिपासितस्यैकजलविषयशब्दलिङ्गप्रत्यक्षरूपप्रमाणसंघवत्, त्वत्पक्षे प्रत्यक्षसिद्धभावरूपाज्ञाने तम आसीदिति श्रुतिवत्, श्रुतेरैक्यतात्पर्ये मद्विधतात्पर्यलिङ्गवच्च, प्रत्यक्षानाश्वासनिरासेन दार्ढ्यार्थत्वात् । अग्न्यौष्ण्यप्रामाण्यानिश्चये "अग्निर्हिमस्य भेषजम्" इत्यनुवादो न स्यात् ।

किं च भेदश्रुतेर्भेदप्रत्यक्षानपेक्षत्वान्न सापेक्षानुवादत्वम् । निरपेक्षानुवादत्वं तु धारावाहिकज्ञान इव नाप्रामाण्यहेतुः । उक्तं हि नयविवेके सापेक्षानुवादे हि न प्रतीतिर्न दैवादनुवादे धारावाहिकवदिति ।

किं चायमनुवादो न "वायुर्वै क्षेपिष्ठा" इत्यादिवद्विधिस्तुतये, नापि "दध्ना जुहोति" इत्यत्र जुहोतिरिवान्यविधानार्थः । अन्यविधानाय प्रमाणेनानूदितस्य तात्त्विकत्वनियमात् । अनुवाद्यस्य ह्यसत्त्वे आश्रयासिद्धो धर्मधर्मिसंसर्गरूपानुमितिवेद्य इवानुवाद्यविधेयसंसर्गरूपवाक्यार्थो बाधितः स्यात् । नापि नेह नानास्तीतिनिषेधार्थः ।

तत्रैव किं च नेत्यनुवादांशस्य सत्त्वात् । न हि "न सुरां पिबेत्" इति निषेधाय 'सुरां पिबेत्' इति वाक्यमपेक्षितम् ।

निगमनवदिति । यथा निगमनावयवो मानान्तरबाधशङ्कानिरासेनानुमानदार्ढ्यार्थ एवमित्यर्थः । पिपासितस्येति । तृषार्तस्यानभ्यस्तजले प्रथमप्रवृत्तप्रमाणदार्ढ्याय प्रमाणान्तरप्रवृत्तिवदित्यर्थः । प्रत्यक्षसिद्धानुवादः प्रत्यक्षदार्ढ्यायेत्येतद्व्यतिरेकमुखेनोपपादयति अग्न्यौष्ण्येति ।

अपि च स्मृतिवत्सापेक्षानुवादत्वे निरपेक्षत्वलक्षणं प्रामाण्यं हीयेतापि । न चैतदस्ति ।

अपौरुषेयश्रुतेः प्रत्यक्षानपेक्षत्वादित्यभिप्रेत्याह किं चेति । प्रमितिः प्रतीतिशब्दार्थः ।

किं च "द्वा सुपर्णा" इत्यादिश्रुतेरनुवादमात्रत्वे निरर्थकानुवादायोगाद्विधिस्तुतये ऽन्यविधानाय वा ऽनुवाद्यनिषेधाय वाऽनुवादो वक्तव्यः । न तावदाद्यः अर्थवादत्वस्य विध्येकवाक्यत्वस्य चाभावादित्याह-, किञ्चेति । द्वितीयमपवदति—नापीति । अन्यविधानायानुवादत्वेऽनूद्यस्य तात्त्विकत्वं वाच्यमित्याह-अन्येति । तदेव सदृष्टान्तं विपक्षबाधकमुखेनोपपादयति अनुवाद्यस्येति । तृतीयं दूषयति । नापि नेहेति ।

किं च नेत्यनेन भेदस्याप्यनूदितत्वात्, द्वासुपर्णेत्यनुवादान्तरवैयर्थ्यादित्यर्थः । निषेधकवाक्यगतानुवादे सति पृथगनुवादानपेक्षायामुदाहरणमाह-न हीति ।

किं च स्ववाक्ये एवाज्ञातज्ञापनलक्षणविधिशेष-

त्वसम्भवान्न वाक्यान्तरगतरनिषेधश्चेषत्वमित्यभिप्रे-त्याह-अनश्नन्निति ।

अनश्नन्निति विधेयान्तरश्रवणाच्च । यत्त-न्नेत्यादिनिषेधार्थानुवादलिङ्गाभावाच्च । तदभा-वेऽपि निषेधायानुवादे तत्सत्यमित्याद्यसद्वा-इदमग्र आसीदिति निषेधाय ब्रह्मसत्त्वानुवा-दकं किं न स्यात । सर्वप्रत्ययवेद्यत्वाद् ब्रह्मस-त्त्वस्य ।

किं च नान्योऽतोऽस्तीति श्रुतिरेव "भिन्नो ऽचिन्त्यः परो जीवसङ्घात्" इत्याद्यभेदनिषेधा-यानादिवादिपरंपराप्राप्तैक्यानुवादिनी किन्न स्यात्। न चाननुवादकत्वेऽपि बाध्यव्यावहारिक-भेदपरा श्रुतिः । अप्रामाण्यापातात् । न चाभे-दश्रुतिविरोधात् तदिष्टम् । तस्या लक्षणयाऽखंड-चिन्मात्रपरत्वेन भेदाविरोधित्वात् । वैपरीत्य-स्यापि सुवचत्वात् । यदि तु भेदश्रुतिः प्रत्यक्ष-प्राप्तार्थत्वाद् दुर्बला, तर्ह्यैक्यश्रुतिरपि तद्वि-रुद्धत्वात्तथा स्यात् । यदि चैक्यश्रुतिः प्रत्यक्षा-विरुद्धैक्यपरा तर्हि भेदश्रुतिरपि तदसिद्धत्रिका-लाबाध्यभेदपराऽस्तु । न च षड्विधतात्पर्यलिङ्ग-वत्त्वादैक्यश्रुतिः प्रबला लिङ्गानां तात्पर्यमात्रज्ञा-पकत्वेनार्थतथात्वाज्ञापकत्वात् । स्वीकृतं च भे-

दश्रुतेरनुवादकत्वं त्यजता त्वयापि भेदपरत्वम् ।

निषेधशेषत्वे ज्ञापकमिति यत् तन्नेत्यादि, तदपि नेत्याह-यत्तदिति । अनुवाद एव निषेधशेषत्वे लिङ्गमित्याशङ्क्यातिप्रसङ्गमाह-तदभावे ऽपीति । तत्त्वत्यमित्यस्यानुवादकत्वमेव नास्ति ब्रह्मसत्ताया अन्यतोऽसिद्धत्वादित्याशङ्क्याह-सर्वेति । तव मते घटः सन्नित्यादिसत्ताबुद्धेर्ब्रह्मसत्ताविषयत्वादिति भावः । वस्तुतस्तु भेदश्रुतिगम्यनिषेधशेषाभेदानुवादाय वा भेदश्रुतिः न चाभेदस्याप्राप्तेरननुवादः । अनाद्यद्वैतवादिपरम्पराप्राप्तत्वात् ।

यद्वैके आहुरसद्वेदमग्र आसीदित्यसद्वादिसिद्धासदनुवादवदित्यभिप्रेत्याह-किं चेति । ननु श्रुतेर्भेदपरत्वेऽपि शब्दान्तराभ्यासादिकर्मभेदप्रमाणवद्व्यावहारिकभेदपरत्वमेवाऽस्त्वित्याशङ्क्य दृष्टान्तासंप्रतिपत्त्या दूषयति-न चाननुवादत्व इति । तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिविरोधाद्भेदश्रुतेरप्रामाण्यमेवेत्याशंक्य तस्याः श्रुतेर्भेदाभावाविषयत्वाद्विरोध एव नास्तीत्याह-न चेति । विरोधमङ्गीकृत्याप्याह-वैपरीत्येति । भेदश्रुतेरधिगतार्थत्वाद्दौर्बल्यं चेदभेदश्रुतेः प्रत्यक्षविरुद्धार्थत्वात्तुल्यत्वमित्याह-यदि त्विति । ननु व्यावहारिकभेदविषयप्रत्यक्षेण न पारमार्थिकाभेदविषयश्रुतेर्विरोध इति चेत्तर्हि पारमार्थिकभेदविषयश्रुतेर्न तेनाधिगतार्थतेत्याह-यदि चेति । ननूपक्रमोपसंहारौ, अभ्यासो, ऽपूर्वताफलम्, अर्थवादोपपत्ती चेत्येतानि तात्पर्यलिङ्गान्यभेद

श्रुतेः सन्ति । ततः सा प्रबलेति चेन्न । एतैर्लिङ्गैरभेद-श्रुतेस्तात्पर्यवत्त्वसिद्धावपि तदर्थस्य विधिवाक्यार्थ-वत्पारमार्थिकत्वासिद्धेरित्याह-न च षड्विधेति । तर्हि तत्परत्वमेव प्राबल्यहेतुरित्याशङ्क्यानुवादत्वेऽपि व्यावहारिकभेदपरा श्रुतिरिति चोद्यसमये भेदश्रुते-स्तत्परत्वं त्वयाऽपि स्वीकृतम् । वस्तुतस्तु मया वा स्वीकृतमित्याह-स्वीकृतं चेति ।

लिङ्गं विना स्वीकारमात्रेण कथं भेदे तात्पर्यसिद्धिरित्यत आह-अस्ति चेति ।

अस्ति चात्रापि "अनश्नन्पूर्णः परो जीव-संघो ह्यपूर्णः" इत्याद्युपपत्तिरूपं "सत्यं भिदा सत्यं भिदा" इत्यभ्यासरूपं च तात्पर्यलिङ्गम् । तद्ब-हुत्वं च त्वत्पक्षे प्रमाणसंघवद् व्यर्थम् । अस्ति चात्र भेदे आथर्वणश्रुतौ उपक्रमो 'द्वा सुपर्णा' इति । 'परमं साम्यमुपैति' इत्युपसंहारः । "तयोरन्य अनश्नन्नन्य" इत्याद्यभ्यासः शास्त्रैकगम्यये-श्वरप्रतियोगिकस्य तद्धर्मिकस्य वा कालत्रया-बाध्यभेदस्य शास्त्रं विनाऽप्राप्तेरपूर्वता' पुण्य-पापे विधूयेति फलं च । "अस्य महिमानमिति वीतशोक" इतिस्तुतिरूपार्थवादः । अस्ति अन-श्नन्नन्य इत्युपपत्तिश्च । निषेधवाक्यत्वादैक्य-श्रुतिः प्रबला चेद् 'असद्वा' इत्यादिवाक्यं सत्य-ज्ञानादिवाक्यात्प्रबलं स्यात् ।

किं च भेद एव ऐक्यनिषेधरूपः । किं च भेदश्रुतिरेव प्रबला । प्रत्यक्षादिसंवादान्निरवकाशत्वाच्च । किं चायं भेदो न व्यावहारिकः । मुक्तावपि स्मृतेः, श्रुतेश्च । न हि सा मुक्तिरवान्तरा ।

"इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।
सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च" ॥

इति स्मृतौ सर्गाद्यसम्भवोक्तेः ।

'न यत्र माया किमुतापरे हरे-
रनुव्रता यत्र सुरा सुरार्चिताः ।
श्यामावदाताः शतपत्रलोचनाः
पिशङ्गवासाः सुरुचः सुवेशसः'

इति स्मृतौ मायानिषेधाच्च ॥

अशनानशनपूर्णत्वापूर्णत्वरूपविरुद्धधर्मव्यवस्थाया अभेदे संभवाद्भेद एवोपपत्तिरिति भावः । ननु अभेदतात्पर्ये लिङ्गषट्कं भेदतात्पर्ये तु द्वयमेवेति वैषम्यमित्यत आह-तद्बहुत्वमिति । ननु पञ्चावयवैर्विनाऽनुमेयविशेषवत्षड्विधलिङ्गैर्विना न तात्पर्यसिद्धिरित्यत आह-अस्ति चेति । परमं साम्यमिति । सादृश्यस्य भिन्नाश्रयत्वादुपसंहारो भेदविषय इति भावः । अपूर्वतामाह-शास्त्रैकेति । धर्म्यादिग्रहं विना भेदग्रहायोगाद्धर्मिणः प्रतियोगिनो वेश्वरस्य मानान्तरागोचरत्वाद्भेदोऽपि तथैवेत्यपूर्वतेत्यर्थः । अस्य-ईश्वरस्य । महिमानमिति । इयं च स्तुतिरेव, न फलं जीवस्येश्वरमहिमायोगादिति

भावः। नेदं रजतमितिवन्निषेधकमानमेव बलवदित्याश-ङ्क्यातिप्रसङ्गमाह-निषेधेति।

निषेधकस्यैव प्राबल्यमङ्गीकृत्याह-किं चेति। एवं साम्यमुक्त्वा भेदश्रुतेरेव प्राबल्ये हेतुमाह-किं च भेद-श्रुतिरेवेति। न चापूर्वत्वाभिधानविरुद्धं प्रत्यक्षादिसं-वादाभिधानमिति वाच्यम्। अभेदेन तदुपपत्तेरिति भावः। प्रत्यक्षादिसिद्धभेदस्य व्यावहारिकत्वाभावे युक्त्यन्तरमाह-किं चेति। "इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः" "सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्म-णा" इत्यादि स्मृतिश्रुतिशब्दार्थः ततोऽवगमादिति शेषः। स्मृतेः-स्मरणात्, श्रुतेः-श्रवणादिति वाऽर्थः। कार्य-ब्रह्मलोके एव सादेश्यरूप्यादिकमुच्यते, न परममुक्ता-वित्याशङ्क्याह-न हीति। श्रीभागवते सारूप्यं गतानां मायानिषेधाच्च सा परममुक्तिरित्याह-न यत्रेति। यत्र-वैकुण्ठे, न माया। अपरे मायाकार्यभूता रागादयो नेति किमु वक्तव्यम्। यत्र हरेरनुव्रताः संति तेषामेव विशेषणं सुरासुरेत्यादि। सुवेशसः-सुष्ठ्वलंकृता इत्यर्थः॥

सोऽश्नुते सर्वान् कामानिति च परममुक्तिरेवो-च्यते। ब्रह्मज्ञानसाध्यताऽवगमात्। कार्यब्रह्मप्राप्तेस्तू-पासनासाध्यत्वादित्याह-यो वेदेति।

"यो वेद निहितं गुहायां सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता" इत्यत्र शुद्धब्र-ह्मज्ञानफलत्वोक्तेश्च। भूमविद्यायाः फलोक्त्यव-सरे तस्य "सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति।

एकधा भवति। त्रिधा भवति"इति भेदोक्तेश्च । परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः स तत्र पर्यैति"इतिस्वरूपाभिव्यक्त्युक्तेश्च। "तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति"इति कर्मक्षयोक्तेश्च "जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति"इत्यादौ भेदज्ञानामोक्षोक्तेश्च । अभेदे च न किंचन मानमस्ति ।

ननु जीवास्तत्त्वतः परमात्मनो न भिद्यन्ते । आत्मत्वात्, परमात्मवदित्यनुमानमस्तीति चेन्न। प्रत्यक्षाद्यपहृतविषयत्वात् । ज्ञातृत्वादिरूपात्मत्वस्य हेतोस्तवासिद्धेः, अवेद्यत्वलक्षणस्य ममासिद्धेः, जातिरूपत्वे च विरोधात् । "जीवाः परमात्मनो व्यवहारतो न भिद्यन्ते तत एव तद्वत्" इत्याद्यभ्याससमानयोगक्षेमत्वाच्च । नापि श्रुतिः प्रमाणम् । तस्याप्रत्यक्षाद्युपोद्बलितभेदश्रुतिविरोधादतत्परत्वात् । तस्मात् श्रुत्यादिप्रमाणसिद्धत्वाज्जीवेश्वरभेदः परमार्थः । अभेदे च प्रमाणाभावात्स स्वाभाविकश्चेति ।

छान्दोग्येऽपि मुक्तिसमये भेदः श्रूयते इत्याह-भूमेति । "तत्र पर्यैति"इति श्रुतिः परममुक्तिविषया स्वेन

रूपेणेति स्वरूपाविर्भावोक्तेरित्याह-परं ज्योतिरिति । निरञ्जनः परमं साम्यमित्यनेनापि परममुक्तिरेवोच्यते, पुण्यपापक्षयश्रवणादित्याह-तदा विद्वानिति । भेदस्य तत्त्वज्ञानविषयत्वादपि परमार्थत्वमित्याह-जुष्टमिति । एवं स्वपक्षं प्रसाध्य परपक्षं दूषयति-अभेदे चेति ।

अभेदेऽनुमानं मानमुत श्रुतिरिति विकल्पमभिप्रेत्याद्यमनूद्य दूषयति-नन्वित्यादिना । किं च हेतुकृतमात्मत्वमपि जातिरूपाधिर्वा ?। द्वितीयेऽपि ज्ञातृताद्याश्रयत्वं तत्, अवेद्यत्वं वा ? । न सर्वथाऽपीत्याह-ज्ञातृत्वादीति । आभाससाम्यमप्याह-जीवा इति । द्वितीयमपवदति—नापीति । तर्ह्यभेदश्रुतेः का गतिरित्यत आह-अतत्परत्वादित्ति । उपासनादिपरत्वादित्यर्थः । अत्यन्तभेदवादिमतमुपसंहरति-तस्मादिति ॥

सिद्धान्तमुपक्रमते—उच्यते इति ।

उच्यते—

"परमार्थो न जीवेशभेदो मानाप्रसिद्धितः ।
द्रष्टृभेदश्रुतिश्चैनं पौनःपुन्येन बाधते" ॥

न हि भेदस्य पारमार्थिकत्वं गोत्वादिवज्जातिरूपः कश्चिद्धर्मः पदार्थमात्रगतजातेरभावात् । सत्तायाश्च भेदानधिष्ठानत्वात् । किं तु बाधागोचरत्वम् । तच्च न जीवेश्वरभेदेऽस्ति, "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा, नान्योऽतोऽस्ति मन्ता, नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता"इति द्रष्टृभेदस्य निषिद्धत्वात् । अथ प्रत्यक्षबाधागोचरत्वं तत् । तच्च

भेदेऽप्यस्तीति चेन्न । लाघवेन बाधागोचरत्वस्य परमार्थशब्दार्थत्वात् । चन्द्रप्रादेशिकत्वादाव तिव्याप्तेश्च ।

ननु अन्यपरमिदं वचनम् । "भिन्नोऽचिन्त्यः परमो जीवसंघात्"इत्यभेदनिषेधशेषानुवादत्वादिति चेन्न । एतस्य श्रुतित्वे एव विप्रतिपत्तेः । अस्तु वा, तथापि न तावदिदं वाक्यमभेदनिषेधकम् । निषेधबोधिनञादेरश्रवणात् । नन्वभेदाभावो भेदः, अभावबोधकं च निषेधकमिति चेत् । तथात्वे सर्वमेव प्रमाणं निषेधकं स्यात् । तत्प्रमेयस्य स्वभावाभावरूपत्वात् ।

तत्र तावत्पूर्वपक्षे दोषं श्लोकेन संगृह्णाति परमार्थ इति । मानाप्रसिद्धित इति । मानशून्यत्वादित्यर्थः । बाधितत्वाच्च न तस्य पारमार्थिकत्वमित्याह-दृष्टभेदेति । नान्योऽतोऽस्ति श्रोतेत्यादिश्रुतिरित्यर्थः । बाधितत्वेऽपि पारमार्थिकत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्य किं पारमार्थिकत्वमखण्डधर्म उत सखण्डः? । नाद्य इत्याह-न हीति । स किं सत्तातिरिक्तः, उत सत्तैव? । नाद्य इत्याह-पदार्थेति । सामान्यादौ जात्यङ्गीकारेऽनवस्थाद्यापत्तेः । सत्तातिरिक्तजातेः सत्ताव्याप्यत्वनियमाच्चेति भावः । द्वितीयं दूषयति-सत्ताया इति । पराभिमतसत्ताजातेर्द्रव्यादित्रितयमात्रवृत्तित्वान्न भेदे सेत्यर्थः । भेदस्य पारमार्थिकत्वं सखण्डधर्म इति पक्षे स किं प्रामाणिकं बाधागोचरत्वं तद्भिन्नं वा? । नाद्यः ।

तस्य निरशिष्यमाणत्वात् । शुक्तिरजतादेरपि यत्किंचित्प्रमाणगम्यत्वाच्चेत्यभिप्रेत्य द्वितीयं परिशिनष्टि-किंत्विति । श्लोकस्योत्तरार्द्धं विवृण्वन्नेव दूषयति-तच्चेति अतः—अन्तर्यामिण इत्यर्थः । ननु प्रत्यक्षाबाधितत्वमेव यथार्थत्वं तच्च श्रुत्या बाधितेऽप्यविरुद्धमिति शङ्कते अथेति । व्यर्थविशेषणत्वेन दूषयति-न च लाघवेति । चन्द्रे दृश्यमानपरिमाणस्य मिथ्यात्वेऽपि प्रत्यक्षबाधाभावादतिव्याप्तिश्चेत्याह-चन्द्रेति । आदिपदेन गगननीलिमादि गृह्यते ।

यदुक्तं पूर्वपक्षिणा—नान्योऽतोऽस्तीति श्रुतिरेवाभेदानुवादेन तन्निषेधकभेदश्रुतिशेषभूतेति । तदनुवदति-नन्विति । भिन्नो ऽचिन्त्य इत्यस्य प्रसिद्धशाखास्व पाठाच्छ्रुतित्वमेवासंमतमिति दूषयति-न एतस्येति । श्रुतित्वेऽप्यस्य यद्यभेदनिषेधकत्वं स्यात्तर्ह्यभेदश्रुतेर्निषेध्यानुवादेनैतच्छेषता भवेत् । नत्वेतदस्ति निषेधबोधिपदाश्रवणादित्याह-अस्तु वेति । प्रतिवादी चोदयति-नन्विति । एवं च विधिनिषेधव्यवस्था न स्यादिति दूषयति-तथात्व इति ॥

अभावविषयत्वे समानेऽपि प्रतियोगिविरहात्मत्वेन तद्बोधकत्वं निषेधकत्वमिति विशेषं शङ्कते-नन्विति ।

नन्वभावत्वेन तद्बोधकमानं निषेधकमिति चेन्न, प्रकृते तदभावात् । किं च—

"अप्रतीतेर्विरोधाच्च नाभेदः प्रातिभासिकः ।
व्यावहारिकसत्ताको नापि तस्माद्बाधितः" ॥

असतो निषेधायोगाद्भेदवाक्येनाभेदो ऽपोद्यते इति वदतः किमभेदः प्रातिभासिकः, किं वा व्यावहारिकः ? । नाद्यः । अहं ब्रह्मास्मीत्यपरोक्षमभेदाप्रतीतेः । नाहं ब्रह्मास्मीति भेदप्रत्ययविरोधाच्च । अत एव च न द्वितीयः । न हि तत्त्वाभेदप्रमायां व्यावहारिकाभेदप्रमायां वा सत्यां व्यावहारिको भेदः संभवति । अतो नाभेदवाक्यं भेदवाक्यशेषः । तदर्थानुपयोगात् । न च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभेदानुवादः । अनुवादस्यासद्विषयत्वप्रसङ्गात् । तेन विना तत्प्रकरणे ऽनुपपत्त्यभावाच्च ॥

तर्हि "भिन्नो ऽचिन्त्य" इति वाक्यस्याभेदविरहात्मतया भेदाबोधकत्वान्न निषेधकता इत्याह-न प्रकृत इति । किं च किं प्रातीतिकस्याभेदस्य निषेधः, उत व्यावहारिकस्य, किं वा पारमार्थिकस्य ? । नाद्यः शुक्तिरजतादिवदपरोक्षप्रतीत्यभावाद्भेदप्रमाविरोधाच्च तस्यासंभवात् । न द्वितीयः । समानसत्ताकयोर्भेदाभेदयोरेकत्र विरोधात् । भेदस्य पारमार्थिकत्वेऽपि तत्प्रमितिदशायां तदभावस्य व्यावहारिकत्वायोगात् । तृतीय एव परिशिष्यते । तथा च न निषेधसंभव इत्याह श्लोकेन-अप्रतीतेरिति । असत इत्यादिश्लोकविवरणं स्पष्टार्थम् । तदर्थानुपयोगादिति-अभेदवाक्यार्थस्य भेदवाक्यार्थे ऽनुपयोगादित्यर्थः । ननु जीवधर्मिकाभेदो जीवे प्रसिद्धो व्यधिकरणेन ब्रह्मप्रतियोगिकत्वेनावच्छेद्यनि-

षेधायानूद्यत इति चेन्न। परमते जीवधर्मिकेश्वरप्रतियोगिकाभेदस्य क्वाप्यभावादसदनुवादित्वं स्यात्। तथा चानुवाद्यस्येतरपदार्थसंसर्गोऽप्यसति भेदवाक्यमप्रमाणं स्यादिति त्वदुक्तोपालम्भस्त्वय्येव निपततीत्यभिप्रेत्याह-अत इति। न च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नघटाद्यभेदनिषेधस्येव तादृशजीवाभेदनिषेधस्यापि प्रकरणेनाऽनाकाङ्क्षितत्वान्न तत्परतेत्याह--तेन विनेति।

ननु न भेदवाक्ये जीवेश्वराभेदस्य निषेधः। येन निषेध्यस्यासत्त्वं स्यात्। किं तु जीवतादात्म्यस्य जीवे सत एव ब्रह्मणि निषेध इत्यत आह-एतेनेति।

एतेन भेदवाक्येन जीवतादात्म्यं ब्रह्मणि निषिध्यते इति प्रत्युक्तम्। तद्धर्मिकतत्प्रतियोगिकतादात्म्यनिषेधेऽपि ब्रह्मप्रतियोगिकजीवधर्मिकाभेदस्य 'नान्योऽतोऽस्ति' इतिवाक्यार्थस्यानिषिद्धत्वेन तस्य तदशेषत्वात्। न हि जीवस्यावच्छिन्नस्य यद्रूपं तदेवेश्वरस्वरूपमिति वेदान्ति-भिरिष्यते। तस्मात् 'नान्योऽतोऽस्ति' इतिवाक्यार्थःपरमार्थ एवाभेदः। किं च 'भिन्नोऽचिन्त्य' इति भेदो ऽनूद्य निषिध्यते। चिन्त्यत्वनिषेधस्य भेदनिषेधे पर्यवसानात्। स्वरूपाख्यानमात्रस्य वैयर्थ्यात्। नापि द्रष्टृभेदनिषेधश्रुतिरनुवादः। द्रष्टृभेदाभावस्यान्यतोऽप्राप्तेः। न चाभेदवादि(१)सिद्धेः किं

(१) अत्र टीकास्थप्रतीकानुरोधेन ग्रन्थस्त्रुटित इति प्रतिभाति।

चित्करणं निरूप्यताम्। न हि प्रमैव हेतुमपेक्षते न भ्रान्तिः । सर्वदा सर्वेषां भ्रान्तिप्रसङ्गात् ।

एतच्छब्दार्थमाह-तद्धर्मिकेति । जीवस्तच्छब्दार्थः । निषेध्यस्य जीवधर्मिप्रतियोगिकाभेदस्य नान्योऽतोऽस्तीत्यनेनाप्रतीतेस्तत्प्रतीतस्य जीवधर्मिकब्रह्मप्रतियोगिकाभेदस्य। निषेधान्नोक्तशेषशेषिभाव इति भावः । ननु तव मते जीवधर्मिप्रतियोगिकाभेद एव ब्रह्मप्रतियोगिक इति तन्निषेध एव तन्निषेध इति चेन्न । कर्तृभोक्तृजीवाभेदस्य तद्विपरीतब्रह्मप्रतियोगिकत्वानङ्गीकारात् । तदतिरिक्तजीवाभेदस्याप्रसिद्धत्वेनानुवादायोगादित्यभिप्रेत्याह-न हीति । अभेदश्रुतेरन्यपरत्वायोगेन स्वार्थे पर्यवसानात्तदर्थाभेदः परमार्थ एवेत्युपसंहरति-तस्मादिति ।

आस्तां तावद् बृहदारण्यकश्रुतिः। त्वदुदाहृतश्रुतिरेव भेदनिषेधपरेत्याह-किं चेति। परमो जीवसङ्घाद्भिन्नो न चिन्त्य इति भेद एव निषिध्यते। यथा चैत्रो दुष्टो न चिन्त्य इति दोषो निषिध्यते। भेदचिन्तानिषेधेऽपि विशेषनिषेधस्येतरानुज्ञापकत्वादभिन्नश्चिन्त्य इति स्यात् । तथा चास्मदिष्टसिद्धिरिति भावः। नन्वचिन्त्यः परमो जीवसङ्घाद्भिन्न इत्यर्थः किं न स्यादिति चेन्न। परमस्य मुमुक्षुचिन्त्यत्वेनाचिन्त्यत्वायोगात्प्राकृताचिन्त्यत्वज्ञानस्यापुरुषार्थत्वेन भेदस्य च सिद्धतया तदभिधानवैयर्थ्यादित्यभिप्रेत्याह-स्वरूपेति। एवं भेदश्रुतेरभेदनिषेधकत्वं निराकृत्याभेदश्रुतेरनुवादकत्वमपि नेत्याह-नापीति । वादिपरम्पराप्राप्तस्यानुवाद इत्युक्तमपवदति-न चाभेदेति । अभेदवादिसिद्धमित्यनेनाभेदवादिनस्तत्प्र-

सिद्धौ करणत्वं विवक्षितं कर्तृत्वं वा ? । नाद्यः । चक्षुरन्यस्याभावादात्मनस्त्वयापि करणत्वानङ्गीकाराच्चेत्याह-न ह्यभेदेति । द्वितीयं परिशिनष्टि-किं त्विति । किमित्यत आह--तत्प्रसिद्धेरिति ॥

तत्र नान्योऽतोऽस्तीति श्रुतेरेव तत्प्रसिद्धिमूलत्वान्नानुवादकतेति वक्तुं करणान्तरं परिसंचष्टे-न तावदिति ।

न तावत्प्रत्यक्षमभेदप्रसिद्धौ हेतुः । जीवपराभेदस्याननुभवात् । प्रत्यक्षभेदप्रमायां सत्यामभेदभ्रान्त्यनुपपत्तेश्च । नापि लिङ्गं, स्फुटतरभेदप्रत्यक्षविरोधेन वन्ह्यनौष्ण्यानुमानवत्तदनुदयात् । भेदलिङ्गानामनेकेषां सत्त्वाच्च । न च प्रत्यक्षस्य भ्रमत्वाभिमानान्न तस्यानुमानबाधकत्वमिति वाच्यम् । प्रत्यक्षसिद्धभेदस्य बाधकप्रमितिं विना भ्रमत्वाभिमानानुपपत्तेः । अनुमानस्यैव बाधकत्वेऽन्योन्याश्रयात् । नाप्यनादिपौरुषेयवाक्यमद्वैतवादिनेऽभेदभ्रमहेतुः । स्फुटतरभेदयोरयोग्यत्वनिश्चयेन शाब्दबुद्ध्यनुदयात् । शाब्दज्ञानमात्रस्यैव योग्यताज्ञानजन्यत्वात् । पौरुषेयवाक्यस्य प्रत्यक्षादिविलक्षणप्रामाण्यस्याद्वैतवादिभिरनभ्युपगमान्न तस्य भेदनिषेधश्रुतितुल्ययोगक्षेमता ।

तव मते भेदज्ञानस्य प्रमात्वादभेदज्ञानस्य च भ्रम-

त्वाद्विरोधिप्रमाकाले भ्रमस्यासंभवश्चेत्याह-प्रत्यक्षेति । परोक्षप्रमायाः प्रत्यक्षभ्रमाविरोधित्वात्, प्रत्यक्षेत्युक्तम् । भेदप्रत्यक्षस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वान्नानुमानमप्यभेदभ्रमहेतुरित्याह-नापीति । भेदबाधकविरुद्धधर्माध्यासाद्यनेकलिङ्गपराहतत्वाच्च नाभेदानुमितिरित्याह-भेदलिङ्गानामिति । अग्न्यौष्ण्यस्य प्रत्यक्षस्य प्रमात्वनिश्चयादनौष्ण्यानुमानबाधकत्वं, भेदप्रत्यक्षस्य तु भ्रमत्वारोपान्न प्रतिबन्धकत्वमिति विशेष इत्याशङ्क्य बाधकज्ञानं विना भ्रमत्वारोप एव न संभवतीत्याह-न च प्रत्यक्षस्येति । अनुमानस्य बाधकत्वभ्रमात् त्वत्पक्षे भ्रमत्वारोप इत्याशङ्क्याह-अनुमानस्येति । प्रत्यक्षस्य भ्रमत्वारोपेऽनुमित्युदयः । तदुदये सति तत्र बाधकत्वारोपपुरःसरं प्रत्यक्षभ्रमत्वारोप इत्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः । ननु त्वद्गुरुवाक्यात्तवाभेदभ्रमः । त्वद्गुरोश्च स्वगुरुवाक्यात् । तस्यापि स्वगुरुवाक्यादित्यनादिकालप्राप्तोऽभेदभ्रम इति चेन्न । पौरुषेयवाक्यमात्रेण बाधाभावलक्षणयोग्यतारहितेन 'वह्निना सिञ्चेत्' इति वाक्येनेव कस्यापि बोधानुदयादित्याह-नाप्यनादीति । शाब्दप्रमायामेव योग्यताज्ञानं हेतुर्न तद्भ्रम इत्याशङ्क्य लाघवाच्छाब्दज्ञानमात्रे हेतुरित्याह-शाब्दज्ञानेति । ननु प्रत्यक्षविरोधेऽप्यपौरुषेयवाक्याद्द्वैतवादिनामभेदप्रतीतिवत् पौरुषेयवाक्यादपि तत्प्रतीतिः किन्न स्यादित्याशङ्क्य वैषम्यमाह-पौरुषेयेति । पौरुषेयवाक्यस्य प्रत्यक्षादिमानमूलतया तत्तुल्यमेव प्रामाण्यमिति न तद्बाधेन स्वार्थबोधकत्वम् । अपौरुषेयवाक्यस्य तु त्रिकालाबाध्यवस्तुप्रतिपादनलक्षण-तत्त्वावेदनप्रामाण्याङ्गीकारात्प्रबलतया प्रत्यक्षादि-

कमाभावीकृत्य स्वार्थबोधकतोपपत्तिरिति भावः ।

तर्हि बाधानवतारदशायामनुमानादितो भेदभ्रम इत्यत आह-न च प्रत्यक्षेणेति ।

न च प्रत्यक्षेण भेदाप्रतीतिदशायामनुमानात्पौरुषेयवाक्याद्वाऽभेदभ्रम इति वाच्यम् । जीवपरपदार्थद्वयज्ञाने सति तद्भेदज्ञानस्यावश्यकत्वात् । पदार्थद्वयज्ञानाभावे ऽभेदानुमित्यादेरनुदयात् । ऐक्यस्याभेदवादिभिः स्वतन्त्रानुमानपौरुषेयवाक्यगम्यतयाऽनङ्गीकृतत्वाच्च । सर्गप्रलययोरङ्गीकारेण पौरुषेयवाक्यानुमानप्रवाहस्योच्छिन्नत्वात्सर्गाद्यकालीनभ्रमासंभवात् ।

न च तदेश्वर एव व्यामोहकारीति वाच्यम् । सर्वज्ञत्वपरमात्मत्वादिविरोधात् । न च सर्गाद्यकाले कस्य चित्पूर्वभ्रमसंस्काराद्भ्रमः संभवति । वेदमूलत्वे बाधकाभावात् । तत्कल्पने चोदनावाक्यस्याप्यनुवादकतापत्तेः ।

किं जीवपरयोर्ज्ञातयोरनुमानादिप्रवृत्तिरज्ञातयोर्वा ? । आद्ये धर्मिप्रतियोगिनोर्ज्ञातत्वादपेक्षणीयान्तराभावाद्भेदज्ञानं भवेदेव । द्वितीये पक्षादिज्ञानाभावान्नानुमानोदयः । पदार्थज्ञानाभावाच्च न शाब्दबोधोदय इत्याह-जीवपरेति । किं च जीवपराभेदः श्रुत्यनपेक्षानुमानाद्यगोचर इत्येव सर्वाद्वैतवादिभिर्निश्चितत्वान्न ततस्तेषां तत्प्रतीतिरित्याह-ऐक्यस्येति । किं चेश्वरवादिभिः सर्गप्रलयाङ्गीकारात्सर्गाद्यकालीनाभेदभ्रमनि-

मित्ततया पौरुषेयोपदेशानुमानायोगात् तदा तद्भ्रमा-भावे तन्निमित्तोपदेशनिमित्तपुरुषान्तरभ्रमस्य चाभाव इत्येवं पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तराभाव इति अस्मदादि-भ्रमस्याप्यसंभवेनेदानीमप्यनुवादो न स्यादित्यभिप्रेत्या-ह-सर्गप्रलयेति ।

सर्गाद्यकाले कं च न पुरुषमीश्वर एव स्ववाक्येन भ्रामयतीति नोक्तदोष इत्याशङ्क्याह- न च तदेति । किमीश्वरः संतं भेदमज्ञात्वैवाभेदं बोधयति, ज्ञात्वाऽपि प्रतारयति वा ? । आद्ये सर्वज्ञत्वक्षतिः । द्वितीये परमा-त्मत्वपरमदयालुत्वादिविरोध इत्याह-सर्वज्ञत्वेति । न चेश्वरस्य बुद्धागमप्रणयनेन केषां चिद् व्यामोहकत्ववदद्वै-तवादिमोहनायाऽऽगमान्तरप्रणयनोपपत्तिरिति वाच्य-म् । तादृशागमस्य बुद्धागमवदितिहासपुराणादिष्वश्रव-णात्, महाजनपरिगृहीतानेकश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणसं-वादाच्चेति भावः । सर्गाद्यकाले उपदेशाभावेऽपि पूर्वक-ल्पभ्रमजन्यसंस्कारात्स्मृतिरूपभ्रमसंभवान्न संप्रदायवि-च्छेद इत्याशङ्क्य तदा पौरुषेयवाक्यस्य दृष्टस्य तत्प्रति-पत्तिहेतोः संभवाददृष्टसंस्कारकल्पनाया अन्याय्यत्वा-न्मैवमित्याह-न च सर्गाद्येति । सर्गाद्यकालीनवदिकव्य-वहारस्य संस्कारमूलकत्वकल्पने तदा विधिनिषेधवा-क्यार्थस्मरणस्यापि कस्य चित्संभवात् तन्मूलकस्य मन्वा-दिस्मृतिपरम्पराप्राप्तार्थानुवादित्वं चोदनाभागस्यापि स्यादित्याह-तत्कल्पन इति ।

ननु "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा" इति श्रुतिरेव भेद-निषेधपरतया विपर्य्यस्ततामवबोधयति । सैव पश्चाद्वे-

द्परतया प्रमिता सती भेदाभावमनुवदतीति । नेत्याह-न च भेदेति ।

न च भेदनिषेधश्रुतितात्पर्य्यभ्रमादद्वैतवादिनोऽद्वैतप्रसिद्धिः । अनुपस्थिते जीवपरभेदाभावे तत्र श्रुतितात्पर्यभ्रमस्यैव दुःसंपादत्वात् । न च तर्कादिनोपस्थिते अभेदे श्रुतितात्पर्यविभ्रमः । तर्कितस्य जीवपराभेदस्यान्यत्राभावात् । अत्राप्यसत्त्वे भेदश्रुत्या तन्निषेधायोगात् । अभेदश्रुतितात्पर्यज्ञानस्य यथार्थत्वात् । तस्माददद्वैतवादिनोऽद्वैतप्रसिद्धेर्मूलान्तराभावादियमेव श्रुतिः साक्षाद्भेदनिषेधे मूलमिति नाद्वैतश्रुतिरनुवादः ।

किं च प्रमाणसिद्धस्यैवानुवाद इति वदतः कथमद्वैतमप्रमाणम् । तत्र व्यावहारिकप्रमाणाप्रसरात् । तत्त्वावेदकप्रमाणस्यैव तद्विषयत्वात् । न च निषेधार्थत्वात्प्रमाणापेक्षा नेति वाच्यम् । भेदिनां मते क्वचित्प्रमितस्यैवान्यत्र निषेधात् । जीवधर्मिकेश्वराभेदस्यान्यत्राप्रमितत्वात् ।

किं जीवपराभेदेऽनुपस्थिते तत्र तात्पर्यभ्रमः उपस्थिते वा ? आद्ये विषयं निरूप्य तात्पर्यस्य विषयोपस्थितिं विना प्रतीत्ययोग इत्याह-अनुपस्थिते इति । द्वितीयेऽपि किं प्रत्यक्षादिना तदुपस्थितिः, उताभेदश्रुत्या, लाघवतर्कादिना वा । नाद्यः । निरस्तत्वात् । द्वितीयेऽ-

न्योन्याश्रय इत्यभिप्रेत्य तृतीयं दूषयति-न च तर्कादिनेति । भेदविषयप्रत्यक्षश्रुतिभ्यां विरोधेन लाघवादेरनवतारादिति भावः । किं च तर्कावतारेऽपि तर्कितो जीवपराभेदस्ततोऽन्यश्च सन्न वा ? । नाद्यः । तद्भिन्नस्य तदभेदायोगादित्याह-तर्कितस्येति । द्वितीयेऽनुवाद्यस्य कुत्राप्यसत्त्वात् तस्य निषेधसंसर्गोऽप्यसन्निति तन्निष्ठभेदश्रुतिरप्रमाणं स्यादित्यभिप्रेत्याह-अत्रापीति । अभेदतात्पर्यज्ञानस्य वक्ष्यमाणविधया बाधकाभावेन भ्रमत्वमेवासिद्धमित्याह-अभेदेति । नान्योऽतोऽस्तीत्यादिश्रुतेरनुवादकत्वनिराकरणमुपसंहरति-तस्मादिति ।

अभेदश्रुतेरनुवादकत्वमङ्गीकृत्यापि परमते तस्य प्रामाणिकत्वमावश्यकमित्यभिप्रेत्याह-किञ्चेति । भेदवदभेदस्यापि व्यावहारिकप्रमाणसिद्धत्वादनुवाद इत्याशङ्क्य तस्य व्यवहारानुगततया तदयोग इत्याह-तत्रेति । भेदस्य अप्रामाणिकत्वे परिशेषात्तत्त्वावेदकमानगम्यत्वमेवेत्याह-तत्त्वावेदक इति । ननु विध्यर्थानुवादस्यैव प्रामाणिकविषयत्वनियमो न निषेधार्थानुवादस्येति । इदमपि त्वत्समयविरुद्धमित्याह-न च निषेधेति । अस्तु तर्हीश्वरे मितस्य तदभेदस्य जीवे निषेध इत्याशङ्क्य एवमप्यभेदश्रुत्यर्थस्यान्यत्राप्रमितत्वान्न तस्य निषेध इत्याह-जीवधर्मिकेति ।

अभेदश्रुत्यनुवादकत्वनिरासवाद्युक्तीनामतिप्रसङ्गपराहतिं शङ्कते-नन्वेवमिति ।

नन्वेवम् "असदेवेदमग्र आसीत्" इति असदनुवादोऽपि न स्यात् । प्रपञ्चसत्ताग्राहिप्रत्यक्षविरोधेन तद्भ्रमानुपपत्तेः । अतस्तत्प्रसिद्धिरपि

श्रुतिमूलैव स्यादिति चेन्न । असद्वादिनः श्रुतिप्रामाण्यानभ्युपगमात् । उत्पत्तेः पूर्वं कार्यमसत् । अन्यथोत्पत्त्ययोगादित्यादितर्काभासप्रसिद्धस्यासतोऽनुवादसंभवात् । न च प्रत्यक्षविरोधोऽपि तस्येदानीन्तनप्रपञ्चसत्ताविषयतया भिन्नविषयत्वात् । असत्पदस्य शक्तिग्रहाभावेनानुमानात्पूर्वं श्रुतितस्तदवगमासंभवात् । तस्माद् द्रष्टृभेदनिषेधश्रुतिर्न भेदश्रुतिशेषार्था । नापि "नान्योऽतोऽस्ति" इति श्रुतिर्द्रष्टृभेदोपासनार्था । "अन्तर्याम्यक्षरब्राह्मणयोरुपासीत" इत्यादिलिङ्गाद्यश्रवणात् । कल्पकाप्रतीतेश्च । वाक्यस्यानुभूयमानस्वप्रमेयपरत्वे संभवति श्रुतविरुद्धाश्रुतकार्यकल्पनायोगाच्च ।

तत्र तावदसत्प्रसिद्धिः श्रुतिमूलैव स्यादित्येतद् दूषयति-न, असद्वादिन इति । केन तर्हि तस्यासत्प्रसिद्धिः, भिन्नतत्प्रसिद्धिं विना वा कथमनुवाद, इत्यत आह-उत्पत्तेरिति । सृष्टिपूर्वकालीनासत्त्वविषयतर्कस्य सृष्ट्यनन्तरकालीनसत्ताग्राहिप्रत्यक्षेण न विरोधः । भिन्नविषयत्वादित्याह-न चेति । असद्वादिनः श्रुतितः प्रथमसत्प्रतीत्यभावे हेत्वन्तरमाह-असत्पदस्येति । अनुमानात्पूर्वमिति । उक्ततर्काभासात्पूर्वमित्यर्थः । नान्योऽतोऽस्तीतिश्रुतेरभेदानुवादकत्वाभावान्न तद्द्वारा भेदश्रुतिशेषत्वमित्युपसंहरति-तस्मादिति ।

ननु अभेदश्रुतेरननुवादकत्वेऽपि नाभेदपरत्वं भेदश्रुत्यविरुद्धोपासनापरत्वे संभवति तद्विरुद्धार्थपरत्वायोगात्, अभेदोपासनायाश्चारोपिताभेदेनाप्युपपत्तेरिति नेत्याह-नापीति । बृहदारण्यकेऽन्तर्यामिब्राह्मणे "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा"इत्यादि पठ्यते । अक्षरब्राह्मणे तु "नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ"इत्यादि । उभयत्राप्युपास्तिविधेरश्रवणान्न तत्परतेत्यर्थः । कल्प्यतां तर्हि "पूषा प्रपिष्टभाग" इत्यादाविव विधिरित्याशङ्क्य तत्र विधिविषयाविनाभूतद्रव्यदेवतासंबन्धादेस्तत्कल्पकस्य श्रवणात्, इह तु विध्यविनाभूतस्य कस्य चिदश्रवणान्नैवमित्याह-कल्पकेति । न च भेदश्रुतिविरोध एव तत्कल्पकम् । तस्या निषिध्यमानभेदानुवादेन तदनुकूलत्वाद् विरोधाभावादिति भावः । उपासनाविधिपरत्वे साधकाभावमुक्त्वा बाधकमप्याह-वाक्यस्येति । श्रुतविरुद्धेति । अभेदश्रुतेर्विधिपरत्वे श्रुताभेदे मानान्तरविरुद्धे तात्पर्याभावेन प्रामाण्यायोगात्, विधेश्चान्यथाप्युपपन्नत्वाच्छ्रुताभेदो नास्तीत्येवं तदपलापनिमित्तत्वात्कल्पितविधेः श्रुतविरुद्धत्वमिति द्रष्टव्यम् । अश्रुतकार्यकल्पनायोगादिति । अतिप्रसङ्गादिति भावः ॥

नान्योऽतोऽस्तीत्यादिश्रुतेर्भेदनिषेधपरत्वेऽपि ईश्वरनानात्वस्यैव ततो निषेधान्न जीवेश्वरभेदनिषेध इति चोदयति-अस्तु तर्हीति ।

अस्तु तर्हि इदं वाक्यमीश्वरान्तरनिषेधपरमिति चेन्न। तद्भेदस्याप्रसक्तत्वादनिषेध्यत्वात्। नन्वीश्वर ईश्वरप्रतियोगिकभेदवान् आत्म-

त्वात् जीववदितिभ्रमे भेदं निषेधतीति चेन्न । अनुमानस्य धर्मिग्राहकमानेन बाधितस्यानुदयात् । अथ "एष ते आत्माऽन्तर्याम्यमृत" इति प्रसिद्धे धर्मिणि तद्भेदाशङ्कायामियं श्रुतिरिति चेन्न । एष इत्याद्येकवचनेन लाघवानुगृहीतेनैव तद्भेदस्यापि निषिद्धत्वात् । न चान्तर्यामिण एव प्रतिपर्यायं भेदाशङ्कायामियं श्रुतिः । नान्योऽतोऽस्तीत्यतः शब्देनान्तर्यामिमात्रस्यैव भेदावधित्वेनोपस्थितेः । अनन्तर्यामिण एवान्तर्याम्यवधिकभेदाश्रयत्वात् । नाप्यन्तर्यामिवाक्यसामर्थ्यसिद्धाभेदानुवादः । अज्ञातार्थपरत्वे संभवति निरर्थकानुवादकल्पनायोगात् ॥

किमीश्वरानेकत्वस्य प्रत्यक्षतः प्रसक्तिः, उतानुमानात्, श्रुत्या वा ? । नाद्यः । तस्य प्रत्यक्षायोग्यत्वादित्यभिप्रेत्याह-न तद्भेदस्येति । द्वितीयं शङ्कते-नन्विति । किमत्राऽऽनुमानिक ईश्वरः पक्षः, श्रुतिसिद्धो वा । आद्ये धर्मिग्राहकानुमानस्य लाघवादिना तदेकत्वगोचरतया तद्विरोधान्न भेदानुमित्युदय इत्याह-अनुमानस्येति । द्वितीयं शङ्कते-अथेति । अत्रापि धर्मिग्राहकविरोध एव । एष अन्तर्यामीत्याद्येकवचनान्तपदैर्लाघवानुगृहीतैः 'एको देव' इत्यादिवाक्याच्च तदैक्यस्यापि सिद्धत्वादिति दूषयति-न एष इति । तृतीयं दूषयति-न चान्तर्यामिण इति । प्रतिपर्यायमिति । "यः पृथिवीम-

न्तरो यमयति, योऽपोऽन्तरो यमयति" इत्येवमादिरूपेण प्रतिनियम्यं पृथगुपदेशात् तत्तदन्तर्यामिभेदाशङ्काया-मित्यर्थः। नान्योऽतोऽस्तीत्यतःशब्देन प्रकृतपरामर्श-केनान्तर्यामित्वमेव निषिध्यमानभेदप्रतियोगितावच्छे-दकं प्रतीयते। अन्तर्यामिकनिषेधे तु नैतदुपपद्यते। भेदधर्मिनिष्ठधर्मस्य तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्। अतोऽनन्तर्यामिण एव द्रष्टुरन्तर्यामिप्रतियोगिकभेदो-ऽत्र निषिध्यत इत्याह-नान्योऽत इति। ननु त्वदुक्त-विधया लाघवाद्यनुगृहीतैकवचनान्तशब्दसामर्थ्यसिद्ध-मन्तर्यामिण्यभेदं नान्योऽतोऽस्तीति श्रुतिरनुवदतीति। तत्राह-नाप्यन्तर्यामीति।

पुनरप्यनुमानान्तरेणेश्वरभेदप्रसक्तिमाशङ्क्यापव-दति-नापीति।

नापि क्षित्यादिकं द्विकर्तृकम्। कार्य-त्वात्। घटवदित्यनुमानात् क्षितिकर्तुरीश्वरस्य भेदप्रसक्तौ तन्निषेधतीति वाच्यम्। ईश्वरप्रसिद्धेः पूर्वं द्विकर्तृकत्वव्याप्तिग्रहायोगात्। घटमात्रस्य जीवद्वयाजन्यत्वात्। तत्प्रसिद्धौ तु धर्मिग्राहक-मानविरोधात्। कर्तृजन्यत्वेनैव कार्यत्वस्य व्याप्त्या तथाप्त्यभावाच्च।

न च क्षित्यादिकमनेककर्तृकम्। विचित्र-कार्यत्वात् प्रासादादिवदितीश्वरभेदप्रसक्तिः। क्षित्यादेरनेककर्तृकत्वे तत्कर्तुः सर्वज्ञत्वाद्ययोगे-नानीश्वरत्वात्। अस्तु क्षितिकर्तुर्भेदनिषेधप-

रेति चेन्न । अन्तर्यामिण एवातःशब्देन परामर्शात् । क्षित्यादिकर्त्रैक्यस्य सृष्टिवाक्यगतैकवचनेनैव सिद्धत्वाच्च । द्रष्टृत्वाद्यविशेषेणातःशब्दपरामृष्टान्तर्याम्यतिरिक्ते द्रष्टृमात्रे बुद्धिस्थे तदुपरक्तनञा तन्मात्राभावप्रमितेश्च ।

ईश्वरपक्षकानुमानवन्नात्र धर्मिग्राहकमानविरोध इति शङ्कितुरभिमानः । अत्रापीश्वरे सिद्धे घटादौ द्विकर्तृकत्वव्याप्तिग्रहः, उतासिद्धे । चरमं दूषयति-ईश्वरेति । कुलालद्वयजन्यस्य कस्य चिद् घटस्य संभवात् तत्र व्याप्तिग्रह इत्याशङ्क्यैककुलालजन्ये व्यभिचारदर्शनान्न व्याप्तिग्रह इत्यभिप्रेत्याह-घटमात्रेति । आद्ये कल्पे एकेश्वरकर्तृकक्षित्यादिपक्षीकारेण द्विकर्तृकत्वसाधने धर्मिग्राहकमानबाध एवेत्याह-तत्प्रसिद्धाविति । नन्वेककर्तृकघटादेः पक्षतुल्यत्वेन तत्र व्यभिचाराभावाज्जीवद्वयकर्तृकघटादौ व्याप्तिग्रहे सति क्षित्यादावीश्वरप्रसिद्धिं विना द्विकर्तृकत्वानुमानसिद्धिरिति नेत्याह-कर्तृजन्यत्वेनैवेति । तथेति । गौरवेण द्विकर्तृकत्वस्य कार्यत्वाव्यापकत्वादित्यर्थः ।

ननु धूममात्रस्य वह्निमात्रेण व्याप्तावपि सुरभिधूमस्य चन्दनादिवह्निना व्याप्तिवत् कार्यत्वमात्रस्य कर्तृजन्यत्वमात्रेण व्याप्तावपि विचित्रकार्यत्वस्यानेककर्तृकेनैव व्याप्तिरिति तत्राह-न च क्षित्यादिकमिति । तत्र हेतुमाह-क्षित्यादेरिति । प्रासादादावेकैकांशमेव ह्येकैको जानाति । अतस्तमेव करोति । न तु सर्वस्यैकः परिज्ञाता, कर्ता वा । एवं क्षित्यादावपि तत्तत्कर्तृणा-

मेकैकांशे एव ज्ञानक्रियासामर्थ्यमिति नैकैकस्य सर्वज्ञत्वादिसिद्धिः। तथा चानीश्वरत्वादशेषां न तद्भेदानुमानेनेश्वरभेदसिद्धिरिति भावः। नन्वत्रेश्वरभेदो न निषिध्यते। किन्तूक्तानुमानप्राप्तक्षितिकर्तृभेद एवेति शङ्कते-अस्त्विति। निषिध्यमानभेदप्रतियोग्युपस्थापकेनातःशब्देन प्रकृतान्तर्यामिण एव परामर्शात् नात्र क्षितिकर्तृतद्भेदोपस्थितिः। अनुपस्थितस्य च निषेधो न प्रत्येतुं शक्य इत्यभिप्रेत्याह-नान्तर्यामिण इति। किं च आत्मैवेदमग्र आसीदेक एवेत्येकशब्दादेव क्षित्यादिकर्त्रैक्यसिद्धेः पुनस्तदभिधानमनर्थकमित्याह-क्षित्यादीति। किं च निषिध्यमानभेदधर्म्युपस्थापकद्रष्टृपदेन सङ्कोचकाभावेन चेतनमात्रोपस्थितत्वात् तन्मात्रस्यान्तर्यामिणो भेदो नञा निषिध्यते, न क्षितिकर्त्तुरेवेत्याह-द्रष्टृश्रुत्येति॥

सङ्कोचकाभावोऽसिद्ध इति शङ्कते। नन्विति।

ननु प्रत्यक्षाविरोधात्सामान्यश्रुतिर्द्रष्टृविशेषविषया नियम्यत इति चेन्न। प्रत्यक्षस्य कल्पितभेदविषयत्वेन वास्तवभेदनिषेधश्रुत्यसमानविषयत्वस्यानुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात्। किं चास्य परमात्मभेदनिषेधकत्वे नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्येतावदेव स्यात्। नान्योऽतोऽस्ति श्रोता मन्ता विज्ञातेति च निरर्थकमसङ्गतं च। परमात्मनो नित्यसर्वज्ञानाश्रयस्य तद्रूपस्य वाऽशरी-

रिणः श्रोत्रादिजन्यज्ञानाश्रयत्वलक्षणश्रोतृत्वा-योगात् ।

"तस्मादनवकाशेयं नान्योऽतोऽस्तीत्यभेदधीः।
भ्रान्तिप्रतीतजीवेशभेदमेवावबाधते" ॥

ननु भेदोऽपि प्रमाणसिद्धः "सत्य आत्मा, सत्यो जीवः, सत्यं भिदा सत्यं भिदा" इतिश्रुते-रिति चेन्न । प्रसिद्धशाखास्वनवगमात् । अनव-काशभेदापवादश्रुतिविरोधेन तस्याः श्रुतेः स्वा-र्थपरत्वायोगात् । तच्छेषानुवादत्वात्—सत्य इति प्रतीतस्य भेदस्य तथैवानुवादात् ॥

द्रष्टृविशेषविषयेति । क्षितिकर्तृविषयेत्यर्थः । व्यावहारिकभेदविषयप्रत्यक्षस्य वास्तवतदभावश्रुत्या विरोध एव नास्तीत्याह-न प्रत्यक्षस्येति । पराभिम-तार्थे वाक्यशेषस्य वैयर्थ्यमसमवेतार्थत्वं चेत्याह-किं चास्येति । असाङ्गत्यमेवाह-परमात्मन इति । तद्रूपस्य वेति स्वमतेनोक्तम् । सिद्धान्ते तु न वैयर्थ्यम् । जी-वधर्मिकभेदस्यैव निषेध इति प्रकटनार्थत्वादिति भावः । पराभिमतान्यथासिद्धिनिराकरणफलमाह-श्लोकेन, त-स्मादिति ।

श्रुत्यैव क्रियासमभिहारेण द्वैतसत्यताभिधाना-त्कथं तन्निषेध इति चोदयति-नन्विति । अस्य श्रुति-त्वमेव विप्रतिपन्नमित्याह-नेति । श्रुतित्वेऽप्यस्य प्रब-लश्रुतिविरोधान्न भेदे प्रामाण्यमित्याह-अनवकाशेति । अस्य भेदपरत्वाभावेऽर्थान्तरस्यानवगमादानर्थक्यापात

इत्याशङ्क्य भेदानुवादेनाभेदपरत्वमेवैतस्येत्यत आह-तच्छेषेति। निषेधाय भेदानुवादे सत्यपदं किमर्थमित्यत आह-सत्य इतीति। प्रत्यक्षादिना सत्यत्वेन प्रतीत एव भेदः श्रुत्या निषिध्यते। न तु तद्बाधितश्चन्द्रादिभेदोऽपीति द्योतयितुं निषेध्योपस्थापकवाक्ये सत्यपदप्रयोग इति भावः॥

ननु सत्यं भिदेति त्रिकालाबाध्यभेद उच्यते। न चायं प्रत्यक्षगोचर इति कथं तत्सिद्धानुवादकत्वमिति शङ्कते त्रिकालेति।

त्रिकालाबाध्यभेदो न प्रसिद्ध इति चेन्न। प्रत्यक्षस्य भेदविषयस्य श्रुतिसमानप्रामाण्यवादिनस्तव भेदश्रुतेः प्रत्यक्षासिद्धभेदसत्ताऽविषयत्वात्। अन्यथा तव वास्तवभेदप्रत्यक्षाद्युपन्यासव्याघातात्। श्रुतिद्वयविरोधस्यापरिहार्यत्वाच्च। अभेदश्रुतेर्व्यावहारिकाभेदाविषयत्वस्योक्तत्वात्।

मास्तु वाऽस्य वाक्यान्तरशेषत्वम्। एतदेव वाक्यमभेदपरमस्तु। तथा हि। सत्य आत्मेत्यादिश्रुति र्न केवलमात्मनस्त्रिकालाबाध्यत्वं सत्यत्वमाह। किं तर्हि जीवत्वमपि वास्तवं नेत्याह-सत्यो जीवः। जीवत्वमिति यावत्। विशिष्टनिषेधस्य विशेष्यबाधेन विशेषणोपसंक्रमात् द्विविधे पदविभागे संभवति बहुभेदश्रुत्यनुरोधेन च वर्णि-

तन्न्यायेन चासत्य इतिच्छेद एवोचितः । अनेन सजातीयो भेदो निराकृतः ॥

अस्मन्मतवच्छ्रुतेः प्रत्यक्षविलक्षणप्रामाण्यस्य त्वयाऽनङ्गीकाराद्भेदश्रुतेः प्रत्यक्षासिद्धविषयत्वं तव मते ऽनुपपन्नमित्याह-न प्रत्यक्षेति । अविषयत्वादिति च्छेदः । वास्तवभेदस्य श्रुत्यैकगम्यत्वं वदतस्तव पूर्वापरवाक्यविरोधश्चेत्याह-अन्यथेति । त्वदीयश्रुतेर्वास्तवभेदपरत्वेऽभेदश्रुत्या फलभेदो दुर्वारः स्यादित्याह-श्रुतिद्वयेति । नन्वभेदश्रुतेरेव व्यावहारिकाभेदविषयत्वेनाविरोधः किन्न स्यादिति, नेत्याह-अभेदेति । एवं तावत्सत्यं भिदेति वाक्यस्य भेदानुवादद्वारा वाक्यान्तरगम्याभेदपरत्वमित्युक्तम् ।

इदानीमभेदश्रुत्यविरोधायेदमेव वाक्यं साक्षादभेदपरतया नेतुं शक्यमित्याह-मास्तु वेति । आकाङ्क्षापूर्वकमुत्तरोत्तरपदान्यवतारयन्नभेदपरत्वमस्य दर्शयति-तथा हीति । आत्मन इति । जीवात्मन इत्यर्थः । असत्य इतिच्छेदमभिप्रेत्योत्तरपदमवतारयति-किं तर्हीति । ननु धर्मिवाचकजीवपदस्य कथं धर्ममात्रपरत्वमित्याशङ्क्य जीवस्वरूपस्यासत्यत्वे सत्य आत्मेति । एतद्विरोधान्मोक्षशास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गाच्च जीवत्वस्यैव सत्यत्वनिषेध इत्याह-विशिष्टेति । ननु सत्यो जीव इति पदविभागेन जीवत्वमपि सत्यमित्येवार्थः किन्न स्यादिति तत्राह-द्विविध इति । वर्णितन्यायेनेति । साक्षिविवेकोक्तत्वंपदार्थशोधकन्यायेनेत्यर्थः । सत्यं भिदेत्याद्यवतारयितुं पूर्वभागस्याभिप्रायमाह-अनेनेति । जीव-

त्वस्यासत्यत्वे जीवस्य ब्रह्मणो भेदकाभावात्तद्भेदाभाव-सिद्धिरिति भावः ।

जडं प्रपञ्चस्तद्धर्मिप्रतियोगिकभेदश्चासत्य इति वक्तुमुत्तरसंदर्भ इत्याह-विजातीयेति ।

विजातीयभेदं निराकरोति "सत्यं भिदा-सत्यम्"इति । "पञ्चभूतात्मकं जगत्सत्यं सच्चा-सच्चाभवत्"इति श्रुतेः "सत्यस्य सत्यम्"इत्या-देश्च तदेव । भिद्यते इति भिदा। असत्यमनिर्व-चनीयम् । तस्यैव दाढर्याय पुनरुक्तिः । भिदाऽसत्यं भिदेति । काकाक्षिन्यायेनासत्यमित्यस्योभयत्रा-नुकर्षः । एवं स्मृतिरपि भेदमपवदति-

विभेदजनके ज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।
आत्मनो ब्रह्मणोभेदमसन्तं कः करिष्यति"इति ॥

"आत्मेति ह्युपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च" इत्यादिसूत्राण्यपि भेदमपवदन्ति ।

उक्तार्थाभिधाने सामर्थ्यं दर्शयति-पञ्चेति । मूर्तामूर्तब्राह्मणे पृथिव्यादित्रयं सद् वाय्वाकाशौ त्यदिति निर्णीतत्वात्सत्यशब्देन पञ्चभूतात्मकं जगदुच्यत इति भावः । तत्र श्रुत्यन्तरसम्वादमाह-सच्चेति । भिदाशब्दः कर्मसाधन इत्याह-तदेवेति । भेद एव भिदेत्युपगमेऽपि सत्यं भिदा चाऽसत्यमित्यर्थो द्रष्टव्यः । उत्तरपदत्रय-स्थासत्यपदस्य पूर्वोत्तरभिदापदाभ्यामन्वयेनोक्तासत्य-त्वमेवाध्यस्यते इत्याह-तस्यैवेति । एवं परोक्तस्मृ-

तिसूत्रयोरपि प्रेत्यजीवपरभेदस्याविद्यकत्वे विष्णुपुराणवचनमुदाहरति-एवं स्मृतिरिति । विभेदजनकाज्ञाने तत्त्वज्ञानेन निरवशेषं नाशं प्रापिते सति जीवस्य ब्रह्मणः सकाशाद्भेदमत्यन्तमसन्तं पुनः को वा जनयिष्यति । न कोऽपीति स्मृत्यर्थः ।

ननु विरुद्धो भेदो यस्य स विभेद इत्यभेद उच्यते । तज्जनकेऽज्ञाने नष्टे पुनरात्मब्रह्मणोरसन्तमभेदं कः करिष्यत्यभेदस्यैवाविद्यकत्वं तदर्थः किन्न स्यादिति चेन्न ।

"तद्भावभावमापन्नस्तदाऽसौ परमात्मना ।
भवत्यभेदिभेदश्च तस्य ज्ञानकृतो भवेत्" ॥

इत्यव्यवहितपूर्वश्लोके स्पष्टमेव भेदस्याज्ञानकृतत्वं स्वाभेदस्य च तत्त्वज्ञानकालीनस्य श्रवणविरोधात् । एवं "क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि" "अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम्" "ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्" "बद्धो मुक्त इति व्याख्या गुणतो मे न वस्तुतः" इत्यादिस्मृतिसहस्रविरोधाच्चेति भावः । श्रुतेरभेदपरत्वनिर्णायकसूत्राण्युदाहरति-आत्मेति । जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्म किं पराक्त्वेन प्रतिपत्तव्यमुत प्रत्यक्त्वेनेति विषये विरुद्धधर्माध्यासेन प्रत्यक्त्वायोगाद्भेदेनैव प्रतिपत्तव्यमिति पूर्वपक्षं तुशब्देन निरस्याऽऽत्मेत्येव प्रतिपत्तव्यमिति प्रतिज्ञातेऽर्थे हेतुवचनमुपगच्छन्तीत्यादि

उद्दालकादयः श्वेतकेतुप्रभृतीन् तत्त्वमसीत्यादिना प्रत्यगात्मतया ब्रह्म ग्राहयेति स्वयमपि त्वं वा अहमस्मीत्यादिना तथाऽनुभवन्ति । यत इति सूत्रार्थः । आदिपदेन अनवस्थितेरिति काशकृत्स्नः, अन्यथा चापि-

दाशकितवादिष्वमधीयत एक इत्यादीनि गृह्यन्ते ॥

अभेदश्रुतेर्निरवकाशत्वेन प्राबल्यमुक्त्वा तत्परत्वेनापि तदाह-एवमिति ।

एवं तत्परत्वादप्यभेदश्रुतिर्बलवती । अभेदस्य मानान्तरागोचरत्वात् । तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति । तस्मात् तत्सर्वमभवदिति ब्रह्मात्मैक्यज्ञानात्सर्वात्मतालक्षणमोक्षफलश्रवणाच्चाभेदश्रुतिः स्वार्थपरा । न च भेदे तात्पर्यमस्ति ।

ननूक्तं द्वासुपर्णेत्यस्या भेदपरत्वमिति चेन्न । तस्याभेदानुवादतन्निषेधमुखेनासंगोदासीनशोधितत्वंपदार्थपरत्वात् । तथा हि । "ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्" इति वाक्ये ब्रह्मणः सर्वात्मत्वे निर्दिष्टे तर्हि भोक्त्रभेदाद् ब्रह्मापि भोक्तृ स्यात् । तच्चायुक्तम् । अतो न सर्वात्मत्वमिति शङ्कायामयं मन्त्रः पठ्यते । "यौ द्वौ बिम्बप्रतिबिम्बभूतौ जीवेश्वरावस्मिञ्छरीरे वर्तेते । तयोर्मध्ये अन्यो बुद्धिप्रतिबिम्बभूतस्तदभेदाध्यासात्तद्धर्माभिमानी अत्तिकर्मफलं भुङ्क्ते अन्यः सन् स एवान्यः सन् बुद्धितादात्म्यरहितः स्वरूपभूतचैतन्यात्मना अनश्नन्नभिचाकशीति । भोगरहितः प्रकाशते । औदासीन्यबोधाभ्यां साक्षिमात्रमित्यर्थः ।

अभेदश्रुतेः स्वार्थपरत्वगमकं लिङ्गमाह । अभे-

दस्येति । एतच्च लिङ्गद्वयमात्मैवेदमग्र आसीत् । सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यत् । तदेतद् ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म'इत्युपक्रमोपसंहारयोः ब्रह्मेदमग्र आसीदेकमेव आत्मैवेदमग्र आसीदेक एवेत्याद्यभ्यासस्य । तद्यो देवानां प्रत्यबुद्ध्यत स एव तदभवत् । अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते ऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद । यथा पशुरित्यादिस्तुतिनिन्दार्थवादस्य । स एव इह प्रविष्ट इत्याद्युपपत्तेश्चोपलक्षणमिति द्रष्टव्यम् । भेदश्रुतेर्दौर्बल्ये हेतुमाह-नच भेद-इति ।

भेदेऽप्युपक्रमादेरुक्तत्वात्तात्पर्याभावोऽसिद्ध इति शङ्कते-नन्विति । योगिरहस्यब्राह्मणेनास्या भेदपरतया व्याख्यातत्वान्न भेदे तात्पर्यमित्यभिप्रेत्याह । न तस्या इति । स्वप्रकरणपर्यालोचनयाप्यभेदपरत्वमेवावगम्यत इत्याह-तथा हीति । वाक्य इति । ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठमित्यनेनेति शेषः । मन्त्रस्य प्रथमार्द्धेन मायोपाधिकभेदोऽनूद्यत इत्यभिप्रेत्याह-यौ द्वाविति । तयोरन्य इति । बुद्ध्युपाधिको भेदोऽनूद्यते इत्याह-तयोर्मध्ये इति । अनश्नन्नन्य इत्यत्रानुपहितात्मनि भेदानुवादेन भोगो निषिध्यते इत्याह अन्य इति ।

एवं सार्वात्म्यश्रुत्यपेक्षितभोगनिषेधार्थं भेदस्यानूद्यमानत्वात्तदनुवादवैयर्थ्यं चोद्यमप्यपास्तमित्यभिप्रेत्याह-अनश्नन्निति ।

अनश्नन्निति च भोक्तृत्वस्य निषेधः । तत्र च जीवस्य स्वरूपेण भोगनिषेधेऽहमनुभववि-

रोधपरिहाराय स एवान्तःकरणेन कल्पिततादात्म्यात् भुङ्क्त इति न भोक्तृत्वस्य चैतन्यसामानाधिकरण्यधीविरोध इति भेदानुवादपूर्वकं तस्य तद्दर्शयतीति अन्यशेषोऽयमनुवादः। अथ वा जीवानुवादपूर्वकं केवलचैतन्यात्मनो भोक्तृत्वाभावे दर्शिते अभोक्तृजीवस्येश्वरभेदे प्रमाणाभावान्नास्ति जीवेशभेद इति तन्निषेधायैव चायमनुवादः। तथा चाहमनुभवसिद्धं जीवस्य न स्वरूपं, किं त्वाविद्यकम्। जीवस्वरूपं तु तद्विलक्षणमशनायादिधर्मरहितं चैतन्यमात्रमिति न ब्रह्मणः सर्वात्मत्वविरोध इति तात्पर्यम्।

एतेन संसारानाधारचैतन्यस्य ब्रह्माभेदे न विवादः। आत्मनोऽभोक्तृत्वे बन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यं चेति परास्तम्। ब्रह्मस्वरूपेण नित्यमुक्तस्यात्मन एव बुद्धितादात्म्येन संसारित्वात्। न चात्र निषेधायानुवादे लिङ्गाभावः। तयोरिति तच्छब्दस्योपस्थितपरामर्शित्वात्। तेन यच्छब्दस्याप्यनुमातुं शक्यत्वात्। अनश्नन्निति निषेधाच्च।

एतेनास्य निषेधशेषानुवादत्वे सत्त्वादिवाक्यमप्यसद्वा इदमग्र आसीदिति निषेधशेषानुवादः स्यादिति परास्तम्। ब्रह्मविषयसत्त्वादि-

वाक्यस्य प्रपंचासत्त्वविषयवाक्यस्य च भिन्नविषयतया शेषशेषिभावायोगात् । सत्यादिवाक्यप्रमेयस्य त्रिविधपरिच्छेदरहितत्रिकालाबाध्यसत्त्वस्यान्यतोऽप्रसिद्धेश्च ॥

एवमपि तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीत्येतद् व्यर्थमित्याशङ्क्याहंकारानात्मवादे चोक्तं तदुपयोगं पुनः स्मारयति-तत्र च जीवस्येति । तस्य वस्तुतो भोगरहितजीवस्योपहितरूपेण भोगं दर्शयतीति भेदानुवादो भोगनिषेधशेष एवेत्यर्थः । भेदनिषेधायैव भेदानुवाद इति पक्षान्तरमाह-अथ वेति । अस्मिन्नपि पक्षे उपक्रान्तब्रह्मसर्वात्मत्वेनापेक्षितमेव तेन समर्थत इत्याह-तथा वेति ।

जीवस्याभोक्तृत्वे यद्बाधकमुक्तं तदप्यपास्तमित्याह-एतेनेति । एतच्छब्दार्थमाह-ब्रह्मेति । आरोपितसंसाराश्रयस्यैव वस्तुतोऽशनायाद्यतीतस्वरूपेण ब्रह्माभेदाभिधानात् तस्यैव मुक्त्यन्वयित्वाच्च नोक्तदोष इति भावः । यत्तन्नेत्यादिनिषेधज्ञापकं नास्तीति तत्राह-न चान्येति । नञोऽपि श्रवणमस्तीत्याह-अनश्नन्निति ।

परोक्तप्रतिबन्दीमपि वक्ष्यमाणहेतुना दूषयति एतेनेति । असद्वा इति वाक्येन पूर्वसृष्टिपूर्वकाले प्रपञ्चसत्ताया निषिध्यमानत्वात्सत्त्वादिवाक्यस्य च ब्रह्मसत्ताभिधायकस्य तदनुवादकत्वाभावेन तन्निषेधशेषत्वायोगादित्याह-ब्रह्मविषयेति । यदप्युक्तम् । सर्वप्रत्यक्षवेद्यत्वाद् ब्रह्मसत्तायाः सत्त्वादिवाक्यमनुवादक-

मिति तदप्ययुक्तमित्याह-सत्वादीति ।

असद्वा इदमिति वाक्यस्य सत्तानिषेधकत्वमभ्यु-पेत्येदमुक्तम् । इदानीं तदेव नेत्याह । असद्वेति ।

असद्वा इदमित्यस्यापि सृष्टिपूर्वं जगद-नभिव्यक्तनामरूपमव्याकृतब्रह्मात्मकमित्यर्थपर-त्वाच्च । अन्यथा "ततो वै सदजायत" इत्युत्तर-वाक्यविरोधात् । असतः सदुत्पत्त्यनुपपत्तेः कथ-मसतः सज्जायेतेति श्रुत्यन्तरे तस्य निषिद्धत्वाच्च । त्वन्मते च तयोर्मध्य एकोऽश्नातीत्युक्ते देवदत्तो वामेनाक्ष्णा पश्यतीत्युक्त्या तदितरेण दर्शननि-षेधवदर्थादीश्वरे तन्निषेधसिद्धेस्तदुक्तिवैयर्थ्यात् । अनुवादस्य च सत्यां गतावन्याय्यत्वात् । तद्वै-यर्थ्याच्च ।

न च प्रत्यक्षादिप्रामाण्यनिश्चयार्थं तदि-ति वाच्यम् । तस्यापि वेदवत्स्वत एव तत्सिद्धेः । परतः प्रामाण्येऽपि घटादिप्रत्यक्षवद् व्यवहार-काले बाधाभावादेव तत्सिद्धेः । न च प्रत्यक्षस्य वेदबोधितार्थविषयतया तात्त्विकप्रामाण्यनिश्च-यानुवाद इति वाच्यम् । भेदस्य स्वार्थपरानेक-श्रुतिनिषेधात् । अतत्पराभिः श्रुतिभिरनुवादेऽपि रुद्ररोदनाद्यनुमानस्येव प्रत्यक्षस्यापि तदसंभवात् । तस्मान्न भेदश्रुतिर्भेदपरा ।

अथच्छन्दस्य शून्यपरत्वे दोषमाह-अनयेति। विरोधमुपपादयति-असत इति। निःस्वरूपस्य अलत्वलक्षणस्य नियतपूर्ववर्तित्वलक्षणस्य वा कारणत्वस्यासंभवादित्यर्थः। एतामेवानुपपत्तिमभिप्रेत्य छान्दोग्यश्रुत्याऽप्यसतः सदुत्पत्तिर्निषिद्धेत्याह-कथमसत इति। स्वमते भेदानुवादस्य भोगनिषेधशेषत्वेन वा सार्थिकाभेदशेषत्वेन वा अर्थवत्त्वमुक्त्वा परमते "तयोरन्य" इतिवाक्यसामर्थ्यादेवेश्वरे ऽनशनसिद्धेरनश्नन्निति वाक्यवैयर्थ्यमिति सदृष्टान्तमाह-त्वन्मत इति। अर्थसिद्धमेवानूद्यत इत्याशङ्क्याह-अनुवादस्येति। अस्यानुवादस्य निषेधाद्यशेषत्वाद्वैयर्थ्यं चेत्याह-तद्वैयर्थ्याच्चेति।

अश्यमानअनलक्षणविरुद्धधर्मानुवादो भेदप्रत्यक्षदार्ढ्यार्थेति न वैयर्थ्यमित्याशङ्क्य स्वतःप्रामाण्यमते स्वत एव दृढत्वान्नान्यापेक्षेति दूषयति-न चेति। परतस्त्वपक्षेऽपि समर्थप्रवृत्तिलिङ्गेनैव भेदप्रत्यक्षदार्ढ्य सिद्धेर्न श्रुत्यपेक्षेत्याह-परत इति। अर्थक्रियादिलिङ्गेन व्यवहारसमर्थार्थविषयकत्वलक्षणप्रामाण्यसिद्धावपि त्रैकालिकबाधरहितार्थकत्वलक्षणप्रामाण्यं प्रत्यक्षादेः श्रुतिसंवादादेव सिद्ध्यतीत्याशङ्क्य तादृशभेदस्य प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वाच्छ्रुतौ तद्वाचकपदाभावाच्च, तत्संवादकत्वायोगात्प्रबलश्रुतिविसंवादाच्च मैवमित्याह-न च प्रत्यक्षस्येति। भेदश्रुतेरनुवादकत्वमङ्गीकृत्यापि प्रत्यक्षादिदार्ढ्य हेतुत्वं न संभवतीति सदृष्टान्तमाह-एतत्पराभिरिति। रुद्रो रोदनवान् चेतनत्वात् चैत्रवदित्यनुमानसिद्धरोदनानुवादकत्वेऽपि 'सोऽरोदीत्' इति वाक्यस्य वाऽर्हेऽपि रजतदानिषेधपरस्य यथा न तदनुमानप्रा-

न्यायदार्ढ्यहेतुता। एवं न भोगनिषेधादिपरया भेद-प्रत्यक्षादिदार्ढ्यसिद्धिरित्यर्थः। भेदश्रुतेर्भेदे उपक्रमादि-तात्पर्यलिङ्गाभावान्न भेदपरतेत्युपसंहरति-तस्मादिति।

भेदश्रुतेर्भेदतात्पर्यकत्वकल्पनेऽपि तव न किञ्चि-त्फलमस्तीति मन्वानो विकल्पयति-किं चेति।

किं चानुवादश्रुतेरनुवाद्यभेदसिद्धये तत्र तात्पर्यं कल्प्यते, किं वा तस्य वेदार्थत्वाय?। नाद्यः। प्रत्यक्षादित एव तत्सिद्धेः। अतत्परादवियतीत्युपपत्तेश्च। न द्वितीयः। तस्य वेदार्थत्वाभावात्। न ह्यदृष्टार्थं तस्य वेदार्थत्वं कल्पनीयम्। असत्त्वनिवृत्तेस्तु प्रत्यक्षादिप्रमाणैरेव सिद्धत्वात्।

ननु न कल्प्यते तस्य वेदार्थत्वं, किं तु वेदजन्यज्ञानविषयत्वमनुभूयत इति चेन्न। न हि वेदजन्यज्ञानविषयत्वमात्रं वेदार्थत्वम्। रुद्ररोदनादेरपि तत्प्रसङ्गात्। प्रयोजनवद्वेदजन्यज्ञानविषयार्थो वेदार्थ इति चेत् किं प्रयोजनवान्वेदजन्यज्ञानविषयश्च योऽर्थः स वेदार्थः, किं वा प्रयोजनवद्वेदजन्यं यज्ज्ञानं तद्विषय इति?। नाद्यः। वायुक्षेपिष्ठत्वादेरपि प्रयोजनवत्त्वाद्वेदजन्यज्ञानविषयत्वाच्च। द्वितीये च न भेदो वेदार्थः। भेदज्ञानाधीनप्रयोजनस्य प्रत्यक्षादिभि-

रेव सिद्धेः । तद्विषयशाब्दज्ञानस्य निष्प्रयोजनत्वात् ।

आद्येऽपि किं तत्प्रमितिसिद्धये, उत प्रतीतिमात्रसिद्धये ? । प्रथमं दूषयति । नाद्य इति । द्वितीये तात्पर्याभावेऽपि रुद्ररोदनादिप्रतीतिवत्तत्प्रतीतिः सिद्ध्यतीत्याह-अतत्परादिति । द्वितीयस्त्वसंभवीत्याह-न द्वितीय इति । प्रमाणाभावप्रयुक्तासत्त्वशङ्कानिवृत्तये हि वेदार्थत्वं कल्पनीयम् । न च प्रत्यक्षादिनिश्चिते भेदेऽसत्त्वशङ्काऽस्तीत्याह-न ह्यदृष्टार्थमिति ।

ननु वेदजन्यज्ञानविषयत्वमेव वेदार्थत्वम् । तस्य च भेदेऽनुभूयमानत्वान्न प्रयोजनाभावेनाक्षेपो युक्त इति शङ्कते । नन्विति । तत्र यथाश्रुतमतिप्रसङ्गेन निराकरोति-न, न हीति । अतिप्रसङ्गपरिहाराय विशेषणान्तरं शङ्कते-प्रयोजनेति । प्रयोजनवत्त्वं किं विषयस्य विशेषणमुत ज्ञानस्येति विकल्पयति-किमिति । आद्यमर्थवादार्थेऽतिव्याप्त्या दूषयति-नाद्य इति । प्रयोजनवत्त्वादिति । वायोः क्षिप्रगामित्वस्य वृष्ट्यादिद्वाराऽस्मत्प्रयोजनहेतुत्वादित्यर्थः । द्वितीये निष्पादितक्रिये कर्म्मणीत्यादिन्यायेन वेदजन्यज्ञानस्य प्रयोजनवत्त्वमेव नेत्याह-द्वितीय इति ॥

अनुवादस्यान्यपरत्वाभावे "य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते" इत्यादिवाक्यमपि त्रिकविधायकं स्यादित्याह-अनुवादस्येति ।

अनुवादस्यापि तत्र तात्पर्ये विद्वद्वाक्यमपि विधायकं स्यात् । अनधिगतार्थबोधकस्यैव

प्रमाणत्वाच्च । तात्पर्यद्वयकल्पनागौरवाच्च ।
ततो नानुवादः स्वार्थपरः ।

एतेन प्रत्यक्षस्याप्रामाण्येन वेदस्यानुवादकृताप्रामाण्ये च तेनैव भेदसिद्धिः । अनुवाद्यस्यासत्त्वे च नानुवाद्यविधेयसंसर्गसिद्धिरिति परास्तम् । असदनुवादस्यापि दर्शनात् । व्यावहारिकप्रमाणसिद्धत्वमात्रेणानुवादोपपत्तेश्च । तत्त्वावेदकप्रमाणसिद्धस्यैवानुवाद इत्यत्र निदर्शनाभावात् । अनुवाद्यस्य चासत्त्वं यदि तुच्छत्वम्? । तदसत् । प्रपञ्चस्य तुच्छत्वानभ्युपगमात् । यदि सद्विलक्षणत्वं?, तर्हि तद् भूषणमेव विधेयसंसर्गस्यापि तथात्वात् । अन्यथा प्रकृते निषेधाऽनन्वयप्रङ्गात् । तस्माद् द्वासुपर्णेति वाक्यं शुद्धजीवस्वरूपपरं न भेदपरमिति ॥

शब्दस्य जिज्ञासितार्थबोधकत्वेन प्रामाण्यं वक्तव्यम् । अन्यथा नद्यैयर्थ्यात् । जिज्ञासा च न निर्ज्ञात इति नानुवादस्य प्रामाण्यमित्याह-अनधिगतेति । किं च तव मते जीवेशभेदे जीवभोगे ईश्वरभोगे चानेकतात्पर्यकल्पनागौरवं वाक्यभेदश्चेत्यभिप्रेत्याह-तात्पर्येति । तत इत्युपसंहारः ।

एवं परमतं दूषयित्वा स्वमते उक्तदोषं परिहरति-एतेनेति । तत्र भेदप्रत्यक्षस्याप्रामाण्ये वेदस्य नानुवादकृतेत्येतत्तावद् दूषयति-असदनुवादस्येति ।

सद्विलक्षणस्य भ्रान्तिप्रतिपन्नशुक्तिरजतादेरपि यद्रजतमित्याद्यनुवाददर्शनादित्यर्थः । किं च वेदस्यानुवादकत्वानुपपत्त्या प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमात्रं बाध्यते उत तत्त्वावेदकप्रामाण्यम् ? । आद्यमिष्टमित्यभेत्याह-व्यावहारिकेति । द्वितीयं दूषयति। तत्त्वावेदकेति । अनुवाद्यस्यासत्त्वे चेत्यत्रासत्त्वपदेन किं तुच्छत्वं विवक्षितमुत सद्विलक्षणत्वम् ? । आद्यमनङ्गीकारपराहतमित्याह-अनुवाद्यस्येति । द्वितीये तत्संसर्गस्य पारमार्थिकस्यासंभवेऽपि तत्समानस्वभावस्य संभवात्तस्यैवाद्वैतानुकूलस्य द्वैतव्यवहारसमर्थस्य तद्वाक्यार्थत्वं युक्तमित्यभिप्रेत्याह-यदीति । किं चात्र निषेधायैवानुवादः । निषेधश्च सत्यस्यानुपपन्न इति तस्मिन्मिथ्यात्वमावश्यकमित्याह-अन्यथेति । स्वमतस्य निरवद्यतामुपसंहरति-तस्मादिति ॥

समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नो
अनीशया शोचति मुह्यमानः ॥
जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीश-
मस्य महिमानमेति वीतशोकः ॥

इत्युत्तरमन्त्रस्यास्मन्मत एवोक्तार्थोपपादकतया पूर्वमन्त्रैकवाक्यत्वं न परमत इत्यभिप्रेत्य तद्व्यावर्त्यांशङ्कामाह-तदनन्तरमिति ।

तदनन्तरं च कथं भोक्तुर्जीवस्याशनादिराहित्यं स्वरूपम् । आगन्तुकस्य स्वरूपत्वायोगात् । न च तत्स्वाभाविकं जीवस्येदानीं भोगविशिष्टत्वात् । न हि दण्डविशिष्टस्तदा-

नीमेव तदभावविशिष्टो भवतीत्याशङ्क्य भोगस्य कल्पितत्वादधिष्ठानस्य कालत्रयेऽप्यारोप्यशून्यत्वाद्द् दृष्टिवैषम्यम् । न हि सर्पबुद्धिगृहीता रज्जुस्तदानीमपि सर्पशहिता न भवतीत्यभिप्रेत्याह-समाने वृक्षे पुरुषो निमग्न इति । समाने बिम्बरूपजीवेश्वराश्रये शरीरे पुरुषो बुद्ध्युपहितो निमग्नः कर्तृत्वाद्यभिमानवान् । स्वरूपेणाप्रकाशान्निमग्नः । अत एव तत्कारणमोहावृतोऽनीशया स्वस्यानन्दरूपेश्वरभावप्रतीत्या शोचति । विषयागमापायनिमित्तं दुःखमनुभवति ।

अनश्नन्नित्युक्तमशनादिराहित्यं किं जीवस्यागन्तुकमुत स्वाभाविकम् ? । आद्योऽपि तत्तस्य स्वरूपं धर्मो वा ? । नाद्यः । आगन्तुकस्य नित्यस्वरूपत्वायोगात् । न द्वितीयः । अनशनस्यागन्तुकधर्मत्वेऽशनस्य स्वाभाविकत्वप्रसङ्गात् । द्वितीये तत्किं स्वरूपं धर्मो वा ? । उभयथापि तस्याशनायादिमत्त्वानुभवविरोध इति शङ्कार्थः । अनशनस्य स्वाभाविकत्वमेवाङ्गीकृत्योक्तशङ्कापरिहारायोत्तरमन्त्र इत्यभिप्रेत्य परिहारप्रकारमाह-भोगस्येति । आरोपितविपरीताकारः स्वाभाविक एवेत्यत्रोदाहरणमाह- नहीति । मन्त्रं व्याचष्टे-समान इति । जीवेश्वराश्रय इति । तदभिव्यक्तिस्थानत्वात्तदाश्रय इत्यर्थः । निमग्नः सर्वगतस्य वस्तुतो निमज्जनासंभवादित्यभिप्रेत्य निमग्नसादृश्यमाह-स्वरूपेणेति । तत्र हेतुमाह-कर्तृत्वेति । अत एवेत्यस्य शोचतीत्य-

नेनान्वयः । निमग्नस्यापि ब्रह्मरूपत्वात्कथं शोक इत्याशङ्क्य विस्मृतकण्ठचामीकरवत्सतोऽपि ब्रह्मभावस्याननुभवाच्छोक इत्याह-अनीशयेति । तस्य स्वप्रकाशत्वादनुभवो वा कथमित्याशङ्क्याविद्ययाऽऽवृतत्वादित्याह-तत्कारणेति । कर्तृत्वादिस्तच्छब्दार्थः ।

नन्वनीशयेत्यनेश्वरत्वाभाव एव शोकहेतुतया प्रतीयते । स च जीवेश्वराभेदमतेऽनुपपन्न इत्याशङ्क्य भेदिमतेपि तस्य शोकहेतुत्वमनुपपन्नमतिप्रसङ्गात् । तस्मादभेदश्रुत्यनुरोधाय तदप्रतीतिरेवानीशेत्याह-न चानीशेति ।

न चानीशया ईश्वरत्वाभावस्तृतीयया शोकहेतुत्वेन निर्दिष्टो, न तु तदप्रतिपत्तिरिति वाच्यम् । तथा सति तव मते तस्य मुक्तावपि सत्त्वेन तदापि तन्निमित्तशोकप्रसङ्गादस्मन्मत इदानीमपि तदभावादज्ञानमेवानीशा । अत एव जीवेश्वराभेदसाक्षात्कारात्तन्निवृत्तिमाह-जुष्टं कार्यं कारणसंघातैः सेवितम् । अविवेकिभिस्तदात्मतया गृहीतम् । यदाऽधिकारी अन्यं विवेचनात् शरीरत्रयात्पृथग्भूतं शरीरत्रयसाक्षितयाऽवगतं शोधितत्वंपदार्थं ईशमीशं सन्तं पश्यति । ईश्वर इति स्वात्मानं पश्यति । साक्षात्करोतीति यावत् । तदाऽस्यात्मत्वेनावगतस्य महिमानमपरिच्छिन्नानन्दात्मतामेति इतिनान्त-

रीयकस्तयाऽनर्थनिवृत्तिं च दर्शयति वीतशोक इति।

अथवा जुष्टं विवेकवैराग्यादिभिः प्रक्षालिताशयमलैः सनकादिभिर्नैरन्तर्येणात्मत्वेन सेव्यमानमन्यं कार्यकरणसंघाताद्विलक्षणमीशं यदा पश्यतीत्यर्थः। नतु पदातीताद्न्यं पश्यति। तदा तस्य महिमानमाप्नोतीत्यर्थः। तथा सति जीवेश्वरतदुभयभेदानां ज्ञानं मुक्तौ हेतुः स्यात्। तथा च "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इत्यादिज्ञानज्ञेयनियमश्रुतिविरोधः स्यात्।

यत एवाज्ञानमेव शोकहेतुरत एव तद्विरोधिज्ञानाच्छोकनिवृत्तिरुत्तरार्द्धे श्रूयत इत्याह-अत एवेति। जुष्टमितिपदं त्वंपदार्थविषयतया व्याख्याय तत्पदार्थविषयतयाऽपि व्याकरोति-अथ वेति। एवं स्वमतेन मन्त्रार्थमभिधाय परामिमतमर्थं दूषयति-नत्विति। जीवप्रतियोगिकभेदवानीश्वर इति ज्ञानस्य मुक्तिहेतुत्वे तस्य भेदतद्धर्मिप्रतियोगित्वावच्छेदकरूपानेकपदार्थविषयत्वं वक्तव्यम्। तथा च "तमेव विदित्वा ऽतिमृत्युमेति" "एकधैवानुद्रष्टव्यम्" "तमेवैकं जानथात्मानम्" "तमेव धीरो विज्ञाय" इत्यादिश्रुतिष्वात्ममात्रज्ञानस्यैव मुक्तिहेतुत्वावधारणधीविरोध इत्याह तथा सतीति॥

किं च परामिमतार्थे मन्त्रशेषस्येश्वरस्य महिमानमेतीति यथाश्रुत एवार्थः, उत तत्समानमहिमानमिति?। आद्यस्त्वसम्भवीत्याह-किं चेति।

किं च भेदे 'तस्य महिमानम्' इत्येतद्विरुद्धम् । अन्यस्यान्यदीयमहिमप्राप्त्ययोगात् । तत्सदृशमहिमानमितिकल्पनायां लक्षणाप्रसङ्गात् । अत एव न स्तुतिमात्रपरतयाऽपि व्याख्येयम् । सम्भवति मुख्यार्थेऽत्यन्तपरोक्षार्थताया अन्याय्यत्वात् । "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इतिवाक्यशेषविरोधात् । अत्र च ज्ञानाच्छोकनिवृत्तिर्न सुप्त्यादाविव सावशेषा । किं तु तत्कारणपुण्यपापयोस्तत्कारणाज्ञानस्य च निवृत्तत्वादात्यन्तिकी, इत्याह "यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णम्" इति । निरञ्जन इत्यविद्याराहित्योक्तिः । परमं साम्यमित्यैक्यमाह । अत्यन्तसादृश्यस्य एकत्वे एव पर्यवसानात् । भेदगर्भसादृश्यस्य "न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते, न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यः" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्निषिद्धत्वात् ।

द्वितीयं दूषयति । तत्सदृशेति । ननु नेदं फलवचनं, किं तु भेदज्ञानस्तुतिपरमित्याशङ्क्य स्तुतेरपि लक्ष्यत्वादुक्तदोषतादवस्थ्यमित्याह-अत एवेति । लक्षणायाः क्वचित् क्वचिन्मतद्वयेऽप्यङ्गीकारान्न दोषतेत्याशङ्क्याह-सम्भवतीति । "स—यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद, ब्रह्मैव भवति" इति तृतीयमुण्डकसमाप्तौ ब्रह्मभावस्यैव ज्ञानफलत्वेनोपसंहृतत्वादस्य महिमानमिति न स्तुतिमात्रमित्याह-ब्रह्म वेदेति ।

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्।
तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥

इति तृतीयमन्त्रमप्याकाङ्क्षितसमर्पणेनोक्तार्थपरतया व्याकरोति-अत्र चेति। पश्यः—द्रष्टा अधिकारी, कर्तारं पुरुषं-जीवं, रुक्मवर्णं—स्वप्रकाशं, ब्रह्मयोनिं-वेदयोनिम्, ईशं सन्तं, यदा पश्यतीति योजना। नन्वत्राज्ञाननिवृत्तिर्न श्रूयते इत्यत्राह-निरञ्जन इति। परमं साम्यमुपैतीतीश्वरसादृश्यमत्र ज्ञानफलतया श्रूयते। तच्च मुक्तावपि भेदमन्तरेणानुपपन्नमित्यत आह-परममिति। वैलक्षण्यस्याल्पत्वापेक्षया साम्ये परमत्वनिर्देशो न त्वैक्यापेक्षं येत्याशङ्क्याह-भेदगर्भेति।

किं चात्रैव तृतीयमुण्डके—

यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रे
ऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय।
तथा विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः
परात्परं पुरुषमुपैति नित्यम् ॥

इति विदुषो नामरूपविलयश्रवणात् त्वदभिमतसारूप्यायोग इत्याह-तथा विद्वानिति।

"तथा विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः" इत्यादिना मुक्तौ नामरूपराहित्यप्रतिपादनात्, सादृश्यायोगाच्च, साम्यं समत्वं सर्वात्मत्वमिति वा। "तस्मात्तत्सर्वमभवत्। अत्र ह्येते सर्व एकीभवन्ति। आत्मा ह्येषां स भवति" इत्यादिश्रुतिभिर्विदुषः सर्वात्मत्वप्रतिपादनात्। एतेन द्वासुपर्णेत्यादेर्भेद उपक्रमादिभिर्निराकृतः। प्रत्यक्षादिसिद्धस्य भेदस्य

श्रुत्योपक्रमादिभिरप्रतिपाद्यत्वाच्च । प्रत्यक्षाद्य-सिद्धभेदाभावाच्च ॥

नन्वत्र प्राकृतनामरूपयोरेव विलयः श्रूयते, न त्वप्राकृतयोरिति चेन्न । सङ्कोचे कारणाभावात् । समुद्र-प्रविष्टनदीदृष्टान्तेन कृत्स्ननामरूपविलयस्यैव प्रतीतेः । अन्यथा दृष्टान्तवैधर्म्यापत्तेः । नामरूपमात्रस्य प्रकृतिका-र्यत्वेनाप्राकृतयोस्तयोरभावाच्च । अन्यथा विदुषः प्राकृत-शोकविलय एव वीतशोक इति श्रुत्यर्थ इति अप्राकृतनि-त्यशोकस्तस्य स्यात् । न च तत्र मानाभावः । "न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति" इति सशरी-रस्य प्रियाप्रियसंसर्गनियमोक्तेः । त्वदभिमतमुक्तानाञ्च सशरीरत्वादिति भावः । साम्यशब्दस्य सादृश्यवाचक-त्वेऽपि परममितिविशेषणादभेदे पर्यवसानमित्युक्तम् । संप्रति तस्यार्थान्तरमाह-साम्यमिति । श्रुत्यन्तरे सर्वा-त्मभावस्यैव ज्ञानफलत्वेनोक्तत्वादत्रापि साम्यपदेन तदेवोच्यते इत्याह-तस्मादिति । अहं ब्रह्मास्मीति ज्ञा-नादित्यर्थः । आत्मा ह्येषामिति । स विद्वान् एषां देवानामात्मा भवतीत्यर्थः । आदिपदेन 'तद्धैतत् पश्यन् नृभिर्वामदेवः, प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं, सूर्यश्च' इत्यादि-श्रुतिः संगृहीता । एवमाथर्वणश्रुतेरद्वितीय एवोपक्रमा-देरुपपादनात् परोक्तभेदविषयोपक्रमादिरयुक्त इत्याह-एतेनेति । मानान्तरानधिगतस्यैव सर्वत्रोपक्रमादिभिः प्रतिपाद्यत्वाद्भेदस्य चातथात्वान्न श्रुतिगम्यतेत्याह-प्र-त्यक्षादीति । अस्तु तर्हि पूर्वभेद एव श्रुतिप्रतिपाद्य इत्याशङ्क्याह-प्रत्यक्षेति ।

"पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेना-मृतत्वमेति" इति श्रुतौ भेदज्ञानादेवामृतत्वश्रवणाद्-न्यत्रापि तथेत्युक्तं चोद्यमनुवदति-यत्त्विति ।

यत्तु "पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा" इत्यादिवाक्याद्भेदज्ञानान्मुक्तिरिति । तदसत् । आत्मानं कार्यकारणसंघातात् पृथग्विलक्षणं मत्वा न पदार्थज्ञानमात्रान्मुक्तिरिति वाक्यार्थ-मीश्वरतादात्म्यमप्याह-प्रेरितारं च मत्वेति । पृथक्तयाऽवगतमेवात्मानं प्रेरितारं मत्वा ईश्वर इति ज्ञात्वेत्यर्थः । तेनामृतत्वं प्राप्नोतीत्यभेदज्ञा-नादेव । तत्रापि मोक्षस्य दर्शितत्वात् । प्रकारा-न्तरेण तदर्थकथने कथितनियमश्रुतिविरोधात् । "उदरमन्तरं कुरुते, अथ तस्य भयं भवति । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति, य इह नानेव पश्यति । नात्र काचन भिदास्ति । नैवात्र काचन भिदास्त्यत्र भि-दामेव मन्यमानः शतधा सहस्रधा भिन्नो, मृत्योः स मृत्युमाप्नोति" इति श्रुत्या भेदज्ञानस्या-नर्थहेतुत्वप्रतिपत्तेः । तत्स्वरूपनिषेधाच्च । 'भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्यात्' इति स्मृतेश्च । तत्र "को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः । यन्मद-न्यन्नास्ति, कस्मान्नु बिभेमि । तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति" इत्य-

भेदज्ञानात्, भयनिवृत्तिश्रेयःप्राप्त्योर्दर्शितत्वाच्च । तस्मान्न भेदज्ञानान्मोक्षः ॥

आत्मानं प्रेरितारं च पृथक् मत्वाऽमृतत्वमेतीति नैतच्छ्रुत्यर्थः । पामराणामपि तादृशमननसत्त्वेनामृतत्वप्राप्तिप्रसङ्गात् । किं तु शरीराद्यभेदेन गृहीतमात्मानं ततः पृथङ् मत्वा पृथक्कृतमात्मानं प्रेरितारं च मत्वा ईश्वरत्वेन च निश्चित्यामृतत्वमेतीत्येवमर्थपरेयं श्रुतिरित्याह-तदसदिति । आत्मानं प्रेरितारं च पृथङ् मत्वेत्यर्थकथने "तमेव विदित्वा"इत्यादिश्रुतिविरोधश्चेत्याह-प्रकारान्तरेणेति । भेदज्ञानस्यानर्थहेतुत्वाच्छ्रुतिबाधितविषयकत्वेन भ्रान्तित्वाच्च न मोक्षहेतुतेत्याह-उदरमिति । उद्-अपि । अरम्-अल्पम् । अन्तरं-भेदम् । अल्पमपि भेदं यः साधयतीत्यर्थः । नानेवेति इवशब्देन नानात्वस्य मिथ्यात्वमुच्यते । तथा च मिथ्याभूतं नानात्वं पुरुषार्थतया यः पश्यति, स मृत्योरनन्तरमपि पुनर्मृत्युमाप्नोतीत्यर्थः । तत्स्वरूपेति । 'नात्र काचन भिदा'इत्यादिना भेदस्वरूपस्यापि निषिद्धत्वादित्यर्थः । उक्तश्रुतिमूलकस्मृतितोऽपि द्वैतबुद्धेर्भयहेतुत्वमास्थेयमित्याह-भयं द्वितीयेति । अभेदज्ञानस्य त्वनर्थनिवर्त्तकत्वपुरुषार्थहेतुत्वश्रवणात् स एव श्रुत्यर्थ इत्याह-तत्र को मोह इति । 'सद्द्यायमीक्षाञ्चक्रे' इतिपूर्ववाक्योक्तहिरण्यगर्भेक्षणस्वरूपमाह-यन्मदन्यन्नास्तीति । मत्तोऽन्यन्नास्ति यतः, अतः कस्माद् हेतोरहं बिभेमीत्यर्थः । यस्माद्देवादयो ब्रह्मात्मतया ज्ञात्वा तदेवाभवन् । तत्-तस्मात् । एतर्हि-इदानीमपि । अहं ब्रह्मास्मीति यो वेद । स सर्वात्मकं

ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः । पराभिमतश्रुत्यर्थनिराकरणमुपक्षं हरति-तस्मादिति ॥

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।

इतिस्मृतौ, "सोऽश्नुते सर्वान्कामान्" इत्यादिश्रुतौ च मोक्षेऽपि भेदश्रवणात्स परमार्थ इत्युक्तं चोद्यमनुवदति । यत्त्विति ।

यत्तु मुक्तावपि सत्त्वाद्भेदः परमार्थ इति तदसत् । विदुषः सर्वात्मत्वप्रतिपादकोदाहृतश्रुतिविरोधात् । मम साधर्म्यमागता इति वैधर्म्यनिषेधद्वारा ऽभेदपरम् । "ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् । क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि" इत्यादिना भगवतैवाभेदस्योक्तत्वात् ।

यत्तु न तत्र मायेत्यादिवचनम् । तदपि रजस्तमसोः कार्यमात्रनिषेधपरम् । भेदावस्थायां स्वरूपेण मायानिषेधानुपपत्तेः । वैकुण्ठवासिनां मायावशित्वाद्वा मायानिषेधवचनम् । यदपि 'सोऽश्नुते सर्वान्कामान् सह ब्रह्मणा' इति वचनमुदाहृतम् । तत्र न तावत्सहश्रुतिर्ब्रह्मणा सहत्वं दर्शयन्ती भेदं दर्शयति । ब्रह्मणः सहत्वायोगात् ॥

तत्र स्मृतिवाक्यं तावदभेदपरानेकश्रुतिविरोधात् तदा नामरूपविलयश्रुतेः सादृश्यासंभवाच्च तदानुगुण्येनैव व्याख्येयमित्याह-तदसदित्यादिना । भेदपरत्वाभिधानं पूर्वापरवचनविरुद्धं चेत्याह-ज्ञानीति ।

"सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते" इत्याकिदमादिपदार्थः । भगवद्वचनमपि-

अहमेवासमेवाग्रे नान्यद्यत्सदसत्परम् ।
पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहम् ॥
अहं ब्रह्म परं धाम ब्रह्माहं परमं पदम् ।
एवं समीक्षन्नात्मानमात्मन्याधाय निष्कले ॥

इत्यादिपूर्वापरवचनसहस्रविरोधादुदाहृतानेकश्रुतिविरोधाच्चावान्तरमुक्तिपरम् ।

कथं तर्हि तत्र मायानिषेध इत्याशङ्क्य तदभिप्रायमाह-यत्त्वित्यादिना ।

रजस्तमसोरिति । सत्त्वकार्यज्ञानसुखादेस्तदा सत्त्वेन तन्निषेधायोगादिति भावः । मायाशब्देन तत्कार्यलक्षणायां हेतुमाह-भेदेति । 'मायां तु प्रकृतिं विद्यात्'इति मायायाः सर्वकार्यप्रकृतित्वश्रवणान्मायाऽभावे वैकुण्ठवासिनां शरीराद्यभावापत्तेरिति भावः । वैकुण्ठवासिनामिच्छामनुसरति मायेत्येतावता वा न तत्र माया,इत्युक्तमित्याह-वैकुण्ठेति । परोदाहृतश्रुतिवाक्यमपि स्वमतानुरोधेन व्याख्यातुमनुवदति-यदपीति । किमत्र सह ब्रह्मणेति सहश्रुतिबलाज्जीवब्रह्मभेदः प्रतीयते इत्युच्यते, किं वा सर्वान्कामानिति सर्वशब्दबहुवचनबलाद्विजातीयभेद इति ? । नाद्य इत्याह-न तावदिति ।

अयोगमेवोपपादयितुं कामभोगे ब्रह्मणः केन प्रकारेण सहत्वमिति पृच्छति । सहत्वं हीति ।

सहत्वं हि ब्रह्मणः-पुत्रेण सहागतः पितेत्यत्रेव प्रधानक्रियानुकूलतज्जातीयक्रियाकर्तृत्वेन,

किं वा पत्न्या इवानुज्ञामात्रेण? । नाद्यः । ब्रह्मणोऽपि भोगप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । ईश्वरस्य प्राणिमात्रभोगे अनुज्ञादातृत्वान्मुक्तौ तस्य विशिष्यनिर्देशवैयर्थ्यात् । ब्रह्मणः सहत्वे भृत्येन सह भुङ्क्ते राजेत्यत्र भृत्यस्येवाप्राधान्यमावश्यकमिति तस्य सर्वशेषित्वमपि भज्येत । न च गर्भदासन्यायेन शेषस्यापि प्राधान्यम् । स्वामिनि भाविभृत्योपकारवत्, ईश्वरे ह्यकामे मुक्तकृतोपकाराभावात् । तस्माद् ब्रह्मणः सहत्वायोगान्न सहयोगे तृतीया, नापि सर्वान् कामानिति सर्वशब्दबहुवचनाभ्यां मुक्तावनात्मभेदसिद्धिः । तयोरल्पत्वनिवृत्तिमात्रपरत्वात् ।

पुत्रे पितृगमनानुकूलगमनवत् ब्रह्मण्यपि विद्वद्भोगानुकूलभोगः स्यात् । तथा च तस्य नित्यतृप्तत्वादिविरोध इत्यभिप्रेत्याह-नाद्य इति । द्वितीये किमीश्वरस्य मुक्तभोग एवानुज्ञादातृत्वमुत सर्वप्राणिभोगे? नाद्यः । सर्वकर्मफलदातुरीश्वरस्य संसारिभोगेऽप्यनुज्ञातृत्वादित्याह-ईश्वरस्येति । द्वितीये दोषमाह-मुक्ताविति । पक्षद्वयेऽपि ब्रह्मणः पुत्रवत्पत्नीवच्च गुणत्वमपि स्यात् । "सहयुक्ते ऽप्रधाने" इति स्मरणादित्याह-ब्रह्मण इति । ननु यथा स्वामिनो दासीबालकपोषकत्वेऽपि न तच्छेषत्वमेवमीश्वरस्य मुक्तभोगानुकूलस्यापि न तच्छेषत्वमित्याशङ्क्य वैषम्यमाह-न चेत्यादिना । गुणत्वादिप्रसङ्गेन ब्रह्मणः सहत्वायोगान्न सहयोगे

तृतीयेत्याह-तस्मादिति । सर्वशब्दबहुवचनयोर्मुक्तौ भोगतारतम्याभावमात्रपरत्वान्न विजातीयभेदसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह-तयोरिति ।

यथाश्रुतपरित्यागे हेतुमाह-तव मते इति ।

तव मतेऽपि सर्वशब्दस्यासंकुचद्वृत्तेरयोगात् । जगत्सर्जन-लक्ष्मीविहरणादिकामानां जीवेषु बाधितत्वात् । पृथग्जनानां तत्र तत्र क्रमेण सर्वैः काम्यैरमरवधूपरिरम्भणादिभिरभिव्यङ्ग्यं यत्सुखं ब्रह्मात्मकं तदभिप्रायेण वा सर्वान्कामानिति । तृतीया चेत्थम्भावे । ब्रह्मरूपेण मुक्तः सह युगपत् परमानन्दमनुभवतीत्यर्थः । तथा च स्मृतिः—

सोऽश्नुते सकलान् कामानक्रमेण सुरर्षभाः ।
विदितब्रह्मरूपेण जीवन्मुक्तो न संशयः ॥

इति । सर्वेष्वित्यादिभूमप्रकरणस्थं वाक्यं निर्गुणविद्यास्तुतिपरमिति न भेदे प्रमाणम् । सर्वज्ञतापरं वा । गत्यर्थस्य ज्ञानार्थत्वात् । "अथ यदल्पं भिन्नं तन्मर्त्यम्" इति तद्भेदस्य तत्रैव निन्दितत्वात् । तस्मान्न श्रुतिर्भेदे प्रमाणम् । नापि प्रत्यक्षम् । तद्धि भेदसत्तामात्रं विषयीकरोति । सा चाधिष्ठानात्मैव न ततोऽतिरिच्यते । भेदसत्ताया आत्म-

स्वरूपातिरेके प्रत्यक्षस्योदासीनत्वात्। अन्यस्य च तत्र प्रमाणस्याभावात्॥

असम्भवमेवाह-जगत्सर्जनेति । सर्वशब्दस्याशेषवाचकत्वादशेषसुखात्मकब्रह्माभिव्यक्तिपरमेवेदं फलवचनमित्याह-पृथग्जनानामिति । एवं पराभिमतमर्थं दूषयित्वा स्वाभिमतमर्थमाह-तृतीया चेति । उक्तार्थे एतच्छ्रुतिमूलकब्रह्मगीतावचनसंमतिमाह-तथा चेति । यदप्युक्तं 'सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति भूमविद्याफलत्वेन भेदः श्रूयते' इति, तदन्यथयति-सर्वेष्विति । विषयसप्तमीं चरतेर्गत्यर्थत्वं चाङ्गीकृत्यार्थान्तरमाह-सर्वज्ञतेति। स्तुतिपरत्वमेव न भेदपरत्वमित्यत्र हेतुमाह-अथ यदल्पमिति । भानाप्रसिद्धित इतिप्रतिज्ञाविषयः श्रुतिप्रामाण्याभावस्तावत्सिद्ध इत्याह-तस्मादिति। इतरप्रमाणेष्वपि प्रत्यक्षं तावद् भेदे न मानमित्याह-नापीति । सन् भेद इति प्रत्यक्षे भेदस्य सत्त्वमनुभूयते। तथा च कथं तत् तत्र न मानमित्याशङ्क्याह-तद्धीति। यथा मृद्घट इति प्रत्यक्षे मृदिति घटोपादानमेवानुभूयते, एवं सन् भेद इत्यत्र सद्बुद्धेरधिष्ठानविषयत्वान्न भेदस्य सत्त्वमित्यर्थः।

ननु आत्मातिरिक्तसत्ताजातिरेव सद्बुद्धेर्विषयो न त्वात्मेत्याशङ्क्य सत्ताया आत्मातिरेके किं प्रत्यक्षमेव मानमुतानुमानादि?। नाद्य इत्याह-भेदसत्ताया इति। सद्रूपात्मन एव सर्वजडाधिष्ठानतया सदाकारानुगतबुद्ध्यालम्बनत्वोपपत्तेर्नैतत्प्रत्यक्षमतिरिक्तसत्तामपेक्षते इति भावः। उभयवादिसंप्रतिपन्नसद्रूपात्मतादात्म्यादेव सर्वत्र

सद्व्यवहारोपपत्तेरतिरिक्तसत्ताकल्पने गौरवान्न तत्रानुमानादेरपि प्रवृत्तिरित्याह-अन्यस्येति ।

ननु सत्ताया आत्मधर्मत्वे तदन्यस्य घटादेः कथं सत्त्वेन प्रतिपत्तिः?, न हि प्रासादधवलिम्ना काकोऽपि धवलः प्रतीयते, इति शङ्कते । नन्विति ।

ननु भेदनिष्ठतया प्रतीयमाना सत्ता कथमात्मसत्ता?, अन्यधर्मस्यान्यनिष्ठत्वेन प्रतीत्ययोगादिति चेत् । न, अनिदमपि रजते ऽधिष्ठानेदन्तासंसर्गानुभववत्सत्तासंसर्गानुभवस्याप्यविरोधात् ।

ननु यद् यन्निष्ठतया प्रतीयते, तत् तस्यैवेत्युत्सर्गस्य क्वचिद्बाधादपवादः। न चात्रास्ति बाधः । ततः सन् घट इति बुद्धिर्घटस्यात्मातिरिक्तसत्ताविषयेति चेत् । न, "तदात्मानं स्वयमकुरुत" इतिप्रतिपन्नब्रह्मविवर्त्तत्वस्य जगतः सर्पादेरिवाधिष्ठानात्मसत्तातिरिक्तसत्ताऽभावस्यैवात्र बाधकत्वात् । सद्रूपात्माभेदात् स्वतः सत्ताशून्यस्यापि घटादेः सद्बुद्धिविषयत्वे संभवति सत्तान्तरकल्पनागौरवाच्च ॥

अत्र कल्पितभेदेन सत्ताया आत्मधर्मत्वोक्तिरिति द्रष्टव्यम् । किमन्यसत्तयाऽन्यस्य सत्त्वेन प्रमितिराक्षिप्यते उत भ्रान्तिः । नाद्यः । इष्टापत्तेः । द्वितीये नानुपपत्तिरिति सदृष्टान्तमाह-न, अनिदमिति ।

मिथ्यारजते इदन्तासंसर्गस्य बाधितत्वात्तदनुभवो भ्रमः, अनात्मनि तु सत्तासंसर्गस्याबाधितत्वान्न तदनुभवो भ्रम इति वैषम्यं शङ्कते–नन्विति। बाधकाभावो ऽसिद्ध इति दूषयति–नेति। "तदात्मानं स्वयमकुरुत बहुस्यां प्रजायेय, सच्च त्यच्चाभवत्" इत्यादिश्रुतिभिः कारणस्यैव कार्यात्मतापत्तेरभिधानात्। पूर्वरूपे स्थिते नष्टे वा वस्तुतोऽन्यस्यान्यात्मकतानुपपत्तेर्मायया ह्यन्यदिव यत्र वा अन्यदिव स्यादितीवशब्देन भिन्नप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वोक्तेश्च रज्जुसर्पवद् ब्रह्मणो ऽतत्त्वतोऽन्यथाभावत्वात् जगतस्तद्विवर्त्तत्वं वाच्यम्। विवर्तस्य चाधिष्ठानसत्तयैव सद्भानमिति न स्वतः सत्ताऽस्तीत्यर्थः। प्रपञ्चसत्ताग्राहिप्रत्यक्षस्य युक्तिबाधमप्याह–सद्रूपेति। प्रपञ्चस्य स्वतःसत्ताभावे कार्यकारणभावायोगाद् व्यवहाराभावः स्यादिति शङ्कते–नन्विति।

ननु प्रपञ्चस्य पृथक् सत्ताऽनभ्युपगमे कथं तस्य स्वकार्यं प्रति हेतुत्वं नियतपूर्वक्षणे सत एव हेतुत्वादितिचेत्। न, हेतुत्वे पूर्वक्षणे विद्यमानत्वमात्रमपेक्ष्यते, न तु सत्त्वम्। तस्याप्रयोजकत्वात्। तत्र विद्यमानत्वं च तत्संबन्धाश्रयत्वम्। तच्च स्वतःसत्ताशून्यस्याप्यसद्विलक्षणस्य सम्भवति, शुक्तौ रजतवत्। तर्ह्यि तद्वैलक्षण्यं प्रपञ्चस्य किं निमित्तमिति चेत्। न, सद्विलक्षणत्वांशे तयोरविशेषात्। अर्थक्रियाविशेषस्तु प्रपञ्चस्याविद्यातिरिक्तदोषाजन्यत्वात्। परमते सत्यत्वाविशेषेऽपि दोषाजन्य-

ज्ञानसत्यप्रवृत्तिहेतुत्ववन्मिथ्याभूतप्रपञ्चस्यापि कारणविशेषकृतस्वरूपविशेषात्तदुपपत्तिरिति वक्ष्यते ।

नियतस्य पूर्वक्षणे सत्तासंबन्धित्वापेक्षया लाघवान्नियतपूर्वक्षणसंबन्धित्वमेव हेतुताप्रयोजकमिति न सत्त्वं विना तदनुपपत्तिरिति दूषयति-न हेतुत्वे इति । विद्यमानत्वमेव सत्त्वमन्तरेणानुपपन्नमित्याशङ्क्य माया-रजतवदसद्वैलक्षण्यमात्रेण तदुपपत्तिरित्याह-विद्यमानत्वं चेति । घटादेः स्वतःसत्त्वाभावे शुक्तिरजतादिवैलक्षण्यानुपपत्तिरिति शङ्कते-तर्हीति । घटादेः किं सत्त्वमेव, ततो वैलक्षण्यं, यदनुपपन्नं स्याद्, उतार्थक्रिया, किं वा चिरस्थायित्वम्? । नाद्यः, घटादेरपि सत्त्वाभावादित्याह-न, सद्विलक्षणत्व इति । द्वितीये निमित्तमाह-अर्थक्रियेति । शुक्तिरजतादेरविद्यातिरिक्तकाचादिदोषजन्यस्वरूपविशेषत्वान्नार्थक्रियायोग्यत्वं, वियदादेस्तु तदजन्यत्वाद्वैपरीत्यमित्यर्थः । सर्वस्य मिथ्यात्वाविशेषे कथं कस्य चिद्धेतुविशेषाधीनस्वरूपविशेषादर्थक्रियाविशेषः, कस्य चिन्नेत्येतद्वैषम्यमित्याशङ्क्य परमते सर्वस्य सत्यत्वाविशेषेऽप्येतद्वैषम्यवत्सदन्यत्वेऽपि तदुपपत्तिरित्याह-परमते इति ।

इदानीं तृतीयं शङ्कते-नन्विति ।

ननु वियदादिशुक्तिरजतयोः सत्त्वविशेषाभावे किमिति रजतादिरपि वियदादिवत् स्थायी न भवेदिति चेत् । न, तत्र मतेऽपि सुखादेरिव तस्य

स्वरूपविशेषात्स्वविषयप्रतिभाससमयनियतस्वा-श्रयसंबन्धित्वाविरोधात् । शुक्तिरजतमुत्तरज्ञा-नादिना वा स्वजनकसामान्यज्ञानविनाशेन वा नि-वर्तते । तथैवान्वयव्यतिरेकात् । वियदादिकं तु न तथा । अननुभवात् । अन्वयव्यतिरेकयोर्मिथ्यात्व-परमार्थयोस्तुल्यत्वात् । तस्माद्भेदसत्ताग्राहि प्र-त्यक्षं जलादौ गन्धप्रत्यक्षवदन्यविषयम् । अन्यश्चा-त्राऽऽत्मेति । "नान्योऽतोऽस्ति" इति श्रुत्या बा-धितत्वाच्च न प्रत्यक्षविषयो भेदः परमार्थः ।

सर्वसत्यत्वमते यथा स्वरूपविशेषादेव घटादेश्चि-रस्थायित्वं, सुखदुःखादेश्च नियमेनाशुतरविनाशित्वम्, एवं मिथ्यात्वमतेऽपि स्वरूपविशेषादेव कस्य चिच्चिर-स्थायित्वं, शुक्तिरजतादेश्च स्वप्रतिभासकाल एव विद्य-मानत्वमिति परिहरति-न, तवेति । ननु सत्यत्वमते स्वविनाशहेतुसमवधानावधिकसत्त्वं सर्वस्यानित्यस्य तुल्यं सुखादेरपि द्वितीयक्षण एव विनाशहेतोः स्वविषयज्ञा-नादेः सन्निधानान्नियमेन तृतीयक्षणे विनाश इत्याशङ्क्य सदन्यत्वमतेऽपीदं तुल्यं शुक्तिरजतादेरपि विनाशहेतु-समवधानपर्यन्तं विद्यमानत्वाङ्गीकारादित्यभिप्रेत्य त-द्विनाशहेतुमाह-शुक्तिरजतमिति । अनिर्वचनीयरजताका-राद्युत्पत्तिरादिपदार्थः । सुषुप्तिपूर्वक्षणे कस्य चिद्रज-तभ्रमसंभवात्तस्य चोत्तरज्ञानादेरभावात्कथं विनाश इ-त्याशङ्क्याह-स्वजनकेति । वियदादिकं तु नोक्तकारण-विनाश्यं, तद्विनाशे तस्यान्वयाद्यननुभवादित्याह-विय-

दादीति । ननु मिथ्यापदार्थानामन्वयव्यतिरेकावेवानुपपन्नौ । न हि खपुष्पादेः कुत्र चिदन्वयाद्यस्तीत्याशङ्क्य प्रपञ्चस्यासद्विलक्षणत्वाभ्युपगमात्तत्समानस्वभावान्वयव्यतिरेकावुपपद्येते, इतरथा सत्यस्याप्यन्वयव्यतिरेकौ कुत्रापि ममासंप्रतिपन्नाविति तव मतेऽपि तदनुपपत्तिस्तुल्या, इत्यभिप्रेत्याह-अन्वयेति । अन्यसत्तयैव 'भेदः सन्' इति प्रतीयते न स्वसत्तयेति सदृष्टान्तमुपसंहरति-तस्मादिति । किं च भेदस्य सद्बुद्धिविषयत्वेऽपि न पारमार्थिकत्वम् । अबाधितस्यैव परमार्थत्वात् । भेदस्य च "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा" "नेह नानास्ति किं च न" "नात्र भिदास्ति" इत्यादिश्रुतिशतबाधितत्वादित्याह-नान्योऽतोऽस्तीति । वैपरीत्यमेव किन्न स्यादिति शङ्कते-श्रुतिरेवेति ।

श्रुतिरेव प्रत्यक्षेण बाध्यतामिति चेत् । न, अनवकाशश्रुतेः प्रत्यक्षेण बाधेऽप्रामाण्यप्रसङ्गात् । प्रत्यक्षाप्रामाण्यमप्यनुपपन्नमिति चेत् । किमनुपपन्नम्? । न हि श्रुत्येकदेशाप्रामाण्येऽध्ययनविधेरिव भेदसत्ताग्राहिप्रत्यक्षस्य सत्तावैशिष्ट्यांशेऽप्रामाण्ये किं चिद्बाधकमस्ति । भेदांशमात्रे तु विद्यमानार्थग्राहित्वाद्यथार्थानुभवत्वलक्षणप्रामाण्यं न हीयते । विद्यमानार्थज्ञानस्यैव यथार्थज्ञानत्वात् । भेदस्य सत्तानिषेध एव तन्मिथ्यात्वमिति न मिथ्येति नाममात्रम् । एतेनेदं परास्तं 'यथा भे-

दसत्ताऽधिष्ठानात्मसत्तैव, एवमभेदसत्तयैव किं न स्यात्' इति ।भेदप्रत्यक्षाविरोधेनाऽऽरोपिताभेदाभावात्। अनारोपिताभेदस्य सद्रूपात्ममात्रत्वात्।

अभेदश्रुतेरन्यपरत्वासम्भवात् , स्वार्थस्यापि बाधेऽत्यन्ताप्रामाण्यं स्यात् । तथा चाध्ययनविधिव्याकोप इत्यभिप्रेत्य दूषयति। न, अनवकाशेति। तर्हि प्रत्यक्षस्याप्यनवकाशत्वादप्रामाण्यमयुक्तमिति शङ्कते-प्रत्यक्षेति । शुक्तिरजतप्रत्यक्षस्य बाधितार्थत्वेनाप्रामाण्यदर्शनाद्भेदप्रत्यक्षस्यापि सत्तावैशिष्ट्यांशेऽप्रामाण्येऽपि न किंचिद्बाधकमस्ति, श्रुताव तरमात्राप्रामाण्येऽपि अध्ययनविधिविरोधात्सा सर्वत्र प्रमाणमेवेति वैषम्यमाह-किमनुपपन्नमिति। प्रत्यक्षस्यापि धर्म्यंशे न कुत्राप्यप्रामाण्यं दृष्टमित्याशङ्क्य भेदप्रत्यक्षस्यापि भेदांशे यथार्थानुभवत्वलक्षणं प्रामाण्यं न निवार्यते, सद्विलक्षणस्यापि भेदस्य प्रतिभासदशायां विद्यमानत्वादित्याह-भेदांशेति । भेदस्य तन्मिथ्यात्वं पारिभाषिकमित्याशङ्क्याबाध्यत्वलक्षणसत्यत्वनिषेधाद्विद्यमानस्यापि बाध्यत्वलक्षणं मिथ्यात्वं त्वदनभिमतं सिद्धमित्यभिप्रेत्याह-भेदस्येति । जीवेश्वरभेदस्यान्यसत्तया सद्भाने तदभेदस्यापि तथात्वापत्त्या मिथ्यात्वं स्यादिति चोद्यं वक्ष्यमाणविधया निरस्तमित्याह-एतेनेति । किमारोपिताभेदसत्ताया अधिष्ठानात्मत्वमुच्यते, अनारोपिताभेदसत्ताया वा?। नाद्य इत्याह-भेदेति। द्वितीयं दूषयति-अनारोपितेति । शास्त्रप्रतिपाद्याभेदस्य सर्वाधिष्ठानात्ममात्रतया तदधिष्ठानस्यैवाभावादिति भावः ।ननु भेदप्रत्यक्षविरोधात् 'तत्त्वम-

"श्वि" इत्यादेस्तद्वत् त्वमपि ज्ञानादिगुणवानसीत्येवं-गुणपरत्वान्नाभेदप्रतिपादकत्वमित्यत आह-अत एवेति।

अत एव प्रत्यक्षविरोधादभेदश्रुतिः "आदित्यो यूपः" इतिश्रुतिरिव गुणवाद इति प्रत्युक्तम्। प्रत्यक्षस्य सद्विलक्षणाभेदविषयत्वेनाप्युपपत्तेः। भेदनिषेधवचनस्य तात्पर्यलिङ्गानुगृहीतत्वात्। प्रत्यक्षश्रुत्योर्यथार्थत्वे संभवति श्रुतेर्बाधायोगाच्च।

एतेन प्रत्यक्षस्योपजीव्यत्वेन बलवत्त्वात्तेन श्रुतेर्बाध इति निरस्तम्। उपजीव्यांशस्य श्रुत्या-अबाधितत्वात्। भेदसत्तांशे प्रामाण्यस्यानुपजीव्यत्वात्। तथा चाहुः "उत्पादकाप्रतिद्वन्द्वि-त्वादिति। प्रत्यक्षस्य ज्येष्ठत्वेऽपि प्रत्यक्षश्रुत्यो-र्भिन्नविषयत्वान्न श्रुतिबाधः।

तस्मादद्वैतसिद्धान्तविजये दुन्दुभिश्रुतिः।
नान्येऽतोऽस्तीति जयति भेदवादिशुगावहा॥

अतः शब्दपरामृष्टमेवाह--प्रत्यक्षस्येति। वर्त्तमान-मात्रविषयस्य प्रत्यक्षस्य त्रैकालिकबाधाभावलक्षण-त्वागोचरत्वादवर्त्तमानत्वस्य च वास्तवाभेदाविरो-धादभेदश्रुतेर्जघन्यवृत्त्या न गुणपरता युक्ता इत्यर्थः। किंच "आदित्यो यूपः" इत्याद्यर्थवादस्य प्रत्यक्षविरोधेन

स्वार्थपरित्यागेऽपि विध्यपेक्षितस्तुतिसमर्पणेन विध्येकवाक्यतया प्रामाण्यमुपपद्यते । अभेदश्रुतेस्त्वनन्यशेषत्वात्स्वार्थपरित्यागेऽत्यन्ताप्रामाण्यमेव स्यादित्याह--भेदनिषेधेति । किं च शास्त्रगम्याभेदसत्त्वेपि भेदप्रत्यक्षस्य तद्वति तत्प्रकारकत्वलक्षणप्रामाण्यस्य संभवान्न श्रुतिबाधकतेत्याह-प्रत्यक्षेति ।

ननु लोके गृहीतसंगतिकानामेव पदानां वेदे बोधकत्वात्संगतिग्रहणस्य च भेदग्राहिपदपदार्थविषयप्रत्यक्षसापेक्षत्वादुपजीव्यप्रत्यक्षविरोधेन श्रुतेरेव बाधो युक्त इत्यत आह--एतेनेति । संगतिग्रहणाय पदार्थभेदमात्रमपेक्ष्यते, नतु तत्सत्त्वमपि । मायाविपरिकल्पितहस्त्यश्वादावपि संगतिग्रहदर्शनात् तथा च यदुपजीव्यं भेदमात्रप्रत्यक्षं, न तच्छ्रुत्या बाध्यते । यच्च बाध्यते सत्तावैशिष्ट्यांशविषयं, न तदुपजीव्यमित्यर्थः । उपजीव्यांशं श्रुतिर्न बाधते इत्यत्राभियुक्तसंमतिमाह--तथा चाहुरिति । तथापि ज्येष्ठप्रत्यक्षविरोधे श्रुतेरेव बाधो युक्त इत्याशङ्क्य ज्येष्ठस्यापि प्रत्यक्षस्यानुपजीव्यत्वान्न श्रुतिबाधकत्वं प्रत्युत "पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यम्" इतिन्यायाज्ज्येष्ठत्वं बाध्यत्वे हेतुरित्यभिप्रेत्याह--प्रत्यक्षस्येति । अभेदश्रुतेः स्वार्थपरत्वमुपहरति श्लोकेन-तस्मादिति । यस्मात् "नान्योऽतोऽस्ति" इत्यादिश्रुतिर्नान्यपरा तस्मातदद्वैतसिद्धान्तविजयसूचकदुन्दुभिघोषरूपाप-

राजितभेदवादिनां शोकं कुर्वन्ती सर्वदेशेष्वप्रतिहता प्रवर्तत इत्यर्थः ॥

इदानीं प्रकारान्तरेण श्रुतिप्रत्यक्षयोरविरोधमाह-किं चेति ।

किं च प्रत्यक्षे ऽन्तःकरणावच्छिन्नात्मनो भेदोऽनुभूयते, न तु केवलस्य अहमनुभवस्य । भेद-विषयस्यान्तःकरणतादात्म्यावेष्टितात्मविषयत्व-स्योक्तत्वात् । न च संसाराज्ञानाद्याश्रयस्य सुषु-प्तिसंबन्धिन एवाहमनुभवे भेदो ऽनुभूयत इति कथमन्तःकरणावच्छिन्नस्यैव भेदो ऽहमनुभवविषय इति वाच्यम् । अहमनुभवगोचरादतिरिक्तचिदात्मा-ज्ञानदशायां तस्यैवाज्ञानाद्याश्रयाभेदारोपेण त-थाऽनुभवात् । तज्ज्ञानदशायां तु नेश्वरभेदो ऽनुभू-यते न ह्यहमनुभवगोचरातिरिक्त आत्मा ईश्वरा-द्भिन्न इति कश्चिदनुभवति । अन्तःकरणाधिष्ठान-चैतन्यस्य सुषुप्त्यादिधर्मित्वेन तस्यैव कल्पितभे-दाश्रयतया योऽहमज्ञो ऽस्वाप्सं, सोऽहमीश्वराद्भिन्न इत्यनुभवसंभवाच्च ।

अहं निर्दुःखो नेति प्रत्यक्षे ऽहमनुभवविषयध-र्मिको ब्रह्मभेदः प्रतीयते । अहमनुभवविषयश्चान्तः करण-तादात्म्यापन्न एव चिदात्मेत्यकर्त्रात्मवादे निरूपितम् ।

सथा च यस्य शबलितस्येश्वरभेदः प्रत्यक्षेण प्रतीयते, न तस्येश्वराभेदः शास्त्रेण प्रतिपाद्यते । यस्य तु केवलस्ये-श्वराभेदः प्रतिपाद्यते न तस्य भेदः प्रत्यक्षेण प्रतीयत इति न श्रुतिप्रत्यक्षयोर्विरोध इत्यर्थः । यदुक्तं पूर्ववादि-ना योऽहं सुप्तो,, यस्य यथाज्ञानं संसारश्च,, सोऽहमी-श्वरो नेत्यन्तःकरणानुपहित एवात्मनोईश्वरभेदः प्रती-यत इति तदपवदति--न चेति । किमहमनुभवगोचरा-च्चिदात्मनोऽविवेकदशायामयमनुभवः, विवेकदशायां वा ?। आद्ये भेदवतो विशिष्टेन तद्रहितस्य केवलस्याभेदारो-पादुक्तप्रत्यभिज्ञेत्यभिप्रेत्याह--अहमनुभवेति । द्वितीये ऽहमर्थातिरिक्तात्मन ईश्वराभेदेनैव सिद्धत्वान्न तत्र तद्भेदानुभवोऽस्तीत्याह--तज्ज्ञानेति । अज्ञानोपहितचै-तन्यस्यैवान्तःकरणोपहितत्वात्तस्याहमर्थाभेदेऽपि शुक्ल-स्यैव पटस्य रक्तद्रव्योपरागे रक्तोऽयं पटो न शुक्ल इति प्रतीतेरिव योऽहमतोऽस्वाप्सं सो ऽनीश्वर इति प्रतीतेरौपाधिकभेद एव विषय इति न स्वाभाविकाभेद-विरोध इत्याह--अन्तः करणेति ।

किञ्च निर्दुःखादहं भिन्न इति दुःखाभावावच्छिन्न-प्रतियोगिको भेदो ऽनुभूयते विभ्वात्मवादिमते च शरी-रानवच्छिन्नजीवात्मनोऽपि दुःखाभाववत्त्वात् तत्प्रतियो-गिकभेदस्य स्वाभाविकस्य तस्मिन्नसंभवादौपाधिकभेद ए-वैतदनुभवविषय इत्यभिप्रायेणाऽऽह--किञ्च सर्वेति ।

किञ्च सर्वगतात्मवादे निर्दुःखादहं भिन्न

इत्यनुभवो नेश्वरभेदविषयतया नियन्तुं शक्यते। शरीरानवच्छिन्नजीवप्रदेशस्यापि निर्दुःखत्वात्। किञ्च नात्र योग्यानुपलब्धिरस्त्यस्ति पित्तोपहतनयनस्य सत्यपि शङ्खे श्वेताभेदतदनुपलब्धिवत् सतोऽपि जीवे ब्रह्माभेदस्याविद्यादोषेणानुपलम्भसंभवात्। न तं विदाथ य इमाजजानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव एतं ब्रह्मलोकं न विंदन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढाः अविद्यामन्तरे वर्त्तमाना अज्ञानेनावृतं ज्ञानमित्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यामज्ञानावरणस्य सिद्धत्वात्। श्रुतिसिद्धाभेदस्य श्रुतिसिद्धावरणेनैवानवभासोपपत्तौ तदभावकल्पनायोगाच्च। प्रतिबद्धप्रतिभासस्याप्यभावकल्पनायामतिप्रसङ्गात्।

अपि चान्योन्याभावरूपभेदस्य योग्यानुपलब्धिरूपसहकार्यभावात् न प्रत्यस्य मानगम्यत्वमित्याह—किंचेति। अनुपलब्धेस्तर्कितप्रतियोगिसत्त्वविरोधित्वमेव योग्यता। तदत्र नास्तीति सदृष्टान्तमाह-पित्तोपहतेति। पित्तस्य शङ्खश्वैत्यावभासप्रतिबन्धकत्वे ऽन्वयव्यतिरेकवदविद्याया ब्रह्माभेदप्रतिभासप्रतिबन्धकत्वे न किंचिन्मानमित्याशङ्क्याह--न तं विदाथेति। तमीश्वरं न विद। यूयं तमीश्वरं न विजानीथ। नन्वीश्वरस्याभावादेव न विजानीमो, न त्वस्मदपराधादित्यत आह—य ईश्वर इमाः प्रसिद्धा जरायुजाण्डजादिरूपाः प्रजा जजान

उत्पादितवान् । तथा च जगत्कर्तृत्वेनेश्वरस्य सिद्धत्वान्न तदभाव इत्यर्थः । तथापि तस्य भिन्नत्वाद्विप्रकृष्टत्वाच्च न अन्यदिति जानीम इत्यत आह-अन्यल्लौकिककारणविलक्षणं नित्यप्राप्तस्याप्याच्छादकत्वाद्युष्माकमन्तरं तत्स्वरूपाच्छादनेन ततो भेदकमज्ञानं बभूव। अतो भवन्तस्तमात्मतया न जानन्तीत्यर्थः। यथा मार्गपतितं मलिनं सुवर्णपिण्डमुपर्युपरि गच्छन्तः स्खलन्तोपि सुवर्णत्वाज्ञानान्न प्राप्नुवन्ति । एवमेव सर्वे जीवा अहरहः सुषुप्तौ ब्रह्म गच्छन्तोऽपि एतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः तं न विदन्ति न प्राप्नुवन्ति । तत्र श्रुत्यन्तरादिप्रसिद्धं हेतुमाह--अनृतेनेति । अनृतमनिर्वचनीयमज्ञानं तेन मोहिता यत इत्यर्थः । नन्वनुभूयमानमभेदं कल्पयित्वा तदनवभासप्रयोजकतया प्रतिबन्धकस्यापि कल्पनाद्वरमभेदस्यैवाभावकल्पनमित्यत आह--श्रुतिसिद्धेति । अयोगमेवोपपादयति-प्रतिबद्धेति । प्रतिबद्धइति बहुव्रीहिः ॥

किञ्च यथा व्याधपरिगृहीते ब्राह्मणपुत्रे राजपुत्रे वा विद्यमानेऽपि ब्राह्मणादिशरीराभेदस्तन्निश्चायकोपदेशाभावान्नोपलभ्यते । अत एव व्याधभावेन विपर्यस्यते । एवं च जीवेश्वराभेदस्याप्युपदेशमात्रगम्यत्वात्तदभावदशायां सतोऽप्यभेदस्योपलम्भकाभावादेवानुपलम्भाद्युपपत्तेर्योग्यानुपलब्ध्यभावान्नाभेदाभावरूपभेदः प्रत्यक्षयोग्य इत्याह—अपि चेति ।

अपि च यथा ब्राह्मणत्वाद्याश्रयाभेदे सत्यपि मनुष्यशरीरे तदुपदेशासहकृतप्रत्यक्षेण स नानु-

भूयते, विपरीततया च गृह्यते। एवं जीवे ब्रह्माभेदे सत्यपि यथावद्वेदान्तोपदेशार्थावगमात्पूर्वं स नानुभूयते, तदभावश्च ज्ञायते। नावेदविन्मनुते तं बृहतमिति। तत्र वेदान्तातिरिक्तमानाप्रवेशस्य तं त्वौपनिषदं सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति आचार्यवान् पुरुषो वेदेति। वेदान्तानामाचार्यस्य चात्मावबोधसाधनत्वस्य श्रुतिसिद्धत्वात्। सहकारिविरहादनुभूयमानस्याप्यभावे सर्वत्र तथा प्रसङ्गात्।

किञ्च न तावदण्वात्मनीश्वरभेदः प्रत्यक्षग्राह्यः। अणोर्जीवस्यातीन्द्रियत्वेन तत्र तर्कितेश्वराभेदस्य जीवाभेद इवातीन्द्रियत्वात्। नाप्यनुमानम्। अनुकूलतर्काभावेनोक्त हेतूनामप्रयोजकत्वात्। सर्वज्ञत्वकिञ्चिज्ज्ञत्वादेरौपाधिकश्यामत्वावदातत्ववद् व्यवस्थितत्वात्। भेदनिषेधश्रुतिप्रामाण्यभङ्गप्रसङ्गलक्षणप्रतिकूलतर्कपराहतत्वाच्च।

स नानुभूयते इति। संशयादिनिवर्त्तकानुभयविषयो नेत्यर्थः। तदभावश्चेति। अभेदाभावरूपभेदो भ्रान्त्या गृह्यते इत्यर्थः। ब्रह्माभेदस्योपदेशमात्रगम्यत्वे हेतुमाह-नावेदविदिति। वेदान्तानामिति। अधीतमात्रवेदाना-

माण्यानं बोधहेतुत्वं मानार्थोक्तिन्यायेपोद्दलितानां तेषां संशयादिनिवर्त्तकसत्तानिश्चयहेतुत्वमिति भावः ।

किं च जीवस्य ब्रह्मातिरिक्तस्वरूपेण सर्वगतत्वे माना-भावान्मध्यमपरिमाणत्वे चानित्यत्वादिप्रसङ्गाद्वस्तुतोभे-देऽणुत्वमेव वाच्यम् । तथा च परमाणाविव जीवेऽपि नेश्व-रभेदः प्रत्यक्षेण शक्यते ग्रहीतुम् । योग्यानुपलब्ध्यभा-वादित्यभिप्रेत्याह-किञ्चेति । ब्रह्मजीवप्रतियोगिकधर्मि-समसत्ताकभेदवद् अभ्रान्तत्वादित्याद्यनुमानान्यपि न भेदे मानमित्याह-नापीति । ईश्वरस्य भ्रान्तजीवाभे-देऽभ्रान्तत्वसर्वज्ञत्वाद्यनुपपत्तिरेवानूकूलतर्क इत्याशङ्-क्य तत्त्वतोऽभेदेप्यौपाधिकभेदेन बिंबप्रतिबिम्बमुखयो-रवदातत्वश्यामत्ववदीश्वरस्य सर्वज्ञत्वादिकमेव, जीवस्य तु भ्रान्तत्वादिकमेवेति व्यवस्थोपपत्तेर्मैवमित्याह-सर्व-ज्ञेति । किञ्चभेदनिषेधश्रुतीनामन्यपरताया निरस्तत्वा-द्भेदाभावे तदप्रामाण्यापत्तिलक्षणप्रतिकूलतर्कपराह-तिश्चेत्याह-भेदेति ।

किञ्च आद्यानुमाने किं जीवब्रह्मपदवाच्य-योर्भेदः साध्यते, उत जीवास्तत्वतो ब्रह्मणो न भिद्यंत इत्यभेदानुमाने यौ जीवब्रह्मपदार्थौ तयोर्वा किं वा जीव-ब्रह्मपदोपलक्षितयोः ? । आद्ये सिद्धसाधनं ब्रह्मशब्दवा-च्यस्य विशिष्टरूपस्य स्वसमानसत्ताकानिर्वचनीयजीव-भेदवत्त्वाभ्युपगमादित्याह--ब्रह्मजीवेति ।

ब्रह्मजीवप्रतियोगिकधर्मिसत्तासमानसत्ता-कभेदवानित्यनुमानं च सिद्धसाधनंबुद्ध्युपहितजी-

वात् संसारिणस्त्वंपदवाच्यात् तत्पदवाच्यस्यासं-
सारिणो ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वादिविशिष्टस्याद्वैतवादि-
भिरपि भेदस्याभ्युपगतत्वात् । अभेदानुमानेऽपि
तयोरेव जीवब्रह्मशब्दाभ्यामभिहितत्वात् विशु-
द्धचिदात्मन एवाऽऽविद्यकबुद्ध्युपहिततया संसारः,
स्वरूपेण नित्यमुक्तत्वमिति बन्धमोक्षयोरेकाधि-
करणत्वाच्च । न च सर्वज्ञत्वाद्युपलक्षितस्य प-
क्षत्वम्। तस्यैव दुःखाद्यनुभवितृत्वेन ममासिद्धेः। न
च तदुपहितं पक्षः । उपहितत्वस्य विशेषणोपल-
क्षणत्वे उक्तदोषापरिहारात्। मिथ्यात्वधर्मिशुक्ति-
रजतादिसमानसत्ताकभेदवत्तयाऽर्थान्तरञ्च ॥

द्वितीयेऽपि सिद्धसाधनमेव स्यात् । अनुमाने तु तत्त्वत
इति विशेषणान्न बाध इत्यभिप्रेत्याह—अभेदानुमाने-
पीति । ननु त्वंपदवाच्यस्य ब्रह्मभिन्नस्य संसारित्वं तल्ल-
क्ष्यस्य ब्रह्माभिन्नस्य मुक्तिरिति बन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यं
स्यादित्याशङ्क्याह-विशुद्धे ति । परमते यथा शरीरोप-
हितात्मनिष्ठेन सुखदुःखानुभवरूपबन्धेन तदनुपहितात्म-
निष्ठमोक्षस्य सामानाधिकरण्यम् । एवमहंकारोपहितचि-
दात्मधर्मबन्धेन केवलात्मान्वयिमोक्षस्यापि तदुपपत्तिः।
उपहितात्मधर्मोऽपि बन्धः परमार्थ इति परेषामभिमानः।
अस्माकं तूपहितेऽपि कूटस्थचिदात्मन्याध्यासिकः स
इत्येतावदेव वैषम्यमिति भावः। तृतीयेऽपि किं ब्रह्मपद-

लक्ष्यं सर्वज्ञत्वाद्युपलक्षितं तदुपहितं वा ? । आद्ये चिन्मात्रस्य तदुपलक्षितत्वेन जीवचैतन्यस्यापि पक्षता स्यात् । तथा च हेतुरन्यतरासिद्ध इति दूषयति- न च सर्वज्ञत्वेति । द्वितीये उपहितत्वं विशेषणमुपलक्षणं वा ? आद्ये सिद्धसाधनम् । द्वितीये पूर्ववदसिद्धिरिति दूषयति-न च तदिति । एवं पक्षं दूषयित्वा साध्यमपि दूषयति-मिथ्यात्वेति ।

यच्चोक्तं धर्मिशब्दस्य संबन्धिवाचकत्वान्मात्रादिशब्दवत् प्रकृतिपदार्थधर्म्मिवाचकत्वमेवेति तदपवदति-न चेति ॥

न च धर्मिशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वात् न रजतपरामर्शित्वमिति वाच्यम् । किं तर्हि ब्रह्मणो धर्मित्वं किं वा भेदस्य ? । नाद्यः । ब्रह्मणस्तदभावात् । द्वितीये हि ब्रह्म भेदधर्मिसमानसत्ताकजीवप्रतियोगिकभेदवदिति स्यात् । तथा च शुक्तिरजतादेरपि जीवप्रतियोगिकभेदधर्मित्वात्सिद्धसाधनम् । न च धर्मिपदं ब्रह्मण एव वाचकम् । घटादौ साध्यवैकल्यात् । न च धर्मिपदस्थाने स्वपदप्रक्षेपान्न दोष इति वाच्यम् । ब्रह्म ब्रह्मप्रतियोगिकधर्मिसत्तासमानसत्ताकभेदवत्, स्वसमानसत्ताकजडत्ववत्, तादृशदुःखवत् दुःखाननुभवितृत्वात्;

असंसारित्वात्, अभ्रान्तत्वात्; ज्ञातृत्वात्। घटवत्, जीववच्च इत्याभाससमानयोगक्षेमत्वात्। न च पारमार्थिकभेदः साध्यः। श्रुतिनिषिद्धस्य पारमार्थिकत्वानुपपत्तेः, दृष्टान्ते साध्याभावाच्च ॥

अत्र हि प्रतिज्ञावाक्ये ब्रह्मपदार्थो भेदपदार्थश्च प्रकृतः। तत्र धर्मिपदेन ब्रह्मणो धर्मित्वं विवक्षितम्ः, भेदस्य वेति विकल्पयति-किं तर्हीति। आद्ये साध्याप्रसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह-नाद्य इति। द्वितीये शुक्तिरजतादेरपि जीवप्रतियोगिकभेदं प्रति धर्मित्वात् तत्समसत्ताकजीवभेदो ब्रह्मण्यभेदाविरोधीष्ट एवेत्याह-द्वितीय इति। ननु ब्रह्मनिष्ठभेदस्य प्रकृतत्वात् तद्धर्मि ब्रह्मैव धर्म्मिपदार्थ इत्यत आह-न चेति। घटादाविति। तत्र ब्रह्मसत्ताकभेदस्य प्रमासिद्धेरिति भावः। यदपि चोक्तं धर्मिपदस्थाने स्वपदं वाऽस्त्विति तदाभाससाम्येन दूषयति-न च धर्मीति। तादृशदुःखवदित्यत्र हेतुर्ज्ञातृत्वादिति। तत्रैव दृष्टान्तो जीववदिति। ननु धर्मिग्राहकमानेन ब्रह्मण एकत्वेन चिद्रूपत्वेन निर्दुःखत्वेनैव च सिद्धत्वादुक्तहेतूनां धर्मिग्राहकमानबाध इति चेत्-तर्हि जीवभेदानुमानेऽपि ब्रह्मसाधकमानेन श्रुत्या जीवाभेदेनैव तस्य सिद्धत्वाद्धर्मिग्राहकमानबाधस्तुल्य इति भावः। यदपि चोक्तं धर्मिसमानसत्ताकेतिपदस्थाने पारमार्थिकेत्यादिविशेषणं देयमिति, तद् दूषयति-न चेति। पारमार्थिकत्वानुपपत्तिरित्युपलक्षणं श्रुतिनिषि-

द्धत्वादेव यावद्ब्रह्मस्वरूपमनुवर्तमानत्वादिकमपि भेद-स्यानुपपन्नमित्यर्थः । पारमार्थिकभेदवदिति साध्ये दोषा-न्तरमाह-दृष्टान्त इति ॥

यत्तु सामान्यानुमानेन घटे जीवप्रतियोगिक-पारमार्थिकभेदसिद्धिरित्युक्तं, तद् दूषयति-न चेति ।

न च घटो जीवप्रतियोगिकप्रतियोगिज्ञा-नाबाध्यभेदवान् जीवधर्मिकधर्मिज्ञानाबाध्याभे-दाप्रतियोगित्वात् इत्यनुमानात्तत्सिद्धिः । घटस्य स्वरूपेणानिर्वचनीयस्य विनापि पारमार्थिकभेदं जीवज्ञानाबाध्याभेदाप्रतियोगित्वात् । सति हि धर्मिणि सत्प्रतियोगिकाभेदाभावे सन् भेदः सिध्य-ति । भेदस्य जीवज्ञानाबाध्यत्वेऽपि न सत्यता । तस्य ब्रह्मविषयाज्ञानादेव जीवत्वादेरिव सिद्ध-त्वात् । न च जीवप्रतियोगिकब्रह्मज्ञानाबाध्य-भेदवानिति वा साध्यम् । आत्मातिरिक्तस्य सर्वस्यापि ब्रह्मज्ञानेन बाधात् । उक्तरीत्या ऽप्रयोजकत्वाच्च ॥

घटे सद्रूपजीवाभेदाप्रतियोगित्वस्य सत्त्वाभावे-नापि संभवादुक्तसाध्ये हेतुरप्रयोजक इत्याह-घट-स्येति । कुत्र तर्हि भेदाभावात्सन् भेदः सिद्ध्यतीति वी-क्षायामाह-सति हीति । भेदस्य धर्मिप्रतियोगिपरतन्त्र-त्वात्तत्सत्यत्वं भेदसत्यत्वे प्रयोजकम् । न हि-धर्मी सन्न

भवति, धर्मः सन्निति युज्यते । अतः सद्विलक्षणे घटे जीवाभेदाभावेन भेदमात्रसिद्धावपि न तस्य सत्यत्वसिद्धिरिति भावः। किं च प्रतियोगिज्ञानाबाध्येति घटनिष्ठजीवभेदस्य किं कर्तृत्वादिविशिष्टजीवज्ञानाबाध्यत्वं साध्यते, उत तदुपलक्षितब्रह्मज्ञानाबाध्यत्वम् ? । आद्ये सिद्धसाधनं ब्रह्माज्ञानकार्यस्य तस्य तदज्ञानानिवर्तकजीवज्ञानाबाध्यत्वादित्याह-भेदस्येति । द्वितीयं दूषयति-न चेति । अस्मिन् पक्षे यद्यज्ज्ञानाबाध्ययद्धर्मिकाभेदाप्रतियोगि तद् ब्रह्मज्ञानाबाध्यतत्प्रतियोगिकभेदवदित्येवं सामान्यव्याप्तिर्वक्तव्या । अत्र न किंचिदुहाहरणमस्ति दूरस्थवृक्षभेदस्यापि ब्रह्मज्ञानबाध्यत्वादित्यभिप्रेत्याह-आत्मातिरिक्तस्येति । अनिर्वचनीयघटस्य ब्रह्मज्ञानेन बाध्यजीवभेदवत्त्वेऽपि तदभेदाप्रतियोगित्वोपपत्तेरत्रापि हेतुरप्रयोजक इत्याह-उक्तरीत्येति। एतेन यावत्स्वरूपमनुवर्तमानभेदवदित्यादिसाध्येष्वपि हेतोरप्रयोजकत्वमिति सूचितम् । भ्रान्त्यादेराविद्यकत्वेन तदभावरूपाभ्रान्तत्वादेर्घटादाविव जीवप्रतियोगिकाविद्यकभेदेनैव ब्रह्मण्युपपत्तेः ।

एवं सामान्यतः सर्वहेतूनां पक्षादिदूषणमुक्त्वा प्रत्येकमपि दूषयति--प्रथमेति ।

प्रथमहेतौ च दुःखपदं व्यर्थम्। घटादौ तेन विनाऽपि व्याप्तिग्रहसंभवात् । व्याप्तिग्रहोपयुक्तस्यैव हेतुविशेषणत्वात्। केवलाभावस्य व्याप्य

त्वे विशिष्टाभावस्य गौरवेणाव्याप्यत्वात् । अ-ननुभवितृत्वमात्रस्य ब्रह्मण्यसिद्धेः । विशिष्टोऽपि हेतुरसिद्ध एव । सर्वज्ञे ब्रह्मणि दुःखाननुभवासं-भवात् । स्वसमवेतदुःखाननुभवितृत्वं हेतुरिति चेत् । न, ब्रह्मणि दुःखाभावेन प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या हेतोरसिद्धेः । न च दुःखगोचरलौकिकसाक्षात्का-रानाश्रयत्वं हेतुः । अस्मन्मते जीवे व्यभिचारात्, तदीयदुःखसाक्षात्कारस्याप्यलौकिकसाक्षित्वात्, अप्रसिद्धेश्च । अभ्रान्तत्वादित्यपि हेतुरसिद्धः । मिथ्यावस्तुविषयज्ञानस्य भ्रान्तेः कल्पितप्रपञ्च-साक्षिणि ब्रह्मण्यपि सत्त्वात् ॥

दुःखपदं विना घटादावननुभवितृत्वस्यैवोक्तसा-ध्यव्याप्यत्वेऽप्यसिद्धिनिवारणेन तदर्थवदित्याशङ्क्याह-व्याप्तिग्रहेति । असिद्धिनिवारणमात्रेण हेतुविशेषणत्वे क्षित्यादिकमकर्तृकं शरीरजन्यत्वादित्यादिप्रयोगोऽपि साधीयान् स्यादिति भावः । विशिष्टाभावस्यान्यत्वान्न वैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह-केवलेति । अभावरूपहेतौ स्वग-तस्य व्याप्यतावच्छेदकधर्मस्याभावात् प्रतियोग्येव तद-वच्छेदको वाच्यः । तथा चानुभवितृत्वमात्रस्य प्रतियो-गितया व्याप्यतावच्छेदकत्वे लाघवम् । दुःखविशेषित-स्यावच्छेदकत्वे तु गौरवमिति भावः । तर्ह्यननुभवितृ-त्वमेव हेतुरस्त्वित्यत आह-अननुभवितृत्वेति । किं

च विशिष्टहेतावपि किं दुःखविषयानुभवाभावमात्रं विवक्षितमुत स्वसमवेतदुःखाननुभवितृत्वं, दुःखगोचरलौकिकसाक्षात्कारानाश्रयत्वं वा ?। आद्ये सर्वज्ञब्रह्मणो जीवगतदुःखानुभववत्त्वात्तदभावोऽसिद्ध इत्याह-विशिष्टेपीति। द्वितीयं शङ्कते-स्वसमवेतेति। स्वशब्दस्य समभिव्याहृतब्रह्मपरत्वात्तदीयदुःखाप्रसिद्ध्या तदनुभवोऽप्यप्रसिद्धः। तदप्रसिध्या च तदभावरूपहेतुरप्यसिद्ध इत्याह-न ब्रह्मणीति। तृतीयं दूषयति-न चेति। वस्तुतस्त्वस्मन्मते दुःखगोचरलौकिकसाक्षात्काराभावेन तदनाश्रयत्वस्याप्रसिद्धेरत्राप्यप्रसिद्धिरित्याह-अप्रसिद्धेश्चेति। अभ्रान्तत्वादित्यत्रापि किं मिथ्यावस्तुज्ञानं भ्रान्तिस्तदभाववत्त्वं हेतुत्वेन विवक्षितमुतासज्ज्ञानं भ्रान्तिस्तदभाववत्त्वं वा ?। आद्ये ब्रह्मज्ञानस्यापि मिथ्याभूतप्रपञ्चविषयत्वेन भ्रान्तित्वात्तदभावो ब्रह्मण्यसिद्ध इत्याह-अभ्रान्तत्वादित्यपीति।

द्वितीयं शङ्कते—असदिति॥

असद्विषयं ज्ञानं भ्रम इति चेत्। न, 'असन्न भासते' इति मते जीवे व्यभिचारात्। लाघवेन ज्ञानाभावस्यैव व्याप्यत्वादसिद्धेश्च। असंसारित्वमपि यदि संसारध्वंसवत्त्वं तर्हि ब्रह्मण्यप्यसिद्धिः, त्वदभिमतमुक्तजीवेषु व्यभिचारश्च। अथ संसारात्यन्ताभाववत्त्वं, तर्हि अस्मदभिमतजी-

वस्यारोपितसंसारात्यन्ताभाववत्त्वाद् व्यभिचारः । एवं जीवपक्षकभेदानुमानेष्वपि व्यर्थविशेषणत्वादय ऊह्याः साध्यवैकल्यं च घटस्य । ब्रह्मप्रतियोगिकभेदे सत्त्वाभावात् ॥

एवं सति वैशेषिकादिमते जीवेऽप्यसज्ज्ञानाभावात् तत्रापि हेतुः स्यात् । तथा च व्यभिचार इत्याह-नअसदिति । ननु त्वन्मतेऽपि जीवे जीवान्तरप्रतियोगिकभेदसत्त्वान्न व्यभिचार इति चेन्न । तथापि जीवत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकजीवभेदस्य जीवे ऽभावात् । न च यत्किंचिज्जीवप्रतियोगिकजीवभेद एव साध्य इति वाच्यम् । यत्किञ्चिज्जीवत्वस्यापि सर्वजीवानुगतत्वेन तदवच्छिन्नप्रतियोगिकजीवभेदस्य जीवेऽभावात्, भेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकाधिकरणजीवे ऽसंभवादिति भावः । ज्ञानाभावस्यैव घटादावुक्तसाध्यव्याप्तत्वादसद्विशेषणं व्यर्थं चेत्याह-लाघवेनेति । अस्तु तर्हि ज्ञानाभाव एव हेतुरित्यत आह-असिद्धश्चेति । असंसारित्वादित्यत्रापि किं संसारध्वंसवत्त्वं हेतुत्वेन विवक्षितं, तदत्यन्ताभाववत्त्वं वा? । आद्ये ब्रह्मणि संसाराभावेन प्रतियोगिसमानाधिकरणस्तद्ध्वंसोऽपि तत्रासिद्ध इत्याह-असंसारित्वमपीति । किं च पराभिमतमुक्तजीवेषु संसारध्वंससत्त्वेऽपि पूर्वोक्तविधया जीवप्रतियोगिकभेदाभावाद्व्यभिचारश्चेत्याह-त्वदभिमतेति । द्वितीयमनूद्य दूषयति-अथेति । यदपि चोक्तं जीवो ब्रह्मप्रतियोगिकधर्मिसत्तासमानसत्ताकभेदवान्

असर्वज्ञत्वात्, असर्वशक्तित्वात्, अस्वतन्त्रत्वाच्च घटव-
दिति तत्राप्युक्तदूषणजातमतिदिशति-एवमिति । अत्रा
पि जीवब्रह्मपदाभ्यां विशिष्टविवक्षायां सिद्धसाधनं, कर्तृ-
त्वाद्युपलक्षितविवक्षायां ब्रह्मणोऽपि पक्षत्वेन बाधः, तदु-
पहितविवक्षायां चोपहितत्वस्यापि विशेषणत्वोपलक्षण-
त्वयोरुक्तदोषापातात् । धर्मिपदस्थाने स्वपदप्रक्षेपे च
जीवो जीवप्रतियोगिकस्वसमानसत्ताकयावद्भेदवान् स्व-
समानसत्ताकज्ञानाद्यत्यन्ताभाववान् वा असर्वज्ञत्वा-
दिभ्यः घटवदित्याभाससाम्यम् । असर्वज्ञत्वं च किंचि-
ज्ज्ञत्वं सर्वविषयज्ञानाभावो वा सर्वविषयसाक्षात्कारा-
भावो वा सर्वविषयलौकिकसाक्षात्काराभावो वा ? । आद्ये
घटादौ साधनवैकल्यम् । न द्वितीयतृतीयौ । जीवेऽपि तव
मते सामान्यलक्षणादिप्रत्यासत्तिजन्यसर्वविषयज्ञानस्य
तत्साक्षात्कारस्य च सत्त्वात् । तुरीये ब्रह्मणि व्यभिचारः ।
संयोगादिषट्कान्यतमप्रत्यासत्तिजन्यस्य लौकिकसाक्षा-
त्कारस्य ब्रह्मण्यभावेन तत्रोक्तहेतोः सत्त्वात्, घटादौ
ज्ञानाभावस्यैवोक्तसाध्यव्याप्यत्वाद्विशेषणवैयर्थ्यं च ।

असर्वशक्तित्वमपि किं सर्वासां शक्तीनां राहित्यं
सर्वकार्यविषयशक्तिराहित्यं वा ?। आद्ये ब्रह्मणि व्यभि-
चारः वन्ह्यादिगतदाहादिशक्तेर्ब्रह्मण्यभावात् । द्वितीयेऽ-
प्यस्मन्मते ब्रह्मणि तादृशशक्तेरारोपितत्वेन तदभाव-
स्यापि ब्रह्मणि सत्त्वेन व्यभिचारात् । परमतेऽपि ब्रह्म-
प्रतियोगिकघटनिष्ठभेदे व्यभिचारः । तत्र ब्रह्मप्रतियो-
गिकभेदान्तराभावात् ।

अस्वतन्त्रत्वमपि किमकर्तृत्वम् अन्येच्छाधीनव्यापारत्वं वा आश्रितत्वं वा कार्य्यत्वं वा? । नाद्यः । जीवस्य पुण्यपापादिकर्तृत्वेनाकर्तृत्वासिद्धेः । अस्मन्मते ब्रह्मणोऽपि वस्तुतोऽकर्तृत्वेन तत्र व्यभिचाराच्च । द्वितीये व्यापारपदेन किं कृतिरुच्यते परिस्पन्दो वा कार्य्यमात्रं वा ? । आद्ये घटे साधनवैकल्यम् । द्वितीये जीवेऽसिद्धिः । तस्य मध्यमपरिमाणत्वे ऽणुत्वे वा ऽनित्यत्वाप्रत्यक्षत्वापत्तेः । सर्वगतत्वेन वा परिस्पन्दायोगात् । आरोपितपरिस्पन्दस्य घटादिषु तदभावात् । तृतीयेऽपि जीवेच्छाधीनजीवशरीरसंयोगादिकार्यवत्त्वात् सर्वगतेश्वरस्य तत्र व्यभिचारः । तृतीयचतुर्थयोश्च जीवेऽसिद्धिः । सर्वगतस्य नित्यस्य तस्याश्रितत्वकार्यत्वयोरभावादित्यादिदूषणं जीवपक्षकानुमानेषूह्यमिति भावः । अत्रापि धर्मिसत्तासमानसत्ताकपदस्थाने पारमार्थिकेत्यादिपदप्रक्षेपे दोषमाह—साध्येति । कार्यकारणयोरारम्भणाधिकरणन्यायेन वास्तवभेदायोगात् घटादेश्च ब्रह्मकार्यत्वात् तत्र ब्रह्मप्रतियोगिकवास्तवभेदोऽसिद्ध इत्यर्थः ।

ब्रह्मपक्षकानुमानान्तरमप्यनूद्य दूषयति—यत्त्वित्यादिना ।

यत्तु ब्रह्म तत्त्वतो जीवाभिन्नं नेत्यनुमानं, तन्न । ब्रह्मस्वरूपातिरिक्तस्य जीवाभेदस्य वास्तवत्वानुपपत्तेः, शास्त्रप्रतिपाद्यतत्स्वरूपाभेदस्य तत्त्वासिद्धेः । एतेन जीवपराभेदे वास्तवत्वं निषिध्यत

इति प्रत्युक्तम् । तस्यासिद्धावाश्रयासिद्धेः । सिद्धौ वा परमार्थत्वाद्धर्मिग्राहकमानबाधात् । सर्वेषां हेतूनामुक्तश्रुतिविरोधाच्च ।

अत एव कर्मज्ञानोपदेशानुपपत्तिर्जीवस्य ब्रह्मभेदे मानम् । अन्यथा ब्रह्मण इव जीवस्यापि तदुपदेशवैयर्थ्यादिति प्रत्युक्तम् । आत्मस्वरूपसत्तया लब्धात्माऽनिर्वचनीयभेदेनैव तदुपपत्तेः ।

किमत्र ब्रह्मस्वरूपातिरिक्तस्य तात्त्विकजीवाभेदस्य निषेधः उत तत्त्वमस्यादिशास्त्रगम्यब्रह्मस्वरूपाभेदस्य ? नाद्यः । ब्रह्मातिरिक्तस्य तात्त्विकस्याप्रसिद्धत्वेन तदभावस्यापि घटादावप्रसिद्धेः साध्यवैकल्यादित्यभिप्रेत्याह—ब्रह्मेति । द्वितीये निखिलभेदाभावात्मकस्य सत्यज्ञानादिरूपस्य शास्त्रगम्याभेदस्य तवासिद्धेरुक्तदोषस्तदवस्थ इत्यभिप्रेत्याह—शास्त्रेति । नन्वस्मिन्प्रयोगे न तात्त्विकजीवाभेदो निषिध्यते येनोक्तविकल्पः स्यात्, किं तु जीवपराभेदे ब्रह्मणि प्रसिद्धं तात्त्विकत्वमेवेत्याशङ्कामपवदति--एतेनेति । एतच्छब्दार्थमेवाह--तस्येति । जीवब्रह्मपक्षकसर्वानुमानेष्वपि "नान्योऽतोऽस्ति" इत्यादिश्रुतिबाधश्चेत्याह-सर्वेषामिति ।

जीवपरभेदे श्रुतिप्रत्यक्षानुमानानि निराकृत्यार्थापत्तिमपि निराकरोति-अत एवेति । कर्मज्ञानयोरुपदेशः कर्मज्ञानोपदेशः तदनुपपत्तिरित्यर्थः । अनुपपत्तिमेवाह--अन्यथेति । कर्माद्युपदेशस्य कर्तृत्वादि-

मात्रापेक्षत्वात्तस्य चानिर्वचनीयभेदादपि प्रतिबि-म्बगतश्यामत्वादिवज्जीवे व्यवस्थितत्वाद्वस्तुतो ब्रह्मा-भेदेऽपि नोक्तानुपपत्तिरित्याह--आत्मेति ॥

भेदस्वरूपस्यैव निर्वक्तुमशक्यत्वादनिर्वाच्यभेदेनैव सर्वत्र विरुद्धधर्मव्यवस्थेत्यभिप्रेत्य भेदस्वरूपं खण्डय-ति--किं चेति ।

किं च न तावदन्योन्याभावो भेदः । तत्प्रति-योगिनोऽनिरूपणात् । तथा हि—न तावद् घटादिः प्रतियोगी । संसर्गाभावसांकर्यप्रसङ्गात् । ननु तादात्म्यं तदवच्छिन्नो घटादिर्वा प्रतियोगीति चेत् । न, घटपटतादात्म्यस्याप्रमितत्वात् । असत्प्र-तियोगिकाभावस्याभावात् । अथ घटे घटता-दात्म्यं प्रमितं पटे निषिध्यते, घटतादात्म्याभा-वश्च पटाधिकरणस्तस्य ततो भेद इति चेत् । न, तादात्म्यस्य घटस्वरूपत्वे घटेऽपि घटभेदप्रसङ्गात् । अतिरिक्तमपि घटत्वं न तादात्म्यमिति वक्ष्यते । तदन्यत्तु दुर्निरूपमेव । किं च तादात्म्याभावो रूपा-द्यभाववन्न भेदः । योऽभावो यस्य येन तादात्म्य-विरोधी स खलु तस्य भेदः ॥

भेदः किं पदार्थधर्मस्तत्स्वरूपं वा ? । आद्येऽपि किमन्योन्याभावः स, उत वैलक्षण्यम् ? । नाद्य इत्याह—न तावदिति । किमन्योन्याभावस्य घटादिरेव प्रतियोगी

तादात्म्यं वा तदवच्छिन्नो घटादिर्वा ?। आद्ये प्रतियोगितदवच्छेदकभेदाभावात् संसर्गाभावादस्य भेदो न स्यादित्याह--न तावदिति। किं चास्य प्रतियोगिविरहस्वभावत्वेन तत्प्रतियोगिकाले तत्सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः, तद्विरहात्मत्वाभावे ऽभावत्वमेव न स्यादिति द्रष्टव्यम्। द्वितीयतृतीयौ शङ्कते-नन्विति। किमत्र पटधर्मिकघटतादात्म्यं तत्प्रतियोगि उत घटधर्मिकघटप्रतियोगिकमेव ?। आद्यं दूषयति--न घटेति। ततः किमित्यत आह--असदिति। द्वितीयं शङ्कते-अथेति। किं घटतादात्म्यं घटस्वरूपं, तदतिरिक्तं वा ? नाद्यः। घटधर्मिकघटप्रतियोगिकाभावस्य परमते घटेऽपि सत्त्वात्। सोऽपि स्वस्मादेव भिद्येतेति दूषयति--न तादात्म्यस्येति। द्वितीयेऽपि तत्किं घटत्वमेव ततो ऽन्यद्वा ?। नोभयथापीत्याह-अतिरिक्तमपीति। दुर्निरूपमेवेति। घटघटत्वातिरिक्ततादात्म्यस्य द्रव्याद्यन्यतमत्वेन निरूपणायोगादित्यर्थः। तादात्म्यस्यानिरूपणादेव तदवच्छिन्नप्रतियोगिकाभावो भेद इत्येतदपि निरस्तमिति द्रष्टव्यम्। घटधर्मिकघटप्रतियोगिकतादात्म्यमङ्गीकृत्यापि तदभावस्य भेदत्वं दूषयति-किं चेति। तस्याभेदत्वं दर्शयितुं भेदशब्दार्थमाह--योऽभाव इति। अभाव इति च्छेदः।

तर्हि घटधर्मिकघटप्रतियोगिकतादात्म्याभाव एव पटतादात्म्यविरोधीति स एव तस्याभेद इत्यत आह--न चेति॥

न च घटप्रतियोगिकघटधर्मिकतादात्म्याभावः पटस्य घटप्रतियोगिकतादात्म्यविरोधी । धर्मभेदेन तादात्म्यभेदात् । जीवस्य ब्रह्माभेदाविरोधितद्भेदस्यास्माभिरनिवार्य्यत्वात् । जीवस्य ब्रह्मतादात्म्यस्य प्रामाणिकत्वात् । अत एव संयोगावच्छिन्नवृक्षतादात्म्याभावस्य तस्मिन्नेव तदभावावच्छिन्ने सत्त्वेपि न वृक्षभेदः ॥

तत्र हेतुमाह-धर्मभेदेनेति । यथैकस्मिन् वृक्षे अग्रत्वावच्छिन्नवृक्षप्रतियोगिकमेकं कपिसंयोगावच्छिन्नप्रतियोगिकमपरं वृक्षत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकमन्यदित्यनेकानि तादात्म्यानि धर्मभेदाद्भिद्यन्ते । तथा च मूलावच्छिन्ने वृक्षे ऽग्रत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकस्य संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिकस्य वा तादात्म्यस्याभावेऽपि वृक्षत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकतादात्म्यमस्त्येव । एवं मृदवच्छिन्नघटप्रतियोगिकस्य देशविशेषसंयोगावच्छिन्नघटप्रतियोगिकस्य वा तादात्म्यस्य पटत्वावच्छिन्ने ऽभावेऽपि घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकतादात्म्यस्य पटेऽपि सत्त्वाविरोधान्न घटधर्मिकघटप्रतियोगिकतादात्म्याभावमात्रात्पटे तद्भेदसिद्धिरित्यर्थः ।

ननु यत्र यदवच्छिन्नप्रतियोगिकतादात्म्याभावस्तस्य तदवच्छिन्नात्स एव भेदः । मूलावच्छिन्नवृक्षस्यापि अग्रावच्छिन्नवृक्षाद्भेद एवेत्याशङ्क्य वृक्षवदेव जीवस्य

स्वरूपेण ब्रह्माभेदेऽपि सर्वज्ञत्वादिविशिष्टरूपेण तद्भेदोऽविरुद्धत्वादिष्ट एवेत्याह-जीवस्येति ।

ननु मूलाग्रयोर्वृक्षाभेदस्य प्रत्यभिज्ञासिद्धत्वात् सोऽप्यभ्युपेयः, न तथा जीवब्रह्मणोः स्वरूपाभेदे प्रत्यभिज्ञाऽस्तीत्याशङ्क्य तदभावेऽपि तत्त्वमस्यादिश्रुतिसिद्धत्वात् सोऽप्यभ्युपेय इत्यभिप्रेत्याह-जीवस्येति । ननु मूले वृक्षः कपिसंयोगवान्न भवतीति प्रतीतेर्न संयोगावच्छिन्नवृक्षतादात्म्याभावो विषयः, किं तु संयोगात्यन्ताभाव एव । तथा च वृक्षतादात्म्याभाववतो वृक्षाद्भेद एव न त्वभेदोऽपि । एवं ब्रह्मतादात्म्याभावे जीवस्य ब्रह्मभेद एव न त्वभेदोऽपीत्यत आह-अत एवेति। विशिष्टभेदस्य स्वरूपाभेदेनाविरोधादेवेत्यर्थः

अयमभिसंधिः—इदमिदं न भवतीति ज्ञानस्य घटादौ भेदविषयत्वाद् वृक्षेऽपि तद्विषयत्वमेव तस्य वक्तव्यम् । इतरथा कपिसंयोगतदभावयोरधिकरणभेदाभावादन्यत्रापि भावाभावयोर्विरोधे दत्तजलाञ्जलिः स्यात् । तदभिन्ने तद्भेदोऽपि विरुद्ध इति चेत् । न, तत एव भेदस्यानिर्वचनीयत्वाङ्गीकारात्, भेदाभेदयोः प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनाविरोधोपपत्तेश्च । अन्यथा 'नाहं सर्वज्ञ' इति प्रतीतेरपि सर्वज्ञत्वादेरेवाभावो विषय इति न जीवेश्वरभेदसिद्धिरिति ॥

ननु यद्धर्मिकतादात्म्ये यत्प्रतियोगिकत्वाभावः स एव तस्य ततो भेद इति शङ्कते—अथेति ।

अथ पटधर्मिकतादात्म्ये घटप्रतियोगिकत्वाभाव एव तस्य ततो भेद इति चेत् तथाप्यभेदातिरिक्ततादात्म्याभावात् । अभेदश्च भेदाभाव इत्यन्योन्याधीनतया दुर्निरूपो भेदः । शास्त्रप्रतिपाद्याभेदश्च न स्वरूपादतिरिच्यते ।

अथ न तादात्म्यमन्योन्याभावप्रतियोगि प्रतियोगितावच्छेदकत्वं वा, किं तु घटादिरेव तत्प्रतियोगी । न चैवं संसर्गाभावान्योन्याभावयोरभेदप्रसङ्गः । अधिकरणविषयप्रतियोग्यारोपजन्यज्ञानविषयाभावत्वं संसर्गाभावत्वम् । अधिकरणविषयप्रतियोगितावच्छेदकारोपजन्यज्ञानविषयत्वाभावत्वमन्योन्याभावत्वमिति तद्भेद इति चेत् ।

किं पटधर्मिकतादात्म्यं पटस्वरूपमेव पटत्वं वा भेदाभावो वा ? । नाद्यः । धर्मधर्मिभावानुपपत्तेः । न द्वितीयः । पटत्वस्याखण्डधर्मत्वेन तस्मिन्पटप्रतियोगिकत्वस्याप्यभावेन पटत्वस्य स्वाभावप्रतियोगित्वेन पटस्य पटत्वाभावाद्भेदोऽपि न स्यात्, पटत्वरूपतादात्म्ये घटप्रतियोगिकत्वाभावेऽपि घटभेदस्य पटधर्मिकत्वासिद्धेश्च । तादात्म्यस्यासाधारणधर्मरूपत्वे धर्मान्तराभावात्तस्येतरभेदो न स्यात् तत्रापि धर्मान्तराङ्गीकारेऽनवस्थापत्तेः । तस्मात् तृतीय एव परिशिष्यते इत्यभिप्रेत्याह- तथापीति । तथापि दोषमाह-अभेदश्चेति । पटाभेदज्ञाने

तत्र घटप्रतियोगिकत्वाभावरूपभेदज्ञानं, तज्ज्ञाने च तद-भावरूपाभेदज्ञानमिति परस्पराश्रयान्न भेदः प्रामाणिक इत्यर्थः।

ननु भेदस्य दुर्निरूपत्वे तदभावरूपाभेदस्यापि तथात्वापत्त्या तस्य शास्त्रप्रतिपाद्यत्वानुपपत्तिरित्यत आह-शास्त्रेति। अनिर्वचनीयभेदाधिष्ठानस्य सच्चिदानन्दात्मनः स्वरूपतो निष्प्रतियोगिकस्यैव भेदसत्ताविरोधभेदात्मना शास्त्रे प्रतिपाद्यमानत्वान्न तस्य दुर्निरूपत्वादिकमित्यर्थः। तादात्म्यस्य भेदप्रतियोगित्वादेरनङ्गीकारान्नोक्तदोषावकाश इति कश्चित्तार्किकंमन्यः शङ्कते—अथेति। तर्हि निष्प्रतियोगिको भेदोऽनुपपन्न इत्यत आह-किं त्विति। संसर्गाभावेऽपि घटादेरेव प्रतियोगित्वादन्योन्याभावरूपभेदस्यापि तत्प्रतियोगिकत्वे तस्य संसर्गाभावाद्भेदो न स्यादित्युक्तमपवदति—न चैवमिति। एकप्रतियोगिकत्वेऽपि लक्षणभेदाद्भेद इत्यभिप्रेत्य तयोर्लक्षणभेदमाह-अधिकरणेति। अप्रसक्तप्रतिषेधायोगात् प्रसक्तिपूर्वकप्रतिषेधो वाच्यः। तथा चाभावाधिकरणविषयको यः प्रतियोग्यारोपः, तज्जन्यं यज्ज्ञानं तद्विषयाभावत्वं संसर्गाभावस्य लक्षणम्। अभावाधिकरणविषयको यः प्रतियोगितावच्छेदकारोपः तज्जन्यं यज्ज्ञानं तद्विषयाभावत्वमन्योन्याभावस्य लक्षणमिति लक्षणभेदादभावभेद इत्यर्थः।

एकस्यैव घटस्य चक्षुःस्पर्शन(१)जन्यज्ञानद्वयविषयत्व-

(१) स्पर्शनम्—स्पृश्यते अनेनेति व्युत्पत्त्या त्वगिन्द्रियमित्यर्थः।

यत् त्वदुक्तारोपद्वयजन्यज्ञानद्वयविषयत्वस्यैकाभावेऽपि सम्भवान्न ततोऽभावभेदसिद्धिरिति दूषयति-न ग्राहकेति ।

न, ग्राहकभेदेऽपि प्रतियोगितदवच्छेदकभेदाभावेन ग्राह्यभेदाभावात् । अभावप्रतीतेस्त्वदभिमतारोपाजन्यत्वात् । तत्पूर्वं(२)तत्सत्त्वे प्रमाणाभावाच्च । न चाभावप्रतीतिवैलक्षण्यमेव पूर्वं तत्सत्त्वे प्रमाणम् । विषयवैलक्षण्यादेव ज्ञानवैलक्षण्योपपत्तेः। अन्यथा तत्र विलक्षणारोपजन्यत्वस्यैव दुर्ग्रहत्वात् ।

उक्तारोपस्याभावग्राहकत्वमभ्युपेत्यैतदुक्तं, तदेव नास्तीत्याह-अभावेति। अभावप्रतीतेः प्रतियोगिस्मरणसहकृततदनुपलम्भविशेषमात्रजन्यत्वान्न तदारोपापेक्षेत्यर्थः। नन्वप्रसक्तप्रतिषेधोऽनुपपन्न इत्युक्तं, तत्राह-तत्पूर्वमिति । शाब्दस्यैव प्रतिषेधप्रत्ययस्य श्रोतृविपर्य्यासादेर्निवृत्तिफलकस्य प्रसक्तिपूर्वकत्वनियमो, न त्वभावज्ञानमात्रस्येति भावः। ननु 'इदमिह न' 'इदमिदं न' इति ज्ञानवैलक्षण्यं विलक्षणकारणमन्तरेणानुपपद्यमानं तदुपपादकत्वेनोक्तारोपभेदमेव कारणत्वेन कल्पयति, कारणान्तरस्योभयत्रापि साधारणत्वादित्याशङ्क्यान्यथैवोपपत्त्या दूषयति-न चाभावेति । विषयवैलक्षण्यादेवेति। दुर्निरूपविषयवैलक्षण्यादेवेत्यर्थः। आरोपभेदजन्यज्ञानविषयत्वमेव विषयवैलक्षण्यं, न त्वन्यदित्यत आह-अन्यथेति ।

(२) अभावप्रतीतेः पूर्वं । तत्सत्त्वे—उक्तारोपसत्त्वे इत्यर्थः ।

आरोपभेदजन्यत्वस्य विलक्षणजन्यतावच्छेदकग्रहं विना दुर्ग्रहत्वात्। ज्ञाने च स्वतो वैलक्षण्याभावाद्विषयवैलक्षण्यप्रयुक्तमेव तद्वैलक्षण्यं वक्तव्यमित्यर्थः।

ननूक्तज्ञानवैलक्षण्यस्य विषयवैलक्षण्याधीनत्वेऽपि भूतलादौ विषयद्वयेऽसत्यपि इदमिह नेति ज्ञानकाले इदमिदं नेति ज्ञानाभावः सिद्धः। एवमिदमिदं नेति-ज्ञानकाले इदमिह नेति ज्ञानाभावः। स च नियमेन कारणाभावप्रयुक्तो वक्तव्यः। तत्र च कारणान्तरस्योभयत्रापि सत्त्वादुक्तारोपाभाव एव तत्प्रयोजक इति तस्याभावधीकारणत्वसिद्धिरिति चोदयति—नन्विति।

ननु प्रतियोगिज्ञानादेरविशेषात्कदाचिद् इदमिदं न, इदमिह न इति प्रतीतिर्विचित्रारोप-हेतुं कल्पयति, तदन्यस्य प्रतीतिव्यवस्थापककारणस्याभावादिति चेत्। न, प्रतियोगितावच्छेदकारोपाभ्युपगमे तदभावस्यैव ग्रहणप्रसङ्गेनान्योन्याभावधियोऽभावप्रसङ्गात्।

न च घटत्वात्यन्ताभाव एव घटभेदः। घटत्वमिह नास्ति, इदं घटो नेति विलक्षणतया भिन्नप्रतियोगितया चानुभूयमानयोरेकत्वानुपपत्तेः। संयोगात्यन्ताभाववदेकस्मिन्नपि तदत्यन्ताभावोपपत्तेश्च। अन्योन्याभावधीसामग्र्या अपि

सत्त्वात् कथं तदेकनियम इति चेत्। न, तदा घटत्वविशिष्टघटस्मरणाभावात् । सत्त्वे वा कथं कदाचिदयं घटो न, कदाचिन्नात्र घटत्वमिति प्रतीतिः ॥

प्रतियोगितावच्छेदकारोपेऽपि संसर्गाभावधीहेतुः प्रतियोग्यारोपोऽस्त्येव । अवच्छेदकस्य स्वात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात्। तथा च तदत्यन्ताभावप्रतीतिरेव स्यान्न त्वन्योन्याभावप्रतीतिरिति दूषयति—न प्रतियोगितेति ।

ननु घटत्वात्यन्ताभावस्यैव घटान्योन्याभावत्वात् तत्प्रतीतिरेव घटान्योन्याभावप्रतीतिरित्यत आह—नेति ।वैलक्षण्यमेवाह—भिन्नप्रतियोगितयेति। घटत्वमिह नेति घटत्वतावच्छिन्नघटत्वप्रतियोगिको ऽत्यन्ताभावोऽनुभूयते । इदं घटो नेति घटत्वावच्छिन्नघटप्रतियोगिकोऽन्योन्याभावोऽनुभूयते । तथा च प्रतियोगिभेदात्तदवच्छेदकभेदाच्च नानयोरैक्यमित्यर्थः । किंच घटत्वपटत्वाधिकरणाभेदेऽपि मूलावच्छिन्नवृक्षे कपिसंयोगाभाववत् पटत्वावच्छिन्ने घटत्वाभावसंभवान्नासौ भेदोऽभेदविरोधीत्याह—संयोगेति । नन्वधिकरणे प्रतियोगितावच्छेदकारोपस्यान्योन्याभावधियं प्रत्यपि हेतुत्वात्कथं घटत्वात्यन्ताभाव एव गृह्यते न घटान्योन्याभाव इत्युक्तमिति शङ्कते-अन्योन्याभावेति । प्रतियोगितावच्छेदकारोपेऽपि प्रतियोगिस्मरणलक्षणकारणाभावान्नान्योन्याभावधीरिति परिहरति—न तदेति । ननु घटघटत्वयोरे-

कानुभवगोचरत्वाद् घटत्वस्मरणमप्यावश्यकमित्याशङ्क्य तथात्वे सामग्रीद्वयसाहित्यनियमान्नियमेनोभयज्ञानं स्यात् न कदाचित्किंचिज्ज्ञानमिति दूषयति-सत्त्वे वेति।

ननु घटविशेषणतया स्मृत घटत्वारोपोऽन्योन्याभावधीहेतुः, तद्विशेष्यतया स्मृतघटत्वारोपस्तु घटत्वात्यन्ताभावधीहेतुरिति नोक्तदोष इति चोदयति—ननु यत्रेति।

ननु यत्र घटत्वविशिष्टघटस्मरणानन्तरं घटत्वारोपस्तत्रान्योन्याभावधीसामग्री बलवती। यत्र तु घटत्वस्मरणात् तदारोपः, तत्र तदभाव एव प्रतीयते इति चेत्। न, घटत्वविशिष्टस्मरणेऽपि घटत्वारोपे एकदैव घटघटत्वयोरारोपप्रसङ्गात्।

एतेन घटघटत्वे इति स्मरणानन्तरं यत्र घटत्वारोपस्तत्रान्योन्याभावग्रह इति प्रत्युक्तम्।

अन्योन्याभावग्रहस्थले संसर्गाभावग्रहसामग्र्याः समारोपघटिताया अपि सुलभत्वात् तदुभयाभावस्य नियमेन युगपद् ग्राह्यत्वे च त्वदुक्तसमारोपे न किंचिन्मानमस्ति।

अत एवादृष्टादिप्रयुक्तं कदाचिद् घटत्वाभावज्ञानं कदाचिद् घटभेदज्ञानं चेति प्रत्युक्तम्। त्वदुक्तारोपं विनापि ततस्तदुपपत्तेः।

अन्योन्याभावधीहेतुघटत्वारोपनिमित्तस्मरणे घटस्यापि विषयत्वात् तस्याप्यारोपः स्यात् । तथा च प्रतियोग्यारोपस्यात्यन्ताभावधीहेतुत्वाद् घटान्योन्याभावप्रतीतिसमये घटत्वात्यन्ताभावधीसामग्र्या भावेन तयद्भावेऽपि नियमेन घटात्यन्ताभावधीः स्यादित्यभिप्रेत्य दूषयति-न घटत्वेति ।

ननु घटविशेषणकघटत्वविशेष्यकस्मरणं घटत्वारोप एव हेतुः । तेन च घटान्योन्याभावधीरित्याशङ्क्य तदा घटस्मरणस्यापि घटारोपद्वारा तत्संसर्गाभावधीहेतोर्घटत्वाभावधीहेतोस्तदारोपस्य च सत्त्वान्नान्योन्याभावधीव्यवस्था इत्याह-एतेनेति । अस्तु तर्ह्यभावद्वयस्यापि नियमेन युगपद् ग्रहस्तत्राह-तदुभयेति । एकैकाभावस्यैव प्रतीत्यन्यथानुपपत्त्यैव ह्यारोपभेदस्त्वया कल्प्यः । प्रतीतियौगपद्ये च स एव न सिद्ध्यति । तदसिद्धौ च तद्धेतुकज्ञानविषयत्वलक्षणाभाववैलक्षण्यमपि न सिद्ध्यतीत्यर्थः । उभयज्ञानकारणारोपे सत्यप्यदृष्टेश्वरादिवशात्कदाचित्किंचित् ज्ञानमित्याशङ्क्याह—अत एवेति । अतःशब्दार्थमेवाह-त्वदुक्तेति ।

भेदाश्रयस्यापि दुर्निरूपत्वाद् भेदो मिथ्येत्यभिप्रेत्य पाठसौकर्याय श्लोकैराश्रयदूषणानि संगृह्णाति—किञ्चेत्यादिना ।

किं चास्य घटभेदस्य स्थानं भेदिभिरीर्यताम् ।
यत्र सतां भिदा लब्धा ऽसंकीर्णं कुरुते जगत् ॥

यत्र प्रतीयते भेदस्तदेवास्याऽऽस्पदं यदि ।
अप्रतीतौ सुषुप्त्यादौ विश्वमेकं भवेत्तदा ॥
यदा कदाचिद्धिषणा तस्य स्थाननियामिका ।
इति चेत् पुरुषेऽपि स्यात्तद्भेदस्तत्प्रतीतितः ॥
यथार्थानुभवो यत्र भेदस्यास्पदमेव तत् ।
इति चेत् नूनमायातो दुष्टात्माऽन्योन्यसंश्रयः ॥
यत्र यस्यास्ति संज्ञा तज्ज्ञानं तस्य भवेत्प्रमा ।
प्रमाधीनार्थसत्तायां नान्योन्याश्रयता कथम् ॥
नन्वेवं कुम्भकुम्भ्यादि कुत्र वर्तत इत्यपि ।
चोद्यं नावतरीतर्ति मायावादे कथं च न ॥

भेदिभिः—भेदसत्यत्ववादिभिः । आश्रयानिरूपणेऽपि भेदसत्तायाः किमायातमित्यत आह-यत्रेति । स्वाश्रये स्वप्रतियोग्यभेदविरोधिस्वभावस्तत्तद्धर्मव्यवस्थापको जगत्यसंकीर्णव्यवहारहेतुश्च भेदस्तवाभिमतः, स चाश्रयाभावे न सिद्ध्यतीति भावः । यो भेदो यत्र प्रतीयते स एव तस्याश्रय इति शङ्कते-यत्रेति । किं भेदवत्तया प्रतीयमानत्वविशिष्टो भेदाश्रयः, तदुपलक्षितो वा? । आद्यं दूषयति- अप्रतीताविति । द्वितीयं शङ्कते- यदेति । धिषणा-भेदवत्तया ज्ञानम् । अत्रापि किं भेदवत्ताज्ञानमाश्रयत्वनियामकमुत तत्प्रमा? । आद्ये चैत्रे एव चैत्रभेदभ्रमस्य कदाचित्संभवात्सोऽपि स्वप्रतियोगिकभेदाश्रयः स्यादिति

दूषयति—पुरुषेऽपीति । द्वितीयमनूद्य दूषयति-यथार्थेत्यादिना। अन्योन्याश्रयमेव विशदयति---यत्रेति। घटे पटभेदसत्त्वे तद्विषयज्ञानस्य प्रमात्वसिद्धिः, तत्सिद्धौ च तद्विषयघटे पटभेदसत्त्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः। उक्तन्यायेन घटाद्याश्रयस्यापि दुर्निरूपत्वाद्घटादेरपि सत्त्वं न स्यादिति चोद्यमिष्टापत्त्या परिहरति—नन्वेवमित्यादिना । मायावादे घटादिकं यत्र प्रतीयते स एव तस्याश्रयः, घटभ्रान्तिविषयस्याप्यनिर्वचनीयघटाश्रयत्वाङ्गीकारादिति भावः ।

किं च भेदप्रमायाः स्थाननियामकत्वे स्थाणौ स्थाणुभेदज्ञानस्यापि प्रमात्वसंभवात् तत्रापि तद्भेदः स्यादित्यभिप्रेत्याह—स्थाणाविति ।

स्थाणौ स्थाणुभिदाज्ञानं प्रमा वा न भवेत्कथम् ।
भेदप्रमाया विषयो धर्मिभेदश्च नाधिकः ॥
सम्बन्धोऽप्यधिको भाति प्रमायामिति चेत्स कः।
संयोगादेरयुक्तत्वात्ततोऽन्यस्याप्रसिद्धितः ॥
स्वरूपयोगो ऽभावेन भावस्यास्तीति चेन्मतम् ।
न, तद्रूपात् पृथक्किं वा नान्त्ये भ्रान्तिरपि प्रमा ॥
प्रथमेऽपि स किं भावो ऽभावो वा नाग्रिमो भवेत् ।
तस्याभावेन संबन्धाभावान्नान्त्योऽनिरूपणात् ।

पुरुषे स्थाणुभेदप्रमाया यो विषयः तस्यात्राभावात्कथं प्रमात्वमित्याशङ्क्याह--भेदेति । तथा च स्थाणौ स्थाणु-

भिदाज्ञानस्यापि स्थाणुरूपो धर्मी तद्भेदश्च विषयः, तयोश्च सत्त्वात्तज्ज्ञानमपि प्रमैवेत्यर्थः । पुरुषे स्थाणुभेदस्य संबन्धोऽपि तद्विषयः, स च तत्रास्ति । स्थाणौ तु स नास्तीति कथं तज्ज्ञानं प्रमेति शङ्कते—संबन्धोऽपीति । स्थाणुभेदस्य पुरुषेण किं संयोगः संबन्धः, समवायो वा, अन्यो वेति विकल्पयति-स क इति । आद्यौ दूषयति-संयोगादेरिति। द्रव्ययोरेव संयोगाद् भावयोरेव समवायाच्चेत्यर्थः । तृतीयं दूषयति-ततोऽन्यस्येति ।

ननु ज्ञानेच्छादौ स्वविषयेण संयोगाद्यतिरिक्तः स्वरूपसंबन्धः प्रसिद्धः, स एव भेदभेदिनोरिति शङ्कते-स्वरूपेति। उक्तशङ्कां निषेधति-नेति। तत्र हेतुं वक्तुं स्वरूपसंबन्धः किं संबन्धिभ्यां भिन्नोऽभिन्नो वेति विकल्पयति—तद्रूपादिति । द्वितीये स्थाणुतद्भेदसंबन्धस्यापि तद्रूपस्य सत्त्वात् स्थाणौ तद्भेदधीः प्रमा स्याद् इत्याहअन्त्य इति । आद्येऽपि दोषं वक्तुं विकल्पयति-प्रथमेऽपीति । प्रथमं दूषयति-नाग्रिम इति । तत्र हेतुमाहतस्येति । भावस्याभावेन सम्बन्धाभावेन तदाश्रितत्वायोगात् तत्संबन्धत्वमप्यनुपपन्नमित्यर्थः । द्वितीये प्रतियोगिनो दुर्निरूपत्वात्तादृशाभावोऽपि दुर्निरूप इत्याहनान्त्य इति ।

एवं भेदाभेदादिविकल्पेन स्वरूपसंबन्धं दूषयित्वा तल्लक्षणमप्यनूद्य दूषयति-विशिष्टेति ।

विशिष्टज्ञानहेतुत्वं संबन्धान्तरमन्तरा ।
स्वरूपसंबन्ध इति ब्रूषे दोषं तदा शृणु ॥।
अतीन्द्रियेष्वभावस्य संबन्धी न भवेत् तदा
विषयत्वविवक्षायामप्रमाऽपि प्रमा भवेत् ॥
विशिष्टधीगोचरत्वसत्त्वात्पुरुषभेदयोः ।

अथ संबन्धान्तरमन्तरा विशिष्टप्रमागोचरत्वं स्वरूपसंबन्ध इति चेत् । न, घटे घटभेदबुद्धेरपि तव मते प्रमात्वप्रसङ्गात् । न ह्यसंबन्धभावस्वरूपद्वयविषयज्ञानं किंचित्प्रमा किंचिन्नेति व्यवस्था युक्ता । विशिष्टबुद्धेः स्वविषयत्वायोगाच्च ।

संयोगसमवाययोरतिव्याप्तिवारणाय संबन्धान्तरेत्युक्तम् । परमाण्वादावभावज्ञानस्य परोक्षत्वेन तस्य विषयाजन्यत्वात् परमाण्वादेस्तद्गताभावस्य च विशिष्टधीजनकत्वाभावात्संबन्धो न स्यादित्याह—अतीन्द्रियेष्विति । ननु हेतुत्वपदस्थाने विषयत्वपदं प्रक्षिप्यते । तथा च परमाण्वादेरपि विशिष्टधीविषयत्वान्नोक्तदोष इत्याशङ्कामनुवदति—विषयत्वेति । किमत्र विशिष्टज्ञानमात्रविषयत्वं विवक्षितमुत विशिष्टप्रमाविषयत्वम् । आद्ये चैत्रे चैत्रभेदज्ञानमपि प्रमा स्यात् विशिष्टधीगोचरत्वरूपतद्भेदसंबन्धस्य तत्रापि सत्त्वादित्याह—अप्रमाऽपीति । द्वितीयं शङ्कते-अथेति । भेदज्ञानस्य प्रमात्वे सिद्धे तद्विषयत्वरूपसंबन्धसिद्धिः,तत्सिद्धौ च भेदविशिष्टज्ञानस्य

प्रमात्वसिद्धिरिति अन्योन्याश्रयः स्पष्ट इत्यभिप्रेत्य दूषणान्तरमाह—न घट इति । भेदज्ञानोत्पत्तेः पूर्वं घटभेदस्य घटपटे च संबन्धविशेषाभावादुभयत्रापि तज्ज्ञानं प्रमा स्यादप्रमा वा स्यादित्याह—न ह्यसंबद्धेति । किं च विशेषण-विशेष्य-तत्संबन्ध-विषयज्ञानस्यैव विशिष्टज्ञानत्वात्तद्विषयभूतसंबन्धस्य विशिष्टप्रमाविषयत्वरूपत्वे स्वविषयप्रसङ्गः । वेद्यज्ञानवादे च तदनुपपन्नमित्यभिप्रेत्याह—विशिष्टबुद्धेरिति ।

यस्य भेदस्य यत् प्रतियोगितावच्छेदकं तदत्यन्ताभावस्तदाश्रयतावच्छेदक इति शङ्कते—नन्विति ।

ननु प्रतियोगितावच्छेदकधर्मात्यन्ताभाववति भेदस्तिष्ठतीति चेत् तर्हि तदत्यन्ताभाव एव क्व वर्तते इति निरूप्यताम् । न हि धर्मिनिरूपणमन्तरेण धर्माणां प्रामाणिकत्वं संभवति । यत्र प्रमीयते तत्रेत्युक्तौ दत्तो दोषः । प्रतियोगिदेशान्यदेशेऽत्यन्ताभावो वर्तते इति चेत् । न, तथा सति तयोरन्योन्यज्ञानाधीनज्ञानत्वेनान्यतरस्याप्यसिद्ध्यापातात् । अत एव प्रतियोगिव्यतिरिक्ते तदन्योन्याभाव इति प्रत्युक्तम् । व्यतिरेकस्यैवान्योन्याभावत्वाद् आत्माश्रयाद्यापत्तेः ।

भेदाश्रयवदत्यन्ताभावाश्रयस्याप्यसंप्रतिपन्नत्वात्सोऽपि वक्तव्य इत्याह-तर्हीति । अत्यन्ताभावस्य प्रामाणि-

कत्वादाश्रयनिरूपणं विना किं हीयत इत्याहशङ्कयाह–न हीति। तद्वत्तया प्रमीयमाणत्वं तदाश्रयत्वप्रयोजकमित्यङ्गीकारे शुषुप्त्यादौ तदाश्रयो न स्यादित्यादिदोषापत्तिरित्याह—यत्रेति। नन्वत्यन्ताभावस्य यः प्रतियोगी तदधिकरणप्रतियोगिकभेदवत्त्वं तदाश्रयतावच्छेदकमिति शङ्कते—प्रतियोगीति। एवं सति घटभेदे सिद्धे तदवच्छेदेन घटत्वात्यन्ताभावसिद्धिः, तत्सिद्धौ च तदवच्छेदेन घटभेदसिद्धिरिति परस्पराश्रयः स्यादित्याह–न तथा सतीति। किं च परमते आकाशाद्यत्यन्ताभावस्य प्रतियोगिदेशाप्रसिद्ध्या तदन्यदेशस्याप्रसिद्धत्वेनाऽनाश्रितत्वं स्यादिति द्रष्टव्यम्। ननु घटव्यतिरिक्त एव घटान्योन्याभावाश्रयः। तथा च न घटत्वात्यन्ताभावापेक्षेत्यत आह—अत एवेति। अतःशब्दार्थमेवाह—व्यतिरेकस्येति। यो घटभेदः पटाश्रितः तद्विशिष्टस्यैव पटस्य तदाश्रयत्वे आत्माश्रयः। भेदान्तरविशिष्टे स चेत्सोऽपि भेद एतद्भेदविशिष्टे वर्तते चेदन्योन्याश्रयः। भेदान्तरविशिष्टे चेच्चक्रकापत्तिः। तस्यापि भेदान्तरविशिष्टाश्रयत्वेऽनवस्था स्यादित्यर्थः॥

ननूक्तान्योन्याश्रयादिर्न दोषः। भेदस्याजन्यतया तदुत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वाभावात् प्रतियोगिस्मरणसहकृतानुपलब्ध्यादिनैव तत्तज्ज्ञानसंभवाद् भेदज्ञाने भेदज्ञानानपेक्षणात्, ज्ञप्तिप्रतिबन्धकत्वाभावाच्च। उत्पत्त्यादिप्रतिबन्धक एव हि परस्पराश्रयत्वादिदोषः। अन्यथा प्रमेयत्वाभिधेयत्वादीनां परस्पराश्रयता न स्यादित्यभिप्रेत्य शङ्कते—नन्विति।

ननु नान्योन्याश्रयादिदोषः । न हि भेदो भेदेन जन्यते, न वा जायते । न चातदाश्रयत्वे धर्मिणस्तदपेक्षा। अनादिभेदाश्रयत्वस्याप्यनपेक्ष-त्वात् । न च भेदाश्रयत्वज्ञाने पूर्वभेदाश्रयत्वज्ञा-नमपेक्ष्यते इत्यन्योन्याश्रयादिरिति वाच्यम् । पटादेर्भेदाश्रयत्वज्ञानाभावेऽपि तन्निष्ठभेदस्य प्रमितत्वात् । न हि भेदज्ञानेपटनिष्ठतदाश्रय-त्वज्ञानं हेतुरिति चेत् । न, भेदधर्मित्वस्यानि-रूपणे इदमस्माद् भिन्नमिदं नेति वा व्यवस्थाया आकस्मिकत्वप्रसङ्गात् ।

ननु घटे तस्य घटभेदाश्रयत्वे तदपेक्षाऽस्तीति भेदाश्रयत्वे परस्परापेक्षेति शङ्कां निराकरोति—न वेति । आकाशादौ घटभेदाश्रयत्वस्यानादित्वान्न तत्र घटभेदा-पेक्षा, पटादिकार्यस्यापि स्वसत्तामात्रेण तदाश्रयत्वात्त-त्रापि न तदपेक्षेति भावः । ननु घटभिन्नस्य घटभे-दाश्रयत्वाभिधाने भिन्नत्वज्ञानं विना भेदाश्रयत्वज्ञा-नायोगात्तदाश्रयत्वज्ञप्तौ परस्पराश्रयादिर्दोष इत्यत आह—न चेति पटादेर्भेदाश्रयत्वाज्ञानेऽपि तज्ज्ञान-निरपेक्षभेदज्ञानसंभवात्तस्य प्रामाणिकत्वसिद्धिरित्या-ह—पटादेरिति । भेदज्ञाने तदाश्रयत्वज्ञानानपेक्षामेव दर्शयति—न हीति । भेदज्ञानस्य प्रतियोगिस्मरण-सहकृतानुपलब्धिसहितप्रत्यक्षमात्रजन्यत्वादित्यर्थः ।

भेदाश्रयानिरूपणमयुक्तभेदज्ञानप्रमात्वविप्रतिपत्तिर्भेदाश्रयनिरूपणेन निरसनीया । तदनिरासे इदमस्माद्भिन्नमिदं नेतिव्यवस्थाऽयोगात् । तथाच प्रतियोग्यतिरिक्तः प्रतियोगितावच्छेदकात्यन्ताभावाश्रयो वा भेदाश्रयः प्रतियोगितावच्छेदकात्यन्ताभावश्च प्रतियोग्यतिरिक्ते एव वर्तत इत्युक्तौ भेदाश्रयस्य प्रतियोग्यतिरिक्तत्वनिश्चये सत्याश्रयानिरूपणाभावाद्भेदज्ञानस्य प्रमात्वनिश्चये च भेदाश्रयतया प्रतीतस्य प्रतियोग्यतिरिक्तत्वनिश्चय इति परस्पराश्रयादिप्रसङ्गान्न भेदस्य प्रामाणिकत्वसिद्धिरित्यभिप्रेत्य दूषयति—न भेदेति ।

ननुभेदाश्रयानिरूपणेऽपि तस्य न पारमार्थिकत्वक्षतिः । आत्मवत्स्वतन्त्रस्यापि तस्य सत्यतोपपत्तेरित्यत आह—एतेनेति ।

एतेन माभूद्भेदस्य केनचिदाश्रयेण सम्बन्धः, नैतावता तदभावः । अनाश्रितानामपि पदार्थानां भूयसां दर्शनादिति प्रत्युक्तम् । अनाश्रितभेदस्याप्रतीतेः, इदमिदं नेति प्रतीतेश्च अनाश्रितभेदसिद्धावपि जीवब्रह्मधर्मिकभेदस्यानात्मधर्मिकभेदस्य चासिद्धेश्च । तस्मादसौ स्वतन्त्रो नाभेदविरोधीति न भेदः । आकाशादौ द्रव्यपरिभाषेव तस्यापि भेदपरिभाषायां वा नास्माकमनिष्टम् । किं च भेदज्ञानमपि न संभवति ।

किमेतौ परस्परभिन्नाविति भेदधीः, अयमिदं न भवति अयमस्माद् भिन्न इति वा ?। सर्वथाऽप्यन्योन्याश्रयः ।

आत्मवत्स्वतन्त्रभेदे किं श्रुतिर्मानमुत प्रत्यक्षादिः ?। नाद्यः। श्रुतौ कुत्रापि स्वतन्त्रभेदाश्रवणादित्याह—अनाश्रितेति। प्रत्यक्षादिना साश्रयस्यैव भेदस्य प्रतीतेर्न स्वतन्त्रभेदस्तद्विषय इत्याह-इदमिति। ननु सत्तावत् प्रत्यक्षादिसिद्धभेदस्याश्रयानिरूपणादेव स्वातन्त्र्यसिद्धिरिति चेत् । न, तस्याश्रितत्ववत् स्वरूपस्याप्यपारमार्थिकत्वेऽपि प्रत्यक्षादितः प्रतीत्युपपत्तिः। तत्सत्त्वमङ्गीकृत्याप्याह-अनाश्रितेति । साश्रयस्यैव भेदस्य स्वाश्रये स्वप्रतियोग्यभेदविरुद्धत्वात्स्वतन्त्रासिद्धित्वात्स्वतन्त्रभेदेऽपि तादृशभेदस्य जीवब्रह्मणोरसिद्धेर्न तदभेदानुपपत्तिरित्यर्थः। किंचाभेदत्वमपीत्याह-तस्मादिति। तत्र लौकिकानां भेदव्यवहाराभावेऽपि परीक्षकाणां सोऽस्तीत्याशङ्क्य तस्य परिभाषामात्रत्वात्तावता न तस्य भेदव्यवहारविषयत्वमित्याह-आकथादाविति। भेदज्ञानस्वरूपपर्यालोचनयाऽपि भेदप्रमा न संभवतीत्याह-किं चेति । तदसंभवमेवोपपादयितुं भेदसाधकज्ञानं विकल्पयति-किमेताविति । त्रिविधज्ञानसापेक्षत्वादसंभव इत्याह—सर्वथेति ।

एतौ भिन्नावित्यत्र धर्मिविशेषणतया द्वित्वानुभवात्प्रथमं तज्ज्ञानं वक्तव्यं द्वित्वाश्रयभेदे ज्ञात एव द्वित्वज्ञानमिति परस्पराश्रयादित्याह—प्रथम इति ।

प्रथमे द्वित्वज्ञानस्य भेदज्ञानाधीनत्वात्, परस्पराभावस्यापि भेदरूपत्वात्। द्वितीये भेदज्ञानं विना परस्य तद्विशिष्टज्ञानायोगात्। एवं भेदत्वज्ञानं विना तद्विशिष्टज्ञानानुपपत्तेः। न च भेदत्वमनुपस्थितमेव प्रकारः। परमते पूर्वोपस्थितस्यैव प्रकारत्वात्। अन्यथा विशेषणज्ञानमन्यत्रापि हेतुर्न स्यात्। ततश्च त्वदभिमतं निर्विकल्पकं न स्यात्।

न च द्वित्वोत्पत्तिमात्रेण तज्ज्ञानसंभवान्न तस्य भेदज्ञानापेक्षेति वाच्यम्। भिन्नाश्रितत्वेनैकत्वद्वयज्ञानमन्तरेण द्वित्वोत्पत्तेरेवायोगात्। अन्यथा दूरस्थवनस्पत्योरपि स्वरूपेणैकत्वद्वयज्ञानात् द्वित्वोत्पत्तिप्रसङ्गात्। तत्रापि भेदभ्रमो द्वित्वोत्पत्तिप्रतिबन्धक इति चेत्तर्हि यत्संशयव्यतिरेकनिश्चयौ यत्र प्रतिबन्धकौ तन्निश्चयस्तद्धेतुरिति न्यायेन भेदनिश्चयस्य द्वित्वोत्पत्तिहेतुत्वात्तदभावे तदुत्पत्तिरेवायुक्ता। द्वित्वस्य यावद्द्रव्यभावित्वमते तु तज्ज्ञानमेवाश्रयभेदज्ञानं विनाऽनुपपन्नम्। अन्यथा दूरस्थवनस्पत्योरपि तज्ज्ञानप्रसङ्गादिति भावः।

किं च परस्परं भिन्नाविति परस्परनिरूप्यो भेदः प्रतीयते। परस्परशब्दश्चान्योन्यशब्दपर्याय,ः अन्यशब्दार्थश्च भेदविशिष्ट एवेति भेदज्ञाने भेदज्ञानमित्याह-परस्पराभावस्येति। द्वितीये भेदस्य विशेषणतया भानात्

परमते विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानजन्यत्वनियमाद् भेदनिर्विकल्पकायोगात्तद्विषयविशिष्टज्ञानान्तरमेव विशेषणज्ञानतया कारणं वाच्यम्। एवं तस्य तस्य विशेषणज्ञानतया भेदविशिष्टज्ञानान्तरापेक्षणादनवस्था इत्यभिप्रेत्याह- द्वितीय इति। एतद् दूषणं पक्षत्रयेऽपि तुल्यम्। किं च पक्षत्रयेऽपि भेदत्वविशिष्टतया भेदस्य भानात्तत्पूर्वं भेदत्वज्ञानं विशेषणज्ञानतया वक्तव्यम्। सप्रतियोगिकभेदत्वे निर्विकल्पायोगाद्विशिष्टज्ञानान्तरमास्थेयम्। ततश्च पूर्ववदनवस्था, इत्यभिप्रेत्याह-एवमिति। नन्वत एव भेदत्वं पूर्वमज्ञातमेव विशेषणतया भातीत्यङ्गीक्रियत इति चेत् न। तव मते विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानजन्यत्वनियमेन तथाङ्गीकारायोगादित्याह-न चेति। तर्हि भेदज्ञाननिर्वाहायोक्तनियम एव त्यज्यत इत्याशङ्क्य तथा सत्येकं संधित्सतो ऽपरं प्रच्यवते इत्याह-अन्यथेति।

तृतीयेऽस्मादितिपञ्चम्यर्थः प्रतियोगित्वं किं भेदनिरूप्यो घटादिधर्मस्तत्स्वरूपं वा?। आद्ये भेदप्रतीतौ तन्निरूपितप्रतियोगित्वधीः, ततश्च तद्विशेषितभेदधीरिति परस्पराश्रय एवेत्याह—तृतीय इति।

तृतीये प्रतियोगित्वग्रहस्य भेदग्रहाधीनत्वात्। न च प्रतियोगित्वं घटादिस्वरूपमेव 'भेदस्य घटः प्रतियोगी' इति भेदेनानुभवात्। पञ्चम्यादिव्यतिरेकेण घटादिपदात्तदप्रतीतेश्च। किं च यदि घटः पटः स्यात् तद्वदेवोपलभ्येतेति तर्कं

विनाऽनुपलब्धेरनन्यथासिद्धत्वाज्ञानान्नाभावरूप-भेदनिश्चय इति कथं नान्योन्याश्रयः ? । तस्मान्न प्रत्यक्षेण भेदग्रहः संभवति । अत एव नानुमानादि-कमपि तत्र प्रमाणम् । तस्माद्धर्मिप्रतियोगिनो-स्तज्ज्ञानयोश्च दुर्निरूपत्वात् स्वरूपतः प्रतीतेश्च विचारासह एवायमन्योन्याभावः कल्पितो भेदव्यव-हारविषय इति ।

द्वितीयं दूषयति न चेति । किं च प्रतियोगित्वस्य घटा-दिसात्वे घटादिवदेव प्रथमादिविभक्त्यन्तघटादिपदै-रपि तत्प्रतीतिः स्यात्, न च साऽस्तीत्याह-पञ्चमीति । अपि च घटे पटाभेदानुपलब्धेरनन्यथासिद्धत्वनिश्चयं विना तदभावरूपभेदनिश्चयायोगः, अनुपलब्धेरनन्यथा-सिद्धत्वनिश्चयश्च यदि घटः पटः स्यात् पटवदेवोप-लभेतेतितर्कावतारे सत्येवेति । तथा च तत्पूर्वं घटे पटभेदाग्रहे पटवदिति पटसादृश्यग्रहायोगेन तद्घटित-तर्कावताराद्यभावापातात् तद्भेदग्रहस्यापि भेदग्रहपुर-स्सरतर्कसहकृतानुपलम्भपुरःसरत्वेऽन्योन्याश्रयादिदोषो दुर्निवार इत्याह-किं चेति । प्रत्यक्षसहकारिणो योग्यानुप-लम्भादेर्विशेषणज्ञानादेश्चाभावान्न तत्प्रमाणको भेद इ-त्युपसंहरति-तस्मादिति । उपजीव्यभेदप्रत्यक्षस्य प्रमाण-त्वासिद्धेरेव तदुपजीवकानुमानादिकमपि न तत्र मान-मित्याह-अत एवेति । भेदस्याप्रामाणिकत्वे कथं साध-नादिभेदव्यवहार इत्याशङ्क्य स्वाप्नव्यवहारवदनिर्व-चनीयभेदविषय एव इत्याह—तस्मादिति ।

भेदस्य दुर्निरूपत्वे तन्निरूप्याभेदस्यापि दुर्निरूपत्वाच्छून्यमेव तत्त्वं परिशिष्येतेति चोदयति—नन्वेवमिति।

नन्वेवं भवदभिमतशास्त्रार्थाभेदो दुर्निरूपः स्यात्। भेदाभावेन तत्प्रतियोगिकाभावस्यासंभवात्। अभेदेन प्रतिपन्नयोर्धर्मिप्रतियोगित्वज्ञानं ततश्चाभेदज्ञानमिति परस्पराश्रयत्वाच्चेति चेत् न। ब्रह्मस्वरूपातिरिक्तभेदाभावस्याशास्त्रार्थत्वाद् दुर्निरूपताया इष्टत्वात्। अखण्डचिदानन्दस्य भेदाभावस्वरूपस्य ब्रह्मण एव शास्त्रतात्पर्यभूमित्वात्।

अत एवातिरिक्तभेदाभावानभ्युपगमे वेदान्तानामात्ममात्रप्रमेयतया न प्रत्यक्षादिबाधकता तद्विषयभेदस्य वेदान्तप्रमेयाविरोधात्। न हि भेदप्रपञ्च आत्मना विरुध्यते। न चाद्वितीयात्मा भेदप्रपञ्चविरोधीति वाच्यम्। अद्वितीयशब्दस्यापि तव मते आत्ममात्रार्थत्वादिति निरस्तम्। किं वेदान्तजन्यज्ञानात् प्रत्यक्षादेस्तद्गोचरभेदस्य च निवृत्तिर्न स्यादित्युच्यते किं वा वेदान्तात्तद्गोचरमिथ्यात्वनिश्चयो न स्यादिति ?।

किं च किं भिन्नयोरभेदं प्रति धर्मित्वप्रतियोगि-

त्वेऽभिन्नयोर्वा ? नाद्यः । व्याघातादित्यभिप्रेत्य द्वितीयं दूषयति—अभेदेनेति । किं ब्रह्मातिरिक्तस्य भेदविरहात्ममात्रस्वभावस्याभेदस्य दुर्निरूप्यत्वमुच्यते उत सच्चिदानन्दमात्रब्रह्मस्वभावाभेदस्य?, आद्ये इष्टापत्तिरित्याह-न ब्रह्मेति ॥ द्वितीये सच्चिदात्मकस्य स्वतो निष्प्रतियोगिकत्वात्सति भेदभ्रमे भेदाधिष्ठानरूपतदभावतयाऽपि शास्त्रेण स प्रतिपाद्यते । तदभावे तु सदादिरूपेणैवेति नोक्तदोषावकाश इत्यभिप्रेत्याह—अखण्डेति ।

सदादिस्वभावस्यैवात्मनो भेदसत्ताविरोधितदभावात्मनापि शास्त्रेण प्रतिपाद्यमानत्वादेव चोद्यान्तरमपि निरस्तमित्याह—अत एवेति । ननु "एकमेवाद्वितीयम्" इत्यादिश्रुतेः सजातीयादिभेदरहितात्मपरत्वाद्भेदप्रत्यक्षादिबाधकतेत्याशङ्क्य तस्याप्यात्मातिरिक्तभेदाभावमात्रगोचरत्वादात्ममात्रस्य भेदाविरोधित्वात् मैवमित्याह—न चाद्वितीयेति । वेदान्तानामात्मतत्त्वमात्रपरत्वे किं सविलासाविद्यानिवृत्तिरूपबाधहेतुज्ञानजनकत्वं न स्यादित्युच्यते, किं वा प्रपञ्चगोचरमिथ्यात्वनिश्चयरूपबाधजनकत्वं न स्यादिति विकल्पयति—किं वेदान्तेति ।

वियदादिप्रपञ्चस्यात्मविषयाज्ञानकार्यत्वाद्वेदान्तजात्मतत्त्वसाक्षात्कारात् तदज्ञाननिवृत्तौ तत्कार्यनिवृत्तेरपि संभवान्न प्रथमः कल्प इत्याह—नाद्य इति ।

नाद्यः । अविद्याकार्यतया प्रपञ्चस्य ब्रह्मसा-

क्षात्कारेणाविद्यानिवृत्तौ निवृत्तेः। न द्वितीयः वाचारम्भणादिवाक्यतात्पर्यात्तत्सिद्धेः। सत्यादि-वाक्यपर्यालोचनयापि त्रिविधपरिच्छेदशून्यं ब्र-ह्मेति सिद्धौ ब्रह्मैव प्रपञ्चसत्ताविरोद्ध्यभावात्मकं सिद्ध्यतीति तत्र प्रमीयमाणस्यापि मृषात्वसिद्धिः।

नन्वेवं ब्रह्माभिन्नमिति प्रयोगो न स्यात्। एकस्य विशेषणविशेष्यभावानुपपत्तेरिति चेत् न। स्वरूपभूताभेदस्यैव प्रतियोगिघटिततया कल्पि-तभेदवत्त्वेन तदुपपत्तेः। एतेनास्तु तर्ह्यभेदवद्भे-दोऽपि स्वरूपमिति नवीनोक्तं प्रत्युक्तम्। स्वरूपं व्यक्तिः, असाधारणो धर्मो वा? । नाद्यः। शुक्त्यादौ रजताद्यनारोपप्रसङ्गात्। इदमिति ज्ञानस्य शुक्तिविषयत्वेन भ्रमविरोधिभेदस्य गृही-तत्वात्। ब्रह्मणि तु स्वरूपप्रकाशाविरुद्धानादि-भावरूपाज्ञानाख्याविवेकाग्रहाद् भेदादिभ्रमः।

"वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" इत्यादिवाक्यैर्घटशरावोदञ्चनादिविकारजातं वाचा व्य-वह्रियते केवलं तत्तन्नामधेयव्यतिरेकेण। तदेव नास्ति। मृदात्मककारणमेव सत्यं, न कार्यरूपमित्युक्त्वा "एव सौम्य स आदेशो भवति" इति दार्ष्टान्तिकश्रुत्या जगत्का-रणसदात्मैव सत्यः, तत्कार्यं जगदसत्यमित्यवान्तरतात्प-

येनाभिधानाद्भेदाज्ञानां प्रपञ्चमिथ्यात्वनिश्चायकत्वरूपमपि बाधकत्वमस्तीत्याह—न द्वितीय इति । अनन्तपद युक्तसत्यादिवाक्यादपि सद्रूपब्रह्मणस्त्रिविधपरिच्छेदराहित्यप्रतिपत्तेर्जडाजडयोर्वास्तवतादात्म्यायोगात् प्रपञ्चमिथ्यात्वनिश्चयपुरस्सरमेव तदानन्त्यसिद्धिरित्याह—सत्यादीति ।

अभेदब्रह्मणोर्भेदाभावे तयोर्विशेषणविशेष्यभावायोगाद्ब्रह्माभिन्नमिति प्रयोगानुपपत्तिरित्याशङ्क्य परमते भेदो भिन्न इतिवत् कल्पितभेदेनापि तदुपपत्तिरित्याह—नन्वेवमित्यादिना । अभेदस्य निष्प्रतियोगिकभावस्वरूपत्वे भेदस्यापि तथात्वान्नोक्तान्योन्याश्रयादिदोष इति चोद्यं वक्ष्यमाणविधया निरस्तमित्याह—एतेनेति । भेदोऽपि स्वरूपमित्यत्र स्वयं च तद्रूपं चेति वस्तुमात्रं विवक्षितं, स्वस्य रूपं स्वरूपमित्यसाधारणधर्मो वा ? इत्यभिप्रेत्य विकल्पयति—स्वरूपमिति । वस्तुमात्रस्यैव तदितरभेदत्वे तद्ग्रहस्यैव भाने कथं भेदभ्रम इत्याशङ्क्य तत्प्रकाशस्य तद्विषयभावरूपाज्ञानाविरुद्धत्वात्तन्मूलभ्रमोपपत्तिरित्याह—ब्रह्मणेति ।

द्वितीयेऽप्यसाधारणधर्मग्रहस्यैव भेदग्रहत्वात्स्वर्णे स्वर्णत्वग्रहस्य पृथिव्यादिभेदग्रहत्वाद्भेदाग्रहरूपकारणाभावात् तत्र पृथिव्याद्यभेदसंशयो न स्यादित्याह—न द्वितीय इति ।

न द्वितीयः । स्वर्णत्वेन स्वर्णं जानतां तस्य पृथिव्याद्यभेदसंशयाद्यभावप्रसङ्गात् भेदा-

भावात् घटत्वाद्याश्रयः पटादिभ्यो भिन्न इति प्रयोगाद्यनुपपत्तेश्च घटत्वस्यैव तद्भेदत्वात् भेदस्य स्वरूपत्वे द्रव्यगुणादिषु घटादिभेदानुगतप्रतीत्यनुपपत्तेश्च। नापि वैलक्षण्यं भेदः। असाधारणधर्मनिरासेनैव निरस्तत्वात्। एकस्याप्यात्मनः परमते बुद्ध्याद्यनेकलक्षणवत्त्वाच्च।

ननु स्वर्णे तेजस्त्वमेवेतरभेदः तदज्ञानादेव पृथिव्याद्यभेदसंशयादिरिति चेत् तर्हि घटादिभ्योऽपि भेदाग्रहाग्रहात्तदभेदसंशयोऽपि स्यात्। ननु स्वर्णे घटादिभ्यो भेदः स्वर्णत्वमेव तस्य तत्र ज्ञातत्वान्न घटाद्यभेदसंशयः पृथिवीत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिकभेदस्तु स्वर्णे तेजस्त्वं तस्य तत्राज्ञानात्तदभेदसंशयादिरिति चेत् न। स्वर्णत्वतेजस्त्वयोः स्वतो निष्प्रतियोगिकत्वेनैवं व्यवस्थायां मानाभावात्। अन्यथा पृथिवीत्वादेरपि तेजस्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वापातेन तेजस्त्वज्ञाने तदवच्छिन्नप्रतियोगिकपृथिवीत्वज्ञानं, तज्ज्ञाने तदवच्छिन्नप्रतियोगिकतेजस्त्वज्ञानमिति परस्पराश्रयः स्यात्। किं चैवमपि स्वर्णस्य स्वर्णान्तराद्भेदो न स्यात्। तत्रापि तत्स्वर्णत्वधर्म एवेतरस्वर्णाद्भेद इति चेत् किं तद्धर्मेऽपि कश्चिदसाधारणधर्मोऽस्ति, न वा?। अन्त्ये तस्येतरभेदो न स्यात्। आद्ये तस्याप्यसाधारणधर्मान्तरमित्यनन्ताप्रामाणिकधर्मकल्पनागौरवमिति भावः। असाधारणधर्मस्यैवेतरभेदत्वे तदनुवादेनेतरभेदविधाय-

कशब्दप्रयोगस्ततः इतरभेदानुमानं च न स्यादित्याह—घटत्वादीति । किं च पटादिद्रव्येषु गुणादिपदार्थेषु च घटभेदो घटभेद इत्येकाकारधीर्दृश्यते । वस्तुतस्तदसाधारणधर्मस्य वा भेदत्वे तेषामन्योन्यविलक्षणत्वेनैकाकारबुद्ध्यनुपपत्तिरित्याह—भेदस्येति । अन्योन्याभावो भेद इति कल्पमभेदप्रसङ्गागतस्वरूपभेदं च निराकृत्य वैलक्षण्यं भेद इति कल्पं निराकरोति—नापीति । विविधलक्षणवत्त्वं हि वैलक्षण्यम् । लक्षणं चासाधारणधर्म एव । तस्य च भेदत्वनिरासादेवेदमपि निरस्तमित्यर्थः । किं विविधलक्षणयोगित्वमेव वैलक्षण्यं विरुद्धलक्षणयोगित्वं वा ? । आद्ये परमते एकस्याप्यात्मनोऽनेकत्वप्रसङ्ग इत्याह—एकस्येति । द्वितीयं शङ्कते—विरुद्धेति ।

विरुद्धलक्षणयोगित्वं वैलक्षण्यमिति चेत् ।

यदि परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वं विरोधः, तर्हि सुखादावपि समानम् । अथ परस्परात्यन्ताभावेनैव समानाधिकरणत्वं, तन्न । घटादौ वैलक्षण्यज्ञानं विनाऽत्यन्ताभावप्रतीयोगित्वस्य दुर्निरूपत्वात् । अथ परस्पराश्रयभेदसमानाधिकरणत्वं न । परस्पराश्रयात् ।

तस्माद् जीवेशभेदे प्रमाणाभावात् तस्य स्वरूपतोऽपि दुर्निरूपत्वाच्चन्द्रादिभेदवद् भ्रान्तिमात्रकल्पितो जीवब्रह्मभेद इति । अभेदे च श्रुतिः प्रमाणमुक्तम् ।

अनुमानमपि—मुक्त्यन्वयिजीवस्वरूपं ब्रह्माभिन्नं चेतनत्वाद् ब्रह्मवत् ।

घटत्वपटत्वादिलक्षणस्य किं परस्परात्यन्ताभावेन सामानाधिकरण्यं विरोध उत तेनैव सामानाधिकरण्यं, किं वा परस्पराश्रयभेदसामानाधिकरण्यम् ?। आद्ये बुद्धिसुखदुःखादीनामव्याप्यवृत्तित्वेन परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणानां विरुद्धलक्षणत्वेन तदधिकरणभेदप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्याह—यदीति । द्वितीयं शङ्कते—अथेति । अत्र परस्परासमानाधिकरणत्वमेवकारार्थ इति वक्तव्यम् । असमानाधिकरणत्वं च भिन्नाधिकरणत्वम् । तथा च घटत्वस्य स्वाश्रयभिन्नाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं पटत्वेन विरोध इति सिद्ध्यति । एवं च घटपटयोर्भेदसिद्धौ घटत्वस्य स्वाश्रयभिन्नाधिकरणकपटत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपविरोधसिद्धिः, तत्सिद्धौ च विरुद्धलक्षणरूपभेदसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इत्याह—न घटादाविति । तृतीयं शङ्कते—अथेति । अत्र परस्पराश्रयः स्पष्ट एवेति दूषयति—नेति । भेदे प्रमाणादिनिराकरणफलमाह--तस्मादिति । अभेदेऽपि मानाभावात्सोऽप्यपरमार्थ इत्याशङ्क्य "नान्योऽतोऽस्ति" इत्यादिश्रुतेस्तत्परताया निरूपितत्वात्सा तावत्तत्र मानमित्याह-अभेद इति ।

अनुमानमप्यभेदे मानमित्याह--अनुमानमिति । अत्र चान्तःकरणातिरिक्तोऽहमनुभवे प्रकाशमानः पक्षः ।

तथा च मुक्तिरूपस्यात्मनो मुक्त्यन्वयित्वाभावात् पक्षासिद्धिरिति न शङ्कनीयम्। ब्रह्माभिन्नमिति। ब्रह्मभेदरहितमित्यर्थः। तथा च परमते भेदप्रतियोगिकाभावे तदभावान्तराभावेऽपि तत्स्वरूपविशेष एव यथा प्रतियोगिरूपभेदरहित इत्युच्यते, एवं ब्रह्मभेदाभावस्वरूप एवात्मस्वातिरिक्तभेदाभावाभावेऽपि ब्रह्मभेदरहित इति संभवान्न बाध इति द्रष्टव्यम्।

ननु चेतनत्वं जातिरुपाधिर्वा ?। नाद्यः। ऐकात्म्ये तदयोगात्। न द्वितीयः। तदनिरूपणादित्यत आह-चेतनत्वं चेति।

चेतनत्वं च ज्ञातृत्वम्। तच्च सर्वज्ञे ब्रह्मणि जीवे च नासिद्धम्। अथ वा प्रकाशत्वादिति हेतुः। न चासिद्धिः। साधितत्वात्। न च पक्षदृष्टान्तयोर्भेदे बाधः, अभेदे च दृष्टान्तासिद्धिरिति वाच्यम्। कल्पितभेदेन दृष्टान्तोपपत्तेः, तस्य स्वाभावाविरुद्धत्वेन बाधाभावाच्च। न चाप्रयोजकत्वम्। अबाधितचेतननानात्वाभ्युपगमे गौरवात्, श्रुतिविरोधाच्च।

ज्ञातृत्वं नाम ज्ञानाश्रयत्वम्। तच्च ज्ञानरूपे जीवे ब्रह्मणि चासंभवीत्याशङ्क्य वस्तुतस्तस्यासंभवेऽपि कल्पितभेदाधीनस्य व्यवहारसमर्थस्य ज्ञातृत्वस्योभयत्रापि संभवान्नोक्तदोष इत्यभिप्रेत्याह-तच्चेति। ज्ञातृत्वापेक्षया

ज्ञातत्वस्य लघुत्वात्स एव वा हेतुरित्याह-अथ वेति । न च परमते जीवस्य ज्ञानाश्रयत्वात्तत्र ज्ञानत्वमसिद्धमिति वाच्यम् । ज्ञानात्मनोरभेदस्य शास्त्रविवेके साधितत्वादित्याह—न चेति ।

नन्वत्र पक्षदृष्टान्तयोर्भेदोऽस्ति न वा ? । आद्ये भिन्नयोरभेदसाधने बाधः । द्वितीयेऽपि किं पक्षस्य दृष्टान्तेऽन्तर्भावो, दृष्टान्तस्य वा पक्षे ? । आद्ये दृष्टान्तस्य निश्चितसाध्यवत्त्वात् पक्षत्वाभावः, द्वितीये पक्षस्य संदिग्धसाध्यवत्त्वाद् दृष्टान्तत्वाभाव इति चेत्, न । "सागरः सागरोपम" इत्यादिवत्कल्पितभेदेनापि पक्षदृष्टान्तभावोपपत्तेः, इत्याह-न चेत्यादिना । ननु भिन्नयोरभेदस्य विरुद्धत्वात् तत्साधने बाध इत्याशङ्क्य भेदस्याभेदसमसत्ताकत्वाभावान्न तेन विरोधोऽतो न बाध इत्याह-तस्येति । हेतुद्वयस्याप्रयोजकत्वं निराकरोति-न चेति । गौरवादिति । चेतनज्ञानात्वस्याप्रामाणिकत्वादेरुक्तत्वादप्रामाणिकं गौरवमेव विपक्षे बाधकमिति भावः । भेदस्य वास्तवत्वे तन्निषेधश्रुतिप्रामाण्यभङ्गश्च स्यादित्यभिप्रेत्याह—श्रुतीति ।

जीवब्रह्माभेदे प्रपञ्चसाध्यकानुमानमप्याह-जीव इत्यादिना ।

जीवो ब्रह्मणि-स्वसत्ताविरोध्यत्यन्ताभावप्रतियोगिभेदप्रतियोगी, ब्रह्मातिरिक्तानधिकरणकात्यन्ताभावप्रतियोगिभेदप्रतियोगी, ब्रह्म-

निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिभेदप्रतियोगी, स्वस्यासंसार्यभेदाविरोधिभेदप्रतियोगी, ब्रह्मनिष्ठभेदप्रतियोगी न भवतीति वा, पदार्थत्वात्, चैतन्याभाववन्मात्रवृत्तिधर्मानधिकरणत्वाद्वा ब्रह्मवत्। एवं ब्रह्मपक्षकानुमानम् । जीवप्रतियोगिको भेदः ब्रह्मणि स्वसत्ताविरोध्यत्यन्ताभावप्रतियोगी भेदत्वाद् ब्रह्मभेदवत्। एवं ब्रह्मभेदपक्षकानुमानम् ।

ब्रह्मणि स्वसत्ताविरोधीति। स्वस्य भेदस्य ब्रह्मण्यबाध्यत्वरूपसत्त्वविरोधी योऽत्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगी यो भेदस्तत्प्रतियोगीत्यर्थः । जीवप्रतियोगिकभेदस्य जीवे स्वसत्ताविरोध्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन सिद्धसाधनतावारणाय ब्रह्मणीत्युक्तम् । ब्रह्मण्यारोपिताभावप्रतियोगिभेदप्रतियोगित्वेनार्थान्तरतावारणाय, भेदाभावस्य ब्रह्मरूपत्वमते बाधवारणाय वा स्वसत्ताविरोधीत्युक्तम् । भेदात्यन्ताभावः प्रतियोगितादात्म्यं, प्रतियोगितावच्छेदकधर्मो वेति मतेन साध्यान्तरमाह-ब्रह्मातिरिक्तेति । तथा च ब्रह्मातिरिक्तानधिकरणकजीवरूपात्यन्ताभावप्रतियोगिभेदप्रतियोगित्वं जीवे परमतेऽप्यस्तीति सिद्धसाधनमिति न शङ्कनीयम् । अत्र जीवप्रतियोगिकभेदात्यन्ताभावस्य जीवतादात्म्यादिरूपस्य जीवब्रह्मणोर्वास्तवभेदे ब्रह्मातिरिक्तानधिकरणकत्वायोगात्तयोरभेदसिद्धिः । आरोपिताभावोऽधिष्ठानातिरिक्तस्तदाश्रित इति

मतेन साध्यान्तरमाह-ब्रह्मनिष्ठेति। तदभावारोपायोगा-दित्युक्तत्वात् परमते आरोपस्यासद्विषयत्वेनाऽऽरोपित-स्यापि भेदाभावस्य ब्रह्मनिष्ठत्वायोगादिति भावः। मत-द्वयसाधारणं साध्यान्तरमाह-स्वस्येति। स्वशब्दः समभि-व्याहृतपरः स्वस्यासंसारिणा योऽभेदः तस्याऽविरोधिनी या भेदप्रतियोगिता तद्वानित्यर्थः। अत्राप्यारोपिताभेदे-नार्थान्तरता पूर्ववन्निरसनीया। घटादेरप्यसंसारिस्वाभेद-प्रतियोगित्वात् न तत्र व्यभिचारः।

एवं स्वाभिमताभेदं प्रसाध्य पराभिमतभेदनिषेधाय साध्यान्तरमाह-ब्रह्मनिष्ठेति। ब्रह्मनिष्ठसत्यभेदप्रतियोगी नेत्यर्थः। न च सिद्धान्ते निषेध्याप्रसिद्धिर्दोषः। परप्र-सिद्धिमात्रेण निषेधोपपत्तेः।

अथ वा यथाश्रुतमेव साध्यमस्तु। न च जीवस्य ब्र-ह्मण्यारोपितभेदप्रतियोगित्वाङ्गीकारात्तदभावसाधने बाध इति वाच्यम्। जीवे तादृशभेदप्रतियोगित्वस्यारोपित-त्वेन तदभावाविरोधात्।

ननु घटादौ ब्रह्मनिष्ठभेदप्रतियोगित्वं नारोपितं किं तु रूपादि वत्तदवच्छिन्नब्रह्मचैतन्ये एव। इतरथा घट, ज्ञानादेव तन्निवृत्तिप्रसङ्गात्। तथा च घटे तदभावा-भावाद् व्यभिचार इति चेत्, न। द्वितीयहेतोरेवैतत्साध-कत्वेन विवक्षितत्वादिति भावः। चैतन्याभाववदिति। चैतन्याभाववद्घटादि तन्मात्रवृत्ति घटत्वादि तदनधिक-

रणत्वादित्यर्थः। धर्मानधिकरणत्वस्य परमतेऽसिद्धत्वाच्चै-तन्येत्यादि विशेषणम्। न चासिद्धिवारकस्यैतस्य हेतुवि-शेषणत्वमयुक्तमिति वाच्यम्। विशेष्यमात्रस्य कुत्राप्य-सिद्धत्वेन तेन विना व्याप्तिग्रहस्यासंभवात्, तद्ग्रहेऽपि तस्योपयुक्तत्वात्।

ननु सिद्धान्ते चिद्रूपात्मनश्चैतन्याभाववत्त्वं वाच्यम्। अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगिवृत्तित्वनियमात्। इतरथा घटेऽपि घटः स्यात्। तथा चात्मधर्मस्य चैतन्या-भाववद्वृत्तित्वात्तदनधिकरणत्वमात्मन्यसिद्धमिति चेन्न। अभावस्य स्वाभावानधिकरणत्ववद्भावस्यापि स्वाभा-वानधिकरणत्वात्। न चाभावानधिकरणस्य प्रतियोग्य-धिकरणत्वनियमः। घटाभावे व्यभिचारात्। चिद्रूपा-त्मनश्चैतन्याभाववत्त्वेऽपि तद्वृत्तिधर्माणां तत्रारोपित-त्वेन तदनधिकरणत्वस्यापि संभवादिति भावः। "ब्रह्म जीवे स्वसत्ताविरोध्यत्यन्ताभावप्रतियोगिभेदप्रतियोगि, जीवातिरिक्तानधिकरणकात्यन्ताभावप्रतियोगिभेदप्रति-योगि, जीवनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिभेदप्रतियोगि, स्व-स्यासर्वज्ञाभेदाविरोधिभेदप्रतियोगिताकं, जीवनिष्ठभेद-प्रतियोगि न भवतीति वा। तत एव, जीववत्" इत्यपि प्रयोक्तव्यमित्याह—एवमिति। भेदपक्षकानुमानम-प्याह—जीवेति। ब्रह्मप्रतियोगिकभेदे सिद्धसाधनता-वारणाय जीवप्रतियोगिक इत्युक्तम्। अत्र जीवपक्षका-द्यसाध्यविशेषणकृत्यं द्रष्टव्यम्। ब्रह्मप्रतियोगिकभेदो

जीवे स्वसत्ताविरोध्यत्यन्ताभावप्रतियोगी भेदत्वात् जीवभेदवदित्यपि मयोक्तव्यमित्याह-एवमिति ।

ननु ब्रह्मणो जीवेनेव घटादिनाऽभेदाभावात्तत्र घटभेदः सत्य एव । तथा च तत्र व्यभिचार इति नेत्याह-न चेति ।

न च घटादिभेदे व्यभिचारः । तस्य पक्षसमत्वात् । तत एव तत्रापि साध्यसिद्धेः । यद्वा जीवो जीवत्वे सति ब्रह्मप्रतियोगिकभेदवान्न भवति पदार्थत्वात्, घटादिवत् तर्कसद्भावे विशिष्टव्यतिरेकिणोऽपीतरानुमानवत् स्वसाध्यसाधकत्वात्, तर्काभावेऽन्यस्याप्यनुमानस्य स्वसाध्यासाधकत्वात् । तर्कश्चात्रोक्त एव ।

अत एव प्रपञ्चो जडत्वे सति ब्रह्मप्रतियोगिकभेदवान्न भवति पदार्थत्वात् जीववदित्याभाससाम्यं प्रत्युक्तम् । वास्तवभेदनिषेधे सिद्धसाधनात्, कल्पितभेदनिषेधे प्रत्यक्षादिबाधात्, बाधितेऽर्थे लाघवानवतारात् । न चात्रापि प्रत्यक्षबाधः । तस्याबाधिताभेदाविरोधात् ।

घटादिवत्तत्प्रतियोगिकभेदस्याप्यनिर्वचनीयत्वात् पक्षसमत्वं, तथा च न तत्र व्यभिचार इत्यर्थः । घटादिभेदस्य पक्षसमत्वे तत्र केन हेतुना साध्यसिद्धिरित्याशङ्क्यास्मादेव हेतोरित्याह—तत एवेति । अनेन न्यायेन

पदार्थत्वादिति हेतोरपि घटादौ व्यभिचारशङ्का निरसनीयेति भावः। विशिष्टव्यतिरेकिण्यपि जीवे ब्रह्मभेदाभावं साधयति—यद्वेति। घटादौ साध्यवैकल्यपरिहाराय जीवत्वे सतीत्युक्तम्। जीवत्वविशिष्टब्रह्मप्रतियोगिकभेदवत्त्वस्याभावो जीवत्वाभावाद् ब्रह्मप्रतियोगिकभेदाभावादुभयाभावाद्वा सिध्यति। घटादौ जीवत्वरूपविशेषणाभावाद्विशिष्टाभावसिद्धिः। जीवे तु विशेष्याभावमादाय विशिष्टाभावसिद्धावर्थाज्जीवत्वस्याप्यभावसिद्धिः। विशिष्टव्यतिरेकिणः सर्वत्रापि प्रसरादतिप्रसङ्गेन न प्रामाण्यमित्याशङ्क्य लाघवाद्यनेकतर्काणामुक्तत्वान्नैवमित्याह—तर्कश्चेति।

प्रकृतसाध्यस्य तर्कसध्रीचीनत्वादेव तद्रहिताभाससाम्यमपि नेत्याह—अत एवेति। नन्वत्रापि लाघवतर्कोऽनुकूलोऽस्तीत्याशङ्क्य किं प्रपञ्चे ब्रह्मप्रतियोगिकः पारमार्थिको भेदो निषिध्यते उत कल्पितः ?। आद्येऽद्वैतवादिमते सिद्धसाधनमित्याह—वास्तवेति। द्वितीये प्रत्यक्षप्रतीतलौकिकवैदिकव्यवहारविरोधाल्लाघवतर्क एव नावतरति। तथा चैतत्साध्ये हेतुरप्रयोजक इत्यभिप्रेत्याह—कल्पितेति। जीवेऽपि ब्रह्मभेदनिषेधे प्रत्यक्षबाधादितुल्यमित्याशङ्क्य तस्य व्यावहारिकभेदविषयस्य न पारमार्थिकाभेदेन विरोध इत्याह—न चात्रापीति।

ननु जीवत्वे सति ब्रह्मप्रतियोगिकभेदवत्त्वस्यात्यन्ताभावाद् जीवे एव प्रसिद्धिर्वक्तव्या, तथा च तत्र तस्य प्रामाणिकत्वेऽप्रामाणिकत्वे वा निषेधानुपपत्तिरिति चोद्यमयुक्तमित्याह—एतेनेति।

एतेन जीव एव विशिष्टप्रसिद्धिरिति तत्रैव कथं तदभावसाधनमिति प्रत्युक्तम् । रजतवत्यपि शुक्तिस्थले तन्निषेधवदुपपत्तेः । जीवे ब्रह्मप्रतियोगिककल्पितभेदाभावानुमानमपि प्रत्यक्षादिविरोधेन प्रत्याख्येयम् । एतेन जीवानामप्यन्योन्यं भेदो निरस्तः ।

यत्त्वत्र नवीनोक्तं "चैत्रो मैत्रप्रतियोगिकधर्मिज्ञानाबाध्यभेदवान् मैत्रानुसंहितदुःखाननुसंधातृत्वाद् घटवत्" इति, तदसत् । सिद्धसाधनत्वात् । न हि चैत्रशब्दाभिधेयशरीरविशिष्टात्मज्ञानबाध्यं मैत्रभेदमाचक्षते वेदान्तिनः । ननु चैत्रशब्देन तत्संबन्ध्यात्मैव परामृश्यत इति चेत्, न । धर्मिपदेनापि शरीरोपहितात्मन एव परामर्शे चैत्रनिष्ठभेदस्य तज्ज्ञानानिवर्त्यत्वाभ्युपगमेन सिद्धसाधनत्वात् ।

एतेनेत्येतद्विवृणोति-रजतवत्यपीति । न च शुक्तौ देशान्तरीयरजतमेव निषिध्यत इति वाच्यम् । तत्र तस्य प्रसक्त्यसंभवेन निषेधायोगात्, अन्यथाख्यातेर्निरसिष्यमाणत्वात् । न चाभासप्रसक्त्यैव तत्प्रसक्तिरिति वाच्यम् । अन्यप्रसक्तेरन्यविषयत्वेऽतिप्रसङ्गात्, अनिर्वचनीयरजतस्य स्वाधिष्ठाने पारमार्थिकस्वात्यन्ताभावाविरोधेन तत्र

त्रैकालिकनिषेधस्य तद्विषयत्वोपपत्तौ देशान्तरीयरजत-विषयत्वकल्पनायोगाच्चेति भावः। जीवाः परमात्मनो व्यवहारतोऽपि न भिद्यन्ते आत्मत्वात् परमात्मव-दितिनवीनोक्ताभावसाम्यमपि निरस्तमित्याह—जीव इति। अहमर्थातिरिक्तजीवस्याद्वितीयब्रह्माभिन्नत्वात्प्र-तिशरीरं भेदे प्रमाणाभावाच्च जीवनानात्वमपि निर-स्तमित्याह—एतेनेति।

जीवभेदे परोक्तप्रमाणं दूषयितुमनुवदति—यश्च-त्रेति। किं चैत्रपदेन शरीरविशेषविशिष्ट आत्मा विव-क्षितस्तदुपहितस्तदुपलक्षितो वा?। आद्यं दूषयति-तद-सदिति। द्वितीयं शङ्कते-नन्विति। धर्मिशब्देन प्रकृतपरा-मर्शित्वस्य त्वयैवोक्तत्वाच्छरीरोपहितात्मैव धर्मिश-ब्दार्थो वक्तव्यः। तथा च तन्निष्ठभेदस्य मिथ्यात्वेऽपि उपहितात्मज्ञानबाध्यत्वानभ्युपगमात्सिद्धसाधनमित्या-ह-न, धर्मीति।

नन्वात्मज्ञानप्रयुक्तभेदस्यात्मज्ञानबाध्यत्वादुप-हितस्यात्मत्वात्कथं तज्ज्ञानेन न तद्बाध इत्याह-भेदेति।

भेदहेतुत्वज्ञानविरोधिब्रह्मज्ञानस्यैव भेद-निवर्तकत्वात्। अथ चैत्रस्य यत्स्वरूपं शुद्धचिदा-त्मरूपं तदेव धर्मीति चेत्, न।

यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रे—
ऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय।

तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः
परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥

इति निखिलस्यापि भेदस्य ब्रह्मज्ञानबाध्यत्व-श्रुतिविरोधात्, चैत्रस्य मैत्रानुसंहितदुःखाननु-संधानस्यौपाधिकभेदेनोपपत्तेरप्रयोजकत्वाच्च ।

ननु हस्तपाद्याद्युपाधिभेदेऽप्यनुसंधानं दृ-श्यते-'पादे मे वेदना' 'शिरसि मे सुखम्' इति । न चावयवभेदेऽप्यनुसंधानप्रयोजकशरीरस्यैकत्वा-त्तत्रानुसंधानम् । अत एव गर्भस्थस्य न मातृ-सुखाद्यनुसंधानमिति चैत्रादिशरीरभेदान्नान्यानु-भूताद्यनुसंधानप्रसक्तिरिति वाच्यम् । जाति-स्मृतिमता जन्मान्तरीयस्याप्यनुसंधानदर्शना-दिति चेत् ।

भेदहेतुत्वम्-भेदप्रयोजकत्वम् । उपहितस्य वस्तु-तोऽनुपहितादभेदेऽपि तेन रूपेण जीवेश्वरभेदप्रयोजका-ज्ञानविषयत्वादुपहितज्ञानस्य भेदप्रयोजकाज्ञानानिवर्त-कत्वेन भेदबाधकत्वायोगात् । अज्ञानविषयप्रत्यग्ब्रह्मै-क्यज्ञानस्यैव भेदप्रयोजकाज्ञाननिवर्तनेन भेदबाधकता इत्यर्थः । तृतीयं शङ्कते-अथेति । चैत्रशरीरोपलक्षित-चिदात्मन एव मैत्रशरीरेऽपि दुःखानुसंधातृत्वादसिद्धो हेतुरित्यभिप्रेत्य दूषयति--नेति ।

आत्मतत्त्वज्ञानादभिधानाभिधेयमात्रविलयश्रव-णाज्जीवभेदस्यात्मज्ञानाबाध्यत्वसाधनं बाधितविषयं चे-

त्याह-यथा नद्य इति । पक्षत्रयेऽपि साधारणं दोषमाह-चैत्रस्येति । ननु चैत्रस्य मैत्रप्रतियोगिकौपाधिकभेदमात्रान्न तदीयदुःखाननुसंधातृत्वमुपपद्यते सत्यप्यौपाधिकभेदे यस्य मे पादे वेदना तस्य मे शिरसि सुखमित्येकस्यैवोभयानुसंधानदर्शनात् । तथा च नाप्रयोजकत्वमिति शङ्कते-ननु हस्तेति । शरीररूपोपाधिभेद एवाननुसंधानप्रयोजकः । शिरआदौ तु शरीरैक्यादनुसंधानम् । गर्भस्थजन्तोरपि शरीरभेदादेव न मातृभोगानुसंधानम् । ततश्च चैत्रस्यापि शरीरभेदादेव न मैत्रभोगानुसन्धानं, न त्वात्मभेदादिति न शङ्कनीयम् । शरीरभेदेऽपि कस्यचिज्जन्मान्तरीयभोगानुसन्धानदर्शनादित्याह-न चेत्यादिना ॥

चैत्रमैत्रदेहयोरात्मन एकत्वेऽपि भोक्तृभेदान्न परस्परभोगानुसंधानमित्यभिप्रेत्य सुखादिभोगस्यान्तःकरणपरिणामत्वं तदवच्छिन्नात्मन्यध्यस्तत्वं चाह—न सुखेति ।

न, सुखदुःखादयो ह्यन्तःकरणधर्माः, तदवच्छिन्नात्मधर्मा वा । अहं सुखीत्यनुभवात्, "कामः संकल्पः" इत्यादिश्रुतेः, परिशेषाच्च । अन्तःकरणोपहितात्मा च प्रतिशरीरं भिन्न इति नान्यानुभूतेऽन्यस्य स्मृतिः । जातिस्मरणेऽप्यन्तःकरणमेकमिति तदनुसंधानं युज्यते ।

न च कायव्यूहे योगिनामेवं सत्यनेकदेहे

भोगानुसन्धानं न स्याद् अन्तःकरणभेदादिति वाच्यम् । तेषामुपासनामहिम्ना ईश्वरकल्पानां वशीकृतोपाधीनां परकीयसुखदुःखसाक्षात्कारवत्सर्वशरीरवर्तिभोगानुसंधानसम्भवात् । असर्वज्ञानामेवात्रानुसन्धानाननुसन्धानव्यवस्थाहेतोश्चिन्त्यत्वात् ।

तत्राहंकारावच्छिन्नात्मधर्मत्वे मानमाह-अहं सुखीति । अहमनुभवस्यान्तःकरणविशिष्टात्मविषयताया उक्तत्वात्तद्विषय एव च सुखादेरनुभवाच्छबलात्मधर्मत्वमित्यर्थः । अन्तःकरणपरिणामत्वे मानमाह-काम इति । एतत्सर्वं मन 'एव'इति कामादेर्मनस्तादात्म्याभिधानात्प्रकृतिविकारयोरेव च तादात्म्यसम्भवादिति भावः । दुःखादिकं सोपादानं भावकार्यत्वात् पटवदित्यनुमानात्पृथिव्यादेरहंत्वसमानाधिकरणतया प्रतीयमानदुःखाद्युपादानत्वायोगात् कूटस्थासङ्गचिदात्मनो हेतूपरागाभावेन दुःखादिपरिणामायोगात्परिशेषादपि दुःखादिरन्तःकरणधर्म एवेत्याह-परिशेषाच्चेति । दुःखादिधर्मिणः प्रतिशरीरं भेदे फलितमाह-अन्तःकरणेति । एकान्तःकरणावच्छिन्नस्यान्तःकरणान्तरवर्तिदुःखाद्यनुभवितृत्वान्न तस्य तदनुसन्धानं दुःखादिधर्म्यहंकारतादात्म्याभिमानरहितस्य सर्वसाक्षिणो ब्रह्मणः सर्वानुसन्धानमिष्टमिति भावः ।

शरीरभेदेऽननुसन्धानप्रयोजक इत्यत्रोक्तदोषस्य नात्र प्रसङ्ग इत्याह-जातीति। ननु सौभर्य्यादीनां युगपदनेकशरीरेषु भोगस्मरणादेककालीनानेकशरीरेष्वन्तःकरणैक्यायोगात्कथं तेषां सर्वशरीरभाविभोगानुसंधानमिति चेत् न। तेषां योगमहिम्नेश्वरवद्वशीकृतमायात्वात् सर्वज्ञानां परकीयदुःखाद्यनुसंधानवदन्तःकरणभेदेऽपि स्वकीयसर्वभोगानुसंधानोपपत्तेरित्याह-न चकायेति। कथं तर्ह्यन्तःकरणैक्यमनुसंधाने प्रयोजकं, तद्भेदस्त्वननुसंधाने इत्युक्तम् ? तत्राह-असर्वज्ञानामिति।

ज्ञानविशेषविषयत्वप्रयोजकचिन्तास्मदादिज्ञानविषयैवेत्यत्रोदाहरणमाह—न हीति।

न ह्यस्मदादयो महत्त्वं विना द्रव्यं न पश्यन्तीति योगिनोऽपि न पश्यन्ति। योगिनामप्यन्तःकरणं योगप्रभावाद्वैपुल्यं प्राप्तं निखिलशरीरावच्छिन्नभोगहेतुरिति केचित्।

एवं च संप्रतिपन्नान्तःकरणभेदस्यैवाननुसंधानप्रयोजकत्वे संभवति तदर्थं श्रुतिविरुद्धान्यभेदोऽपि न कल्पनीयः। एतेनेदं प्रत्युक्तम्-अन्तकरणभेदादननुसंधानस्य मयासिद्धेः शरीरभेद इव तद्भेदोऽप्यप्रयोजक इति। लाघवगौरवन्यायस्य त्वयाऽप्यभ्युपगन्तव्यत्वात्। अन्यथा प्रतिवादिसिद्धमेव वादिनाऽपि साधनीयमिति नियमे गतं कथासङ्कथया।

द्रव्यचाक्षुषज्ञानविषयत्वे महत्त्वे सत्युद्भूतरूपवत्त्वं प्रयोजकमित्येतद्यथाऽस्मदादिज्ञानविषयमेव तद्रहितपरमाण्वादेरपि योगिचाक्षुषज्ञानविषयत्वात् । एवमन्तःकरणैक्यादनुसंधानमित्यादिकमस्मदादिविषयमित्यर्थः । एवं परमतानुसारेण कायव्यूहेऽन्तःकरणनानात्वमभ्युपेत्य परिहार उक्तः, सिद्धान्ते त्वेकस्यैवान्तःकरणस्य संकोचविकासशीलस्य युगपदनेकशरीरव्याप्तिसम्भवाद्योगिनामनेकशरीरवर्तिभोगानुसन्धानमित्याह—योगिनामपीति ।

ननु चैत्रस्य मैत्रभोगाननुसन्धानमन्तःकरणभेदादात्मभेदाद्वा इत्यत्र नियामकाभावादुभयभेदोऽप्यननुसन्धानप्रयोजक इत्यत्राह—एवं चेति । अन्तःकरणभेदो नाननुसन्धानप्रयोजकः तत्त्वेन प्रमाणप्रतिपन्नत्वात् शरीरभेदवदित्यनुमानविरोधादन्तःकरणभेदोऽपि न प्रयोजक इत्याशङ्क्याह—एतेनेति । एतच्छब्दार्थमाह—लाघवेति । अन्तःकरणभेदस्यैव प्रयोजकत्वे प्रतिशरीरमात्मभेदे मानाभावात्तदैक्यमिति लाघवम् । इतरथाऽऽत्मानन्त्यम्, आत्मत्वजातिः, इत्यनेकं कल्पनीयमिति गौरवम् । तथा च लाघवे संभवति गौरवस्यान्याय्यत्वादुक्तानुमानमप्रयोजकमित्यर्थः । विपक्षे बाधकान्तरमाह—अन्यथेति । सर्वत्र पक्षे साध्यस्य प्रतिवाद्यसंमतत्वाद्विपक्षदृष्टान्तेन तत्र तदभावस्य साधयितुं शक्यत्वात्किमपि न सिध्येदिति कथाप्रवृत्तिरेव न स्यादित्यर्थः ।

ननु ह्यस्तनान्तःकरणस्य सुषुप्तौ लीनत्वादद्यतनान्तःकरणं ततो भिन्नमिति वक्तव्यम्। तथा चाद्य ह्यस्तनदुःखाद्यनुसंधानं न स्यादिति चेत् न। सुषुप्तावन्तःकरणस्य स्थूलाकारनाशेऽपि तदाप्यनिर्वचनीयसूक्ष्मरूपेण तस्य विद्यमानत्वाद् दिनान्तरे तस्यैव स्थूलरूपेणानुवर्त्तमानत्वेन भेदाभावादित्याह-न चान्तःकरणेति।

न चान्तःकरणस्य सुषुप्तौ विनाशादिनाऽन्तरानुभूतं नानुसंदध्यादिति वाच्यम्। सुषुप्तावन्तःकरणस्यैव विलीनघृतवद्वर्त्तमानत्वात्। अन्यथा तदाश्रितधर्मादेरप्यभावात् पुनरुत्थानाभावप्रसङ्गाद्। पिण्डीभूतान्तःकरणस्यैवाहमनुभवविषयत्वाद् द्रवीभूतान्तःकरणसत्त्वेऽपि विशेषविज्ञानाभावात्सुषुप्तिसंभवाच्च। अन्यथाऽविद्यावृत्त्यापि तद्भङ्गप्रसङ्गात्।

न चान्तःकरणस्य सुखानुभवहेतुत्वे मुक्तौ तदभावात् स न स्यादिति नवीनोक्तं युक्तम्। अन्तःकरणं ह्यावृतसुखव्यञ्जकतया जीवानां तद्व्यवस्थापकं न तु स्वयं सुखविषयसाक्षात्काराश्रयः। स्वरूपानुभवस्यैव तत्त्वात्। मुक्तौ तु सुखमनावृतमिति किमन्तःकरणविरहेण हीयते। न च बुद्धिकल्पितात्मनो दुःखाद्याश्रयत्वे चिद्भिन्नस्या-

त्वाद् दुःखादेर्जडधर्मत्वापत्तिरिति वाच्यम् । चित्यैव भेदमात्रकल्पनया द्वितीयस्यापि चित्त्वात् । अन्यथा द्वितीयश्चन्द्रो न स्यात् ।

सुषुप्तावन्तःकरणस्य सर्वात्मना नाशे बाधकमाह-अन्यथेति । "विज्ञानं यज्ञं तनुते" "कामः संकल्प" इत्यादिश्रुत्याऽन्तःकरणस्यैव कर्मकर्तृत्वाभिधानात् सुषुप्तावन्तःकरणस्य निरवशेषनाशे तत्कार्य्यधर्म्मादेरपि नाशात्पुनरुत्थानं न स्यादित्यर्थः । सुषुप्तावन्तःकरणस्याविनाशे जाग्रतीव तदनुभवः स्यादित्याशङ्क्याह-पिण्डीभूतेति । स्थूलरूपेणाभिव्यक्तान्तःकरणस्येत्यर्थः । "सुषुप्तिकाले सकले विलीन" इति सुषुप्तौ सर्वकार्य्यविलयश्रवणादन्तःकरणाविनाशे सुषुप्तिरेव न स्यादित्याशङ्क्याज्ञानातिरिक्ततद्धेतुकलापस्य सूक्ष्मरूपतापत्तिरूपत्वात्, अन्यथा सुषुप्तौ धर्मादेरन्यभावप्रसङ्गादन्तःकरणस्यापि तादृशलयाङ्गीकारान्न सर्वलयश्रुतिविरोधः शब्दादिविषयसकलवृत्तिज्ञानाभावाच्च सुषुप्तित्वोपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह—द्रवीभूतेति ।

सर्वकार्याभाव एव सुषुप्तिरिति वदन्तं स्वयूथ्यं प्रत्याह-अन्यथेति । 'सुखमहमस्वाप्सम्, इतिपरामर्शहेतुसंस्कारजनकतया सुखाद्याकाराविद्यावृत्तेस्तदानीमावश्यकतया सर्वकार्याभावरूपसुषुप्तिर्न स्यादित्यर्थः । अन्तःकरणभेदस्य परकीयभोगाननुसन्धानप्रयोजकत्वं वदतस्तस्यैव सुखादिभोक्तृत्वमभिप्रेतमिति भ्रान्तस्य चोद्यमनुवदति-न चेति । स्रक्चन्दनादिविषयसंपर्कात्स्वरूपः

सुखाकारवृत्तिरूपेण परिणतमन्तःकरणं स्वावच्छिन्नात्मानं प्रत्येतत्सुखमभिव्यञ्जयंस्तस्यैव 'अहं सुखी' इत्यादिप्रतिसंधानहेतुः दुःखादेश्च कल्पितत्वेन चिदात्मन एवाध्यासिकबन्धाश्रयत्वान्नोक्तदोष इत्याह-न च बुद्धीति-

चित्प्रतियोगिककल्पितभेदवत्त्वमात्रेण चित्त्वे चन्द्रे चन्द्रप्रतियोगिककल्पितभेदाश्रये चन्द्रत्वं न स्यात् । तन्नायुक्तम् । भेद इव चन्द्रत्वांशे बाधकाभावादित्यभिप्रेत्याह-अन्यथेति ।

ननूक्तप्रकारेण चिन्मात्रस्यैव सर्वानर्थान्वयित्वात्तद्रूपब्रह्मावाप्तिरपुरुषार्थः स्यादिति चेत् न । बुद्ध्याद्युपहितचैतन्यस्यानुपहितब्रह्मचैतन्यादौपाधिकभेदवत्त्वादौपाधिकदुःखादेरपि स्वसमानसत्ताकभेदेन तत्रैव व्यवस्थितत्वाद्भिन्नं ब्रह्म चैतन्यस्यानतिशयानन्दात्मकस्य नापुरुषार्थत्वप्रसङ्ग इति सदृष्टान्तमाह-नचैवमिति ।

न चैवं चैतन्यस्यैवानर्थयोगित्वात् तदात्मकब्रह्मावाप्तिर्मोक्षोऽपुरुषार्थः स्यादिति वाच्यम् । औपाधिकश्यामत्वादिवद् व्यवस्थितत्वात् तस्यावास्तवत्वाच्च ।

यत्तु ब्रह्मात्मकचैतन्यस्य दुःखाद्याश्रयत्वे तस्य नित्ययुक्तत्वश्रुतिविरोध इति, तन्न । कुसुमोपाधिनिमित्तारुणिम्ना स्फटिकस्वाभाविकस्वाच्छ्यानपायवत् कल्पितदुःखादिना स्वाभाविकमुक्त्यनपायात् ।

अविद्याभेदात्तदुपाधिकभेदजीवेश्वरानुसंधानादिव्यवस्थेत्यन्ये ।

किंचादृष्टविशेषशून्यस्य शरीरभेद एवानुसन्धानप्रयोजकः ।

किं चात्मन्यध्यस्तसर्वानर्थस्यात्मतत्त्वसाक्षात्कारेण बाधितत्वान्न मुक्तावनर्थप्रसक्तिरित्यभिप्रेत्याह-तस्येति । ननु ब्रह्मस्वरूपचैतन्यस्य बुद्ध्याद्युपाधिनिबन्धनदुःखाद्याश्रयत्वे "योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्" इत्यादिश्रुतिविरोध इति चोद्यमनुवदति-यत्त्विति । आत्मनि वस्तुतोऽशनायादिराहित्यपरकीयभोगाननुसन्धानमित्युक्तम् । अनेकजीववादे तु जीवोपाध्यविद्याभेदादेव तदननुसन्धानमित्याह-अविद्येति ।

इदानीं मतद्वयेऽपि शरीराभेदोऽनुसन्धाने प्रयोजकः, तद्भेदश्चाननुसन्धान इति पक्षान्तरमाह—किंचेति । न चैवं शरीरभेदेऽपि कथं जातिस्मृतिमतो जन्मान्तरीयभोगानुसन्धानमिति वाच्यम् । तस्यादृष्टविशेषमहिम्ना योगितुल्यत्वात्तद्व्यतिरिक्तविषयैवेयं चिन्तेत्यभिप्रेत्योक्तमदृष्टविशेषशून्यस्येति । नन्वेवं बालस्थविरदेहयोर्भिन्नत्वात्कथं स्थविरस्य बालदेहभोगानुसन्धानमित्याशङ्क्य योऽसौ तदा बालः स एवेदानीं स्थविर इति प्रत्यभिज्ञया देहैक्यसिद्धेर्न देहभेदप्रयुक्तदोष इत्याह—न चैवमिति ।

नचैवं बालशरीरादिभेदेऽननुसन्धानप्रसङ्गः तस्याप्येकत्वात्। किं चाननुसन्धाने ह्यात्मभेदो न प्रयोजकः। अभेदेऽपि जन्मान्तरीयसुखाद्यननुसन्धानदर्शनात्। न च तत्र संस्कारविनाशादननुसन्धानम्। तस्यैव जन्मान्तरे जातिस्मरणेऽनुसन्धानात्।

न च बालस्थविरदेहयोः परिभोगाभेदाद् गुरुत्वभेदाच्च भेदस्यावश्यकत्वादभेदप्रत्यभिज्ञानं भ्रम इति वाच्यम्। जलूकादिषु परिमाणभेदेऽपि द्रव्यभेदाभावात्। इतरथोपविष्टाच्चैत्रादुत्थितस्य तस्य भेदः स्यात्। एकस्मिन्नपि गुरुत्वभेदस्य कालभेदेनावयवोपचयापचयाभ्यामेवोपपत्तेरित्युपादानवादे वक्ष्यते।

नन्वेवमपि स्वप्ने देवादिशरीरेण भुक्तभोगस्य कथं जाग्रति मनुष्यशरीरेऽनुसन्धानमिति चेत् न। "प्राणेन रक्षन्नवरम् कुलायम्" इति श्रुतेः स्वप्नेऽपि जाग्रच्छरीरस्यानुवर्तमानत्वात् तदा तदभिमानाभावेऽपि वस्तुतस्तदुपहितस्यैव शरीरान्तराभिमानेन भोक्तृत्वात्तदेकत्वनिबन्धनानुसन्धानोपपत्तिरिति भावः। आत्मभेदस्य व्यतिरेकव्यभिचारेणाननुसन्धानप्रयोजकत्वायोगाच्छरीरादिभेद एव तत्प्रयोजक इत्यभिप्रेत्याह-किं चेति। ननु जन्मान्तरीयभोगानुसन्धानप्रयोजकात्माभेदे सत्यपि संस्काररूपसहकारिविरहादेव तदननुसन्धानं न शरीरभेदादित्याशङ्क्य तज्जन्मनि जन्मान्तरीयानुसन्धानाभावेऽपि पुनर्जन्मान्तरेऽदृष्टविशेषवतस्तदनुसन्धानदर्शनात् संस्काराभावायोगादित्यभिप्रेत्याह-न च तत्रेति।

इदानीं योग्ययोगिसाधारणमनुसन्धानप्रयोजकमाह-किं चाश्रयेति ।

किं चाश्रयाभेदेऽनुभूयमानेऽसन्धीयमाने एव च सुखादेरनुभवानुसन्धानदर्शनात् तदाश्रयाभेदाज्ञानमेव तत्र प्रयोजकम् । जातिस्मृतिमतो योगीनां च कालान्तरीयदेशान्तरीयसुखाद्याश्रयाभेदाज्ञानाभावादनुसन्धानम् । देवदत्तस्य यज्ञदत्तात्माभेदाज्ञानन्न तदीयसुखाद्यनुभवस्तदनुसन्धानं वा ।

नन्वात्माभेदे यज्ञदत्तस्य देवदत्तात्माभेदानुभव एव किन्न स्यादिति चेत् न । स्वस्य सर्वात्मतावारकाज्ञानादुपदेशादिसहकारिविरहाद्वा तद्विरहस्योक्तत्वात् अवच्छिन्नयोर्भिन्नत्वाच्च ।

दुःखाद्याश्रयस्य चाभेदानुभवः स्वकीयत्वेन दुःखाद्यनुभवे प्रयोजकः, दुःखाद्याश्रयाभेदप्रतिसन्धानं च तथा तदनुसन्धाने प्रयोजकम् । तदभेदमात्रे सत्यपि जन्मान्तरीयदुःखानुसन्धानाद्यभावादित्यर्थः । एवं दुःखाद्यनुसन्धानादौ प्रयोजकमुक्त्वा तदभावे प्रयोजकमाह-तदाश्रयेति । उक्तानुसन्धानप्रयोजकस्य सार्वत्रिकत्वमाह-जातिस्मृतिमत इति । स्वाप्नदुःखाद्याश्रयाभेदानुसन्धानादेव जाग्रति स्वाप्नदुःखाद्यनुसन्धानमिति चार्थः । आश्रयाभेदेऽप्युक्तप्रयोजकाभावान्न परस्य परकीयदुःखाद्यनुभवानुसन्धाने इत्याह—देवदत्तस्येति ।

ननु यथा शिरःपादादिष्वात्मैक्यमनुभूयते, एवमनेकशरीरेष्वात्मैक्यमस्ति चेदनुभूयेत। तथा च परकीयदुःखानुभवादिकमपि स्यादिति शङ्कते-नन्विति। तस्य प्रमातुस्तत्तच्छरीरावच्छिन्नात्माभेदस्यानावृतत्वात्तदनुभवः तस्यैव शरीरोपहितात्माभेदस्य मूलाज्ञानेनावृतत्वात्तद्बोधकोपदेशाभावाच्च तदननुभव इति योग्यानुपलब्धिनिरासमय एवोक्तमित्याह—न स्वस्येति। किं च सर्वशरीरेष्वात्मनोऽभेदे किं देवदत्तस्य यज्ञदत्तशरीरोपलक्षितात्माभेदानुभव आपाद्यते उत तद्विशिष्टात्माभेदानुभवः ?। आद्ये इष्टापत्तिः। देवदत्तशरीरेऽनुभूयमानात्मनो यज्ञदत्तशरीरोपलक्षितत्वात्। न द्वितीयः। विशिष्टात्माभेदाभावादेव तदननुभव इत्यभिप्रेत्याह-अवच्छिन्नयोरिति।

ननु विप्रतिपन्नं शरीरमेकस्यैव भोगायतनं शरीरत्वाच्चैत्रशरीरवदित्यादिलिङ्गात् "एको देवः सर्वभूतेषु गूढ" इत्यादिश्रुतेर्वा सर्वशरीरेष्वात्मैक्यज्ञानानन्तरं स्वकीयत्वेन सर्वशरीरवर्तिदुःखानुसन्धानं स्यादित्याशङ्क्यास्याभेदज्ञानस्य परोक्षत्वात् परोक्षतस्तदनुसंधानमिष्टमित्याह-यस्येति।

यस्य देहान्तरीयात्माभेदो लिङ्गेन श्रुत्या वा निश्चितस्तेन तत्सुखादिकमप्यनुमानेन स्वीयत्वेन प्रतिसंधीयत एव। एवं देवदत्तस्य 'नाहं यज्ञदत्त' इति भेदभ्रमोऽपि तस्य स्वकीयत्वेन यज्ञ-

दन्तीयसुखाद्यनुसन्धानप्रतिबन्धकः । न चैवं सुषुप्त्यादावनुसन्धानप्रसङ्गः । तदानीमनुसंधातुरहङ्कारोपहितस्य साक्षिणोऽभावात् । तस्मादद्वैतवादे एको अनेको वा जीवः उभयथाऽपि शरीरान्तरावच्छिन्नस्य न परशरीरावच्छिन्नात्मसुखाद्यनुसंधानमिति ।

यदपि नवीनोक्तं बन्धमोक्षपण्डितमूर्खव्यवस्था चैत्रप्रमया चैत्रभ्रमनिवृत्तिरित्यादिव्यवस्था च न स्यादिति । तत्र न तावद् बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्तिः । एकजीववादे व्यवस्थाया एवाभावात् । केषांचिन्मुक्त्यादिश्रवणस्य श्रवणादिशेषार्थवादत्वात् ॥

एवमनुसन्धानप्रयोजकाभेदप्रतीत्यभावान्न देहान्तरीयसुखाद्यनुसंधानमित्युक्तम्, इदानीं भेदभ्रमेण प्रतिबद्धत्वादपि न तदनुसन्धानमित्याह-एवमिति । तर्हि सुप्तौ भेदभ्रमाभावेन प्रतिबन्धकाभावात्परकीयदुःखाद्यनुसंधानं स्यादित्याशङ्क्य किमात्ममात्रस्य तदाऽनुसंधानमापाद्यते उताहंकारविशेषोपहितस्य ?। आद्ये इष्टापत्तिः । द्वितीये उपाधिभूताहंकारस्य तदा सूक्ष्मरूपेण स्थितत्वात्तत्र तदुपहितस्य तदनुसंधानमित्यभिप्रेत्याह-न चैवमिति । मैत्रानुपहितदुःखाननुसंधातृत्वादित्यस्यान्यथोपपत्तिमुपसंहरति-तस्मादिति ।

ऐकात्म्ये परोक्तं बाधकान्तरमनुवदति दूषयितुं—यद्पीति। किमेकजीववादे बन्धमोक्षव्यवस्था न स्यादित्युच्यते अनेकजीववादे वा?। आद्यं निरस्यति-तत्र न तावदिति। नन्वस्मदादेरिदानीमपि बद्धत्वाद्वामदेवादेश्च मुक्तत्वश्रवणात्कथं व्यवस्थाभाव इत्याशङ्क्य श्रुतिन्यायाभ्यां जीवविभागप्रयोजकाज्ञानैक्ये सिद्धे इदानीं संसारानुभवविरोधात्तेषां मुक्तिरर्थवाद इत्याह—केषांचिदिति। इतः पूर्वं कस्यापि मुक्तिफलकज्ञानानुदये स्वस्यापि तदनुदयशङ्कया ज्ञानाभ्यासे कस्यापि निष्कम्पप्रवृत्तिर्न स्यादित्याशङ्क्याह—नचैवमिति॥

न चैवमनादौ संसारे कस्यापि मुक्त्यभावे स्वस्य मुक्तावनाश्वासः। वेदप्रामाण्यादेतावत्कालममुक्तस्य स्वस्य भविष्यन्मुक्तावाश्वासवदेकजीववादेऽप्युपपत्तेः। न च ज्ञानार्थमेकस्मिन् प्रवृत्तेऽपरस्याप्रवृत्तिप्रसङ्ग इति वाच्यम्। एकस्यैवापरस्याप्यज्ञत्वाद् रागप्राप्तप्रवृत्तेर्बाधकाभावाद् भेदभ्रमात्प्रवृत्त्युपपत्तेः। अभेदे तु निश्चिते न कश्चित्प्रवर्तते। न चाप्तवाक्याज्जीवैकत्वनिश्चयानन्तरमनेकेषां प्रवृत्तिर्न स्यादिति वाच्यम्। गुरावविद्यानिवर्त्तकसाक्षात्कारं स्वस्मिंश्चाविद्यां पश्यतो जीवैकत्वनिश्चयासंभवात्॥

तत्र हेतुः वेदेति । यथा जीवनानात्वमते स्वस्यानादिसंसारे मुक्तिपर्यन्तज्ञानानुदयेऽपि "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" "तरति शोकमात्मवित्" इत्यादिवेदप्रामाण्यादेव भविष्यन्मुक्त्यपेक्षया प्रवृत्तिः, एवमेकजीवपक्षेऽपि वेदप्रामाण्यादेव निःशङ्कं मुक्त्यर्थिनस्तत्साधनज्ञानाभ्यासे प्रवृत्त्युपपत्तिरित्यर्थः । नन्वेकस्य मुक्त्यर्थं ज्ञानाभ्यासे प्रवृत्तेरेवान्येषामपि मुमुक्षूणां तज्ज्ञानादेवापेक्षितसिद्धेस्तदर्थं प्रवृत्तिर्न स्यादिति चेत् न । एकस्य यथा स्वस्मिन्नज्ञानतत्कार्यरूपानर्थदर्शनात्तन्निवृत्तये प्रवृत्तिः, एवमन्येषामपि स्वस्वात्मन्यनुभूयमानाज्ञानाद्यनर्थनिवृत्तिकत्वाद्यागे शूद्रवच्छास्त्रेणापर्युदस्तत्वाच्च तदर्थं प्रवृत्तिरनिवार्येत्याह—न च ज्ञानार्थमिति ।

किमैकात्म्यनिश्चिते प्रवृत्तिर्न स्यादित्युच्यते अनिश्चिते वा ? नान्त्यः स्वस्याधिकार्यन्तराभेदानिश्चयदशायां स्वस्य ततो भेदभ्रमात् स्वप्रयोजनाय पृथक् प्रवृत्त्युपपत्तेरित्याह-भेदभ्रमादिति । आद्येऽपि तन्निश्चयः किमप्रतिबद्धसाक्षात्कारात्मकः परोक्षज्ञानात्मको वा ? आद्ये इष्टापत्तिः । ततः सर्वानर्थमूलाज्ञाननाशेन तदनन्तरं कस्यापि संसारिणोऽभावादित्यभिप्रेत्याह-अभेदे त्विति । द्वितीयमनूद्य दूषयति-न चेति । किं गुरावपरोक्षज्ञाननिश्चयवतस्तद्वाक्याज् जीवैक्यनिश्चयः परोक्षज्ञाननिश्चयवतो वा ? । नाद्यः । अपरोक्षज्ञानिनो गुरोरज्ञानि-

नश्च स्वस्य विरुद्धधर्मवत्त्वेनाभेदज्ञानासम्भवेन जीवैकत्वनिश्चयायोगादित्याह-गुराविति ॥

द्वितीये परोक्षज्ञाने सत्यप्यज्ञानस्यानुवर्तमानत्वादपरोक्षज्ञानेनैव तन्निवर्त्यमिति मत्वा तदर्थं स्वयमपि प्रवर्त्तत इत्याह-गुराविति ।

गुरौ परोक्षज्ञाननिश्चयवांस्त्वविद्यानिवृत्तेर्यत्नान्तरसाध्यत्वनिश्चयेन स्वयमपि प्रवर्त्तते । अन्यत्र विघ्नशङ्कयापि स्वयं प्रवर्त्तते । स्वर्गनरकादिव्यवस्था च जीवस्यैकस्यैवाविद्याप्रतिबिम्बस्यानेकान्तःकरणावच्छेदभेदेनसंगच्छते । नानाजीववादे च यस्य ब्रह्मसाक्षात्कारः तस्योपाधिनिवृत्तिर्नेतरस्य उपाधिश्चानादिजीवनिष्ठो ब्रह्मनिष्ठो वा । यो यस्य ब्रह्मभावप्रतिबन्धकः स तस्य ब्रह्मसाक्षात्कारेण निवर्तते, अतो नातिप्रसङ्गः । पाण्डित्यादेस्तु प्रमातुरन्तःकरणावच्छिन्नस्यैव धर्मत्वात्तद्भेदादेव व्यवस्था ।

ननु गुरुप्रवृत्त्यैवापरोक्षज्ञानसंभवात्स्वेन किमर्थं प्रवर्तितव्यमित्यत आह-अन्यत्रेति । नन्वेकजीववादे कथं स्वर्गनरकयोस्तद्धेतुधर्माधर्मयोश्च व्यवस्थेत्याशङ्क्य कर्तृत्वोपाधेरन्तःकरणस्यानेकत्वाद्यदन्तःकरणोपहितेन यत्कर्म कृतं तदुपहितेनैव तत्फलं भोक्तव्यमिति व्यव-

स्थोपपत्तिरित्याह—स्वर्गेति । इदानीमनेकजीववादे बन्धमोक्षव्यवस्थामभ्युपेत्य तदुपपत्तिमाह—नानेति । तस्योपाधिनिवृत्तिरिति । तस्य ब्रह्मणः सकाशादप्रयोजकाज्ञानरूपोपाधितद्धर्मादेर्निवृत्तिरित्यर्थः । ननु स उपाधिः किं जीवनिष्ठो ब्रह्मनिष्ठो वा ? । नाद्यः । जीवेश्वरविभागस्याज्ञानप्रयुक्तत्वेन परस्पराश्रयात् । न द्वितीयः । ब्रह्मणोऽज्ञत्वभ्रान्तत्वादिप्रसङ्गादित्याशङ्क्योभयथाऽपि न दोष इत्याह—उपाधिश्चेति । अज्ञानजीवत्वयोरनादित्वात् साक्षिमात्रभास्यत्वाच्चोत्पत्तौ ज्ञप्तौ वा न परस्पराश्रयः, स्थितौ च परस्पराश्रयप्रयोजकत्वं द्रव्यत्वगुणवत्त्वयोरिवाविरुद्धम् । अज्ञानरूपोपाधेश्चिन्मात्रब्रह्मनिष्ठत्वेऽपि स यं प्रति ब्रह्मरूपमावृणोति तस्यैवाज्ञत्वादिप्रयोजक इति न ब्रह्मणोऽज्ञत्वादिदोषप्रसङ्ग इति भावः । एकजीवमते पाण्डित्यमौर्ख्यव्यवस्थाऽपि स्वर्गनरकादिव्यवस्थावदेवेत्याह—पाण्डित्यादेस्त्विति ।

नन्वेकजीवमते गुरुशिष्यभावो न सम्भवति गुरोर्ज्ञानित्वात् शिष्यस्य चाज्ञानित्वात् ज्ञानाज्ञानयोरेकदैकत्र विरोधादिति चेत् परोक्षज्ञानस्याज्ञानाविरोधित्वात् प्रमातृभेदेन गुरुशिष्यभावोपपत्तेरित्याह—न चेत्यादिना ।

न च गुरुशिष्यभावव्यवस्थाऽसम्भवो जीवद्वयाभावादिति वाच्यम् । परोक्षज्ञानिन एवो-

पदेशकर्तृत्वमिति मतेऽन्तःकरणभेदेन तदुपपत्तेः। ब्रह्मनिष्ठत्वं च तस्यापि भवति। अनन्यव्यापारतालक्षणाब्रह्मनिष्ठतायास्तस्याविरोधात्। केचित्तु भगवानेवान्तर्यामी शिष्यस्य स्वमतिकल्पितत्वशङ्काव्युदासाय गुरुशुश्रूषादिशास्त्रार्थवत्त्वाय च परोक्षनिश्चयवद् गुरुदेहं गतस्तदभेदज्ञानात्तदाराधनयाऽपि संतुष्टो ब्रह्मोपदिशति स्त्र्यादिशरीरे गन्धर्वोपदेशदर्शनात्।

"ननु समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्" इति श्रुतेर्ब्रह्मनिष्ठस्यैवोपदेष्टृत्वात् कथं परोक्षज्ञानिनो गुरुत्वमित्यत आह—ब्रह्मनिष्ठत्वं चेति। अपरोक्षज्ञानिन एवोपदेष्टृत्वेऽपि गुरुशिष्यभावोपपत्तिरित्यभिप्रेत्य मतान्तरमाह—केचित्त्विति। भगवानेव गुरुदेहं गतो ब्रह्मोपदिशतीति प्रथमं संबन्धः। ननु भगवतस्तत्त्वज्ञानित्वेन जीवे स्वातिरिक्तभ्रमाभावात् कथं तदुपदेशाय प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य जीवकल्पितव्यावहारिकभेदेन तन्नियन्तृत्ववत् तदुपदेष्टृत्वमप्यस्तीत्याह—अन्तर्यामीति। नन्वीश्वरोऽधिकारिहृदयस्थ एव तस्य बोधयतु ब्रह्म, किं तस्य गुरूपदेशेनेत्याशङ्क्य तथात्वे शिष्यस्य स्वबुद्धिमोहादित्थं स्फुरतीति शङ्कया निर्विचिकित्सबोधायोग इत्याह-शिष्यस्येति। एवमप्यन्तर्हित एवेश्वरः श्रुतिवाक्योपन्यासपूर्वकं ब्रह्मोपदिशत्वित्याशङ्क्याह—

गुरुशुश्रूषेति । मूर्खशरीरं प्रति शिष्यस्य ज्ञानार्थोपसर्पणा-भावात्तत्रोपदेशासम्भव इत्यभिप्रेत्य परोक्षनिश्चयवदि-त्युक्तम् । ननु गुरोरेवोपदेशार्थं प्रार्थितत्वादप्रार्थितस्ये-श्वरस्य कथमुपदेष्टृत्वमित्याशङ्क्योपदेष्टृत्वबुद्ध्या गु-रोराराधितत्वात्तावता संतुष्टो भगवानुपदिशतीत्याह-त-दभेदेति । नन्वन्यशरीरेऽन्यस्योपदेष्टृत्वं कुत्रापि न दृष्ट-मित्यत आह-स्वप्यादीति । दर्शनादित्युपलक्षणं पतञ्ज-लस्य काप्यस्य भार्यायां प्रविष्टस्य गन्धर्वस्य याज्ञिकादीन् प्रत्युपदेष्टृत्वश्रवणाच्चेत्यर्थः ।

ईश्वरस्योपदेष्टृत्वे मानाभावशङ्कायामाह—यो वा इति ।

"यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै तेन ब्रह्म-हृदाय आदिकवये" इत्यादिप्रमाणादन्तर्यामिण उपदेष्टृत्वाद्‌ जीवस्य चोपदेशानुकूलव्यापारव-त्स्वशरीराभेदाभिमानात्स्वस्योपदेष्टृत्वाभिमानः । अत एव "मन्मुक्त्यैवासि मुक्तस्त्वम्" इत्युपदेशा-पादनमपि निरवकाशमिति ।

अन्ये तु स्वप्ने कल्पितपित्राद्युपदिष्ट-मन्त्रादिरिव कल्पिताचार्योपदिष्टविद्याऽपि फल-वतीति स्वप्न इव जाग्रत्यपि विद्वत्त्वेन कल्पि-तस्योपदेष्टृत्वमित्याहुः ।

भगवत्पादादयस्तु श्रीरघुनाथादिरिव स्वे-च्छाकृतशरीरा भगवदंशा एव।

द्वापरे द्वापरे विष्णुर्व्यासरूपी महामुने।
चतुर्भिः सहितः शिष्यैः शङ्करोऽवतरिष्यति॥

इत्यादिपुराणवचनात्। अतो न तन्मुक्त्याऽपी-दानीन्तनसंसारानुपलम्भः।

आदिपदेन
"ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते"।
योऽन्तर्बहिस्तनुभृतामशुभं विधुन्व—
न्नाचार्यचैत्यवपुषा स्वगतिं व्यनक्ति।

इत्यादि गृह्यते। नन्वेवं स त्वहमस्य गुरुर्ममायं शिष्य इति कथमाचार्यो वक्तीत्यत आह—जीवस्येति। एकजीवमते जीवद्वयाभावादुपदेश एव न सम्भवति। तत्सम्भवेऽपि

मन्मुक्त्यैवासि मुक्तस्त्वं मा यत्नं कुरु मुक्तये॥

इत्येवोपदेशः स्यादिति चोद्यं परोक्षज्ञानिन ईश्व-रस्य वोपदेष्टृत्वाङ्गीकारादेव निरस्तमित्याह—अत एवेति। न जीवस्येश्वरस्य वोपदेष्टृत्वं किं तु मायाविजृम्भित एवोपदेश इति मतान्तरमाह—अन्ये त्विति। विद्वत्त्वेनेति। विद्वत्त्वेन परिकल्पितशरीरावच्छिन्नचैतन्य-निष्ठाविद्यामुमुक्षुकर्माराधितपरमेश्वरप्रेरितात्तत्तदुपदे-शाकारेण परिणमत इत्यर्थः। मायिकोपदेशस्योन्मत्त-

प्रलापवदबुद्धिपूर्वकत्वान्न फलपर्यवसायित्वमित्याशङ्क्य यथार्थत्वात्फलवत्त्वमिति तद्दृष्टान्तमाह—स्वप्न इति । एकजीवमते व्यासादीनां तत्त्वज्ञानित्वे इदानीं संसारानुपपत्तिः । तेषामतत्त्वज्ञत्वे चार्वाचीनानां तत्त्वज्ञानमतिनैरास्यप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य तेषामीश्वरांशत्वान्न तत्त्वज्ञानेन जीवगतसंसाराभाव इत्याह—भगवत्पादादय इति । व्यासादीनामीश्वरांशत्वे मानमाह-द्वापर इति ।

मैत्रानुसंहितदुःखाननुसंधातृत्वादिति हेतोरप्रयोजकत्वमुपसंहरति—अत इति ।

अतोऽनुकूलतर्काभावाज्जीवभेदानुमानमप्रयोजकम् । अननुसंधातृत्वस्यैक्यटादौ मैत्रभेदव्याप्यतया इतरस्य व्याप्त्यनवच्छेदकत्वाच्च । तस्माद् देवदत्तातिरिक्ततया प्रतीयमानो जीवो न देवदत्तात् तत्त्वतो भिद्यते जीवत्वाद् देवदत्तवत् । अभेदेऽप्यनुसन्धानादिव्यवस्थोपपत्तिरनुकूलस्तर्कः । गौरवं च विपक्षे बाधकम् । यथा हि "अयं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन् । उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा । स एष भूतानीन्द्रियाणि विराजं देवताः कोशांश्च सृष्ट्वा प्रविश्य मूढो मूढ इव व्यवहरन्तस्ते माययैव तस्मादद्वय

एषायमात्मा'' इति श्रुतिरपि जीवपरयोर्जीवानां चोपाधिनिमित्तं भेदं दर्शयति, वास्तवभेदं च निराकरोतीति सिद्धः स्वत आत्माभेद इति
मायासंभृतमानसेषु बहुधाऽयोबिम्बितो भासते
ब्रह्मब्राह्मणदेवदैत्यपशुभिर्भास्वानिवाप्सु प्रभुः ।

ऽर्थाविशेषणत्वेनाप्युक्तहेतुं दूषयति—अननुष्ठातृत्वस्येति । जीवनानात्वे मानाभाववत्तदैक्येऽपि न मानमित्याशङ्क्य तत्रानुमानश्रुती प्रमाणयति—तस्मादित्यादिना । अयं प्रत्यक्षतोऽनुभूयमानः ज्योतिरात्मा ज्योतिः स्वरूपो विवस्वान् सूर्यः यथा बहुधा भिन्ना अपः प्रतिबिम्बभावेनानुगच्छन्नुपाधिना प्रतिबिम्बोपाधिभूतनानाजलेन भेदरूपः क्रियते नानात्वेन भासते । एवं दीव्यत इति देवः स्वप्रकाशोऽयमात्मा सर्वेषामहमनुभवसिद्धः क्षेत्रेषु ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु तत्तद्देवाद्युपाधिनैव भेदेन भासत इत्यर्थः । भेदे सत्यत्वभ्रमनिवृत्तिः परमेश्वरानुग्रहादेवेति मत्वा श्रद्धाविष्टस्तत्प्रणतिं कुर्वन्नर्थाद्ब्रह्मवादार्थदार्ढ्यं दर्शयति—मायासंभृतेति । मायाकार्यणऽवन्तःकरणेषु यो बिम्बितः प्रतिबिम्बभावं प्राप्तो बहुधा भासते । बहुधा भानमेव दर्शयति—ब्रह्मेति । तृतीया चेत्थम्भावे । चतुर्मुखाद्युच्चावचरूपेणेत्यर्थः । नानोपाधिषु बहुधाभाने बिम्बस्यैव प्रतिबिम्बभावेन दृष्टान्तमाह—भास्वानिति ॥

नन्वेवं बहुधा भानस्य मुखप्रतिबिम्बवच्चित्प्रतिबिम्बेऽसंभवाद्बिम्बभूतेश्वरस्यैव भेदभ्रमो वक्तव्यः । तथा च तत्प्रयुक्तसंशयारोपोऽपि तस्यैव स्यादित्यत आह-यः स्वाभेति ।

यः स्वाभापहृताखिलोऽशुभवपु-
र्यो भौतिकज्योतिषां
ज्योतिः श्रीपतये मृगेन्द्रवपुषे
तस्मै परस्मै नमः ॥

केचित्तु जीवाः परमात्मनः पारमार्थिकांशाः । "ममैवांशो जीवलोके" इति स्मृतेः । न च निरवयवस्यांशवत्त्वं विरुद्धम् । औपाधिकस्य तस्याविरोधात् । अत एवाग्निविस्फुलिङ्गादिदृष्टान्तश्रुत्या जीवानां परस्मादुत्पत्तिश्रवणमविरुद्धमित्याहुः ।

स्वस्य या आभा—अनावृतस्वरूपप्रकाशः तया अपहृतम्—अप्राप्तम् अखिलाशुभवपुः—भ्रान्त्यादिसकलदोषस्वरसं यस्मिन् स तथोक्तः । बिम्बरूपस्यापीश्वरस्य स्वतस्तत्त्वज्ञत्वान्न तत्र भ्रान्त्यादिप्रसक्तिः मुखप्रतिबिम्बस्य जडत्वादेव न भ्रान्तिः, न तु प्रतिबिम्बत्वात् । बिम्बस्यापि स्तम्भकुम्भादेर्जडस्य भ्रान्त्यभावात् । चित्प्रतिबिम्बस्य तु जीवस्य चेत-

नत्वादज्ञत्वाच्च तस्यैव भ्रान्त्यादिरित्यर्थः । नन्वीश्वरस्य बिम्बरूपत्वे मुखादिबिम्बवत्तस्यज्ञतैव न स्यादित्याशङ्क्य मुखादेर्जडत्वादेव न तस्याज्ञता, ईश्वरस्य तु चिद्रूपत्वादज्ञत्वाभावाच्च तस्याज्ञतेत्यभिप्रेत्य तस्य सर्वसाक्षिचिद्रूपत्वमाह—यो भौतिकेति । आदित्यादिज्योतिषामपि ज्योतिः सत्तानिश्चयरूपप्रकाशः, अन्येषां किमु वक्तव्यमिति भावः । तथा च श्रुतिः- "तमेव भान्तमनुभाति सर्वं, तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" इति । मृगेन्द्रवपुषे-नरसिंहात्मकविग्रहोपलक्षिताय सर्वावयवापेक्षया शिरसः प्रधानत्वात्तस्य सिंहाकारत्वात् । इत एव भवेषु नराकारस्यापि वपुषो मृगेन्द्राकारत्वव्यपदेश इति द्रष्टव्यम् ।

जीवेश्वरयोरंशांशिभावेन भेदस्तात्त्विको न तु बिम्बप्रतिबिम्बभावेन कल्पित इति तान्त्रिकमतमनुवदति दूषयितुं—केचित्त्विति । ननु "ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः" "निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्" इत्यादिनिरंशत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधात् (१)स्मृतिरन्यपरतया नेयेत्याशङ्क्य निरंशस्याप्याकाशस्येवौपाधिकांशसंभवाद्विरोध एव नेत्याह—न चेति । स्वभावतो नित्यस्याप्यात्मन औपाधिकोत्पत्तिसंभवात्तमापीष्टेत्याह—अत एवेति ।

(१) 'ममैवांशो जीवलोके' इति स्मृतिरित्यर्थः ।

वस्तुनो वस्तुतो द्वैरूप्यासंभवान्निरंशत्वस्य स्वाभाविकत्वे सांशत्वस्यावास्तवत्वमावश्यकमिति दूषयति-तन्नेति ।

तन्न । स्वतो निरंशस्योपाधितोऽपि वास्तवांशासंभवात् । औपाधिकस्य स्फटिकलौहित्यादेरिवानिर्वचनीयत्वात् । निरंश उपाधिजन्यस्य तज्ज्ञाप्यस्य तत्तन्त्रस्य वा वास्तवांशस्याभावात् । अन्यथा निरंशत्वव्याहतेः । अग्निसंयोगजन्यलौहित्याश्रयस्यापि वस्तुतो लोहितमात्रास्वभावत्वात् । "ब्रह्मदासा ब्रह्मैवेमे कितवाः" इति श्रुतिविरोधाच्च । "ममैवांश" इति स्मृतिरपि बिम्बप्रतिबिम्बभावेनांशांशिभावं कल्पितमाहाभेदाय । अत एवाग्निविस्फुलिङ्गश्रुतिरपि न विरुध्यते अग्निस्वभावापरित्यागेन विस्फुलिङ्गानां पृथग्भूतत्वमात्रत्वात् । अन्यथा "न जायते" इति श्रुतिविरोधात् कृतहानादिन्यायविरोधाच्चेति ।

निरवयवे प्रदेशभेदस्यौपाधिकत्ववत्सांशत्वस्याप्यौपाधिकत्वं दुर्निरूपमित्यभिप्रेत्याह-निरंश इति । औपाधिकस्यापि वास्तवत्वाभ्युपगमे बाधकमाह-अन्यथेति । औपाधिकस्य वास्तवत्वे तद्विपरीतपूर्वरूपस्य हानिरेवेत्यत्रोदाहरणमाह—अग्नीति । अलोहितघटेऽ-

ग्निसंयोगाल्लौहित्यस्य सत्यस्योत्पत्तौ तदनन्तरं तस्या-ल्लोहितस्वभावाभावादित्यर्थः। किं च धीवरादीनामपि वस्तुतो ब्रह्माभेदाभिधानान्न जीवेश्वरयोर्वास्तवभेदः संभवतीत्याह—ब्रह्मदाशा इति। तर्हि भेदश्रुत्यभिधायि-स्मृतेः का गतिरित्याशङ्क्य श्रुत्यनुरोधेनैव सा व्याख्ये-येत्याह-ममेति। अभेदायेति। अभेदप्रमितये इत्यर्थः। नन्वग्निविस्फुलिङ्गदृष्टान्तश्रुत्या जीवानामुत्पत्तिश्रवणा-दुत्पन्नानुत्पन्नयोर्वास्तवाभेदायोगात्तदङ्गीकारे तच्छ्रुति-बाध इति, तत्राह-अत एवेति। अतःशब्दार्थमाह-अग्नी-ति। ब्रह्मस्वभावापरित्यागेन जीवानां तत औपाधिक एव विभाग इति वक्तुं श्रुतिर्दृष्टान्तत्वेन विस्फुलिङ्गानामौ-दपाद्यग्निस्वभावापरित्यागेन ततो विभागमात्रं वक्ति न तु तेषामुत्पत्तिमपि। अग्न्यवयवानामेव ततो विभ-क्तानां विस्फुलिङ्गत्वेन तेषां तत उत्पत्त्यभावादिति भावः। जीवानामुत्पत्तावेव विस्फुलिङ्गदृष्टान्त इत्युक्तौ बाधकमाह—अन्यथेति॥

जीवपरयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावेऽपि तयोरभेदास-म्भवाद्भेद एव वास्तव इति सदृष्टान्तमाह—अत्राहेति॥

अत्राह नवीनः-यदि जीवो ब्रह्मणः प्रति-बिम्ब इत्युच्यते, तर्हि तात्त्विक एवैतयोर्भेदः स्यात्। अभेदे मानाभावात्। तथा हि—तत्र न तावत् प्रत्यक्षं मानम्। 'इमे चैत्र-तच्छाये भिन्ने'

इतिवद् 'इमे चैत्रतत्प्रतिबिम्बे भिन्ने' इति पार्श्व-स्थेन ग्रहणात्, स्वेनापि स्वकर-तत्प्रतिबिम्बे भिन्ने इति ग्रहणात् ।

ननु यथा बहिः स्थितश्चैत्रो यत्स्वलक्षणः प्रतिपन्नस्तत्स्वलक्षण एव वेश्मान्तःस्थो भाति, तथा यत्स्वलक्षणं ग्रीवास्थं मुखं तत्स्वलक्षण-मेव दर्पणस्थमपि भातीति न तद्वस्त्वन्तरम् । तस्मादेकदेशस्थं मुखं भिन्नं भिन्नदेशस्थमिव भातीति चेत् न । किमनेन सव्येतरहस्तयोरिवा-त्यन्तसादृश्यधीरुपन्यस्ता प्रत्यभिज्ञा वा ? । आद्ये न तयोरैक्यसिद्धिः । अन्त्येऽसिद्धिः । कि-ञ्चित्स्वच्छताम्रादौ प्रतीते मुखच्छायामात्रे मुख-संस्थानाविशेषाप्रतीत्या प्रत्यभिज्ञाऽभावस्य स्फु-टत्वात् ।

बिम्बप्रतिबिम्बयोरभेदे किं प्रत्यक्षं मानमुता-नुमानं किं वा स्मृतिः ? । नाद्यः प्रत्यक्षेण तद्भेद-स्यैव ग्रहादिति सदृष्टान्तमाह-तत्र न तावदिति । पा-र्श्वस्थेन भेदेन ग्रहणेऽपि चैत्रेण तयोरभेद एव गृह्यत इत्याशङ्क्याह-स्वेनापीति । ननु गृहाद्बहिश्चैत्रो यद्रूपो दृष्टस्तद्रूप एव गृहमध्ये दृष्ट इति यथा तस्य बहिर्दृष्टा-दभेदः, एवं ग्रीवास्थमुखं यत्स्वलक्षणं ग्रीवास्थं मुखं

तत्स्वलक्षणं दर्पणस्थं भाति तत्स्वरूपमेव दर्पणेऽपि दृश्यत इति तत्ततो न भिद्यते । तथा च तत्र भेदादिप्रतिभासो भ्रम इति टीकाकारोक्तमनुवदति-नन्वित्यादिना। भिन्नमित्यत्रापि इवशब्दो द्रष्टव्यः । यत्स्वलक्षणं ग्रीवास्थं मुखं तत्स्वलक्षणं दर्पणस्थं भातीत्यनेन किं बिम्बप्रतिबिम्बयोः सादृश्यं भातीत्युच्यते, उताभेद इति विकल्पयति-किमनेनेति । आद्ये सादृश्यस्य भेदसापेक्षत्वान्नाभेदसिद्धिरित्याह-आद्य इति । द्वितीये क्वचिन्मुखप्रतिबिम्बत्वेन मुखाकारप्रतीत्यभावात्प्रत्यभिज्ञैव नेत्याह-अन्त्ये इति।

क्वचिच्च विशेष्येन्द्रियसन्निकर्षाभावेनाभिज्ञाऽयोगात्प्रत्यभिज्ञाऽभाव इत्याह—स्वनेत्रेति ।

स्वनेत्रगोलकादौ स्वस्याभिज्ञाऽभावेन प्रत्यभिज्ञायोगाच्च । सूर्यपार्श्वे प्रतिसूर्य्य इव 'दर्पणे मुखच्छाया' इत्यनुभवेन 'दर्पणे मम मुखं लग्नम्' इतिप्रतीत्यभावाच्च। अत एव बालानां प्रतिबिम्बे बालान्तरभ्रमः । क्वचित् मन्मुखमिति व्यपदेशः स्वच्छायाशिरसि स्वशिरोव्यवहारवत् मार्गचिन्यस्तपादाकृतौ स्वपादव्यवहारवच्च गौणः । भेदज्ञाने सत्यभेदव्यवहारस्य गौणत्वनियमात् ।

किं च यद्यैक्यं भासते तर्ह्यज्ञानस्य निवृत्तत्वान्न भेदभ्रमः स्यात् । न च तत्रोपाध्यभाव-

सहकृतादेव ज्ञानादज्ञाननिवृत्तिरिति वाच्यम्। ज्ञानस्य स्वप्रागभावनिवृत्ताविवाज्ञाननिवृत्तावप्यनपेक्षत्वात्। अन्यथा तत्रापि 'न जानामि' इत्यनुभवप्रसङ्गात्।

यत्रापि प्रतिबिम्बे मुखाकारो दृश्यते तत्रापि न प्रत्यभिज्ञेति सदृष्टान्तमाह—सूर्येति। प्रत्यभिज्ञाऽभावादेव बालानां स्वप्रतिबिम्बे चेतनान्तरत्वभ्रम इत्याह—अत एवेति। कथं तर्हि दर्पणे मम मुखमित्यादिव्यपदेश इत्याशङ्क्य ज्ञातभेदयोरभेदव्यपदेशत्वाद् गौण एवेति सदृष्टान्तमाह—क्वचिदिति। किं च बिम्बप्रतिबिम्बयोरभेदप्रतिभासे त्वदभिमतभेदभ्रम एव न स्यात्तन्मूलाज्ञानस्य तेन नाशादित्याह—किं च यदीति। अप्रतिबद्धज्ञानस्यैवाज्ञाननिवर्तकत्वाद् बिम्बप्रतिबिम्बाभेदज्ञानस्य चोपाधिना प्रतिबद्धत्वान्न भेदभ्रममूलाज्ञाननिवर्त्तकतेत्याशङ्क्य ज्ञानस्य स्वप्रागभावनिवृत्ताविवाज्ञाननिवृत्तावपि निवर्त्यातिरिक्तानपेक्षत्वादुपाध्यभावस्य तत्र सहकारित्वमेवायुक्तमित्याह—न च तत्रेत्यादिना। ननु कार्यमात्रे प्रतिबन्धकाभावस्यानुकूलत्वात्तदभावे कथमज्ञाननिवृत्तिलक्षणकार्यमित्याशङ्क्य तर्हि तदनिवृत्तौ मुखाभेदं न जानामीत्यनुभवः स्यात्। अज्ञानस्य साक्षिमात्रभास्यत्वात्; इत्याह—अन्यथेति।

ननु बिम्बप्रतिबिम्बभावेन भ्रमो न मुखाभेदाज्ञानजन्यः, येन तन्निवृत्त्या निवर्तेत; किं तु वियदा-

व्युपादानमूलाज्ञानजन्यः तस्य च मुखाभेदज्ञानेनानिवृत्तत्वात्तद्भेदभ्रमानुवृत्तिरित्याशङ्क्य तथात्वे घटादिभेदवत् बिम्बप्रतिबिम्बभेदस्यापि व्यावहारिकसत्त्वताप्रसङ्ग इत्याह—न च मूलेति ॥

न च मूलाविद्याकार्यं प्रतिबिम्बभ्रम इति वाच्यम्। व्यावहारिकत्वप्रसङ्गात्। न च सोपाधिकभ्रमे नाज्ञानं हेतुः, न वाऽज्ञानमज्ञाननिवर्त्तकं, किं तूपाधिरेव कारणं, तदभावश्च निवर्तकः इति वाच्यम्। भ्रान्तेरनुरूपमज्ञानमेव हेतुः। सव्येतरश्रृङ्गादौ व्यभिचारात्, सादृश्यस्य भेदव्याप्तत्वेन विरोधाच्च। नापि वैधर्म्याभावो लिङ्गम्। असिद्धेः। नापि बिम्बचलनाधीनचलनत्वात् क्रियासाम्यं छायायामनैकान्त्यात्। नापि बिम्बकारणमात्रजन्यत्वं बिम्बादर्वाचीने प्रतिबिम्बे तदसिद्धेः। पृथग्दृष्टकार्यानुरोधेन परिवेषेन्द्रचापच्छायाप्रतिसूर्यादाविव कारणस्य कल्प्यत्वात् ॥

निरुपाधिकभ्रम एवाज्ञानजन्यः सोपाधिकभ्रमस्तु दर्पणाद्युपाधिनैव जन्यो यावदुपाध्यनुवर्तत इत्याशङ्क्यापसिद्धान्तप्रसङ्गेन दूषयति—न च सोपाधिकेत्यादिना। द्वितीयमपवदति—नापीति। तत्र हेतोरनिरूपणादिति शेषः। किं प्रतिबिम्बस्य बिम्बाभेदेऽत्यन्तसा-

दृश्यं हेतुः, वैधर्म्याभावो वा, बिम्बचलनाधीनचलनवत्त्वं वा, बिम्बकारणमात्रजन्यत्वं वा ? । आद्यं व्यभिचारेण दूषयति—सव्येतरेति । साध्यविपर्ययव्याप्तत्वाद्विरुद्धश्चायं हेतुरित्याह—सादृश्यस्येति । श्यामत्वावदातत्वप्रत्यङ्मुखत्वादिविरुद्धधर्मवत्त्वाद् बिम्बप्रतिबिम्बयोर्द्वितीयो हेतुरसिद्ध इत्याह—नापीति । बिम्बे चलति भूतलादौ तच्छायाया अपि चलनवत्त्वात्तत्र व्यभिचारेण तृतीयं दूषयति—नापि बिम्बेति । प्रतिबिम्बस्य बिम्बकारणमात्रजन्यत्वे तयोः पौर्वापर्यायोगात् तुरीयोऽपि हेतुरसिद्ध इत्याह-नापीति । प्रतिबिम्बस्य कारणान्तरानिरूपणाद् बिम्बकारणमात्रजन्यत्वम् । तथा च पौर्वापर्यविभासो भ्रम इत्याशङ्क्याह—पृथग्दृष्टेति ॥

ननु बिम्बातिरिक्तः प्रतिबिम्बः किं द्रव्याद्यन्यतमस्तदतिरिक्तो वा ? । नाद्यः । तस्य पृथिव्यादित्रितयान्तर्भावे गन्धगुरुत्वद्रवत्वोष्णस्पर्शाद्युपलम्भप्रसङ्गात् । वाय्वादिद्रव्यात्मकत्वे चाक्षुषत्वायोगात् । रूपादिमत्त्वेन गुणादावप्यन्तर्भावायोगात् । न द्वितीयः । द्रव्यादिषट्कातिरिक्तभावपदार्थाप्रसिद्धेः, इत्याशङ्क्याह—प्रतिबिम्बमिति ।

प्रतिबिम्बमपि छायाविशेषो द्रव्यान्तरं वा तमोवत् । एतेन दर्पणं मुखव्यक्तिशून्यं तत्कारणशून्यत्वादित्यनुमानं प्रत्युक्तम् । "नोपरक्तं न

वारिस्थम्" इति स्मार्त्तव्यवहारस्तु "चित्रे सिंह" इति लोकव्यवहारवत् यथा तन्तुमयी योषिद् इत्यादिवचनवच्च गौण इति न किंचिद्भेदे मानम्। तद्भेदस्तु प्रत्यक्षेण चलत्वाचलत्वन्यूनाधिकपरिमाणप्रत्यङ्मुखत्वप्राङ्मुखत्वग्राह्यत्वाग्राह्यत्वलिङ्गैश्च सिद्धः। अभेदे कस्तूरीप्रतिबिम्बे गन्धस्य गुडादिप्रतिबिम्बे रसस्य चानुभवप्रसङ्गात्। न च प्रतिबिम्बे प्रत्यङ्मुखत्वादिभ्रान्तिः प्रतिबिम्बं बिम्बाभिमुखं नेति कदाप्यननुभवात्॥

प्रसिद्धच्छायायां शुक्लरूपादेरभावाच्छायाविशेष इत्युक्तम्। तथा च छायाया दशमद्रव्यत्वादिदमपि दशमं द्रव्यमित्यर्थः। तदतिरिक्तं वा द्रव्यान्तरमिति पक्षान्तरमाह-द्रव्यान्तरं वेति। प्रसिद्धद्रव्येष्वनन्तर्भूतस्य द्रव्यान्तरत्वे दृष्टान्तमाह—तमोवदिति। मुखप्रतिबिम्बस्यामुखत्वाङ्गीकारादेव दर्पणे मुखाभावसाधनं सिद्धसाधनत्वेन दुष्टमित्याह—एतेनेति।

नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं
नास्तं यन्तं कदाचन।
नोपरक्तं न वारिस्थं
न मध्यं नभसो गतम्॥

इति स्मृतौ वारिस्थमादित्यं नेक्षेतेति वारिस्थप्रतिबिम्बस्याऽऽदित्यत्वेनानूदितत्वात्तदभेदः सिद्ध इति

तृतीयं दूषयति—नोपरक्तमिति । गौण इति । ज्ञातभेदयोरभेदव्यपदेशत्वादित्यर्थः । भेदेऽपि न मानमित्याशङ्क्य 'इमे चैत्रतत्प्रतिबिम्बे' इति प्रत्यक्षेण तावत्सिद्धः इत्याह—तद्भेदस्त्विति । "बिम्बप्रतिबिम्बे परस्परं भिन्ने विरुद्धधर्माश्रयत्वाद् दहनतुहिनवत्" इत्यनुमानेनापि तद्भेदः सिद्ध इत्यभिप्रेत्य तयोर्विरुद्धधर्मानाह-चलत्वेति । त्वग्ग्राह्यत्वेति । बिम्बस्य त्वगिन्द्रियग्राह्यत्वमितरस्य तदग्राह्यत्वमित्यर्थः । दर्पणस्थप्रतिबिम्बस्य बिम्बादभेदे बाधकान्तरमाह—अभेद इति । ननु स्वतःप्राङ्मुखत्वादिरूपे मुखे प्रत्यङ्मुखत्वादेः शङ्खे पीतत्ववद् भ्रान्त्या प्रतिभासान्न विरुद्धधर्माश्रयत्वमित्याशङ्क्य तत्प्रतिभासस्य बाधकाभावान्न भ्रान्तित्वमित्याह—न चेति । प्रतिबिम्बे प्रत्यङ्मुखत्वादिप्रतीतेर्बाधकाभावाद्वार्तिककारोक्तिरप्ययुक्तेत्याह—एतेनेति ।

एतेन दर्पणाभिहता दृष्टिः परावृत्य स्वमाननं व्याप्नुवन्त्याभिमुख्येन व्यत्यस्तं दर्शयेन्मुखमिति निरस्तम् । परावृत्य स्वमुखस्यैव ग्रहणे पार्श्वस्थमुखप्रतीत्ययोगात् । अस्मिन्पक्षे नेत्राभिघातमात्रोपक्षीणत्वेन दर्पणैक्य इव तद्भेदेऽप्येकमुखप्रतीत्यापत्तेश्च । अस्याः प्रक्रियाया ब्रह्मप्रतिबिम्बे जीवेऽसम्भवात् । जलस्य नेत्राभिघातकत्वे जलान्तरगतस्वर्णादेरग्रहप्रसङ्गाच्चेति ।

उच्यते । न तावदियं मुखच्छाया । प्रसिद्धच्छायाया अत्यन्तविलक्षणत्वात् । तथा हि— दर्पणे प्रतीयमानं मुखं पुरुषाभिमुखं पुरुषमीक्षमाणं स्पष्टतरसनाद्यवयवविशेषं च दृश्यते । न च तमोविशेषच्छायाया एतदस्ति । एवं रजतादर्शादौ प्रतिबिम्बमुखमश्याममनुभूयते । प्रसिद्धा तु च्छाया नियमेन श्यामैव ॥

स्वमाननं व्याप्नुवन्तीत्यत्र स्वमिति विशेषणमन्ययोगव्यवच्छेदार्थमिति मत्वा दूषयति—परावृत्येति । दर्पणाभिघातेन परावृत्तदृष्ट्या ग्रीवास्थमुखमेव व्यत्यस्ततया भातीति पक्षे बहूनां दर्पणानां सन्निधानेऽपि तेषामेकस्यैव दृष्टिप्रतिहतिमात्रहेतुत्वादेकमेव प्रतिबिम्बमुखं भायादित्याह—अस्मिन्पक्ष इति । उपाधिप्रतिहतदृष्ट्यैव प्रतिबिम्बभ्रमे चक्षुरविषये ब्रह्मणि जीवभावेन प्रतिबिम्बभ्रमो न स्यादित्याह—अस्या इति । दर्पणवदेव जलस्यापि चक्षुःप्रतिघातकत्वेन चक्षुषस्तदधस्तनद्रव्यसंयोगाभावात्तदवभासो न स्यादित्याह—जलस्येति ।

ग्रीवास्थमेव मुखं दर्पणाद्युपाध्यभिघातरूपदोषवता चक्षुषा व्यत्यस्ततया गृह्यमाणं तत्प्रतिबिम्बमिति वक्तुं छायाविशेषः प्रतिबिम्बमिति मतं प्रथमं दूषयति—न तावदिति । तव मते यथा च्छायायाः पृथिव्यादिविलक्षणत्वात्ततो भेदः, एवं छायातोऽपि

विलक्षणत्वात्प्रतिबिम्बं न च्छायेत्यर्थः । वैलक्षण्यमेव दर्शयति—तथा हीति । प्रतिबिम्बस्य च्छायात्वे नियमेन श्यामता स्यात्, न च साऽस्तीत्याह—एवमिति । किं च प्रौढालोकसंसृष्टाऽऽदर्शतले च्छायाया असंभवात्तत्र प्रतीयमानं प्रतिबिम्बं ततोऽन्यदित्याह—एवमिति ।

एवं प्रचुरालोकवति प्रदेशे प्रत्यालोकं प्रतिबिम्बमनुभूयते। छाया चाऽऽलोकनिवर्त्या। छाया विधुरस्यादित्यादेरपि प्रतिबिम्बदर्शनाच्च । न च प्रतिबिम्बमुखच्छायाविशेषत्वान्नैतत्सर्वं विरुद्धमिति वाच्यम् । अत्यन्तप्रसिद्धच्छायाविलक्षणे तस्मिन् कथमपि च्छायात्वानुभवाभावेन तद्विशेषत्वस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् । न चैवं तत्र प्रतिबिम्बे च्छायाशब्दप्रयोगः कथमिति वाच्यम्।प्रसिद्धच्छायायामिवाऽऽरोपितभेदाश्रयप्रतिबिम्बेऽपि बिम्बचलनाधीनचलनत्वदर्शनेन तस्य गौणत्वात् । उक्तवैधर्म्येण भेदज्ञाने सत्यभेदव्यवहारस्य गौणत्वात् । 'दर्पणे मुखं पश्यामि' 'मम मुखं सुन्दरतरं' 'तव मुखं विपरीतम्' इति दर्पणे प्रतीयमानमुखे मुखत्वसंसर्गतदभेदयोरनुभवाच्च । न च च्छायायामिवैतदौपचारिकं किं न स्यादिति वाच्यम् । तद्वदत्र मुखत्वसंसर्गाद्यनुभवे बाधकाभावात् ।

प्रत्यालोकमिति । आलोकाभिमुखमित्यर्थः । किं च चन्द्रसूर्याद्यालोकनिवारकवृक्षादिप्रतियोगिकत्वात् छायायाश्चन्द्रादेश्चालोकानिवारकत्वात्तच्छायाया असत्त्वेऽपि जलादौ तत्प्रतिबिम्बदर्शनान्न तस्य छायात्वमित्याह—छायाविधुरस्येति । छायाविशेषत्वादेव वृक्षादितो वैलक्षण्यमित्याशङ्क्य छायात्वव्यापकानां श्यामत्वालोकविरोधित्वादीनामभावान्नैव च्छायात्वं, कुतस्तद्विशेषत्वमित्याह—न च प्रतिबिम्बेत्यादिना । कथं तर्हि 'दर्पणे मुखच्छाया' इति क्वचिद् व्यपदेश इत्याशङ्क्य पितृसदृशे पुत्रे पितृच्छायात्वव्यपदेशवद्गौण इत्याह—न चैवमित्यादिना । ननु मुख्यत्वे संभवति गौणत्वमन्याय्यमित्याशङ्क्य प्रसिद्धच्छायातो भेदस्य स्पष्टमनुभवान्न मुख्यत्वसंभव इत्याह—उक्तेति । किं च छायात्वाभावव्याप्तमुखत्वादेरेव प्रतिबिम्बेऽनुभवान्न तस्य च्छायात्वमित्याह—दर्पण इति । यदुक्तं स्वच्छायाशिरसि स्वशिरोव्यवहारवत् स्वपादाकृतौ पादव्यवहारवच्च 'दर्पणे मम मुखम्' इति व्यपदेशो गौण इति, तद् दूषयति—न चेति ॥

ननु 'इमे चैत्रतत्प्रतिबिम्बे' इति भेदानुभव एव प्रतिबिम्बस्य मुखत्वादिमत्त्वे बाधक इत्यत आह—न च भेदेति ।

न च भेदप्रत्ययादिरेव बाधक इति वाच्यम् । एवं तर्हि दर्पणस्थमुखान्तरमेव कल्प्य-

तामुभयप्रत्ययप्रामाण्याय । छायायां कल्पयस्या-लौकिककारणस्य तत्रापि कल्पयितुं शक्यत्वात् । न च तदपीति वक्ष्यते ।

किं च दर्पणे छायां पश्यामीत्यनुभव एवास्तु, तथापि 'दर्पणे मुखं पश्यामि' 'ममेदं मुखं' 'ग्रीवास्थमेव मुखमत्र प्रतीयते' 'अहं पूर्वमुखः' 'मम मुखं तु मदभिमुखं प्रतीयते' इत्यादिमुखत्वसंसर्ग-तदभेदाद्यनुभवैः स बाध्यते । न च वैपरीत्यापत्तिः । अनेकानुभवप्रामाण्यानुरोधेनैकस्यैव छायाऽनुभवस्याप्रामाण्यात् । न च भवन्मतेऽपि मुखे दर्पणस्थत्वबिम्बादिमुख्यभेदप्रत्ययानामप्रामाण्यं कल्पनीयमिति वाच्यम् । तथापि मुखत्वव्याप्तधर्मानुभवानामनेकेषामप्रामाण्यप्रसङ्गात् । अस्मन्मते द्विविधप्रत्ययप्रामाण्योपपत्तेश्च । धर्मिकल्पं न चाधिकम् ।

प्रतिबिम्बस्य बिम्बभेदानुभवो न तस्य मुखत्वसंसर्गानुभवबाधकः । तस्य मुखान्तरत्वेऽपि तदुपपत्तेः । तथा च न त्वदभिमतच्छायात्वमित्यभिप्रेत्याह—एवं तर्हीति । दर्पणे मुखकारणाभावात्तत्र मुखान्तरमसम्भवीत्याशङ्क्याह—छायायामिति । त्वदभिमतच्छायाविशेष इत्यर्थः । अस्तु तर्हि तन्मुखान्तरं, तावताऽपि बिम्बप्रतिबिम्बयोरभेदासिद्धिरित्याशङ्क्याह—न चेति

पूर्वं प्रतिबिम्बे छायात्वव्यपदेश एव स गौण इत्युक्तम् । इदानीं तदनुभवमङ्गीकृत्य तस्य मुखत्वाद्यनुभवेन बाधितस्य भ्रान्तित्वान्न प्रतिबिम्बस्य च्छायात्वमित्याह—किं चेति । छायात्वानुभवेनैव मुखत्वाद्यनुभवानां बाधः किं न स्यादित्याशङ्क्यानेकेषामप्रामाण्यकल्पनापेक्षयैकस्यैव तत्कल्पनमिति दूषयति-न च वैपरीत्येति । बिम्बप्रतिबिम्बयोरभेदमतेऽपि बहूनामनुभवानामप्रामाण्यं तुल्यमित्याशङ्क्यास्मन्मते चिचतुरज्ञानाप्रामाण्येऽपि तव मते मुखत्वव्याप्यचक्षुःश्रोत्रनासिकादन्तजिह्वालालाकेशश्मश्रुललाटगण्डचुबुकाधरादिविषयज्ञानशताप्रामाण्यप्रसङ्गाद्वैषम्यमित्याह-न च भवन्मत इत्यादिना । भेदादिज्ञानानामप्रामाण्यमङ्गीकृत्येदमुक्तम्, अस्मन्मते चानिर्वचनीयभेदाद्यङ्गीकारात्तेषामपि तद्धतितत्प्रकारकलक्षणप्रामाण्यमुपपद्यत इत्याह—अस्मन्मत इति । किं च तव मते प्रत्यङ्मुखत्वादिधर्मास्तद्धर्मी चेत्यनेकं कल्पनीयमिति कल्पनागौरवम् । अस्मन्मते तु प्राङ्मुखे एव धर्मिणि प्रत्यङ्मुखत्वादिधर्ममात्रकल्पनाङ्गीकाराल्लाघवमित्यभिप्रेत्याह—धर्मीति ।

एवं प्रतिबिम्बस्य छायाविशेषत्वमतं निराकृत्य तस्य द्रव्यान्तरत्वमतमपि दूषयति—अत एवेति ।

अत एव न द्रव्यान्तरमपि । किं च छाया वा द्रव्यान्तरं वा दर्पणस्थं मुखमिति मते अलौ-

किकं कारणान्तरमपि कल्प्यं, तच्चायुक्तम् । सुख-मिति वाऽत्यन्तसुखसदृशतया वा प्रतीयमानस्य सर्व्वेतरविषयाणामिव तदतिरिक्तविलक्षणकारणाजन्य-त्वायोगात् । अन्धकारश्च प्रसिद्धद्रव्यविलक्षण एवानुभूयत इति तत्र विजातीयं कारणं क-ल्प्यम् । प्रतिसूर्य्यादिकं च क्लृप्ततेजआदि-द्रव्येष्वेवान्तर्भवति ।

किञ्च कारणान्तरमपि दर्प्पणादिसंयुक्तं तदुपादानम्, उत स्वातन्त्र्येण वर्तमानम् ? । नाद्यः । जलाशयतीरे किञ्चिद्दूरव्यवहितानां वृक्षाणां जलाशयप्रदेशादन्यत्रैव प्रसृतिप-रिमितजले ताम्रादौ नक्षत्रादेर्योजनादिव्यव-धानेन प्रतिबिम्बानुभवात् । अन्यत्र स्थित-स्योपादानस्यान्यत्र कार्योजनकत्वात् । व्यवहि-तानुभवो भ्रम इति चेत् । न, त्वन्मते दर्पणे मुखाकारबुद्धेरिव व्यवहितदेशानुभवस्याप्यबाधि-तत्वात् । 'जलोपरि वृक्ष' इति कदाचिदप्यननुभ-वाच्च ।

बहुतरप्रत्ययाप्रामाण्यप्रसङ्गात् कल्पनागौरवा-च्चेत्यर्थः । न केवलं धर्मिकल्पनागौरवं तत्कारणं चाधिकं

कल्पनीयमित्याह-किं चेति । कार्यानुरोधेन तत्कल्पनमित्याशङ्क्याह—तच्चेति । द्रव्यान्तरत्वे दृष्टान्तितस्य तमसः प्रतिबिम्बाद्वैषम्यमाह—अन्धकारश्चेति । रूपवत्त्वे सत्यालोकनिरपेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वात्तमसस्तादृशावयवा मूलाज्ञानं वा तत्कारणत्वेन कल्प्यमित्यर्थः । सौराद्यालोकस्यैवाभ्रविशेषोपाधौ परिवेषादिरूपेण भानात् छायायाश्च तमोविशेषत्वान्न तत्रालौकिकं कारणं कल्प्यमिति न तत्र दृष्टान्त इत्यभिप्रेत्याह—अतिसूर्यादिकमिति ।

किं च प्रतिबिम्बस्य द्रव्यान्तरत्वे किं तत् निमित्तकारणेनैव जन्यते, उतोपादानकारणेनापि ? । नाद्यः । भावकार्यस्योपादानं विनोत्पत्त्ययोगादित्यभिप्रेत्य द्वितीयं विकल्पयति—किं चेति । स्वातन्त्र्येणेति । उपाधिसंसर्गं विना यत्र कुत्र वर्त्तमानमित्यर्थः । बिम्बस्य उपाधिना यावद्व्यवधानं प्रतिबिम्बस्यापि तावद्व्यवधानप्रतीतेरुपाधिसंसृष्टोपादानस्य न तज्जनकत्वमित्याह—नाद्य इति । व्यवधानप्रतीतेर्भ्रमत्वादुपाधिसंसृष्टमेव प्रतिबिम्बमिति शङ्कते—व्यवहितेति । भेदप्रतीतेरिव व्यवधानप्रतीतेरपि बाधकाभावान्न भ्रमत्वमित्याह—न त्वन्मत इति । बाधकाभावमेव विशदयति—जलोपरीति ॥

न द्वितीयः । जलादेर्योजनादिव्यवहित-

देशे कार्याजनकत्वात् । अन्यथा नदीस्थजलेन निदाघसमये तीरमप्यार्द्रीक्रियेत । न च जलादिस्तत्र कारणमेव न भवतीति वाच्यम् । अन्वयव्यतिरेकविरोधात् । विम्बस्याप्यन्वयव्यतिरेकसिद्धं हेतुत्वं भज्येत । छायायां शरीरवद्व्यवहितस्यापि हेतुत्वं न विरुद्धमिति चेत् । न, शरीरस्यापि विच्छिन्नदेशच्छायाया अजनकत्वात् ।

किं च छायायां शरीरं तद्विरोध्यालोकोत्सादकत्वेनोपयुज्यते, न हेतुः । अन्यथा सर्वतस्तुल्यप्रभावदनेकदीपवेष्टमेऽपि च्छायाप्रसङ्गात् । एवं पृथिव्यादिव्यवहितदेशे प्रतिबिम्बितनक्षत्रादेः प्रतीत्यनुपपत्तेश्च । असंबद्धस्यापि चक्षुषो ग्राहकत्वेऽतिप्रसङ्गात् । चक्षुषोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्रापेक्षितत्वात् । अपि चैवं तव मते शुक्तिरजतादेरप्यलौकिकस्य संभवात्त्वदभ्युपगताऽसत्ख्यातिरपि न सिद्ध्येत् । तस्मान्न छाया द्रव्यान्तरं वा ।

द्वितीये जलाद्युपाधिरपि प्रतिबिम्बकारणम्, उत न ? । आद्यमयुक्तमित्याह—जलादेरिति । व्यवहितदेशे

कार्यजनकत्वेऽतिप्रसङ्गमाह—अन्यथेति । द्वितीयं दूषयति—न चेति । अन्वयव्यतिरेकवत उपाधेः प्रतिबिम्बाहेतुत्वे बिम्बस्यापि तद्वापात इत्याह—बिम्बस्यापीति । ननु प्रायः शरीरादेर्व्यवहितदेशवर्तिच्छायाहेतुत्वं दृष्टं, तद्वदुपाध्यादेरपि तत्किन्न स्यादिति शङ्कते—छायायामिति । दृष्टान्तासंमत्या दूषयति—न शरीरस्यापीति । आलोकरहितप्रदेशे शरीरमवष्टभ्यैव च्छायाया उत्पत्तेर्न तस्य व्यवहितारम्भकत्वम् । इतरथा वनस्यदण्डवत्तस्यापि तज्जनकत्वायोगादित्यर्थः ।

अपि च "शरीरादेच्छायाविरोध्यालोकापसरणद्वारेणानुकूलतामात्रं, न हेतुत्वम् । ततश्च व्यथा" इति परमते यथा प्रतिबिम्बोत्पत्तिरनुपपन्ना, एवं तत्प्रतीतिरप्यनुपपन्नेत्याह—एवमिति । जलस्योपरिष्टान्नक्षत्रादि यावद्दूरे प्रतीयते, तत्प्रतिबिम्बमपि तदधस्तात्तावद्दूरे प्रतीयत इति सर्वानुभवसिद्धम् । तथा च योजनादिव्यवहिताधस्तनदेशगतस्य प्रतिबिम्बस्य जलाद्याश्रयपृथिव्यादिना व्यवधानादचाक्षुषतापत्तिरित्यर्थः । प्रतिबिम्बमसंनिकृष्टमेव चक्षुषा भासतामित्याशङ्क्याह-असम्बद्धस्येति । अत एव प्रतिबिम्बं न चाक्षुषं किन्तु मानसं, साक्षिभास्यं वा इत्याशङ्क्यान्धादीनां प्रतिबिम्बादर्शनात्तस्य चाक्षुषत्वमावश्यकमित्याह-चक्षुष इति । किं च तव मते दर्पणादावलौकिककारणेन प्रतिबिम्बोत्पत्तिवच्छुक्त्यादावपि रजताद्युत्पत्तिसंभवात्तन्नाश-

संभवाच्च सत्ख्यात्युपपत्तौ असत्ख्यात्यभ्युपगमो निर्मूल इत्याह—अपि चेति । नवीतमतनिराकरणमुपसंहरति—तस्मादिति ।

प्रतिबिम्बे मुखत्वतद्गताप्यधर्मानुभवानां भेदानुभवस्य च प्रामाण्याय मुखान्तरमेव तदिति मतान्तरमपवदति—अत एवेति ।

अत एव दर्पणे प्रतीयमाने मुखत्वसंसर्गानुभवात् भेदानुभवात्प्रत्यङ्मुखत्वादिविरुद्धधर्मानुभवाच्च मुखान्तरम् । न च तदुत्पत्तिकारणाभावः । दर्पणसंयुक्तानां मुखावयवानामेव तदुत्पादकत्वात् । तच्च मुखं गुरुत्वोद्भूतस्पर्शहीनमिति न करावमर्शेन मुखप्रतीतिर्न वा गजादिप्रतिबिम्बे दर्पणादेर्दुर्वहत्वम् । अनुभवाद्दर्पणमुखस्यान्यत्वे सिद्धे पार्थिवद्रव्यस्याप्यनुपलम्भाद् गुरुत्वाभावसिद्धेः ।

न चैवं दर्पणे मुखं नास्तीति दर्पणमुखसंसर्गनिषेधधीविरोधः । तस्या ग्रीवास्थमुखविषयत्वात् । दर्पणे मम मुखमिति प्रतीतिश्च पुत्रादेरिव स्वशरीरजन्यत्वादप्युपपद्यते । न च प्रत्युक्ततदर्पणादौ मुखपरिणामार्थं कारुकर्मापेक्षादर्शनात्तदभावे कथमन्यत्र मुखं जायेतेति वा-

न्यथम्। कारुव्यापारस्य दर्पणस्वच्छतायामेवोपयुक्तत्वात्। मुखप्रतिबिम्बस्य तेन विनापि दर्शनादिति प्रत्युक्तम्। ग्रीवास्थमेवात्र प्रतीयते दर्पणे मुखं नास्ति प्रत्यङ्मुखमेव प्राङ्मुखमनुभूयते इत्यनुभवविरोधात्।

अस्य प्रत्युक्तमित्युत्तरेण सम्बन्धः। मुखान्तरोत्पत्तौ कारणाभावात्तदसंभवमाशङ्क्य दर्पणसंयुक्तमुखान्तरावयवानामुपादानत्वाद्दर्पणबिम्बादीनां निमित्तत्वान्नैवमित्याह—न चेति। दर्पणादौ बिम्बसदृशं वस्त्वन्तरमस्ति चेत्, तर्हि बिम्बवद्धस्तेनापि गृह्येत, गजादिप्रतिबिम्बाश्रयदर्पणादेश्च दुर्वहत्वं स्यादित्याशङ्क्याह—तत्र मुखमिति।

ननु गजादेः पार्थिवत्वेन तत्सजातीयप्रतिबिम्बस्यापि पार्थिवत्वात्कथं गुरुत्वाभाव इत्याशङ्क्य पार्थिवत्वेऽपि धूमादाविवानुपलम्भादेव तदभाव इत्याह—अनुभवादिति। अस्मिन्पक्षे मुखभेदानुभवाविरोधेऽपि मुखसंसर्गाभावानुभवविरोध इत्याशङ्क्यास्यान्यविषयत्वान्नैवमित्याह—न चैवमिति। प्रतिबिम्बमुखस्य बिम्बमुखाद् भेदे कथं दर्पणे मम मुखमिति प्रतीतिरित्याशङ्क्य मम पुत्र इतिवदुपपद्यत इत्याह—दर्पण इति।

ननु मुखायोत्पन्नमात्रे दर्पणे प्रतिबिम्बोत्पत्तौ

निघर्षणादिकारुकर्मापेक्षादर्शनात्कालान्तरे तदभावात्तत्र कथं प्रतिबिम्बोत्पत्तिरित्याशङ्क्य कारुकर्मणः प्रथममपि प्रतिबिम्बप्रतिबन्धकदर्पणगतमलनिवृत्तावेवोपयुक्तत्वान्न प्रतिबिम्बहेतुतेत्याह—न चेत्यादिना । अत एवेत्युक्तं विवृणोति—ग्रीवास्थमिति ।

किं च बिम्बसजातीयेषु प्रतिबिम्बेषु प्रतीयमानं परिमाणमपि यथार्थं न वा ? नाद्यः । अल्पपरिमाणे दर्पणजलादौ बिम्बसमपरिमाणानां गजादिप्रतिबिम्बानां परस्परासंसृष्टानामनुभवात्तेषां तत्संसृष्टावयवैस्तत्रारम्भासम्भवादित्याह—किञ्चेति ।

किं च सन्ति तावच्चतुरङ्गुलविस्तीर्णादर्शादौ गजतुरङ्गादीनां तावत्परिमाणानामेव युगपदसङ्कीर्णानि प्रतिबिम्बानि । तानि कथमादर्शसंयुक्तावयवपरिणामानि भवेयुः ? । अल्पदेशे गजादिशरीराणां तावत्परिमाणानामसङ्करसमवायायोगात् । न चाल्पपरिमाणान्येव तत्र गजादिशरीराणि जायन्ते स्थूलबुद्धिस्तु भ्रम इति वाच्यम् । 'दर्पणे गजः' इति प्रतीतेरिव 'स्थूलो गजः' इति प्रतीतेः सति बिम्बसन्निधौ बाधाभावात्, 'सूक्ष्मो गजः' इति कदाप्यप्रतीतेश्च ॥

किं च तव मते धर्मी धर्माश्चेत्यनेकं

कल्पनीयम्, पार्थिवस्यालौकिकस्वभावोऽपि कल्पनीयः, अनेकदेशव्यवहितानामपि दर्पणसंयुक्तावयवैरारम्भः, व्यवहितस्यापि चक्षुषा ग्रहणं, ग्रीवास्थमेव मुखमत्र भाति, दर्पणे मुखं नास्ति, प्रत्यङ्मुखमेव प्राङ्मुखतया भातीति प्रत्ययानामप्रामाण्यं चेति अनेकं कल्पनीयम्। मम त्वेकस्मिन्नेव मुखे प्रत्यङ्मुखत्वादिधर्मा एव कल्प्याः। बाधकबलात् प्रत्ययानामप्रामाण्यं चेति लाघवम्। प्रेक्षावतां स्वमुखविशेषपरिज्ञानाय दर्पणाद्युपादानमपि सङ्गच्छते ॥

द्वितीये बिम्बसमपरिमाणत्वप्रतीतेर्भ्रमत्वं वक्तव्यम्, तदयुक्तम्। द्रव्यवत्परिमाणेऽपि बाधकाभावादित्याह—न चेत्यादिना। बाधकाभावमेवोपपादयति—सूक्ष्म इति। प्रतीयमानपरिमाणस्यालीकत्वे तत्र परिमाणान्तरे मानाभावान्मुखान्तरत्वाद्यनुपपत्तिरिति चार्थः ॥

प्रतिबिम्बस्य मुखान्तरत्वमतेऽपि कल्पनागौरवदोषो दुर्वार इत्याह—किं चेत्यादिना। ननु तव मतेऽप्यनिर्वचनीयप्रत्यङ्मुखत्वदर्पणस्थत्वबिम्बभेदानां तत्प्रमाऽप्रामाण्यस्य च कल्प्यत्वात्कल्पनागौरवमित्याशङ्क्य तथापि धर्मितदवयवचक्षुःश्रोत्रादिकल्पनाऽभावात्

त्रिचतुर्णामेव धर्माणां कल्प्यत्वात्तत्प्रत्ययानां च ग्रीवास्थमेव मुखं दर्पणे भातीत्यादिप्रमितिबाधितत्वेनाप्रामाण्यस्य न्याय्यत्वाल्लाघवमित्याह—मम त्विति । किं च ग्रीवास्थमुखस्यैव दर्पणादावप्रतीतौ तद्दिदृक्षया दर्पणाद्युपादानं न स्यात् । अन्यप्रत्यक्षेणान्यस्य प्रत्यक्षत्वायोगात् परोक्षप्रतीतावपि प्रत्यक्षज्ञानाय दर्पणादेरुपादानाद् ग्रीवास्थमुखस्यैव दर्पणे प्रत्यक्षत्वात् तदुपादानमित्याह---प्रेक्षावतामिति ॥

बिम्बस्यैव प्रतिबिम्बत्वात्तत्र दर्पणस्थत्वादिकं भ्रान्तिमात्रसिद्धमित्युपसंहरति—तस्मादिति ।

तस्माद् ग्रीवास्थे मुखे दर्पणस्थत्वम्, एकस्मिंश्च तस्मिन् भिन्नत्वं, प्राङ्मुखे च तस्मिन्प्रत्यङ्मुखत्वमिति धर्मा एव प्रतिबिम्बभ्रमे आरोप्यन्ते ।

ननु मुखे ग्रीवास्थत्वेनानुभूयमाने तद्विषयाज्ञानाभावात्कथं तदारोप इति चेत् । न, मुखैकत्वाद्यावारकाज्ञानाभावेऽपि तदविषयकाज्ञानान्तरस्य तत्र सत्त्वात् । न च तत्र मानाभावः । भ्रमस्यैव तत्कार्यस्य तत्र मानत्वात् । न चानुपलम्भबाधः । सविषयकं ह्यज्ञानम् 'इदमहं न जानामि' इति विशिष्यानुभूयते ।

विषयश्च प्रमाणज्ञानाविषय एवाज्ञानविषय इति विशिष्यानुभवेऽपि तत्सत्त्वात् । (१)

अत एव तस्य तदा न ज्ञानान्निवृत्तिः । विषयावरणस्यैवाज्ञानस्य स्वसमानविषयज्ञानेन निवृत्तेः । न च तदाऽऽवरणाभावे कथं तत्र भ्रम-हेतुत्वमज्ञानस्येति वाच्यम् । भ्रमविरोधिविशेषदर्शनाभावे सति अज्ञानमात्रात्तदुत्पत्तेः । अत्र च नास्ति तादृशं विशेषदर्शनम् । उपाधिना प्रतिबद्धस्य तस्य तदविरोधित्वात् ॥

यदुक्तं मुखैकत्वावभासे तदज्ञाननाशाद् भेदभ्रमायोग इत्येतदनुवदति—नन्विति । आवरणशक्तिमदज्ञाननाशेऽपि विक्षेपशक्तिमदज्ञानसत्त्वात्तदुपादानको भेदाध्यास इत्याह—न मुखेति । (२)अनावरकाज्ञाने मानाभावात्तदेव नास्तीत्याशङ्क्यानिर्वचनीयभेदाध्यास एव स्वपरिणामितया तत् कल्पयति । अनिर्वचनीयकार्यस्यानिर्वचनीयकारणं विनाऽनुपपत्तेरित्याह-न चेति । मुखादावज्ञानकल्पनमनुपलब्धिविरुद्धमित्याशङ्क्याह—न चेति सतोऽप्यज्ञानस्य उपलम्भायोग्यमज्ञानमाह—स्वविषयकमिति । मुखादावज्ञान-

(१) तत्सत्त्वात्-अज्ञानसत्त्वादित्यर्थः ।

(२) अनावरकाज्ञाने-आवरणशक्तिमदज्ञानभिन्ने विक्षेपशक्तिमदज्ञाने इत्यर्थः ।

मस्ति चेत्तदपि तद्विषयः स्यादित्याशङ्क्याह—विषयश्चेति । मुखाभेदस्य प्रमितत्वात्स नाज्ञानविषय इत्यर्थः । ततश्च तदज्ञानस्योपलम्भायोग्यत्वान्नानुपलब्धिविरोध इत्याह—इतीति ।

भेदादिभ्रमहेतोरज्ञानस्य मुखाविषयत्वादेव न तस्य तज्ज्ञानेन निवृत्तिरित्याह—अत एवेति । आवरकाज्ञानस्यैव विक्षेपहेतुत्वात्कथमनावरकाज्ञानाद्भेदभ्रमः । अन्यथा दर्पणाद्यभावेऽपि तत्प्रसङ्गादित्याशङ्क्याह—न चेति । अतिप्रसङ्गपरिहारायाह—भ्रमविरोधीति । दर्पणसन्निधानेऽपि विशेषदर्शनसत्त्वात्कथं भ्रम इत्याशङ्क्योपाध्यभावविशिष्टस्यैव तस्य तद्विरोधित्वात्, सत्युपाधौ न विरोधितेत्याह—अत्र चेति ॥

एवं मुखादावनावरकसवस्याज्ञानमङ्गीकृत्य तद्विलासो भेदादिभ्रम इत्युक्तम्, संप्रति मूलाज्ञानविलास एवायं भ्रम इति मतान्तरमाह—अथ वेति ॥

अथ वा मूलाज्ञानमेव तत्र कारणम् । न चैवं व्यावहारिकत्वापत्तिः । अविद्यातिरिक्तदोषाजन्यस्यैव (१)तत्प्रयोजकत्वात् । अस्ति चाज्ञातिरिक्तो दोषः । अस्तु तर्हि दर्पणेऽनिर्वचनीयं मुखमिति चेत् । न, आदर्शे मुखं ना-

(१) व्यवहारप्रयोजकत्वादित्यर्थः ।

स्तीति संसर्गमात्रनिषेधात् । भेदमात्रकल्पनयाऽपि मुखभेदप्रत्युपपत्तौ धर्मिकल्पनागौरवात् । नात्र मुखं तदेवेदमित्यनुभवाच्च ॥

अत्राप्युक्तदोषमपवदति—न चैवमिति । अत्राविद्यातिरिक्तदोषाजन्यत्वमेव व्यावहारिकत्वे तन्त्रं, न तु मूलाज्ञानजन्यत्वम् । अजन्याज्ञानादौ तदभावात् । मुखे भ्रमस्याविद्याऽतिरिक्तदर्पणाद्यभिघातरूपदृष्टिदोषजन्यत्वान्न व्यावहारिकतेत्यर्थः । ननु भेदादिवत्प्रतिबिम्बत्वरूपस्याविद्यकत्वसम्भवान्न तस्य बिम्बाभेद इति शङ्कते—अस्त्विति । यदंशे बाधः, स एव कल्पितः । अन्यथा इदमंशस्यापि तदापातात् । बाधश्च प्रतिबिम्बस्य दर्पणसंसर्गविषय एव दृश्यते, न तु तत्स्वरूपविषयः । नेदं रजतमितिवन्नेदं मुखमित्यदर्शनात् । तथा च ग्रीवास्थमुखे एव व्यत्यासः कल्पित इत्यभिप्रेत्याह—न आदर्श इति । दर्पणेऽनिर्वचनीयमुखस्याभावे कथं भेदप्रतीतिरित्याशङ्क्य चन्द्रभेदज्ञानवत्तदुपपत्तिरित्याह—भेदमात्रेति । प्रतिबिम्बप्रतीतिकालेऽपि दर्पणे तदभावावगमाच्च न तत्र कल्पितमित्याह—नात्रेति ॥

ननु स्वपृष्ठदेशवर्तिपुरुषप्रतिबिम्बं स्वपुरोवर्तिदर्पणे दृश्यते, तत्रापि तव मते पृष्ठदेशवर्तिपुरुषे एव दर्पणस्थत्वादिकमारोप्यते इति वाच्यम्, तदयुक्तम् ।

पाश्चिकाधिष्ठानस्य स्वेन्द्रियासंनिकृष्टत्वेनारोपकारणा-
भावादिति शङ्कते—नन्विति ॥

ननु मुख एव दर्पणस्थत्वाद्यारोपे पश्चा-
द्भागवर्तिमुखप्रतिबिम्बं न प्रत्यक्षं स्यात् ।
अधिष्ठानेन्द्रियसंप्रयोगाभावादिति चेत् । न,
लौकिकप्रतिबिम्बभ्रमस्थलेऽस्त्वेवं चक्षुषोऽधिष्ठानस-
म्बन्धः । बिम्बस्योपाधिप्रतिहतनयनरश्मिभि-
र्ग्रहणनियमाभावे परमाणोः कुड्यादिव्यवहि-
तस्थूलस्यापि चक्षुषा प्रतिबिम्बभ्रमप्रसङ्गात् ।
न चाव्यवहितस्थूलोद्भूतरूपवत एव चाक्षुषप्रति-
बिम्बभ्रमो नान्यस्येति वाच्यम् । स्थौल्योद्भूत-
रूपयोः स्वाश्रयचाक्षुषज्ञानहेतुत्वेनाधिष्ठानस्य
चाक्षुषज्ञानानङ्गीकारे तद्गतयोरनपेक्षितत्वात् ॥

चित्प्रतिबिम्बभ्रमस्याचाक्षुषत्वान्न तत्राधिष्ठाने-
न्द्रियसन्निकर्षापेक्षा । रूपवत्प्रतिबिम्बस्य सर्वत्रान्वय-
व्यतिरेकाभ्यां चाक्षुषत्वात् । दर्पणान्तर्वर्तिच्छाया-
विशेषादौ चक्षुःसंप्रयोगासम्भवस्योक्तत्वादुपाधिप्रतिह-
तनयनरश्मिसंयुक्तमेव स्वमुखं स्वपृष्ठदेशस्थशरीरा-
दिकं च तत्तत्प्रतिबिम्बात्मना भातीत्यवश्यमभ्युपेयम् ।

तथा च

दर्पणाभिहता दृष्टिः परावृत्य स्वमाननम् ॥

इत्येतदयोगव्यवच्छेदपरं, नत्वन्ययोगव्यवच्छेदपरमित्यभिप्रेत्याह—लौकिकेति ।

ननु चक्षुष उपाधिसन्निकर्ष एव प्रतिबिम्बग्रहहेतुर्नतु बिम्बसन्निकर्षः । तथा च प्रतिहतदृष्टेर्न बिम्बसन्निकर्षः कल्प्य इत्याशङ्क्याह—बिम्बस्येति । बिम्बगतयोर्महत्त्वोद्भूतरूपयोः कुड्याद्यव्यवधानस्य च तत्प्रतिबिम्बज्ञानहेतुत्वात् न परमाण्वादिप्रतिबिम्बग्रहप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह—न चेति । किं बिम्बगतोद्भूतरूपादेः साक्षात्प्रतिबिम्बग्रहहेतुत्वम्, उत स्वाश्रयचाक्षुषज्ञानद्वारा ? । नाद्यः । तस्य घटादौ स्वाश्रयचाक्षुषज्ञानहेतुतायाः क्लृप्तत्वेनान्यत्र चाक्षुषज्ञानाजनकत्वादित्याह--स्थौल्येति । द्वितीये चक्षुषो बिम्बसन्निकर्षः कल्प्योऽन्यथा तत्र चाक्षुषज्ञानायोगादित्युपाधिप्रतिघातेन व्यावृत्तचक्षुषस्तत्संनिकर्ष आवश्यक इति भावः ।

बिम्बगतोद्भूतरूपादेः प्रतिबिम्बज्ञानाहेतुत्वेऽपि तत्र तदपेक्षा, प्रतिबिम्बचाक्षुषज्ञानहेतुभूततद्गतोद्भूतरूपादिजनकत्वेन बिम्बगतस्यापेक्षितत्वादिति शङ्कते—अथेति ।

अथ प्रतिबिम्बज्ञाने न (१) तयोर्हेतुत्वं, किं तु प्रतिबिम्बितरूपादाविति चेत् । न, द्रव्यान्तरं मुखान्तरं वा प्रतिबिम्बमिति मते बिम्बस्य

(१) स्थौल्योद्भूतरूपयोरित्यर्थः ।

निमित्तत्वेन तद्गतयोस्तयोः प्रतिबिम्बगतरूपा-
जनकत्वात्। न च तयोः कारणतावच्छेदकत्वमेव
न तु कारणत्वमिति वाच्यम्। स्वतन्त्रान्वयव्य-
तिरेकविरोधात्। अन्यत्रापि विषयगतयोस्त-
थात्वप्रसङ्गात्।

आवरणद्रव्यस्य प्रतिहतनयनरश्मिसम्ब-
न्धविघटनं विनैव प्रतिबन्धकत्वे चक्षुःसन्नि-
कर्षमात्रस्य कारणत्वविलोपप्रसङ्गात्। प्रतिहत-
सन्निकर्षानङ्गीकारे गृहान्तर्गतस्याकाशोदिताद्भुत-
प्रतिबिम्बभ्रमाभावप्रसङ्गात्।

उपादानगतगुणानामेव तत्कार्ये स्वसमानजाती-
यगुणारम्भकत्वात्परमते बिम्बस्य प्रतिबिम्बे निमित्त-
कारणत्वान्नैवमित्याह—न द्रव्यान्तरमिति। ननु प्रति-
बिम्बज्ञाने तद्गतरूपादौ वा न बिम्बगतरूपाद्यपेक्षा
किं तु दण्डत्वादेरिव बिम्बस्य तत्कारणतावच्छेदकतयेति
चेत्। न, घटादिज्ञान इव प्रतिबिम्बज्ञानेऽपि स्वत-
न्त्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वस्यैव न्याय्यत्वादित्या-
ह—न च तयोरिति। अन्यथा घटादावपि तयोश्चा-
क्षुषज्ञानकारणतावच्छेदकतापातेनापसिद्धान्तः स्यादि-
त्यभिप्रेत्याह—अन्यत्रापीति।

किं च कुड्यादिव्यवधानस्य प्रतिबिम्बज्ञानप्रति-

धेधकत्वाच्च तदभावापेक्षेति वाच्यम् । तथा च कुड्यादेः किं चक्षुषो बिम्बसन्निकर्षरूपकारणविघटकत्वेन प्रतिबन्धकत्वमुत साक्षात् ? । आद्ये बिम्बसन्निकर्षः प्रतिहतचक्षुष आवश्यक इत्यभिप्रेत्य द्वितीयं दूषयति—आवरणेति । चक्षुःसन्निकर्षेति । चक्षुर्विषययोरव्यवधाने सति (१) सन्निकर्षाभावेन चाक्षुषज्ञानाभावादर्शनात् तत्सन्निकर्षः कुत्रापि कारणं न स्यादित्यर्थः । ननु स्मर्यमाणमुखादेरेव दर्पणादावारोपाभ्युपगमे परावृत्तचक्षुषो बिम्बसन्निकर्षोऽकल्प्यः चाक्षुषारोप्यगतस्थौल्याद्यपेक्षितत्वात्तस्याप्यन्यथोपपत्तिरित्याशङ्क्याह--प्रतिहतेति । गृहान्तःस्थितेन बहिःस्थितजलादावाकाशेऽभिनवतयोत्पन्नस्य पूर्वमननुभूतस्योल्काद्यद्भुतस्य प्रतिबिम्बदर्शनात् स्मर्यमाणारोपपक्षे तदनुपपत्तेः । कुड्यादिव्यवहितस्यापि स्मर्यमाणस्य जलादौ प्रतिबिम्बभ्रमप्रसङ्गाच्चेति भावः ।

ननु नयनोन्मीलनानन्तरमेव प्रतिबिम्बं दृश्यते उपाधिप्रतिहतनयनस्यादित्यादिबिम्बसन्निकर्षापेक्षायां विलम्बः स्यादित्याशङ्कामुपसंहारव्याजेन निराकरोति—तस्मादिति ।

तस्मादनन्यथासिद्धचक्षुरन्वयव्यतिरेकाभ्यां नयनोन्मीलनसमनन्तरमेव तस्य मार्तण्डमण्डल-

(१) कार्यमात्रं प्रति प्रतिबन्धकाभावस्यापि कारणतया कुड्यादेः प्रतिबन्धकस्य सत्त्वेनेत्यादिः ।

संयोगकल्पनवद्दर्पणादिना प्रतिहतस्यापि नयनस्य परावृत्त्य यथोपलम्भं स्वपरबिम्बसंयोगः कल्प्यः। न चास्मिन्पक्षे दर्पणस्यान्यथासिद्धत्वादेकदर्पणइव तद्भेदेऽप्येकमेव मुखं प्रतीयेतेति वाच्यम्। अनेकदर्पणस्थत्वारोपे अनेकेषु मुखमिति प्रतीत्युपपत्तेः। एकमेव मुखमनेकदर्पणेषु भिन्नवत्प्रतीयत इत्यनुभवात्।

न च जलादेर्नयनप्रतिघातकत्वेन जलस्थसूक्ष्मग्रहः(१)स्यादिति वाच्यम्। केषाञ्चिच्चक्षुषां परावृत्त्य स्वमुखसंयोगेऽपि केषाञ्चित्तदन्तर्गतपदार्थसंयोगेन तदवगमसंभवात्। एतेन नयनादिप्रतिबिम्बमपि व्याख्यातम्।

यत्त्वीषत्स्वच्छताम्रादौ मुखसंस्थानाप्रतीत्या न प्रत्यभिज्ञानमिति, तन्न। तत्रापि मुखं स्पष्टम् न प्रतीयत इत्यनुभवादेव मुखमात्रस्य धर्मिमात्रस्य वा प्रत्यभिज्ञासंभवात्।

एकस्यैवानेकस्यापि दर्पणादेः प्रतिघातद्वारा चक्षुषो बिम्बसन्निकर्षमात्र एवोपयुक्तत्वादेकस्मिन्निवानेकेषु तेष्वेकमेव मुखं भायादिति चोद्यमपवदति—न चेति। अनेकदर्पणाभिघातरूपदोषदुष्टचक्षुषा मुखस्या-

(१) जलान्तर्गतानां सूक्ष्मपदार्थानां चाक्षुषप्रत्यक्षं न स्यादित्यर्थः

नेकदर्पणस्थत्वारोपात्तदनेकत्वभ्रम इत्याह—अनेकेति। न चैतदुत्प्रेक्षामात्रं, किं त्वेवमेवानुभवोऽपीत्याह—एकमेवेति।

यदप्युक्तं दर्पणवज्जलस्यापि दृष्टिप्रतिघातकत्वेन दर्पणान्तःस्थितवज्जलान्तःस्थितमपि न भायादिति, तदयुक्तम्। जलादेर्विरलावयवद्रव्यत्वेन केषांचिन्नयनर-

प्रतिबिम्बज्ञानसमये बिम्बज्ञानाभावस्यैवानुभूयमानत्वाद्बिम्बसन्निकर्षप्रत्यभिज्ञयोरसम्भव इति परोक्तं चोद्यमनुवदति—यत्त्विति।

यत्तु प्रतिबिम्बंपश्यामि, न चैत्रम्' चैत्रस्तु तेनानुमीयत इत्यादि, तन्न। दर्पणे चैत्रम् पश्यामीत्यनुभवात्, वर्णितरीत्या सर्वत्र बिम्बसन्निकर्षसम्भवाच्च। चैत्रम् न पश्यामीत्यनुभवस्तु चैत्रस्य देशविशेषाज्ञानविषयः। आत्मप्रतिबिम्बे तु नेयं विधा। तत्र ब्रह्मचैतन्यस्य स्वतःसिद्धप्रकाशत्वाच्चक्षुराद्यनपेक्षणात्॥

अत एवोक्तदोषपरिहाराय दर्पण एव मुखसंसर्ग आरोप्यतामिति निरस्तम्। अथाख्यातेनिरसिष्यमाणत्वाच्च। मुखप्रतिमुद्रैव प्रतिबिम्बमित्यप्यत एव निरस्तम् जलादेर्बिम्बसंश्ले-

षाभावात् । जले पादादिप्रतिमुद्राया अप्यनुपलम्भप्रसङ्गाच्च ॥

प्रतिबिम्बज्ञानस्यैव चैत्रविषयत्वेनानुभवात्तज्ज्ञानाभावोऽनुपपन्न इत्याह—तन्नेति । ननु बिम्बज्ञानकारणसन्निकर्षाभावात्तज्ज्ञानानुभवो भ्रम इत्यत आह—वर्णितेति । दर्पणे चैत्रं पश्यामीत्यनुभवान्न पश्यामीत्यनुभवस्तदतिरिक्तदेशे तदज्ञानविषयः अतस्तदनुमानमपि तस्य देशविशेषसंसर्गविषयमित्यभिप्रेत्याह—चैत्रमिति । यदुक्तम् चक्षुर्गोचरात्मप्रतिबिम्बे नायं प्रकारः सम्भवतीति तदङ्गीकारेण परिहरति—आत्मेति । चाक्षुषप्रतिबिम्बभ्रमे हि चाक्षुषाधिष्ठानसामान्यज्ञानाय प्रतिहतसन्निकर्षापेक्षा, आत्मप्रतिबिम्बभ्रमे त्वधिष्ठानचिदात्मनः स्वप्रकाशत्वेन तद्भानस्य स्वतःसिद्धत्वात् तद्भ्रमस्य चाचाक्षुषत्वाच्च न चक्षुराद्यपेक्षेत्यर्थः ॥

अलौकिकसन्निकर्षकल्पनारूपदोषभयात् सन्निकृष्टोपाधावेव मुखसंसर्ग आरोप्यतामित्यन्यथाख्यातिवादिनश्चोद्यं दूषयति—अत एवेति । स्मर्यमाणारोपासम्भवेन प्रतिहतचक्षुःसन्निकर्षस्यावश्यकत्वादेवेत्यर्थः । तृतीये परिच्छेदेऽन्यथाख्यातेर्निरसिष्यमाणत्वाच्च न तन्मतमादर्तव्यमित्याह—अन्यथेति । मधूच्छिष्टादावङ्गुलीयकप्रतिमुद्रावद्दर्पणादौ मुखादिप्रतिमुद्रैव प्रतिबिम्बमिति मतान्तरं दूषयति—मुखेति । अत एवेति ।

प्रत्यभिज्ञादिविरोधादेवेत्यर्थः । मुद्राया उपाधिसंसर्गे सत्येव प्रतिमुद्रोत्पत्तेर्नभस्तादित्यादेर्जलादिसंयोगाभावान्न तत्र तत् प्रतिमुद्रा सम्भाविनीत्याह—जलादेरिति—जलादिगतप्रतिबिम्बस्य प्रतिमुद्रात्वे प्रत्यक्षता च न स्यादित्याह—जलेति ॥

किं च प्रतिमुद्राया उपाधिरूपसजातीयरूपवत्वाद्दर्पणास्थप्रतिबिम्बस्य प्रतिमुद्रात्वे रक्तरूपादेरनुपपत्तिः । प्रतिमुद्राश्रयस्य दर्पणस्य समतलताऽनुपपत्तिः । बिम्बापाये तत्प्रतिमुद्रायायानुपपत्तिश्चेत्याद्यनुक्तसमुच्चयश्चशब्दार्थः ॥

मुखप्रतिबिम्बस्य च्छायाद्यात्मकतानिरासात्परिशेषान्मुखत्वसिद्धिः, प्रत्यभिज्ञाविरोधान्मुखान्तरत्वानुपपत्तेर्ग्रीवास्थमुखाभेदसिद्धिश्चेत्याह—तस्मादिति ॥

तस्मात्प्रत्यभिज्ञापरिशेषाभ्यां बिम्बयोरभेद इति। किं च दर्पणं मुखाधारो न भवति मुखकारणशून्यत्वात् । न च प्रतिबिम्बस्य छायात्वमते सिद्धसाधनम् तस्य निरस्तत्वात् । नाप्यसिद्धिः । दर्पणे मुखकारणासद्भावस्य निरस्तत्वात् । यत्तु बिम्बप्रतिबिम्बयोरभेदे कस्तूरिकादिप्रतिबिम्बादौ गन्धाद्युपलम्भप्रसङ्ग इति, तन्न । बिम्बान्यप्रतिबिम्बकस्तूर्याद्यभावात् ॥

बिम्बप्रतिबिम्बाभेदेऽनुमानमप्याह—किं चेति । मुखकारणशून्यत्वादिति । तदुपादानसंसर्गरहितत्वादित्यर्थः । तथा च न मुखावयवे व्यभिचारः । एकावयवस्येतरावयवसंसृष्टत्वेन तत्र हेतोरभावात् । अत्र परोक्तदोषमपवदति—न चेति । छायात्वमत इति द्रव्यान्तरत्वमते प्रतिमुद्रात्वमते चेत्यपि द्रष्टव्यम् । प्रतिबिम्ब मुखान्तरमिति मते दर्पणे तदुपादानाङ्गीकारादसिद्धो हेतुरित्याशङ्क्याह—नापीति । तथा च दर्पणस्य मुखाधारत्वे निषिद्धे ग्रीवास्थमेव मुखं दर्पणस्थतया भातीति सिद्ध्यतीति भावः । अत्र परोक्तम् बाधकमनुवदति दूषयितुम्—यत्त्विति । वस्तुतो दर्पणादौ प्रतिबिम्बमुररीकृत्य तस्य बिम्बाभेदम् न ब्रूमः । येन तत्रापि कस्तूरिकादेः सत्वेन तद्गन्धोपलाभः स्यात्किन्तु बिम्बमेव दर्पणस्थतया भ्रान्त्या प्रतीयमानं प्रतिबिम्बमिति । तथा च दर्पणादौ कस्तूरिकादेरेवाभावान्न तत्र गन्धोपलम्भ इत्याह—तन्नेति बिम्बान्यतया प्रतीयमानकस्तूरिकादेर्दर्पणादावभावादित्यर्थः ॥

ननु कस्तूरिकादेर्दर्पणादावभावेन तत्र तद्गन्धप्रमा मा भूत् तत्र तद्गतरूपादिभ्रमवत्तद्गन्धभ्रमोऽपि किन्न स्यादिति शङ्कते—नचेति ।

ननु मा भूदन्यत् तदेव तद्रूपविशिष्टतया यथा दर्पणादौ प्रतीयते, एवं तद्गतगन्धरसा-

दिविशिष्टमपि प्रतीयतामिति चेत् न, चक्षुषो गन्धरसाद्यग्राहकत्वात् । घ्राणादेश्च स्वदेशसन्निकृष्टग्राहिणोऽसन्निकृष्टगन्धाद्यग्राहकत्वात् । तव मते चायं दोषो दुष्परिहरः । कस्तूरिकादिच्छायायास्तज्जातीयरूपवत्तत्सजातीयगन्धरसादेरप्यावश्यकत्वात् रूपस्य चक्षुषाऽसन्निकृष्टेनापि ग्रहणवद्गन्धादेरप्यसन्निकृष्टघ्राणादिना ग्रहणप्रसङ्गात् ।

अत एव नापरक्तं न वारिस्थम्" इतिस्मार्तव्यवहारोऽपि नगौण इति बिम्बप्रतिबिम्बयोरभेदे मानं भ्रमविरोधिभेदज्ञानस्यैव गौणत्वप्रयोजकत्वात् ॥

किं चक्षुषा गन्धरसादिभ्रम आपाद्यते उत तद्ग्राहकघ्राणादिना? नाद्यः। चक्षुषस्तत्प्रमायामिव तद्भ्रमेऽप्यहेतुत्वादित्याह—न चक्षुष इति द्वितीयं दूषयति—घ्राणादेश्चेति । घ्राणरसनादीनां चक्षुर्वद्बहिर्निर्गमनाभावेन प्रतिहतसन्निकर्षायोगाद्यत्र स्वयं वर्तते नासाग्रादौ तत्र कस्तूरिकादेरभावादधिष्ठानसामान्यज्ञानाभावेन तत्र दर्पणस्थत्वाद्यारोपायोगादित्यर्थः । यन्मते वस्तुत एवोपाधौ प्रतिबिम्बमस्ति तन्मते एवायं दोष इत्याह—तव मत इति । दर्पणगतच्छायादौ गन्धादेरेवाभावात्त

दनुपलम्भ इत्याशङ्क्य यद्गतं रूपं यत्र स्वसङ्गतीय-रूपारम्भकं तद्गतगन्धस्यापि तत्र स्वसजातीयगन्धारम्भकत्वनियमात्तत्र गन्धादिकमावश्यकमित्याह—कस्तूरिकादीति। तथापि दर्पणान्तर्गतगन्धस्य घ्राणासन्निकृष्टत्वान्न तद्ग्रह इत्याशङ्क्याह—रूपस्येति। असन्निकृष्टेनेति च्छेदः।

यदुक्तं वारिस्थमादित्यमिति स्मार्तव्यवहारो गौण इति, तदप्ययुक्तमित्याह—अत एवेति। अतः शब्दार्थमेवाह—भ्रमविरोधीति। न हि भेदज्ञानमात्रमभेदव्यवहारस्य गौणत्वप्रयोजकं नभस्थचन्द्रभेदज्ञाने सत्यप्येक एवायं चन्द्र इति व्यवहारस्य अभेदज्ञानस्य मुख्यत्वात्, किन्त्वभेदभ्रमविरोध्येव भेदज्ञानं तथा। यथा माणवके सिंहभेदज्ञानम्। बिम्बप्रतिबिम्बयोस्तु भेदज्ञाने सत्यपि तव भ्रमत्वेन सम्मतस्याभेदज्ञानस्यानुवर्तमानत्वान्न तद्व्यवहारस्य गौणत्वमित्यर्थः।

बिम्बप्रतिबिम्बयोरभेदेऽपि जीवस्य ब्रह्मप्रतिबिम्बत्वे मानाभावान्न तयोरभेद इत्याशङ्क्याह—न चात्मन इति।

न चात्मनः प्रतिबिम्बे मानाभावः। "यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वान्" इत्यादिविवस्वत्प्रतिबिम्बदृष्टान्तेन जीवपरयोर्भेदानुवादश्रुतेः प्रवेशश्रुतेश्च तत्र मानत्वात्। अत एवात्रोपा-

ध्यवच्छिन्नांशो जीव इत्येव तदर्थः किं न स्यादिति निरस्तम्। दृष्टान्तेन सूर्यसंबन्धभावेनावच्छेदकत्वाभावात्। निरंशस्य वास्तवोपाधिसंबन्धाभावे न तदवच्छेदानुपपत्तेश्च।

किं च यद्यवच्छिन्नं ब्रह्म जीवभावमापद्येत तर्ह्यनवच्छिन्नब्रह्मणः सर्वगतत्वादिश्रुतिर्विरुद्ध्येत। अवच्छेदकाभावविशिष्टत्वलक्षणानवच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगिवैशिष्ट्याश्रयप्रदेशाश्रयत्वायोगात्।

प्रवेशश्रुतेश्चेति। "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्तदनुप्रविश्य कोशांश्च सृष्ट्वा प्रविश्यानेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य" इत्यादिः स्रष्टुरेवेश्वरस्य सृष्टोपाधिषु प्रवेशः श्रूयते। न च सर्वगतस्येश्वरस्य चैत्रस्य गृह इव मण्डूकस्य पाषाण इव वा प्रवेश उपपद्यते, किं तु सूर्यो जले प्रविष्ट इत्यत्र यथा तस्य प्रतिबिम्बभाव एव प्रवेशशब्दार्थ, एवमीश्वरस्याप्यज्ञानाद्युपाधिषु जीवरूपेण प्रतिबिम्बभाव एव प्रवेशश्रुत्यर्थ इति भावः। बिम्बप्रतिबिम्बदृष्टान्तेन जीवपरभेदस्य श्रुतिसिद्धत्वाद्धटाकाशमहाकाशवदवच्छिन्नानवच्छिन्नभावेन तयोर्भेद इति मतमयुक्तमित्याह—अत एवेति। विवस्वतोऽपि बहूपाध्यवच्छेदेनैव बहुभावो दृष्टान्तश्रुत्यर्थो, न प्रतिबिम्बभावे-

नेत्याशङ्क्याह—दृष्टान्त इति । असंभवादपि नायं पक्ष उपादेय इत्याह—निरंशस्येति ।

ब्रह्मण उपाध्यवच्छिन्नरूपेण जीवत्वम्, अनवच्छिन्नरूपेणेश्वरत्वं, तद्भेदश्च यथार्थ एवेति मते विराडुपाधिभूतब्रह्माण्डान्तावच्छिन्नेश्वरस्य तदन्तरालवर्तित्वायोगात्तत्रत्यचेतनाचेतननियन्तृत्वानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह—किं चेति । ननु सिद्धान्ते सप्रपञ्चस्य निष्प्रपञ्चत्ववदवच्छिन्नस्याप्यनवच्छिन्नत्वं किन्न स्यादित्याशङ्क्य तव मते उपाध्यवच्छेदस्य वास्तवत्वेन तद्वैशिष्ट्या श्रयावच्छिन्नप्रदेशे तदभावविशिष्टरूपानवच्छिन्नत्वस्य विरुद्धत्वेनासंभवान्नानवच्छिन्नस्य सर्वगतत्वमित्यभिप्रेत्याह—अवच्छेदेति ।

ननु ब्रह्मणश्चिद्रूपेणैव सर्वगतत्वं सर्वनियन्तृत्वं च नेश्वररूपेणेत्याशङ्क्य "य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरोऽयमात्मा न वेद, यस्य आत्मा शरीरं, य आत्मानमन्तरो यमयति" इति जीवभिन्नरूपेण नियन्तृत्वश्रवणान्नियम्यजीवस्यापि चिद्रूपत्वे तेन रूपेण नियन्तृत्वायोगाच्चेत्यभिप्रेत्याह—य आत्मनीति ।

"य आत्मनि तिष्ठन्" इति च जीवव्यावृत्तरूपेणैव सर्वगतत्वादिश्रवणात् । बिम्बत्वं तु सर्वगताधिष्ठानव्याप्यवृत्तीति तद्विशिष्टं ब्रह्मापि सर्वगतमिति न प्रतिबिम्बपक्षे दोष इत्याचार्याः ।

एवं "रूपं रूपं प्रति रूपो बभूव" इति परमेश्वरस्य प्रतिरूपतद्भेदौ दर्शयति । नचात्रान्तर्यामिण एव प्रतिरूपत्वमुच्यत इति वाच्यम् । बिम्बात्मनैव परमेश्वरस्य नियन्तृत्वाद्युपपत्तौ जीवभावानुप्रवेशव्यतिरिक्तप्रवेशान्तरस्य एकेनैव सकलजगन्नियमनाद्युपपत्तौ तद्भेदस्य चानपेक्ष्यत्वात् श्रुतेरतदर्थत्वात् । प्रतिबिम्बभावेन प्रविष्टस्य मौढ्यश्रुतेश्च तस्यान्तर्यामित्वानुपपत्तेः ।

ननु प्रतिबिम्बवति प्रदेशे बिम्बस्याप्यभावान्न बिम्बरूपेश्वरस्यापि सर्वगतत्वमित्याशङ्क्य मुखादिगतबिम्बत्वस्य तत्र व्याप्यवृत्तित्वदर्शनात्सर्वगतचैतन्यवृत्तिबिम्बत्वमपि तद्व्याप्य वर्तत इति तद्विशिष्टचिद्रूपेश्वरस्यापि सर्वगतत्वाद्युपपद्यत इत्याह—बिम्बत्वमिति ।

ईश्वरस्यैव शरीराद्युपाधिषु प्रतिबिम्बभावेन जीवत्वस्य मुखत एव श्रवणान्न जीवेशभेदः परमार्थ इत्याह—एवमिति । नन्वीश्वरस्य तत्तन्नियमनाय तत्र तत्र प्रतिरूपभाव एतन्मन्त्रार्थ इत्याशङ्क्य बिम्बरूपेश्वरस्यैवेच्छामात्रेण सर्वनियमनसंभवात्तदर्थं प्रतिबिम्बभावस्य तन्नानात्वस्य चानपेक्षितस्य तदर्थत्वायोगादित्याह-न चात्रेत्यादिना । "कोशांश्च सृष्ट्वा प्रविश्यामूढो मूढ इव व्यवहरन्नास्ते । स एष इह प्रविष्ट

आनखाग्रेभ्यः। स प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति" इत्यादिना प्रविष्टस्य मौख्यप्राणनादेः श्रवणादपि न प्रविष्टस्य नियन्तृत्वमित्याह—प्रतिबिम्बेति।

एवं वास्तवभेदे बाधकमुक्त्वा पुनरप्यभेदे परोक्तं बाधकान्तरमपाकरोति—एतेनेति।

एतेन बिम्बप्रतिबिम्बयोरभेदे वारिस्थादित्यस्य दर्शननिषेधेन नभस्थस्यापि तत्स्यादिति प्रत्युक्तम्। धर्म्यभेदेऽपि धर्मभेदेन व्यवस्थोपपत्तेः। अन्यथोपरक्तादित्यदर्शननिषेधेन केवलस्यापि दर्शननिषेधप्रसङ्गात्। न च बिम्बप्रतिबिम्बादित्ययोरभेदे प्रतिबिम्बदर्शनादेव बिम्बादित्यदर्शननिमित्तशास्त्रार्थोऽनुष्ठितः स्यादिति वाच्यम्। परमेश्वरविग्रहस्यैकत्वेऽपि मञ्चस्थपरमेश्वरदर्शनेन रथस्थपरमेश्वरदर्शनाऽसिद्धिवद्वारिस्थसवितृदर्शनेन नभस्थत्वादिविशिष्टदर्शनासिद्धेः। अन्यथा नभस्थत्वविशिष्टादित्यदर्शनेनैवोपरक्तत्वादिविशिष्टादित्यदर्शनफलमपि स्यात्।

यत्तु बिम्बप्रतिबिम्बयोरभेदे प्रतिबिम्बजीवज्ञानादेव मोक्ष इति। तत्र किं जीवत्वविशिष्टज्ञानान्मोक्ष उत कर्तृजीवस्य यत्स्वरूपं ब्रह्म तज्ज्ञानात्?॥

एतच्छब्दार्थमाह—धर्मीति । जलस्थत्वरूपधर्मावच्छेदेन दर्शननिषेधः नभस्थत्वरूपेण(१) तदभाव इति व्यवस्थेत्यर्थः । धर्मभेदमात्रेणाव्यवस्थायामतिप्रसङ्गमाह—अन्यथेति । ननु चण्डालादिदर्शनप्रायश्चित्तत्वेनादित्यादिदर्शनं तद्दर्शने ज्योतिषां दर्शनमित्यादि शास्त्राद्विधीयते । तदर्थश्चादित्यादिप्रतिबिम्बदर्शनेनाप्यनुष्ठितः स्यात् । तव मते तस्य तद्भेदादित्याशङ्क्य किमादित्यादिदर्शनमात्रं तच्छास्त्रार्थः उत नभस्थादित्यदर्शनम् ? । आद्ये प्रतिबिम्बदर्शनस्याप्यादित्यादिस्वरूपविषयताया उपपादितत्वात्ततोऽपि तद्दर्शनमात्रे शास्त्रार्थोऽनुष्ठित एव नभस्थादित्येऽप्यस्पष्टोपरागांश(२)एव जलस्थं तत्प्रतिबिम्बं दृष्ट्वा स्नानाद्यर्थं प्रयतन्ते वृद्धाः । गणेशचतुर्थ्यां निषिद्धं चन्द्रदर्शनं जलादावपि परिहरन्तीत्यभिप्रेत्य दूषयति—न चेति । द्वितीये प्रतिबिम्बदर्शनान्न नभस्थत्वेनादित्यदर्शनसिद्धिरिति सदृष्टान्तमाह—परमेश्वरेति । धर्मभेदमात्रेणातिप्रसङ्गस्तव मतेऽपि तुल्य इत्याह—अन्यथेति ।

जीवब्रह्मणोरभेदे जीवज्ञानेनापि ब्रह्मज्ञानप्रयोजनं स्यादिति चोद्यान्तरमनुवदति—यच्चेति । किं जीवविषयभ्रान्तिज्ञानान्मोक्ष आपाद्यते उत तद्याथात्म्यज्ञानादिति विकल्पयति—तत्रेति ।

---

(१) तदभावः-दर्शननिषेधाभावः ।

(२) अस्पष्ट उपरागांशो यस्य तस्मिन्नित्यर्थः ।

रजतभ्रमेण शुक्त्यज्ञानानिवृत्तेर्न भ्रान्त्या तन्निवृत्तिरित्याह—नाद्य इति ।

नाद्यः । भ्रान्तेरविद्यानिवर्तकत्वायोगात्, अभेदविषयाज्ज्ञानस्य जीवत्वज्ञानानिवर्त्यत्वाच्च । न द्वितीयः । इष्टापत्तेः । न च बिम्बप्रतिबिम्बयोरभेदे सर्वज्ञत्वकिंचिज्ज्ञत्वयोः सांकर्यप्रसङ्ग इति वाच्यम् । मुखश्यामत्वावदातत्वादेरिव कल्पितभेदेन तद्व्यवस्थासंभवात् ।

यत्त्वचाक्षुषस्यात्मनो गन्धादिवत्प्रतिबिम्ब एव न स्यात् कुतो व्यवस्थेति, तन्न । अचाक्षुषस्यापि गगनस्य प्रतिबिम्बदर्शनात् । न च गगनमपि चाक्षुषमेव, तद्ज्ञानस्य चक्षुरन्वयव्यतिरेकानुविधानादिति वाच्यम् । नीरूपस्यापि चाक्षुषत्वे वायोरपि तत्प्रसङ्गात् । पञ्चीकरणन्यायेन गगने रूपमस्तीति चेत् । न, रूपहीनभागस्याधिकत्वेन चाक्षुषत्वायोगात् । अन्यथा वायावपि प्रसङ्गतादवस्थ्यात् ।

न च गगने रूपमस्त्येव 'नीलं नभः' इति बुद्धेर्बाधाभावादिति वाच्यम् । समीपस्थेऽपि गगने रूपानुभवप्रसङ्गात् । उच्चतरपर्वतशिखरमा-

रूढस्य पूर्वप्रतीतरूपगगनप्रदेशस्यैव नीरूपत्वानुभवाच्च ।

किं चाज्ञानस्य स्वसमानविषयज्ञाननिवर्त्यत्वादज्ञानाविषयजीवत्वज्ञानेन न तन्निवृत्तिरित्याह—अभेदेति ।

जीवस्य पारमार्थिकस्वरूपब्रह्मज्ञानान्मोक्षापादनमिष्टमिति द्वितीयं दूषयति—न द्वितीय इति । सर्वत्र विरुद्धधर्माणां स्वसमानसत्ताकधर्मिभेदेन व्यवस्थितत्वात्सर्वज्ञत्वकिंचिज्ज्ञत्वादीनामपि तादृशधर्मिभेदेन व्यवस्थोपपत्तेस्तन्मात्रेण सांकर्यापादनमयुक्तमित्याह—न चेत्यादिना ।

आत्मा प्रतिबिम्बत्वादिरहितः अचाक्षुषत्वाद्गन्धादिवत् । तथा च श्यामत्वादिवन्न सर्वज्ञत्वादेर्व्यवस्थेति चोद्यं व्यभिचारेण दूषयति—यश्चेत्यादिना । गगने हेतोरेवाभावान्न व्यभिचार इत्याशङ्क्याह—न चेति । चक्षुरन्वयव्यतिरेकयोर्वक्ष्यमाणविधयाऽन्यथासिद्धिरित्यभिप्रेत्य गगनस्य चाक्षुषत्वे बाधकमाह—नीरूपस्येति । सिद्धान्ते पञ्चीकरणाङ्गीकाराद्गगने रूपवदंशस्यापि सत्त्वान्नीरूपत्वमसिद्धमित्याशङ्कते—पञ्चीकरणेति । तथाऽपि वायाविव रूपहीनांशस्याधिकत्वादचाक्षुषत्वमित्याह—न रूपेति ।

पृथिव्यादाविव गगनेऽपि रूपं स्वाभाविकमेवेति मतं दूषयति—न चेति । रूपं किं गगने व्याप्य-

वृत्ति उताव्याप्यवृत्ति ?। आद्ये दोषमाह—समीपेति। न द्वितीयः। रूपस्याऽव्याप्यवृत्तित्वायोगात्। तदङ्गीकृत्यापि दोषमाह—उच्चतरेति।

पञ्चीकरणन्यायेनाकाशेऽपि रूपमस्तीत्यत्र दूषणान्तरमाह—त्रिवृत्करणस्येति।

त्रिवृत्करणस्यैव श्रुतिसूत्रयोः सिद्धत्वाच्च। क्व तर्हि चक्षुरन्वयव्यतिरेकयोरुपयोग इति चेत्। न, आकाशव्यापिप्रभाज्ञाने एव तदुपयोगात्। तस्मादाकाशस्य चाक्षुषत्वायोगात् लिङ्गाद्यनुसंधानं विनाऽप्यनुभवात्साक्षिप्रत्यक्षमात्रमाकाशमिति। श्रुतिसिद्धात्मप्रतिबिम्बस्य नीरूपत्वेन निरासायोगाच्च। चाक्षुषप्रतिबिम्बस्यैव रूपवद्बिम्बकत्वनियमाच्च। अन्यथा रूपस्पर्शवत एव द्रव्यस्य प्रत्यक्षत्वं दृष्टमिति त्वदभिमतात्मा प्रत्यक्षो न स्यात्।

"तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकमकरोत्" इति श्रुतौ संज्ञामूर्त्तिक्लृप्तिस्तु "त्रिवृत् कुर्वत उपदेशात्" [ब्र० सू० ४-२-३] इति सूत्रे च तेजोवन्नानान्त्रिवृत्करणस्यैवोक्तत्वात्पञ्चीकरणं विनाऽनुपपत्त्यभावेन तत्कल्पनायोगाच्च तदेवासिद्धमित्यर्थः। आकाशस्याचाक्षुषत्वे तज्ज्ञाने चक्षुरन्वयव्यतिरेकविरोध इति शङ्कते—क्व तर्हीति। अनवच्छिन्नाकाशप्र-

तीतेश्छेदवच्छेदकालोकज्ञाने चक्षुष उपयोग इत्याह—न आकाशेति। कथं तर्ह्याकाशप्रतीतिरित्याशङ्क्य परिशेषात्साक्षिप्रत्यक्षगम्यं तदित्याह—तस्मादिति। लिङ्गाद्यनुसंधानं विनापीति। वर्णात्मकः शब्दो नित्यः सर्वगतश्च। ध्वन्यात्मकस्तु वायुधर्म एवेति मतानुसारिणामपि नीलं नभ इति प्रतीतिदर्शनाच्च-क्षुषेदमंशज्ञाने तत्रत्यरजतवदालोके चक्षुषा ज्ञाते तद-वच्छिन्नं नभः साक्षिमात्रभास्यमित्यर्थः।

'एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः।
एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्॥

"यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वान्"इत्यादि-श्रुतिबाधितविषयं चात्मप्रतिबिम्बाभावानुमानमित्या-ह-श्रुतिसिद्धेति। बिम्बस्यैव व्यत्यस्ततया गृहीतस्य प्र-तिबिम्बत्वाद्बिम्बस्य रूपवत्त्वाभावे प्रतिबिम्बस्य चाक्षुष-त्वायोगाच्चाक्षुषद्रव्यप्रतिबिम्बस्यैव रूपवद्बिम्बकत्वं न प्रतिबिम्बमात्रस्येत्याह—चाक्षुषेति। प्रमाणसिद्धस्यापि युक्तितोपलापे बाधकमाह—अन्यथेति।

अद्वैतवादेऽविद्योपाधेरात्मातिरेकेण सत्त्वाभावा-त्तत्रात्मनः प्रतिबिम्बभाव एवानुपपन्न इत्याशङ्क्या-सद्विलक्षणत्वात्स्वसमानसत्ताकात्मभेदवत्त्वादर्थक्रियास-मर्थत्वाच्च दर्पणादिवत्प्रतिबिम्बोपाधित्वोपपत्तिरित्या-ह—न चेत्यादिना।

न चात्मासत्तातिरिक्तसत्ताहीनस्योपाधेः

कथमात्मप्रतिबिम्बोपाधित्वमिति वाच्यम् । अधिष्ठानातिरिक्तसत्ताभावेऽपि आरोपितस्यासद्विलक्षणतया घटादेरिव स्वोचितकार्य्यकरणत्वात् । बिम्बप्रतिबिम्बभेदानुमानानि चानुकूलतर्काभावादन्यथासिद्धानि, उक्तप्रतिकूलतर्कपराहतानि च । तस्माल्लोके बिम्बप्रतिबिम्बयोर्वास्तवाभेदाज्जीवब्रह्मणोरप्यभेदो वास्तव इति । कस्तर्ह्युपाधिः ?। न तावत्स्थूलशरीरम् । कादाचित्कस्य तस्यानादिजीवोपाधित्वायोगात् । जीवस्यानादित्वाभावे कृतहानाभ्यागमादिदोषप्रसङ्गात् । अत एव क्षणिकविज्ञानमात्रं जीव इत्ययं पक्षोऽनुपपन्नः । तत्कृतधर्मादेर्वैयर्थ्यात्सुखादेराकस्मिकत्वप्रसङ्गाच्च । स्वर्गाद्युपदेशेन चैत्यवन्धनाद्यननुष्ठानप्रसङ्गात् ।

चलत्वाचलत्वप्राङ्मुखत्वप्रत्यङ्मुखत्वादीनि बिम्बभेदानुमाने लिङ्गान्यप्रयोजकानीत्याह—बिम्बेति । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । अभेदानुभवबाधितानि चेत्यर्थः । जीवपरयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावोपपादनफलमाह—तस्मादिति ।

अभेदो वास्तव इत्युक्त्या भेदस्यौपाधिकत्वमभिप्रेतं तत्रोपाधिमाक्षिपति—कस्तर्हीति । किं स्थूलशरीरं जीवपरभेदे उपाधिः, अन्तःकरणं वा, अज्ञानं वा,

भ्रान्तिज्ञानं वा, तत्संस्कारो वा, अन्यद्वेति किंशब्दार्थः। स्थूलशरीरस्यागन्तुकत्वेनानादिजीवविभागप्रयोजकत्वाभावान्नाद्य इत्याह—न तावदिति। जीवत्वमप्यागन्तुकमित्यत आह—जीवस्येति। कृतहानादिदोषप्रसङ्गादेव सुगतमतमप्यनुपपन्नमित्याह—अत एवेति। तत्र कृतहानादिकमेव विशदयति—तत्कृतेति। तेन वेदप्रामाण्यानङ्गीकारादग्निहोत्रादिधर्मवैयर्थ्यं तस्येष्टमित्याशङ्क्य त्वदभिमतधर्मस्यापि वैयर्थ्यं स्यादित्याह—स्वर्गादीति।

विज्ञानानां क्षणिकत्वेऽपि तत्संतानस्यैकत्वादङ्गीकृतहानादिप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य किं क्षणिकविज्ञानातिरिक्तः संतानः तदतिरिक्तो वेति मनसि निधायाद्यं दूषयति—संतानीति।

सन्तानिव्यतिरिक्तस्यापि सन्तानाभ्युपगमे सर्वं क्षणिकमिति पक्षक्षतिः। सन्तानस्य द्रष्टृत्वाभ्युपगमे स एव स्थाय्यात्मा स्यात्। तस्य तदनभ्युपगमे वा द्रष्टुः कर्तुः स्वामिनोऽभावात्स्मृत्यादिविरहप्रसङ्गः। नाप्यन्तःकरणमुपाधिः। तस्यापि कार्यत्वात्, सुषुप्तिप्रलययोर्विनाशाच्च।

अथ सुषुप्तिप्रलययोर्नात्यन्तं तस्य विनाशः पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गात। ननु न विनष्टस्य पुनरुत्पत्तिः। तत्र मानाभावात्। किन्तु तज्जातीयस्यैवेति चेत्।

न, असत उत्पत्त्यनुपपत्त्या विनष्टकार्यस्य स्वकारणात्मना स्थितस्य पुनर्निमित्तयोगादभिव्यक्तेः । कार्यभेदे प्रमाणाभावाच्च ।

किं च स्थायिसन्तानस्य द्रष्टृत्वमस्ति न वा ?। आद्ये तस्यैवात्मत्वान्मदिष्टसिद्धिरित्याह—सन्तानस्येति । विकल्पद्वयेऽपि द्वितीयं दूषयति—तस्येति । द्वितीयं दूषयति—नापीति ।

"एतस्मां जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च" ।

"सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमोऽभिभूत" इत्यादिना मनस उत्पत्त्यादिश्रवणात्तदुपाधिकस्य जीवत्वे कृतहानादिप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्याह—तस्यापीति ।

प्रागुत्पत्तेर्नाशानन्तरं च कार्यस्यासत्त्वाभ्युपगमान्नोक्तदोष इति शङ्कते—अथेति । सुषुप्तावसत्त्वपर्यन्तं नाशे पुनर्जाग्रत्युत्पत्तिर्न स्यात्, असत उत्पत्त्ययोगादित्याह—पुनरिति । कार्यस्य विनाशानन्तरासत्त्वमेव, पश्चादुत्पत्तिस्तु तदन्यस्यैवेत्यसत्कार्यवादी शङ्कते—नन्विति । असत उत्पत्तेः सांख्यविवेके निरस्तत्वाद्विनाशसामग्र्या कारणात्मतामापादितस्योत्पत्तिसामग्र्या पुनः स्थूलाकारेणाभिव्यक्तिरेवेति परिहरति—नासत इति । यदुक्तं विनष्टादेव तज्जातीयं कार्यमुत्पद्यत इति, तत्राह—कार्येति ।

ननु बालस्थविरशरीरयोस्तदन्वयिदुःखाद्युपल-

त्मेन तदुपादानान्तःकरणपरिमाणभेदस्यावश्यकत्वात्
परिमाणभेदाच्च भेदोऽनुमीयत इत्याशङ्क्यैकस्मिन्नपि
कालाभेदात्परिमाणभेददर्शनान्मैवमित्याह—परिमा-
णेति ।

परिमाणभेदस्य जलूकादाविवाविरोधात् ।
एकस्मिन्नपि वृक्षावयविनि मूलाग्रभेदेन परि-
माणभेदानुभवाच्च । न चावयवपरिमाणभेद एव
तथाऽनुभूयत इति वाच्यम् । वृक्षत्वसामानाधि-
करण्येनैवानुभवात् । अन्यथाऽवयविनि परिमाण-
मात्रविलोपप्रसङ्गात् । कार्यस्य कारणाद्भेदे वा
तुलिततन्त्वारब्धपटे द्विगुणगुरुत्वोपलम्भप्रस-
ङ्गात् ।

तस्मात्कारणमेव कार्यस्वरूपम्, आकारस्त्व-
निर्वचनीयो भिद्यत इति सति कारणे नात्यन्तं वि-
नाश इति चेत् । तर्हि सुप्त्यादावन्तःकरणाकार-
णमज्ञानं वर्तत इत्युक्तं स्यात् । तथा च तदेव
जीवोपाधिः स्यात् । तदपि न संभवति ।

एकस्मिन्नेवैकदापि परिमाणभेदोऽवच्छेदकभेदेन दृष्ट
इत्याह—एकस्मिन्निति । ननु मूलाद्यवयवपरिमाण-
मेव भेदेन प्रतीयते न वृक्षपरिमाणमित्याशङ्क्य मूले
स्थूलो वृक्षः अग्रे सूक्ष्म इति वृक्षत्वसामानाधिकरण्येनानुभवान्मै-

यमित्याह—न चावयवेति। अवयविनि प्रतीयमानपरिमाणभेदस्य बाधकाभावेऽप्यवयवधर्मत्वकल्पने बाधकमाह—अन्यथेति। कार्यकारणयोर्भेदाभावादपि नैककार्याणां भेद इत्यभिप्रेत्य तयोर्भेदे बाधकमाह—कार्यस्येति। कार्यकारणयोर्भेदे कारणगतगुरुत्वव्यतिरेकेण कार्ये गुरुत्वान्तरस्यावश्यकत्वात्तुलायामारब्धपटकतन्त्वारोपे पूर्वोपलब्धगुरुत्वाधिकगुरुत्वमुपलभ्येतेत्यर्थः।

उत्पत्तेः पूर्वमपि कार्यस्य कारणात्मनाऽवस्थाने कथं कार्यकारणभावः, कथं वा कार्यार्थिनः कारणान्वेषणा? इत्याशङ्क्य कार्यस्य कारणातिरेके सत्त्वाभावेऽपि तत्र इति अनिर्वचनीयस्थूलाकारापेक्षया कार्यकारणभावाद्युपपत्तिरित्याह—तस्मादिति। फलितमाह—इतीति। सुषुप्त्यादावन्तःकरणस्याज्ञानात्मनैवावस्थानेनयानुयायिनो जीवोपाधित्वापातेन तृतीयपक्षान्तर्भाव इत्याह—तर्हीति। तर्ह्यज्ञानमेव तदुपाधिरिति पक्षोऽस्त्वित्याशङ्क्याह—तदपीति।

किमज्ञानं दर्पणादिवद्भेदकम्, उत घटादिवत्? नाद्य इत्याह—अज्ञानस्येति।

अज्ञानस्यास्वच्छस्य प्रतिबिम्बाश्रयत्वायोगात्। अहमनुभवागोचरस्य तस्य जीवोपाधित्वे मानाभावात्।

कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः।

इति श्रुतिविरोधात् । जीवस्य ब्रह्मण्यज्ञानमित्यज्ञानस्य जीवसंबन्धित्वावगमाच्च । नापि मिथ्याज्ञानं तद्वासना वा । तयोरपि कादाचित्कत्वात् । एभ्योऽन्य उपाधिस्तु प्रमाणविहीनः शङ्कितुमपि न शक्यत इति चेत्, उच्यते । अन्तःकरणमुपाधिः "कार्योपाधिरयं जीवः" इति श्रुतेः, अहमित्यनुभवगोचरत्वाच्च । न च सुषुप्त्यादौ तदभावः । तत्राप्यन्तःकरणस्य सूक्ष्मतया सत्त्वात् । न चैवमज्ञानोपाधित्वापत्तिः । दुर्निरूपेणापि सूक्ष्मरूपेण तत्सत्त्वस्यावश्यकत्वात् । "कार्योपाधिरयं जीवः" "कोशांश्च सृष्ट्वा प्रविश्य" इत्यादिश्रुत्याऽहमनुभवेन च तस्यैव जीवभेदनिमित्तत्वावगमात् ।

द्वितीयं दूषयति—अहमनुभवेति । घटाकाशज्ञाने घटवन्नियमेन जीवे अज्ञानाप्रतीतेर्न तस्य घटवद्भेदकत्वमित्यर्थः । अज्ञानस्य जीवोपाधित्वं श्रुतिविरुद्धञ्चेत्याह—कार्येति । ब्रह्मविषयाज्ञानस्य जीवाश्रितत्वानुभवात् जीवत्वस्य तदधीनत्वे परस्पराश्रयप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्याह—जीवस्येति । चतुर्थपञ्चमौ दूषयति—नापीति । षष्ठं दूषयति—एभ्य इति । सत्त्वप्रधानमायाप्रतिबिम्बमीश्वरः, अन्तःकरणप्रतिबिम्बं तु जीव इति

मतमाश्रित्याह—उच्यत इति । अत्र च श्रुत्यनुभवौ मानमित्याह—कार्येति । यदुक्तं सुषुप्तावन्तःकरणस्य नाशात्तदनादिजीवत्वप्रयोजकमिति तत्राह—न चेति । कार्यस्य कारणात्मतापत्तेरेव सूक्ष्मत्वादज्ञानोपाधितापत्तिरित्युक्तं दूषयति—न चैवमिति । "नैवेह किं च नाग्र आसीत्" "मृत्युनैवेदमावृतमासीत्" इति श्रुतौ सृष्टिपूर्वं कार्यकारणयोरावृतावरकभावेन भेदाभिधानाल्लयकालेऽपि कारणातिरेकेणानिर्वचनीयं कार्यं सूक्ष्मरूपमस्त्येव इतरथा सुषुप्तावन्तःकरणाभावे तद्गतपुण्यपापादेरभावेन पुनरुत्थानाद्ययोगादिति भावः । सुषुप्तावज्ञानान्तःकरणयोः सतोः कथमन्तःकरणस्यैवोपाधित्वमित्याशङ्क्याह—कार्येति ।

अज्ञानप्रतिबिम्बितं चैतन्यं जीवः, तद्बिम्बरूप ईश्वर इति मतेनाह—अथ वेति ।

अथवाऽज्ञानमेवोपाधिः ।

विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।
आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥

इति स्मृत्या तस्यैवोपाधित्वावगमात् । कार्योपाधिरित्यादिश्रुतिश्च नाज्ञानोपाधित्वं निवारयति, किंत्वन्तःकरणावच्छिन्नो व्यवहारयोग्य इति तस्य स्पष्टोपाधित्वाभिप्राया । न चाज्ञा-

नस्यास्वच्छत्वान्न प्रतिबिम्बाश्रयत्वमिति वाच्यम्। त्रिगुणात्मकस्य तस्य सत्त्वगुणप्रयुक्तस्वाच्छ्यस्यापि सत्त्वात्। जीवोपाध्यज्ञानस्यापि जीवाश्रयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् जीवे भ्रान्त्यादिजनकत्वाच्च जीवस्य ब्रह्मण्यज्ञानमित्यनुभव इति।

किं तत्र मानमित्याशङ्क्य

तद्भावभावनापन्नस्तदाऽसौ परमात्मना।
भवत्यभेदी भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवेत्॥

इति जीवेशभेदस्याज्ञानाधीनतामुक्त्वा "विभेदजनके ज्ञाने" इत्यज्ञाननाशात्तद्भेदाभावाभिधायकविष्णुपुराणवचनमत्र मानमित्याह—विभेदेति। "कार्योपाधिरयं जीवः" इति श्रुतिविरुद्धोऽयं पक्ष इत्याशङ्क्योक्तस्मृत्यनुरोधेनेयं श्रुतिरयोगव्यवच्छेदपरा न त्वन्ययोगव्यवच्छेदपरा इत्याह—कार्येति। अज्ञानस्य तमोरूपत्वान्न प्रतिबिम्बोपाधित्वमित्याशङ्क्य विशुद्धसत्त्वप्राधान्येन तदुपपत्तिरित्याह—न चेत्यादिना। यदुक्तम्—अज्ञानस्य जीवनिष्ठत्वानुभवान्न तस्य जीवत्वप्रयोजकतेति तत्राज्ञानस्य जीवाश्रयत्वमङ्गीकृत्याज्ञानजीवत्वयोरनादित्वात्साक्षिमात्रभास्यत्वाच्च नोत्पत्त्यादौ परस्परापेक्षाऽस्थितावान्योन्यप्रयोजकत्वं द्रव्यत्वगुणवत्त्वादाविवाविरुद्धमित्यनन्तरवादे वक्ष्यत इत्याह—

जीवोपाधीति। चिन्मात्राश्रयमज्ञानमिति मते तस्य कथं जीवसम्बन्धानुभव इत्याशङ्क्याह—जीव इति।

भावरूपाज्ञाने लक्षणप्रमाणयोरभावात्तदेव नास्ति, कुतस्तस्य जीवोपाधित्वमित्यभिप्रेत्य चोदयति-नन्विति-

ननु किमिदमज्ञानम्?। न तावदनादिभावरूपत्वे सति ज्ञाननिवर्त्यत्वन्तल्लक्षणम्। अविद्यासम्बन्धे अतिव्याप्तेः। न च साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वं विवक्षितमिति वाच्यम्। तथा सत्यनादिपदे वैयर्थ्यात्, असंभवाच्च। कल्पितत्वेन दोषजन्यत्वनियमात्तस्यादित्वानुपपत्तेः। अज्ञानं न। नादि ज्ञाननिवर्त्यत्वात्। अपि चानादेरभावविलक्षणस्यात्मवन्न ज्ञाननिवर्त्यत्वम्। न च भावत्वं वोपाधिः। अत्यन्ताभावेऽसति च साध्याव्याप्तेः।

अनादिभावत्वे सति ज्ञाननिवर्त्यत्वमज्ञानलक्षणम्। उत भ्रमोपादानत्वमिति किं शब्दार्थः। तत्राद्यं दूषयति—न तावदिति। नन्वत्र साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वं विवक्षितम्। अविद्यासम्बन्धस्याविद्यानिवृत्तिद्वारा निवर्त्यत्वान्न तत्रातिव्याप्तिरित्याशङ्क्य तर्ह्यनादिपदव्यावर्त्यशुक्तिरजतादेः साक्षात्पदेनैव व्यावृत्तत्वादनादिपदे वैयर्थ्यापातादिति दूषयति—न च साक्षादिति। न च साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यच्छादाववतिव्याप्तिवारणाया-

न्नाद्विपदत्त्विति वाच्यम् । इच्छादेः सिद्धान्ते ज्ञाननिवर्त्यताऽनभ्युपगमात्परमतेऽपि तस्य ज्ञानत्वेन तन्निवर्त्यत्वाभावाच्चेति भावः ।

कल्पिताज्ञानस्य शुक्तिरजतवदनादित्वमसंभवि चेत्याह—अज्ञानमिति । यस्याज्ञानानादित्वमसंमतं, तस्य तत्संबन्धानादित्वमपि तथेति न तत्र व्यभिचार इत्याह—न चेति । उक्तहेतोर्व्याप्यत्वासिद्धिं निराकरोति—न चेति । पक्षेतरत्वादिति विशेषणस्य पक्षमात्रव्यावर्तकत्वात्प्रत्यक्षेतरत्वम् । तस्याप्युपाधित्वेऽनुमानमात्रोच्छेदापात इति भावः । अज्ञानस्याबाद्यभावविलक्षणत्वाभ्युपगमे तस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वमप्यसंभवि तत एवात्मवत्तदभावानुमानादित्याह—अपि चेति । आत्मनो ज्ञानानिवर्त्यत्वेऽन्यदेव प्रयोजकमित्याशङ्क्याह—न चेति । अत्यन्ताभावस्यासतो वा ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावेऽपि भावत्वादेरभावात्तत्र साध्याव्याप्तिरित्यर्थः ॥

ननु सादित्वेऽपि यावद्विरोधिसंनिपातमविनाशात्तत्संनिपात एव विनाशित्वे प्रयोजक इत्यविनाशे तदभावः प्रयोजकः । तथा चानादिभावरूपस्याप्यज्ञानस्य विरोधिसन्निपाते विनाशो दुर्निवार इति शङ्कते—नन्विति ।

ननु सादित्वमनादित्वं वा विनाशाविनाशयोर्न निमित्तं, किं तु विरोधिसन्निपातासन्निपातौ ।

किं च 'अनादिभावो न निवर्त्तते' इति सामान्यव्याप्तेः 'अज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यम्' इति विशेषव्याप्तिर्बलीयसी । अभाववैलक्षण्यादात्मवदनिवृत्तौ भाववैलक्षण्यात्प्रागभाववन्निवृत्तिः किं न स्यात्, इति चेत् ।

न, अज्ञानं न विरोधिसंसर्गि अनादिभावत्वात् आत्मवदित्यनुमानात् 'यः पर्वतः सोऽनग्निकः' इति विशेषव्याप्तिप्रसङ्गात् त्वदभिमताज्ञानस्यासिद्धेः । विशेषव्याप्त्यभावाद् भाववैलक्षण्यान्निवृत्तौ ध्वंसात्यन्ताभावदेरपि निवृत्त्यापातात् । प्रतिभासशरीरस्याज्ञानस्य तत्प्रतिभाने साक्षिणि सति निवृत्त्ययोगाच्च ।

"न हिंस्यात्सर्वा(१)भूतानि" इतिसामान्यशास्त्राद् यथा अग्नीषोमीयं पशुमालभेत" इति विशेषशास्त्रस्य बलवत्त्वम्, एवं त्वदुक्तव्याप्त्यपेक्षया 'अज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यम्' इति विशेषव्याप्तेर्बलीयस्त्वाद्भावरूपाज्ञानस्यापि ज्ञाननिवर्त्यत्वसिद्धिरित्याह—किं चेति । अज्ञानस्यानाद्यभावविलक्षणत्वेनाविनाशानुमानं प्रतिप्रयोगग्रस्तं चेत्याह—अभावेति ।

यदुक्तमज्ञानस्य विरोधिसन्निपाताद्विनाशोपपत्ति-

(१) 'सर्वाणि' इत्यर्थः । सुपांसुलुक्' [पा० सू० ७–१–३९] इति सूत्रेण लुकः स्थाने डाऽऽदेशः ।

रिति तत्राह—न अज्ञानमिति । अज्ञानं ज्ञाननिवर्त्य-मिति विशेषव्याप्तिर्वलीयसीत्येतदतिप्रसङ्गेन दूषय-ति—यः पर्वत इति । विशेषव्याप्तिरपि किं त्वदभि-मताज्ञाने मदभिमताज्ञाने वा ? । नाद्यः । भावरूपाज्ञा-नस्य ममासिद्धत्वादित्याह—त्वदभिमतेति । न द्वितीयः । मदभिमताज्ञानस्य ज्ञानप्रागभावस्य स्वनिवृत्तिरूपज्ञान-निवर्त्यत्वाभावादिति भावः । प्रतिप्रयोगं दूषयति—भा-वेति । न च ध्वंसादेरपि ज्ञानान्निवृत्तिरिष्टेति वा-च्यम् । ध्वंसस्य निवृत्त्या ध्वस्तघटस्य पुनरुन्मज्जनापत्तेः । अत्यन्ताभावादेश्च निवृत्तौ तत्त्वव्याघात इत्याशयः । किं चाज्ञानस्य प्रतिभासमात्रशरीरत्वाङ्गीकारात्तत्प्रति-भासे नित्यसाक्षिणि कथं तद्विनाश इत्याह—प्रतिभा-सेति ।

किं च प्रातीतिकरजताद्युपादानाज्ञानस्यावच्छि-न्नचैतन्यनिष्ठत्वादवच्छेदकमुक्त्यादेरागन्तुकत्वेन तदव-च्छिन्नरूपस्यागन्तुकत्वात्तन्निष्ठाज्ञानस्यानादित्वासम्भवेन तत्राव्याप्तिरित्याह—मुक्त्यवच्छिन्नेति ।

मुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यनिष्ठाज्ञानस्यानादित्वा-सम्भवेन लक्षणस्य तत्राव्याप्तेः । शुद्धं ब्रह्म वृत्तिव्याप्यमपि नेति मतेऽज्ञानस्य तद्भाना-निवर्त्यत्वाच्चाव्याप्तिः । न ह्यन्याज्ञानमन्यज्ज्ञा-नेन निवर्तते । एवं जीवन्मुक्तिकालीनेऽप्यज्ञा-

नेऽव्याप्तिः । तस्य ज्ञाननिवर्त्त्यत्वे स्वकार्यैः प्रारब्धकर्मभिः सहैव पूर्वकालीनसाक्षात्कारेणैव निवृत्त्यापातात् । नापि भ्रमोपदानत्वमज्ञानलक्षणम् । अनुत्पादितभ्रमाज्ञानेऽव्याप्तेः । मायावच्छिन्नं ब्रह्मैवोपादानमितिमतेऽसंभवात् मायाब्रह्मणो द्वितन्तुरज्जौ सूत्रद्वयवदुपादाने इति मते ब्रह्मण्यतिव्याप्तेश्च ।

वाचस्पतिमते शुद्धब्रह्मणो वृत्तिविषयत्वस्याप्यभावात्तद्विषयकमूलाज्ञानस्य निवर्त्यत्वासंभवात्तत्राव्याप्तिरित्याह—शुद्धमिति । उपहितब्रह्मज्ञानादेव शुद्धब्रह्मविषयाज्ञानं निवर्ततामित्यत्राह—न हीति । किंच जीवन्मुक्तस्य प्रारब्धकर्मोपादानाज्ञानलेशस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वायोगात्तत्राव्याप्तिरित्याह—एवमिति । तदपि प्रारब्धकर्मक्षयानन्तरं ज्ञानेनैव निवर्ततामित्याशङ्क्याह—तस्येति । द्वितीयं लक्षणं दूषयति—नापीति । अनुत्पादितेति । स्फीतालोकमध्यवर्तिघटादौ प्रथमत एव विशेषज्ञानोत्पत्तेस्तदज्ञानस्यानुत्पाद्यैव भ्रमं ततो विनाशात्तत्राव्याप्तिरित्यर्थः । यन्मते मायावच्छिन्नं ब्रह्मैवोपादानं, तन्मते मायायास्तन्तुत्वादिवत्तदवच्छेदकत्वेनानुपादानत्वादसंभवश्चेत्याह—मायेति । यन्मते मायाब्रह्मणोः समप्राधान्येन जगदुपादानत्वं तन्मते ब्रह्मण्यतिव्याप्तिरित्याह—मायाब्रह्मणीति ।

एवमज्ञाने लक्षणाभावं प्रतिपाद्य प्रमाणाभावं प्रतिजानीते—नापीति ।

नापि प्रमाणाभावरूपाज्ञाने पश्यामः । तत्र "अहमज्ञ" इत्यनुभवस्तावन्न प्रमाणम् अहमर्थस्य भावरूपाज्ञानानाश्रयत्वेन तत्प्रामाण्याय तत्प्रत्यक्षस्य "सुखं न जानामि" इति प्रत्यक्षवत्। ज्ञानाभावविषयत्वात् । परोक्षज्ञानानिवर्तकत्वेन सत्यपि तस्मिन्न जानामीत्यनुभवापातात् । नापि त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्याद्यनुभवस्तत्र प्रमाणम् तस्यापि तव मते जडविषयाज्ञानाभावेन ज्ञानाभावविषयत्वस्यैव उक्तत्वात् । ज्ञानाभावविषयत्वेनाभिमतान्मयि ज्ञानं नास्तीति ज्ञानादहमज्ञ इति ज्ञानस्य विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासं विनेच्छाद्वेषादिज्ञानस्यैव विषयभेदाप्रतीतेश्च ।

किं भावरूपाज्ञाने प्रत्यक्षं प्रमाणम्, अनुमानं वा, अर्थापत्तिर्वा श्रुतिर्वा ?। आद्येऽपि किम् "अहमज्ञः" इत्यनुभवस्तत्र मानं, "त्वदुक्तमर्थं न जानामि" इत्यनुभवो वा ?। "न किंचिदवेदिषम्" इति परामर्शमूलसौषुप्तिकाज्ञानानुभवो वा ?। तत्राद्यं दूषयति—तत्रेति । "अहमज्ञ" इति ह्यहमर्थाश्रिताज्ञानं प्रतीयते त्वदभिमताज्ञानस्याहंकारत्वेन तदाश्रितत्वायोगात्तत्प्रामा-

अथमहंकाराश्रितागन्तुकज्ञानाभावरूपाज्ञानविषयकत्वेनै-वार्हणीयं "यथा सुखं न जानामि" इत्यनुभवस्य सुखविष-याज्ञानविषयकत्वेनैव प्रामाण्यं सुखविषयभावरूपाज्ञानस्य त्वयाऽप्यनभ्युपगमात्तद्वदित्याह—अहमर्थस्येति "अज्ञो न जनामि" इत्यनुभवस्य भावरूपाज्ञानगोचरत्वे तव मते परोक्षज्ञानस्य तदनिवर्तकत्वादनुमितभ्रान्त्यादावपि भा-वरूपाज्ञानसत्त्वात् वह्निं न जानामीत्यनुभवापात इत्या-ह—परोक्षेति । ननु त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यर्थविशे-षितमज्ञानमनुभूयते । ज्ञानाभावरूपाज्ञानस्य च तज्ज्ञान-दशायामसंभवाद्भावरूपाज्ञानमेव तद्विषय इति तत्तत्र मानमिति द्वितीयमाशङ्क्य तव मते जडार्थविषयभा-वरूपाज्ञानाभावादस्य तद्विषयत्वानुपपत्तेर्वक्ष्यमाणवि-धया ज्ञानाभावविषयत्वमेवाभ्युपेयमिति दूषयति—नापि त्वदुक्तमिति । सिंहावलोकनन्यायेनाहमज्ञ इत्यनुभ-वस्य ज्ञानाभावविषयत्वे युक्त्यन्तरमाह—ज्ञानाभावेति ।

ननु त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यत्र किमर्थज्ञाने गृ-हीते तदभावोऽनुभूयते उतागृहीते ? नाद्यः । ज्ञानविशे-षणजयार्थस्यापि ज्ञातत्वेन तज्ज्ञानाभावरूपाज्ञानस्यैवा-भावेन तदनुभवासंभवात् । न द्वितीयः प्रतियोगिज्ञान-रूपकारणाभावेऽभावज्ञानायोगादित्यत आह—न च प्रतियोगीति ।

न च प्रतियोगिज्ञानसत्त्वासत्त्वयोरात्मनि ज्ञानाभावानुभवो न संभवतीति वाच्यम् । इदानीं

ब्रह्मसाक्षात्कारप्रागभावस्य सत्त्वेन तद्भानस्य त्वयाऽपि वक्तव्यत्वात् भावरूपाज्ञानमपि न जानामीति ज्ञानविरोधित्वेनैव भातीति कथं तदवच्छेदकज्ञाने सति प्रतीयेत । अवच्छेदकाज्ञाने च न तरां साक्षी नाज्ञानविरोधीत्येतज्ज्ञानाभावेऽपि तुल्यं तस्य प्रतियोगिनोऽन्यत्वात् । अथ वा तद्विशेषज्ञानाभाव एवाज्ञानं तदज्ञानं प्रति तत्सामान्यज्ञानमेव हेतुः तथैवान्वयव्यतिरेकदर्शनात् ।

प्रतियोगिविषयकज्ञानातिरिक्तार्थज्ञानाभाव एव न जानामीत्यनुभविषयः । इतरत्रोक्तन्यायेन तव मते ब्रह्मज्ञानाभावस्येदानीमननुभवापातादित्यभिप्रेत्याह—इदानीमिति । किं च तद्भावार्थज्ञाने सति तदज्ञानमेव न संभवति तदज्ञाने च तद्विशेषितप्रतियोगिनोऽप्यज्ञानात्तदभावानुभवायोग इत्येतद्भावरूपाज्ञानेऽपि तुल्यमित्याह—भावेति । तदवच्छेदकेति । तस्याज्ञानस्यावच्छेदको विषयः तज्ज्ञाने सति तद्विरुद्धाज्ञानस्यैवाभावात्तत्प्रतीत्ययोगः । तदज्ञाने च नागृहीतविशेषणन्यायेन सुतरां तदसंभव इत्यर्थः । ननु सिद्धान्ते सविषयमज्ञानं साक्षिणैव गृह्यते तस्य प्रमाणाजन्यज्ञाननिवर्त्यत्वेन साक्षिणाऽविरोधादित्याशङ्क्य तर्हि ज्ञानाभावरूपाज्ञानमपि सप्रतियोगिकं साक्षिणैव गृह्यते तस्य तत्प्रतियोग्यन्यत्वेन तदविरोधादितुल्यमित्याह—साक्षीति पूर्वं प्रति-

योगिविषयज्ञानातिरिक्तार्थज्ञानाभावस्यैवाज्ञानत्वान्न विरोध इत्युक्तम्। सम्प्रत्यर्थविशेषविषयज्ञानाभाव एवाज्ञानं, तज्ज्ञाने च सामान्यज्ञानं हेतुरिति तस्य तेनाविरोधादनुभवसंभव इत्याह—अथवेति । सामान्यज्ञानस्याप्रतियोगित्वात्कथं तज्ज्ञानं विशेषज्ञानाभावरूपाज्ञानानुभवे हेतुरित्याशङ्क्याह—तथैवेति ।

घटज्ञाने सत्यपि तत्प्रकारकज्ञानाभावाद् अर्थविशेषज्ञाने सत्यपि तत्प्रकारकज्ञानाभावरूपाज्ञानसंभवात्तदनुभवोपपत्तिरिति मतान्तरमाह—अपरे त्विति ।

अपरे तु विशेषस्य स्वरूपतो ज्ञानेऽपि विशेषतो न जानामीति विशेषप्रकारकं ज्ञानं निषिद्ध्यते । तस्यैव संशयविरोधित्वात् । संभवति च सर्वत्र प्रमेयत्वादिरूपेण विशेषज्ञानमित्याहुः ।

अन्ये तु करतलामलकादिज्ञाने स्वविषयेतरप्रतियोगिकव्याप्यवृत्त्यधिकरणतावच्छेदकधर्मविषयत्वादिकं प्रसिद्धमिह ज्ञाने निषिद्ध्यत इत्याहुः ।

केचित्तु साक्षात्त्वादुक्तार्थविषयं प्रमाणमपि नास्तीत्यर्थः । न चास्यैव विशिष्टविषयज्ञानस्य प्रमाणत्वात्तद्विशेषणतयार्थस्यापि प्र-

माणेनाधिगमात्स्ववचनव्याघात इति वाच्यम् । अस्य साक्षात्तद्विषयत्वाभावात् । साक्षात्प्रमाण विषयत्वस्य च सत्त्वप्रयोजकत्वादित्याहुः ।

विशेषस्य प्रकारतयैव प्रतीतिर्न त्वन्यथेत्याशङ्क्याह—संभवतीति ।

त्वदुक्तमर्थं न जानामीति नार्थज्ञाननिषेधः, किंतु तज्ज्ञाने करतलामलकादिज्ञाने प्रसिद्धासाधारणधर्मविषयत्वं निषिध्यते इति मतान्तरमाह—अन्ये त्विति स्वविषयेति । स्वस्यामलकज्ञानस्य विषय आमलकं तदितरद्घटादि तत्प्रतियोगिका या व्यावृत्तिरामलकनिष्ठो भेदः तदधिकरणतावच्छेदको यो धर्म आमलकत्वादि तद्विषयकत्वं तज्ज्ञाने प्रसिद्धं तदभावः परोक्तार्थज्ञाने विद्यमानो न जानामीत्यनुभवविषय इत्यर्थः । आदिपदेन स्वाविषयनिष्ठव्यावृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकविषयत्वादिकं गृह्यते ।

परोक्तेऽर्थे ज्ञानमात्रे सत्यपि साक्षात्प्रमाणज्ञानस्याप्यसंभवान्न विरोध इति मतान्तरमाह—केचित्तु साक्षादिति । अर्थविशेषिताज्ञानानुभवस्य प्रमाणत्वादर्थविषयत्वाच्च । तस्मिन्सति कथमर्थे प्रमाणज्ञानाभाव इत्याशङ्क्यास्यानुभूयमानाभावप्रतियोगिज्ञानविशेषणतयाऽर्थविषयत्वेन साक्षात्तद्विषयकत्वाभावान्न विरोध इत्याह—न चेत्यादिना । इदं रजतं जानामीति

ज्ञानविशेषणतया प्रमाणगोचरस्यापि रजतस्य सत्वा-
भावात्साक्षात्प्रमाणविषयत्वमेवार्थसत्त्वप्रयोजकं तथा
च तदभाव एव तत्संशयादिप्रयोजकाज्ञानमित्यभिप्रे-
त्याह—साक्षादिति ।

नन्वज्ञानशब्दस्य भावरूपाज्ञाने रूढत्वात्तदर्थ-
स्यैव न जानामीत्यनुभवगोचरत्वान्न ज्ञानाभावस्तद्गो-
चर इत्याशङ्क्याह—एतेनेति ।

एतेन भावरूपाज्ञानमेवाज्ञानशब्देन समु-
दायशक्त्याऽभिधीयते इति तदेव न जानामी-
त्यनुभवगोचर इति परास्तम् । वृत्तिज्ञाननि-
वर्त्यस्याज्ञानस्य तद्विरुद्धत्वेन क्लृप्तावयवशक्त्यै-
वोपपत्तौ समुदायशक्तिकल्पनागौरवात् । किं चा-
ज्ञानं वृत्तिविषयो न चेत्तत्रानुमानं शब्दप्रयो-
गोपि न स्यात् । वृत्तिग्राह्यं चेत्तदवच्छेदकवि-
षयस्यापि तद्ग्राह्यत्वे कथं तत्राज्ञानम् । न च
परोक्षवृत्तिर्नाज्ञानविरोधिनीति वाच्यम् । परो-
क्षतोपि ज्ञाने न जानामीत्यनुभवाभावात् । अ-
ज्ञानानिवृत्तौ परोक्षे व्यवहारायोगाच्च । परो-
क्षवृत्त्या परोक्षप्रमानिवृत्तिप्रसङ्गाच्च । शास्त्र-
श्रवणेन धर्माद्यज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवाच्च ।

एतच्छब्दार्थमाह—वृत्तीति। क्लृप्तयोगस्य कल्प्यरूढिबाधकत्वाद्योगस्य चाभावरूपाज्ञानेऽपि सत्त्वान्नोक्तदोष इत्यर्थः। एवमभावरूपाज्ञानस्य प्रमाणज्ञानादिनाऽविरोधमुपपाद्य भावरूपाज्ञाने तद्विरोधमाह—किं चेति। किमज्ञानं वृत्तेर्विषयो न वा ?। अन्त्ये दोषमाह—अज्ञानमिति। आद्यमनुवदति—वृत्तीति तत्रापि किमज्ञानविषयवस्त्वपि अज्ञानविषयवृत्तेर्विषयो न वा ?। आद्ये स्वसमानविषयप्रमाणज्ञानेन विरोधादज्ञानस्य न तद्ग्राह्यतेत्याह—तदवच्छेदकेति। अज्ञानविषयवृत्तेरज्ञानविषयवस्तुविषयकत्वेऽपि परोक्षत्वादज्ञानविरोधिनी चेति चेत् न परोक्षतो ज्ञानेऽपि वह्न्यादावज्ञानानुभवाभावात्परोक्षज्ञानस्यापि तद्विरोधित्वादित्याह—न च परोक्षेति। परोक्षवृत्त्या तद्विषयाज्ञानानिवृत्तावज्ञाने व्यवहाराभावेन तत्तद्व्यवहारोऽपि न स्यादित्याह—अज्ञानेति। किं च परोक्षप्रमाणज्ञानेन परोक्षभ्रमो निवर्तते इति तवापि संमतं तदनुपपन्नम्। अज्ञानानिवृत्तौ तन्मूलकभ्रमनिवृत्त्ययोगादित्याह—परोक्षेति परोक्षज्ञानादज्ञानं न निवर्तत इत्येतदनुभवविरुद्धं चेत्याह—शास्त्रेति।

द्वितीयमनुवदति—अज्ञानेति।

अज्ञानग्राहकवृत्त्या विषयो न ज्ञायते चेत् तर्हि ज्ञानाभावग्राहकवृत्त्याऽपि विषयो न

ज्ञायताम् । न किञ्चिदवेदिषमिति स्वापकालीनस्य तस्य परामर्शोऽप्येतावन्तं कालं दुःखं नावेदिषमिति परामर्शवत् ज्ञानाभावविषयः सुषुप्तौ धर्मादिज्ञानाभावस्तु तवाप्यनिष्टः । तेन विना भावरूपाज्ञानस्याप्यननुभवात् ।

सुषुप्तौ सामान्येन विषयज्ञानादज्ञानानुभव इत्येतत् ज्ञानाभावेऽपि तुल्यम् । सुषुप्तौ केवलमज्ञानमनुभूतमुत्थितेन सविषयं परामृश्यत इत्यप्यभावेऽपि तुल्यम् । अभावस्यापि प्रमेयत्वादिना ज्ञाने प्रतियोगिज्ञानानपेक्षणात् ।

ननु भावरूपाज्ञानानुभवस्याप्यज्ञानाविषयत्वात् न तेन तस्य विरोध इत्याह—तर्हीति । तृतीये न किंचिदवेदिषमित्यस्य परामर्शत्वमभ्युपेत्य तस्य भावरूपाज्ञानविषयत्वाभावात्तन्मूलानुभवो न तत्र मानमित्याह—न किंचिदिति । दुःखं नावेदिषमिति परामर्शवदिति । दुःखविषयभावरूपाज्ञानानभ्युपगमात्तत्परामर्शस्य तद्विषयज्ञानाभावविषयत्वमावश्यकं, तद्वदित्यर्थः । ननु सर्वज्ञानो परमसुषुप्तौ धर्मिप्रतियोगोज्ञानाभावान्न ज्ञानाभावरूपाज्ञानानुभवः तदभावे च कथं तत्परामर्श इत्याशङ्क्य धर्म्याद्यज्ञाने भावरूपाज्ञानस्याप्यनुभवायोगात्तवाप्ययं दोषस्तुल्य इत्याह—सुषुप्ताविति ।

ननु भावरूपाज्ञानानुभवस्य साक्षिणो नित्यतया धर्म्यादिज्ञानानपेक्षणादज्ञानावच्छेदकविषयस्यापि सामान्येन तद्विषयत्वात्तदवच्छिन्नाज्ञानानुभवे न काचिदनुपपत्तिरित्याशङ्क्य तद्वद्भावरूपाज्ञानस्यापि साक्षिवेद्यत्वसंभवात्तत्रापि नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह—सुषुप्ताविति। सुषुप्तावज्ञानमात्रं साक्षिणानुभूतं पश्चाद्विषयावच्छिन्नं परामृश्यते इत्येतदप्यभावरूपाज्ञाने तुल्यमित्याह—सुषुप्ताविति। किं च सप्रतियोगित्वेनैवाभावानुभवो धर्म्यादिज्ञानमपेक्षते न तदनुभवमात्रं तस्य तेन विनापि दर्शनादित्याह—अभावस्यापीति। ननु सुषुप्तौ तव मते नित्यसाक्षिणोऽभावान्न तन्मूलकोयं ज्ञानाभावपरामर्शः अनित्यसाक्ष्यपगमे च सुषुप्तिभङ्गप्रसङ्गः। तस्य धर्म्यादिज्ञानं विनाऽनुपपत्तिश्च अज्ञानस्य तदा स्वरूपेण वेद्यत्वे ततो विशिष्टविषयपरामर्शायोगात्। अस्मन्मते नित्यस्यापि साक्षिणोऽसङ्गस्य भावरूपाज्ञानेन विना दृश्येन ज्ञानाभावादिना वास्तवसंबन्धायोगान्मतद्वयेऽपि न ज्ञानाभावरूपाज्ञानानुभवसंभवः। तदसंभवे च कथं तद्विषयपरामर्श इत्याशङ्क्यास्य परामर्शत्वमेवासिद्धमित्याह—अथ वेति।

अथ वा नायं परामर्शः किं तूत्थितस्य ज्ञानाभावानुमितिः अवस्थाविशेषत्वस्येन्द्रियप्रसादेन तदुपरमानुमाने सामग्र्यभावस्य प्रातर्गजाद्यभाव इव तुल्ययोगक्षेमेऽप्यात्मादौ स्मर्य-

माणेऽपि नियमेनाऽस्मर्यमाणत्वस्य वा लिङ्गत्वात् । भवन्मतेऽपि सुषुप्तावहमर्थाभावेनान्यानुभूतेऽन्यस्य परामर्शायोगात् सुषुप्तावज्ञानस्य केवलसाक्षिवेद्यस्य संस्काराभावेन परामर्शायोगाच्च ।

तदनुमितौ लिङ्गत्रयमाह—अवस्थेति । सुप्तोत्थितेन्द्रियेषु प्रसाददर्शनात्तेषां स्वापकाले व्यापाराभावरूप उपरमोऽनुमीयते । इन्द्रियव्यापाराभावाच्च प्रत्यक्षज्ञानसामग्र्यभावः, ततः प्रत्यक्षज्ञानाभावः, ततः परोक्षज्ञानाभाव इति सर्वज्ञानाभावः । सिद्धिरित्याह—इन्द्रियेति प्रातश्चत्वरमार्गेणान्यत्र गतश्चैत्रः केन चित् गजोऽस्तीति सायं समये पृष्टो यथा गजसमानयोगक्षेमपाषाणादौ स्मर्यमाणोपि गजस्यास्मर्यमाणत्वलिङ्गेन तदभावं तत्र निश्चिनोति एवं ज्ञानसमानकालीनात्मादौ स्मर्यमाणोपि सुषुप्तौ ज्ञानस्यास्मर्यमाणत्वात्तदभावनिश्चय इत्याह—प्रातरिति न किंचिद्वेदिषमित्ययं न परामर्शः किंत्वनुमितिरित्यत्र किन्नियामकमित्यत्राह—भवन्मतेऽपीति । अस्मन्मतेऽपि सुषुप्तावज्ञानानुभवायोगेन तत्परामर्शायोगादित्यपेरर्थः । किं च भावरूपाज्ञानानुभवस्य साक्षिणो नित्यतया ततः संस्कारानुदयात्तत्कार्यपरामर्शोऽनुपपन्न इत्याह—सुषुप्ताविति ।

ननु सुषुप्तावज्ञानादिविषयाविद्यावृत्त्यङ्गीकारा-

ततस्तत्परामर्शहेतुसंस्कारोत्पत्तिरिति चेत् न । तथा स-त्वज्ञानस्य केवलसाक्षिवेद्यत्वाभावापातेन जागरणे-ऽपि तथा स्यात् तथा च स्वापवादाविव तत्र कदाचि-त्संशयादिः स्यादित्याह—न चेत्यादिना ।

न च सुषुप्तावविद्यावृत्तिविनाशात्संस्कार इति वाच्यम् । तर्हि जागरणेऽप्यज्ञानस्याविद्या-वृत्तिवेद्यत्वनियमप्रसङ्गेन तद्विरहदशायामज्ञाने संशयाद्यापत्तेः । किं च भवन्मतेऽपि सुषुप्तौ ज्ञानाभावः कथं सिद्ध्येत् । भावरूपाज्ञान लिङ्गेनानुमीयते इति चेत् न । त्वन्मते जडे तद-भावादित्युक्तत्वात्, साक्षिवेद्येच्छादिज्ञानाभावा-सिद्ध्यापाताच्च ।

किं चैवं सुषुप्तिकालीनो रागाद्यभावो न सिद्ध्येत् । न हि तदा रागादिविरोधिद्वेषोऽस्ति येनाज्ञानेन ज्ञानाभाव इव द्वेषेण रागाभावोऽनु-मीयेत । न च ज्ञानाभावादेव रागाद्यभावसिद्धिः । प्रकाशमानात्मादौ तदभावासिद्धेः । तस्माच्च प्रत्यक्षं भावरूपाज्ञाने मानम् ।

उक्तलिङ्गैर्ज्ञानाभावानुमित्यनभ्युपगमे तव मते-ऽपि स्वापे ज्ञानाभावो न सिद्ध्येदित्याह—किं चेति । ननु यदा यद्विषयभावरूपाज्ञानं तदा तद्विषयवृत्तिज्ञा-

नाभाव इति जाग्रति नियमदर्शनात्स्वापेऽपि सर्वविष-याज्ञानेव परामर्शसिद्धेन सर्वविषयज्ञानाभावोऽनुमीयते इति शङ्कते—भावरूपेति । जडविषयभावरूपाज्ञानाभा-वादेव तेन तद्विषयज्ञानाभावानुमानायोगादिति दूषय-ति—न त्वन्मत इति । किं चेच्छादिविषयभावरूपाज्ञा-नानङ्गीकारात्स्वापे तज्ज्ञानाभावो न सिद्ध्येदित्या-ह—साक्षीति । अपि च स्वापे तद्विरोधिदर्शनेन तद-भावनिश्चये तदा रागाद्यभावोऽपि न सिद्ध्येदित्या-ह—किं चैवमिति ।

नन्विष्टज्ञानादेः रागादिकारणत्वात्तदभाव एव भावरूपाज्ञानानुमितस्तत्कार्यरागाद्यभावमनुमापयती-त्याशङ्क्य तथापि तदा प्रकाशमानात्मसुखादावज्ञा-नादेरभावात्तद्विषयरागाद्यभावो न सिद्ध्येदित्याह—न च ज्ञानेति । प्रत्यक्षनिराकरणमुपसंहरति—तस्मा-दिति ।

द्वितीयं दूषयति—नापीति ।

नाप्यनुमानम् । तत्र न तावत्प्रमाण-ज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वविषयावरणस्वनि-वर्त्यस्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्वकम् । अप्रकाशिता-र्थप्रकाशकत्वात् । अन्धकारे प्रथमोत्पन्नप्रदीप-प्रभावदित्यनुमानं प्रमाणं सुखादिसाक्षिप्रमाया अज्ञानानिवर्त्तकत्वेन बाधात् वृत्तेः पक्षत्वे प-

रोक्षवृत्तौ बाधात् । अपरोक्षवृत्तौ व्यभिचारा-त् । तद्व्यावृत्त्यर्थं हेतुविशेषणे चाप्रयोज-कत्वात्, भ्रमे धर्म्यंशापरोक्षप्रमाणे बाधाच्च । तदन्यस्य पक्षत्वे धारावाहिकद्वितीयादिप्रमायां बाधादसिद्धेश्च प्रथमप्रमाव्यवहितायास्तस्या अज्ञानानिवर्तकत्वात्, प्रकाशितार्थप्रकाशकत्वा-च्च, सूक्ष्मतत्तत्क्षणानामप्रत्यक्षत्वाच्च । तदन्यस्य पक्षत्वेऽप्यनात्मविषयापरोक्षवृत्तौ बाधात् जडा-वरकाज्ञानाभावात् ।

प्रथमं विवरणाचार्यानुमानं निराकरोति—त-त्रेति । भावरूपाज्ञाने इत्यर्थः । प्रमाणज्ञानमित्यनेन किं यथार्थज्ञानमात्रं पक्षीक्रियते उत प्रमाणजन्यं वृ-त्तिज्ञानम् ? । आद्ये अंशतो बाध इत्याह—सुखादीति । द्वितीयेऽपि किं तादृशवृत्तिमात्रं पक्षः उतापरोक्षवृ-त्तिः ? । आद्ये परोक्षवृत्तौ बाधः तस्या अज्ञाननिव-र्तकत्वानङ्गीकारादित्याह—वृत्तेरिति । द्वितीये दो-षमाह—अपरोक्षेति । अप्रकाशितार्थापरोक्षप्रकाशक-त्वादिति हेतोर्विवक्षितत्वान्न परोक्षवृत्तौ व्यभिचार इत्याशङ्क्याह—तद्व्यावृत्त्यर्थमिति । परोक्षज्ञानस्ये-वोक्तसाध्यं विनाऽप्यप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वसम्भवा-दप्रयोजकत्वमित्यर्थः । किं च भ्रान्ताविदमाकारध वृत्तेरज्ञाननिवर्तकत्वे तन्मूलरजतभ्रमायोगात्तत्र बाध-

इत्याह—भ्रम इति । भ्रमविरोधित्वेनापि । पक्षविशेषणे दोषमाह—तदन्यस्येति । धारायां द्वितीयादिज्ञाने हेतोरसिद्धिश्चेत्याह—असिद्धश्चेति । दोषद्वयेऽपि क्रमेण हेतुमाह—प्रथमेति । ननु प्रथमादिज्ञानानामुत्तरोत्तरक्षणविशिष्टघटादिविषयकत्वात् उत्तरोत्तरक्षणविशिष्टघटविषयकद्वितीयादिज्ञानमज्ञातार्थविषयमिति नोक्तदोषद्वयमित्यत आह—सूक्ष्मेति । धारान्यत्वेनापि पक्षो विशेष्यते इत्याशङ्क्याह—तदन्यस्येति । बाधमेवोपपादयति—जडेति ।

घटाद्याकारवृत्तेरपि तदवच्छिन्नचैतन्यावरकाज्ञाननिवर्तकत्वान्न तत्र बाध इति शङ्कते—घटादीति ।

घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्यावरकमज्ञानं तत्रापि निवर्त्तत इति चेत् न, एकाज्ञानपक्षे तदभावात् । अवच्छिन्नस्यास्वप्रकाशत्वेन घटादाविव तत्राप्यज्ञानायोगाच्च, रूपादिहीनस्यावच्छिन्नचैतन्यस्य चाक्षुषत्वायोगाच्चाध्यात्मविषयापरोक्षवृत्तेः पक्षत्वेऽनात्मज्ञाने व्यभिचारात् । आत्मविषयत्वेन हेतुविशेषणे दृष्टान्तस्य साधनवैकल्यात् । साध्येऽप्याद्यविशेषणं व्यर्थम् । यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्त्तकमिति ज्ञानमेव । प्रागभावनिवृत्तिरिति च मते स्वनिवर्त्यविशे-

षणेनैव तस्य व्यावृत्तत्वात् अभावव्यतिरिक्तपदेनैव तद्व्यावृत्तिसिद्ध्या शेषवैयर्थ्याच्च ।

अज्ञानमेकमेवेति मते घटादिवृत्तीनामज्ञाननिवर्तकत्वमयुक्तमित्याह—न एकेति । ननु मूलाज्ञानस्यैकत्वेऽप्यवस्थाज्ञानं तत्तदवच्छिन्नचैतन्यावरकं तत्तद्विषयवृत्तिनिवर्त्यं चानन्तमभ्युपेयते । अत्र च नोक्तदोष इत्याशङ्क्यावच्छिन्नचैतन्यस्य चिन्मात्रत्वादन्यस्य वे जडत्वादावावरकाज्ञानमेवानुपपन्नमित्यभिप्रेत्याह—रूपादीति । तर्ह्यनात्मविषयवृत्तावबाधायात्मविषयवृत्तेरेव पक्षीक्रियत इत्याशङ्क्याह—आत्मेति । अप्रकाशितात्मप्रकाशकत्वादिति हेतोर्विवक्षितत्वादनात्मविषयवृत्तौ न व्यभिचार इत्याशङ्क्याह—आत्मेति । एवं पक्षं दूषयित्वा साध्यमपि दूषयति—साध्येऽपीति । सिद्धान्ते भावरूपाज्ञानस्यैव ज्ञाननिवर्त्यत्वात्परमते तु ज्ञानस्यैव स्वप्रागभावनिवृत्तिरूपत्वेन तत्प्रागभावस्य तन्निवर्त्यत्वाभावात् । मतद्वयेऽपि स्वनिवर्त्यपदेनैव स्वप्रागभावस्य व्यावृत्तत्वात्तदर्थमाद्यविशेषणं व्यर्थमित्याह—यत इति । प्रागभावस्य प्रतियोगिनिवर्त्यत्वमतेऽपि अभावव्यतिरिक्तेत्येतावतापि तावद्व्यावृत्तिसिद्धेः स्वप्रागिति विशेषणं व्यर्थमित्याह—अभावेति ।

स्वस्वविषयावरणेत्येतदसंभवेन दूषयति—द्वितीयेति ।

द्वितीयविशेषणं चायुक्तम् । जडावरकाज्ञानस्यानङ्गीकृतत्वात् । उत्पादकादृष्टव्यावृत्तेरावरणपदेनैव सिद्धत्वाच्छेषवैयर्थ्याच्च । त्वन्मते ज्ञानस्याज्ञानमात्रनिवर्तकत्वेन स्वनिवर्त्यपदेनैवतद्व्यावृत्तिसिद्धेश्च ।

तृतीयं चायुक्तम् । वृत्तिश्चिदुपरागार्थेति मते घटाकारवृत्त्या तत्प्रतिबिम्बितचैतन्येन वाऽभिव्यक्तं घटाधिष्ठानं चैतन्यं घटप्रकाशकमिति मते च घटविषयज्ञानस्य घटाज्ञाननिवर्त्तकत्वात् । वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्येन विषयस्याध्यासिकसंबन्धाभावेन घटाद्यप्रकाशकत्वाच्च । चतुर्थं चायुक्तम् । अज्ञानचिन्मात्राश्रयत्वात् । वृत्तेस्तत्प्रतिबिम्बितचैतन्यस्य तदभिव्यक्ताधिष्ठानचैतन्यस्य वा प्रमाणज्ञानस्य तदनाश्रितत्वात् ।

किं च पक्षीभूतज्ञानजनकादृष्टव्यावृत्तये हि द्वितीयविशेषणम् । तत्र चावरणपदेनैव तद्व्यावृत्तिसंभवात्स्वविषयेति व्यर्थमित्याह—उत्पादकेति । उत्पादकादृष्टस्य सिद्धान्ते ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावात्तृतीयविशेषणेनैव तद्व्यावृत्तिसिद्धेर्द्वितीयं सर्वं व्यर्थमित्याह-त्वन्मत इति ।

स्वनिवर्त्यैतिविशेषणमप्यसंभवि विषयसंसृष्टतयोत्पन्ना-वृत्तिः स्वोपहितचैतन्यस्य विषयसंबन्धघटिकेति मते विषयाधिष्ठानचैतन्यमेव वृत्त्या तदवच्छिन्नचैतन्येन वाऽभिव्यक्तं विषयप्रकाशकमिति मते चाज्ञानस्य वृत्त्यनिवर्त्यत्वादित्याह—तृतीयं चेति। वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यस्य घटादिप्रकाशतया तदज्ञाननिवर्त्तकत्वाद्वृत्तिरपि तत्सहकारिणीत्याशङ्क्य वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्ये घटादेरनध्यासात्तस्य घटादिनाऽऽध्यासिकसंबन्धाभावेन तत्प्रकाशकत्वमेवानुपपन्नमित्याह—वृत्तीति। अज्ञानस्य पक्षीभूतज्ञानदेशगतत्वमप्ययुक्तम्। वृत्तेरन्तःकरणगतत्वाच्चिन्मात्रगताज्ञानसादेश्याभावात्। वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यस्य तदभिव्यक्तविषयाधिष्ठानचैतन्यस्य वा प्रमाणज्ञानत्वेन विवक्षायां तयोरपि निरधिकरणतयाऽज्ञानसमानाधिकरणत्वाभावादित्याह—चतुर्थं चेति।

इदानीमेकविशेषणमङ्गीकृत्येतरविशेषणानां वैयर्थ्यमाह—किं चेति।

किं च स्वविषयावरणपूर्वकमित्येतावदेवालम्। न हि प्रमाप्रागभावस्तद्धेत्वदृष्टमन्यद्वा ज्ञानातिरिक्तं किंचिदावरणं भवति। तथात्वे तेनैव ब्रह्मस्वरूपावरणसंभवादप्रयोजको हेतुः स्यात्। न च तमोव्यावृत्त्यर्थं तृतीयं विशेषणम्। तस्य प्रमात्रविषयावरणत्वाभावात्।

न च व्यापकविशेषणानामुद्देश्यप्रतीत्यर्थत्वान्न वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । यत्राविशेषितसाध्यं प्रति हेतोरप्रयोजकता विमतं भिन्नाभिन्नं समानाधिकृतत्वादित्यादौ तत्रैव विशिष्टप्रतीतेरुद्देश्यत्वात् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् नीलधूमजन्यवन्हिप्रतीतेरेवोद्देश्यत्वादिति वक्तुं शक्यत्वात् । हेतावपि तदभावप्रसङ्गात् ।

अज्ञानातिरिक्तस्याप्यावरकत्वे तत एव ब्रह्मस्वरूपानवभाससंभवात् उक्तसाध्ये हेतुरप्रयोजकः स्यादित्याह—तमात्व इति । ननु स्वविषयावरणपूर्वकमित्युक्तौ संतमसपूर्वकत्वेन सिद्धसाधनता स्यात् तन्निवारणाय स्वनिवर्त्येति विशेषणमर्थवदित्याशङ्क्यात्र गन्धादिविषयप्रमाया अपि पक्षत्वात्स्वशब्देन तस्यापि ग्रहणात्तमसस्तद्विषयावरकत्वाभावान्नैवमित्याह—न चेत्यादिना ।

नन्वत्र स्वप्रागभावातिरिक्तत्वादिविशेषणविशिष्टाज्ञानप्रतीतेरुद्देश्यत्वादेकेनापि विशेषणेन विना तदयोगान्न कस्यापि वैयर्थ्यमित्याशङ्कामपवदति—न च व्यापकेति । विशिष्टप्रतीतिर्न सर्वत्रोद्देश्या, किं तु यस्मिन्साध्ये विशेषणेन विना हेतुरप्रयोजकः । यथा भेदमात्रे अभेदमात्रे वा समानाधिकृतत्वहेतुरप्रयोजकः,

तत्रैव विशिष्टप्रतीतिवदुद्देश्या । अन्यकृतसाध्ये तु विशेषणेन विना हेतुर्नाप्रयोजकः । ततो न विशिष्टप्रतीतिरुद्देश्येत्याह—यत्रेति । इतरथा हेतुविशेषणस्याप्यवैयर्थ्यापात इत्याह—अन्यथेति । तदेवोपपादयति—नीलेति ।

एवं साध्यं दूषयित्वा हेतुमपि दूषयितुं विकल्पयति—हेतौ चेति ।

हेतौ च प्रकाशकत्वं किं ज्ञानत्वं, ज्ञानहेतुत्वं वा, साक्षात्परंपरया व्यवहारहेतुत्वमात्रं वा, तमोनिवर्तकत्वं वा, आवरणनिवर्त्तकत्वं वा, अज्ञानान्धकारान्यतरनिवर्तकत्वं वा, प्रकाशशब्दवाच्यत्वं वा ? । नाद्यः । दृष्टान्तेऽभावात् । न द्वितीयः । असिद्धेः, इन्द्रियादौ व्यभिचाराच्च । अत एव न तृतीयः । न चतुर्थः । अज्ञानान्धकारानुगततमस्त्वाभावात् । न च पञ्चमः । साध्यावैशिष्ट्यात् । अत एव न षष्ठः । न सप्तमः । शब्दसाम्येव साध्यसाधने गोशब्दवाच्यत्वेन पृथिव्यादौ शृङ्गित्वसाधनापातात् ।

किं चानुमितेरप्रकाशितार्थप्रकाशत्वे साध्यर्था । अप्रकाशितप्रकाशकत्वे वाऽस्यामेवानुमितौ व्यभिचारः । अनादित्वे सति भावत्वमभा

वविलक्षणत्वं वा न निवर्त्यनिष्ठम्। अनादिभावमात्रवृत्तित्वात्। अनाद्यभावविलक्षणमात्रवृत्तित्वाद्वा आत्मत्ववत्। निवर्त्यत्वं वा नानादिभावनिष्ठम्। निवर्त्यमात्रवृत्तित्वात्प्रागभावत्ववत्। अनादित्वं वा नावरणनिष्ठम्। अनादिमात्रवृत्तित्वात् प्रागभावत्ववत्। प्रमाणज्ञानं वा नानादिभावनिवर्तकम्। ज्ञानत्वादप्रमावदिति सत्प्रतिपक्षत्वाच्च।

दीपप्रभायां ज्ञानत्वाभावात्साधनवैकल्येनाद्यं दूषयति—नाद्य इति। असिद्धेरिति। पक्षीकृतज्ञानमात्रस्य ज्ञानाहेतुत्वादित्यर्थः। इन्द्रियादेरपि ज्ञानद्वारा व्यवहारहेतुत्वेन तत्र व्यभिचारादेव न तृतीय इत्याह-अत एवेति। अज्ञानेति। ज्ञानदीपप्रभानिवर्त्ययोरज्ञानान्धकारयोरनुगतस्य जातिरूपस्योपाधिरूपस्य वा तमस्त्वस्याभावात् ज्ञाने तन्निवर्तकत्वमसिद्धमित्यर्थः। साध्यावैशिष्ट्यादिति। ज्ञाननिवर्त्यावरणस्यैव साध्यत्वादावरणनिवर्तकत्वं ज्ञाने सिद्धमित्यर्थः। अत एवेति। साध्यावैशिष्ट्यादेवेत्यर्थः। ज्ञानस्याज्ञानान्धकारान्यतरनिवर्तकत्वमज्ञाननिवर्तकत्वेन वाच्यं, तदेवासिद्धम्। तस्यैव साध्यत्वादित्यर्थः। प्रकाशशब्दवाच्यत्वमिति पक्षमाभाससमतया दूषयति—न सप्तम इति।

अनुमितावप्युक्तहेतुरस्ति न वा ?। अन्त्यं दूषयति—किं चेति। आद्ये अज्ञानविषयानुमितावेव व्यभिचारः । अज्ञानावरकाज्ञानान्तराभावात् । तत्रोक्तसाध्याभावादित्याह—अप्रकाशितेति । प्रतिपक्षपराहतिमप्याह—अनादित्व इति । प्रागभावगतानादित्वे घटगतभावत्वे च बाधवारणाय पक्षविशेषणे । अविद्यायां भावत्वस्याप्यभावात् सिद्धसाधनमित्याशङ्क्याह—अभावेति । घटत्वे व्यभिचारवारणाय हेतावनादीति विशेषणम् । प्रागभावत्वे तद्वारणाय भावपदम् । प्रमेयत्वे तद्वारणाय मात्रपदम् । अज्ञाननिष्ठाभावविलक्षणत्वेऽयं हेतुरसिद्ध इत्याशङ्क्याह—अनाद्यभावेति । उत्तरानुमानानि स्पष्टार्थानि । ज्ञानोत्पत्तेः पूर्वं तद्विषयावरकतन्निवर्त्यभावरूपाज्ञानाभावेऽपि हेतोः संभवादप्रयोजकतापीत्याह—पूर्वमिति ।

पूर्वप्रकाशाभावमात्रेणाप्रकाशितप्रकाशकतोपपत्तेरप्रयोजकश्च । नापि देवदत्तप्रमा देवदत्तगतप्रमाप्रागभावातिरिक्तानादिनिवर्त्तिका प्रमात्वात् यज्ञदत्तप्रमावदित्यनुमानं प्रमाणम् । देवदत्तसुखादिप्रमायां बाधात् । किं च साध्ये देवदत्तगतत्वं किं प्रमातत्प्रागभावयोरन्यतरस्य विशेषणं तदतिरिक्तानादेर्वा । नाद्यः । वृत्तेस्तत्प्रतिबिम्बितचैतन्यस्य चाप्रमाया आत्मगत-

त्वाभावात् । प्रागभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् ।

न द्वितीयः । दृष्टान्ते साध्याभावात् । यज्ञदत्तप्रमाया यज्ञदत्तगतप्रागभावनिवर्तकत्वेऽपि देवदत्तगतानाद्यनिवर्त्तकत्वात् । साध्ये च प्रमापदवैयर्थ्यम् । चैत्रप्रमा चैत्रगतस्याभावातिरिक्तस्यानादेरनिवर्त्तिका प्रमात्वात् मैत्रप्रमावदिति प्रयोगाच्च । चैत्रप्रमा स्वप्रागभावातिरिक्तानाद्यभावानिवर्त्तिका प्रमात्वादित्याभाससमानयोगक्षेमत्वाच्च । अर्थापत्तिरपि तत्र न मानम् । तेन विनाऽनुपपन्नार्थाभावात् । प्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्वात् । श्रुतौ च मायादिशब्दानामन्यार्थत्वात् । तस्माल्लक्षणप्रमाणयोरभावान्न भावरूपमज्ञानमिति ।

चित्सुखाचार्यानुमानमपि निराकरोति—नापीति । पक्षदोषमाह—देवदत्तेति । सुखादिविषयभावरूपाज्ञानाभावेन तत्प्रमायास्तन्निवर्त्तकत्वाभावादित्यर्थः । साध्यमपि विकल्प्य दूषयति—किं चेति । आत्मगतत्वाभावादिति । वृत्तेरन्तःकरणगतत्वात्तदवच्छिन्नचैतन्यस्य च निरधिकरणत्वादित्यर्थः । चैतन्यस्य प्रागभा-

वाभावात् वृत्तिप्रागभावस्यान्तःकरणगतत्वेनात्मगतत्वमसिद्धमित्याह—प्रागभावस्येति । देवदत्तगतत्वमनादेर्विशेषणमिति कल्पं दूषयति—न द्वितीय इति । अभावव्यतिरिक्तत्वविशेषणेनैव प्रमाप्रागभावस्यापि व्यावृत्तिसंभवादितरवैयर्थ्यं चेत्याह—साध्य इति । उक्तस्यापि प्रतिप्रयोगपराहतिमप्याह—चैत्रेति । स्वप्रागभावेति । अत्र स्वशब्दः पक्षवाची, तथा च मैत्रप्रमायां न साध्यवैकल्यम् । तृतीयं दूषयति—अर्थापत्तिरिति । प्रपञ्चमिथ्यात्वं तादृशोपादानमन्तरेणानुपपन्नमित्याशङ्क्याह—प्रपञ्चस्येति । "मायां तु प्रकृतिं विद्यात्" "अजामेकाम्" "भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः" इत्यादिश्रुतिस्तत्र मानमिति कल्पं निराकरोति—श्रुताविति । पूर्वपक्षमुपसंहरति—तस्मादिति । उक्तदोषोद्धारं प्रतिजानीते—अत्रोच्यत इति ।

अत्रोच्यते । अनादित्वे सति ज्ञाननिवर्त्यमज्ञानम् । न च प्रागभावेऽतिव्याप्तिः । तत्र प्रमाणाभावात् । तथा हि—तत्र न तावदुत्पन्नमात्रतन्तुषु पटो नास्तीति प्रत्यक्षं प्रमाणम् । पटो नास्तीति बुद्धेः पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावविषयिण्याः सामान्याभावविषयतया प्रागभावाविषयत्वात् । न हि सामान्याभावरूपः प्राग-

भावोऽस्ति। घटादिव्यक्तिव्यतिरेकेण सामान्यस्य प्रतियोगिनोऽभावात्। प्रागभावस्यावश्यं प्रतियोगिजनकत्वात्। व्यक्तिविशेषाणां च विशेषप्रागभावकार्यत्वात्तद्व्यतिरेकादेव तद्व्यतिरेकेण सामान्याभावस्य तत्कारणत्वे मानाभावात्। यावद्विशेषाभाववत्येव सामान्याभावस्य नियमात् यावत्प्रागभावानां चैकत्रासंभवात्।

स्वाभिमतं लक्षणमाह—अनादीति। पराभिमते-ऽस्मादिप्रागभावेऽतिव्याप्तिं निराकरोति—न चेति। तत्रेति। प्रागभावमात्रे इत्यर्थः। एतच्च लक्षणाभावस्याप्युपलक्षणम्। प्रमाणाभावमुपपादयति-तथा हीति। तत्र किं पटोत्पत्तेः पूर्वं तन्तुषु पटो नास्तीति बुद्धिर्मानम्, एतावन्तं कालं तन्तुषु पटो नासीदिति बुद्धिर्वा, इह माभूदिति वासनाऽनुपपत्तिर्वा, तन्तुषु पटो भविष्यतीत्यनुभवो वा?। नाद्य इत्याह—तत्र न तावदिति। घटे पटो नास्तीति बुद्धिवत्सामान्याभावविषयत्वान्नेयं प्रागभावविषयेत्याह—पट इति। अत्यन्ताभाववत्प्रागभावोऽपि सामान्याभावरूपोऽस्त्वित्याशङ्क्याह—न हीति। प्रतियोगिजनको ह्यभावः प्रागभावः। तथा च सामान्याभावरूपप्रागभावेन घटादिव्यक्तय एव जन्यन्ते तदतिरिक्तं सामान्यं वा? नान्त्य इत्याह-घटादीति। सामान्याभावरूपप्रागभावस्य प्रतियोगिजनक-

त्वमेव नास्त्वित्याशङ्क्याह—प्रागभावस्येति। तव मते प्रागभावत्वस्य प्रतियोगिजनकत्वाव्याप्यत्वात्तदभावे प्रागभावत्वस्यैवानुपपत्तेरित्यर्थः। आद्यं दूषयति—व्यक्तिविशेषाणामिति। सामान्याभावोऽपि तत्र कारणमित्याशङ्क्याह—तद्व्यतिरेकादिति। धर्मिणोऽसंभवादपि न सामान्यप्रागभाव इत्याह—यावदिति। रूपप्रतियोगिकयावद्विशेषाभाववत्येव वायौ रूपसामान्याभावदर्शनात् यावद्घटप्रागभावाश्रयस्य कस्यचिदभावान्न तत्सामान्यप्रागभाव इत्यर्थः। ननु तन्तुषु पटो नास्तीति धीः स्वविषयाभावप्रतियोगितायाः पटत्वावच्छिन्नत्वं न विषयीकरोति पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावस्य तन्तुष्वभावात्। किं तु तस्याः पटत्वसामानाधिकरण्यमात्रम्। तच्च प्रागभावविषयत्वेऽप्युपपद्यत इति शङ्कते—नन्विति।

ननु तन्तुषु पटासत्ताभावाभावात् कथंचित्सा बुद्धिः प्रागभावमेव विषयीकरोतीति चेत्। न, भूतले घटो नास्तीति बुद्धेरिव कालभेदेनाधिकरणासंसर्ग्यत्यन्ताभावस्यैव तद्विषयत्वात्। अन्यथा वायौ रूपं नास्तीति प्रत्ययोऽपि कथंचिद्विशेषाभावविषय एवेति सामान्याभावस्यैवासिद्धिप्रसङ्गात्।

अत एवैतावत्कालं तन्तुषु पटो नासी-

दिति बुद्धिरपि न प्रमाणम् । एतावत्कालं भूतले घटो नासीदिति बुद्धेरिवात्यन्ताभावविषयत्वात् ।

भूतले पटो नास्ति तन्तुषु पटो नास्तीति बुद्ध्योः पटप्रतियोगिकाभावविषयत्वांशे वैलक्षण्याभावादुभयत्रापि पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभाव एव विषयः । तथा च संयोगितया घटाधारे भूतलादौ यथा समयभेदेन संसर्गशीलस्तदत्यन्ताभावः, एवं समवायितयाऽऽश्रये तन्त्वादौ तादृशपटात्यन्ताभावसम्भवान्न प्रागभावसम्भव इति दूषयति—न भूतल इति । अभावप्रतीतिविषयस्य प्रतियोगिगतसामान्यस्य तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे बाधकमाह—अन्यथेति ।

ननु वायौ रूपं नास्तीति बुद्ध्या न सामान्याभावसिद्धिः, किं तु पृथिव्यादिरूपाभाववत्तया निश्चितेऽपि वायौ रूपमस्ति न वेति संशयविषयतया निश्चिताभावातिरिक्तरूपाभावसिद्धिरिति चेन्न । तस्य निश्चिताभावेष्वेव वायुवृत्तिधर्मे रूपत्वसंशयाहितत्वोपपत्तेः । वायौ प्रत्येकप्रतियोगिकनिखिलरूपाभावाः सन्तीति निश्चयदशायां तत्संशयाभावेन तत्संशयस्योक्तसंशयाहितत्वस्यावश्यकत्वात् । तस्मात्प्रतीतिवैलक्षण्यादेव त्वया सामान्याभावः साधनीयः, प्रतियोगिनि सामान्याकाराभावप्रतीतेरन्यथासिद्धित्ववर्णने स न सिध्ये-

दिति भावः। द्वितीयं दूषयति—अत एवेति। अतः शब्दार्थमेवाह—एतावदिति।

तृतीयं दूषयति—नापीति।

नापि 'इदं मा भूत्' इति कामना प्रागभावविषया। अत्यन्ताभावस्यासाध्यस्य तदयोगात्, ध्वंसस्य च तदानीमनिष्पन्नप्रतियोगिकस्याकाम्यत्वात्, प्रागभावपरिपालनस्य च साध्यत्वात्, इति वाच्यम्। अनादिप्रागभावकालान्तरसम्बन्धस्येवात्यन्ताभावस्यापि कालान्तरे सम्बन्धस्य कामनासम्भवात्। तस्य च प्रागभावसम्बन्धस्येव प्रतियोगिजनकविघटनाधीनत्वात् तदर्थयत्नाविरोधात्।

अथ 'तन्तुषु पटो भविष्यति' इति बुद्धिः प्रागभावविषया। न च भविष्यतीति बुद्धिः पटादेः भविष्यत्कालसम्बन्धविषयेति वाच्यम्। विद्यमानप्रागभावप्रतियोगित्वस्यैव भविष्यच्छब्दार्थत्वात्। उत्पन्नस्य कालान्तरसम्बन्धज्ञानेऽपि भविष्यतीति बुद्धिप्रयोगयोरभावाच्चेति चेत्। न, वर्त्तमानक्षणासत्त्वोपहितोत्तरक्षणवैशिष्ट्यस्यैव भविष्यतीति बुद्धिविषयत्वात्। तथैव तच्छब्दात्प्रतीतेः।

अस्य वाच्यमित्युत्तरेण सम्बन्धः । अभावान्तर-विषयत्वेनान्यथोपपत्तिं निराकरोति—ध्वंसस्येति । ए-तदप्यन्योन्याभावस्योपलक्षणम् । प्रागभावस्याप्यना-दितया कथं काम्यतेत्याशङ्क्य तत्प्रतियोगिजनकविघ-टनद्वारा तत्परिपालनस्य साध्यत्वात्तत्कामनेत्याह—प्रा-गभावेति । सामयिकात्यन्ताभावविषयत्वेनान्यथोपपत्ति-माह—अनादीति । कालान्तरे सम्बन्धस्येति । काला-न्तरे स्वाधिकरणसम्बन्धस्येत्यर्थः ।

चतुर्थमुत्थापयति—अथेति । पटादेरागामिकाल-सम्बन्ध एव भविष्यद्बुद्धेर्विषयो न प्रागभाव इत्याश-ङ्क्याह—न चेति । विद्यमानपर्वतादेरागामिकालसम्ब-न्धावगमेऽपिभविष्यतीतिबुध्यादेरदर्शनात् । प्रागभाव एव तद्विषय इत्याह—उत्पन्नेति । नागामिकालस-म्बन्धित्वमात्रं 'भविष्यति' इति बुद्धिविषयः, किं तु तद्बुद्धिकाले स्वाधिकरणं संसर्गाभावप्रतियोगित्वे सति तत्त्वम् । तथा चातीतस्य वर्त्तमानस्य वा न तादृश-बुद्धिगोचरतेत्युक्तविशेषणद्वयं युक्तमेव भविष्यतीति बुद्ध्यादिविषय इत्याह—न वर्तमानेति । विद्यमानप्राग-भावप्रतियोगित्वमेव तद्विषयोऽस्त्वित्याशङ्क्याह—तथै-वेति । तन्तुषु पटो भविष्यतीत्याप्तोक्त्या तत्रागामि-काले पटासत्त्वशङ्का व्यावर्त्यते प्रागभावप्रतियोगित्व-मात्रस्य भविष्यच्छब्दार्थत्वे तन्न स्यात् । तत्रैतावन्तं

कालं प्रागभावसत्त्वेऽपि सहकारिविरहात्पटाभाववदन न्तरमपि तद्विरहात्तदभावसम्भवात्तत्सत्त्वनिश्चयायोगा- दिति भावः ।

नन्वागामिकार्यस्य वर्तमानक्षणे सत्त्वाभावस्तद- भाव प्रयुक्तो वाच्यः । स च प्रागभाव एवेत्याशङ्क्य त- दानीं तत्तत्सामयिकात्यन्ताभाव एव तदसत्त्वप्रयोजक इत्याह—वर्तमानेति ।

वर्त्तमानक्षणासत्त्वं च न प्रागभावप्रतियो- गित्वेन, किं तु वर्तमानक्षणे तदवच्छिन्ने वा आ- गामिघटस्य सर्वथाऽसत्त्वात् । अत्यन्ताभावप्रति- योगित्वेनैव । अन्यथा देवदत्तः पण्डितो भविष्य- तीत्यादिप्रत्ययप्रयोगौ न स्याताम् । उत्पन्नदेव- दत्तस्य विद्यमानप्रागभावाप्रतियोगित्वात्, वि- शिष्टस्यानन्यत्वाच्च । अन्यथा बुध्यादेः परमतेऽ- नात्मधर्मत्वापातात् । शरीरादिविशिष्टात्मन्येव बुद्ध्यादिदर्शनात् ।

न च तत्र पाण्डित्यमात्रस्यैव भविष्यत्ता, न तु देवदत्तस्येति वाच्यम् । पण्डितदेवदत्तस्यैव भविष्यत्तान्वयानुभवात् । शब्दप्रयोगेऽपि देवद- त्त इति प्रथमया सप्तम्यर्थोपलक्षणीयः पण्डित- शब्दस्य च धर्मपरत्वं लिङ्गत्ययश्चेति बहुक-

ल्पनाप्रसङ्गात् । पण्डितत्वविशिष्टदेवदत्तात्य-
न्ताभावश्च प्रागप्यस्तीति न विद्यमानस्य प्राग-
सत्त्वविरोधः । प्राक्त्वं च कालस्य प्रतियोगि
तद्ध्वंसानाधारत्वमिति न तदर्थमपि प्राग-
भावः ।

विद्यमानप्रागभावप्रतियोगित्वस्यैव भविष्यच्छब्दार्थ-
त्वे बाधकमाह—अन्यथेति । पाण्डित्यविशिष्टदेवद-
त्तस्य केवलदेवतादन्यत्वेन तत्पूर्वन्तत्प्रागभावोऽस्ती-
त्याशङ्क्याह—विशिष्टस्येति । विशेष्याद्भिन्नं विशिष्ट
किमभावरूपं भावरूपं वा । नाद्यः प्रतियोगिनोदुर्नि-
रूपत्वात् । द्वितीयेऽपि तत्किं नित्यमनित्यं वा ।
नाद्यः विशेषणाद्यभावेऽपि तत्प्रसङ्गात् । न द्वितीयः
तदुपादानानिरूपणात् । न च विशेषणादिकमेव तदुपा-
दानमिति वाच्यम् । गुणादीनामपि तदापत्तेः । विशि-
ष्टस्यापि विशेषणादिभेदविशिष्टत्वेन तदनवस्थाप्रसङ्गा-
च्चेति भावः । विशिष्टस्य विशेष्यादन्यत्वे बाधकान्तर-
माह-अन्यथेति । पण्डितो भविष्यतीति बुद्धिशब्दयोर्वि-
शेषणस्यैव भविष्यत्ताविषयो न विशेष्यस्येति शङ्कां
निराकरोति—न च तत्रेति । देवदत्तस्थितिकाले
देवदत्ताभावाभावात् त्वन्मतेऽपि कथं तदा विशि-
ष्टासत्त्वमित्याशङ्क्याह—पण्डितत्वेति । विशेषणा-
भावप्रयुक्तविशिष्टाभावस्य तदापि सत्त्वादित्यर्थः ।

ननु प्रागभावाभावे कालस्य प्राक्त्वमेवानुपपन्नम् प्रागभावावच्छिन्नकालस्यैव प्राक्कालत्वादित्यत आह—प्राक्त्वं चेति।

घटादीनां प्रागभावप्रतियोगित्वाभावे आत्मवत्कार्यत्वमेव न स्यादित्याशङ्क्याह—न च कार्यत्वमिति।

न च कार्यत्वमेव प्रागभावं विना न निर्वहतीति वाच्यम्। घटादीनां स्वरूपविशेषेण प्रागभावप्रतियोगित्ववत्कार्यस्यापि साध्यत्वलक्षणस्य तत एवोपपत्तेः। असत्कार्यवादिनः कार्यासत्त्वमात्रस्यैव तत्रापेक्षितत्वात्। एतेन प्रागभावाप्रतियोगिनः कार्यत्वे आत्मनोऽपि कार्यत्वापत्तिरिति प्रत्युक्तम्। येन स्वरूपविशेषेणात्मा न प्रागभावप्रतियोगी तेनैवाकार्यमिति वक्तुम् शङ्क्यत्वाच्च। किं चैवं ध्वंसोऽपि कार्यं न स्यात्। तत्प्रागभावासम्भवात्।

उत्पत्तेः पूर्वं घटादेः सत्त्वे तस्य साध्यत्वायोगात्तदा तत्प्रागभाव आवश्यक इत्याशङ्क्याह—असदिति। कार्यासत्त्वस्य कारणनिष्ठात्यन्ताभावादप्युपपत्तेरिति भावः। परमते प्रागसत्त्वमेव कार्यत्वप्रयोजकमित्यनेन आत्मादावतिप्रसङ्गोपि निरस्त इत्याह—एतेनेति।

किं च सतोऽपि घटादेः प्रागभावप्रतियोगित्वे आत्मत्वात्तन्नास्तीति चेत् । तर्हि तदेवाकार्यत्वे प्रयोजकमित्याह—येनेति । प्रागभावप्रतियोगित्वस्यैव कार्यताप्रयोजकत्वे बाधकमाह—किं चेति ।

किं ध्वंसप्रागभावो घटादिरेव तदन्यो वा ? । नान्त्यः रूपः । अभावाभावस्य भावत्वनियमात् प्रतियोगिनो घटादेरभावभेदस्यावश्यकत्वाद् ध्वंसो घटध्वंसादन्य एववाच्यः । तथा च तत्प्रागभावस्य तद्ध्वंसस्य चान्यस्यावश्यकत्वादप्रामाणिकानन्तध्वंसप्रागभावमालापत्तेश्च । नाद्यः अभावत्वानधिकरणे घटादौ तद्व्याप्यप्रागभावत्वादेरसम्भवात् भावरूपे घटादौ गन्धानाधारसमयानाधाराभावत्वरूपस्य प्रागभावलक्षणस्याभावाच्च । तत्राभावपदत्यागे विभुद्रव्येऽवतिव्याप्तिः स्यात् । न च विनाशित्वमेव तल्लक्षणमिति वाच्यम् । तस्य घटादावभावत्वाव्याप्यत्वेनाभाभावचातुर्विध्याङ्गीकारविरोधात् न च घटादावप्यभावत्वमस्तीति वाच्यम् । सर्वस्याप्येकपदार्थत्वप्रसङ्गात् । तस्य प्रतियोगिप्रतीतिनिरपेक्षप्रतीत्यनुपपत्तेश्च ।

किं च विनाशित्वं हि ध्वंसप्रतियोगित्वम् । ध्वंसत्वं च यदि प्रागभावप्रतियोग्यभावत्वं तर्ह्यन्योन्याश्रयः । यद्युत्पत्तिमदभावत्वम्, तन्न । स्वसमानाकालीनपदार्थप्रतियोगिकध्वंसानाधारसमाधारत्वलक्षणोत्पत्तेः ध्वंसनिरूप्यतयाऽन्तोन्याश्रयात् । यदि चा-

स्मन्मत इव कादाचित्काभाववत्वं तर्ह्यस्य प्रागभावेऽतिव्याप्तिर्याभूदिति तस्य सामयिकात्यन्ताभावरूपत्वमभ्युपेयमिति त्वदभिमतप्रागभावासिद्धिः स्यात् । तस्मात् ध्वंसप्रागभावानिरूपणात्तत्कार्यत्वानुपपत्तिरिति भावः ।

प्रागभावे उत्पन्नस्य पुनरुत्पत्त्यापत्तिः तदतिरिक्तसामग्र्याः सत्त्वादिति चोद्यमनुव्यवसायभङ्गेनिरस्तमित्याह—न चैवमिति ।

न चैवमुत्पन्नस्य पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गः । निरस्तत्वात् । तत्स्वरूपमपि दुर्निरूपम् । अदृष्टानाधारसमयावृत्तित्वस्य चरमकार्यप्रागभावेऽभावात्, अत्यन्ताभावे सत्त्वाच्च । विनाशश्च दुर्निरूपः ।

ननु प्रागभावानङ्गीकारेऽत्यन्ताभावादौ का तवास्थेति चेत् । न, भूतले घटो नास्ति तन्तुषु पटो नष्ट इत्यनन्यथासिद्धाधाराधेयबुध्या प्रतीतिवैलक्षण्येन कारणसापेक्षत्वानिरपेक्षत्वाभ्यां च भिन्नयोस्तयोरावश्यकत्वात् ।

एवं प्रागभावे प्रमाणं निराकृत्य तल्लक्षणमपि निराकरोति—तत्स्वरूपमिति । चरमकार्येति । चरमध्वंस एव चरमकार्यं, तस्य प्रागभावस्तव मते प्रति-

योग्येव । तथा च फलविनाश्यस्यादृष्टस्य तदुत्पत्त्यैव नष्ट-
त्वात्तत्स्थितिकालेऽदृष्टाभावात्तस्मिन्नदृष्टानाधारसमया-
नाधारत्वं नास्तीत्यव्याप्तिरित्यर्थः । किं च तादृश-
कालप्रतियोगिकान्योन्याभावस्य तत्रावृत्तेस्तत्रातिव्या-
प्तिः । न च कालभेदः काले वर्तते । तदनेकत्वापातात्
अदृष्टानाधारसमये सूर्यगत्याद्युपाध्यभावेनौपाधिकभेद-
स्यापि तत्राऽभावात् । परमते भेदस्यौपाधिकत्वा-
निरुक्तेश्च ।

स्वमतेन घटाद्यत्यन्ताभावादावतिव्याप्तिमा-
ह—अत्यन्ताभाव इति । एतच्च ध्वंसाऽन्योन्याभावयो-
रप्युपलक्षणम् । न च तेषां नित्यतयाऽदृष्टानाधारसर्व-
मुक्तिसमयेऽपि सत्त्वान्न तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् ।
तेषां नित्यत्वे मानाभावात् । तदनित्यत्वस्य चाभाव-
त्वहेतुनैव प्रागभावदृष्टान्तेन साधयितुं शक्यत्वात् ।
न चाप्रयोजको हेतुः । तन्नित्यत्वे मानाभावलक्षणा-
नुकूलतर्कस्याद्वैतश्रुतिप्रामाण्यभङ्गरूपविपक्षबाधकतर्क-
स्य च सत्त्वात् । न च तद्विनाशे कारणाभावः नामरूप-
लयहेतोर्ब्रह्मज्ञानस्यैव तन्नाशकत्वादिति भावः ।

यद्वा परमत एव कालसमवेतगुणाद्युत्पन्नाभावेऽ-
तिव्याप्तिः यत्र येन सम्बन्धेन यद्वर्तते तत्र तेन सम्ब-
न्धेन तदभावाभ्युपगमे भावाभावयोर्विरोधो दत्तोदक
एव स्यात् । वस्तुनो द्वैरूप्यायोगाच्च कालस्य गुण
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिकात्यन्ताभाववत्त्वे द्रव्यत्वानुप-

पत्तेः, कालस्य द्रव्यत्वाद्यभाववत्त्वे तस्य गुणादिभ्यो भेदासिद्धेश्चेति भावः किं त्वदभिमतप्रागभावस्य विनाशोऽस्ति न वा ? न चेत्तस्य प्रागभावत्वानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याद्यं दूषयति—विनाशश्चेति । किं तत्ध्वंसः प्रतियोग्येव तदतिरिक्तो वा ? नाद्यः । अभावत्वव्याप्यध्वंसत्वस्य भावेऽवसम्भवात् ध्वंसानधिकरणकालस्य प्रतियोगितत्प्रागभावान्यतराधारत्वनियमेन घटस्वरूपध्वंसविनाश्यकाले घटस्तत्प्रागभावो वा स्यात् प्रागभावप्रागभावो वा घटतद्विनाशयोरनुगतध्वंसत्वानिरूपणाच्च । नचोत्पत्तिमत्त्वमेव ध्वंसत्वम् । उत्पत्तेर्ध्वंसगर्भत्वेनान्योन्याश्रयादित्युक्तत्वात् । द्वितीये तस्यापि विनाशस्याप्तावेव प्रागभावः अन्यो वा ? नाद्यः । सामग्रीभेदाभावेन प्रागभावनाशघटयोर्भेदायोगात् । न च प्रागभावविनाशस्य घटजन्यत्वात्सामग्रीभेद इति वाच्यम् । तथात्वे घटोत्पत्तिकालीनप्रागभावेनानन्तरमपि घटोत्पत्त्यापातात् । द्वितीये तस्यान्यो विनाशः तस्याप्यन्यः प्रागभाव इत्यप्रामाणिकानन्तप्रागभाव ततध्वंसमाला स्यादिति भावः ।

ननु एवं सति शुक्त्यादौ रजताद्यभावप्रतीतिवद्भूतलादौ घटाद्यभावप्रतीतेरप्यधिकरणविषयतयाऽन्यथासिद्धिसंभवात्तव भूतलाद्यतिरिक्तघटाद्यत्यन्ताभावो ध्वंसो वा न सिद्ध्येत् । तत्सिद्धावत्यन्ताभावस्यैव विनाशप्रतीतिविषयत्वसंभवात्प्रागभाववत्तदतिरिक्तध्वंसो न

न स्यादित्यभिप्रेत्य शङ्कते—नन्विति । शुक्त्यादौ रजताद्यभावस्य धर्मिसमानसत्ताकस्य प्रतियोगिसमानसत्ताकस्य वा संभवात्तदधिष्ठानमेव तदभावधीविषयः, भूतलादौ तु घटाद्यभावस्य धर्मिप्रतियोगिसमसत्ताकस्य संभवात्तस्य तदाश्रितत्वबुद्धेरसति बाधकेऽप्रामाण्यायोगाद् भूतलाद्याश्रयघटाद्यत्यन्ताभावध्वंसाभावस्यकावितिति परिहरति—न भूतल इति । तथापि प्रागभाववदत्यन्ताभावातिरिक्तो ध्वंसो न स्यादिति यदुक्तं तत्राह—प्रतीति । भिन्नयोरिति तन्तुभूतलादिनियताधिकरणभिन्नयोः परस्परभिन्नयोश्च ध्वंसात्यन्ताभावयोरावश्यकत्वादित्यर्थः । नष्टास्तीति प्रतीत्योरनुभूयमानवैलक्षण्यस्य विषयवैलक्षण्यं विनाऽनुपपत्तेस्तद्विषयध्वंसात्यन्ताभावयोर्भेद आवश्यकः, तथा ध्वंसस्य मुद्गरप्रहारादिकारणसापेक्षत्वादत्यन्ताभावस्य च तदनपेक्षत्वात्तयोर्भेदः । न च बिना बुद्धेः समग्रभेदेन प्रतियोग्युपादानासंबन्धसम्बन्धिद्वयात्मकत्वेन सबन्धिनोः सतोः स्वतः कारणापेक्षाऽयोगात् । तदतिरिक्तसम्बन्धस्याभावस्य वाऽयोगात् अनिर्वचनीयसम्बन्धस्यापि पञ्चमप्रकाराविद्यानिवृत्तावसम्भवात् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामभावस्यैव कारणजन्यत्वाच्च । इतरथा घटादेरपि दण्डादिना गृहादौ सम्बन्ध एव जन्यत इति तस्याकार्यत्वापातादिति भावः । एतच्चाति

रिक्ताभावमभ्युपेत्योक्तम् । वस्तुतस्तु सर्वोऽप्यभावो ब्रह्मैवेत्यनिर्वचनीयवादे वक्ष्यति ।

एवं लक्षणादेरसम्भवात्प्रागभावासिद्धिमुक्त्वा तदभ्युपगमे बाधकमाह—किञ्चेति ।

किं चानादिप्रागभावाङ्गीकारे प्रागभावानामपरिमितत्वेऽनिर्मोक्षप्रसङ्गः । तत्क्षयं विना मोक्षायोगात् । परिमितत्वे वा (१)त्वदभिमतमोक्षशास्त्रानारम्भप्रसङ्गात् । तेन विनापि निखिलदुःखप्रागभावक्षयात् त्वदभिमतमोक्षसम्भवात् । न च शास्त्रारम्भे योगाभ्यासात्सार्वज्ञं, ततः समाहृत्य भोगान् भुञ्जानस्य झटिति प्रागभावक्षय इति न शास्त्रारम्भवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । दैवादवशिष्टद्वित्रादिप्रागभावस्य शास्त्रसार्वज्ञादीनां वैयर्थ्यत्वात् । विषयान् भुञ्जानस्यापि क्रमेण मुक्तौ सम्भवत्यामावश्यकत्वाच्च यावत्प्रतियोगिदुःखानां(२)मुक्त्यर्थिप्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च ।

किं प्रागभावाः परिमिताः उतापरिमिताः ? । अन्त्ये दोषमाह—प्रागभावानामिति । अपरिमितानां

(१) तवाभिमतं यन्मोक्षोपकारकं शास्त्रं तस्यारम्भाभावप्रसङ्गादित्यर्थः ।

(२) अस्य 'उत्पत्तेः' इति शेषः ।

दुःखप्रागभावानामवसानासम्भवेनो तदसहकृतदुःखध्वंसस्य तादृशसुखस्य वा मोक्षस्यासंभवादित्यर्थः । आद्ये घटादिप्रागभावानामिव दुःखप्रागभावानां प्रतियोग्युत्पादकैनैव विनाशसम्भवात्तदसहकृतदुःखध्वंसस्यायत्नसिद्धत्वान्मोक्षशास्त्रानर्थक्यप्रसङ्ग इत्याह—परिमितत्वे इति । ननु शास्त्रारम्भे आत्मनाऽऽत्मवस्तुज्ञानं तत आत्मनि चित्तसमाधानरूपयोगवृत्तिः, ततो धर्म्मविशेषात्सार्वज्ञ्यं, ततः कायव्यूहसंपादनेन युगपदेव निखिलसुखदुःखानुभवात्तत्प्रागभावक्षय इति मोक्षसिद्धिरिति शङ्कामपवदति—न चेति । यस्य मुमुक्षोर्द्विशा दुःखप्रागभावा अवशिष्टाः तस्य कायव्यूहवैयर्थ्येन तदर्थं शास्त्रारम्भवैयर्थ्यापातादिति हेतुमाह—द्वादिति । किं च दुःखप्रागभाववत् सुखप्रागभावानामपि बहुशः सत्त्वाद्दीर्घकालसुखभोगानुरोधेनैव दुःखप्रागभावक्षयसम्भवात् कायव्यूहेऽपि यावद्दुःखोत्पत्तेरावश्यकत्वाच्च न तदर्थं मुमुक्षुप्रवृत्तिरुचितेत्याह—विषयानिति ।

ननु मुमुक्षूणां मोक्षशास्त्रप्रामाण्यायैव तदारम्भानन्तरमेव दुःखप्रागभावानां क्षयो न तत्पूर्वमिति कल्प्यतामित्याशङ्क्य तत्प्रामाण्यस्यान्यथैवोपपत्तेर्मैवमित्यभिप्रेत्याह—न हीति ।

न ह्यनादिपरिमिताः प्रागभावाः शास्त्रारम्भात्र क्षयन्ते तेनैव(१)क्षीयन्ते इति नियन्तुं शक्यते । दुःखप्रागभावाभावे मिथ्याज्ञानकर्मानुवृत्तेरकिञ्चित्करत्वात्, तत्प्रागभावक्षये देहेसत्यपि मिथ्याज्ञानाद्यसम्भवाच्च । अनादिप्रागभावाभ्युपगमे मुमुक्षोर्ब्रह्महत्याद्यनुष्ठानं वा मोक्षसाधनाननुष्ठानं(२)वा स्यादित्यप्युक्तम् ।

तस्मात् प्राक्कालीनोऽभावः प्रागभाव इति कालभेदेनाधिकरणसंसर्ग्यत्यन्ताभावः प्रागभावशब्दार्थ इति न ज्ञाननिवर्त्यप्रागभावोऽस्तीति न तत्रातिव्याप्तिः ।

नाप्यविद्यासम्बन्धेऽतिव्याप्तिः । अविद्यानिवृत्त्यैव तन्निवृत्तेः । अनादिपदं च प्रत्यभिज्ञानाख्यसंस्कारे स्वस्मिंश्चातिव्याप्तिनिवृत्त्यर्थम् । ज्ञाननिवर्त्यत्वं वा लक्षणम् ।

ननु दुःखप्रागभावक्षयस्यान्यतः सम्भवेऽपि मिथ्याज्ञानादिनिवृत्तये शास्त्रारम्भ इत्याशङ्क्य तस्मिन् स्थितेऽप्यनर्थासम्भवान्न तन्निवृत्तिः साधनीया इत्याह-

(१) शास्त्रारम्भेणैवेत्यर्थः ।

(२) मोक्षस्य साधनमुपायभूतं शास्त्रं तस्य अननुष्ठानम् अनारम्भ इत्यर्थः ।

दुःखेति । किं च दुःखप्रागभाववन्मिथ्याज्ञानप्रागभावानामपि परिमितत्वात्प्रतियोग्युत्पादकैरेव तेषां क्षयसम्भवात्तत एव मिथ्याज्ञानानामुपरमोपपत्तौ तदर्थं न शास्त्रमारम्भणीयमित्याह—तत्प्रागभावेति । कृतब्रह्महत्याप्रायश्चित्तस्य मुमुक्षोर्ब्रह्महत्यासाध्यदुःखप्रागभावानामावश्यकत्वात्तत्क्षयाय तत्प्रतियोगिजनकब्रह्महत्याऽनुष्ठेया स्यात् । इतरथा तत्क्षयासम्भवेन मोक्षशास्त्रानारम्भप्रसङ्गादिति प्रागभावकारणताभङ्गः कथितं इत्याह—अनादीति । पराभिमतप्रागभावे साधकाभावाद्बाधकसद्भावाच्च सामयिकात्यन्ताभाव एव प्रागभावशब्दार्थः, तस्य परमते ज्ञानानिवर्त्यत्वादस्मन्मतेऽप्यविद्यानिवृत्त्यैव निवृत्तेस्तत्राज्ञानलक्षणस्य नातिव्याप्तिरित्याह—तस्मादिति ।

नन्वविद्यात्मसम्बन्ध-जीवेशभेदादेरनादित्वात् ज्ञाननिवर्त्यत्वाच्च तत्रातिव्याप्तिरित्याशङ्क्य तस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वमसिद्धमिति दूषयति—नापीति । तर्हि शुक्तिरजतादेरप्यविद्यानिवृत्त्यैव निवृत्तेरनादिपदवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह—अनादीति । ज्ञाननिवर्त्यत्वं नाम ज्ञानजन्यध्वंसप्रतियोगित्वम् । तच्च प्रत्यभिज्ञानाख्यसंस्कारे ध्वंसप्रतियोगिनि ज्ञानेऽस्तीति तत्रातिव्याप्तिवारणायानादिपदमित्यर्थः । यद्वा ज्ञानत्वेन ज्ञानजन्यध्वंसप्रतियोगित्वमज्ञानलक्षणम् । प्रत्यभिज्ञायाः फलतया संस्कारध्वंसजनकत्वात् ज्ञानस्य प्रतियोगि-

तया स्वध्वंसजनकत्वान्न तत्रातिव्याप्तिरित्यभिप्रेत्याह—ज्ञाननिवर्त्यत्वं वेति ।

अनादिभावत्वे सति ज्ञाननिवर्त्यत्वमज्ञानत्वमित्याचार्यलक्षणमपि बाधितमित्याह—सर्वमेवेति ।

अस्तु वा सर्वमेव भावत्वं विवक्षितमिति नाविद्यासम्बन्धेऽतिव्याप्तिः । नापि कल्पितत्वादज्ञानस्यानादित्वासम्भवः । स्वसमानाधिकरणस्य वा स्वसमानकालीनात्यन्ताभावस्य प्रतियोगित्वलक्षणमिथ्यात्वस्यानादित्वेन विरोधात् । ननु कल्पितस्य दोषजन्यत्वं नियतमिति चेत् । तर्हि परमार्थस्यापि गुणाजन्यत्वं नियतमिति तव तद्विरहान्नित्यमात्रविलोपप्रसङ्गः ।

सर्वत्र साक्षात्परंपरासाधारण्येन ज्ञाननिवर्त्यत्वं विवक्षितम् । तथा चाविद्याकार्येऽतिव्याप्तिपरिहारायानादिपदम् । आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय ज्ञाननिवर्त्यपदम् । अत्र यद्यपि ज्ञानपदमनपेक्षितं तथाप्यनन्तरोक्तप्रकारेण ज्ञाननिवर्त्यत्वमेव लक्षणान्तरमिति सूचयितुं तदिति द्रष्टव्यम् । एवमपि प्रागभावाभावाद् भावपदव्यावर्त्याभावात्तद्वैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह—भावत्वं चेति । एवमतिव्याप्तिं परिहृत्यासम्भवं परिहरति—नापीति । किमज्ञानस्य कल्पितत्वं कार्यत्वं मिथ्यात्वं

वा ? । नाद्यः । अविद्वे : द्वितीयेन विरोध इत्याह—स्वसमानेति । स्वसमानाधिकरणस्य स्वसमानकालीनस्यात्यन्ताभावं प्रति प्रतियोगित्वं मिथ्यात्वमिति अधिष्ठानातिरिक्तारोप्याभाव इति मते तु स्वस्याज्ञानादेर्यद् व्यधिकरणं घटत्वादि तत्र स्ववैयधिकरण्यं नाम धर्मः तस्याधिकरणं न भवति योऽत्यन्ताभावोऽधिष्ठानरूपस्तं प्रति प्रतियोगित्वं मिथ्यात्वं पराभिमतसत्यप्रतियोगिकात्यन्ताभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वनियमेन, तदनधिकरणत्वायोगानिमथ्यावस्तुन एवेदं लक्षणम् । एतच्चाज्ञानस्य नानादित्वविरोधीत्यर्थः ।

अज्ञानस्य मिथ्यात्वे रजतादिवद्दोषजन्यत्वापत्तेनानादित्वासम्भव इति शङ्कते—नन्विति । कल्पितस्य दोषजन्यत्वनियमं प्रतिबन्द्या दूषयति—तर्हीति । गुणजन्यत्वं दोषाभावजन्यत्वं दोषासहकृतसामग्रीजन्यत्वं वेत्यर्थः ।

ननु कारणं नाम व्यापकविशेषः । तदभावे तद्व्याप्यकार्यस्यैवाभावो न नित्यस्येति शङ्कते—नन्विति ।

ननु कार्यं कारणजन्यं, तन्निवृत्तौ निवर्तते । पारमार्थिकं च सर्वं न कार्यं, किं तु यथाप्रमाणं किञ्चिदेवेति चेत् । तर्हि कल्पितमपि सर्वं दोषजन्यमिति न नियमः, किं तु यथानुभवं कार्यमेव कल्पितं दोषजन्यमिति तुल्यम् । दोष-

जन्यत्वाभावेऽपि कल्पितत्वे किमात्माऽपि कल्पितो न भवेदिति चेत् । परमार्थस्यापि जन्यत्वे किमित्यात्मापि जन्यो न भवेदिति समम् । किञ्च कल्पितत्वे हि जडत्वं प्रयोजकम् । तच्च दोषाजन्यत्वेऽप्यज्ञानादेरक्षतम् । न च वैपरीत्यमात्मनः सत्यज्ञानाद्यात्मतया श्रुत्यादिभिः प्रमितत्वात् । आत्मनोऽपि कल्पितत्वे जगदान्ध्यप्रसङ्गात् । जाग्रदवभासस्यात्मस्वरूपत्वात् । तथा च श्रुतिः । "तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्, तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" इति ।

तर्हि परमार्थत्वाविशेषात्सर्वस्यापि कार्यत्वं किन्न स्यादित्याशङ्क्याह—पारमार्थिकं चेति । मिथ्यात्वेऽपि कार्याकार्यविभागासम्भवात्कार्यस्यैव दोषजन्यत्वनियमो न कार्यस्याज्ञानादेरिति साम्यमाह—तर्हीति । दोषाजन्यस्याप्यज्ञानादेर्मिथ्यात्वेऽतिप्रसङ्गं शङ्कते—दोषेति । एतदाभाससाम्येन परिहरति—परमार्थस्येति । अपि चाज्ञानादेश्चैतन्ये कल्पितत्वमन्तरेण दृश्यत्वस्यानुपपत्तेस्तदेव कल्पितत्वे प्रयोजकं, न दोषजन्यत्वमित्याह—किञ्चेति । ननु लाघवाद् दृग्रूपत्वमेव कल्पितत्वे प्रयोजकमिति तद्रूपात्मन एव मिथ्यात्वं किं न स्यादित्यत आह—न चेति । आत्मनो मिथ्यात्वे सर्व

चिद्रूपत्वायोगात्तदतिरिक्तचैतन्यस्याभावाज्जगद्भ्रमव्यवहारविलोपापात इत्याह—आत्मनोऽपीति । जगद्भ्रमाधिष्ठानस्यात्मरूपत्वे मानमाह—तथा चेति ।

आत्मनः कल्पितत्वे तदधिष्ठानमन्यन्निरूपणीयम् । इतरथा तस्य कल्पितत्वायोगात् । तच्च जडं स्वप्रकाशात्मकं वा ? आद्ये तस्य दृश्यतया कल्पितत्वादधिष्ठानानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह—आत्मनोऽपीति ॥

आत्मनोऽपि कल्पितत्वे तदधिष्ठानानिरूपणात् सर्वभ्रमाधिष्ठानचिद्रूपस्यैव च आत्मत्वात् । कल्पितस्य बाधनियमात् आत्मनश्च तदभावात् । प्रत्युत सर्वभ्रमबाधावधित्वात् । तथा च श्रुतिः "अथात आदेशो नेति नेति । न ह्येतस्मादिति । नेति अन्यत्परमस्ति" इति ।

कल्पिताज्ञानस्यानादित्वे किं प्रमाणमिति चेत् न, ब्रह्मविषयमज्ञानमनादि सर्गाद्यकार्योपादानत्वात्, ब्रह्मवत् । कार्यस्य सर्गाद्यकालीनकार्योपादानत्वासम्भवात्नाप्रयोजकत्वम् ।

द्वितीये तस्यैवास्माकं मते आत्मत्वान्न तस्य कल्पिततेत्याह-सर्वेति । किञ्च कल्पितत्वस्य बाधव्याप्तत्वादात्मनो बाधकप्रमाणाभावान्न कल्पिततेत्याह-कल्पितस्येति । निरवधिकबाधायोगाच्चेति चार्थः । सर्वेषां

भ्रमाणां बाधावधित्वेनाबाध्यत्वमेवात्मन्यावश्यकमित्याह-प्रत्युक्तेति। आत्मन एव सर्वबाधावधित्वे मानमाहतया चेति। अथ=सप्रपञ्चमूर्तामूर्तनिरूपणानन्तरम् अतः=यस्मात्तत्परिज्ञानात् निरतिशयं श्रेयो नास्ति अतः। नेति नेतीति आदेशः-आदिश्यत इत्यादेशः। नेतिनेतीत्युपदिश्यमाने आत्मैव ज्ञेय इत्यर्थः। अत्र मूर्त्तामूर्त्तयोः स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चयोर्वा निषेधाय वीप्सा। नेत्यादेशार्थमेवाह—नहीति। एतस्मादात्मनोऽन्यन्न ह्यस्तीति। नेत्युच्यते। किं तर्हि प्रपञ्चवदात्मापि नास्ति? नेत्याह-नेतीति।

अन्यद् दृश्यप्रपञ्चविलक्षणं परं-सर्वभ्रमबाधावधिभूतमात्मस्वरूपमस्तीति श्रुत्यर्थः।

कल्पिताज्ञानस्यानादित्वे मानाभावान्न तस्यात्मवदकार्यत्वमिति शङ्कते—कल्पितेति। मानाभावोऽसिद्ध इति दूषयति-न ब्रह्मविषयमिति। ब्रह्म न जानामीत्यनुभूयमानमज्ञानमित्यर्थः। शुक्तिं न जानामीत्यनुभूयमानावस्थाज्ञाने भागासिद्धिवारणाय च ब्रह्मविषयमित्युक्तम्। प्रागभावस्य निरस्तत्वान्नैव तस्य पक्षता, येन तत्र भागासिद्धिः स्यात्। मृदादौ व्यभिचारवारणाय सर्गाद्येति। हेतोरप्रयोजकतां निराकरोति--कार्यस्येति। आद्यकार्योपादानस्य कार्यत्वे तस्याप्युपादानान्तरमावश्यकं, तस्यापि कार्यत्वं चेदुपादानानवस्थापातात्, प्रलये कार्यद्रव्यमात्रविलयेन तदसंभवाच्च। तस्यानादित्वं चेत्स,

र्गाद्यकालीनकार्योपादानात् ज्ञानस्यैवानादित्वसंभवात्। तत्कार्यत्वे तदुपादानान्तरकल्पने गौरवात्तदनादित्व-मावश्यकमिति भावः ।

अज्ञानस्य ब्रह्मणो वा सर्गाद्यकार्योपादानत्वमसं-प्रतिपन्नमित्याशङ्क्याह—उपादानत्वं चेति ।

उपादानत्वं च परिणामितयाऽज्ञानस्य ब्रह्मणः कार्यसत्तादिरूपत्वेन । जडस्य सत्यानृ-तोभयात्मकत्वाद् उभयमप्युपादानमिति ना-सिद्धिः । न वा दृष्टान्तः साधनविकलः ।

सर्गाद्यकार्यं जडोपादानकं भावकार्यत्वात् घटादि वदिति अनुमानाल्लाघवानुगृहीताद् ब्रह्म जानामीत्यनु-भूयमानमेकमेवाज्ञानं तदुपादानतया सिद्ध्यति । तथा मायाविद्ययोरभेदस्य वक्ष्यमाणत्वात् "मायां तु प्रकृतिं विद्यात्" इति श्रुतेरज्ञानोपादानत्वसिद्धिः। नामरूपात्म-कप्रपञ्चस्य श्रुतज्ञाननिवर्त्यत्वान्यथानुपपत्तेश्च तत्सिद्धिः। एवं ब्रह्मापि तदुपादानम् । विमतं ब्रह्मोपादानकं तत्स्व-भावानुरक्तत्वे सति तत्कार्यत्वात् मृत्स्वभावानुरक्तघटा-दिवदित्यनुमानात्तत्सिद्धिः । न चासिद्धिः । जगतः सद-नुरक्ततया प्रतीतेः ब्रह्मातिरिक्तसत्तायां मानाभावात् । ब्रह्मणश्च "सदेव सोम्येदमग्र आसीत् । तत्सत्यम् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद" इत्यादिश्रुतिभिः सद्रूपत्वेन सिद्धत्वात्। एवं

"सोऽकामयत बहु-स्यां प्रजायेयेति" "सच्च त्यच्चाभवत्" "तदात्मानं स्वयमकुरुत" इत्यादिश्रुतेरात्मविज्ञानात्सर्व-विज्ञानानुपपत्तेश्च ब्रह्मोपादानत्वसिद्धिरिति नासिद्धिर्न वा साधनवैकल्यमिति भावः। ननु ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे तस्मिन्सति ज्ञानेनापि जगतो निरन्वयनाशो न स्यादि-त्याशङ्क्य परिणामिनाशादेव कार्यस्य निरन्वयविनाशो न त्वधिष्ठानविनाशादित्यभिप्रेत्याज्ञानस्य परिणामित-योपादानत्वं ब्रह्मणस्त्वधिष्ठानतयेति विभागमाह—परि-णामितयेति। धर्मिसमसत्ताको ह्यन्यथाभावः परिणामः प्रपञ्चस्यानिर्वचनीयाविद्यासमसत्ताकतोऽन्यथाभावस्य विवर्तत्वादित्यर्थः। उभयोपादाने हेतुमाह—जडस्येति। घटादिगतनामरूपयोरज्ञानपरिणामितयाऽनृतत्वात्स-त्त्वादेश्चाधिष्ठानस्वरूपतया सत्यत्वादुभयमप्युक्तविध-योपादानमित्यर्थः।

यदपि चोक्तमज्ञानस्यानादिभावत्वे ज्ञाननिव र्त्यत्वं न स्यादिति तदपि प्रतिबन्दीग्रहेण दूषयति —न चेत्यादिना।

न चानादित्वेऽज्ञानस्य निवृत्त्यनुपपत्तिः, अनादिभावस्यान्यत्र निवृत्त्यदर्शनादिति वा-च्यम्। तर्हि प्रागभावस्यापि त्वदभिमतस्य न निवृत्तिः स्यात्। अभावान्तरे तददर्शनात्।

अन्यत्राऽदृष्टस्यापि प्रमाणबलादत्रैव कल्पनं तु नाऽज्ञानेऽपि मूषिकभक्षितम् । किं तत्प्रमाणं यद्बलादनादिभावस्यापि निवृत्तिरिष्टेति चेत्—

उच्यते रज्वाद्यज्ञाने सति सर्पस्तदभावे नेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामज्ञानात् भ्रम इत्यनुभवात् । भ्रमे च जानामीत्यनुभवेन ज्ञानत्वस्यैव सत्त्वात् । भ्रमस्याज्ञानत्वे तद्विषयसर्पस्य न जानामीत्यनुभवात् ज्ञानादज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवाच्च । ज्ञाननिवर्त्यं तद् भ्रमादतिरिक्तं च ॥

अभावान्तरेषु नाशाभावेऽपि प्रमाणबलात्प्रागभावे सोऽभ्युपेयत इत्याशङ्क्याज्ञानेऽपि प्रामाणिकत्वात्सोऽभ्युपेयतामित्याह—अन्यत्रेति । ननु ज्ञानेनाज्ञानं निवृत्तमित्याद्यनुभवस्य भ्रान्तिज्ञानप्रागभावादिरूपाज्ञानविषयत्वसंभवादनादिभावरूपाज्ञाननिवर्त्यत्वे न किंचिन्मानमिति चोदयति—किं तदिति ।

भ्रान्त्याद्यतिरिक्तमेवाज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यतया भाति, तच्चानादीति वक्तुं तस्य ततो भेदमाह—रज्वाद्यज्ञान इति । अन्यहेतुचतुष्टयस्यापि भ्रान्त्यतिरिक्तं तत्कारणमेवाज्ञानमित्युत्तरेणान्वयः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यनेनाज्ञानस्यार्थाध्यासात् कार्यकारणभावेन भेद उक्तः । ज्ञानाध्यासाद् भेदे हेतुमाह—अज्ञानादिति ।

पुरोवर्तिनं सर्पतया जानामीति भ्रान्तौ ज्ञानत्वानुभवान्न तदज्ञानमित्याह—भ्रमे चेति। किं च रज्जुं जानामीतिवत् सर्पं न जानामीत्येवानुभवः स्यादित्याह—भ्रमस्येति। अज्ञानस्य नियमेन ज्ञाननिवर्त्यत्वाद् भ्रमाद्भेद इत्याह—एवमिति।

भ्रमस्याप्यधिष्ठानज्ञाननिवर्त्यत्वात् ज्ञाननिवर्त्यत्वं कथमज्ञानस्य ततो भेदकमिति शङ्कते—नन्विति।

ननु भ्रमोऽपि ज्ञाननिवर्त्यो भवतीति चेत् न। भ्रमस्य ज्ञानादन्येनापि निवृत्तेर्ज्ञानैकानिवर्त्यत्वात्। अज्ञानस्य च यावत् ज्ञानमवस्थायिनो नियमेन ज्ञाननिवर्त्यत्वात्। भ्रान्तिनिवृत्त्यनन्तरमपि किं तदिति जिज्ञासादर्शनाच्च न भ्रान्तिरज्ञानम्। अज्ञानं तर्हि जिज्ञास्यते। प्रागभावश्च नेत्युक्तम्। परमते ज्ञानस्य प्रागभावनिवृत्तिरूपत्वेन तस्य तदनिवर्त्यत्वाच्च। ततश्च लोके भ्रमकारणत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वेन प्रसिद्धमज्ञानं पराभ्युपेतप्रागभावभ्रान्त्यतिरिक्तमित्यभ्युपेयम्। तच्चानादि अकारणकत्वात् आत्मवत्। न चासिद्धिः मिथ्याज्ञानातिरिक्तस्याज्ञानस्य कारणानिरूपणात्, जन्यत्वे गौरवाच्च

तदसिद्धेः । अत एव नाप्रयोजकत्वम् । तथा च घटाद्यज्ञानस्यानुमानेनादित्वं प्रत्यक्षेण ज्ञानान्निवृत्तिश्चानुभूयते ।

इच्छादिनाऽपि भ्रमनिवृत्तेर्नियमेन निवर्त्यत्वं तस्य नेत्याह—न भ्रमस्येति । अज्ञानेऽपि नियमेन ज्ञाननिवर्त्यत्वमसिद्धमित्याशङ्क्याह—अज्ञानस्येति । नायं सर्प इत्याप्तोपदेशाद् भ्रमनिवृत्तावपि किं तदिति जिज्ञासादर्शनाच्च तन्मूलमज्ञानमावश्यकमिति भ्रमातिरिक्तमेवाज्ञानमित्याह—भ्रान्तीति । तर्हि ज्ञानप्रागभाव एव ज्ञाननिवर्त्यमज्ञानमित्यत आह—प्रागभावश्चेति । ज्ञानप्रागभावस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वं चानुपपन्नमित्याह—परमत इति । पराभिमताज्ञानविलक्षणं रज्ज्वाद्यज्ञानं लोक एव तावत् सिद्धमित्याह—ततश्चेति । तस्यानादित्वे मानमाह—तच्चेति । तस्याप्यज्ञानान्तरमेव कारणमित्याशङ्क्याह—जन्यत्व इति । अज्ञानकारणाज्ञानस्यानादित्वे प्रथमस्यैव तथात्वोपपत्तेर्न कारणापेक्षा । तस्यापि कार्यत्वे तत्तत्कारणत्वेनानन्ताज्ञानकल्पनागौरवमित्यर्थः । तदसिद्धेरिति । अज्ञानकारणासिद्धेरित्यर्थः । न च मूलाज्ञानमेवानादि तत्कारणमस्त्विति वाच्यम् । तस्य कार्यत्वे मानाभावेन कारणापेक्षाया एवाभावात् ।

ननु रज्ज्वाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्याज्ञानस्य रज्ज्वाद्युत्पत्तेः पूर्वमवस्थानानुपपत्तेः कार्यत्वमावश्यकमिति चे-

त्-नारज्ज्वादिनाज्ञानन्तरमिव तदुत्पत्तेः पूर्वमप्यव्याकृततदवच्छिन्नचैतन्ये तदवस्थानोपपत्तेरिति भावः । सादित्वे मानाभावाद्गौरवाच्चाप्रयोजकता नेत्याह—अत एवेति । एवमवस्थाज्ञाने प्रमाणद्वयेनोक्तलक्षणं सिद्धमित्याह—ज्ञानान्निवृत्तिश्चेति । तदन्यथानुपपत्त्या भावत्वं चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।

मुक्तेरागन्तुकत्वेन तदवच्छिन्नचैतन्यस्यापि तथात्वात्तन्निष्ठाज्ञानस्यानादित्वमसंभवीति शङ्कते-नन्विति ।

ननु कथं कार्यावच्छिन्नचैतन्यनिष्ठाज्ञानमनादीति चेत् । न, पूर्वमपि कार्यस्यानभिव्यक्तरूपेण स्थितत्वात् । शुद्धं ब्रह्म वृत्तिव्याप्यं नेत्येतत्त्वनङ्गीकारपरास्तम् । नापि जीवन्मुक्तिकालीने अज्ञानेऽव्याप्तिः । तस्याप्यनादित्वात्, ज्ञाननिवर्त्यत्वाच्च ।

न च तस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वे प्राथमिकसाक्षात्कारादेव निवृत्त्यापत्तिः इति वाच्यम् । तदा तस्य प्रारब्धकर्मप्रतिबद्धस्य तदवस्थाननिमित्ताविद्यालेशानिवर्तकत्वात् । विपरीतज्ञानजन्यवासनायाः शास्त्रात् प्रथममुत्पन्नात्मसाक्षात्कारफलाविद्यानिवृत्तिप्रतिबन्धकत्ववत् क्षुद्रस्यापि प्रारब्धकर्मणो महत्तराश्वमेधादिकर्मप्रतिबन्धकत्ववच्च ।

२६२ पृष्ठे—

षष्ठपङ्क्त्यनन्तरमिदं शोधपत्रं द्रष्टव्यम्।

उक्तानुमानात्स्मृतितन्मूलप्रत्यक्षाभ्यां च मूलाज्ञानेऽपि समग्रं लक्षणं सिद्ध्यतीत्याह—एवमिति।

एवं ब्रह्मविषयाज्ञानस्याप्यनुमानादनादित्वम्।
अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः।
ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः।

इति सर्वेश्वरवचनेन तदनुमिततदीयप्रत्यक्षेण च ज्ञानान्निवृत्तिरिति नासंभवः। एवम् "अनादिमायया सुप्तः" "तरत्यविद्यां विततां" "भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः"इत्यादिशास्त्रादपि ब्रह्मविषयाज्ञानस्यानादित्वं ज्ञाननिवर्त्यत्वं च सिद्ध्यति। अत एवाज्ञानपदमपि ज्ञानविरुद्धमज्ञानमिति योगेनानादिभावरूपाज्ञानमेवाभिधत्ते। तदन्यत्र योगासंभवात्। क्लृप्तयोगे सत्यर्थान्तरे रूढेरकल्प्यत्वात्।

मायाविद्ययोरभेदान्मायायाश्चानादित्वादेः श्रवणादप्युक्तलक्षणसिद्धिरित्याह—एवमिति। अस्मदभिमताज्ञान एव यौगिकार्थसम्भवाल्लोके वेदे चाज्ञानपदस्य स एवार्थ इत्याह—अत एवेति। ज्ञानप्रागभा-

वादावपि योगसंभवात् स एव तदर्थोऽस्त्वित्याशङ्क्याह—तदन्यत्वेति । किं ज्ञानान्यत्वमवयवार्थः ज्ञानविरुद्धत्वं वा ? नाद्यः, अतिप्रसक्तत्वात् । न च प्रयोगप्राचुर्यात्पङ्कजादिपदवत्प्रतीतिनियम इति बोध्यम् । तत्र कथमपि व्यवस्थितार्थाभावात्प्रयोगप्राचुर्याश्रयणस्यागतिकगतित्वात् संभवति चाज्ञानविरुद्धार्थपरिग्रहे व्यवस्थितोऽर्थः । न द्वितीयः। प्रागभावस्यैवासत्त्वात्, तत्र ज्ञानविरुद्धत्वायोगात् । तदभ्युपगमेऽपि ज्ञानत्वेन ज्ञानविरुद्धत्वस्याज्ञानशब्दार्थस्य तत्रासंभवात् । प्रतियोगितयैव ज्ञानस्य तद्विरोधित्वात् । तथा भ्रान्तिज्ञानेऽपि न ज्ञानविरोधित्वं तस्य ज्ञानादन्येनापि निवृत्तेः । यस्य तु ज्ञानमेव निवर्तकं तत्रापि प्रत्यक्षात्मधर्मत्वेनैव ज्ञानस्य तद्विरुद्धत्वमिति ज्ञानत्वे नातद्विरोधिता । तस्मादस्मदभिमताज्ञानमेव ज्ञानत्वेन तद्विरुद्धत्वादज्ञानशब्दार्थ इति भावः । ननु ज्ञानप्रागभावादावज्ञानपदस्य रूढिरेवास्त्वित्यत आह—क्लृप्तेति ।

भ्रान्तिज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपेण तद्विरुद्धत्वाभावेऽपि तस्मिन्सत्यनुत्पत्तेस्तद्विरुद्धत्वमिति शङ्कते—नन्विति ।

ननु मिथ्याज्ञानमपि ज्ञानविरुद्धं विशेषदर्शने सति तदनुत्पादादिति चेत् न । "अज्ञानेनावृतं ज्ञानं" "ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितं" "ज्ञाने

नाज्ञानं निवृत्तम्" इत्यादिशास्त्रलौकिकप्रयोगयोरावरणे ज्ञाननिवर्त्त्य एव दर्शनात्तस्यैव तदर्थत्वात्। न चाज्ञानप्रतिभासे साक्षिणि सति कथं तन्निवृत्तिरिति वाच्यम्। घटादिप्रतिभासे त्वदभिमतेश्वरज्ञाने सत्येव तव मते घटादिविनाशवत्कल्पिताज्ञाननिवृत्तेरपि ममाविरुद्धत्वात्। अज्ञानस्य प्रतिभासमात्रशरीरत्वं ज्ञानदशायामेव विद्यमानत्वं न तु ज्ञानमात्रत्वम्। अतिरिक्तज्ञेयाभ्युपगमात्। ततश्चानादिभावत्वेनाज्ञानस्य ज्ञानानिवर्त्यत्वानुमानमनुभवविरुद्धम्, उदाहृतश्रुतिभगवद्वचनविरुद्धं च, अनुकूलतर्काभावादप्रयोजकं च। अस्मदभिमताज्ञानस्य न जानामीति ज्ञानविरुद्धतयैवानुभवाद्धर्मिग्राहकमानबाधश्च। शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यनिष्ठाऽज्ञानेऽव्याप्तिरप्यत एव निराकृता। तस्याप्यनादित्वात् ज्ञाननिवर्त्यत्वाच्च।

सर्वत्र कार्यानुत्पत्तेः कारणाभावप्रयुक्तत्वाद्विशेषदर्शनमपि विशेषादर्शनरूपकारणाभावत्वेनैव भ्रान्त्यनुत्पादे प्रयोजकं न ज्ञानत्वेन। तथा च ज्ञानत्वेन तद्विरुद्धता नास्त्येवेत्यभिप्रेत्याह—नेति। किं च लोकशास्त्रयोरज्ञा-

नपदस्य ज्ञाननिवर्त्य एव प्रयोगप्राचुर्यान्निवर्त्यतयैव त-
द्विरुद्धमज्ञानपदार्थ इत्याह-अज्ञानेति। यदुक्तमज्ञानप्रति-
भासे साक्षिणि सति तन्निवृत्त्ययोगादिति तद् दूषयति—न
चाज्ञानेति । प्रतिभासे कथं निवृत्तिरित्याश-
ङ्क्याह—अज्ञानस्येति । प्रतिभासमात्रशरीरशब्देना-
ज्ञानस्य वियदादिवन्नाज्ञातसत्ताकत्वं किं तु सु-
खादिवत् ज्ञायमानसत्ताकत्वं विवक्षितं न तु प्रतिभास-
रूपत्वं दृग्दृश्ययोर्भेदाङ्गीकारादित्यर्थः । भावरूपाज्ञा-
नादन्यस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वासंभवात्तस्य तदनिवर्त्यत्वसाध-
कानुमानं बाधितविषयमित्याह—ततश्चेति । अनादि-
भावस्यापि विरोधिसन्निपाते सति नाशोपपत्तेस्तदुक्त-
हेतूनामप्रयोजकता चेत्याह—अनुकूलेति । यच्चोक्तम-
नादिभावत्वादात्मवद्विरोधिसन्निपात एव नेति, तत्रा-
ह—अस्मदभिमतेति । एवमसम्भवं निरस्याव्याप्तिं
निराकरोति—शुक्त्यवच्छिन्नेति ।

:0:

उत्पत्तेः पूर्वं सतोऽसतो वा कार्यत्वायोगात्त-दाऽपि कार्यमनिर्वचनीयसूक्ष्मरूपेण वर्तत इति तदवच्छिन्नचैतन्यस्याप्यनादित्वात्तन्निष्ठाज्ञानेऽपि तदुप-पत्तिरिति परिहरति—न पूर्वमिति। यदुक्तं—शुद्धं ब्रह्म वृत्तिव्याप्यमपि नेति मते मूलाज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वा-योगात्तत्राव्याप्तिरिति, तदपवदति—शुद्धमिति। अ-नङ्गीकारेति। स्वप्रकाशस्यापि जडवृत्तिविषयत्वे बाध-काभावात् चरमवृत्तेरपि न विषयान्तर्भावः किं तु बाह्या सती सा ब्रह्म विषयीकरोतीति व्यासाश्रमैरेवोक्तत्वा-च्चेति भावः। ज्ञानकालीनाविद्यालेशेऽप्युक्तामव्याप्तिं परिहरति—नापीति।

तस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वे परोक्तं दोषमपवदति—न चेति। प्राथमिकसाक्षात्कारेण संचितकर्मावस्थाननिमि-त्ताज्ञानलेशस्य नाशेऽपि न प्रारब्धकर्मोपादानाज्ञानलेश-स्य नाशः। तस्य प्रारब्धकर्मभिः प्रतिबद्धत्वात्। प्रतिबन्धके सति सामग्र्यां सत्यामपि कार्यायोगात्। भोगेन प्रार-ब्धकर्मनाशे ज्ञानादेव तस्यापि नाश इत्यभिप्रेत्या-ह—तदा तस्येति। विषयावभासात्मनो विज्ञानस्य कथं कार्ये प्रतिबन्ध इत्याशङ्क्य स्वरूपप्रतिबन्धा-त्प्रतिबिम्बादिभ्रमो यथा न निवर्तत इति परं प्रत्यु-दाहार्यम्। क्षुद्रफलस्य कर्मणः कथं निःश्रेयसप्रतिबन्ध-कत्वमित्याशङ्क्याह—क्षुद्रस्यापीति। कर्मप्रतिबन्धक-त्ववदिति। कर्मफलप्रतिबन्धकत्ववदित्यर्थः। इतर-

चाऽश्वमेधाद्यनुष्ठानानन्तरमेव ब्रह्मलोकादिप्राप्तिप्रसङ्ग इति भावः।

निवर्त्याज्ञानकार्यस्य दुर्बलत्वात्कथं पुनर्ज्ञानफलप्रतिबन्धकतेत्याशङ्क्य तस्य ज्ञानोपजीव्यतया प्रबलत्वात्तदुपपत्तिरित्याह—अज्ञानेति।

अज्ञानकार्यस्यापि कर्मणो ज्ञानात्प्रबलस्य स्वोपादानांशाज्ञाननिवृत्तिप्रतिबन्धकत्वात् अनिर्वचनीयाज्ञानस्य सांशत्वनिरंशत्वप्रयुक्तदूषणाभावात् विदुषामपि शुकादीनां शरीरस्रवणेन प्रारब्धकर्मणो ज्ञानात्प्रबलत्वोपपत्तेः।

न चान्तकालज्ञाननियमाभावात्कथं तस्य ज्ञानान्निवृत्तिरिति वाच्यम्। जीवन्मुक्ते तदानीमपि वृत्त्यभ्युपगमे बाधकाभावात्।

प्राथमिकवृत्तिसाक्षात्काराभिव्यक्तस्वरूपचैतन्यस्यैव प्रतिबन्धक्षये तन्निवर्त्तकत्वाच्च विक्षेपाभासशक्तिमदज्ञानांशस्य सत्त्वेऽप्यावरणशक्तिमदज्ञानांशस्यासत्त्वेन ब्रह्मचैतन्यस्य ततः परमभिव्यक्तैकस्वरूपत्वात्।

ननु निरंशस्याज्ञानस्य कथमेकांशस्य नाशोऽपरांशस्य स्थितिः, सांशत्वे वा कथमकार्यत्वमित्याशङ्क्याह—अनिर्वचनीयेति। अनिरूपितरूपाज्ञानस्य ता

दृश्यांशभेदो न विरुध्यते । न चैवं तस्य कार्यत्वापत्तिः तदुत्पादकाभावादित्युक्तत्वादिति भावः । ननु प्रारब्धकर्मणो ज्ञानात्प्राबल्ये तत्फलप्रतिबन्धकत्वे च न किंचिद्गमकमस्ति, तदुपजीव्यस्य तु तन्निवर्त्यज्ञानेऽपि सत्त्वेन तदनियामकत्वादित्यत आह—विदुषामिति ।

ननु सत्यपि ज्ञाने प्रतिबद्धत्वांशेनाज्ञानलेशस्य न निवृत्तिः तर्हि तन्नाशसमये ज्ञानस्यैवाभावान्न तस्य ज्ञाननिवर्त्यतेत्याशङ्कां हेत्वसिद्ध्या दूषयति—न चान्तकाल इति । प्रसादितपरमेश्वरे स्वयं तद्भावमुपगते जीवन्मुक्तेऽस्मदादिवच्चरमकालेन ज्ञानाभावः कल्पयितुं शक्यः । तच्चित्तस्य प्रत्यक्प्रवणतया तदेकनिष्ठत्वात् । तदुक्तं—

देहं च नश्वरमवस्थितमुत्थितं वा
सिद्धो न पश्यति यतोऽध्यगमत्स्वरूपम् ॥ इति ।

तथा—

प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ।

इति च । तथा च जीवन्मुक्तिकालीनाज्ञानस्याप्यन्तकाले ज्ञाननिवर्त्यत्वान्नाव्याप्तिरिति भावः ।

मतान्तरमाह—प्राथमिकेति । अयमर्थः—प्राथमिकवृत्तिसाक्षात्काराद् ब्रह्मचैतन्यमभिव्यज्यते । अभिव्यक्तं च चैतन्यमावरकाज्ञानांशं निवर्तयतीति । तदनन्तरं चावरणाभावात्सर्वदाऽभिव्यक्तमेवेति तदेवान्तका-

खे वृत्त्यभावेऽपि प्रतिबन्धककर्मनाशाद्विक्षेपोपादानाज्ञानांशं निवर्तयतीति । तदुक्तं—"तीर्थे श्वपचगृहे वा नष्टस्मृतिरपि त्यजन्देहं ज्ञानसमकालमुक्तः कैवल्यं याति हतशोकः" इति ।

नन्वेवं सति घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्यापि सकृदुत्पन्नसाक्षात्काराभिव्यक्तस्य सर्वदाऽवस्थानसंभवात्कालान्तरे तदज्ञाननिवृत्तये वृत्त्यन्तरापेक्षा न स्यादिति चेत् न । प्राथमिकवृत्तेर्घटमात्रविषयत्वेऽपि कालान्तरीयघटाविषयत्वान्न सर्वात्मना तदभिव्यञ्जकता । तथा च कालान्तरीयतदभिव्यक्तये वृत्त्यन्तरापेक्षा युक्तेत्याह—न चैवमित्यादिना ।

न चैवं कदाचिदुत्पन्नघटाकारवृत्त्यभिव्यक्तघटावच्छिन्नचैतन्यस्य कालान्तरेऽपि तद्वृत्तिं विना तदज्ञाननिवर्तकत्वापत्तिरिति वाच्यम् । कालान्तरीयघटावच्छिन्नचैतन्यस्य पूर्वकालावच्छिन्नचैतन्याभिव्यञ्जकवृत्त्याऽनभिव्यक्तत्वात्, अज्ञानान्तरेणावृतत्वाच्च, ब्रह्मसाक्षात्कारस्य च सर्वात्मना चैतन्यव्यञ्जकत्वात् ।

न चैवमविषयस्याज्ञानस्य कथं निवृत्तिरिति वाच्यम् । विक्षेपातिशयेन सविषयत्वात् । आवरकाज्ञानं त्वावृत्तसाक्षात्कारादेव निवर्तते ।

न च पूर्वकालीनवृत्त्यभिव्यक्तस्वरूपचैतन्यस्य कालान्तरेऽविद्यानिवर्त्तकत्वे मानाभावः। "तस्याभिध्यानाद् योजनात् तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः" इति श्रुतेः। तस्मादनादिज्ञाननिवर्त्यमज्ञानमिति सिद्धम्।

प्राथमिकवृत्त्याऽभिव्यक्तस्यापि तन्नाशेऽज्ञानान्तरेणावृतत्वात्पुनस्तदभिव्यक्तये वृत्त्यन्तरमावश्यकमित्यभिप्रेत्याह—अज्ञानान्तरेणेति। वेदान्तानां सर्वात्मना ब्रह्मबोधने समर्थत्वात्तज्जनितसाक्षात्कारः सर्वात्मना तदभिव्यञ्जक इत्याह—ब्रह्मेति। मानाभावेन तदावरकाज्ञानान्तराभावाच्चेति द्रष्टव्यम्। अनावरकाज्ञानांशस्य ब्रह्माविषयत्वात्कथं तज्ज्ञानान्निवृत्तिरिति शङ्कां हेत्वसिद्ध्या परिहरति—न चैवमिति। ननु घटादावावृत्तविषयकज्ञानादेवाज्ञाननिवृत्तिदर्शनात्कथमनावृतस्वरूपज्ञानात्तद्विषयकवृत्तेर्वाऽज्ञाननिवृत्तिः। इतरथा शुक्तीदमंशे विक्षेपहेत्वज्ञानस्य तज्ज्ञानान्निवृत्तिप्रसङ्गादित्यत आह—अनावरकेति। रजतोपादानाज्ञानस्य शुक्त्यावरकत्वात्तज्ज्ञानादेव निवृत्तिरित्यर्थः। प्राथमिकवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यस्य कालान्तरेऽज्ञाननिवर्त्तकत्वसंभवेऽपि न तत्र मानमस्तीत्यत आह—न चेति। तस्य शास्त्रयुक्तिभ्यां निश्चितस्याभिध्यानात्सजातीयप्रत्ययप्रवाहरूपात् प्रपञ्चे पारमार्थिकत्वभ्रमप्रयोजकविपरीतभावनाहेतुमायांशस्य

निवृत्तिः । ततो युज्यतेऽनेनेति योजनम् अखण्डभावनाग्र-हकृतसाक्षात्कारस्तस्मात्प्रपञ्चे व्यावहारिकत्वभ्रमप्रयोजकावरकमायांशस्य ततस्तत्त्वभावोऽभिव्यक्तब्रह्मात्मनाऽवस्थानं तस्मादन्ते प्रारब्धकर्मक्षये बाधितानुवृत्त्या प्रतिभासमानप्रपञ्चहेतुमायांशस्येत्येवं तदा सर्वमाया-निवृत्तिरिति श्रुत्यर्थः । तदुक्तम्—

> शास्त्रेण नश्येत्परमार्थरूपं
> कार्यक्षमं नश्यति चापरोक्ष्यात् ।
> प्रारब्धनाशात्प्रतिभासमाना
> एवं त्रिधा नश्यति चात्ममाया ॥ इति ।

अव्याप्त्यादेरभावादुक्तलक्षणं सुस्थमित्याह—

तस्मादिति । एवं स्वसमानविषयज्ञानप्राक्कालव्यापिसत्ताकत्वे सति तन्निवर्त्यत्वं स्वसमानविषयज्ञानासहकृतसामर्थ्ययोग्यध्वंसप्रतियोगित्वं वा ज्ञानातिरिक्तागन्तुकदृष्टकारणायोग्यध्वंसप्रतियोगित्वं वा अन्यत्वे सति स्वसमानविषयज्ञाननिवर्त्यत्वं वाऽज्ञानलक्षणम् । न चाविद्यासम्बन्धादावतिव्याप्तिः तस्य निर्विषयत्वात्, अविद्यानिवृत्तिरूपदृष्टकारणयोग्यध्वंसप्रतियोगित्वाच्चेति द्रष्टव्यम् ।

भ्रमोपादानमज्ञानमित्यत्रोपादानशब्देन परिणामित्वं विवक्षितम् । तथा च नोक्तातिव्याप्त्यादिरित्याह—भ्रान्तीति ।

भ्रान्तिपरिणाम्यज्ञानमिति केचित् । न च ब्रह्मण्यतिव्याप्तिः, असम्भवो वा । अज्ञानस्यैव परिणामित्वात्, ब्रह्मणस्तु कार्यसत्तात्मतयैवोपादानत्वात् । न चानुत्पादितभ्रमाज्ञानेऽव्याप्तिः । अज्ञानस्यैकत्वात् । तत्र च 'अहमज्ञो न जानामि' इत्यनुभवः प्रमाणम् । तथा हि— न तावदस्य प्रागभावो विषयः । तस्यैवाभावात् । नापि ध्वंसः विशेषज्ञानस्य प्रागनुदयात्, सामान्यज्ञानस्याज्ञानाप्रतियोगित्वात् ।

यदुक्तम्—अनुत्पादितभ्रमे घटाद्यज्ञानेऽव्याप्तिरिति, तदयुक्तम् । अज्ञानैकत्वमते एवास्य लक्षणस्योक्तत्वात् । तत्रानुत्पादितभ्रमाज्ञानाभावादित्यभिप्रेत्याह- न चेति । भ्रान्तिपरिणामित्वयोग्यताया वा तल्लक्षणत्वेन विवक्षितत्वाद् अवस्थाज्ञानवादेऽपि नाव्याप्तिरिति द्रष्टव्यम् । एवं भावरूपाज्ञाने लक्षणं निरूप्य तत्र प्रमाणमपि निरूपयति—तत्र चेति । यदुक्तं ज्ञानाभाव एवैतदनुभवविषय इति तद् दूषयितुमुपक्रमते—तथा हीति किं ज्ञानप्रागभावोऽस्य विषयः तद्ध्वंसो वा ? । नाद्य इत्याह— न तावदिति । द्वितीयेऽपि किं विशेषज्ञानस्य ध्वंसो विषयः सामान्यज्ञानस्य वा । आद्यमसंभवेन दूषयति—नापीति । द्वितीयं दूषयति—सामान्येति । सामान्यज्ञाने

सत्यपीदं न जानामीत्यनुभूयमानाज्ञानस्य तदविरोधित्वान्न तद्ध्वंसलेशोऽर्थः ।

अभ्युपेत्यापि प्रागभावं स नोक्तानुभवविषय इति वक्तुं तद्विषयमाह—किं चेति ।

किं चाहमज्ञो न जानामीति च ज्ञानसामान्यविरोधिताऽनुभूयते । सा च यदि ज्ञानाभावतया, तदा ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकः प्रत्येकप्रतियोगिको निखिलज्ञानाभावो वा वाच्यः । तदुभयं च प्रागभावादेरज्ञानत्वे न संभवति, धर्म्यादिज्ञाने तु नतराम् । सिद्धान्ते वस्तुतोऽपरोक्षवृत्त्यनुगतप्रकाश एव ज्ञानत्वसामान्यात्मना तद्विरोधीति तदुपपन्नम् । यथा परमते वस्तुतः शरीरावच्छिन्नात्मन आत्मत्वेन सुखादिसमवायिकारणत्वं तथा वस्तुतो विशेषानुगतस्यापि सामान्येन तद्विरोधित्वोपपत्तेः । न चैवं कल्पने प्रमाणाभावः । अज्ञानमित्याद्यनुभवस्यापरोक्षवृत्तेरेवाज्ञाननिवृत्त्यनुभवस्य च मानत्वात् ।

न तावदस्य निखिलज्ञानान्यत्वं विषयः । स्वस्यापि ज्ञातृत्वेन तदयोगात् । नापि निखिलज्ञानान्यत्वम् । विशेषज्ञाने सत्यपि तथानुभवप्रसङ्गात् । तस्मात्त्वस्य ज्ञानसामान्यविरोध्याश्रयत्वमेव तदनुभवविषय

इत्यर्थः । स्वाश्रिते प्रागभाव एव ज्ञानसामान्यविरोधिताऽस्तित्वत्याशङ्क्य तस्य किं ज्ञानसामान्याभावतया तद्विरोधित्वम् उत तन्निवर्त्त्यतया ? । आद्य आह—सा चेति । सामान्याभावो विशेषाभावातिरिक्त इति मतेनाह—ज्ञानत्वावच्छिन्नेति । यावद्विशेषाभावः स इति मतेनाह—प्रत्येकेति । ततः किमित्यत आह—तदुभयमिति । सामान्यप्रागभावस्य प्रतियोग्यनिरूपणात्परैरनभ्युपगमाच्चासम्भवः । प्रतियोगिसमानाधिकरणानां यावज्ज्ञानप्रागभावानामपि सर्वज्ञानानधिकरणे स्वस्मिन्नसम्भव इत्यर्थः । प्रागभावाद्यनुभवसमये तद्धेतुधर्म्यादिज्ञानस्यावश्यकत्वादपि नोक्ताभावसम्भव इत्याह—धर्म्यादीति । ननु सिद्धान्तेऽपि न ज्ञानसामान्यविरोधिता । सत्यपि परोक्षज्ञाने तद्विषयाज्ञाननिवृत्त्यभावात् । ततो ज्ञानस्यावश्यकत्वादपि ज्ञानत्ववद्विरोधिधिताभात्रं तदनुभवविषयः । तच्च विशेषाभावस्याप्यस्तीत्याशङ्क्याह—सिद्धान्त इति । न तावत् ज्ञानत्ववद्विरोधितामात्रं तद्विषयः नञर्थस्य विरोधस्य तदन्वितज्ञानपदार्थज्ञानसामान्यप्रतियोगिकतयाऽनुभवात् । इतरथा सत्यपि विशेषज्ञाने ज्ञानत्ववद्विशेषज्ञानान्तराभावसत्त्वात् 'न जानामि' इत्यनुभवप्रसङ्गात् । सिद्धान्ते तु ज्ञानसामान्यमात्मचैतन्यमेव । तच्च सदातनमप्यज्ञानप्रयुक्तावरणप्रतिबद्धं नाज्ञाननिवर्तकम् । स्वत्वावधारणापरोक्ष-

वृत्त्या च प्रतिबन्धकारणे निवृत्ते चिन्मात्रमेवाज्ञाननिवर्तकमिति तस्य ज्ञानसामान्यविरोधितोपपत्तिः, नाप्यतिप्रसङ्ग इति भावः । अपरोक्षवृत्त्यनुगतप्रकाशस्यैवाज्ञाननिवर्तकत्वेऽपि स्वरूपेणैव तद्योग्यतेत्येतत्पराभिमतोदाहरणेन दूढयति—यथेति । ननु वृत्तिविशेषस्य चिन्मात्रस्य वा तन्निवर्तकत्वसंभवात्तस्य वृत्तिविशेषानुगतत्वकल्पनमप्रामाणिकमित्यत आह—न चैवमिति ।

एवं स्वमते ज्ञानसामान्यनिवर्त्यतयाऽज्ञानस्य तद्विरुद्धत्वमुपपाद्य परमतेऽभावतया तद्विरोधित्वासंभवात् तन्निवर्त्यतयैव तद्वक्तव्यमिति द्वितीयं परिशेषयित्वा दूषयति—तत इति ।

ततो ज्ञानसामान्यविरोधित्वं ज्ञाननिवर्त्यत्वेन वक्तव्यमिति न तदनिवर्त्यप्रागभावादिरज्ञानं ज्ञानम् । ज्ञानेनाज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवात् । "ज्ञानेन तु तदज्ञानम्" इति स्मृतेश्च ज्ञाननिवर्त्यमेवाज्ञानमभ्युपेतव्यमिति तदेवानुभवविषयः ।

नन्वज्ञो न जानामीति तस्याभावत्वमनुभूयत इति चेत्, न तावदहमज्ञ इत्यनुभवस्याभावविषयता । मयि घटाज्ञानमिति यदज्ञानमात्मविशेष्यमनुभूयते तदेवाहमज्ञ इति विशेष-

णतयाऽनुभूयते । तस्मिंश्च ज्ञाने यथाऽऽत्मन्यधर्मोऽसुखमनिच्छेतिज्ञाने पापदुःखद्वेषादि धर्मादिविरोधित्वेनानुभूयते तद्वत् ज्ञानविरोधित्वेनैव किञ्चिदनुभूयते न त्वभावतया । अन्यथा वायौ पृथिव्या रूपमिति बुद्धेरिवाऽऽत्मनि घटाज्ञानमिति बुद्धिप्रयोगयोरभावप्रसङ्गात् ।

अत एव न जानामीत्यनुभवोऽपि ज्ञानविरोधित्वमात्रविषयः । तस्याज्ञानमित्यनुभवेनैकविषयत्वात् ।

किं चाज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यतयाऽनुभवादिविरुद्धत्वात्तेन रूपेणैव तद्विरुद्धत्वं तदनुभवविषयः । तच्च न पराभिमताज्ञाने सम्भवतीत्याह—ज्ञानेनेति ।

यदुक्तं मयि ज्ञानं नास्तीति विशेष्यतया प्रतीयमानज्ञानाभाव एवाहमज्ञ इत्याद्यनुभवे विशेषणतया ज्ञायत इति तदनुवदति—नन्विति । मयि ज्ञानं नास्तीत्यस्यैवाभावमात्रविषयत्वमसंमतमित्यभिप्रेत्य तदुक्तन्यायेनाहमज्ञ इत्यस्य तावद्भावविषयत्वमावश्यकमित्याह—तावदिति । ननु घटाज्ञानमित्यस्यापि घटज्ञानाभाव एव विषय इत्यत आह—तस्मिंश्चेति । यथा मय्यधर्म इति धर्मविरोधितया शास्त्रेणोपनीतं भावरूपं पापं प्रतीयते, यथा वा असु-

खमनिच्छा असत्यमित्यादौ दुःखद्वेषानृतवचनादीनि सु-खादिविरोधीनि प्रतीयन्ते, एवं घटाज्ञानमित्यत्रापि ज्ञानविरोधिभावरूपमेव किञ्चित्प्रतीयत इत्यर्थः । तदुक्तम्—

नामधात्वर्थयोगी तु नैव नञ् प्रतिषेधकः । इति ।

अभावमात्रे नञन्वितप्रतियोगिबोधकनामपदो-ल्लेखिबुद्धिप्रयोगयोरभावादज्ञानस्याप्यभावत्वे तौ न स्यातामित्याह—अन्यथेति । ममाज्ञानमिति विशे-ष्यतयाऽनुभूयमानाज्ञानस्यैवाहं न जानामीत्यत्रापि विशेषणतया भानादयमप्यनुभवो ज्ञानविरोधिभाववि-षय इत्याह—अत एवेति ॥

न जानामीत्यनुभवस्याभावविषयत्वेऽपि भावरू-पाज्ञानमेव ज्ञानाभावात्मनाऽनुभूयते । आरोपिताज्ञाना-भावस्याधिष्ठानचिन्मात्रतया तदभावस्याप्यारोपिताज्ञा-नात्मकत्वादित्यभिप्रेत्याह—अभावत्वमिति ।

अभावत्वमपि भावरूपाज्ञानस्यास्त्येव । चैतन्ये कल्पितस्य तदभावात्मत्वात् । कथं तर्हि धर्मिनिर्णयः ज्ञानसामान्यविरोधित्वनिर्वाहाय भावधर्मिकल्पनायां लाघवाच्च भाव एवाज्ञानम् । एतेन ज्ञानं नास्तीत्यादिबुद्धिर्व्याख्याता ।

कथं तर्हि ज्ञानाभावसिद्धिरिति चेत् ।

न, जन्यज्ञानं नास्तीत्यादिबुद्धैयत्र तत्सिद्धेः ।

एतेन विशेषज्ञानाभाव एव न जानामीत्यनुभव-विषय इति प्रत्युक्तम् ।

किं च यस्मिन्विशेषे यस्येतः परं न ज्ञानं, तस्मिन्न जानामीत्यनुभवो न स्यात् । प्रतियोग्य-भावेन प्रागभावासम्भवात् ।

ननु न जानामीत्यनुभवस्याभावविषयत्वे तद्विषयो-ऽभावो न पराभिमतः प्रागभावः, किं तु सिद्धान्त्यभिमत एवेत्यत्र किं नियामकमिति पृच्छति—कथमिति । परा-भिमताभावस्य ज्ञानसामान्यप्रतियोगिकत्वायोगाद्भाव-विरहात्मकाभावकल्पनातो भावस्यैव तद्विषयत्वे लाघवा-त्प्रागभावस्याभावाच्च भावरूपाज्ञानमेवाभावतया प्रतीयत इत्याह—ज्ञानेति । ज्ञानं नास्तीत्यस्याभावमात्रविषय-त्वमसम्मतमित्याह—एतेनेति । भावरूपाज्ञानमेवोक्त-विधया तदनुभवविषयः, न भावविरहैकस्वभावोऽभाव इत्यर्थः ।

ज्ञानाभावानां भावरूपाज्ञानविषयत्वे तव तद-तिरिक्तवृत्तिज्ञानाभावो न सिध्येदिति शङ्कते—कथं तर्हीति । यत्र वृत्तिज्ञानं विशेष्याभावप्रतियोगितयाऽनुभू-यते ततस्तत्सिद्धिरित्याह—न जन्येति ।

यदुक्तं सामान्यतो ज्ञानेऽपि विशेषज्ञानाभाव एव न जानामीत्यनुभवविषय इति, तत्राह—एतेनेति । तस्य

ज्ञानसामान्यविरोधित्वासम्भवेनेत्यर्थः। विशेषज्ञानाभावो नाज्ञानमित्यत्र हेत्वन्तरमाह-किं चेति। यस्य दाक्षिणात्यस्याऽऽमरणं क्रमेलकादिविशेषज्ञानं न भविष्यति तस्य तन्न जानामीत्यनुभवो न स्यात्तस्मिन् तद्विशेषज्ञानाभावेन तत्प्रागभावाभावात्। तथा च तत्र भावरूपाज्ञानमेव तदनुभवविषय इति सर्वत्रापि स एव तद्विषय इत्यर्थः।

अस्मिन् जन्मनि तद्विशेषज्ञानाभावेऽपि चरमदेहे योगमहिम्ना तज्ज्ञानसम्भवाद् इदानीं तत्प्रागभावरूपाज्ञानमस्तीति शङ्कते—तस्यापीति।

तस्यापि सर्वज्ञतादशायां तद्विशेषज्ञानमस्तीति चेत् न। जीवेषु तन्नियमाभावात्, अनपेक्षितचिरातीतविषयाणां त्वदभिसाधनयोगजधर्मजज्ञानविषयत्वे प्रमाणाभावाच्च। न च तत्र पुरुषान्तरे प्रसिद्धविशेषज्ञानात्यन्ताभाव एवाज्ञानमिति वाच्यम्। यस्योत्तरकाले तज्ज्ञानं तस्मिन् तव मते तज्ज्ञानसामान्याभावासम्भवात्।

पुरुषान्तरीयज्ञानात्यन्ताभावश्चेदज्ञानं तर्हि त्वदभिमतेश्वरे विशेषज्ञानवति जीवे चाहमज्ञ इत्यनुभवप्रसङ्गः। किं चैवं घटो न जानातीति प्रयोगः साधुः स्यात्, मुक्तानां चाज्ञानं स्यात्।

"तरति शोकमात्मवित्" "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति" इत्यादिनाऽऽत्मज्ञानादेव मुक्तिश्रवणात्सर्वज्ञत्वं नावश्यकमित्याह—जीवेष्विति । परमतेऽपि भाविसुखदुःखतत्साधनस्फुरणार्थैव योगजधर्मजज्ञानाभ्युपगमाच्चिरानीतविशेषज्ञानं नावश्यकमित्याह—अनपेक्षितेति । उक्तस्थले विशेषज्ञानप्रागभावेऽपि तदत्यन्ताभावसत्त्वात् स एव न जानामीत्यनुभवविषय इति शङ्कां निषेधति-न चेति। किं यत्र विशेषज्ञानप्रागभावासम्भवः तत्रैव तदत्यन्ताभावोऽज्ञानम्, उत सर्वत्र ? नाद्यः । तद्विशेषाज्ञाने तद्विषयज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिनोऽप्यज्ञानात् तदभावानुभवायोगान्न जानामीत्येकाकारप्रतीतेः क्वचित्प्रागभावः क्वचिदत्यन्ताभाव इति विषयवैलक्षण्यायोगाच्चेत्यभिप्रेत्य द्वितीये भाविविशेषज्ञानवति तदत्यन्ताभावोऽसम्भवीत्याह—यस्येति । सिद्धान्ते कार्यात्पूर्वं तदाश्रये तत्प्रतियोगिकक्षाभयिकात्यन्ताभावाङ्गीकारास्तव मत इत्युक्तम् ।

ननु तत्र पुरुषान्तरीयविशेषज्ञानात्यन्ताभावाज्ञानमित्याशङ्क्यातिप्रसङ्गमाह—पुरुषान्तरीयेत्ति । न जानामीत्यनुभवस्य ज्ञानात्यन्ताभावश्चेद्विषयः तर्हि-तत्प्रयोगस्यापि स एव विषय इति घटादौ उत्तमपुरुषप्रयोगाभावेऽपि प्रथमपुरुषान्तस्तत्प्रयोगः स्यादित्याह-किं चेति । परकीयज्ञानात्यन्ताभावस्य मुक्तेष्वपि सम्भवात् तेषामप्यज्ञत्वापात इत्याह—मुक्तानामिति ।

ननु ज्ञानसमवायिनि तत्प्रतियोगिकसामयिका- त्यन्ताभाव एवाज्ञानम्। स च नेश्वरघटादावित्यत आह—एतेनेति।

एतेन सामयिकात्यन्ताभावोऽज्ञानमिति निरस्तम्। तदभ्युपगमे तव प्रागभावविलोपप्रसङ्गात्। अस्मन्मते चाधिष्ठानातिरिक्तज्ञानात्यन्ताभावस्याऽऽत्मनिवृत्त्यसम्भवात्। अधिष्ठानस्य तदभावत्वं ह्यज्ञानाधीनमेव। एतेन देवदत्तस्य घटज्ञाने पुरुषान्तरप्रसिद्धं विशेषविषयत्वं तत्प्रकारकत्वं वा निषिद्ध्यत इति प्रत्युक्तम्।

विशेषविषयत्वाभावादेरज्ञानत्वे ज्ञानमज्ञानमज्ञानीत्यनुभवः स्यात्। मय्यज्ञानमित्याद्यनुभवोऽपि न स्यात्।

तस्य मुक्तेष्वपि भावात् सर्वदा विशेषज्ञानरहिते चाभावादित्यर्थः। ज्ञानसामयिकात्यन्ताभाव एवाज्ञानमिति किं त्वन्मतानुसारेणोच्यते उतास्मन्मतानुसारेण ?। नोभयथाऽपीति क्रमेण दूषयति-तदभ्युपगम इति। अज्ञानाधीनमेवेति। वृत्तिज्ञानस्यानिर्वचनीयत्वे तदधिष्ठानं तदभावः स्यात्। तदनिर्वचनीयत्वं च तादृशाज्ञानकार्यत्वाधीनमित्यर्थः।

यदप्युक्तं पुरुषान्तरीयकरतलामलकादिज्ञाने प्रसिद्धं

स्वविषयेतरव्यावृत्त्यधिकरणतावच्छेदकधर्मविषयत्वा-
दिकमिह निषिध्यत इति, तद् दूषयति—एतेनेति ।
किमत्र स्वशब्दः पुरुषान्तरीयज्ञानपरः समभिव्याहृतप-
रो वा ? । नाद्यः । विशेषज्ञानवति जीवेऽज्ञानप्रसङ्गात् ।
न द्वितीयः । शुक्त्यादाविदं प्रमेयवदिति ज्ञानस्यापि
तादृशधर्मप्रकारकत्वात् शुक्तिं न जानामीत्यनुपपत्तेः ।
न च तदवच्छेदकत्वेन तत्प्रकारकत्वाभावो विवक्षित
इति वाच्यम् । करतलामलकज्ञानेऽपि तदभावेन तत्रापि
न जानामीत्यनुभवापातात्, इह शुक्तित्वमिति ज्ञान-
स्यापि तत्प्रकारत्वाभावाच्च न स्वविषयशब्दः स्वविशे-
ष्यपर इति वाच्यम् । शुक्ताविदं रजतमिति ज्ञानानन्तरं
तन्न जानामीत्यनुभवापातात्, उक्तनिषेधस्य ज्ञानसा-
मान्यविरोधित्वाभावाच्चेत्यर्थः ।

किञ्च किं ज्ञाने विशेषविषयत्वाभाव एवाज्ञानं
तद्विशिष्टज्ञानं वा ? । आद्ये दोषमाह—विशेषेति ।
द्वितीयं शङ्कते—विशेषेति ।

विशेषाविषयज्ञानमात्मन्यस्तीति चेत् त-
र्हि ज्ञानमज्ञानं स्यात् । आत्मधर्माज्ञानानुभव-
व्याख्याने च पदार्थमात्रविप्लवः स्यात् ।

तस्मान्न पराभिमताभावोऽज्ञानानुभववि-
षयः । प्रागभावस्यानुभवासंभवादपि नाज्ञानानु-
भवस्तद्विषयः । जनिष्यमाणज्ञानानां विशिष्यानु-
भवासंभवात् ।

न च घटज्ञानं सामान्यज्ञानमेव तद्विशेषज्ञानाभावज्ञानहेतुः प्रतियोगितावच्छेदकाकारज्ञानस्याभावधीहेतुत्वात् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् सामग्र्यन्तरकल्पने गौरवात् ।

तथा च मय्यज्ञानमित्यनुभवोपपत्तिरिति भावः । तद् दूषयति—तर्हीति । न च ज्ञानस्याज्ञानत्वं युक्तं घटत्वाघटत्ववत् ज्ञानत्वाज्ञानत्वयोरैक्ये विरोधादित्यर्थः । अहमज्ञ इत्यनुभवस्य मद्ज्ञाने विशेषविषयत्वं नेत्येवं व्याख्याने स्वस्वमतानुरोधेन सर्वानुभवव्याख्यानसम्भवात् पदार्थव्यवस्था न स्यादित्याह—आत्मेति ।

ज्ञानविरोधितया प्रतीयमानमज्ञानं च न प्रागभावादिरूपमित्युपसंहरति—तस्मादिति । प्रागभावस्तदनुभवस्याप्यसम्भवान्नाहमज्ञ इत्याद्यनुभवस्तद्विषय इत्याह—प्रागभावस्येति । तत्र हेतुमाह—जनिष्यमाणेति । प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्याभावधीहेतुत्वात् कार्यस्य तत्तद्व्यक्तिविशेषत्वेनैव प्रागभावप्रतियोगित्वाद्विषयविशेषविषयत्वस्यैव ज्ञाने विशेषत्वात्तदुत्पत्तेः पूर्वं तत्त्वेन तदवगमायोगात्तत्कार्यप्रागभावधीरप्ययुक्तेत्यर्थः ।

यदत्रोक्तं तद्विशेषज्ञानाभावज्ञानं प्रति तत्सामान्यज्ञानं हेतुरिति, तदनुवदति—न चेति । अभावान्तरे प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टज्ञानस्याभावधीहेतुत्वेन क्लृप्तत्वात् तदभावेऽभावधियोऽसम्भवात् । इतरथा

क्लृप्तकारणभङ्गः क्वापि दोषो न स्यादित्यभिप्रेत्याह—प्र-
तियोगीति । विपक्षे बाधकान्तरमाह-अन्यथेति । प्रमे-
यत्वाद्याकारेण घटादिज्ञानादपि घटत्वाद्यवच्छिन्न-
तदभावधीः स्यादित्यर्थः । न च सिद्धान्तेऽपि कथमनि-
त्यज्ञानादिध्वंसावगम इति वाच्यम् । उत्पन्नस्य तस्य
प्रत्यक्षादिना विशिष्यावगमसम्भवादिति भावः ।

ननूक्तप्रतियोगिज्ञानं ज्ञानप्रागभावेतराभावधी-
हेतुः । अत्र च सामान्यज्ञानमेवेत्यन्यदेव कारणमि-
त्यत्राह—सामग्र्यन्तरेति ।

अभावधीमात्रेऽन्य एवानुगतो हेतुः, न तु त्वदु-
क्त इति शङ्कते—नन्विति ।

ननु यत्प्रतियोगिप्रकारकमभावज्ञानं त-
त्प्रकारकज्ञानमेवाभावधीहेतुः, न तु प्रतियोगि-
तावच्छेदकधर्मवत्तया प्रतियोगिज्ञानम् । अन्य-
था सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यनङ्गीकारमते वायौ
रूपाभावाननुभवप्रसङ्गादिति चेत् । न, परमतेऽभा-
वज्ञानस्य प्रतियोगिज्ञानजन्यत्वनियमात् । य-
दवच्छिन्नमज्ञानमनुभूयते स एव हि तस्य वि-
षयः । ज्ञान इवाज्ञानेऽपि निरूपकस्यैव विष-
यत्वात् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । अवच्छेदके च
न त्वदभिमताज्ञानमिति ततोऽन्यदेव तत् ।

अभावज्ञानस्य प्रतियोगी यद्विशिष्टतया प्रतीयते तत्प्रकारकज्ञानमेव तद्धेतुः। 'अहमज्ञः' इत्यादिप्रागभावानुभवे च प्रतियोगिनो ज्ञानत्वविशिष्टतया प्रतीतेस्तत्प्रकारकज्ञानस्य विशेषज्ञानाभावेऽपि सम्भवान्न तदनुपपत्तिः, न चातिप्रसङ्ग इति भावः। प्रतियोगितावच्छेदकवत्तया प्रतियोगिज्ञानस्यैव हेतुत्वे बाधकमाह—अन्यथेति। सामान्यप्रत्यासत्त्यभावमते रूपत्वावच्छिन्नयावद्रूपज्ञानासम्भवेन वायौ तत्सामान्याभावस्य यावत्तद्विशेषाभावस्य वाऽनुभवो न स्यादित्यर्थः। यस्य मते सामान्यप्रत्यासत्तिरस्ति तन्मते प्रतियोगिनि प्रतियोगितावच्छेदकस्यैवाभावज्ञाने भाननियमात् तत्र तदनवच्छेदकस्य तथाऽवभास एवानुपपन्नः। इतरथा घटवत्यपि भूतले घटो नास्तीत्येवमाकारेण घटान्तराभावप्रमाप्रसङ्गादित्यभिप्रेत्याह—नेति।

किं च त्वदुक्तमर्थं न जानामीति विषयनिरूपितमेवाज्ञानमनुभूयते। तन्निरूपितत्वं च स्वस्यैव स्वप्रतियोगिज्ञानस्य च। इतरथा घटाज्ञाने पटस्यापि विषयत्वप्रसङ्गात्। निरूपकत्वं च ज्ञानस्यैवेत्यज्ञानविषयज्ञानस्य तस्यावश्यकत्वान्न परोक्ताज्ञानसम्भव इत्याह—यदवच्छिन्नमिति।

ननु सामान्यनिरूपिताज्ञानस्य विशेषो विषयः। तथा च न पूर्वोक्तातिप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य तयोरपि तव मते भिन्नत्वादतिप्रसङ्गस्तदवस्थ इत्याह—न चेति।

न च सामान्यावच्छिन्नं विशेषाज्ञानं भातीति नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्। सामान्यविशेषयोर्भेदेनातिप्रसङ्गापरिहारात्, व्यक्तिरूपविशेषस्य ज्ञातत्वाच्च। व्यञ्जकासाधारणधर्मस्तु व्याप्यत्वेन विशेषः। तथा च वह्निं न जानामीत्यनुभूयमानाज्ञानस्यापि धूमविषयत्वप्रसङ्गः।

अत एव विशेषप्रकारकं ज्ञानं निषिध्यत इत्यादिकं त्वसङ्गतम्। चन्द्रं न जानामीत्यनुभवकालेऽपि विशेषप्रकारकज्ञानादेः सत्त्वाच्च। अत एव साक्षात्प्रमाणज्ञानमपि नास्तीत्यपि निरस्तम्। स्वातन्त्र्यस्य वा सत्तानिश्चयरूपत्वस्य वा प्रत्यक्षत्वस्य वा साक्षात्त्वस्य विवक्षायां चन्द्रं न जानामीत्यादावज्ञानानुभवायोगात्, तत्रोक्तस्य सर्वस्य सत्त्वात्। शेषे चोक्तमनुसंधेयम्।

भेदेऽपि तयोः सामान्यविशेषभाव एव नियामक इत्याशङ्क्य किं विशेषशब्देन व्यक्तिर्विवक्षिता

ष्ठतापरजातिः व्यणुकासाधारणधर्मो वा ?। नाद्यः सामा-न्याश्रयत्वेन व्यक्तेरपि ज्ञातत्वादित्याह—व्यक्तीति। न द्वितीयः। जातिरहितेषु सामान्यादिष्वज्ञानादेरभावप्रस-ङ्गादिति भावः। तृतीये तस्य तद्विशेषत्वं तद्व्याप्य-त्वप्रयुक्तं वाच्यम्। अन्यथा तस्य तद्व्यणुकत्वायोगात्। ततश्च व्यापकनिरूपिताज्ञानस्य व्याप्यो विषय इत्य-तिप्रसङ्गमाह—व्यणुकेति।

यदप्युक्तं विशेषतो न जानामीति विशेषप्रकारकं ज्ञानं निषिध्यते तस्यैव संशयविरोधित्वादिति, तद् दू-षयति—अत एवेति। सर्वदा तज्ज्ञानरहिते तत्प्रागभा-वासंभवात्परकीयतज्ज्ञानाभावस्य पराभिमतेश्वरादाव-पि सत्त्वाद्विशेषस्योक्तप्रकारेण दुर्निरूपत्वाच्चेत्यर्थः। निरस्तसर्वपक्षेषु दूषणान्तरमाह—चन्द्रमिति। चक्षुषा प्रकृष्टप्रकाशव्यक्तिविशेषं पश्यतोऽप्यस्मिन् ज्योतिर्मण्ड-ले चन्द्रं न जानामीति तदज्ञानानुभवः सुप्रसिद्धः। तत्र त्वदुक्तनिखिलनिषेधप्रतियोगिनः सत्त्वात्तदभावरूपा-ज्ञानानुपपत्तिः। न च तत्र चन्द्रं न जानामीत्यनुभव श्चन्द्रपदवाच्यत्वादिविषयो, न चन्द्रत्वादिविषय इति वाच्यम्। चन्द्रत्वं नाम काचिज्जातिः। सा च चन्द्रपद-प्रवृत्तिनिमित्ता इत्याप्तोपदेशात्तज्जातिमतः तद्वाच्यत्व-निश्चितवतः प्रकृष्टप्रकाशे चन्द्रत्ववैशिष्ट्याज्ञानाभावे तद्वाच्यत्वेऽप्यज्ञानानुपपत्तेरित्यादि चतुर्थे वक्ष्यते इति भावः। साक्षात्त्वदुक्तार्थविषयं प्रमाणज्ञानं नास्तीत्य-

न्ताधि किं तत्प्रागभावोऽज्ञानत्वेनाभिमतः तदत्यन्ताभावो वा ?। नाद्यः । सर्वदा तद्विशेषज्ञानरहिते तदयोगात् । न द्वितीयः । भावितादृशज्ञानाश्रये तदत्यन्ताभावायोगात् पुरुषान्तरीयतदत्यन्ताभावस्यातिप्रसक्तत्वादित्यभिप्रेत्याह—अत एवेति ।

प्रमाणज्ञानस्य साक्षात्त्वं विकल्पयन्सर्वकल्पेष्वनन्तरोक्तदोषमप्याह-स्वातन्त्र्यस्येति। किं च स्वातन्त्र्यमपि किमन्यानुपनीतविषयत्वं ज्ञानाविशेषणाविषयत्वं वा, विशेष्यतयैव तद्विषयकत्वं वा ?। नाद्यः । सुरभिचन्दनमिति निश्चये सत्यपि 'चन्दने सौरभ्यं न जानामि' इति धीप्रसङ्गात् । किं चैवं सति त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यनुभवस्यार्थांशे उपनीतविषयत्वं वाच्यम् । तदुपनायकस्याप्युपनीतविषयत्वेऽनवस्थापातात्तदनुपनीतविषयमज्ञातार्थे तस्य बाधाभावात् प्रमाणं चेति साक्षात्प्रमाणाज्ञाने तस्मिन् सति कथं तदभावः । न द्वितीयः । स्वप्रकाशज्ञानवादे सर्वज्ञानानामिदं जानामीत्येवमाकारेणोत्पत्तेः । तत्रार्थस्य ज्ञानत्वस्य च ज्ञानविशेषणतयैव भानात् सत्यपि विशेषज्ञाने तयोरनविशेषणतयैव भानात् सत्यपि विशेषज्ञाने तयोरज्ञानप्रसङ्गात् । वेद्यज्ञानवादेऽप्यनुव्यवसाये अर्थस्य ज्ञानत्वस्य च ज्ञानविशेषणतयैव भानात् तदनन्तरमपि तत्राज्ञानं स्यात् ।

किं चात्रापि त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यनुभवे

ज्ञानविशेषणतयैवार्थो भातीति वाच्यम् । ततश्चैतत्कारणतया विशेषणभूताज्ञातार्थविषयज्ञानमावश्यकम् । तस्यापि ज्ञानविशेषणतयाऽर्थविषयत्वेऽनवस्थापातात्स्वातन्त्र्येण तत्तद्विषयमिति तदभावरूपाज्ञानासंभवः । नापि तृतीयः । दण्डमयमितिज्ञानानन्तरं दण्डं न जानामीत्यनुभवप्रसङ्गात् । अत्राप्यनन्तरोक्तदोषापाताच्च ।

सत्तानिश्चयत्वं च तव जातिरूपमुपाधिरूपं वा दुर्निरूपम् । प्रत्यक्षत्वस्य साक्षात्त्वे चाज्ञानानुभवस्यापि अज्ञातेऽर्थेऽलौकिकप्रत्यक्षत्वात्तदभावासंभवः । लौकिकप्रत्यक्षत्वविवक्षायां नित्यातीन्द्रियार्थेषु तदसंभवात्तदभावरूपाज्ञानानुपपत्तिः । अन्यविषयतदत्यन्ताभावस्यैव लिङ्गादितो निश्चितेष्वपि तेषु संभवात्तदाऽपि न जानामीत्यनुभवापत्तिरित्यादि प्रातिस्विकदूषणमपि द्रष्टव्यम् ॥

यदुक्तं साक्षात्प्रमाणाविषयत्वस्यैव सत्त्वप्रयोजकत्वादिति, तदपि साक्षात्त्वदुर्निरूपणेनैव निरस्तमित्याह—शेषे चेति ।

एवं परमते दोषमुक्त्वा स्वमते तदुक्तदोषं परिहर्तुमनुवदति—यच्चेति ।

यच्च परोक्षज्ञानमविद्यानिवर्त्तकमिति सविषयकाविद्याविषयवृत्त्याऽविद्याऽपि निवर्त्तेतेति, तदसत् । आप्तवाक्यादशोकत्वनिश्चयानन्तरमपि तत्राज्ञानसंशयदर्शनात् । न चात्रा-

शोकस्वरूपे नाज्ञानं, न वा संशयः किंतु तस्य देशविशेषस्थत्व इति वाच्यम् । देशविशेषत-त्संबन्धयोरपि प्रत्यक्षेण निश्चितत्वात् । अशो-कत्वादिस्वरूपेऽज्ञानाभावे तस्य देशविशेषस्थ-त्वसंशयाद्यसम्भवात् ।

अपरोक्षाध्यासस्यापरोक्षज्ञानेनैव निवर्त्यत्वादविद्या-ध्यासस्याप्यपरोक्षत्वाद् दिङ्मोहशङ्खपीतिमचन्द्रप्रादे-शिकत्वनभोनीलिमादिभ्रमाणां परोक्षात्मकतत्त्वनिश्चये सत्यप्यनुवर्त्तमानत्वेन तत्कारणतया तत्तदज्ञानस्याप्याव-रणकत्वान्न परोक्षज्ञानात्तन्निवृत्तिरित्यभिप्रेत्याह— तद्वदिति । किं च अशोकत्वं नाम काचिद् वृक्षव्याप्या जातिः तद्वानशोकपदार्थ इति व्युत्पत्तिमतो "अस्मिन्व-नेऽशोकोऽस्ति" इत्याप्तोक्तितस्तद्वनेऽशोकत्वविशिष्टवृ-क्षसंसर्गविषयसत्तानिश्चयरूपं ज्ञानं जन्यते । वनाशो-कसंसर्गे संशयाद्यभावात् । ततो वनगतस्य "अशोकं न जानामि, अस्मिन्नशोकत्वमस्ति न वा" इत्य-नुभूयमानावज्ञानसंशयौ परोक्षज्ञानस्याविद्यानिवर्तकत्वे-ऽनुपपन्नौ भवेताम् । ततः परोक्षज्ञानं सत्तानिश्चय-रूपमप्यविद्यानिवृत्त्ययोग्यमित्यभिप्रेत्याह—आप्तवा-क्यादिति । ननु तद्वाक्यादशोकत्वविशिष्टवृक्षस्य वन-संसर्गनिश्चयेऽपि तत्र तस्य देशविशेषसंसर्गानिश्चया-त्तस्य तद्विषयावेवाज्ञानसंशयाविस्याशङ्क्य वस्तुतोऽ-

शोकत्वाश्रयस्यैव परोक्षे दृश्यमानत्वान्न तत्राज्ञाना-
दीति दूषयति—न चात्रेति । ननु वृक्षत्वाकारेणैव
तस्य देशविशेषस्थत्वनिश्चयो न त्वशोकत्वाकारेणे-
त्याशङ्क्याशोकत्वतद्वैशिष्ट्याज्ञाननिवृत्तौ तेन रूपे-
णापि निश्चयः स्यादित्याह—अशोकत्वादीति ।

यत्स्वरूपावरकाज्ञानं यस्य निवृत्तं तत्संस्कार-
वतस्तस्य पश्चाद् देशविशेषे तदाकारेणैव तन्निश्चयो
भवतीत्यत्रोदाहरणमाह—न हीति ।

न हि माहिष्मत्यां देवदत्ते प्रत्यक्षेण
निर्णीते पाटलिपुत्रे तस्मिन् दृष्टे 'देवदत्तोऽत्रा-
स्ति न वा' इति संशयो भवति। अविद्यानिवृत्त्य-
निवृत्तिरूपविशेषं विना देवदत्तप्रत्यक्षाशोकत्व-
परोक्षनिश्चययोः सत्तानिश्चयरूपत्वे विशेषा-
भावात् । अत एवाशोकस्येतरव्यावृत्तिर्वाक्याद-
निश्चिता संदिह्यत इति परास्तम् । देवदत्तप्र-
त्यक्षस्येतरव्यावृत्तिसंदेहाद्यभावात् । अत एव
वृक्षविशेषेऽशोकत्वसंसर्गविषयोऽयं संदेहादिरि-
ति परास्तम् । तस्यैव वाक्यीयप्रमाविषय-
त्वात्

ननु माहिष्मत्यां देवदत्तस्वरूपज्ञानं सत्तानिश्च-
यरूपं वाक्योत्थमशोकज्ञानं न तथेति वैषम्यमाश-

क्त्याह—अविद्येति । नन्वाप्तवाक्याद् वनस्थवृक्षेऽशोकत्वनिश्चयेऽपि तस्येतरभेदोऽज्ञातः संदिह्यत इत्याशङ्क्य तस्यापि प्रत्यक्षेण निश्चितत्वान्मैवमित्याह—अत एवेति । किं च देवदत्तप्राथमिकप्रत्यक्षेणात्स्वरूपावरकाज्ञाननिवृत्तौ यथा तस्येतरभेदसंशयाभावः, एवं शाब्दज्ञानादशोकाज्ञाननिवृत्तौ तस्यापि तत्संशयो न स्यादित्याह—देवदत्त इति । ननु वाक्याद् वनस्थवृक्षमात्रेऽशोकत्वनिश्चयेऽपि वृक्षविशेषे तत्संसर्गोऽज्ञातः संदिह्यत इत्यत आह—अत एवेति । अतःशब्दार्थमेवाह—तस्यैवेति । वृक्षमात्रेऽशोकत्वं बोधयतो वाक्यस्याप्रामाण्यापाताद् वृक्षविशेष एव तन्निश्चयस्ततो जायत इत्यर्थः ।

नन्वाप्तवाक्यादशोकत्वस्य वृक्षत्वेनैव सामानाधिकरण्यं निश्चितं न त्वेतद्वृक्षत्वेनेति चेत् । न, सामानाधिकरण्यं नामैकाधिकरणत्वम् । तच्चैकप्रत्यक्षतो निश्चितैकाधिकरणत्वमेव । तथा च रूपवत्त्वेन चक्षुषा दृष्टे घटे त्वचा घटत्वसामानाधिकरण्येन स्पर्शविगतौ यथा तयो रूपस्पर्शयोर्न सामानाधिकरण्यसंदेहः, एवमत्रापि स्वरूपाज्ञानाभावेऽशोकत्वैतद्वृक्षत्वयोरपि स संदेहो न स्यादिति भावः ।

ननु परोक्षज्ञानमात्रस्याविद्याऽनिवर्तकत्वे "अयमशोकः" इत्युपदेशजन्यज्ञानादपि तदनिवृत्तिः स्यादि-

त्याशङ्क्य तस्य "दशमस्त्वमसि" इत्यादिवाक्यवदिन्द्रियसन्निकृष्टतया प्रमात्रव्यवहितविषयत्वेनापरोक्षज्ञानादिजनकत्वात्तत एव तदज्ञानादिनिवृत्त्युपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह—क्वचिच्चेति ।

क्वचिच्चोपदेशोऽप्यपरोक्षज्ञानजनकः । अशोकापरोक्षमपि क्वचित्सत्ताऽनवधारणम्, उपदेशप्रामाण्यस्यान्यथासिद्धिशङ्काकलङ्कितत्वं च । अपि चाभिव्यक्तं विषयावच्छिन्नं चैतन्यं फलम् । अभिव्यक्तिश्चाविद्यानिवृत्तिरेव ।

ततश्चापरोक्षार्थ इव परोक्षेऽप्यविद्यानिवृत्तिरस्ति चेत्तदपि स्पष्टमवभासेत । विषयावच्छिन्नस्फुरणस्यैव स्पष्टतारूपत्वात् ।

नन्वेवमिन्द्रियसन्निकृष्टेऽशोके 'अस्मिन्वनेऽशोकोऽस्ति' इति वाक्यादप्यपरोक्षज्ञानोत्पत्त्या तदज्ञानादिनिवृत्तिः स्यादित्यत आह—अशोकेति । ननूक्तवाक्यजन्यपरोक्षज्ञानवत्तज्जन्यापरोक्षज्ञानमपि तत्प्रयोक्तुराप्तत्वान्यथानुपपत्तिरूपतर्कबलात्सत्तानिश्चयरूपं किन्न स्यादित्यत आह—उपदेशेति । इन्द्रियासन्निकृष्टस्य कस्यचिदशोकत्वेऽपि तत्प्रयोक्तुराप्तत्वसम्भावनया तदुपदेशस्यान्यथाऽपि प्रामाण्योपपत्तिशङ्कास्कन्दितत्वात्सन्निकृष्टविषये तज्जन्यज्ञानमपरोक्षमपि सत्ता-

नवधारणमेव दूरस्थस्य तु वस्तुनस्तद्विषयपरोक्षज्ञानोत्पत्तिसमयवर्णितश्ङ्कानवतारात् तत्र सत्तानिश्चयरूपमेवेति परोक्षज्ञानस्य व्यभिचारान्नाविद्यानिवर्तकतेति भावः ।

किं च समानविषययोरपि ज्ञानाज्ञानयोर्व्यधिकरणत्वे निवर्त्यनिवर्त्तकभावानुपपत्तेस्तन्निवर्त्तकस्य तत्सामानाधिकरण्यमावश्यकम् । परोक्षवृत्तेश्च निर्गमनाभावेन स्वविषयावच्छिन्नचैतन्यावरकाज्ञानेन सामानाधिकरण्यानुपपत्तेस्तस्यास्तन्निवर्त्तकत्वमनुपपन्नम् । परोक्षज्ञानस्याप्यविद्यानिवर्त्तकत्वे शाब्दापरोक्षवादे यत्नान्तरेण ब्रह्मसाक्षात्काराभ्युपगमो व्यर्थः स्यात् ।

किं चैवं प्रत्यक्षविषयवत्परोक्षविषयस्यापि फलव्याप्यतयाऽस्पष्टताया अभावात् तत्रापरोक्षव्यवहारादिरपि स्यादित्याह—अपि चेति । ननु स्पष्टता नाम ज्ञातता, सा च न। परोक्षविषयस्यापि फलव्याप्यतयाऽस्पष्टताया अभावात् तत्रापरोक्षविषयेष्वित्याशङ्क्य तस्या निरस्तत्वादभिव्यक्तं विषयावच्छिन्नचैतन्यमेव सेत्याह—विषयेति ॥

नन्वपरोक्षज्ञानविषयत्वमेव स्पष्टता, सा च न परोक्षविषय इति वैशेषिकादिमतमाशङ्क्याह—न चेति ।

न च घटस्य स्पष्टता अपरोक्षज्ञानवि-

षयत्वमेव । ज्ञानस्यात्मनिष्ठत्वाद् अतिरिक्तविष-
यतायाश्चानङ्गीकारात् । न चेन्द्रियसन्निकृष्टत्वं
तत् । अन्धकारस्थघटेऽपीन्द्रियसन्निकृष्टे वा-
क्यात् ज्ञायमाने स्पष्टताया अदर्शनात्, तस्या-
तीन्द्रियत्वाच्च ।

किं च परोक्षज्ञानस्याविद्यानिवर्त्तकत्वे
चक्षुषा दृष्टघटादिव्यक्तौ त्वगिन्द्रियेणानुमान-
निर्णीतेऽर्थे शब्देन जिज्ञासाभाववत् शब्दाद्यव-
गतेऽपि श्रीवेङ्कटाचलेशलोलाकमनीयविग्रहादौ
प्रत्यक्षेण जिज्ञासाभावः स्यात् । अज्ञाननिवृ-
त्तेस्तुल्यत्वात् ।

ननिवष्टविशेषप्रत्यक्षात् सुखविशेषो भव-
तीति जिज्ञासाऽर्थवतीति चेत्, सत्यम् । अज्ञान-
निवृत्तितौल्ये तदेव न सम्भवति । परोक्षापरो-
क्षवृत्तेर्विषयसम्बन्धासबन्धाभ्यामज्ञाननिवृत्ति-
तदभावाविति सिद्धान्ते न दोषः ।

किं ज्ञानविषयत्वं ज्ञानमेव उत तदतिरिक्तो
विषयगतो धर्मः? । आद्ये तस्य विषयसम्बन्धिस्पष्टता-
त्मत्वमयुक्तमित्यभिप्रेत्याह—ज्ञानस्येति । द्वितीयं दू-
षयति—अतिरिक्तेति । द्रव्याद्यन्यतमत्वेनातिरिक्तवि-

षयताया दुर्निरूपत्वादित्यर्थः । ननु ज्ञायमानस्येन्द्रियसन्निकृष्टत्वमेव स्पष्टतेत्यत आह—न चेन्द्रियेति । प्रत्यक्षज्ञानविषयस्येन्द्रियसन्निकृष्टत्वं स्पष्टतेत्याशङ्क्य स्पष्टताया अपरोक्षत्वादस्यातीन्द्रियत्वात् नैवमित्याह—तस्येति ।

किं चैवं परोक्षतो निर्णीते दूरस्थे वस्तुनि "निष्पादितक्रिये कर्मणि" इति न्यायेन तदविद्यानिवृत्तये प्रत्यक्षापेक्षा न स्याच्चक्षुषा निर्णीते घटे स्पार्शनज्ञानापेक्षाऽदर्शनात् । अनुमाननिश्चिते शब्दापेक्षाऽदर्शनात् तद्वदित्याह—किं चेति ।

नन्वविद्यानिवृत्तेरन्यतः सिद्धत्वेऽपि सुखविशेषार्थं तत्प्रत्यक्षज्ञानापेक्षेति शङ्कते—नन्विति । इष्टापरोक्षज्ञानस्य स्वविषयगतेष्टत्वावारकाविद्यानिवर्तकत्वादेव सुखविशेषहेतुता । परोक्षज्ञानस्यापि तदस्ति चेत्ततोऽपि सुखविशेषः स्यादित्याह—सत्यमिति । ननु सिद्धान्तेऽपि ज्ञानत्वाविशेषेऽपि किञ्चित् ज्ञानमविद्यानिवर्तकं किञ्चिन्नेति कथं वैषम्यमित्यत आह-परोक्षेति प्रत्यक्षपरोक्षवृत्त्योर्निवर्त्याविद्यासामानाधिकरण्यतदभावावेव वैषम्यमित्यर्थः ।

इष्टविषयापरोक्षवृत्तेः प्रत्यक्षज्ञानत्वमेव सुखहेतुत्वप्रयोजकं, न त्वविद्यानिवर्तकत्वमिति शङ्कते—अज्ञानेति ।

अज्ञाननिवृत्तेस्तुल्यत्वेऽपि स्वरूपविशेषादेव सुखविशेष इति चेत् । न, अतिप्रसङ्गात् ।

तस्मादविद्यानिवृत्तिरूपविशेषादेव प्रत्यक्षं सुखविशेषकरमिति तदेवाविद्यानिवर्तकम् । अविद्याविषयकवृत्तिश्च नाविद्याविरोधिनीति । प्रमाणानां स्वप्रमेयात्युदासकरत्वात् ।

न चैवं परोक्षज्ञानात् व्यवहारोऽपि न स्यादिति वाच्यम् । व्यवहारमात्रे ज्ञानमात्रस्यैव हेतुत्वात् । संशयमिथ्याज्ञानादपि तद्दृष्टेः ।

प्रमेयमित्येवंरूपेष्टज्ञानादपि सुखं स्यादिति दूषयति—नेति । न चेष्टतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमेव सुखहेतुरिति वाच्यम् । प्रमेयवदिति ज्ञानेऽपीष्टतावच्छेदकतद्वैशिष्ट्ययोर्भानाभावात् । कारणकारणादेव कार्योपपादने ज्ञानसामग्रीत एव कार्यसंभवात् । ज्ञानस्यापि कुत्रापि कारणतायोगाच्चेति भावः । ततश्चेष्टापरोक्षज्ञानस्याविद्यानिवर्त्तकत्वप्रयुक्तमेव सुखानुकूलत्वं, परोक्षज्ञानस्य च तदभावान्नाविद्यानिवर्तकत्वमित्याह—तस्मादिति । एवं तावत्परोक्षज्ञानस्याविद्यानिवर्तकत्वाभावादविद्याविषयवृत्तेरविद्यासमानविषयत्वेऽपि न तन्निवर्तकत्वमित्युक्तम् । इदानीं विमतं नाविद्यानिवर्तकं तद्विषयज्ञानत्वात्संमतवत् । न च सुखादिज्ञाने व्यभिचारः । तस्य पक्षसमत्वात् । तथा च निवर्त्याज्ञानविषयकं तत्समानविषयमेव ज्ञानं तन्निवर्तकमित्यभिप्रेत्याह—अविद्येति ।

ननु परोक्षज्ञानेनाज्ञानानिवृत्तौ तदावृतविषये व्यवहारोऽपि न स्यादित्याशङ्क्य ज्ञानमात्रस्यैव तत्कारणत्वात्ततस्तदुपपत्तिरित्याह—न चैवमिति । अज्ञानानिवर्तकज्ञानादपि व्यवहारदर्शनान्नाज्ञाननिवृत्तिस्तद्धेतुरित्याह—संशयेति । अत एव परोक्षज्ञानाद्भ्रान्तिरपि न निवर्त्तेतेति निरस्तम् । दण्डभ्रान्त्याऽपि सर्पभ्रान्तिनिवृत्तिदर्शनादिति भावः ।

परोक्षनिश्चयात्तद्विषयाज्ञानानिवृत्तौ तदनुभवोऽपि स्यादिति चेत्तमनुवदति—नन्विति ।

नन्वेवं निर्णीतेऽपि धर्मादौ न जानामीत्यनुभवः स्यादिति चेत् । न, तन्निर्णयस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् । तदननुभवमात्रात्तन्निवृत्त्यनुभवो भ्रान्तिः । न चैवं सुखं न जानामीत्यनुभवस्यापि भावरूपाज्ञानविषयत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् । स्वस्य विद्यमाने सुखे विशेषतोऽनुभवनियमेन न जानामीत्यनुभवाभावात् । परसुखे च तदिष्टमेव ।

यत्त्वहमर्थस्य भावरूपाज्ञानानाश्रयत्वेनेत्यादि, तदसत् । तस्याज्ञानाश्रयाभेदात् । श्वेतो धावतीतिवदहमज्ञ इति प्रतीत्युपपत्तेः ।

सुषुप्ताविव सतोऽप्यज्ञानानुभवस्य जानामीति-

स्फुटतरज्ञानानुभवेनाभिभूतत्वात्सौरप्रभाभिभूतदीपादिप्रभाया इव न स्फुटव्यवहारयोग्यतेत्यभिप्रेत्याह—न तन्निर्णयस्येति। यदुक्तं शास्त्रश्रवणाद्धर्माज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवादिति, तदन्यथयति—तदननुभवमात्रादिति। यथा सौरप्रभायां सत्यां चन्द्रादिप्रभाया अननुभवमात्रेण तन्निवृत्तित्वभ्रमः, एवं परोक्षज्ञाने सति तदज्ञानस्य स्पष्टमननुभवात्तन्निवृत्तित्वभ्रमः; निवर्तकस्य बाधकस्योभयत्र तुल्यत्वादिति भावः। न जानामीत्यनुभवस्य भावरूपाज्ञानविषयत्वे सुखादावपि तत्सत्त्वात्तत्रापि भावरूपाज्ञानापात इति न शङ्कनीयमित्याह—न चैवमिति। किं वर्त्तमाने स्वकीयसुखादौ तदनुभव उत परकीये तस्मिन्, किं वाऽतीतादिरूपे?। नाद्य इत्याह—स्वस्येति। द्वितीयतृतीययोरिष्टापत्तिरित्याह—परसुखे चेति। अतीतादिरूपस्यापि सुखस्याव्याकृतात्मना स्थितस्यावृतचैतन्यस्वाध्यासात्तदज्ञानमपीष्टमिति चशब्दार्थः।

'अहमज्ञः' इत्यनुभवेऽहङ्काराश्रितत्वेनाज्ञानमनुभूयते। भावरूपाज्ञानस्य च तदनुपपन्नमिति चोद्यमनुवदति—यद्यपीति। यथा श्वेतरूपस्य गतिमद्द्रव्यतादात्म्याद्यथा श्वेतगत्या गत्याश्रयत्वानुभव एवमज्ञानाश्रयचित्तादात्म्यादहङ्कारस्य तदनुभव इति दूषयति—तद्वदिति

बोद्ध्यान्तरमनुवदति—यत्त्विति ।

यत्तु जडविषयाज्ञानाभावात् घटं न जानामीत्यनुभवोऽभावविषय एवेति, तन्न । तद्भिन्नचैतन्याज्ञानस्यैव तदज्ञानत्वात् ।

तस्मादज्ञो न जानामीत्येतत्प्रत्यक्षगोचरः ।
अनादिभावरूपा साऽविद्या नाभावरूपिणी ॥

एवं सौषुप्तिकाज्ञानपरामर्शोऽपि भावरूपाज्ञाने प्रमाणम् । ज्ञानाभावस्य सुषुप्तौ प्रतियोगिस्मरणाद्यभावेनानुभवितुमशक्यत्वात् परामर्शासम्भवात् ।

अस्मदभिमताज्ञानं तु सुषुप्तावपि साक्षिणा विषयव्यावृत्तमेवानुभूयते । विषयस्याप्यज्ञाततया नित्यानुभवमात्रवेद्यत्वात् । न चैवं जागरण इव 'अहमज्ञो घटं न जानामि' इतिप्रत्ययप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तदाऽज्ञानसाक्षिणः सविकल्पकतापादकाहङ्कारस्याभावेन तथाऽननुभवात् ।

अज्ञानविषयसद्रूपचैतन्यावच्छेदकतया जडस्य तद्विषयत्वानुभवो न स्वत इति दूषयति—तन्नेति ।
'अज्ञ' न जानामि, इत्यनुभवयोरन्यथानुपपत्तेर्भावरूपा-

ज्ञानमेव तद्विषय इत्युपसंहरति श्लोकेन—तस्मादिति।

न किञ्चिदवेदिषमितिपरामर्शकल्प्यसौषुप्तिकानुभवोऽपि तत्र मानमित्याह—एवमिति। सोऽपि ज्ञानाभावविषयतयाऽन्यथासिद्ध इति शङ्कां निराकरोति—ज्ञानाभावस्येति। न च संस्कारानुपपत्तिः। सिद्धान्ते अज्ञानाकाराविद्यावृत्तेः सुषुप्त्यवस्थाया वा नाशात्तद्विशिष्टप्रकाशस्यापि नाशात्तदुपपत्तेरिति भावः।

धर्म्यादिज्ञानाभावाद्भावरूपाज्ञानानुभवोऽपि न स्यादित्युक्तं दूषयति—अस्मदभिमतेति। साक्षिणो नित्यतया धर्म्यादिज्ञाननिरपेक्षत्वात्सविषयमेवाज्ञानं ततो भासते। न च तदाऽज्ञानविषये प्रमाणाभावान्न तस्य साक्षिगोचरतेति वाच्यम्। अज्ञाततया साक्षिभास्यत्वे प्रमाणापेक्षाभावादित्यर्थः। सुषुप्तौ साक्षिणा ज्ञानानुभवेऽहमित्याकारा प्रतीतिः स्यात्। तदाकारप्रतीतिश्च तदाऽनुपलब्धिविरुद्धेत्याशङ्क्याऽभिव्यक्ताहङ्कारतादात्म्यापन्नसाक्षिण एव तथा प्रतीतेः। सुषुप्तौ च तदभावान्नैवमित्याह—न चैवमित्यादिना।

न किंचिदवेदिषमित्यस्य स्वापकालीनज्ञानाभावानुमितित्वान्न तदाऽज्ञानानुभव इत्युक्तमनुवदति—यत्त्विति।

यत्त्वयं न सौषुप्तिकाज्ञानस्य परामर्शः किं त्वनुमानमिति, तन्न। तत्र न तावदहं ज्ञाना-

भाववान् अवस्थाविशेषवत्त्वादित्यनुमानम्। अ-
मर्थमात्रपक्षीकारे जाग्रति तस्मिन् ज्ञानसत्त्वेनां-
शतो बाधात्। सुषुप्तिकालीनाहमर्थस्य पक्षत्वे
सुषुप्तेर्निखिलज्ञानाभावरूपायाः पूर्वमसिद्धत्वा-
त्। यत्किञ्चिज्ज्ञानाभावस्य साध्यत्वे न किंचि-
दवेदिषमित्यनुभवासंभवात्, सुषुप्तिकालीनज्ञा-
नाभावासिद्धेश्च। निखिलज्ञानाभावस्य साध्यत्वे
व्याप्तिग्रहाभावात्।

अवस्थाविशेषत्वं च यदि सुषुप्तित्वं,
तदा साध्याविशेषः। निखिलज्ञानाभावरूपत्वात्
सुषुप्तेः। यदि जाग्रत्स्वप्नातिरिक्तकालत्वं, तन्न।
तदा निखिलज्ञानाभावज्ञानात् प्राक् तदतिरिक्त-
त्वस्य दुर्विज्ञेयत्वात्। एतेन सामग्र्यभावेन ज्ञाना-
भावोऽनुमीयत इति प्रत्युक्तम्। तत्रापि पक्षस्य
दुर्निरूपत्वात। सामग्र्यभावस्यापि कार्याभावो-
न्नेयत्वात्

लिङ्गानिरूपणान्न तस्यानुमितित्वमित्याह—तन्ने-
ति। अवस्थाविशेषवत्त्वलिङ्गमित्येतत्तावद् दूषयति—
तत्र न तावदिति। तत्र किमहमर्थमात्रं पक्षः सुषु-

प्तिकालीनाहमर्थो वा । आद्यं दूषयति—अहमर्थेति । द्वितीयेऽनुमितेः पूर्वं पक्षविशेषणाज्ञानात्तद्विशिष्टपक्ष एवासिद्ध इत्याह—सुषुप्तीति । साध्येऽपि किं कतिपयज्ञानाभाववत्त्वं विवक्षितं निखिलज्ञानाभाववत्त्वं वा ? । आद्ये दोषमाह—यत्किंचिदिति । जाग्रत्यपि तस्य सत्त्वात्सिद्धसाधनता च स्यादित्यभिप्रेत्याह—सुषुप्तीति । द्वितीयं दूषयति—निखिलेति । निखिलज्ञानानामेकत्रैकदा वाऽप्रसिद्धत्वेन व्यतिरेकव्याप्तेरपि दुर्ग्रहत्वादिति भावः ।

हेतुरपि दुर्निरूप इत्याह—अवस्थेति । एतदीयसुप्तेरन्यदीयजाग्रदादिकालत्वादसिद्धिः । एतदीयजाग्रत्कालाद्यन्यत्वविवक्षायामन्यदीयजाग्रति व्यभिचार इत्यभिप्रेत्याह—तन्नेति । किं च कतिपयज्ञानवद्जाग्रत्स्वप्नकालातिरिक्तत्वस्य निखिलज्ञानाभावत्वग्रहं विना दुर्ग्रहत्वाद्धेतोरज्ञाततासिद्धिरित्याह—निखिलेति । परोक्तं द्वितीयलिङ्गमपि दूषयति—एतेनेति । एतच्छब्दार्थमाह—तत्रापीति । निखिलज्ञानाभावग्रहं विना तत्साम्यभाव एव दुर्ग्रह इत्याह—सामग्रीति ।

यदप्युक्तं प्रत्यक्षसिद्धधेन्द्रियप्रसादेन तदुपरमानुमानात्साम्यभावः सिद्ध इति तदप्ययुक्तमिति दूषयति—न चेति ।

न चेन्द्रियप्रसादेन तदुपरमानुमानात् सामग्र्यभावोऽन्यतः सिद्ध इति वाच्यम्। बाह्येन्द्रियोपरमेऽपि स्वप्ने विषयज्ञानतत्सामग्र्योः सत्त्वात्, शोभनस्वापदर्शनादपि मनःप्रसादस्य सत्त्वेनान्यथासिद्धेश्च ।

नापि तत्तुल्ययोगक्षेमात्मादौ स्मर्यमाणेऽपि नियमेनास्मर्यमाणत्वलिङ्गादनुमितिः । सुषुप्तिकालीनात्मनोऽस्मर्यमाणत्वेन विशेषणासिद्धेः, जाग्रत्कालीन आत्मनि ज्ञानस्यास्मर्यमाणत्वासिद्धेश्च ।

सुषुप्तिकालेऽस्मर्यमाणत्वं हेतुरिति चेत् न । असिद्धेः, निखिलविषयज्ञानाभावस्यैव सुषुप्तित्वात्, विद्यमानत्वादेऽननुभूतज्ञानस्यापि सम्भवादप्रयोजकत्वात्, जाग्रति तादृशज्ञाने व्यभिचाराच्च, लिङ्गव्याप्त्याद्यनुसन्धानं विनापि नावेदिषमिति परामर्शदर्शनात् ।

ननु मनःप्रसादेन मनसोऽप्युपरमानुमानान्निखिलज्ञानसामग्र्यभावसिद्धिरित्याशङ्क्य तत्प्रसादोऽन्यथापि सम्भवतीत्याह—शोभनेति । इन्द्रियाणामतीन्द्रियत्वेन परमते तत्प्रसादो दुर्विज्ञेय इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

तृतीयं लिङ्गमपि दूषयति—नापीति। पराभिमतात्मनो जडत्वेन सुषुप्तावनुभवासंभवात्तस्य जाग्रति स्मर्यमाणत्वायोगाद्विशेषणासिद्धो हेतुरित्याह—परमत इति। विशेष्यासिद्धिमप्याह—जाग्रत्कालीन इति।

विशेष्यसिद्धिपरिहाराय हेतुविशेषणं शङ्कते-सुषुप्तीति। निखिलज्ञानाभावज्ञानात्पूर्वं सुषुप्तेरेवाज्ञानादसिद्धिरित्याह—न असिद्धेरिति। सुषुप्तौ सतोऽपि ज्ञानस्यानुभवाभावादपि स्मरणाभावोपपत्तेरप्रयोजकताऽपीत्याह—विद्येति। नवीनमते ज्ञानस्य स्वविषयत्वेऽपि संस्कारप्रमोषादिना स्मरणाभावसंभवात्तत्राप्यप्रयोजकतेति भावः। मतद्वयेऽपि केषाञ्चित्काष्ठलोष्टादिज्ञानानां सतामप्यस्मर्यमाणत्वात्तत्र व्यभिचारश्चेत्याह—जाग्रतीति। अनुमितिकारणं विनापि सौषुप्तिकाज्ञानानुसन्धानदर्शनान्नेयं मितिरित्याह—लिङ्गेति।

यदुक्तमुक्तलिङ्गैः स्वापे ज्ञानाभावासिद्धौ सिद्धान्तेऽपि तदसिद्ध्यापात इति, तद् दूषयति—न चैवमिति।

न चैवं सिद्धान्तेऽपि कथं सुषुप्तौ ज्ञानाभावनिश्चय इति वाच्यम्। न किञ्चिदवेदिषमिति परामर्शसिद्धसर्वविषयाज्ञानान्यथानुपपत्त्या तस्य कल्प्यत्वात्। अत एव रागाद्यभावानुमानमपि तद्विषयज्ञानाभावस्यैव तदनुत्पत्तिव्याप्य-

त्वात् । न चैवमात्मादिगोचरेच्छाद्यभावो न सिध्येत्, तज्ज्ञानस्य तदानीमपि सत्त्वादिति वाच्यम् । सविकल्पकज्ञानस्यैव तद्धेतुतया तदभावानुमानादेव तदभावस्यापि सिद्धत्वात् । किं च सुषुप्तौ ज्ञानाद्यभावोऽपि साक्षिणाऽनुभवितुं शक्यते । न चैवं तदाऽज्ञानाद्यसिद्धिप्रसङ्गः । तस्य तदाऽप्यावश्यकत्वेन 'जाग्रतीव नावेदिषम्' इत्यनुभवस्य तदेकविषयत्वात् ।

अज्ञानान्यथानुपपत्त्येति । भावरूपाज्ञानेन तद्विरोध्यपरोक्षज्ञानाभावसिद्धौ लिङ्गदर्शनादेरभावात् परोक्षज्ञानाभावोऽपि सिध्येदिति भावः । यदप्युक्तम्—एवं सति रागविरोधिद्वेषस्य त्वत्राभावात्तदभावासिद्धिरिति, तत्राह—अत एवेति । इष्टज्ञानादेरभावादित्यर्थः । तज्ज्ञानाभावात्कथं रागाद्यभावसिद्धिरित्याशङ्क्याह—तद्विषयेति । तर्हि तदा ज्ञायमानात्मसुखादिविषयरागाद्यभावो न सिध्येदिति यदुक्तं तद् दूषयति—न चैवमिति । आत्मनो निर्विकल्पकज्ञानेन स्फुरणेऽपि तदा रागादिहेतोः सविकल्पकस्याभावात्तदभावसिद्धिरित्याह—सविकल्पकेति । स्वापकालीनस्य ज्ञानाद्यभावस्यानुमेयत्वमङ्गीकृत्येदमुक्तम् । वस्तुतस्तस्य तदा

निश्चयसाक्षिवेद्यत्वसंभवादुक्तिवतस्य नापरयं नाशौष-मिति तत्परामर्श एवेत्याह—किं चेति। नन्वेवं सति न किंचिद्वेदिषमित्यस्यापि ज्ञानाभावविषयत्वसम्भवात्ततो भावरूपाज्ञानासिद्धिरिति चेत् न। भावरूपाज्ञानं विना साक्षिणो दृश्यसंबन्धायोगित्वेन तस्यावश्यकत्वात्। नावेदिषमितिज्ञानसामान्यविरोधितया परामृश्यमानाज्ञानस्य विशेषाभावरूपत्वायोगाच्चेत्याह—न चैवमित्यादिना।

एवं भावरूपाज्ञाने प्रत्यक्षमुपपाद्यानुमानमप्याह—अनुमानमिति।

अनुमानमपि तत्र प्रमाणम्। इच्छाद्यसमानकालीनसामग्रीजन्यप्रत्यक्षधर्माजनकघटादिप्रत्यक्षप्रमा ज्ञानातिरिक्तप्रत्यक्षनिवर्तिका बाह्यविषयजन्यप्रमात्वात् प्रतियोगिप्रत्यक्षवत्।

इच्छाद्यसमानकालीना या सामग्री तज्जन्या प्रत्यक्षधर्मभूतेच्छाद्यजनिका च या घटादिप्रत्यक्षप्रमा साऽत्र पक्षः। ज्ञानातिरिक्तप्रत्यक्षस्य निवर्त्तिकेति साध्यम्। बाह्यो यो विषयघटादिः तज्जन्यप्रमात्वादिति हेतुः। प्रतियोगिप्रत्यक्षवदिति संजिहीर्षाद्वारा ध्वंसजनकतत्प्रतियोगिप्रत्यक्षवदित्यर्थः। प्रमामात्रस्य पक्षत्वे स्वमते परोक्षप्रमायां बाधः। तन्निवारणाय प्रत्यक्षप्रमेत्युक्तम्। अत्र प्रमापदं स्वसामग्रीकालीनज-

न्यविशिष्टज्ञानानधिगतार्थविषयप्रमापरम् । तेन धारावाहिकद्वितीयादिप्रमायां न बाधः । स्वमते शब्दादिजनिताऽहमाकारवृत्तेरपरोक्षप्रमात्वात्तेत्र बाधवारणाय घटादीति । इच्छादिजनकघटादिप्रमायां परमते तत्प्रागभावनिवर्त्तकत्वेन सिद्धसाधनतावारणाय धर्माजनकेति । पक्षीकृतज्ञानस्यापि संस्कारजनकत्वादसंभववारणाय प्रत्यक्षधर्मेत्युक्तम् । अत्र धर्मपदं भावरूपधर्मपरम् । तेन प्रत्यक्षस्य स्वध्वंसस्य जनकत्वेनाविद्यानिवृत्तेरात्मातिरेकमते तज्जनकत्वेन वा मा संभवः । जिज्ञासाद्यनन्तरभाविघटादिप्रमायास्तन्निवर्त्तकत्वेनार्थान्तरतावारणायेच्छाद्यसमानकालीनसामग्रीजन्येत्युक्तम् । अत्रादिपदेन द्वेषप्रयत्नौ गृह्येते । साध्येऽपि संस्कारप्रागभावनिवर्त्तकत्वेनार्थान्तरतावारणाय प्रत्यक्षपदम् । स्वनिवर्तकत्वेन विशेषणज्ञाननिवर्त्तकत्वेन चार्थान्तारतावारणाय ज्ञानातिरिक्तेति । हेतुपरोक्षप्रमायां व्यभिचारवारणाय विषयजन्येति पदम् । उक्ताहमाकारवृत्तौ व्यभिचारवारणाय बाह्येति । अत्रापि प्रमापदं स्वसामग्रीकालीनजन्यज्ञानाविषयप्रमापरम् । तेन धारायां द्वितीयादिज्ञाने न व्यभिचारः ।

अत्रायमनुमाननिष्कर्षः—*इच्छाद्वेषप्रयत्नासमानकालीनसामग्रीजन्यप्रत्यक्षभावधर्माजनकस्वसामग्री-

कालीनजन्यविषयविषयकबाह्यविषयजन्यप्रमात्वात् । स्वविषयध्वंसजनकप्रत्यक्षवदिति ।

नन्वज्ञानादन्यदेव प्रत्यक्षं वस्तूक्तप्रमानिवर्त्यमस्त्वित्याशङ्क्याह—अभिहितेति ।

अभिहितज्ञाननिवर्त्यं चाबाधितं नास्मदभिमताज्ञानादन्यत्संभवति ।

यद्वा प्रत्यक्षधर्माजनकघटादिप्रत्यक्षप्रमाणज्ञानं कार्यस्वसमानाधिकरणातिरिक्तप्रत्यक्षनिवर्त्तकं, कार्यत्वानधिकरणप्रत्यक्षनिवर्तकं, जन्यज्ञानासहकृतसामग्रीजन्यध्वंसप्रतियोगिजातीयातिरिक्तज्ञानान्यप्रत्यक्षनिवर्त्तकं, जन्यज्ञानाजन्यध्वंसप्रतियोगिजातीयातिरिक्तज्ञानान्यप्रत्यक्षनिवर्त्तकं, गुणत्वानधिकरणप्रत्यक्षनिवर्तकं-स्वस्थितिक्षणानियतस्वविनाशसामग्रीमद्भिन्नप्रत्यक्षनिवर्त्तकमिति वा साध्यम् । तत एव तद्वत् ।

विशिष्टाभावस्य साध्यत्वान्न व्यर्थविशेषणत्वम् ॥

स्वस्य स्वप्रागभावनिवृत्तिरूपत्वेन तन्निवर्त्तकत्वायोगात् इच्छातत्प्रागभावाद्यनिवर्तकस्यैव पक्षत्वात्तदन्यस्य प्रत्यक्षस्य तन्निवर्त्यत्वं बाधितमिति अनिर्वचनीयाज्ञानमेव तादृशं सिद्ध्यतीत्यर्थः ।

इदानीं पक्ष आद्यविशेषणं परित्यज्य साध्ये विशेषणान्तराणि वदन् उक्तहेतोः षट् साध्यायाह—षड्वेति । अत्रापि पक्षविशेषणकृत्यं पूर्ववदेव । कार्यत्वे सति स्वेन पक्षीकृतज्ञानेन समानाधिकरणमिच्छादि तदतिरिक्तं यत्प्रत्यक्षं तन्निवर्तकमित्येकं साध्यम् । सर्वत्रापि संस्कारप्रागभावनिवर्त्तकत्वेनार्थान्तरतावारणाय प्रत्यक्षेति । ज्ञानेच्छादिनिवर्तकत्वेनार्थान्तरतावारणाय कार्येति । स्वसमानाधिकरणातिरिक्तेत्युक्ते बाधः । अज्ञानस्यापि स्वसमानाधिकरणत्वेन तदतिरिक्तनिवर्त्तकत्वाभावात्, तन्निवारणाय कार्येति । अज्ञानस्य कार्यत्वाभावादेव तद्विशिष्टस्वसमानाधिकरणातिरिक्तत्वसंभवान्न बाधः । वस्तुनो दृष्टान्ते साध्यवैकल्यपरिहाराय स्वसमानाधिकरणेति ध्येयम् । परमतानुसारेण घटादिप्रागभावनिवर्त्तकमृदादिप्रत्यक्षदृष्टान्तमभिप्रेत्य साध्यान्तरमाह—कार्यत्वेति । अत्रापीच्छादिनिवर्त्तकत्वेनार्थान्तरतावारणाय विशेषणम् ।

साध्यान्तरमाह—जन्येति । जन्यज्ञानासहकृता या सामग्री तज्जन्यो यो ध्वंसः तत्प्रतियोगिजातीयान्यद् यत् ज्ञानान्यप्रत्यक्षं तन्निवर्तकमित्यर्थः । अत्र ध्वंसप्रतियोगिजातीयपदेन तादृशध्वंसप्रतियोगिवृत्तिबाह्यावृत्तिजातिमत्वं विवक्षितम् । तथा च न घटध्वंसजनकतत्प्रत्यक्षे साध्यवैकल्यम् । जातिरहितप्रागभावनिवर्तकमृदादिज्ञानं वाऽत्रापि दृष्टान्तः । स्व-

स्य विशेषणज्ञानस्य च स्वजन्यध्वंसप्रतियोगित्वात्तन्नि-वर्तकत्वेनार्थान्तरतावारणाय ज्ञानान्येत्युक्तम्। इच्छा-दिनिवर्तकत्वेनार्थान्तरतावारणाय ध्वंसप्रतियोगिजा-तीयातिरिक्तेत्युक्तम्। अज्ञानस्यापि ध्वंसप्रतियोग्य-ज्ञानान्तरजातीयत्वात्तदतिरिक्तनिवर्तकत्वं ज्ञाने बाधि-तमिति तद्वारणाय ज्ञानासहकृतेति। अज्ञानस्य निय-मेन ज्ञानसहकृतसामग्रीजन्यध्वंसप्रतियोगित्वेन तदस-हकृततज्जन्यध्वंसप्रतियोगिजातीयत्वाभावान्न बाधः। सर्वध्वंसस्येश्वरज्ञानसहकृतसामग्रीजन्यत्वादप्रसिद्धिवा-रणाय जन्येति।

एतदेव साध्यं प्रकारान्तरेणाह—जन्येति। जन्य-ज्ञानेनाजन्यो यो ध्वंसस्तत्प्रतियोगिजातीयान्यद् यत् ज्ञानान्यत्प्रत्यक्षं तन्निवर्तकमित्यर्थः। अत्रापि ध्वंस-प्रतियोगिजातीयशब्दार्थः पूर्ववदेव। ज्ञानध्वंसस्य नियमेन जन्यज्ञानजन्यत्वात् ज्ञानस्य तदजन्यध्वंसप्र-तियोगिजातीयातिरिक्तत्वेन तन्निवर्तकतयाऽर्थान्तर-तावारणाय ज्ञानान्येति। जिज्ञासाद्यनन्तरभाविज्ञान-स्येच्छादिनिवर्तकत्वेनार्थान्तरतावारणाय ज्ञानाजन्ये-त्यादि। अप्रसिद्धिवारणाय जन्येति।

साध्यान्तरमाह—गुणत्वेति। स्वाभिमतगुणत्व-स्यापि सत्वान्न तन्निवर्त्तकत्वेन मतद्वयेऽप्यर्थान्त-रता। अपरं साध्यमाह—स्वस्थितीति। स्वस्थिति-क्षणे नियता या स्वविनाशसामग्री तद्भतो भिन्नं प्रत्य-

त्यक्षं तन्निवर्तकमित्यर्थः । अत्रापीच्छादिनिवर्तकत्वे-नार्थान्तरतावारणाय स्वस्थितीत्यादि विशेषणम् । अत्र निवर्तकपदेन तन्निवृत्तौ चरमकारणत्वमभिप्रेतम् । तथा च सिद्धान्ते वृत्तिज्ञानस्य यावत्कारणनाशं स्थायित्वाभ्युपगमात् उक्तविशेषणविशिष्ट-स्वनिवृत्तौ स्वस्य चरमकारणत्वाभावेन न स्वनिवर्त्तक-त्वेनार्थान्तरता । एवं चेष्टानपेक्षज्ञानजन्यप्रत्यक्षनिव-र्तकं चेष्टाऽजन्यकार्यातिरिक्तप्रत्यक्षनिवर्तकं चेष्टानिमित्त-जातीयातिरिक्तप्रत्यक्षनिवर्तकम्, अहमनुभवविषय-धर्मातिरिक्तनिवर्तकमित्येवमादि साध्यान्तरं द्रष्ट-व्यम् ।

तत एव तद्वदिति । बाह्यविषयजन्यप्रमात्वात् । संजिहीर्षाद्वारा ध्वंसजनकघटादिप्रत्यक्षवदित्यर्थः । अन्यज्ञानासहकृतेत्यादिसाध्यद्वये प्रतियोगिजातीया-तिरिक्तपदेन बाह्यावृत्ति तादृशध्वंसप्रतियोगिवृत्ति-जातिमद्भिन्नत्वं विवक्षितमित्युक्तं, तत्र बाह्या-वृत्तिजातिमद्भिन्नप्रत्यक्षनिवर्त्तकमित्येतावतैव विव-क्षितसिद्धेर्जन्यज्ञानेत्यादिविशेषणवैयर्थ्यमित्याशङ्क्या-ह—विशिष्टाभावस्येति । बाह्यावृत्तिजातिमद्भिन्नत्वापे-क्षयोक्तध्वंसप्रतियोगिवृत्तितादृशजातिमद्भिन्नत्वस्यान्य-त्वादस्यैवात्र साध्यत्वान्न वैयर्थ्यमित्यर्थः । एवम् अयं घट एतद्घटाज्ञानान्यः मेयत्वात्पटवत् । अज्ञानं स्वस्वेतर-वृत्तित्वरहितभाववृत्तिधर्माधिकरणम् । अज्ञानत्वं स्व-

स्वेतरवृत्तित्वरहितभाववृत्तिवृत्तिधर्माधिकरणम् । भाव-त्वं स्वस्वेतरवृत्तित्वानधिकरणाज्ञानवृत्तिवृत्तिधर्मवत् मेयत्वात् घटवदिति महाविद्याप्रयोगोऽपि द्रष्टव्यः ।

ब्रह्मसाक्षात्कारः स्वसमानविषयभावरूपाज्ञान-निवर्तकः । अज्ञातविषयसाक्षात्कारत्वात् घटादिसाक्षा-त्कारवत् । न च दृष्टान्तः साध्यविकलः साधितत्वादि-त्यभिप्रेत्याह—एवमिति ।

एवं ब्रह्मज्ञानेऽपि प्रयोक्तव्यम् । न चा-प्रयोजकत्वम् । घटाद्यज्ञानाभावे तद्विषयभ्रमानु-त्पादप्रसङ्गात् । भ्रमविषयेन्द्रियसंप्रयोगाभावेन तस्य तदजन्यत्वात्, न जानामीत्यननुभवप्रस-ङ्गाच्च । मूलाज्ञानानङ्गीकारे मोक्षशास्त्रानर्थक्यप्र-सङ्गात् । दुःखध्वंसस्यापुरुषार्थत्वात् । तत्त्वज्ञानं विनाऽपि प्रागभावक्षयादेवोपपत्तेश्च । धर्माधर्मा-दिरूपबन्धहेतोः सत्यत्वे ज्ञानानिवर्त्यत्वप्रस-ङ्गात् । एतच्चाग्रे उपपादयिष्यते । भोगादेव कर्मणां क्षय इति चेत् न तथापि ज्ञानवैयर्थ्य-प्रसङ्गात् । अनन्तकर्मणां युगपद्भोगासंभवात् ।

उक्तानुमानानां विपक्षे बाधकतर्काभावादप्रयो-जकत्वमित्याशङ्कां हेत्वसिद्ध्या दूषयति—न चेति । घटा-द्यज्ञानाभाव इति । घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यविषयभाव-

रूपाज्ञानाभावे तत्र वल्मीकादिभ्रमायोगादित्यर्थः । दुष्टेन्द्रियादेवान्यथाख्यातिभ्रमोपपत्तिरित्याशङ्क्याह—भ्रमेति । एतच्चान्यथाख्यातिभङ्गे निपुणतरं वक्ष्यत इति भावः । प्रागभावस्य निरस्तत्वात्तस्य ज्ञानज्ञानाभ्यामविरोधित्वाच्च भावरूपाज्ञानाभावे न जानामीत्यनुभव एव न स्यादित्याह—न जानामीति । वियदाद्युपादानभूतब्रह्मविषयाज्ञानाभावे बाधकमाह—मूलेति । स्वप्रकाशस्वरूपानन्दावरकभावरूपाज्ञाननिवृत्तिव्यतिरेकेण मोक्षाख्यजन्यतत्त्वज्ञानसाध्याभावादित्यर्थः । किमात्यन्तिकदुःखध्वंसो ज्ञानसाध्यः बन्धहेतुधर्मादिनिवृत्तिर्वा, सुखं वा, नित्यसुखाभिव्यक्तिर्वा, लिङ्गशरीरनिवृत्तिर्वा ? । आद्यं दूषयति—दुःखध्वंसस्येति । तस्य पश्वादिवत्सुखव्यञ्जकत्वेन सुखशेषत्वेन स्वतः पुरुषार्थत्वायोगादित्यर्थः । किं च निषिद्धाचरणेनैव सर्वदुःखप्रागभावक्षये तत एवात्यन्तिकदुःखनिवृत्तेरुपपत्तेर्न तत् ज्ञानफलमित्याह—तत्त्वज्ञानमिति । द्वितीयं दूषयति—धर्मेति । सत्यस्य ज्ञानानिवर्त्यत्वं मायाविद्याऽभेदवादे वक्ष्यत इत्याह—एतच्चेति । सत्यधर्मादेः ज्ञाननिवर्त्यत्वासंभवेऽपि भोगादेव निवृत्तिरिति तथाविधस्ताकिक एकः शङ्कते—भोगादेवेति । तर्हि तत एव कर्मनिवृत्तेरुपपत्तेर्ज्ञानवैयर्थ्यं तदवस्थमित्याह—न तथापीति । किं च किं कर्मणां युगपद्भोगेन

न्त्यः क्रमेण वा ?। माद्य इत्याह—अनन्तेति। केषांचित्कर्मणां क्रमिकानेकजन्मफलकत्वात्केषांचिदनेकलोकभोगात्यभोग्यफलकत्वाच्च न तेषां कायव्यूहेऽपि युगपद्भोगसम्भव इत्यर्थः ॥

द्वितीयं दूषयति—क्रमेणेति।

क्रमेण च भोगे कर्मप्रवाहस्यानुच्छेदप्रसङ्गात्। आनन्दस्यापि जन्यस्यामृतत्वायोगात्। मुक्तौ शरीराद्यभावेन तदुत्पत्त्यसंभवाच्च। नित्यानन्दाभिव्यक्तिर्मोक्ष इत्यत्राप्यभिव्यक्तिः प्रागसित न वा ?। अन्त्ये कार्यत्वादनित्यत्वापत्तिः, पश्चाच्च शरीराद्यभावान्नोत्पत्तिरिति मुक्तेरनित्यत्वप्रसङ्गः। प्रथमे वाऽनावृतस्य तस्येदानीं सत्त्वेऽनुपलम्भो न स्यात्। आवरणस्य स्वरूपभूते स्वधर्मे वाऽऽनन्दे वास्तवस्यासंभवात्। न हि प्रकाशमानत्वं च युगपदेकस्य वस्तुनः संभवति। न चेदानीमानन्दः संकुचितो मुक्तौ तु विस्तृत इति वाच्यम्। निरवयव आनन्दे वास्तवसंकोचादेरसंभवात् ॥

संचितानन्तकर्मसु केनचिन्मनुष्यशरीरारम्भस्यावश्यकत्वात् तत्र तादृशकर्मान्तरस्यावश्यंभावान्न कदापि कर्मतत्फलभोगोपरम इत्यर्थः। तृतीयं दूषयति—आ-

नन्दस्येति। भावकार्यस्यानित्यत्वनियमात् जन्यसुखात्मकमुक्तिरनित्या स्यादित्यर्थः। सुखव्यक्तेरनित्यत्वेऽव्यवच्छिन्नसत्प्रवाह एव पुरुषार्थ इत्याशङ्क्याह—सुखाविति। चतुर्थमपि दूषयितुं विकल्पयति—नित्येति। प्रागिति। तत्त्वज्ञानात्प्रागित्यर्थः। नेति पक्षं दूषयति—अन्त्ये इति। अभिव्यक्तेरनित्यत्वेऽपि तत्प्रवाहोऽविच्छिन्न इत्याशङ्क्याह—पश्चाच्चेति। अभिव्यक्तिः प्रागप्यस्तीति पक्षे तद्विषयानन्दः किं तदाऽनावृत आवृतो वा? आद्ये दोषमाह—अनावृतस्येति। द्वितीये तदावरणं किं वास्तवम्, उतानिर्वचनीयम्। आद्यं दूषयति—आवरणस्येति। द्वितीयं तु अनिर्वचनीयाज्ञानकृत्यमिति तदभावे तदसंभव इति भावः। सर्वदाऽनावृत एवानन्दः संसारदशायां संकुचितो मुक्तौ विस्तृत इति चोद्यम्। तच्च वास्तवसंकोचाद्यसंभवेन दूषयति—न चेत्यादिना। अवास्तवसुखसंकोचादिस्तादृशाज्ञानं विनाऽनुपपन्न इति भावः।

पञ्चममपवदति—लिङ्गेति।

लिङ्गशरीरनिवृत्तिर्मुक्तिरिति च न साधु। तन्मात्रस्यापुरुषार्थत्वात्। तस्माद्द्वैदिकैरानन्दात्मरूपाविद्यानिवृत्तिर्मोक्ष इत्यवश्यमज्ञानमभ्युपगन्तव्यं तच्छास्त्रार्थवत्त्वाय। किं च उपादा-

न्त्वमनादि ज्ञाननिवर्त्यवृत्तिकारणत्वावान्तरधर्मत्वात् निमित्तत्ववत् । न चासमवायित्वे व्यभिचारः । तस्यैव गगनप्रसूनायमानत्वात् ।

तस्माच्चेति । साक्षात्परम्परया वा सुखस्यैव पुरुषार्थत्वादित्यर्थः । एवं पराभिमतमोक्षस्य ज्ञानफलत्वासंभवाद्वेदप्रामाण्यवादिभिरनृतेन हि प्रत्यूढः "अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः" "ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति" इत्यादिश्रुतिपर्यालोचनया प्रत्यग्रूपब्रह्मानन्दावरकनिखिलानर्थमिदानीमनिर्वचनीयाज्ञाननिवृत्तिरेव ज्ञानफलमित्यभ्युपेयमित्याह—तस्मादिति । भावरूपाज्ञानेऽनुमानान्तरमाह—किं चेति । मृदादिवृत्तित्वेन सिद्धसाधनतावारणायानादीति । आत्मवृत्तित्वेन सिद्धसाधनतावारणाय ज्ञाननिवर्त्येति । अत्र यद्यपि ज्ञानपदं विनाऽप्युक्तदोषपरिहारः तथापि ज्ञाननिवर्त्यत्वघटिताज्ञानलक्षणसिद्धये तदिति द्रष्टव्यम् । इच्छाप्रागभाव उपादानत्वस्य बाधितत्वान्न तद्वृत्तित्वेनार्थान्तरता शङ्कनीया ।

कारणत्वावान्तरेति । कारणविभाजकधर्मत्वादित्यर्थः । द्रव्यत्वादौ व्यभिचारवारणाय कारणेति । निमित्तत्वस्यानादिज्ञाननिवर्त्येच्छाप्रागभावे परस्य संमतत्वात्तदनुरोधेन दृष्टान्तमाह—निमित्तत्ववदिति ।

समवायस्य तुच्छत्वेन तदधीनासमवायिकारणत्वस्याप्रि तयात्वान्न तत्र व्यभिचार इत्याह—न चेति ।

ननु समवायाभावेऽप्युपादानप्रत्यासन्नत्वे सति कारणत्वं तन्तुसंयोगादौ विद्यमानमसमवायिकारणत्वमिति चेत्, न धर्मादेरपि सुखाद्यसमवायिकारणत्वाप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः । असमवायिकारणावच्छिन्नप्रदेशे कार्यनियमेनादृष्टाश्रयमनुष्यशरीरोपहितात्मप्रदेश एवामुष्मिकसुखादिप्रसङ्गात् तन्तुरूपादेः पटरूपादिकं प्रत्यसमवायिकारणत्वायोगाच्च ।

किं च प्रत्यासत्तिः किं तादात्म्यं संयोगो वा स्वरूपसम्बन्धो वा ?। नाद्यः । भिन्नयोर्वास्तवतादात्म्यायोगात् । अवास्तवस्य तस्य निमित्तेऽपि संभवात् भेदस्याप्रामाणिकत्वादतिप्रसक्तत्वाच्च । न द्वितीयः । तन्तुसंयोगादावभावात्, निमित्तेऽपि सत्त्वाच्च । न तृतीयः । तन्तुगोचरज्ञानादेरपि पटासमवायिकारणत्वप्रसङ्गात् । तस्मादसमवायिकारणत्वं नाम न किञ्चिदिति भावः ।

तदङ्गीकृत्याप्याह—अनाश्रितेति ।

अनाश्रितवृत्तिकारणविभाजकधर्मत्वादिति वा हेतुः । न चाप्रयोजकत्वम् । सर्गाद्यकार्यस्योपादानान्तरानिरूपणात् निरवयवानां संयोगासंभवेनोपादानत्वासंभवात् । कार्यस्य

स्वन्यूनपरिमाणद्रव्यारब्धत्वस्य कार्यारब्धत्ववद् प्रयोजकत्वात् नित्याणुद्रव्ये प्रमाणाभावात् । आत्मा तु निरवयवत्वान्न परिणमते । विवर्तस्त्वविद्यां विना न संभवति । नापि पराभिमता प्रकृतिः । स्वतन्त्रप्रकृतौ मानाभावात् । परतन्त्रा साऽविद्यैव । तस्या अनादित्वात् ज्ञाननिवर्त्यत्वाच्च । ज्ञाननिवर्त्यत्वं च तस्या वक्ष्यते ॥

असमवायिकारणत्वस्याश्रितगुणकर्ममात्रवृत्तित्वान्न तत्र व्यभिचार इत्यर्थः । विपक्षे बाधकसद्भावान्नाप्रयोजकताऽस्येत्याह—न चेति । किं सर्गाद्यकार्यस्य परमाणव उपादानमुताऽऽत्मा किं वा प्रकृतिः ? । आद्यं दूषयति—निरवयवेति । निरवयवसंयोगस्य साक्षिविवेके निरस्तत्वादसंयुक्तपरमाणूनामारम्भकत्वस्य परैरप्यनभ्युपगमान्न तेषां तदुपादानतेत्यर्थः । सर्गाद्यकार्यद्रव्यं स्वन्यूनपरिमाणद्रव्यारब्धं कार्यद्रव्यत्वात् पटवत् इत्यनुमानात्परमाणुकारणतासिद्धिरित्याशङ्क्याह—कार्यस्येति । दीर्घविस्तृतपटारब्धरज्जुद्रव्ये सागरसंभूततरङ्गादौ च व्यभिचारोऽपि द्रष्टव्यः । अनुभवसिद्धकार्याज्ञानेनैव सर्गाद्यकालीनसर्वकार्योपपत्तावनन्तपरमाणुकल्पने गौरवान्न तत्र किमपि मानमित्याह—नित्येति । द्वितीयेऽपि कार्यजातं किमात्मनः परिणामः उत विवर्तः ? ।

नाद्य इत्याह—आत्मेति। द्वितीये भावरूपाज्ञानमाव-श्यकमित्याह-विवर्तस्त्विति। अवस्थरूपान्तरापत्तिर्हि विवर्तः। तथा च विश्वस्य सद्रूपात्ममात्रकार्यत्वेऽसद्रू-पत्वायोगात्तत्परिणामिनी तत्समानसत्ताकाऽविद्याऽऽव-श्यकीत्यर्थः। तृतीयं दूषयति-नापीति "मायां तु प्रकृतिं विद्यात्" इति श्रुतौ मायैव प्रकृतिरित्याशङ्क्याह—प-रतन्त्रेति। मायाया अप्यविद्यालक्षणवत्त्वादिति हेतु-माह—तस्या इति। मायाया ज्ञाननिवर्त्यत्वमसिद्ध-मित्याशङ्क्य तन्मायाविषययोरभेदवादे निरूपयिष्यत इत्याह—ज्ञानेति।

किं च मृदादिकारणाभिन्नमेव घटकुड्याद्यनुभू-यते मृदेव घटः, सुवर्णमेव कुण्डलमिति। कार्यकारणयोश्च जाताजातयोश्च विरोधेन वास्तवाभेदायोगादनिर्वच-नीय एव स इति तदुपपादकतया तादृशाज्ञानमाव-श्यकम्। तथा द्वितन्तुकपटाभेदेनैवोत्तरपटस्योत्पत्तेस्त-त्रापि जाताजाताभेदस्य वास्तवस्यासंभवादनिर्वचनीय एव स तादृशकारणं विनाऽनुपपन्न इति उपादानवादे वक्ष्यमाणत्वाच्च तदावश्यकमित्याह—जाताजातेति।

जाताजाताभेदस्यानिर्वचनीयस्य तादृशा-विद्यां विना ऽसंभवाच्च। ततः कारणान्तरासंभ-वाच्चाप्रयोजकत्वम्। अत एवोपादानत्वमनादि-ज्ञाननिवर्त्यवृत्ति न भवति। निमित्तत्वातिरिक्त-

कारणत्वावान्तरधर्मत्वात् असमवायित्ववदिति प्रत्यनुमानं निमित्तवृत्तित्वेन सोपाधिकत्वं च परास्तम् । तर्काभावेनास्य दुर्बलत्वात् साध्याव्यापकत्वाच्च, ब्रह्मणः सर्वात्मत्वप्रतिपादकानेकश्रुत्या कारणान्तरस्य बाधितत्वाच्च । तस्मादनादिज्ञाननिवर्त्यमुपादानं नाज्ञानादन्यद्बाधितमिति तत्सिद्धिः ।

प्रकृतहेतोरप्रयोजकत्वनिरसनमुपसंहरति—तत इति । उक्तनर्कोपोद्बलितहेतुना पक्षे साध्यनिश्चयापादनेनैव दुर्बलं प्रत्यनुमानं बाध्यते । उपाधिश्च पक्ष एव साध्याव्यापक इत्याह—अत एवेति । किं च परमाण्वादिसत्यकारणमात्रजन्यत्वे प्रपञ्चस्य सत्यत्वे भेदस्यापि तथात्वाद् ब्रह्मणः सर्वात्मत्वाद्वितीयत्वपरानेकश्रुतिरुन्मत्तप्रलापः स्यात्, तदयुक्तम् । ततो न कारणान्तरं कल्प्यमित्याह—ब्रह्मण इति । उपादानत्वस्यानादिज्ञाननिवर्त्यवृत्तित्वसिद्धावपि कथमज्ञानसिद्धिरित्याशङ्क्य परिशेषादित्याह—तस्मादिति ।

अनुमानान्तरमाह—एवमिति ।

एवं श्यामघटः पीतघटोपादानजडोपादानकः घटत्वात् पीतघटवत् । अन्यथा घटानुगतबुद्धेराकस्मिकत्वप्रसङ्गात् । अविद्यातिरिक्तघटत्वे

प्रमाणाभावादित्यादि द्रष्टव्यम्। विवादगोचरापन्नमित्याचार्यानुमानमपि प्रमाणम्। तत्र जन्यसविकल्पकाजन्यचाक्षुषघटप्रमाणज्ञानं स्वविषयावरणस्वनिवर्त्यवस्त्वन्तरपूर्वकमित्येकं साध्यम्।

अत्र पीतघटसमकालीनश्यामघटः पक्षः। तथा च श्यामघटावयवैरेव कालान्तरे पीतघटान्तरसंभवात्तदुपादानकत्वेन नार्थान्तरता। आत्मोपादानकत्वेनार्थान्तरतावारणाय जडेति। अप्रयोजकतां निराकरोति—अन्यथेति। घटाकारानुगतबुद्धेर्विषय इत्याशङ्क्याह—अविद्येति। जातिवादिनोऽपि तदाश्रयव्यक्तिविशेषस्यावश्यकत्वात्तद्विशेषेषूपादानतयाऽनुगताविद्याया एवैकाकारबुध्यालम्बनत्वसंभवेनानन्तजातिः कल्पनीया इत्याद्युपादानवादे वक्ष्यत इति भावः। एवमनादिभावत्वं ज्ञाननिवर्त्यवृत्ति अनात्मवृत्तित्वात् घटत्ववत्, अनादित्वं ज्ञाननिवर्त्यभाववृत्ति जडभाववृत्तित्वात् घटत्ववत्, भावत्वमनादिज्ञाननिवर्त्यवृत्ति अनादिजडवृत्तित्वात् प्रागभावत्ववदित्याद्यूहनीयमित्याह—इत्यादि द्रष्टव्यमिति। विवरणाचार्यानुमानमप्यनवद्यमित्याह—विवादेति। तत्र विवादगोचरापन्नमितिपदसूचितं पक्षविशेषमाह—जन्येति। अप्रमायां पराभिमतनिर्विकल्पके च बाधपरिहाराय प्रमाणपदम्। पराभिमतेश्वरज्ञानव्यावृत्तये चाक्षुषेति। अत्र स्वपूर्वसविक-

ल्पकध्वंससमये चक्षुर्जन्यत्वमभिप्रेतम् । तथा च वक्ष्यमाणहेतोः पटज्ञानध्वंसोत्पत्तिसमयाधारस्थितिकघटज्ञानेन भागासिद्धिः पराभिमतधारावाहिकव्यावृत्तये सविकल्पकाजन्येति । सर्वज्ञानस्येश्वरसविकल्पकजन्यत्वादसंभववारणाय जन्येति । स्वप्रागभावव्यतिरिक्तेत्यादिविशेषणैस्तावत्साध्यद्वयं विवक्षितमित्याह—स्वविषयेति ॥

विशेषणत्रयस्य विवक्षितमर्थमाह—स्वविषयावरणत्वमिति ।

स्वविषयावरणत्वं च स्वजननायोग्यत्वं स्वनिवर्त्यत्वं स्वजन्यध्वंसप्रतियोगित्वं वस्तुपदं च स्वपरं तदन्तरं तदन्यत् । अनेन स्वस्य स्वाधिकरणक्षणोत्तरक्षणत्वेन स्वपूर्वत्वमस्तीत्यर्थान्तरता निरस्ता । इदं च साध्यं प्रागभावनिवृत्तिः प्रतियोग्यतिरिक्तेति मते। तेन स्वानिवर्त्यचक्षुःप्रागभावादिनाऽर्थान्तरवारणम् । स्वविषयावरणेति स्वप्रागभावादिनाऽर्थान्तरत्वं वारितम् । स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वानिवर्त्यस्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्वकमित्यपरम् । समानाधिकरणप्रागभावः स्वप्रागभावस्तेनेचक्षुःभ्रान्तिप्रागभावादिभिर्नार्थान्तरम् । आत्मत्वादिनाऽर्थान्तरतावारणाय स्वानिव-

र्थ्यति । स्वदेशगतत्वं च स्वसमानाधिकरणत्वे सति प्रत्यक्षत्वम् । तेन स्वजनकादृष्टादिभिर्नार्थान्तरता ॥

अत्र पक्षीभूतज्ञानस्य स्वजननायोग्यत्वात् स्वजन्यध्वंसप्रतियोगित्वात् स्वोत्पत्तिक्षणानन्तरक्षणासंबन्धित्वेन स्वपूर्वत्वाच्चार्थान्तरतावारणाय वस्त्वन्तरपदमित्याह—अनेनेति । स्वनिवर्त्यैक्षिविशेषणाकृत्यं वक्तुं वादिविशेषं प्रत्येवेदं साध्यमित्याह—इदं चेति । अस्मन्मत इच्छाप्रागभावस्येच्छयैव निवर्त्यत्वेन ज्ञानानिवर्त्यत्वात् स्वनिवर्त्यपदेन तन्निवारणमित्याह—तेनेति । अत्र स्वप्रागभावस्य स्वनिवर्त्यत्वात् पूर्वत्वेनार्थान्तरतावारणायाऽऽद्यविशेषणमित्याह—स्वविषयेति । स्वजनकादृष्टमादिपदार्थः । प्रतियोग्येव प्रागभावनिवृत्तिरिति वादिनं प्रति स्वनिवर्त्यपदविशिष्टेन साध्यान्तरमुच्यत इत्याह—स्वप्रागभावेति । अस्मिन्मते स्वप्रागभावस्य स्वनिवर्त्यत्वाभावात्स्वनिवर्त्यपदेनैव तद्व्यावृत्तेराद्यविशेषणवैयर्थ्यमित्याशङ्क्य तदर्थं वदन् तस्योपयोगमाह—स्वसमानेति । अभावान्यत्वान्यत्वात् स्वप्रागभावान्यत्वस्य भिन्नत्वान्न स्वप्रागितिवैयर्थ्यमिति मन्तव्यम् । स्वदेशगतपदस्य स्वाधिकरणे गतमपगतं साक्षात्कृतमित्ययमर्थोऽवगन्तव्य इत्याह—स्वदेशेति । अदृष्टादिभिरित्यादिपदेन स्वजनकनिर्विकल्पकं स्वनिवर्त्यघटादिश्च गृह्यते ॥

इदानीं सर्वविशेषणविशिष्टैकसाध्योक्तावपि न दोष इत्याह—अथ वेति ।

अथ वा एकमेव साध्यम् । अत्र च स्वदेशगतत्वं स्वाश्रये वर्तमानत्वम् । तेन संयोगादिप्रागभावपूर्वकत्वेन नार्थान्तरता । अथवाऽज्ञानस्य पराभिमतप्रागभावव्यावृत्तिज्ञानसमानविषयत्वज्ञाननिवर्त्यत्वज्ञानसमानाश्रयत्वानिर्वचनीयत्वसिद्धये विशेषणानीत्यभिप्रायः । येन विशेषणेन विना स्वाभिमतार्थो न सिध्यति तस्यैव साध्यविशेषणत्वात् । अन्यथाऽर्थान्तरतानिवृत्तये विशेषणं नोपादीयेत । न ह्युपादानापरोक्षज्ञानजन्यत्वसाध्येऽदृष्टप्रागभावेत्यादि विशेषणं विना कार्यत्वमप्रयोजकं भवति । उद्देश्यासिद्धेः प्रकृतेऽपि तुल्यत्वात् ।

अत्रापि स्वदेशगतेत्येतदतिरिक्तविशेषणानां पूर्वोक्त एवार्थः । तैश्च यथाक्रममिच्छादिप्रागभावः स्वजनकादृष्टआत्मत्वादीनि स्वयञ्च व्यावर्त्यन्ते । परिशिष्टस्वदेशगतपदस्यार्थं वदन् तद्व्यावर्त्यमाह—अत्र चेति । संयोगादीति । तन्तुसंयोगपटादिकार्यप्रागभावानां चिकीर्षादिद्वारा संयोगादिकार्योत्पादकतन्त्वादिज्ञाननिवर्त्यत्वात्तत्पूर्वकतयाऽर्थान्तरतावारणाय स्वदेशगतपद-

मित्यर्थः । एवं तावत् सर्वविशेषणव्यावर्त्यसत्त्वान्न कस्यापि वैयर्थ्यमित्युक्तम् । इदानीं तु एकेनापि विनोद्देश्यप्रती-त्यसिद्धेः सर्वमर्थवदित्याह—अथ येति । यदुक्तं येन वि-शेषणेन विना हेतुरप्रयोजकः तेनैव साध्यं विशेषणी-यमिति, तत्राह—येनेति । हेत्वप्रयोजकत्वनिवारकस्यैव साध्यविशेषणत्वे जीवो ब्रह्मप्रतियोगिकधर्मिसमान-सत्ताकभेदवानित्यादि त्वदीयप्रयोगे धर्मिसमानसत्त्वे-त्यादिविशेषणोपादानं न स्यात् । तेन विनाऽसर्वज्ञत्वा-दिहेतोरप्रयोजकत्वाभावादित्याह—अन्यथेति । किं च हेतुकैरपि क्षित्यादिकमदृष्टप्रागभावव्याप्यप्रागभावा-प्रतियोग्युपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यं कार्यत्वादिति प्रयोगेऽदृष्टप्रागभावेत्यादि जीवातिरिक्त-सिद्धय एवोपात्तं न तु हेतोरप्रयोजकत्वाभावायेत्याह—न हीति । तस्मात् तत्र विशेषणाभावे उद्देश्यासिद्धिमात्रं न तु प्रकृतेऽपि तुल्यमित्याह—उद्देश्येति । यदप्युक्तं नील-धूमजन्यवह्निप्रतीतेरुद्देश्यत्वाद्धे तावपि व्यर्थविशेष-णता न स्यादिति तद् दूषयति—नीलेति ।

नीलधूमप्रतिबन्दी त्वतितुच्छा । तेन विनापि तत्साध्यवह्नेः सिद्धत्वात् । हेतुरपि स्वसमानाधि-करणविशिष्टज्ञानध्वंसोत्पत्तिसमयानाधारस्थि-तिकचाक्षुषसविकल्पकप्रथमालोकान्यान्यत्वादि-ति विवक्षितः ।

व्याप्तिपक्षधर्मताबलेनैव हेतोर्गमकत्वात् तदनुपयुक्तविशेषणं विनाप्यभिमतसाध्यसिद्धेस्तद् व्यर्थमित्यर्थः । अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वादित्यत्र विवक्षितहेतुमाह-हेतुरपीति । स्वं पक्षीकृतज्ञानं तत्समानाधिकरणं यद्विशिष्टज्ञानं तद्ध्वंसोत्पत्तिसमयोऽनाधारो यस्याःस्थितेः तादृशस्थितिकं यच्चाक्षुषं सविकल्पकं तत्र प्रथमालोकश्च त इत्यन्यत्वादित्यर्थः । अन्धकारनिवर्तकालोकः प्रथमालोकः तदनिवर्तकालोके व्यभिचारवारणाय प्रथमेति । असिद्धिसाधनवैकल्यपरिहाराय निर्विकल्पके व्यभिचारवारणाय च सविकल्पकेत्यादि । अन्यान्यत्वस्य तदुभयानुगताखण्डधर्मत्वान्न व्याप्यतावच्छेदकगौरवम् । न चोपाधेरखण्डत्वे तदतिरिक्तजात्यसिद्धिरिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । पराभिमतसुखत्वनिर्विकल्पकजन्यसुखविषयकसविकल्पके व्यभिचारवारणाय चाक्षुषेति । धारायां द्वितीयादिज्ञाने व्यभिचारवारणाय ज्ञानेत्यादि । द्वितीयादिज्ञानस्य नियमेन प्रथमादिज्ञानध्वंसोत्पत्तिसमयाधारस्थितिकत्वान्न तत्र व्यभिचारः । न चैवमपीच्छाव्यवहितघटज्ञानविनाशकालोत्पन्नतनघटज्ञाने व्यभिचार इति वाच्यम् । चाक्षुषपदेन विजातीयाव्यवधानेन चक्षुःसन्निकर्षजन्यत्वस्य विवक्षितत्वादस्य चातथात्वात् । पक्षीभूतज्ञानस्यापि, निर्विकल्पकध्वंसोत्पत्तिकालीनस्थितिकत्वादसिद्धिवारणाय विशिष्टेति । एवमपि पुरुषान्तरीययत्किंचिद्विशिष्टज्ञानध्वंसोत्पत्तिकालीनस्थितिक-

त्वादसिद्धिः स्यात्तद्वारणाय स्वसमानाधिकरणेति ।

विशेषान्तरमाह—एतज्ज्ञानेति ।

एतज्ज्ञानविषयदेशीयान्धकारस्थितिक-
प्रत्यक्षत्वे सति एतज्ज्ञानोत्पत्तिसमये एतद्विष-
यसम्बन्धित्वात् ।

एतज्ज्ञानं पक्षीकृतज्ञानं तस्य यो विषयः तद्दे-
शीयान्धकारस्थितिसमये अस्थितिः स्थित्यभावप्रयोगो
वा रूपं यस्य तत्तथा तच्च तत्प्रत्यक्षं च तत्त्वे सति एतस्य
ज्ञानस्योत्पत्तिसमये एतस्य ज्ञानस्य यो विषयः तत्सं-
बन्धित्वादित्यर्थः । देशान्तरीयद्वितीयादिप्रमायां व्य-
भिचारवारणायैतद्विषयसंबन्धित्वादिति । धारागतद्वि-
तीयादिज्ञानव्यावृत्तये एतज्ज्ञानोत्पत्तिसमय इति । न
चैवमप्येतदुत्पत्तिसमय एतद्विषयसम्बन्धिपरकीयधारायां
व्यभिचार इति वाच्यम् । परकीयप्रथमज्ञानस्यापि पक्ष-
त्वेन तदुत्पत्तिकाले परकीयद्वितीयादिज्ञानस्य तद्विष-
यसम्बन्धित्वाभावात् । एतज्ज्ञानकालवृत्त्ये प्रत्यक्षेति ।
एतद्विषयपरकीयानुमितौ व्यभिचारवारणाय अन्धका-
रेति। एतद्विषयज्ञानसमकालीनैतद्विषयपरकीयानुमिति-
विशेषस्य तादृशान्धकारस्थितिसमयस्थितिकत्वेऽपि चा-
क्षुषज्ञानालोकवत्तत्प्रयोजकरूपवत्त्वाभावान्न तत्र व्यभि-
चारः। पक्षीकृतज्ञानस्यापि देशान्तरीयान्धकारकालीन-
त्वादसिद्धिवारणायैतज्ज्ञानविषयदेशीयेति। न च प्रथ-

मालोकस्य द्वितीयाद्यालोकजन्यज्ञानकाले तद्विषयस-न्बन्धित्वाभावात्साधनवैकल्यमिति वाच्यम् । प्रथमा-लोकजन्यज्ञानस्यैव पक्षत्वात् । यदा द्वितीयसाध्यं प्रत्यु-क्तहेत्वोः प्रयोगः तदा न तयोर्धाराव्यावर्तकविशेषणा-मुपादेयम् । तेन विनापि तत्र पूर्वज्ञाननिवर्तकतया त-द्व्यस्य सत्त्वेन व्यभिचाराभावात् ।

विवक्षान्तरमाह—एतद्विषयेति ।

एतद्विषयावारकनिवर्तकत्वादिति वा

घटादिविषयान्धकारनिवर्तकालोको दृष्टान्तः । न चाप्रयोजकत्वम् । उक्तप्रमाणज्ञानस्य भावरूपा-ज्ञानविषयविषयत्वाभावे धारावाहिकद्वितीया-दिज्ञानस्येवाप्रकाशितार्थप्रकाशत्वाभावप्रसङ्गात् ।

इदं विशेषणमन्ययोगव्यवच्छेदपरम् । तथा च एतस्य पक्षीकृतचाक्षुषज्ञानस्य यो विषयो रूपविशिष्टद्रव्यं त-न्मात्रस्य यदावारकं तन्निवृत्तौ तदन्यकारणत्वादि-त्यर्थः। अदृष्टेश्वरादेरन्यावारकनिवृत्तावपि हेतुत्वान्न तत्र व्यभिचारः । एतद्विषयावारकस्य स्वनिवृत्तौ कारणत्वेऽपि तदन्यत्वाभावान्न तत्रापि व्यभिचारः । एतद्विषयावारक-पदेनैतद्विषयो नास्तीत्यादिव्यवहारयोग्यताप्रयोजक-मुच्यते। तच्चैतज्ज्ञानप्राक्काले नियतम् । एतज्ज्ञानादेत-दज्ञानं निवृत्तमित्येवमनुभूयमानमज्ञानत्वनिवर्त्तकज्ञा-नप्रतिबन्धकान्धकारश्च। तथा च तदज्ञाने भावत्ववि-

प्रतिपत्तावपि तद्धाने तन्निवर्तकत्वस्यानुभवसिद्धत्वान्नासिद्धिः, न वा दृष्टान्ते साधनवैकल्यम् । तमसोऽभावस्यापि विवरणाचार्यैरेव बाधितत्वात् तस्यालोकाभावस्वप्रयुक्तसाध्यवैकल्यशङ्कापि न कार्येत्यभिप्रेत्याह—घटादीति । विपक्षे बाधकतर्काभावादप्रयोजको हेतुरित्युक्तं निरस्यति—न चेति । पक्षीभूतज्ञानस्याज्ञातार्थविषयत्वमनुभवादिसम्मतम् । तद्विषयेऽज्ञातत्वं च चिदंशे भावरूपाज्ञानविषयत्वं जडांशे तु तदवच्छेदकत्वम् । अन्यस्यानिरूपणात् । ततो भावरूपाज्ञानाभावे तदनुपपत्तिरित्यर्थः ।

ननु स्वप्रागभावकालीनत्वमेव स्वविषयस्याज्ञातत्वमित्यत आह—स्वप्रागभावेति ।

स्वप्रागभावसमानकालीनाविषयाविषयत्वस्योक्तद्वितीयादिबुद्धिसाधारणत्वात्, लाघवेनाप्रकाशब्दस्य प्रकाशप्रतियोगिभावविषयत्वात्, अभावत्वस्य दुर्निरूपत्वाच्च ॥

ननु स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणतत्समानविषयज्ञानासमानकालीनस्वविषयज्ञानप्रागभावकालीनत्वं विषयस्याज्ञातत्वमिति चेन्न । अतीतादेरज्ञातताऽभावप्रसङ्गात् । न च तादृशप्रागभाव एवाज्ञातत्वमिति वाच्यम् । प्रमेयतया ज्ञाते घटत्वाकारेणाज्ञातताऽभावप्रसङ्गात् । न च समानविषयेत्यत्र समानप्रकारकत्वमपि

विवक्षितमिति वाच्यम् । तथापि प्रमेयवानिति ज्ञाते घटे तदभावप्रसङ्गात् ।

ननु प्रमेयवानिति ज्ञाने घटत्वं प्रमेयतया प्रकारो न घटत्वत्वाकारेणेति चेत् न । घटत्वनिर्विकल्पकल्प-कल्पकेऽपि तदभावेन तद्व्याऽप्यज्ञाततताप्रसङ्गात् । प्रमे-यवानिति ज्ञाने घटत्वविशेषणतया घटत्वताया अपि प्रतीतेश्च ।

किं चाशोकग्रन्थोक्तविधया परोक्षतो ज्ञानेऽपि चन्द्रादौ न जानामीत्यनुभूयमानमज्ञातत्वं न स्यात् । न च स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणतत्समानविषयप्रका-रकप्रत्यक्षज्ञानासमानकालीनस्तज्ज्ञानप्रागभावस्तदज्ञा-ततेति वाच्यम् । नित्यातीन्द्रियेष्वज्ञातत्वाभावप्रस-ङ्गात् । किं च भावरूपाज्ञानविषयत्वे लघुशरीरे ज्ञातता पदार्थे सम्भवति, त्वदुक्तं गुरुशरीरं न तदर्थं इत्याह— लाघवेनेति । किं च ज्ञानप्रागभावस्याज्ञानस्वरूपत्वे यस्य यत्र पक्षेऽपि न विशेषज्ञानं तं प्रति तत्राज्ञातता न स्यात् । न च तत्र पुरुषान्तरीयज्ञानात्यन्ताभाव एवा-ज्ञाततेति वाच्यम् । अतिप्रसङ्गस्योक्तत्वात् । किं च परमते सुषुप्त्यादौ ज्ञानप्रागभावस्याज्ञातत्वनिर्वाहाय तद्विषय-ज्ञानतत्प्रागभावावावश्यकौ । एवं तत्प्रागभावस्यापि त-न्निर्वाहाय तद्विषयज्ञानान्तरतत्प्रागभावावित्यनन्ता-प्रामाणिकज्ञानतत्प्रागभावाद्यापत्तिः । किं च सति प्रागभावेऽयं प्रलापोऽर्थवान् हारावदुलिदुग्धप्राय इ-यु-

क्तमित्याह—अभावस्वस्येति । प्रागभावत्वस्येत्यर्थः ।

ननु प्रमाणाजन्यावृत्तिस्तदवच्छिन्नचैतन्यं वा प्रमाणाज्ञानं तच चक्षुर्गम्यवृत्ते रूपादिरहितविषयावच्छिन्नचैतन्यविषयत्वायोगात्कथं ततस्तद्विषयाज्ञाननिवृत्तिः वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य विषयेणाध्यासिकसम्बन्धस्याप्यभावात् ततः कथं तत्प्रकाश इति चोद्यमपवदति—न चेति ।

न च प्रमाणज्ञानस्य घटतदवच्छिन्नचैतन्याविषयस्य कथमज्ञाननिवर्तकत्वं वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्ये विषयस्यानारोपितत्वेन तदसंबन्धादविषयत्वात्, चैतन्यस्य च रूपादिहीनस्याविषयत्वादिति वाच्यम् । विषयाधिष्ठानचैतन्यस्यैव वृत्तिःप्रतिबिम्बितया तदभेदेन तत्संबन्धस्यैव तत्संबन्धत्वात् रूपादिहीनस्यैव चैतन्यस्य घटादिसत्तारूपेण सर्वप्रमाणविषयत्वात् । अत एव वृत्त्यज्ञानयोः समानाश्रयत्वमपि । एवं चित्सुखाचार्यानुमानमपि तत्र प्रमाणम् । तत्र च जन्यसविकल्पकाजन्यदेवदत्तघटचाक्षुषप्रमाणाज्ञानं पक्षः । अतो न सुखादिप्रत्यक्षे बाधः ।

तत्र तावद् वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य विषयसम्बन्धोऽ

सिद्ध इत्याह—विषयेति । विषयदेशव्याप्योत्पन्नया वृत्त्या विषयाधिष्ठानचैतन्यस्याप्यवच्छिन्नत्वेन तदा प्रमातृप्रमाणप्रमेयचैतन्यानामेकोपाध्याक्रान्तत्वेनाभेदाद्विषयस्याधिष्ठानचैतन्येनाध्यासिकतादात्म्यवत्त्वात्तद्द्वारा प्रमातृव्यवहिततत्वादपरोक्षतया प्रकाशोपपत्तिरित्यर्थः । अनवच्छिन्नचैतन्यस्य चाक्षुषवृत्तिविषयत्वाभावेऽपि अविच्छिन्नस्य सर्वप्रमाणगम्यतया वक्ष्यमाणत्वात्तद्विषयवृत्त्या तदज्ञाननिवृत्त्युपपत्तिरित्याह—रूपादीति । वृत्त्याश्रयप्रमातृचैतन्यस्याज्ञानाश्रयाधिष्ठानचैतन्यस्य चैकोपाधिसम्बन्धेनाभेदात्तयोर्निवर्त्यनिवर्त्तकभावप्रयोजकसामानाधिकरण्यमप्युपपन्नमित्याह—अत एवेति । देवदत्तप्रमा देवदत्तगतप्रमाप्रागभावातिरिक्तानादेर्निवर्तिका प्रमात्वात् सम्मतप्रमावदित्यनुमानेऽपि परोक्तदोषोद्धारायाह—एवमिति । तत्र विवक्षितं पक्षमाह—तत्र चेति । अत्रापि धारायां द्वितीयादिज्ञाने बाधवारणाय सविकल्पकाजन्येति । असम्भववारणाय जन्येति । उत्तरविशेषणकृत्यमाह—अत इति ॥

ननूक्तं देवदत्तगतत्वं प्रमातत्प्रागभावयोरन्यतरस्य विशेषणम्, उत तदतिरिक्तानादेरिति तत्राह—साध्ये चेति ।

साध्ये च देवदत्तस्थत्वं प्रमाप्रागभावस्य

विशेषणम्। उक्तप्रमाया देवदत्तपदार्थान्तःकरण निष्ठत्वेन तत्प्रागभावस्यापि तत्र सत्त्वात्। प्रमात्वमेव हेतुः। न च धारावाहिकद्वितीयादि-बुद्धौ व्यभिचारः। तत्रापि पक्षप्रमाप्रागभावाति-रिक्तस्वप्रागभावनिवर्तकतया साध्यसत्त्वात्। न च प्रमापदं व्यर्थम्। देवदत्तदुःखप्रागभावातिरि-क्तस्वप्रागभावनिवर्तकतयाऽर्थान्तरत्वपरिहारार्थ-त्वात्। प्रमापदेन च पक्षीभूतप्रमाव्यक्तेरेव ग्रहणान्न पुनरप्यर्थान्तरता।

यदप्युक्तं चिद्रूपदेवदत्ते प्रमातत्प्रागभावयोरसम्भव इति तत्राह—उक्तेति। देवदत्तः करोति देवदत्तो भुंक्त इत्या-दिप्रयोगेषु कर्तृभोक्तृरूपस्यैव तच्छब्दार्थत्वेनावगमात्क-र्तृत्वादेश्च चित्तादात्म्यापन्नान्तःकरणधर्मतया तत्प्र-योजकप्रमातृत्वमपि तस्यैवेति नोक्तदोष इत्यर्थः। इदं च साध्यं प्रागभावनिवृत्तिः प्रतियोग्यतिरिक्तैवेति मते। ततश्च नेच्छाप्रागभावादिनाऽर्थान्तरता। अत्र हेतुर्यथा श्रुत एव इत्याह-प्रमात्वमेवेति। तर्हि धारायां परोक्षप्र-मायां च व्यभिचार इत्यत आह—न चेति। प्रमापदस्य पक्षमात्रपरत्वात् धारादौ पक्षीकृतप्रमाप्रागभावातिरि-क्तस्वप्रागभावनिवर्त्तकत्वस्य सत्वान्न व्यभिचार इत्यर्थः। देवदत्तगतप्रागभावातिरिक्तेत्येतावतापीष्टसिद्धेः प्रमेति

व्यर्थमित्युक्तं दूषयति—न चेति। नन्वेवमपि देवदत्तगतपटप्रमाप्रागभावातिरिक्तस्वप्रागभावनिवर्तकत्वेनार्थान्तरता किं न स्यादित्यत आह—प्रमापदेनेति। पक्षीकृतप्रमाव्यक्तिष्वेकव्यक्तेरितरव्यक्तिप्रागभावातिरिक्तस्वप्रागभावनिवर्तकत्वात्। एवमितरव्यक्तिष्वप्युक्तसाध्यसंभवादर्थान्तरतेति न शङ्कनीयम्। एकप्रमाव्यक्तेरेव पक्षीकरणादित्यभिप्रेत्योक्तं—व्यक्तेरेवेति। न चैवं देवदत्तगतत्वविशेषणं व्यर्थमिति वाच्यम्। पक्षीकृतप्रमाया अधिष्ठानरूपस्वप्रागभावातिरिक्तान्तःकरणगतप्रागभावनिवर्तकत्वेनार्थान्तरतापरिहारार्थत्वात् देवदत्तगतप्रमानिवर्त्यज्ञाने देवदत्तगतत्वस्यावश्यकत्वात्तस्य चाज्ञानस्य स्वनिवृत्तिप्रागभावरूपत्वाच्च पक्षीकृतप्रमायां देवदत्तगतप्रागभावातिरिक्तनिवर्त्तकत्वं बाधितमिति प्रमापदमिति वा द्रष्टव्यम्।

पूर्वानुमानोक्तविपक्षबाधकतर्काणामत्रापि प्रसङ्गात् परोक्तप्रयोजकत्वमपि नास्तीत्याह—न चेति।

न चाप्रयोजकः। तर्काणामुपन्यस्तत्वात्। अत एव नाभाससमानता। यच्च चैत्रप्रमा चैत्रगतस्याभावातिरिक्तस्यानादेर्न निवर्त्तिकेत्यादि सत्प्रतिपक्षत्वं, तच्चैत्रप्रमा चैत्रगतप्रागभावानिवर्तिका न भवतीत्याभाससमानतयाऽनुकूलतर्काभावेन च निरस्तम्। "अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः" "अ-

ज्ञानेनावृतं ज्ञानम्" इत्याद्यागमोऽपि तत्र प्रमाणम् । एवं त्रिगुणात्मकपरिणामिज्ञाननिवर्त्यादिविषयमायाश्रुतिरपि भावरूपाज्ञाने प्रमाणम् । तस्य तदात्मकत्वात् ।

यदुक्तं देवदत्तप्रमा देवदत्तगतप्रमाप्रागभावातिरिक्ताऽनाद्यभावनिवर्तिका प्रमात्वादित्याभाससाम्यमिति तदप्ययुक्तम् । तर्कोपोद्बलितत्वेन ततो वैषम्यान्निरस्तमित्याह—अत एवेति । आभाससाम्यम् अप्रयोजकत्वं च परोक्तप्रतिपक्षानुमानस्यैव, ततश्च नास्यसत्प्रतिपक्षत्वमपीत्याह—यच्चेति । भावरूपाज्ञाने श्रुतिस्मृती अपि प्रमाणयति—अविद्यायामिति । अविद्यारूपावरणे वर्त्तमानास्तदावृता अन्यल्लौकिकश्रेयोविलक्षणं स्वप्रकाशस्वस्वरूपनित्यनिरतिशयानन्दरूपश्रेयो न जानन्तीति श्रुत्यर्थः । अनिर्वचनीयाज्ञानं विनाऽन्यस्य स्वरूपतः प्रकाशतश्च प्रत्यावरकत्वायोगात् । तदेवात्राविद्यादिपदार्थः । अज्ञानेनावृतं ज्ञानमित्यत्रापि स्वप्रकाशस्वरूपभूतज्ञानावरकत्वेनोक्तमनिर्वनीयाज्ञानमेवेति भावः । "देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढम्" "मायां तु प्रकृतिं विद्यात्" "भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः" "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" "यमाद्यन्य-" (?) अपिशब्दिवन्यादिश्रुतिमभिप्रेत्याह—एवमिति । अपिशब्देन "दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया" "यो

मायथेदं पुरुरूपया सृजत्" "त्वच्युद्भवाश्रयति यः त्रिविधो विकारो" "मायान्तरा यतति न ह्यपवर्गयोर्यत्" "तरत्यविद्यां विततां" हृदि यस्मिन्निवेशिते "योगी मायाम्" इत्यादिस्मृतिः सङ्गच्छते । मायाविद्ययोर्भेदान्माया श्रुतिरविद्यायां न मानमित्यत आह—तस्येति । अज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वेनानिर्वचनीयत्वान्मायाया अपि तथात्वात्तयोरेकलक्षणवत्त्वादभेद इत्यर्थः ।

तत्र तावदविद्याया ज्ञाननिवर्त्यत्वेनानिर्वचनीयत्वमुपपादयति—तथा हीति ।

तथा हि अविद्या तावत् ज्ञाननिवर्त्यानिर्वचनीया सतोऽसतो वा ज्ञानानिवर्त्यत्वात् । सतोऽपि ज्ञाननिवर्त्यत्वे पटादेरपि तत्त्वादिज्ञाननिवर्त्यत्वप्रसङ्गात् । असतश्च ध्वंसाप्रतियोगित्वात् । ननु स्वाश्रयगतस्वाभावप्रमा निवर्तिका । अन्यथा रजताभावभ्रमादपि तन्निवृत्त्यापातात् । अभावज्ञानस्यैव भावविरुद्धत्वाच्च । न चैवं सत्यरजतस्यासत्यत्वाभावात् न निवृत्तिरिति वाच्यम् । विरोधिज्ञानमात्रस्य निवर्तकत्वे ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वस्यैव मिथ्यात्वप्रयोजकत्वेन तस्यापि तदापत्तेः । पटाद्याश्रयतन्त्वादौ च न पटाभावप्रमा संभवति इति चेत् न । रजताद्याश्रयशुक्तिकादावपि

तदसंभवेन रजतस्यापि ज्ञानादनिवर्त्त्यत्वप्रसङ्गात्।

ज्ञाननिवर्त्त्येति। ज्ञानेनाज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवात्।

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः।

"तरत्यविद्यां विततां हृदि यस्मिन्" इत्यादि वचनाच्चेत्यर्थः। सतः किं स्वविषयज्ञानान्निवृत्तिः उत स्वाश्रयज्ञानात्?। नाद्यः। आत्मनोऽपि तत्प्रसङ्गादित्यभिप्रेत्य द्वितीयं दूषयति—सतोऽपीति। सत्त्वे ज्ञाननिवर्त्यत्वानुपपत्तिश्चेत्तर्ह्यज्ञानमसदेवास्त्वित्याशङ्क्याह—असत इति। सतोऽपि ज्ञानविशेषनिवर्त्यत्वमिति शङ्कते—नन्विति। निवर्तिकेति। स्वस्येति शेषः। तत्र प्रमापदकृत्यमाह—अन्यथेति। सत्यरजताश्रये तदभावज्ञाने सत्यपि तदनिवृत्तेस्तत्प्रमैव निवर्त्तिकेत्यर्थः। अन्यज्ञानस्यान्यनिवर्त्तकत्वेऽतिप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह—अभावेति। ननु सत्यरजतस्य स्वाश्रये स्वाभावभ्रमादनिवृत्तिर्न तस्य प्रमात्वाभावप्रयुक्ता, किं तु स्वस्यासत्यत्वाभावादेव। तथा च स्वाश्रये स्वाभावज्ञानमात्रमेव स्वनिवृत्तौ कारणमिति चेत् न। तथा सति सत्यरजतस्यापि तादृशज्ञाननिवर्त्यत्वापातेन तत्प्रयुक्तासत्यत्वस्याप्यापातात्। ततश्चासत्यत्वाभावा-

दिति हेतोरसिद्ध्यापात इत्याह—न चेत्यादिना । अभावप्रमैव निवर्तिकेति पक्षे नातिप्रसङ्ग इत्याह—पटेति । ज्ञाननिवर्त्यस्यासत्यत्वनियमाभावे शुक्तिरजतस्यापि तदसिध्यापाताच्छुक्तौ तदभावप्रमाया अप्यभावापातात् ततस्तन्निवृत्त्यसंभव इति दूषयति—न रजतेति ।

ननु रजतस्य दोषजन्यत्वादिप्रयुक्तमेव मिथ्यात्वं, ततो नोक्तदोष इत्यभिप्रेत्य शङ्कते—नन्विति ।

नन्वसत्यस्याश्रयेऽभावप्रमा संभवतीति चेत् न । ज्ञाननिवर्त्यस्य सत्यत्वनियमाभावे शुक्तिरजतस्यापि तदसिद्धेः । किं च कार्याभावप्रमा नाविद्यानिवर्तिका । रजताभावप्रमायां सत्यामपि शुक्तित्वाद्यदर्शनात् । अन्यथा रजतमिदं नेति प्रत्यक्षावगते किमिदमिति जिज्ञासाविरहप्रसङ्गात्, अज्ञानाभावस्य च पूर्वमप्रतीतेः । किन्तु स्वाश्रयविशेषशुक्तित्वाद्यवच्छिन्नचैतन्यज्ञानमेव । सत्यस्याप्याश्रयज्ञानान्निवृत्तौ तन्त्वादिज्ञानादपि पटादिनिवृत्तिप्रसङ्गस्तदवस्थ एव ॥

न तावद्दोषजन्यत्वं मिथ्यात्वप्रयोजकम् । सत्यत्वेऽपि घटादेर्दण्डादिजन्यत्ववत्तदुपपत्तेः । नाप्यर्थक्रियाऽभावप्रयुक्तं तत् । कोमलदण्डादौ तत्सत्त्वेऽप्यसत्यत्वाभावात्,

ज्ञानाद्यर्थक्रियायाः शुक्तिरजतादावपि सत्त्वाच्च । नापि प्रतिपुरुषमसाधारणत्वं तत्प्रयोजकम् । द्वित्वसुखादौ तत्त्वेऽप्यसत्यत्वाभावात् । नापि दारुच्छेदादिस्वोचितकारणाभावात् तन्मिथ्यात्वं तृणजन्यवन्हौ मण्यादेरिव शुक्तिजन्यरजते तस्याकारणत्वात् । तस्मात् ज्ञाननिवर्त्यत्वमसत्यस्यैवेति तदेव तत्प्रयोजकम् । ततश्च ज्ञाननिवर्त्याज्ञानस्याप्यावश्यकमसत्यत्वमित्यभिप्रेत्याह—न ज्ञाननिवर्त्यस्येति । किं चाज्ञानमपि स्वाभावप्रत्ययैरेव निवर्त्यते उत स्वकार्याभावप्रमयाः ? । न द्वितीयः । शुक्तौ रजताभावज्ञानेऽपि शुक्त्यज्ञानस्य क्वचित्तदवस्थत्वादित्याह—किं चेति । आद्ये दोषमाह—अज्ञानेति । अज्ञानस्य यावत्सत्त्वमुपलभ्यमानत्वेन तन्निवृत्तेः पूर्वं तदभावप्रतीत्ययोगात्, तस्य सत्यत्वे तत्काले तदाश्रये तदभावप्रतीतेः प्रमात्वायोगाच्चेत्यर्थः । उक्तरीत्याऽभावज्ञानस्याज्ञानादिनिवर्त्तकत्वायोगादधिष्ठानज्ञानमेव तन्निवर्तकमिति परिशेषयति—किं त्विति । तर्हि तदेव सत्यस्यापि निवर्तकमस्त्वित्याशङ्क्याह—सत्यस्यापीति । सिद्धान्ते तु तत्त्वादिज्ञानस्य पटाद्युपादानभूताज्ञानविरोधित्वान्न तन्निवर्तकतेति भावः ।

ननु ज्ञाननिवर्त्यस्यासत्यत्वं नापेक्षते सत्यस्यापि तद्दर्शनादिति शङ्कते—नन्विति ।

ननु सुहृज्ज्ञानं सत्यस्य दुःखस्य कपिलादिदर्शनं च सत्यस्य पापस्य निवर्तकमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्मृतेश्चावगतमिति चेत् न । उत्पन्नानुत्पन्नदुःखयोः सुहृद्दर्शनानिवर्त्यत्वात् । सुखं प्रत्येव तस्य हेतुत्वात् । "अग्निर्चित्कपिला सत्री" इति स्मृतेश्च न ज्ञानमात्रात्पापनिवृत्तिरर्थः। पश्यतामपि म्लेच्छानां तन्निवृत्त्यभावात्, किं तु श्रद्धाद्यङ्गविशिष्टादेव । एतेन ब्रह्मज्ञानमात्रं नाज्ञाननिवर्त्तकम्। अध्ययनश्रवणादिनियमविशिष्टस्यैव तस्य निवर्तकत्वात्। भाषाप्रबन्धादिनाऽनधीतवेदान्तजन्येनासंभवादिप्रतिबद्धेन ज्ञानेन तदनिवृत्तेरिति नवीनोक्तं प्रत्युक्तम् ।

स्मृतेरिति ।

अग्निचित्कपिला सत्री राजा जिष्णुर्महोदधिः ।
दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात्पश्येत नित्यशः ॥

इति स्मृतेः कपिलादि दर्शनं पापनिवर्त्तकमित्यवगतमित्यर्थः। ज्ञानैकनिवर्त्यत्वं निवर्त्यस्यासत्त्वेन नियतम् ।

ज्ञानैकनिवर्त्यत्वं च ज्ञाननिवर्त्यातिरिक्तभावविशेषका-रणापेक्षज्ञानजन्यध्वंसप्रतियोगित्वं, स्वाश्रयप्रमाकाल-नियतध्वंसप्रतियोगित्वं वा। तथा च नासंभवः। न चे-च्छादौ व्यभिचार इत्यभिप्रेत्याह—नेति। तत्र तावत् सुहृद्दर्शनदुःखनिवर्तकमेव न भवति उत्पन्नदुःखस्य-स्वज्ञाननिवर्त्यत्वादनुत्पन्नस्य केनापि निवर्तयितु-मशक्यत्वादित्याह—उत्पन्नेति। सुहृद्दर्शनस्य दुःखा-भावेऽन्वयादिकमपि नेत्याह—सुखमिति। पापस्याप्य-ग्निचिदादिज्ञानैकनिवर्त्यत्वं नोक्तस्मृत्यर्थः, किं तु वि-शेषकारणमपेक्ष्य तन्निवर्त्यत्वमित्याह—अग्निचिदिति। "तस्मात्पश्येत नित्यशः" इति पापनिवृत्तेरपि शेषकार-णाधीनत्वात्। ज्ञानैकनिवर्त्यत्वमसंभवीति परोक्तचो-द्यमपवदति—एतेनेति।

एतच्छब्दार्थमाह—अध्ययनादीति।

अध्ययनादिनियमस्य ज्ञानोत्पादहेतु-त्वेनोत्पन्नज्ञानस्य तदनपेक्षणात्। अन्यथा "ज्ञा-नादेव तु कैवल्यम्" "नान्यः पन्था" इत्यादियु-क्त्युपायावधारणश्रुतिविरोधात्, स्त्रीशूद्रयोर्भाषा-प्रबन्धज्ञानादप्यविद्यानिवृत्तेः वेदाधिकारिणां च तस्य निषेधादहेतुत्वात्।

विविदिषाकारणेनाध्ययनादिनियमस्य विविदिषाद्वारा पुरुषार्थपर्यवसानमपि तत्त्वावधारणात्मकज्ञान एव विनियुक्तत्वाच्छ्रवणादीनामपि ज्ञानोद्देशेनैव विहितत्वात्, उत्पन्नज्ञानस्याविद्यानिवृत्तौ न तदतिरिक्तकारणापेक्षेत्यर्थः । तदुक्तम्—

सर्वकर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते, इति ।

ननु "मद्भक्तः संगवर्जितः" "निर्वैरः सर्वभूतेषु" "यः समामेति" इत्यादिवचनाद्भक्तिरपि मोक्षहेतुरिति चेत् न । "प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थम्" इत्यादिनाऽद्वैतज्ञानस्यैव परमभक्तित्वाभिधानात्तदन्यभक्तेर्मोक्षहेतुत्वं श्रुत्यादिविरुद्धमित्याह—अन्यथेति । अध्ययनादिनियमस्य मोक्षेऽनुपयोगे हेत्वन्तरमाह—स्त्रीशूद्रयोरिति ।

"स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेपि यान्ति परां गतिम्" ।

इत्यादिना स्त्र्यादीनामपि मुक्त्यवगमात् । तेषां च वेदश्रवणादेर्निषिद्धत्वेन तद्विचारासंभवाद्भाषाप्रबन्धादिजन्यतत्त्वज्ञानेनैवाविद्यानिवृत्तिरिति नाध्ययननियमादेस्तत्रोपयोगः । ज्ञानेन तु विविदिषाद्वारा तस्य हेतुत्वाज्जन्मान्तरीयादपि तस्मात्तदुपपत्तिरिति भावः । तर्हि त्रैवर्णिकानामपि भाषाप्रबन्धजज्ञानान्मुक्तिः किं न स्यादित्यत आह—वेदेति । "न म्लेच्छितवै नापभाषितवै" इत्यादिना वैदिकस्य भाषाप्रबन्धादिपरिशील-

ननिषेधात्तस्य तत्राप्रवृत्तेर्निषेधमतिक्रम्य प्रवृत्तस्य तज्जनितदुरितेन प्रतिबन्धात्सम्यक्ज्ञानानुदयादिति भावः।

तर्ह्यनधीतवेदवाक्यश्रवणे निषेधाभावात्तज्जन्यज्ञानादपि मोक्षः स्यादित्यत आह—एवमिति।

एवमनधीतवाक्यजज्ञानमप्यध्ययननियमविधिसामर्थ्यादेव तत्र न हेतुः। असंभावनाद्यभावः प्रतिबन्धकाभावतया ज्ञानेनापेक्ष्यते न स्वकार्यहेतुतया। प्रतिबन्धकाभावस्याहेतुत्वात्। यच्च निदिध्यासनमदृष्टद्वाराऽज्ञाननिवर्त्तकं न ज्ञानमिति, तन्न। तस्यापि "ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः" इति ज्ञानोद्देशेन विधानात्, लोके चाज्ञानस्य विनापि निदिध्यासनं ज्ञानादेव निवृत्तिदर्शनात्। "तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावात् भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः" इति ध्यानस्यापि तन्निवर्तकत्वं श्रूयत इति चेत्। न, ध्यानस्य योजनाख्यसाक्षात्कारमात्रहेतुत्वेन श्रुतत्वात्, ध्यानस्यैवाज्ञाननिवर्तकत्वे योजनस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात्, ध्यानस्योक्तसाक्षात्कारहेतुत्वश्रुतिविरोधप्रसङ्गाच्च सत्यपि ध्याने लोके साक्षात्कारं विनाऽज्ञानानिवृत्तेश्च। तथा

च यत् ज्ञानमात्रनिवर्त्यं तदज्ञानमसत्यमेव । "व्रीहीनवहन्यात्" इत्यादिनियमविधिसामर्थ्याद्यथा तद्रहितव्रीहिभिरनुष्ठितो यागो न फलहेतुः, एवामाचार्याधीन "वेदमधीष्व" इत्यादिनियमविधिसामर्थ्यात्तद्रहितवेदवाक्यजन्यं ज्ञानं न मोक्षहेतुरित्यर्थः । ननु श्रवणादिसाध्यासंभावनाद्यभावसहकृतज्ञानस्यैवाविद्यादिनिवर्त्तकत्वात् सोऽपि तत्र हेतुरित्यत आह—असंभावनेति ।

एवं मूलाज्ञानस्यापि ज्ञानैकनिवर्त्यत्वमुक्तं तदनङ्गीकुर्वाणस्यैकदेशिनो मतमनूद्य दूषयति—यच्चेत्यादिना । व्यतिरेकव्यभिचारादपि निदिध्यासनं नाज्ञाननिवृत्तौ हेतुरित्याह-लोके चेति । निदिध्यासनस्य मायानिवर्त्तकत्वश्रवणान्मायाज्ञानयोरभेदात्तदेवाज्ञाननिवर्त्तकमिति शङ्कते—तस्येति । अभिध्यानादित्यस्याव्यवहितयोजनपदार्थसाक्षात्कारेणान्वये संभवति व्यवहितमायानिवृत्त्यन्वयो न कल्प्य इति दूषयति—न ध्यानस्येति ।

उक्तार्थानङ्गीकारे बाधकमाह—ध्यानस्यैवेति । न केवलयोजनश्रुतिवैयर्थ्यं किं तु "ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमान" इत्यस्या अपि विरोधापात इत्याह—ध्यानस्येति । अन्वयव्यभिचारमप्याह—सत्यपीति । अत्राप्यव्यभिचारात् ज्ञानैकनिवर्त्यत्वस्यासत्यत्वेन नियमः सिद्ध इत्याह—तथा चेति ।

अज्ञानपदव्याख्या—असत्यमिति । अधिष्ठानविषयापरोक्षप्रमाणाज्ञानत्वेन मुक्त्यादिज्ञाननिवर्त्यस्य रजतादेर्मिथ्यात्वदर्शनादज्ञानस्याप्यन्यादृशज्ञानानिवर्त्यत्वेन तादृशज्ञानेन निवर्त्यत्वान्मिथ्यात्वमित्यनयाऽपि रीत्या ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्त्तकमिति नियमसुपपादयति—किं चेत्यादिना ।

किं च परोक्षज्ञानादपरोक्षादपि स्वरूपज्ञानादपरोक्षप्रमाणज्ञानादप्यन्यविषयादविद्यानिवृत्तिर्नेत्यधिष्ठानविषयापरोक्षप्रमाणज्ञानमविद्यानिवर्तकमिति न तन्निवर्त्यस्याविद्यात्वव्यभिचारः ।

अथ वा ज्ञानत्वपुरस्कारेण यत् ज्ञाननिवर्त्यं तदज्ञानमेव । अज्ञानं च "न जानामि" इत्यनुभवात् । तथा पापादिकं च ज्ञानविशेषेणैव निवर्त्यमिति न व्यभिचारः । एतेन परमेश्वरविग्रहदर्शनसेतुदर्शनशाब्दब्रह्मज्ञानादेः पापनिवर्तकत्वान्न ज्ञानस्याविद्यानिवर्तकत्वनियम इति प्रत्युक्तम् । सर्वत्रापि श्राद्धादिविशिष्टस्यैव निवर्तकत्वात् ज्ञानमात्रस्यैव निवर्तकत्वे मानाभावात् ।

ज्ञानत्वेन यत् ज्ञाननिवर्त्यं तदज्ञानमेवेति वा नियम इत्याह—अथ वेति नन्वपरोक्षज्ञानस्यैवाज्ञाननिवर्त्तकत्वात्कथं ज्ञानत्वेन तन्निवर्तकत्वमित्याशङ्क्य वस्तुतो

परोक्षवृत्त्युपहितचैतन्यस्यैव प्रतीतिबलात् ज्ञानसामान्यात्मनैवाविद्यानिवर्तकत्वमुपपादितमित्यभिप्रेत्याह-अज्ञानं चेति । पापदुःखादेः कपिलादिज्ञानत्वेनैव तन्निवर्त्यत्वान्न तत्रोक्तदोष इत्याह—पापादिकं चेति । ननु

आपीठान्मौलिपर्यन्तं पश्यतः पुरुषोत्तमम् ।
पातकान्याशु नश्यन्ति किं पुनश्चोपपातकम् ॥
सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।
परोक्षं ब्रह्मविज्ञानं शाब्दं दैशिकपूर्वकम् ॥
बुद्धिपूर्वकृतं पापं कृत्स्नं दहति वह्निवत् ।
न ह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः ॥
ते पुनन्त्युरुकालेन दर्शनादेव साधवः ।

इत्यादिवचनैः पापस्यापि ज्ञाननिवर्त्यत्वावगमान्न तन्निवर्त्यस्याज्ञानत्वनियम इत्यत आह—एतेनेति ।

अज्ञानस्य ज्ञानैकनिवर्त्यत्वमसत्यत्वाभावेऽपि स्वरूपविशेषादेवोपपद्यत इत्याशङ्कते—नन्विति ।

नन्वस्तु ज्ञानस्य ज्ञानैकनिवर्त्यत्वं तथापि न ज्ञाननिवर्त्यस्य मिथ्यात्वनियमः । मिथ्यात्वं विनाऽप्यज्ञानत्वादेव तस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वात् । विरोधो हि निवर्त्यनिवर्तकयोरपेक्ष्यते, न तु निवर्त्यस्य मिथ्यात्वम् । प्रकाशनिवर्त्यतमसस्तदभावात् । विरोधश्च ज्ञानकृत एव । अन्यथा रजतादेरपि साक्षाज्ज्ञानानिवर्त्यत्वप्रसङ्गात् । सत्यस्य

कुत्रापि प्रकाशनिवर्त्यत्वं न दृष्टमित्यपि निरस्तम्। अज्ञानादन्यत्रासत्यत्वेऽपि तददर्शनात्, अज्ञानत्वप्रयुक्तज्ञाननिवर्त्यत्वस्य सत्यत्वासत्यत्वयोस्तुल्यत्वात्। अत एव सत्यस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वे आत्मनोऽपि ज्ञाननिवर्त्यत्वापत्तिः श्रुतोपपत्त्यर्थं बन्धस्य विद्यात्मकत्वं वर्णनीयमित्यप्यत एव निरस्तम्। सत्यस्याप्यज्ञानस्याज्ञानत्वादेव ज्ञानान्निवृत्तौ तत्कार्यबन्धस्यापि कारणनिवृत्त्यैव निवृत्तेः।

सत्यस्यापि ज्ञानान्निवृत्तौ पटादेरपि तदापात इत्यत आह—विरोधो हीति। विरोधे सत्यस्यापि निवृत्तावुदाहरणमाह—प्रकाशेति। सत्यस्यापि ज्ञानविरुद्धत्वे पटादेरपि तद्विरुद्धत्वं किं स्यादित्याशङ्क्याह—विरोधश्चेति। अज्ञानत्वं नाम कश्चिदखण्डो धर्मः, तात्प्रयुक्त एव ज्ञानेन विरोध इत्यर्थः। मिथ्यात्वस्यैव प्रयोजकत्वे साक्षादज्ञानस्य ज्ञानान्निवृत्तिः। तद्द्वारा रजतादेरिति विभागो न स्यादित्याह—अन्यथेति। विरोधस्याज्ञानत्वप्रयुक्तत्वादेव सत्यस्यान्यत्र ज्ञाननिवर्त्यत्वमप्रसिद्धं कथमज्ञाने कल्प्यत इति चोद्यमनवकाशमित्याह—सत्यस्येति। अज्ञानस्यासत्यत्वपक्षेऽपीदं चोद्यं तुल्यमित्याह—अज्ञानादिति। शुक्तिरजतादेरज्ञाननिवृत्त्यैव निवृत्तेरिति भावः। ज्ञाननिवर्त्यत्वस्याज्ञानत्वप्रयुक्तत्वेन तस्यासत्यत्वाद्यसाधकत्वाद्न्यतस्तन्निर्णयो वाच्यः, तथा च सत्ताग्राहितत्प्रत्यक्षानुरोधेन सत्यमेव तदित्यभिप्रे-

त्याह—अज्ञानेति। ज्ञाननिवर्त्यत्वस्याज्ञानत्वप्रयुक्तत्वादेव चोद्यान्तरमपि निरस्तमित्याह-अत एवेति। श्रुतोपपत्त्यर्थमिति। "तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः" 'तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय" इति श्रुतं यद्बन्धस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वं तदुपपत्तये इत्यर्थः। ज्ञानानन्तरं बन्धस्य निवृत्तिमात्रं श्रुतं तद्बन्धतत्कारणयोरुभयोः सत्यत्वेऽप्युपपद्यत इत्याह—सत्यस्यापीति।

प्रमाणज्ञाननिवर्त्यत्वानुपपत्त्या मिथ्यात्वसिद्धावपि तदनुमीयत इत्याशङ्कामपवदति—न चेति।

न च अज्ञानमसत्यं ज्ञाननिवर्त्यत्वात् शुक्तिरजतवदिति साध्यम्। दृष्टान्ते हेतोरभावात्। न च स्वाश्रयप्रकाशकालनियतध्वंसप्रतियोगित्वं हेतुरिति वाच्यम्। व्यर्थविशेषणत्वेनाव्याप्यत्वादिति चेत्, उच्यते। ज्ञानं स्वसमानविषयमज्ञानं निवर्तयति। भिन्नविषययोस्तयोर्निवर्त्यनिवर्त्तकताया अदृष्टेरिति ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यमज्ञानं तावत् ब्रह्मविषयं वक्तव्यम्। ब्रह्म च नित्यप्रकाशात्मकप्रत्यगभिन्नं भेदे प्रमाणाभावाच्छ्रुत्यादिनिषेधाच्चेत्युक्तम्। न च नित्यप्रकाशात्मनोऽप्रकाशविषयत्वं वक्तव्यम्। अविद्या च यदि परमार्थः, तदा तद्विषयत्वं न मिथ्याविषयाविषयिणोः सतो

विषयत्वस्य तदयोगात् । तथा चाविद्याया ज्ञान-
निवर्त्यत्वसिद्धय एव तन्मृषात्वमपेक्ष्यते ।
हेतोरभावादिति । अज्ञाननिवृत्त्यैव रजतादेर्निवृत्तेरि-
त्यर्थः । दृष्टान्ते सम्प्रतिपन्नहेतुमपि दूषयति—न च स्वा-
श्रयेति । अर्थेति । तव मते ध्वंसप्रतियोगित्वमात्रस्यास-
त्यत्वेन व्याप्तेस्तन्मात्रस्य चाप्रयोजकत्वादित्यर्थः ।
"तरति शोकमात्मवित्" "तथा विद्वान्नामरूपा-
दिमुक्तः" इत्यादिश्रुतिभिः बन्धस्यापि ज्ञानैकनि-
वर्त्यत्वावगमान्न तदज्ञानत्वप्रयुक्तमित्यभिप्रेत्याह—उ-
च्यत इति । अस्तु तर्हि जडत्वमेव तत्प्र-
योजकमित्याशङ्क्याज्ञाननिवर्तकज्ञानेन समानविषयत्वं
तावदावश्यकमित्याह—ज्ञानमिति । ब्रह्मणि वा-
स्तवमज्ञानविषयत्वमसंभवीति वक्तुं तस्य स्वप्रका-
शप्रत्यग्रूपत्वमाह—ब्रह्म चेति । निषेधादित्यर्थः ।
ततः किमित्यत आह—न चेति । अज्ञानविषयत्वमि-
त्यस्य व्याख्या अप्रकाशविषयत्वमिति । प्रकाशमानत्वं
हि प्रकाशप्रयुक्तसंशयाद्यगोचरत्वमज्ञानविषयत्वं चा-
ज्ञानप्रयुक्तसंशयादियोग्यत्वं तयोश्चान्यतरमिथ्यात्व-
मन्तरेणैकत्र समावेशोऽनुपपन्न इत्यर्थः। तत्र प्रकाशमान-
त्वस्याविद्यकत्वे ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वायोगाज्जगदान्ध्यप्र-
सङ्गादप्रकाशमानत्वमेवारोपितमिति वक्तव्यमित्याह—
तथा चेति। अविद्याविषयत्वस्य मिथ्यात्वेऽप्यविद्यायाः
किमायातमित्यत आह— अविद्येति । विषयविषयि-
भावस्य स्वरूपसंबन्धात्मकत्वेन संबन्धिनोरुभयोरपि

सत्यत्वे तस्य मिथ्यात्वायोगादविद्याया मिथ्यात्वमाव-श्यकं तथा च तस्याज्ञाननिवर्त्यत्वे च तदेव प्रयोजक-मित्याह—तथा चेति ।

निवर्तकज्ञानपर्यालोचनमपि निवर्त्याज्ञानस्य मिथ्यात्वं वक्तव्यमित्याह—किं चेत्यादिना ।

किं च ब्रह्मज्ञाने विहितक्रियात्वेन नादृ-ष्टद्वाराऽज्ञानं निवर्त्तयति । लोकेऽदृष्टं विनापि ज्ञानादज्ञाननिवृत्तेः प्रमाणज्ञानस्य ज्ञातुरिच्छातिपातित्वेऽविधेयत्वात्, इच्छाजन्यस्यैव विधेय-त्वात् । साक्षात्कारविधिं विनापि श्रवणादौ प्र-वृत्तस्य भुञ्जानस्य तृप्तिरिव साक्षात्कारोपप त्तेश्च ब्रह्मज्ञानं न विधेयं तर्हि ज्ञानमेव सत्य मज्ञानं निवर्त्तयत्विति चेत् न । तत्रापि भेदवि-शिष्टब्रह्मज्ञानेनाद्वितीयब्रह्मणो जीवैक्यज्ञानं नि वर्तयति । भिन्नविषयत्वात् । नाप्यभेदभ्रमादैक्या-ज्ञाननिवृत्तिः । भ्रमस्याज्ञानानिवर्त्तकत्वात्, अभे-दाज्ञानस्य तद्विरुद्धभेदभ्रमजनकत्वेनाभेदज्ञानस्य भ्रमत्वायोगाच्च ।

अद्वितीयब्रह्मणो जीवाभेदप्रमात्वेनैव ब्रह्मज्ञानं मूलाज्ञाननिवर्तकमिति वक्तुं तस्य प्रकारान्तरेण तन्नि-

वर्तकत्वं निराकरोति-ब्रह्मज्ञानमिति। प्रमाणज्ञाने विधेरप्यसंभवान्न तस्यादृष्टद्वारा निवर्तकतेत्याह—प्रमाणेति । विधिजन्यपुरुषेच्छाधीननिष्पत्तिकस्यैव विधेयत्वात्, प्रमाणज्ञानस्य च दुर्गन्धादौ तदभावेऽप्युत्पत्तेर्न तद्विधेयमित्यर्थः। किंच "यश्चार्थादर्थो न स चोदनार्थ" इति न्यायेन श्रवणादिविधिसामर्थ्यादेवापरोक्षज्ञानसिद्धेर्न तत्र विधिरित्याह—साक्षात्कारेति । विध्यभावेनादृष्टाभावेऽपि साक्षादेव सत्यमज्ञानं निवर्तयत्विति शङ्कते-तर्हीति । किं सविशेषब्रह्मज्ञानं सत्याज्ञाननिवर्तकमुत निर्विशेषब्रह्मणो वा जीवाभेदज्ञानम् ? नाद्यः। ज्ञानस्य स्वसमानविषयज्ञाननिवर्तकत्वेन सविशेषब्रह्माविषयकमूलाज्ञाननिवर्त्तकत्वायोगादित्याह-न तत्रापीति। द्वितीयेऽपि किं तज्ज्ञानं भ्रमः उत प्रमा ?। आद्यं दूषयति—नापीति । अज्ञानस्य स्वविषयभ्रमजनकत्वात् स्वसमानविषयाभेदज्ञानस्याज्ञानजन्यत्वासंभवाद् भ्रमत्वमेवानुपपन्नमित्याह—अभेदेति ।

द्वितीयं परिशेषयति—अत इति ।

अतोऽद्वितीयब्रह्मजीवाभेदप्रमैवाविद्यानिवर्तिका वाच्या। न च भेदादेर्वास्तवत्वे तदभेदज्ञानस्य तन्निवृत्तितः पूर्वमुत्पन्नस्य प्रमात्वं संभवति। तदा तद्विषयस्य तत्रापहतत्वात् । न चाविद्यायाः सत्यत्वे तन्निमित्तो भेदादिरसत्यो-

भवति । ततश्च ब्रह्माज्ञानस्य तज्ज्ञानान्निवर्त्य-त्वसिद्धये मिथ्यात्वं वर्णनीयम् । एवं लोकेऽपि शु-क्तिज्ञानप्रमात्वाद् रजतस्य मिथ्यात्वं कल्पनीय-यमिति तदेवादृष्टमज्ञानादेः कल्पनीयम् । एतदे-वाभिप्रेत्योक्तम्—"श्रुतोपपत्त्यर्थमेव बन्धस्यावि-द्यात्मकत्वं वर्णनीयम्" इति । एतेन ज्ञाननिवर्त्यत्वे लाघवादज्ञानत्वं प्रयोजकं न तु सदसद्विलक्षणत्व-मिति नवीनोक्तं निरस्तम् । माया च ज्ञाननिव-र्त्या । "तरत्यविद्यां विततां हृदि यस्मिन्निवेशिते" योगी मायाममेयाय" इत्यादिस्मृतेः ।

ततः किमित्यत आह—न चेति । अज्ञानतत्का-र्यनिवृत्तेः पूर्वं निष्प्रपञ्चब्रह्मात्माभेदज्ञानस्य तन्मि-थ्यात्वं विना प्रमात्वानुपपत्तेः तत्प्रमात्वं विना तत-स्तन्निवृत्त्यनुपपत्तेस्तदर्थमेवाज्ञानादेर्मिथ्यात्वमावश्यक-मित्यर्थः । एवं तावदज्ञानस्य स्वप्रकाशब्रह्मविषयत्वाय तन्निवर्त्तकज्ञानप्रमात्वाय च मिथ्यात्वमावश्यकमित्युक्त-मिदानीं विमतं मिथ्याज्ञानैकनिवर्त्यत्वात् शुक्तिरूप्य-वत् । न च साधनवैकल्यम् । स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां रजतनिवृत्तेः शुक्तिप्रमाजन्यत्वात् । नापि साध्यवैकल्यम् । शुक्तितादात्म्यापन्नरजतस्य सत्यत्वे तन्निवृत्तेः पूर्वं केवल-शुक्तिप्रमाऽसंभवेन ततस्तन्निवृत्त्ययोगात् । न च हेतौ

विशेषणवैयर्थ्यम् उक्तप्रकारेण मिथ्यात्वाभावे ज्ञाननिवर्त्यत्वानुपपत्तिरिति बाधकप्रदर्शनार्थत्वादित्यभिप्रेत्याह—एवमिति। उक्तन्यायमभिप्रेत्यैवाचार्यैरपि ज्ञाननिवर्त्यबन्धस्य मिथ्यात्वमुक्तमित्याह—एतदेवेति। उक्तप्रकारेण ज्ञाननिवर्त्यतयैव मिथ्यात्वस्यावश्यकत्वादेरर्वाचीनप्रलापोऽकिञ्चित्कर इत्याह—एतेनेति। एवं विद्यायाः ज्ञाननिवर्त्यत्वेनानिर्वचनीयत्वं प्रसाध्य मायाया अपि ज्ञाननिवर्त्यत्वं तावदाह—माया चेति।

मायाया ज्ञाननिवर्त्यत्वं न स्मृत्यर्थ इति शङ्कते नन्विति।

नन्वत्र मायायास्तरणमात्रं प्रतीयते न तु निवृत्तिः। तरणं च सत्यां मायायां तत्कार्य्यनिवृत्तिः। न च सत्यां मायायां तत्कार्यनिवृत्तिर्न युक्तेति वाच्यम्। सत्यपि तन्तौ पटाभाववत्संसारनिमित्तकर्माभावे केवलमायाया अकिञ्चित्करत्वात्। ईश्वरानुगृहीतपुरुषेतरपुरुषेष्वेव मायाया बन्धजनकत्वादिति चेत् न। मायाशब्देन तत्कार्य्यलक्षणानुपपत्तेः, मुक्तौ मायायां प्रमाणाभावाच्च। किमेकमुक्तिकाले परसंसारो मायायां प्रमाणं, किं वाऽनादिभावत्वम्, अथवा श्रुतिः, उत तर्तव्यत्वाभिधानानुपपत्तिः?। नाद्यः। सर्वमुक्तौ-

तदभावात् । तदनङ्गीकारे च मुक्त्यर्थिप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । न द्वितीयः । अप्रयोजकत्वात् अनादिप्रागभावस्येवानादिभावस्यापि श्रुतिबोधितान्निवृत्त्युपपत्तेः । न तृतीयः । मुक्तौ मायासद्भावावेदकश्रुतेरभावात् । "न तत्र माया" इत्यादिस्मृत्या त्वयाऽपि वैकुण्ठे मायानिषेधस्योक्तत्वात् ।

मायायां मुख्यतरणासंभवान्नाश एव तदर्थ इत्याशङ्क्याह—तरणं चेति । ननु बदरीद्रुमे छिन्ने पुनस्तन्मूलात्तदङ्कुरोत्पत्तिवत् मूलकारणस्य ज्ञानादनिवृत्तौ ततः पुनः संसारो भवेदित्यत आह—न चेति । किंच ईश्वरवशवर्तिन्या मायायास्तदुपेक्षितपुरुषेषु बन्धकत्वात् तदनुग्रहान्मुक्तेषु न तत्कृतो बन्ध इत्याह—ईश्वरेति । अत्र मायाकार्योपस्थापकपदाभावान्मायापदमेव लक्षणया तदुपस्थापकं वाच्यम् । तदनुपपन्नम् । मुख्यार्थपरिग्रहे बाधकाभावादिति दूषयति—न मायेति । मायाया नित्यत्वान्नाशोऽनुपपन्न इत्याशङ्क्याह—मुक्ताविति । प्रमाणाभावमेवोपपादयितुं तत्र संभावितं मानं विकल्पयति—किमेकेति । सर्वमुक्त्यनन्तरं कस्यापि संसाराभावात्स मायाया नानिवर्त्यत्वगमक इत्याह—नाद्य इति । केषांचिन्नित्यसंसारित्वात्सर्वमुक्तिरेव नेत्याश-

ङ्क्य तथात्वे स्वस्यापि नित्यसंसारित्वशङ्कया न कोऽपि मुक्त्यर्थं प्रवर्त्ततेत्याह—तदनङ्गीकार इति । अनादिभावस्यापि विरोधिसंनिपाते निवृत्त्युपपत्तेर्न तत्त्वं नित्यत्वगमकमित्याह—न द्वितीय इति । अनादिभावस्य विरोधिसन्निपात एवायुक्तः मानाभावादित्याशङ्क्याह—श्रुतिबोधितादिति । "भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः" इत्यादिश्रुतिबोधितात् ज्ञानादित्यर्थः । श्रुतेरभावादिति । "अक्षरात्परतः परः" इत्यत्रापि मायायाः सुषुप्तिप्रलययोरक्षरार्थत्वमनूद्यते न तु नित्यत्वं, श्रुत्यन्तरविरोधादिति भावः । परेणापि स्मृत्यन्तरे मुक्तौ मायानिषेधाङ्गीकारात् "तरत्यविद्याम्" इत्यत्रापि तन्निषेध एव ग्राह्य इत्यभिप्रेत्याह—न तत्रेति ।

अश्वमेध निवर्त्यपापे तर्त्तव्यत्वाभिधानवत् ज्ञाननिवर्त्यमायायां तदुपपत्तेर्न चतुर्थ इत्याह—न तुरीय इति ।

न तुरीयः। "तरति ब्रह्महत्याम्" इत्यादाविव विनाशेऽपि तरतिपदप्रयोगोपपत्तेः "भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः" इतितन्निवृत्तिश्रुतेश्च। माया ध्वंसप्रतियोगिनी जडत्वात्। शुक्तिरजतवत्। न चासिद्धिः। "दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया"। "माययाऽपहृतज्ञाना" इत्यादिस्मृतौ तस्या गुणमयत्वादिप्रतिपादनात्, श्रुतौ च मायामुपन्य-

स्य 'तदेतज्जडं मोहात्मकम्' इति जडत्वप्रतिपादनात्। नन्वस्तु मायाया निवृत्तिः, सा ज्ञानादिति कुतः? अनुमानस्य निवृत्तिमात्रे प्रमाणाभावात्। भक्त्याऽपि तन्निवृत्तेरुपपत्तेरिति चेत् न "यस्य देवे परा भक्तिः" इत्यादिश्रुत्या "भक्त्या मामभिजानाति" इत्यादिभगवद्वचनेन च भक्तेर्ज्ञानसाधनत्वे विनियोगात् मुक्तिसाध्यज्ञानस्यैव "ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा" इत्यादिना मायानिवृत्तिरूपमुक्त्युपायत्वावधारणात् "तस्याभिध्यानाद्योजनात् तत्त्वभावात्" इत्यादिश्रुतौ निदिध्यासन साध्य साक्षात्कारस्यैव मायानिवर्तकत्वश्रवणाच्च। तस्मात् ज्ञाननिवर्त्यत्वान्मायायाः सत्यत्वनिवृत्तावसत्यात्मिका साऽज्ञानान्न भिद्यते।

तरतिप्रयोगस्यान्यथाप्युपपत्तेस्तदनित्यत्वेऽपि न मानमित्याशङ्क्याह—भूय इति। "माया प्रज्ञा तथा मेधा" इत्यादिना मायाया ज्ञानरूपत्वोक्तेर्जडत्वमसिद्धमित्याशङ्कायामाह—न चेति। तत्र हिरण्यगर्भबुद्धिरेव प्रज्ञादिपदैरुक्ता। मूलकारणमायाया जडरूपसत्त्वादिगुणात्मकत्वाज्जडत्वमेवेति भावः। उक्तमानेन मायाया विनाशमात्रसिद्धेस्तस्येश्वरभक्त्याऽपि संभवान्न

तस्याज्ञाननिवर्त्यतया मिथ्यात्वसिद्धिरित्यभिप्रेत्य शङ्कते-नन्विति । श्रुत्यादिना भक्तेर्ज्ञाने विनियोगात्ततो मायानिवृत्तेरयोगात् परिशेषात्सा ज्ञानादेवेत्याह—न यन्येति । किं च मायानिवर्तिका भक्तिः किं ज्ञानातिरिक्ता उत तदेव । ? नाद्यः । ज्ञानस्य मुक्त्युपायत्वावधारकस्मृत्यादिविरोधादित्याह—भक्तिसाध्येति । द्वितीये नाममात्रविवादेऽपि मायाया ज्ञाननिवर्त्यतया मिथ्यात्वस्यावश्यकत्वाल्लक्षणभेदाभावान्न मायाविद्ययोर्भेद इत्याह–तस्मादिति ।

उत्तरतापनीयश्रुतिरपि मायाविद्ययोरभेदे मानमित्याह—एषेति ।

"एषा माया स्वाव्यतिरिक्ताऽस्ति" इत्युपक्रम्य "माया चाविद्या च स्वयमेव भवति" इति श्रुतौ मायाविद्ययोरभेदश्रवणात् "तरत्यविद्यां विततास्" इति स्मृतौ च मायाविद्ययोर्भेदभ्रमनिरासाय सामानाधिकरण्याच्च भगवता नारदेन—

"नासद्रूपा न सद्रूपा माया नैवोभयात्मिका ।
अनिर्वाच्या ततो ज्ञेया भेदबुद्धिप्रदायिनी ॥
मायैवाज्ञानशब्देन शब्द्यते मुनिसत्तम" ।

इत्यादिना मायाया अनिर्वाच्यत्वाज्ञानशब्दवाच्यत्वप्रतिपादनाच्च । तस्मात् ज्ञाननिवर्त्येऽनि-

वाच्ये च प्रयुज्यमानो मायाशब्दोऽज्ञानस्यैव वाचकः। एवं—

"दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया"।

इति स्मृतौ गुणमयत्वेनावगता माया "प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि" इति स्मृतौ च प्रकृतिर्गुणात्मिकैवावगम्यते। सा चोपादानमज्ञानं न ततोऽतिरिक्ता। श्रुत्यवगतब्रह्मोपादानत्ववादे स्वतन्त्रायाः प्रकृतेरसत्त्वात्। न च गुणमयत्वान्मायैव प्रकृतिरज्ञानं तु न गुणमयमिति वाच्यम्। उपादानाज्ञानस्यापि गुणमयत्वात्।

"अविद्यां मायां तरति" इति मायाविद्ययोः समानाधिकृतत्वादपि तयोरभेद इत्याह—तरतीति। बृहन्नारदीये नारदवचनमप्युक्तार्थे प्रमाणयति—भगवतेति। मायाविद्ययोरभेदाच्छ्रुत्यादिषु मायाशब्दो भावरूपाज्ञान एव मानमिति परमप्रकृतमुपसंहरति—तस्मादिति। गुणमयत्वरूपलक्षणैक्यादपि मायाविद्ययोरभेद इत्याह—एवमिति। ननु स्मृतौ प्रकृतेरेव गुणात्मकत्वमवगम्यते न त्वज्ञानस्येत्यत आह—सा चेति। सांख्याभिमतप्रधानमेव सा किं न स्यादित्यत आह—श्रुत्यवगतेति। "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" "अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा" इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु

ब्रह्मणो जगदुपादानत्वोक्तेः स्वतन्त्रप्रकृत्यङ्गीकारे तदसंभवात्तस्याः श्रुत्यादिबाह्यत्वेनासत्त्वमेवेत्यर्थः। पराभिमतप्रधानस्यासत्त्वेऽप्यज्ञानं न प्रकृतिः तस्य गुणात्मकत्वाभावात् किं तु गुणात्मकत्वाविशेषान्मायैव सेत्याशङ्क्याह—न चेति। अज्ञानकार्येषु गुणकार्यस्य वैचित्र्यस्य दर्शनात्तदुपादानाज्ञानस्य गुणात्मकत्वमावश्यकमित्याह—उपादानेति।

मायाविद्ययोः स्वरूपावरकत्वसाम्यादप्यभेद इत्याह—एवमिति।

एवमनादिमायया सुप्त * इति स्वरूपावारकत्वं मायायां श्रूयते। अज्ञानं चावारकमित्यनुभवे स्मृतौ च प्रसिद्धम्॥ अत आवारकविषयो मायाशब्दोऽप्यज्ञानविषय एव। अन्यथा पदार्थद्वयस्यावारकत्वकल्पने गौरवात्। एवं मिथ्यापरिणामिनि प्रयुज्यमानो मायाशब्दोऽप्यज्ञानस्यैव वाचकः। तथा हि—प्रसिद्धमिथ्यात्वधर्मिण्यैन्द्रजालिकक्लृप्तकारिनरतुरगादौ सार्वलौकिकः मायाशब्दप्रयोगो दृश्यते। 'मायामथा सृष्टा' 'मायामसृजन्मायावी' इतिप्रयोगात्। तत्र च मायाशब्दो न गजादिविषयः प्रसिद्धगजादौ तदप्रयोगात्।

गजतुरगादीनां व्यावृत्तत्वाच्चानुगतमायाशब्दानभिधेयत्वात्। संभवत्यैकार्थ्ये अनेकार्थताया अन्याय्यत्वात्। तस्मात् घटादौ मृच्छब्द इव मिथ्यागजादौ तत्कारणस्वरूपविषयो मायाशब्दः मिथ्यागजादौ मायामयशब्दप्रयोगादपि तदनुगतकारणविषयो मायाशब्दः।

स्मृताविति। "अज्ञानेनावृतं ज्ञानम्" इति स्मृतावित्यर्थः। गौरवादित्युपलक्षणं स्वप्रकाशस्वरूपावरकत्वस्यानिर्वचनीयाज्ञानादन्यस्यासंभवाच्चेति द्रष्टव्यम्। अविद्याया एव मिथ्यापरिणामित्वान्मायाशब्दस्यापि तत्रैव प्रयोगात् सैव तदर्थ इत्याह—एवमिति। लोके मिथ्यापरिणामिन्येव मायाशब्दप्रयोग इत्येतदुपपादयति—तथा हीति। ननु मायाविसृष्टहस्त्यादावेव मायापदप्रयोगात् स एव तदर्थो न तत्परिणामीत्यत आह—संभवतीति। ननु कार्ये प्रयुज्यमानस्य कारणवाचकत्वमप्ययुक्तमित्याशङ्क्य तयोस्तादात्म्यापन्नदोष इति सदृष्टान्तमाह—तस्मादिति। घटादौ मृन्मयपदप्रयोगाद्यथा तदुपादानमृच्छब्दार्थः, एवं मिथ्यावस्तुषु मायामयपदप्रयोगात्तत्परिणाम्येव मायापदार्थ इत्याह—मिथ्येति।

दण्डविशिष्टे 'दण्डी'इतिशब्दवदौषधादिविशिष्टे मायाविशब्दप्रयोगादौषधादिरेव मायेति शङ्कते—नन्विति ।

ननु मन्त्रौषधादिविशिष्टे मायाविशब्दप्रयोगान्मन्त्रादिरेव मायेति चेत् । न, तस्मिन्मायाविशब्दस्य मायाक्षोभकत्वनिमित्तत्वात् । मिथ्यागजाद्यदर्शनदशायां मण्यादिवैशिष्ट्यदर्शनेऽपि तस्मिन्मायाविशब्दाप्रयोगात्, मायाक्षोभकत्वज्ञानदशायां च तत्प्रयोगात् । किंच मण्यादिष्वनुगतमायाशब्दार्थः मिथ्योपादानं चाज्ञानमेव लोकक्लृप्तमिति तदेव लौकिकमायाशब्दविषयः। सूत्रकारोऽपि-"मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्" इति मिथ्यास्वप्ने मृद्घटन्यायेन मायाशब्दं प्रयुञ्जानो मिथ्यापरिणाम्यज्ञानमेव मायां दर्शयति । ज्ञाने च मायाशब्दोऽन्य एव । "मायावयुनं ज्ञानम्" इति निघण्टुस्मरणात् । कार्ये कारणोपचारो वा ।

अगृहस्थे यज्ञोपवीतादिविशिष्टे 'गृही' इतिप्रयोगवत् अमायाविशिष्टेऽपि मायावीति प्रयोगोऽन्यथोपपन्न इति दूषयति—न तस्मिन्निति । यदि मन्त्रादिरेव मा-

या तर्हि गजाद्यदर्शनेऽपि तत्र मायाविपदप्रयोगः स्या-
दित्याह—मिथ्यागजेति। गजादाविव मन्त्रादावप्यननुग-
मदोषस्तदवस्थ इत्याह—किं चेति। मिथ्यापरिणामिन
एव मायापदार्थत्वेऽपि तदज्ञानादन्यदेवेत्याशङ्क्य मि-
थ्यारजतादिपरिणामित्वेनाज्ञानस्य क्लृप्तत्वान्मिथ्या-
हस्त्यादावपि तदेवोपादानमित्याह—मिथ्योपादा-
नमिति। भगवता बादरायणेनापि मिथ्यास्वप्ने मा-
यातादात्म्याभिधानात्तदुपादानाविद्यैव मायेत्याह—
सूत्रकारोऽपीति। "अथ रथान् रथयोगान्पथः सृजते"
इत्यादिना स्वप्नेऽपि सृष्टिश्रवणात्स परमार्थ इति शङ्का-
यामाह—मायामात्रमिति। तत्र हेतुः कार्त्स्न्येनानभिव्य
क्तस्वरूपत्वादिति। परमार्थकार्यं प्रति क्लृप्तदेशका-
लादिसामग्रीपौष्कल्यं कार्त्स्न्यं तेनानभिव्यक्तस्व-
रूपत्वात्=क्लृप्तकारणं विना भवतः कार्यस्य सत्यत्वा-
योगात्। न तत्र रथा इत्यादिना तत्रैव तदभावस्योक्त-
त्वाच्चेति सूत्रार्थः। न चाज्ञानमेव कथं मायापदार्थः ?,
हिरण्यगर्भबुद्ध्यादावपि तत्प्रयोगादित्याशङ्क्य तत्र श-
क्त्यन्तरमेवेत्याह—ज्ञान इति। घटादौ मृच्छब्दस्येव
वा वृत्तिज्ञाने मायाशब्दप्रयोग इत्याह—कार्य इति।
कथं तर्हि मन्त्रविशेषे देवताविशेषे च माया-
पदप्रयोग ऋषीणामित्यत आह—पुराणेष्विति।

पुराणेषु तत्र तत्र मन्त्रादौ मायाशब्दप्रयो-
गोऽघटितकार्यजनकत्वगुणयोगात्, लोके निघण्टे-

च तत्र मायाशब्दाप्रयोगात् । न चैवं शुक्तिरज-
तादिपरिणामिन्यपि मायाशब्दप्रयोगो लौकि
कानां स्यादिति वाच्यम् । साधारणासाधारणा-
भ्रमानुकूलशक्तिनिमित्तैकस्मिन्नन्त्यज्ञाने माया-
ऽज्ञानशब्दयोर्व्यवस्थया प्रयोगात् धर्म्यभेदेन
मायाविकं रजतमित्यादिप्रयोगदर्शनात् । प्रयोग-
श्च ऐन्द्रजालिकप्रदर्शितो गजादिः स्वप्नोपलम्भो
वाऽज्ञानोपादानकः मिथ्यात्वात् शुक्तिरजतवत् ।
न च हेत्वसिद्धिः । समुद्राकर्षणादेः सत्यत्वे तद्दश-
र्शिप्राणिनां मरणप्रसङ्गात् । स्वप्नकृतब्रह्महत्या-
देश्च सत्यत्वे तस्यैवोत्थितस्य कर्मानधिकारप्र-
सङ्गात् । मिथ्याशुक्तिरजतादिकं प्रति क्लृप्ता-
ज्ञानस्यैव तदुपादानत्वलाघवमिति नाप्रयोज-
कत्वमपीति ॥

तत्रापि शक्त्यन्तरमेव किन्न स्यादित्यत आह—
लोक इति । लौकिकस्य नैघण्टकस्य वा प्रयोगस्य
शक्तिकल्पकत्वात्तदुभयस्य तत्राभावाद्गौणत्वमित्यर्थः ।
मिथ्यापरिणामिनो मायापदार्थत्वेऽतिप्रसङ्गमपवद-
ति—न चेति । वृक्षादौ सत्यपि पृथिवीत्वे यथा
न पृथिवीपदप्रयोगः किं तु निमित्तान्तरेण वृक्षादिप-
दप्रयोगः एवमत्रापीत्यभिप्रेत्याह—साधारणेति । वृक्षा

दौ पार्थिवपदप्रयोगात्तत्कारणे पृथ्वीत्ववत् रजतादौ मायिकपदप्रयोगात् कारणाज्ञानस्य मायात्वमावश्यकमित्याह—धर्मीति। तर्कितेऽर्थेऽनुमानमाह—प्रयोगश्चेति। ऐन्द्रजालिकप्रदर्शितस्य स्वप्नस्य च सत्यत्वं वदन्तं प्रत्याह—न चेति। कर्मानधिकारप्रसङ्गादिति। न च जाग्रत्कृतैव ब्रह्महत्या कर्मानधिकारहेतुः, न स्वप्नकृता। इतरथा सिद्धान्तेऽपि मिथ्यात्वाविशेषाज्जाग्रत्यपि संपादिता साऽनधिकारहेतुर्न स्यादिति वाच्यम्। स्वप्नप्रपञ्चस्य सत्यत्वे तस्य तत्रत्येन्द्रियग्राह्यत्वस्यापि तथात्वात्तस्यापि जाग्रदवस्थात्वापातात्। न च निद्रादिदोषजन्यत्वमेव ततो भेदकमिति वाच्यम्। सत्यत्वे तस्यैवासंभवात्। सिद्धान्ते तु जाग्रत्यनुष्ठितदुरितस्याविद्यातिरिक्तदोषाजन्यत्वादर्थक्रियासमर्थत्वात्। स्वप्नानुष्ठितस्य चातथात्वाद्वैषम्यमिति भावः।

अत एवाप्रयोजकताऽपि नेत्याह—मिथ्येति।

अनृतस्यावारकत्वप्रतिपादकच्छन्दोगश्रुतिरपि भावरूपाज्ञाने मानमित्याह—एवमिति।

एवम् "अनृतेन हि प्रत्यूढा" इति श्रुतिरपि भावरूपाज्ञाने मानम्। ऋतं सत्यं न भवतीत्यनृतमनिर्वचनीयम्। तदपि "एनं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति" इति पूर्ववाक्यावगतस्वापकालीनब्रह्मालाभनिमित्तमज्ञानमेव, तदन्यस्य तदा तदलाभनि-

मित्तत्वायोगादित्यज्ञानमनृतशब्दार्थः । न च ऋतं सत्कर्म अनृतं पापमिह विवक्षितम् "ऋतं पिबन्तौ" इत्यत्र सुकृते ऋतशब्दप्रयोगादिति वाच्यम् । सत्यवाचिनो हि ऋतशब्दस्य कर्मणि सत्यावश्यकत्वाभिप्रायेण श्रुतौ कर्मफले प्रयोगः न तु कर्मणि सुकृतस्य लोक इति कर्मणः पृथग् ग्रहणात् । सुषुप्तावपि प्रत्यक्स्वभावात्मनः कर्मनिमित्तालाभासंभवात् । न च कर्म प्राप्ताबाधाकम् । अज्ञानं तु विद्यमानमेवावृणोतीति तदेवानृतशब्दार्थः । उभयत्रानृतशब्दप्रयोगेऽपि 'अज्ञानेनावृतं ज्ञानम्" इत्यादिशास्त्रसिद्धावरणस्वभावस्याज्ञानस्यैव "न किंचिदवेदिषम्" इति परामर्शेनापि सिद्धस्य स्वप्रकाशात्मावरणयोग्यतया प्रकृते तदर्थत्वात् ।

नन्वत्रानृतं किञ्चिद्दावारकं प्रतीयते न त्वनिर्वचनीयाज्ञानमित्यत आह—ऋतमिति । असत्यवचनरूपानृतस्य सुषुप्तावसंभवादज्ञानादन्यस्य पूर्ववाक्योक्तप्रत्यगभिन्नब्रह्मालाभनिमित्तस्यानृतेन हीति सिद्धवन्निर्देशायोगाच्चेत्यर्थः । अनृतशब्देन पापस्यापि वक्तुमशक्यत्वात् तस्यावारकत्वसंभवाच्चात्रापि तदेवोक्तमित्या-

शङ्कामपवदति—न चेति। 'ऋतं पिबन्तौ' इत्यत्र ऋतशब्दो यदि सुकृतकर्माभिधायकः स्यात् तर्ह्यनृतशब्दः पापाभिधायकः स्यात्, न त्वेतदस्ति। तत्र सुकृतस्य स्वशब्दोपात्तत्वेन ऋतपदस्य जघन्या वृत्त्या तत्फलपरत्वादित्याह—सत्यवाचिन इति। स्वप्रकाशप्रत्यगभिन्नब्रह्मालाभस्य वास्तवस्यासंभवादनिर्वचनीये च तस्मिन् सत्यस्य कर्मणो निमित्तत्वासंभवान्न कर्मणस्तदावारकत्वमपीत्याह—सुषुप्ताविति। अज्ञानस्य तु प्राप्तकण्ठचामीकराद्यावारकत्वदर्शनात्तदेवावारकत्वेनानृतपदोक्तमित्याह—अज्ञानमिति। पापस्यानृतपदार्थत्वमङ्गीकृत्यापि प्रकृते तन्न ग्राह्यं किं तु योग्यतयाऽनिर्वचनीयाज्ञानमेवेत्याह—उभयत्रेति।

"अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां, नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति, यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते, आकाशे तदोतं च प्रोतं च" इत्यादिश्रुतयोऽपि भावरूपाज्ञाने मानमित्याह—एवमिति।

एवमजानीहारादिशब्दैश्च विचित्रगुणमयमावरणस्वभावमज्ञानमभिधीयते। लौकिकाजादेस्तत्रासंभवात्। ब्रह्मोपादानत्वश्रुतौ सांख्यकल्पितायाः प्रकृतेरप्यसंभवात्। अत एव "प्रकृतिं पुरुषं चैव" इत्यादिस्मृतिरपि भावरूपाज्ञाने प्रमाणम्। एवं मिथ्यार्थानुपपत्तिरपि भावरूपाज्ञाने मानम्। भावकार्यस्य रजतादेरुपादानान्त-

रासंभवात् । न चानिर्वचनीयस्य भावविलक्षणत्वान्न भावत्वमिति वाच्यम् । सद्विलक्षत्वेऽपि पराभिमताभावव्यावृत्ताभावत्वस्य पृथिव्यादिवद्रजतेऽपि सत्त्वात् । एतेन सोपादानत्वे भावत्वमेव तन्त्रं न त्वभावविलक्षणत्वं गौरवात्, प्रत्युत रजतादेर्मम मतेऽसत्त्वेन त्वन्मते च सद्विलक्षणत्वेन निरुपादानत्वमेव ।

गुणत्रयात्मकस्वतन्त्रप्रकृतिरेवाजादिपदार्थ इत्याशङ्क्याह—ब्रह्मेति । स्वतन्त्रप्रकृतेः श्रुतिबाध्यत्वादेव स्मृतिष्वपि प्रकृतिशब्दो भावरूपाज्ञानपर इत्याह—अत एवेति । अर्थापत्तिमप्याह—एवमिति । सत्यस्य मिथ्यारजतादिपरिणामितयोपादानत्वायोगाच्छुक्त्यादेरननुगतत्वेनानुपादानत्वात् । तस्यापि सत्यत्वे तत्कार्ये मिथ्यात्वायोगाच्च शुक्त्यादेरपि मिथ्यात्वे तदुपादानतयाऽनिर्वचनीयाज्ञानस्यावश्यकत्वात्ततः परिशेषोपबृंहिता मिथ्यारजतादिभावकार्यानुपपत्तिरूपार्थापत्तिर्भावरूपाज्ञाने मानमित्यर्थः । भावाभावविलक्षणत्वस्यैवानिर्वचनीयत्वान्मिथ्यारजतादेर्भावकार्यत्वमेव नेति चोद्यं सिद्धान्तानवबोधविजृम्भितमिति दूषयति—न चेति । मिथ्यारजताद्युपादानत्वेनानिर्वचनीयाज्ञानं कल्प्यमित्यत्र परोक्तचोद्यमनूद्योपपादयति—एतेनेत्यादिना । गौरवादिति । तथा च मिथ्यारजतादेर्नोपादा-

नापेक्षेति भावः । न केवलं सोपादानत्वे प्रयोजकाभावः किं तु मतद्वयेऽपि निरुपादानत्वे प्रयोजकमस्तीति तदेव युक्तमित्याह—प्रत्युतेति ।

अज्ञानस्याप्युपादानत्वयोग्यताऽभावात्तस्वेन तन्न कल्पनीयमित्याह—एवमिति ।

एवमज्ञानं च सद्विलक्षणं नोपादानम् । मिथ्यारजतज्ञानमपि सद्विलक्षणम्, त्वन्मते निरुपादानम् ॥ अस्मन्मते च सत्त्वादात्मान्तःकरणं वोपादानम् । एवं सोपादानत्वे कार्यस्य कदाचित्सत्त्वं प्रयोजकं, न त्वसद्विलक्षणत्वं कदाचित्सदिति प्रतीयमानत्वं वा गौरवात् । तुच्छस्यापि शब्दाभासादिना प्रतिभाससंभवाच्च । न च रजतादिज्ञानस्य सत्यत्वेऽर्थस्यापि तथात्वमसङ्गः । चरमसाक्षात्कारस्य मिथ्यात्वेऽपि ब्रह्मणः सत्यत्ववतोऽपि साक्ष्यस्य मिथ्यात्वोपपत्तेः । किं च यद्यदनुविद्धतया प्रतीयते तत्तादुपादानम् । न च रूप्यं तत् ज्ञानं वाऽज्ञानमिति नवीनोक्तं निरस्तम् । किमबाधितत्वापरपर्यायास्तित्वात्मकं भावत्वं कार्यस्य सोपादानत्वे प्रयोजकम्, उतान्यादृशम् ? नाद्यः । तस्यात्ममात्रधर्मत्वात् । पुष्पादिषु प्रतीयमानशैत्यस्यापि लाघवाज्जलधर्मत्ववत्

घटादिषु प्रतीयमानास्तित्वस्य तदधिष्ठानात्मगतत्वात् ।

तर्हि रजतज्ञानोपादानतयाऽज्ञानं कल्प्यत इत्याशङ्क्याह—मिथ्यारजतेति । मिथ्यारजतादेर्निरुपादानत्वमेवेत्यभिप्रेत्य सोपादानत्वे प्रयोजकान्तरमाह—एवमिति । सदिति प्रतीयमानत्वस्य प्रयोजकत्वेऽतिप्रसङ्गमाह—तुच्छस्येति । स्वमते रजतज्ञानस्य सत्यत्वादात्मादिरुपादानमित्युक्तं, तदयुक्तम् । ज्ञानस्य सत्यत्वे विषयस्यापि सत्यतापातः अन्यत्र तथा दर्शनादित्याशङ्क्य ज्ञानज्ञेययोरन्यतरमिथ्यात्वेऽप्यन्यतरसत्यत्वं तवापि संमतमिति परिहरति—न च रजतेति । अज्ञाने उपादानलक्षणाभावादपि न तद्रजताद्युपादानमित्याह—किं चेति । यदुक्तं सोपादानत्वे भावत्वमेव तन्त्रमिति; तत्तावद्विकल्पयति—किमिति । बाधाभावात्मकभावत्वस्यात्ममात्रतया कार्यमात्रेऽभावान्न तत्सोपादानत्वे प्रयोजकमित्याह—नाद्य इति । अस्तित्वस्यात्ममात्रधर्मत्वे घटादिषु कथं तत्प्रतीतिरित्याशङ्क्य तस्यान्यथोपपत्तिमाह—पुष्पादिष्विति । पुष्पेषु शैत्यकल्पने गौरवात् तत्र प्रतीयमानं शैत्यं यथा तदनुगतजलधर्म एवेति कल्प्यते, एवं घटादिषु पृथक् सत्त्वाङ्गीकारे गौरवात् तदनुगतात्मसत्तैव तत्तादात्म्याद्घटादिषु प्रतीयत इत्यर्थः ।

वस्तुतो तत्सत्त्वैवात्मनि भ्रान्त्या प्रतीयत इति किं न स्यादित्याशङ्क्य श्रुतिविरोधमाह—अस्तीति।

"अस्तीत्येवोपलब्धव्यम्" इति श्रुतेरात्मनोऽस्तित्वावधारणात्, "यस्मात्परं नापरमस्ति किंचित्" "न ह्यस्ति द्वैतसिद्धिः" इत्यादिश्रुत्या भेदप्रपञ्चस्यास्तित्वनिषेधाच्च। त्वदभिमतध्वंसस्यापि सोपादानत्वप्रसङ्गात्। द्वितीयमपि किं सत्ताजात्याश्रयत्वं स्वरूपविशेषसत्तावत्त्वं वा, अस्तीतिप्रतीयमानत्वं वा, नञर्थानुल्लिखितधीविषयत्वं वा, द्रव्याद्यन्यतमत्वं वा?। नाद्यः। सामान्यादेरभावत्वप्रसङ्गात् द्वितीयतृतीययोर्ध्वंसस्यापि सोपादानत्वप्रसङ्गात्। बाधायोग्यत्वव्यतिरिक्तस्वरूपसत्ताभावाच्च, शुक्तिरजतस्याप्यस्तीति प्रतीयमानत्वाच्च। इतरद्द्वयमभावविलक्षणत्व एव पर्यवस्यति। अन्यथाऽपि नास्माकमनिष्टम्।

अबाध्यत्वरूपास्तित्वस्य सोपादानप्रयोजकत्वेऽतिप्रसङ्गमप्याह—त्वदभिमतेति। अन्यादृशमित्येतदपि विकल्पयति—द्वितीयमपीति। सत्ताजातिमत्त्वमेव भावत्वमित्येतदभ्युपेत्या दूषयति—नाद्य इति। न च भावत्वस्य लक्षणतया नैतद्विवक्षितं किं तु कार्यस्य

सोपादानत्वप्रमापकतयेति वाच्यम् । अनिर्वचनीयरजतादेरपि पारिभाषिकसत्ताजातिमत्त्वसंभवेनेष्टापत्तेरिति भावः। स्वरूपविशेषरूपत्वस्यास्तीति प्रतीयमानत्वस्य च कार्यध्वंसेऽपि सत्त्वात्तस्यापि सोपादानत्वापात इत्याह—द्वितीयेति । किं च स्वरूपविशेषसत्त्वं नाम बाधायोग्यत्वमेव तदन्यद्वा ? । न द्वितीयः। तदनिरूपणादित्याह—बाधेति । नाद्यः । कार्यमात्रे तदभावादिति भावः । अस्तीतिप्रतीयमानत्वस्य तन्त्रत्व इष्टापत्तिमत्याह—शुक्तीति । नञर्थानुल्लिखितधीविषयत्वमित्यत्र नञर्थोऽभावस्तदनुल्लेखिधीविषयत्वं च तद्विलक्षणत्वरूपमेव अतिरिक्तविषयताया अनिरूपणात्, एवं द्रव्याद्यन्यतमत्वमित्यत्रादिपदेन परिगृहीते अभावातिरिक्ते गुणादौ द्रव्ये वाऽभावान्यत्वातिरिक्तस्यानुगतस्यान्यतमत्वस्यानिरूपणादुभयत्राप्यभावान्यत्वमेव तन्त्रमिति पर्यवस्यति । तथा च त्वयैव गौरवमुररीकृतमित्यभिप्रेत्याह—इतरदिति । अभावान्यत्वातिरिक्तभावत्वस्य कथञ्चिन्निरूपणेऽपि तस्य शुक्तिरजतादावपि संभवादिष्टापत्तिरित्याह—अन्यथाऽपीति ।

यदुक्तमज्ञानं सत्त्वरहितत्वान्नोपादानमिति, तत्राह—एवमिति ।

एवं कारणस्याप्युपादानत्वे तदेव प्रयोजकम् । रजतादेः सद्विलक्षणत्वेन निरुपादान-

त्वमित्यप्यत एव निरस्तम् । भावकार्यत्वस्यैव सोपादानत्वे प्रयोजकत्वात् । सद्विलक्षणत्वस्यैव निरुपादानत्वप्रयोजकत्वे परमते सतो ध्वंसस्य सोपादानत्वप्रसङ्गात् । एवं कारणस्यानुपादानत्वेऽपि न सद्विलक्षणत्वं प्रयोजकं किं त्वभावत्वमेव । अन्यथा प्रागभावस्याप्युपादानत्वप्रसङ्गात् । न च कार्यस्य सोपादानत्वे कदाचित्सत्त्वं प्रयोजकमिति वाच्यम् । परमते ध्वंसस्यापि कदाचित्सत्त्वात् । कदाचित्सत्त्वे सति भावत्वं प्रयोजकमिति चेत् । न, भावत्वस्यैव लाघवेन प्रयोजकत्वात् ।

तदेवेति । अभाववृत्तिभावत्वमेवोपादानत्वे प्रयोजकं न तु सत्त्वम्, तस्योक्तप्रकारेणानिरूपणादित्यर्थः। यदप्युक्तं-मतद्वयेऽपि सत्त्वाभावाद्रजतादेर्निरुपादानत्वमेव युक्तमिति, तद् दूषयति-रजतादेरिति। ननु निरुपादानत्वप्रयोजकसद्विलक्षणत्वस्यापि सत्त्वाद्रजतादेर्निरुपादानत्वं किन्न स्यादिति चेत् न। अभावत्वस्यैव तत्प्रयोजकत्वेन तस्य तत्प्रयोजकत्वासिद्धेरित्यभिप्रेत्य तदङ्गीकारे बाधकमाह—सद्विलक्षणत्वस्येति । सोपादानत्वप्रसङ्गादिति । कार्यस्य निरुपादानत्वप्रयोजकाभावे सोपादानत्वस्याऽऽवश्यकत्वादित्यर्थः। अनुपादानत्वे सद्विलक्षणत्वस्य प्रयोजकत्वादज्ञानस्यापि तथात्वान्नोपा-

दानत्वमित्याशङ्क्याह—एवमिति । वह्निलक्षणत्वस्यै-
वानुपादानत्वप्रयोजकत्वे पराभिमतप्रागभावे तदभा-
वादनुपादानत्वायोगात्स्वकार्यं प्रत्युपादानता स्यादि-
त्याह—अन्यथेति । सोपादानत्वे परोक्तप्रयोजकान्त-
रमपि निराकरोति—न चेति ।

ननु भावत्वमात्रस्याऽऽत्मादावपि सत्त्वात्तावन्मात्रं
न सोपादानत्वप्रयोजकं किं तु कार्यत्वमपि । तथा च
सत्तावत्त्वे सति कार्यत्वमेव तत्प्रयोजकं किं न स्यादि-
त्यत आह—न च सत्तेति ।

न च सत्ताश्रयत्वे सति कार्यत्वं सोपादा-
नत्वप्रयोजकमिति वाच्यम् । आत्मस्वरूपातिरि-
क्तघटादिसत्ताया निरस्तत्वात् । अन्यथा सत्ता-
श्रयत्वं सत्ताश्रयत्वे सति कार्यत्वं च निमित्तत्वे
सनिमित्तत्वे च प्रयोजकमिति ध्वंसोऽपि निमित्तं
निमित्तजन्यो वा न स्यात् । किंचित्कालं सतः
सर्वदा सत्त्वनियमस्योक्तत्वाच्च । तस्माच्छुक्तिर-
जतादेरभावविलक्षणभावकार्यत्वान्यथानुपपत्त्यो-
पादानकारणं सिद्ध्यति । तच्चोपादानं नात्मा ।
सन्मात्रोपादानत्वे कार्यस्यापि सत्त्वप्रसङ्गात्,
तस्य निरवयवत्वेन परिणामायोगाच्च । शु-

क्तिशकलकाचादेरननुगतत्वेनानाश्रयत्वेन चो-पादानत्वायोगात् । तच्च लाघवादनादीति प-रिशेषादज्ञानमेव । तदुक्तम्—यच्चानादि स्वयं मिथ्या मिथ्योपादानं तदज्ञानमिति ।

कार्यस्य सोपादानत्वे सत्ताश्रयत्वस्य प्रयोजकत्वे कारणस्य निमित्तत्वे कार्यस्य सनिमित्तत्वे च तस्य प्रयोजकत्वापातेन तत्रानिष्टं स्यादित्याह—अन्यथे-ति । अतः कार्यत्वमप्यनुपपन्नमित्याह—किंचिदिति । शुक्तिरजतादेरुपादानं विनाऽनुपपत्तिमुक्तां निगमयति-तस्मादिति । तदुपादानं परिशेषादज्ञानमेवेति वक्तुं सं-भावितोपादानान्तरमपवदति-तच्चेति । किमात्माऽधि-ष्ठानतयोपादानं परिणामितया वा ?। आद्ये परिणामि-तयोपादानान्तरमावश्यकमित्यभिप्रेत्य द्वितीयं दूषयति-सन्मात्रेति । परिणामस्य परिणामिसमसत्ताकत्वनियमा-दित्यर्थः । कूटस्थात्मनः परिणाम एवायुक्त इत्याह--त स्येति । तर्हि सावयवं शुक्तिः काचादि वोपादानमित्यत आह—शुक्तीति । शुक्त्यादेरननुगतत्वात्काचादेः चक्षु-राद्याश्रयस्य रजताद्यनाधारत्वाच्च न तदुपादानतेत्यर्थः । तथाऽप्यनिर्वचनीयं किं चित्कार्यमेव तदुपादानमस्त्विव-त्याशङ्क्याह—तच्चेति । मिथ्यारजताद्युपादानतया यत् क्लृप्तमनाद्यनिर्वचनीयं तदज्ञानमेवेत्यत्राचार्य-संमतिमाह—तदुक्तमिति ।

यदुक्तं रजतादेरज्ञानानुविद्धतया प्रतीत्यभावान्न तदुपादानमिति, तदनूद्य दूषयति—यच्चेत्यादिना ।

यच्च—यद्यदनुविद्धतया प्रतीयते तदुपादानमिति, तदसत् । लाघवेन यद्धि यदनुविद्धं तत्तदुपादानं न तु प्रतीतिपर्य्यन्तमपेक्षितम् । गौरवात् । रजतादिकं चानुगतजडात्मिकाविद्यानुविद्धमिति तदुपादानम् । अन्यथाऽऽरम्भवादे त्र्यणुके द्व्यणुकस्य परिणामवादे दधिन क्षीरस्य पृथिव्यादौ च प्रकृतेरनुपादानत्वप्रसङ्गात् । यत्तु रजतज्ञानस्यात्माऽन्तःकरणं वोपादानमिति, तन्न । अन्तःकरणस्य जडत्वेन ज्ञानानाश्रयत्वात्, इन्द्रियसंप्रयोगासहकृतत्वाच्च । न च मिथ्यार्थे ज्ञानमात्रसमयवर्तिनि चक्षुरादिसंयोगोऽस्ति । एवमात्मनो भ्रान्तत्वप्रसङ्गात्, अन्तःकरणगतभ्रान्तेरात्मन्यारोपेऽपि तस्याप्यारोपस्यान्तःकरणगतत्वादात्मन्यवभासायोगात् । आत्मनश्च ज्ञानात्मनो ज्ञानसमवायित्वस्य साक्षिविवेके निरस्तत्वात् ।

नन्विति । यद्यदनुविद्धं तत्तत्कारणमुपादानमित्येतावत एवोपादानलक्षणत्वात् प्रतीयत इत्येतद् व्यावर्त्याभावाद् व्यर्थमित्यर्थः । रजताद्युपादानाज्ञाने च तल्लक्षणमस्तीत्याह—रजतादिकमिति । अज्ञानत्वाकारेणा-

नुगता जडात्मिका या अविद्या तत्परिणामतया तद-नुविद्धमित्यर्थः। ननु तदनुविद्धतया प्रतीयमानत्वं तदु-पादानत्वव्यापकं, रजतादौ च तदभावान्नाज्ञानोपादान-त्वमिति चेत् न। अप्रयोजकत्वेनोक्तव्याप्त्यभावादित्य-भिप्रेत्य तदभ्युपगमे बाधकमाह—अन्यथेति। एवं स्व-मतमुपपाद्य परमतं दूषयितुमनुवदति—यत्त्विति। तत्र तावदन्तःकरणं न ज्ञानाश्रयः जडत्वाद्घटवत्, इतरथा तस्य करणत्वानुपपत्तेरित्यभिप्रेत्याह—अन्तःकरण-स्येति। भ्रान्तिज्ञाने कारणाभावेन तदसम्भवादपि नान्तःकरणं तदुपादानमित्याह—इन्द्रियेति। संप्र-योगाभावमेवाह—न चेति। ज्ञानमात्रसमयवर्तिनीति सिद्धान्तमभिप्रेत्योक्तम्। परमतेऽप्यसति देशान्तरादि-स्थिते वा रजतादौ संप्रयोगो न संभवतीति भावः। भ्रा-न्तेरन्तः करणगतत्वे आत्मनि तदभावेन तदधीनब-न्धोऽपि तत्र न स्यादित्यभिप्रेत्याह—एवमिति। आ-त्मनि वस्तुतो भ्रान्त्यभावेऽपि तदारोपोऽस्तीत्याशङ्क्य तदारोपस्यान्यथाख्यातिरूपस्यान्तःकरणगतत्वेनात्मनो भ्रान्तता न स्यादित्याह—अन्तःकरणेति। तर्ह्यात्मैव भ्रान्तिसमवायिकारणमित्याह—आत्मनश्चेति।

रजताद्यर्थस्यासत्यत्वेऽपि तद्विषयचाक्षुषज्ञानं स-त्यमिति यदुक्तं, तदनूद्य दूषयति—यत्त्वित्यादिना।

यत्तु रजतज्ञानस्य सत्यत्वेऽपि नार्थस्य स-त्यत्वमिति, तदसत्। अर्थस्यासत्यत्वे तत्संप्रयोगा-

जन्यस्य जन्यप्रत्यक्षरजतज्ञानस्य सत्यत्वायोगात् । क्लृप्तकारणं विना भवतः कार्यस्य स्वप्नरथादिवन्मिथ्यात्वनियमात् । न च–एवं शुक्तिरजतस्य सोपादानत्वे सकर्तृकत्वापत्तिः । न च तत्रेश्वरः कर्ता । वियदादेरिव साधारणत्वप्रसङ्गात् । न च जीवः । तस्य तदुपादानगोचरकृत्यभावात्, इति वाच्यम् । तव मते स्वप्नस्येव वैशेषिकादिमते सुखादेरिव सिद्धान्तेऽन्तःकरणस्येवेश्वरकर्तृकस्याप्यसाधारणत्वाविरोधात्, सुखादेरिव रजतादेरपि वृत्तिमदन्तःकरणावच्छेदेन प्रमातृचैतन्याभिन्नचैतन्यगतत्वाच्च ।

अर्थाभावात्संप्रयोग एवासत्य,ः ज्ञानं तु सत्यं किन्न स्यादित्याशङ्क्यैन्द्रियकप्रत्यक्षत्वावच्छेदेनेन्द्रियसन्निकर्षस्य कारणत्वेन क्लृप्तत्वात्तदसत्यत्वे तत्कार्यस्याप्यसत्यत्वमावश्यकमित्याह—क्लृप्तकारणमिति । ननु यत्सोपादानं तत्सकर्तृकमिति नियमाच्छुक्तिरजतादेरपि सोपादानत्वे सकर्तृकत्वं स्यात् । न चेष्टापत्तिः । तत्रेश्वरस्य जीवस्य वा कर्तृत्वानुपपत्तेः, इति चेत् न । तत्रोभयकर्तृत्वस्यापि संभवादित्याह—न चैवमिति । तत्रेश्वरकर्तृकत्वपक्ष उक्तदोषं परिहरति—तव मत इति ।

नवीनेन स्वप्नसृष्टेः परमार्थत्वेनाङ्गीकारात् जीवस्य तदा तदनुकूलकृत्यभावादीश्वरकर्तृकत्वेऽपि प्रतिपुरुष-मसाधारण्यवत्तार्किकमते सुखादेरिष्टज्ञानादिमात्रज-न्यस्य जीवकर्तृकत्वायोगादीश्वरकर्तृकत्वेऽप्यसाधा-रण्यवच्छुक्तिरजतादेरपीश्वरकर्तृकत्वेऽपि तदुपपत्ति-रित्यर्थः। स्वमतेऽप्यसाधारण्यमुपपादयति—सुखादे-रिवेति। दुःखादेर्यथा तत्तदन्तःकरणोपहितसाधारण-प्रमातृचैतन्येऽध्यासादसाधारण्यम्, एवमिदमाकारवृत्ति-रूपेण परिणतान्तःकरणोपहितत्वेन प्रमातृचैतन्याभेदे-नाभिव्यक्ते विषयावच्छिन्नचैतन्ये रजतादेरध्यासा-दसाधारण्यमित्यर्थः॥

जीवकर्तृकत्वपक्षमप्युपपादयति—जीवेति।

जीवकर्तृकत्वेऽपि न दोषः। अविद्याकार्ये कृतिर्न हेतुरिति न तदुपादानगोचरकृत्याश्रय-त्वं किं तु कार्यानुकूलोपादानेक्षितृत्वम्। तच्चा-धिष्ठानसामान्यज्ञानाश्रये जीवेऽप्यस्तीति। एवं ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं श्रुतं भावरूपाज्ञानं कल्प-यति। निरवयवस्य निर्विकारस्य ब्रह्मणः स्वतस्त-दसंभवात्। न च प्रकृतिरेवोपादानं न ब्रह्मेति वाच्यम्। ब्रह्मोपादानत्वस्योपपादयिष्यमाण-त्वात्। स्वतन्त्रप्रकृतौ मानाभावाच्च॥

तदनुकूलकृत्यभावात् जीवो न कर्त्तेत्युक्तं दूषयति-अविद्येति । चेष्टावत्कृतिरपि कार्यविशेषे हेतुः न तु तद्रूपं कर्तृत्वमिति तृतीये वक्ष्यते इति भावः। किन्तर्हि कर्तृत्वमित्यत आह—किं त्विति । कार्यानुकूलं यदुपादानेक्षितृत्वं तदेव कर्तृत्वमित्यर्थः । इदं च कर्तृत्वं जीवस्यापि रजतादावस्तीत्याह—तच्चेति । श्रुतार्थानुपपत्तिरपि भावरूपाज्ञाने मानमित्याह—एवमिति । अविद्यां विना ब्रह्मण उपादानत्वानुपपत्तिं स्फोरयति—निरवयवस्येति । स्वतस्तदसंभवादिति । परिणामितयोपादानत्वासंभवादित्यर्थः । अधिष्ठानतयोपादानत्वं तु मिथ्यापरिणाम्यविद्यां विनाऽनुपपन्नमिति भावः । "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादेर्ब्रह्मस्तुत्यर्थत्वात् स्मृतिप्रसिद्धा प्रकृतिरेव जगदुपादानमित्यत आह—न चेति । श्रुतावजामायाऽव्यक्तादिशब्दानामविद्यापरत्वात्स्मृतेश्च मूलप्रमाणसापेक्षत्वेन स्वातन्त्र्येण कस्य चिदर्थस्यासाधकत्वात् स्वतन्त्रप्रकृतिरेवाप्रामाणिकी, कुतस्तस्या जगदुपादानत्वमित्याह—स्वतन्त्रेति ।

ब्रह्मोपादानत्वमभ्युपेत्याविद्यायास्तत्रोपयोगाभावात्तदर्थं सा न कल्पनीयेति चोदयति—अस्त्विति ।

अस्तु ब्रह्म उपादानम्, अविद्या किं करिष्यति? । न च निष्कलस्य ब्रह्मणो विकारानुपपत्तिः। तात्त्विकविकाराभावेऽपि कल्पितविवर्ताधिष्ठानत्वोपपत्तेरिति चेत् । न, सन्मात्रब्रह्मकार्यस्य कल्पितत्वानुपपत्तेः । कार्यस्य परिणामिसमानसत्ताकत्वात् । ब्रह्मणो निर्विकारत्वश्रुतिविरोधप्रसङ्गात् । चिदानन्दरूपस्य ब्रह्मणोऽविद्यां विना जडदुःखात्मकप्रपञ्चतादात्म्यानुपपत्तेश्च, ब्रह्ममात्रकार्यजडत्वस्याऽऽकस्मिकत्वप्रसङ्गाच्च । न च विकारस्याविद्यापरिणामत्वे ब्रह्मोपादानत्वभङ्गप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तस्याप्युपादानत्वात् । सत्यानृतात्मप्रपञ्चस्य सत्यानृतोपादानकत्वनियमात्। द्विविधमुपादानत्वं परिणामित्वं तत्सत्ताप्रदत्वं च। तत्राद्यमज्ञानस्य द्वितीयं तु सत्यज्ञानानन्दात्मकब्रह्मणः । यद्यदनुविद्धं जायते तत्तदुपादानं वियदादिकार्यवर्गश्चैतन्यसत्तानुविद्धो जडानुविद्धश्च जायत इत्युभयस्याप्युपादानलक्षणलक्षितत्वाच्च ।

ब्रह्मणः स्वत उपादानत्वे विकारित्वापातेन कौटस्थ्यहानिरित्याशङ्क्य तद्विकारस्यापारमार्थिक-

त्वात् तदुपादानेन निर्विकारत्वहानिरित्याह—न चेति । मिथ्यापरिणाम्यज्ञानाभावे भावकार्यस्य परिणामिनं विनाऽनुपपत्तेः ब्रह्मण एव तत्परिणामित्वं वाच्यम् । ततश्च परिणामस्य परिणामिसमसत्ताकत्वाद्विकारस्य पारमार्थिकत्वापातात् ब्रह्मणो निर्विकारत्वश्रुतिपीडा स्यादिति परिहरति—न सन्मात्रेति । किं च सन् घट इति सदभेदानुभवात्कार्यकारणयोः संबन्धान्तरानिरूपणाच्च तयोस्तादात्म्यमावश्यकम् । तस्य च वास्तवस्यासंभवादनिर्वचनीयमेव तदिति तदुपपादकतयाऽपि तादृश्यविद्याऽभ्युपेयेत्याह—चिदानन्देति । स्वप्रकाशब्रह्ममात्रोपादानत्वे प्रपञ्चे जडत्वमपि न स्यादित्याह—ब्रह्मेति । अविद्याया जगदुपादानत्वे तयैव तदुत्पत्तिसंभवात्तत्र ब्रह्मणोऽप्युपादानत्वं गौरवादयुक्तमित्याशङ्क्य ब्रह्मोपादानत्वस्यापि श्रुत्यादिप्रमितत्वेन प्रामाणिकत्वान्नोक्तदोष इत्याह—न चेति । अविद्याकार्येऽपि सत्तादात्म्यानुभवात्तदुपादानत्वमावश्यकमित्याह—सत्यानृतेति । अविद्यावद् ब्रह्मणोऽप्युपादानत्वे तद्वदेव विकारित्वापात इत्याशङ्क्य परिणामिन एव सर्वत्र विकारित्वं न त्वधिष्ठानस्येत्यभिप्रेत्योपादानद्वैविध्यमाह—द्विविधमिति । किं चाविद्याब्रह्मणोरुभयोरप्युपादानलक्षणवत्त्वात् उपादानत्वमावश्यकमित्याह—यद्यदनुविद्धमिति । यत्कारणतादात्म्यापन्नमित्यर्थः । तथा च नरूपादावतिव्याप्तिः ।

प्रपञ्चस्य मिथ्याज्ञानोपादानत्वेन मिथ्यात्वं चेत् सत्यब्रह्मोपादानतया सत्यत्वं किं न स्यादिति चोद्य-मप्ययुक्तमित्याह—अत एवेति ।

अत एव कार्यस्य ब्रह्मोपादानत्वे ब्रह्मसमा-नसत्ताकत्वं स्यादिति निरस्तम् । परिणामस्य परिणामिसमानसत्ताकत्वस्यैव वक्तव्यत्वात् तदुभ-यसत्ताया ब्रह्मात्मकत्वाच्च । एवमात्मनः स्वप्र-काशब्रह्मस्वरूपानवभासानुपपत्तिरपि भावरूपा-ज्ञाने मानम् । प्रतिबन्धकेन विना स्वप्रकाशात्म-कब्रह्मस्वरूपानवभासायोगात् । न च ब्रह्मणो जीवभेदादेव तदनवभासः । तस्य निरस्तत्वात् । अविद्यातिरिक्तेन प्रत्यावरणायोगात् । आवरण-स्वरूपं च वक्ष्यते । एवं मोक्षशास्त्रोपदेशानु-पपत्तिरपि भावरूपाज्ञाने मानम् । तन्निवृत्त्य-तिरिक्तोपदेशसाध्यप्रयोजनाभावादित्युक्तम् । त-स्मात्प्रत्यक्षानुमानागमार्थापत्तिभिर्भावरूपा-ज्ञानं सिद्धम् ।

अतःशब्दार्थमाह—परिणामस्येति । शुक्तिरज-तादेरधिष्ठानसमसत्ताकत्वाभावादित्यर्थः । ब्रह्मस्वरूप-

च्छाया एवाज्ञानतत्कार्ययोरवभासादज्ञानवत्तत्कार्यमपीत्यभिप्रेत्याह—तदुभयेति । जीवस्य स्वप्रकाशब्रह्मस्वरूपाभेदसंशयाद्यन्यथाऽनुपपत्तिरूपार्थापत्तिरपि तत्र मानमित्याह—एवमिति । अनुपपत्तिमेवोपपादयति—प्रतिबन्धकेनेति । आवारकेणेत्यर्थः । स्वप्रकाशस्यापि ब्रह्मणो वस्तुतो जीवभिन्नत्वादनवभास इत्यन्यथोपपत्तिं निराकरोति—न चेति । प्रत्यगभिन्नस्यापि ब्रह्मणस्तमोगुणादिनाऽऽवृतत्वादनवभास इत्याशङ्क्याविद्यातिरिक्ततमोगुणे मानाभावात्कर्मणश्च प्राप्ताचारकत्वनिराशादित्यभिप्रेत्याह—अविद्येति । नन्वविद्याया वा कथमावारकत्वं तत्कृतावरणस्य दुर्निरूपत्वादित्याशङ्क्यान्त्यैवान्त्यवादे वक्ष्यत इत्याह—आचरणेति । मोक्षशास्त्रजन्यज्ञानस्य सप्रयोजनत्वानुपपत्तिरूपार्थापत्तिरपि तत्र मानमित्याह—एवमिति । दुःखध्वंसादिरेव ज्ञानफलमित्याशङ्क्य तद्बहुधा निरस्तमित्याह—तन्निवृत्तीति । इयता प्रबन्धेनोपपादितं भावरूपाज्ञानं निगमयति—तस्मादिति ।

अनिर्वचनीयाज्ञानस्य व्यावहारिकत्वादिसन्देहे निर्णयमाह—एतच्चेति ।

एतच्चाज्ञानं व्यावहारिकं न प्रातीतिकम् ।

स्यादेतत्—किमिदं व्यावहारिकत्वं प्रातीतिकत्वं

वा ? । न तावत् स्वसत्ताव्यापकज्ञानविषयत्वं स्वज्ञानव्यतिरेकव्यापकव्यतिरेकप्रतियोगित्वं वा प्रातीतिकत्वं, स्वसत्ताकालीनाभावप्रतियोगि-ज्ञानविषयताकत्वं व्यावहारिकत्वम् । आद्ययो-रज्ञानसुखादावतिव्याप्तेः द्वितीयस्य तत्रैवा-व्याप्तेः । सुखादेः साक्षिणा ज्ञायमानस्यैवो-त्पत्तेः ।

अत्र व्यावहारिकत्वं प्रातीतिकत्वं च न सत्त्वा-न्तरं, किं तु स्वतः सत्ताभूतानामधिष्ठानसत्तयैव सद्व-दवभासमानानां जडानामिदं व्यावहारिकम्, इदं प्राती-तिकमिति व्यवस्थितपरीक्षकव्यवहाराद्यवान्तरवैलक्ष-ण्यमात्रम् । तच्च वैलक्षण्यं स्वाभिमतमेवेति वक्तुं तत्र स्वयूथ्येन संभावितं तत्पूर्वपक्षियूथिनोद्भाव्य दूषयितुमु-पक्रमते—स्यादेतदित्यादिना । स्वसत्तेति । यदा स्वसत्ता-तदा स्वविषयज्ञानमित्येवं व्यापकज्ञानविषयत्वमि-त्यर्थः । स्वज्ञानेति । यद्विषयज्ञानाभावो यदा तदा तद्विषयाभाव इत्येवं व्यापकाभावप्रतियोगित्वं रजतादेः प्रातीतिकत्वमित्यर्थः । स्वसत्तेति । स्वसत्ताकाले यदा कदाचिद्विद्यमानाभावं प्रति प्रतियोगि यत् ज्ञानं तद्वि-षयत्वं घटादेर्व्यावहारिकत्वमिति नेति । पूर्वेणान्वयः ।

तत्र हेतुमाह—आद्ययोरिति। उक्तप्रातिभासिकत्वलक्षणयोरित्यर्थः। अज्ञानादिसाक्षिणस्तत्सत्ताव्यापकत्वात्तस्य निषेधितबाध्यभावकाले स्वस्याप्यभावाच्चेत्यर्थः। व्यावहारिकलक्षणस्यापि दोषमाह—द्वितीयस्येति। अव्याप्तिमुपपादयति—सुखादेरिति। स्वसत्ताकाले कदापि स्वविषयाज्ञानाभावादित्येवकारार्थः।

ननु सुखादेरपि प्रातीतिकत्वान्नोक्तातिव्याप्त्यव्याप्ती इति शङ्कते—नन्विति।

ननु सुखादेरपि प्रातीतिक एवेति चेत् न। तथा सति रजतादेरिवेच्छादेरपि स्वोचितकार्याजनकत्वप्रसङ्गात्। सुखार्थं यागाद्यननुष्ठानप्रसङ्गाच्च। शुक्तिरजतादाविव कस्यापि तत्र मिथ्यात्वबुद्ध्यभावाच्च। न च ज्ञाननियतसत्ताकत्वं प्रातीतिकत्वव्याप्तम्। अप्रयोजकत्वात्, उक्तप्रतिकूलतर्कपराहतत्वाच्च। नापि व्यवहारकाले बाध्यत्वं प्रातीतिकत्वं, तत्कालेऽबाध्यत्वम् व्यावहारिकत्वम्। स्वप्नेऽव्याप्त्यतिव्याप्तेः, प्रातीतिकस्यापि ब्रह्माज्ञानजन्यस्य तस्य व्यवहारकालेऽबाध्यत्वात्। स्वप्नस्यानवच्छिन्नचैतन्याधिष्ठानस्य मूलाज्ञानकार्यत्वात्।

स्वगतधर्मावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यतावच्छिन्नं कार्यं स्वोचितकार्यं तदजनकत्वं प्रति प्रातीतिकत्वस्य व्याप्यत्वादिच्छादेरपि प्रातितिकत्वे तद्व्यापकमपि स्यादित्याह—न तथेति । किं च प्रातीतिकस्य क्रियासाध्यत्वाभावात् सुखादेरपि तथात्वे तन्न स्यादित्याह—सुखार्थमिति । प्रातिभासिकस्य श्रुतिमनपेक्ष्यैव मिथ्यात्वनिश्चयदर्शनादज्ञानादेश्च तदभावनियमान्न प्रातीतिकत्वमित्याह—शुक्तीति । ननु स्वविषयज्ञानकाले एव सत्त्वं रजतादौ प्रातीतिकत्वेन व्याप्तम् । ततश्च व्याप्यवत्यज्ञानादौ व्यापकं प्रातीतिकत्वमावश्यकमित्याशङ्क्यानुकूलतर्काभावात् प्रतिकूलतर्कबाधादुत्पन्नविनष्टे तादृशे घटे व्यभिचाराच्च नैवं व्याप्तिरित्याह—न चेति । व्यवहारकाल इति । अज्ञानादेर्व्यवहारकाले बाधाभावान्नोक्तातिव्याप्त्यादिरिति भावः । अत्र किं सविलासाऽविद्यानिवृत्तिर्बाधः मिथ्यात्वनिश्चयो वा ?। आद्ये आह—स्वप्नेति । प्रातीतिकलक्षणस्याव्याप्तेर्व्यावहारिकलक्षणस्यातिव्याप्तेरित्यर्थः । तदुभयमुपपादयति—प्रातीतिकस्येति । अबाध्यत्वादिति । स्वप्नरूपेण परिणताज्ञानानिवृत्तेरित्यर्थः । ननु जाग्रत्कालात्स्वप्नमूलमज्ञानमपि निवर्त्ततामित्याशङ्क्य मूलाज्ञानस्यैव स्वप्नोपादानत्वात्, तस्य ब्रह्मज्ञानादन्यतो निवृत्त्ययोगादित्यभिप्रेत्याह—स्वप्नस्येति ।

ननु स्वप्नस्य नानवच्छिन्नचैतन्यमधिष्ठानं येन मूलाज्ञानं तदुपादानं स्यात्, किं तु यत्र देशे स्वप्नगजादिरनुभूयते तदवच्छिन्नचैतन्यमेव तदधिष्ठानम् । तथा च तद्गतावस्थाज्ञानमेव गजाद्युपादानमिति जाग्रति तद्धानात्सविलासाज्ञाननिवृत्तिरुपपद्यत इति शङ्कामपवदति—न चेति ।

न च स्वप्नस्थगजाद्यभाववद्देशावच्छिन्नमधिष्ठानमिति व्यवहारकाले एव तज्ज्ञानसंभवाद्बाध इति वाच्यम् । बाह्यदेशसामान्यस्य स्वप्ने ग्रहणासंभवेन तस्यानधिष्ठानत्वात् । अथ वाऽन्तःकरणोपहितं साक्ष्येवाधिष्ठानं, भेदावभासस्त्वारोपितभेदविषय इति न विरोधिविच्छिन्नदेशत्वादिकं तु तत्रारोप्यत इति न विरुध्यते । तत्रापि स्वप्नो मूलाज्ञानजन्य एव । अन्तःकरणाधिष्ठानचैतन्यस्याज्ञानाविषयत्वात् ।

स्वप्नेऽनारोपितबाह्यदेशस्यैवाभावादिति भावः । उक्तमङ्गीकृत्याप्याह—बाह्येति । सामान्यतो गृह्यमाणस्यैवाधिष्ठानत्वाद्बाह्यदेशस्य स्वप्ने तथा ग्रहणासंभवान्न तदवच्छिन्नचैतन्यमधिष्ठानमित्यर्थः । स्वप्ने देशान्तरादावपि गजाद्युपलम्भादुत्थितस्य तद्विषयापरोक्षज्ञानाभावात्तदज्ञाननिवृत्तिरप्यनुपपन्नेति द्रष्टव्यम् ।

अनवच्छिन्नचैतन्यस्य स्वप्नाधिष्ठानत्वे तस्याऽऽवृतत्वेन तद्गतगजादेर्मेर्वादिवदस्मदपरोक्षता न स्यात्। अन्यथा पुरुषान्तरीयस्वप्नस्यापि पुरुषान्तरं प्रत्यपरोक्षता स्यादित्यरुच्या पक्षान्तरमाह—अथ वेति। अहङ्कारोपहितचैतन्यस्यैवानावृतस्वभावत्वेन जीवसाक्षित्वात् सुषुप्तावपि सूक्ष्मरूपेणाहङ्कारस्य सत्त्वात्तत्राध्यस्तगजादेः स्वतः साक्षिसंबन्धात्तं प्रत्यपरोक्षत्वं, पुरुषान्तरीयस्वप्नस्य तु तत्साक्षिसंबन्धाभावात् न तं प्रत्यपरोक्षतेति भावः। प्रमातृचैतन्ये गजाद्यारोपेऽहं गज इत्यवभासः स्यादित्याशङ्क्य तद्भेदस्यापि तत्रारोपितत्वान्मैवमित्याह—भेदेति। तर्हि मयि गज इति प्रतीयात् नायं गज इत्याशङ्क्य बाह्यदेशस्य तद्भेदस्य तत्स्वातन्त्र्यस्य तद्गजसंसर्गस्य च तत्र मायाविजृम्भितत्वान्मैवमित्याह—विच्छिन्नेति। अस्मिन् पक्षेऽन्तःकरणावच्छिन्नेऽवस्थाज्ञानाभावाद् दुःखादिवन्मूलाज्ञानपरिणाम एव स्वप्न इत्याह—तत्रापीति।

द्वितीयं शङ्कते—नन्विति।

ननु मिथ्यात्वनिश्चयो बाधः, न तु सविलासाविद्यानिवृत्तिः, स च स्वप्नस्येदानीमस्तीति चेत्। न, वियदादिप्रपञ्चेऽपि तत्सत्त्वात्। न च युक्त्यनुसन्धानं विना बाध्यमानत्वं तत्। नभोनीलिमचन्द्रप्रादेशिकत्वादौ तदभावात्। अत एव

प्रमातरि सत्यबाध्यमानत्वं व्यावहारिकत्वं, तस्मिन् सति बाध्यमानत्वं प्रातीतिकत्वमिति प्रत्युक्तम् । नापि त्रिचतुरकक्ष्याविश्रान्तत्वं व्यावहारिकत्वं, व्यावहारिकातिरिक्तजडत्वं प्रातीतिकत्वम् । त्रिचतुरकक्ष्याविश्रान्तिर्यदि त्रिचतुरक्षणसत्ता तदा स्वप्नगजादावतिव्याप्तिः । इच्छादावव्यावहारिकाप्तिश्च। यदि त्रिचतुरयुक्तिसहत्वं तदा शुक्तिरजतादेरनिर्वचनीयत्वादिविषयबहुयुक्तिसहत्वादतिव्याप्तिः । यदि त्रिचतुरैः पुरुषैस्तथा गृह्यमाणत्वम् । सुखादावव्याप्तेः, प्रतिपुरुषप्रपञ्चभेदवादे घटादावसंभवाच्च । नापि जीवकर्तृकत्वं प्रातीतिकत्वं, ईश्वरकर्तृकत्वं व्यावहारिकत्वम् । घटादावतिव्याप्तेः, शुक्तिरूप्यादेरपि सर्वशक्तीश्वरकर्तृकत्वाच्च ।

व्यवहारकाले स्वप्नस्य मिथ्यात्वनिश्चयान्नोक्तातिव्याप्त्यादिरित्याह—स चेति । किं मिथ्यात्वनिश्चयमात्रं बाधः, उत युक्त्यनुसन्धानं विना तन्निश्चयः ? । आद्ये दृश्यत्वादिहेतुभिर्वियदादेरपि व्यवहारसमये मिथ्यात्वनिश्चयसत्त्वात्तत्रातिव्याप्तिरव्याप्तिश्चेति दू-

षयति—न वियदादीति। द्वितीयं दूषयति—न चेति। तत्प्रातीतिकत्वं नभोनीलिमादेर्युक्त्यनुसन्धानं विना मिथ्यात्वनिश्चयाभावात्तत्राव्याप्तिरित्यर्थः। उक्तयुक्त्यैव लक्षणान्तरमपि निरस्तमित्याह—अत एवेति। यदि सविलासाविद्यानिवृत्तिरत्र बाधस्तर्हि स्वप्नेऽतिव्याप्त्यव्याप्ती, यदि मिथ्यात्वनिश्चयस्तर्हि वियदादावव्याप्त्यतिव्याप्तीत्यादिदोषस्य तुल्यत्वादित्यर्थः। नापि त्रिचतुरेत्यारभ्येश्वरकर्तृकत्वाच्चेत्यन्तो ग्रन्थः स्पष्टार्थः।

नापि स्वाश्रयाविरोधिज्ञाननिवर्त्यं प्रातीतिकं, तदन्यद् जडं व्यावहारिकम्। सुखादावतिव्याप्तेः, चन्द्रप्रादेशिकत्वादावव्याप्तेश्च। प्रपञ्चस्यापि स्वाश्रयीभूतब्रह्माविरोधिसाक्षात्कारनिवर्त्यत्वाच्च। नाप्यर्थक्रियाकारित्वं व्यावहारिकत्वं, तदन्यजडत्वं प्रातीतिकत्वम्। भयादिलक्षणार्थक्रियाकारित्वस्य रज्जुसर्पादावपि सत्त्वात् स्वध्वंसजनकत्वस्य जडमात्रे सत्त्वात् स्वविषयज्ञानजनकत्वस्यातीन्द्रियेऽभावात्, तद्व्यतिरिक्तार्थक्रियायाः सुखादावभावात्। नापि स्वसमानकालीनस्वाश्रयनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं व्यावहारिकत्वम्। यदि चैतन्यमाश्रयस्तदा घटा-

दिरपि तादृशात्यन्ताभावप्रतियोग्येव। अन्यथाऽऽरोपितत्वानुपपत्तेः। यद्यनात्मा मृदादिस्तदा रजतादिरपि नैतादृशात्यन्ताभावप्रतियोगी तस्य शुक्तिकादावनारोपेण तत्र तदत्यन्ताभावात्। नापि प्रमाणायोग्यत्वं प्रातीतिकत्वं तद्योग्यं जडमितरत्।

स्वाश्रयेति। स्वस्य रजतादेर्य आश्रयः शुक्त्यादिस्तदविरोधि यज्ज्ञानं तन्निवर्त्यं प्रातीतिकमित्यर्थः। आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय जडमिति। अत्र परकीयां दोषमाह—सुखादाविति। स्वमतेऽपि ज्ञानपूर्वकमुद्गरप्रहारादिनिवर्त्यघटादावतिव्याप्तिरिति भावः। चन्द्रप्रादेशिकत्वादेस्तदाश्रयचन्द्राद्यविरोधिज्ञानेन कदाप्यनिवृत्तेस्तत्राव्याप्तिरित्याह—चन्द्रेति। किं चात्र यावत्स्वाश्रयाविरोधित्वं विवक्षितमुत यत्किञ्चिदाश्रयाविरोधित्वम्? नाद्यः। रजतादेरपि स्वाश्रयाज्ञानविरोधिशुक्तिज्ञाननिवर्त्यत्वेनाव्याप्तेरित्यभिप्रेत्य द्वितीयेऽतिव्याप्तिमाह—प्रपञ्चस्येति। कार्यमात्रमर्थक्रिया उत स्वविषयज्ञानं, किं वा यत्साध्यं कार्यम्? न सर्वथापीति क्रमेण दूषयति—भयादीति। घटादेः स्वोत्पत्तेः पूर्वमृदादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्योक्तत्वात् तत्राव्याप्तिवारणाय स्वसमानकालीनेति। असंभववारणाय स्वाश्रयेति। अत्राश्रयपदेनाधिष्ठानं

विवक्षितम्, उत परिणामि ? । आद्येऽसंभव इत्याह—सदीति । विपक्षे बाधकमाह—अन्यथेति । स्वसमानकालीनस्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिन एवाऽऽरोपितत्वादित्यर्थः । द्वितीयमनद्यातिव्याप्त्या दूषयति—यद्यनात्मेति । अधिष्ठानस्यैवारोप्यात्यन्ताभाववत्त्वाच्छुक्त्यादेस्तदज्ञानस्य च रजताद्यनधिष्ठानत्वान्नात्र तदभाव इति तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः ।

किं यत्र यद्विद्यते तत्र तद्विषयज्ञानं प्रमाणम्, उताबाधितार्थज्ञानं, किं वा चक्षुरादिजन्यज्ञानम् ? । सर्वथाऽपि आद्येऽतिव्याप्तेः, इतरयोरव्याप्तेरिति क्रमेणाह—यथार्थेत्यादिना ।

यथार्थज्ञानस्य प्रमाणत्वे शुक्तिरजतादिज्ञानस्यापि प्रमाणत्वात् । अबाधितज्ञानस्य प्रमाणत्वे वियदादिज्ञानस्याप्यप्रमाणत्वात् । चक्षुरादिजन्यज्ञानस्य प्रमाणत्वे सुखादौ तन्न स्यात् । नापि प्रतीतिमात्रसत्ताकं तद्व्यतिरिक्तं व्यावहारिकम् । वृत्तेः प्रतीतित्वेऽसंभवात् । न हि वृत्तिरेव रजतादेः सत्ता । अधिष्ठानचैतन्यं चेद्वियदादेरपि तुल्यम् । वियदादिसत्ताया अपि चैतन्यमात्रत्वात् । नाप्यज्ञातचैतन्यावच्छेदकत्वं व्यावहारिकत्वं, तदन्यत्प्रातीतिकम् । सुखादावव्याप्त्यति-

व्याप्तेः। नापि ब्रह्मज्ञानातिरिक्तज्ञानाबाध्यं व्यावहारिकं, तादृशज्ञानबाध्यं प्रातीतिकम्। स्वप्नादावुक्तदोषात् । नाप्यविद्याया व्यावहारिकत्वे मानम्। न चाज्ञानं व्यावहारिकम्। उपादानत्वात्, तन्त्वादिवदिति वाच्यम् । अविद्याया व्यावहारिकत्वे प्रातीतिकरजताद्युपादानत्वानुपपत्तिलक्षणप्रति कूलतर्कपराहतत्वात् । तन्त्वादावपि तदसिद्धेश्चेति ।

नापि प्रतीतिमात्रसत्ताकमित्यारभ्य स्वप्नादावुक्तदोषादित्यन्तो ग्रन्थः स्पष्टार्थः। एवं व्यावहारिकत्वादिलक्षणं निराकृत्याविद्याया व्यावहारिकत्वे तत्परिणामस्य रजतादेरपि व्यावहारिकत्वापातादित्यनुमानमयुक्तमित्यर्थः। व्यावहारिकत्वस्य दुर्निरूपत्वाद्द्दृष्टान्तः साध्यविकलश्चेत्याह—तन्त्वादाविति ।

अधिष्ठानसत्तातिरेकेण जडे सत्त्वान्तरानभ्युपगमात्तत्र लक्षणाद्यभावो न दोषायेति सिद्धान्तयति—उच्यत इति ।

उच्यते। प्रातीतिकत्वं व्यावहारिकत्वमिति च न सत्त्वभेदः। सर्वस्यापि जडस्याऽऽत्मसत्तामात्रसत्ताकत्वात् । तस्याश्चैकरूपत्वात् । अन्यथा व्यावहारिकत्वप्रातीतिकत्वान्यतरस्वभावा-

ज्ञानस्य स्वविलक्षणसत्ताककार्यपरिणामित्वासंभवात्। व्यावहारिकपरिणाम्यज्ञानं व्यावहारिकं, प्रातीतिकपरिणाम्यज्ञानं च प्रातीतिकमिति चेत्। न, एकाज्ञानवादे तदनुपपत्तेः। 'ब्रह्म न जानामि' 'शुक्तिं न जानामि' इत्यनुभूयमानाज्ञानयोः सत्ताभेदाननुभवाच्च। अधिष्ठानात्मसत्तयैव निखिलप्रपञ्चकृतसद्व्यवहारोपपत्तौ तदतिरिक्तसत्ताभेदकल्पने गौरवात्, प्रमाणाभावाच्च। न चैवं शुक्तिरजतादेरिव घटादेरपि नियमेन प्रतीत्या भवितव्यम्, अविशेषादिति वाच्यम्। सत्त्वाविशेषेऽपि प्रमातृव्यवधानादेव तदप्रतीत्युपपत्तेः।

प्रातीतिकत्वादिसत्त्वान्तरमप्यात्मसत्तैवेत्याशङ्क्याह—तस्याश्चेति। आत्मनि बाधायोग्यतातिरिक्तसत्त्वाभावादित्यर्थः। अज्ञानादौ सत्त्वान्तराभ्युपगमे बाधकमाह—अन्यथेति। किं सर्वमज्ञानमेकसत्ताकम्, उत किंचिद्व्यावहारिकसत्ताकं, किंचित्प्रातिभासिकसत्ताकम्? आद्ये ब्रह्माज्ञानाद्व्यावहारिकं कार्यं शुक्त्याद्यज्ञानात्प्रातीतिकमिति वैषम्यं न स्यात्, कारणाविशेषत्वादित्यर्थः। द्वितीयं शङ्कते-व्यावहारिकेति। किमेतन्मू-

साज्ञानमेव रजताद्युपादानमिति मते उतावस्थाज्ञानं तदुपादानमिति मते ?। आद्यं दूषयति-एकाज्ञान इति। द्वितीयेऽज्ञानगतसत्त्वभेदे मानाभावात् तदङ्गीकारे गौरवाच्च नोक्तव्यवस्थेत्याह—ब्रह्मेति । अत्र चार्थो गौरवम् । ननु कार्यगतसत्त्वभेदानुपपत्त्या कारणेऽपि सत्त्वभेदः कल्प्यते इत्याशङ्क्य कार्येऽप्युक्तहेतुभ्यां स नास्तीत्याह—अधिष्ठानेति । शुक्तिरजतघटयोः सत्त्वभेदाभावे रजतवदेव घटादेरप्यज्ञातसत्त्वं न स्यादिति न वाच्यम् । घटादेरावृतचैतन्येऽध्यस्तत्वेन स्वावच्छिन्नावृतप्रमातृचैतन्यतादात्म्यमज्ञातत्वोपपत्तेरित्याह—न चैवमित्यादिना । न च घटादेरावृतचैतन्याध्यास एव सत्त्वभेदप्रयुक्त इति वाच्यम् । दुःखादौ तदभावादिति भावः ।

रजतादेर्घटादितः सत्त्वभेदाभावे तद्वदेव मानग्राह्यत्वं स्यादित्याशङ्क्य किमिन्द्रियग्राह्यत्वमनुमानादिग्राह्यत्वं वा ?। आद्यमनुपपन्नमित्याह—न चेति ।

न च शुक्तिरजतादेरपि घटादिवदिन्द्रियग्राह्यत्वप्रसङ्गः । स्वविषयज्ञानात्पूर्वमसतस्तस्य तज्जनकेन्द्रियासन्निकृष्टत्वेन तदगोचरत्वात् । अनुमित्यादिग्राह्यत्वं च घटादिना शुक्तिरजतस्यापि समानम् । न चैवं शुक्तिरजतस्य घटादिस-

त्तातुल्यसत्ताकत्वे 'दुष्टाक्षैरेव गृह्यते' इति नियमेऽनुपपन्न इति वाच्यम्। न हि प्रागविद्यमानस्य रजतस्य ग्रहणे दोषस्योपयोगः येनायं दोषो भवेत्, किं तु मिथ्यारजतस्योत्पत्तौ। न चैवं घटादेरुत्पत्तावपि दोषो हेतुः स्यादिति वाच्यम्। तत्राप्यविद्याया एव दोषत्वात्। अविद्या च ब्रह्मस्वरूपप्रकाशाच्छादकत्वाद्विपरीतकार्यजनकत्वाच्च ब्रह्मणि दोषः। काचादेरप्यनेन रूपेणैव दोषत्वात्। न हि मिथ्याभूतस्य सर्वस्य काचादिजन्यत्वमिति नियमोऽस्ति, क्वचित्कश्चिद्दोष इत्यभ्युपगमात्। न च शुक्तिरजतस्य वन्ह्यादेरिवानुमितिगोचरत्वेऽनुमितवन्हाविव तदर्थिनः शुक्तिरजतेऽपि प्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यम्। यावद्बाधस्य दृष्टे तस्मिन्प्रवृत्तेरिष्टत्वात्। अनयदृष्टे चान्यस्याभावनिश्चयात् प्रवृत्तेरभावात्।

द्वितीयमिष्टमित्याह—अनुमित्यादीति। ननु शुक्तिरजतादिग्रहो नियमेन दोषापेक्षः, घटादिग्रहस्तु नैवमित्येतत्सत्त्वभेदं विनाऽनुपपन्नमिति चेत्, न। दोषस्य रजताद्युत्पत्तावेवोपयुक्तत्वेन तद्गतस्यापि तदनपेक्षत्वादित्याह—न चैवमित्यादिना। तर्हि घटादेरपि

रजतादिवद्दोषजन्यत्वं स्यात्सत्त्वविशेषाभावादिति न शङ्कनीयमित्याह—न चैवमिति । किं घटादेर्दोषजन्यत्वमात्रमापाद्यते उत काचादिरूपदोषजन्यत्वम् ?। आद्यस्त्विष्ट इत्याह—तत्रापीति । अविद्याया उपादानत्वात्कथं दोषत्वमित्यत आह—अविद्या चेति । नन्वनुपादानस्यैव काचादेर्दोषत्वं दृष्टमित्याशङ्क्य न तस्यानुपादानत्वं दोषत्वे प्रयोजकम्, अतिप्रसङ्गात्; किं त्वधिष्ठानप्रतिभासप्रतिबन्धत्वादिकमेव । तद्द् अविद्यायामपि तुल्यमित्याह—काचादेरिति । द्वितीयं दूषयति—न हीति । काचकामलपित्तादीनां यथा न परस्परकार्ये हेतुत्वम्, एवमविद्याकार्येऽपि न हेतुतेत्यर्थः। रजतादेः पूर्वमनुमानगोचरत्वमुक्तम् । तत्र बाधकमाशङ्क्य परिहरति—न चेत्यादिना ।

ननु घटरजतयोः सत्त्वभेदाभावे यथैकेन घटवत्तया निश्चिते भूतलेऽपरस्य तत्र तदभावानुभवोऽप्रमा, एवमेकेन रजतवत्तया निश्चिते शुक्त्यादावपरस्य तदभावानुभवोऽप्रमा स्यादिति चेत् न । शुक्तिरजतादेः सत्त्वभेदाभावेऽपि परमते विद्युत्त्वादिवत् प्रातीतिकसत्त्वान्तरमस्तीति मते तदाश्रयवच्च प्रतिपुरुषं व्यवस्थितत्वात् । तदनुपलब्ध्या तदभावस्यैव प्रमीयमाणत्वादित्याह—न चैवमेकस्येत्यादिना ।

न चैवमेकस्य शुक्तौ रजतानुभवकालेऽप-

रस्य तत्र तदभावानुभवोऽप्रमा स्यादिति वाच्यम्। वैशेषिकादिमते एकस्य द्वित्वानुभवकालेऽपरस्य तत्र तदभावानुभववत् प्रातीतिकरजतवादे वा परस्य तदभावानुभववत् स्वीयतदभावविषयतया प्रामाण्योपपत्तेः। न चैवं स्वसत्ताकाले समीचीनरजतस्येव शुक्तिरजतस्यापि स्वोचितार्थक्रियाप्रसङ्गः। तस्य ज्ञायमानत्वप्रयोज्यसुखादिकार्यस्य ध्वंसस्य च दृष्टत्वात्, तदतिरिक्तार्थक्रियाकाले चाधिष्ठानज्ञानेन वाऽन्येन वा निवृत्तस्य तदयोगात्, विनष्टघटवत्। किं च सत्त्वाविशेषेऽप्यविद्यातिरिक्तदोषाजन्यत्वेन घटादेः स्वोचितार्थक्रिया शुक्तिरजतादेस्तत्तज्जन्यत्वेन तदभाव इति व्यवस्था। न च वैदुस्येवार्थक्रिया। विद्यमानता च न सत्त्वम्।

सत्त्वभेदाभावे बाधकान्तरमाशङ्क्यापवदति—न चैवमिति। किं स्वज्ञानाधीनं कार्यं स्वोचितार्थक्रिया उत स्वस्वरूपाधीनम् ?, उभयमपीष्टमित्याह—तस्येति। ननु कटकमुकुटक्रयविक्रयादिकार्यमेव रजतोचितार्थक्रियासच्छुक्तिरजतस्य सत्त्वभेदाभावे स्यादित्यत आह—तदतिरिक्तेति। अन्येन वेति। कारणनाशेन

वा भ्रमान्तरेण वेत्यर्थः । समीचीनरजतस्य ब्रह्मज्ञानेऽत एवाऽभस्तत्वादिदानीमन्यस्यापि तन्नाशहेतोरभावात्ततः कटकादिकं जायते, शुक्तिरजतं तु नैवमिति न ततस्तदुत्पत्तिरित्यर्थः । किं च सर्वस्य जडस्याधिष्ठानसत्तातिरिक्तसत्त्वाभावेऽपि कस्यचिद्दोषविशेषाजन्यस्वरूपविशेषादर्थक्रिया, कस्यचित्तु दोषविशेषजन्यस्वरूपविशेषान्नार्थक्रियेति च व्यवस्था घटते इत्याह—किं चेति । नन्वर्थक्रियाकारित्वं व्यवस्थितं चेत्तर्हि तदेव तस्य सत्त्वान्तरमित्याशङ्क्य तथात्वे क्षणिकवादप्रसङ्गान्न तत्सत्त्वमित्याह—न चेति । तर्हि तत्प्रयोजकतया सत्त्वान्तरमावश्यकमित्याशङ्क्य पूर्वक्षणे विद्यमानस्वरूपविशेषेणैव तदुपपत्तेर्न तदर्थमपि तदपेक्षेत्याह—किं त्विति । विद्यमानत्वमेव तर्हि सत्त्वान्तरमित्याशङ्क्य स्वाधिकरणसंसर्गित्वमात्रस्यैव तत्त्वात्तस्य शुक्तिरजतसाधारणत्वान्नैवमित्याह—विद्यमानता चेति ।

रजतादेरविद्यातिरिक्तदोषजन्यत्वान्नार्थक्रियेत्युक्तं तत्र सत्त्वान्तराभावे तदेवानुपपन्नमिति शङ्कते —नन्विति ।

ननु शुक्तिरजतस्य घटादितुल्यत्वे कथमविद्यातिरिक्तदोषजन्यत्वमिति चेत् । न, क्वचित्कश्चिद् दोष इत्यनेनोक्तोत्तरत्वात् । परमते च र-

जतज्ञानस्य सत्त्वेऽपि तस्य दोषजन्यत्ववद् यथार्थप्रवृत्त्यजनकत्ववच्च रजतस्याप्यविरोधात्। न चैतदेव प्रातीतिकसत्त्वं तदितरजडत्वं व्यावहारिकसत्त्वमिति वाच्यम्। सद्विलक्षणस्याप्येतत्संभवेन सत्त्वभेदस्याप्रयोजकत्वात्। केचित्त्वविद्यातिरिक्तदोषाजन्यावच्छिन्नसत्त्वं स्वोचितव्यवहारोपयुक्तत्वाद् व्यावहारिकं सत्त्वम्, अविद्यातिरिक्तदोषजन्यावच्छिन्नसत्त्वं प्रातीतिकसत्त्वम्। तस्य प्रतीतिमात्रकाल एव विद्यमानत्वात्। सत्त्वं चात्मसत्तैवेत्याहुः। तत्त्वविरुद्धम्। जडसत्ताया विशेषाभावात्। तस्मान्न जडे सत्त्वभेदः।

सत्त्वान्तरास्तित्वमतेऽप्येकसत्ताकानामप्यन्यान्यदोषजन्यत्वस्यावश्यकत्वान्नेयमनुपपत्तिरित्याह—न क्वचिदिति। सत्त्वभेदाभावेऽपि दोषविशेषजन्यत्वं स्वोचितार्थक्रियाऽभावश्च परमतेऽपि दृष्ट इति न तदर्थं सत्त्वान्तरं कल्प्यमित्याह—परमते चेति। नन्वविद्यातिरिक्तदोषजन्यत्वतदजन्यत्वयोरेव सत्त्वान्तरलक्षणत्वान्न तदभाव इत्यपि न शङ्कनीयम्। अधिष्ठानसत्तयैव सद्बुद्धिगोचराणां पृथक् सत्त्वाभावेऽपि घटत्वादिवदनयोर्व्यवस्थोपपत्तेः, सत्त्वात्मकताकल्पनाया अदृष्टार्थ-

त्वादित्याह—न चैतदेवेत्यादिना । नन्वेवं सति कथमाचार्यैः पारमार्थिकव्यावहारिकप्रातीतिकभेदेन सत्त्वत्रैविध्यमुक्तमित्याशङ्क्य तदभिप्रायमाह—केचित्त्विति । अविद्यातिरिक्तदोषाजन्यावच्छिन्नसत्त्वं व्यावहारिकपदप्रवृत्तिनिमित्तमाह—स्वोचितेति । सत्त्वान्तरे प्रातीतिकपदप्रवृत्तिनिमित्तमाह—तस्येति । आत्मसत्त्वातिरेकेणाविद्यातिरिक्तदोषाजन्यावच्छिन्नतज्जन्यावच्छिन्नसत्त्वान्तराभ्युपगमेन विवाद इत्याशङ्क्यात्मसत्त्वमेव तत्तदवच्छिन्नतयोक्तं, न तदतिरिक्तं तदित्याह—सत्त्वं चेति । ननूक्तरीत्याऽपि जडे सत्त्वविशेषसिद्धिरित्याशङ्क्यावच्छेदकजडस्वरूपविशेषव्यतिरेकेणासत्त्वेन विशेष इत्याह—तत्त्वविरुद्धमिति । सत्त्वभेदनिराकरणमुपसंहरति—तस्मादिति ।

कथं तर्हि वृद्धानां तत्र शुक्तिरजतादौ प्रातीतिकत्वव्यवहारः, घटादौ च व्यावहारिकत्वव्यवहार इत्याशङ्क्याह—प्रातीतिकेति ।

प्रातीतिकव्यावहारिकव्यवहारस्तु वृद्धानां सत्त्वाभेदेऽप्यविद्यातिरिक्तदोषजन्यतदजन्यावच्छिन्नसत्ताकत्वेनेति द्रष्टव्यम् । कथं तर्हि ज्ञानस्य प्रातीतिकत्वं निषिध्य व्यावहारिकत्वं विधीयत इति चेत् । न हि तेन सत्त्वभेदो विधीयते, किं तु गग-

नादिसाम्यमात्रम्, शुक्तिरजतादिसाम्यं च निषिध्यते । अविद्यातिरिक्तदोषाजन्यत्वात् । एतेनाज्ञानस्यानुमानादिवेद्यत्व आत्मवदनिवृत्तिप्रसङ्ग इति प्रत्युक्तम् । कल्पितस्यापि घटादितुल्यतया तदुपपत्तेः। आचार्यास्तु व्यावहारिकमप्यज्ञानं साक्षिमात्रप्रमेयम्। अनुमानादिभिस्तु न तत्स्वरूपसिद्धिः, किं तु तस्याभावव्यावृत्त्यादि बोध्यत इत्याहुः । न च नित्यनिर्दोषसाक्षिवेद्यत्वेऽज्ञानस्यात्मवत्परमार्थत्वापत्तिरिति वाच्यम् । मिथ्यारजतादौ व्यभिचारात् ।

एवं चेदेतच्चाज्ञानं व्यावहारिकं न प्रातिभासिकमिति सत्त्वभेदः कथमुक्तः पूर्वमिति शङ्कते—कथं तर्हीति । तदर्थानवबोधविजृम्भितमेतच्चोद्यमिति परिहरति—न हि त्वेनेति । व्यावहारिकमित्यनेन गगनादिसाम्यं विधीयते न प्रातिभासिकमिति शुक्तिरजतादिसाम्यं निषिध्यत इत्यर्थः । उभयत्रापि हेतुमाह—अविद्येति । अविद्याया वियदादिसमानत्वात् परोक्तचोद्यमयुक्तमित्याह—एतेनेति । विवरणाचार्यैरज्ञानस्य प्रमाणवेद्यत्वमनङ्गीकृत्यैवैतच्चोद्यं निरस्तम् । तदाह—आचार्या इति । तैरेवाज्ञानेऽनुमानादीनां प्रमाणानामप्युपन्यस्तत्वात्कथं तत्साक्षिमात्रगम्यमित्यत आह—अनुमानादिभिस्त्विति । अनादित्वज्ञाननिवर्त्यत्वे अभावव्यावृत्त्यादीत्यादिपदार्थः । अज्ञानं

परमार्थसत् दोषाजन्यज्ञानगम्यत्वादात्मवदित्याशङ्कां व्यभिचारेण दूषयति—न चेति । न च शुक्तिरजतादेर्दोषजन्याविद्यावृत्तिविषयत्वान्न व्यभिचार इति वाच्यम् । तस्य सुखादिवदनावृतसाक्षिण्यध्यासेन तत्तदाकारवृत्तिकृतचिदुपरागावरणभङ्गयोरसंभवेन तस्या अप्रामाणिकत्वात् । रजतसंस्कारस्यापि यदृच्छयवच्छिन्नचैतन्ये यद् भासत इति कथितन्यायेनेदमाकारवृत्तिनाशादेव संभवादित्यादि तृतीये वक्ष्यत इति भावः ।

अबाधितत्वेन सोपाधिकतामप्याह—अबाधितत्वस्यैवेति ।

अबाधितत्वस्यैव परमार्थत्वप्रयोजकत्वात्साक्षिणः स्वसंसृष्टार्थमात्रप्रकाशस्यासद्विलक्षणतामात्रे निमित्तत्वात् । न चोक्तानुमाने अभावव्यावृत्तिर्न प्रतीयत इति वाच्यम् । केषुचिदनुमानेषु स्वप्रागभावव्यतिरिक्तत्वादिविशेषणेनान्यत्र च विषयपरिशोधकतर्केण तदवगमात् । न चाभावव्यावृत्तिरित्यस्यासत्त्वानिवृत्तिरिति भ्रमितव्यम् । तस्यास्ततोऽप्रतीतेः । अनुमानस्य च तात्पर्यानपेक्षणात्, प्रत्यक्षेणैव तस्यासत्त्वनिवृत्तिसिद्धेश्च । न चानुमानादिप्रमाणस्याज्ञानस्वरूपाविषयत्वे कथं ततोऽभावव्यावृत्तिः प्रती-

यते, तद्विषयत्वे वा कथमज्ञानस्य प्रमाणगोचरत्वमिति वाच्यम्। भ्रमविषयस्य रूप्यादेरनुव्यवसायप्रमाणगम्यत्वेऽप्यप्रामाणिकत्ववदविद्यावृत्तिप्रमाणगम्यत्वेऽप्यज्ञानस्याप्रामाणिकत्वाविरोधादिति केचित्। रजतस्य 'इदं रजतं न' इति प्रमाणविषयत्वेऽप्यप्रामाणिकत्ववदज्ञानेऽपि तथात्वमित्यपरे।

अज्ञानस्यापरमार्थत्वे शशशृङ्गवत्तस्य साक्षिभास्यत्वानुपपत्तिरित्याशङ्क्य शुक्तिरूप्यत्वमात्रेणापि तदुपपत्तेर्नैवमित्याह—साक्षिण इति। ननु ज्ञानातिरिक्तप्रत्यक्षनिवर्त्तकमित्यादिसाध्येऽज्ञानेऽभावव्यावृत्तेरप्रतीतेः तस्याः कथमनुमानप्रमेयत्वमिति चेत् न। आचार्यानुमाने मुखत एव तत्प्रतीतेः। अन्यत्रापि पक्षादिविशेषणमहिम्ना पर्यवसानात्तत्प्रतीतेरित्याह—न चेत्यादिना। अज्ञानस्याभावव्यावृत्तिरनुमानादिभिर्बोध्यत इत्याचार्यवाक्येऽभावव्यावृत्तिपदेनासत्त्वनिवृत्तिरुच्यत इति कैश्चित्प्रतिपन्नं तद् दूषयति—न चाभावेति। तत इति। उक्तानुमानादित्यर्थः। अनुमानान्मुखतोऽप्रतीतावपि तत्तात्पर्यविषयतया तत्प्रतीतिरित्याशङ्क्य तात्पर्यस्य शब्दमात्रधर्मत्वान्नैवमित्याह—अनुमानस्येति। किं चाहमज्ञ इत्याद्यनुभवेनैवाज्ञानेऽसत्त्वशङ्कानिवृत्तेस्तदर्थं मानान्तरं व्यर्थमित्याह—प्रत्यक्षेणैवेति। ननू-

क्तप्रमाणैरभावव्यावृत्तिमत्तयाऽज्ञानमपि प्रतीयते न वा ?। अन्त्ये तस्य नाभावव्यावृत्तिसिद्धिः, आद्येऽज्ञानस्य प्रामाणिकत्वापात इत्यपि न वाच्यमित्याह—न चानुमानादीति । तत्राद्यपक्षमङ्गीकृत्यानुमानादेः साक्षिसिद्धाज्ञानस्वरूपांशेऽनधिगतार्थताभावान्न तत्र प्रामाण्यमिति केषांचित्परिहारमाह—प्रमेति । अज्ञानस्य प्रमाणजन्यप्रतीतिविषयत्वमात्रेण प्रामाणिकत्वमापादयितुं न शक्यते व्यभिचारादित्यपरेषां परिहारमाह—रजतस्येति ।

ननु स्वातन्त्र्येण प्रमागोचरस्य प्रामाणिकत्वनियमात् शुक्तिरजतस्य च ज्ञानान्तरोपनीतत्वेनोपसर्जनतयाऽनुव्यवसायादिविषयत्वान्न प्रामाणिकत्वम्, अज्ञानस्य तु स्वातन्त्र्येणैव प्रमागोचरत्वात्प्रामाणिकत्वमावश्यकमिति चोद्यमनुवदति—यत्त्विति ।

यत्त्वज्ञानस्य स्वातन्त्र्येणादृष्टवदनुमित्यादिप्रमाणगोचरत्वात् प्रामाणिकत्वम् । शुक्तिरजतादेर्ज्ञानविषयतयाऽभावप्रतियोगित्वेन वा प्रमाविषयत्वान्न तथात्वम् । स्वातन्त्र्येण प्रमागोचरस्यैव प्रामाणिकत्वात्, अनुव्यवसायादेः सिद्धान्ते साक्षिमात्रत्वाच्चेति, तदसत् । येन विना यस्यासत्त्वशङ्का न निवर्तते, सति च तस्मिन् निवर्तते,

तत्तस्मिन् प्रमाणम् । यथा—रूपे चक्षुः, धर्मब्रह्मणोर्वेदः । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । अज्ञानस्य चासत्त्वशङ्का "अहमज्ञः" इत्यादिप्रत्यक्षेणैव निवर्तते इति प्रत्यक्षमेव साक्ष्यात्मकं तत्र प्रमाणं, नानुमानादि । तेन विनाऽपि तन्निवृत्तेः । अभावव्यावृत्तिरपि यद्यप्युपपत्तिसहितप्रत्यक्षेण विषयीक्रियते तथापि प्रत्यक्षेण सह कात्स्न्येनानुपपत्त्यप्रतीतिदशायामज्ञानमात्रे सा निवर्तते न तु तद्भावत्वे इति प्रत्यक्षं तत्र न मानं, किं त्वनुमानादि ।

किं च प्रमाणगोचरत्वमेव प्रामाणिकत्वेन नियतम् । न चानुव्यवसायगम्ये शुक्तिरजतादौ व्यभिचारः । तव मतेऽनुव्यवसायादेः साक्षिभास्यतया प्रमाणत्वाभावादित्याह—अनुव्यवसायेति । साक्ष्युपनीतस्यैवाज्ञानस्यान्योपसर्जनतयैवानुमानादिभिः प्रतीतेः स्वातन्त्र्येण प्रमाणगोचरत्वमेव नेत्यभिप्रेत्याह-तदसदिति । प्रमाणगोचरस्य प्रामाणिकत्वनियममभ्युपेत्याप्यनुमानादेरज्ञानांशे न प्रामाण्यमित्यभिप्रेत्य तत्प्रयोजकमाह—येनेति । तं-द्धति तत्प्रकारकज्ञानकरणत्वमात्रेण तत्र प्रमाणत्वम् । मीमांसकमते "अग्निर्हिमस्य भेषजम्" इत्याद्यर्थवादानां स्वार्थे प्रामाण्यापातात्तार्किकाणामपि मते चक्षुरादेः शब्दादिषु प्रमेयत्वादिप्रकारकज्ञानजनकस्य तत्रापि प्रामा-

स्यापातात्। न चेष्टापत्तिः। व्यवस्थितवृद्धव्यवहारवि-
रोधादित्यभिप्रेत्याह—अन्यथेति। एवं च सत्यनुमाना-
देरज्ञाने प्रामाण्यमेव नेत्याह-अज्ञानस्येति। तेनेति। अनु
मानादिकं विनैवाज्ञानासत्त्वशङ्कानिवृत्तेरित्यर्थः। एवं
तद्र्थज्ञानस्याभावव्यावृत्तिरपि तर्कोपनीतप्रत्यक्षेण नि-
श्चेतुं शक्यत इति तत्राप्यनुमानादेः प्रामाण्यं न स्यादि-
त्याशङ्क्योपपत्त्यननुसन्धानदशायां सत्यपि प्रत्यक्षेऽज्ञा-
न इव तद्भावत्वेऽसत्त्वशङ्काऽनिवृत्तेर्न तत्तत्र मानं, किं
त्वनुमानाद्येवेत्याह—अभावेति।

ननु "तम आसीत्" इति श्रुत्यैवाज्ञानसत्त्व-
स्योक्तत्वात् सतश्च ब्रह्मवत्प्रामाणिकत्वनियमात् तस्या-
प्रामाणिकत्वमयुक्तमित्याशङ्क्य सृष्टिपूर्वकाले विद्य-
मानत्वमात्रं तमसः श्रुत्योच्यते, न तु सत्त्वम्। इतरथा
"नोसदासीत्" इति पूर्ववाक्यविरोधादित्याह-तम इति।

"तम आसीत्" इति चाज्ञानस्य स्वाधिकर
णप्रतियोगिकसंबन्धाश्रयत्वमात्रमुच्यते न त्वा
सीदिति सत्त्वमुच्यत इति न तस्य प्रामा-
णिकत्वनिराकरणमनिष्टम्। "नो सदासीत्"
इति तस्य सत्त्वनिषेधात्। तस्मात्साक्षि-
मात्रगम्यमज्ञानमिति। एतेनेदं परोक्तं निर-
स्तम्। अविद्यायाः साक्षिभास्यत्वे मोक्षेऽपि सा-

प्रतीयात् । तच्छरीरे साक्षिणि सति तदनिवृत्ते-
रिति । ज्ञानातिरिक्तानिर्वचनीयज्ञेयाभ्युपगमादि-
त्युक्तत्वात् । न चैवं साक्षिणोऽज्ञानावृतत्वात्कथं
ततस्तदवगम इति वाच्यम् । राहोरिवावृतेनापि
प्रकाश्यत्वादिति केचित् । चैतन्यमात्रमनावृतमिति
च वक्ष्यते । तच्चाज्ञानं शुद्धचिन्मात्रनिष्ठम् । तद-
न्यस्य सर्वस्य कल्पितत्वेन तदाश्रयत्वायोगात् ।
ब्रह्मविषयमज्ञानमेकाश्रयविषयं तमस्त्वात्, आ-
वरकत्वाच्च, बाह्यतमोवदित्यनुमानात् तस्य
ब्रह्माश्रयत्वसिद्धिः ।

तर्हि साक्षिप्रमाणगम्यत्वादेवाज्ञानस्य प्रामाणि-
कत्वमक्षतमित्याशङ्क्य साक्षिणः क्लृप्तकारणजन्यस्य
कुत्रापि प्रमाणत्वायोगादज्ञानासत्त्वाशङ्कानिवर्तकत्वमा-
त्रेणोपचारात् तत्र प्रमाणत्वोक्तिरित्यभिप्रेत्योपसंहरति-
तस्मादिति । अज्ञानस्य साक्षिमात्रभास्यत्वे नवीनोक्तं-
चोद्यमनूद्य निराकरोति । एतेनेति । अज्ञानस्य सा-
क्षिभास्यत्वमप्यनुपपन्नं तस्याज्ञानेनावृतत्वात् आवृ-
तस्यापि भासकत्वेऽतिप्रसङ्गादित्याशङ्क्यावृतस्यावार-
कातिरिक्तभासकत्वाभावेऽप्यावारकभासकत्वस्य लोके द-
र्शनान्मैवमिति केषांचित्परिहारमाह—न चैवमित्या-
दिना । चिदानन्दात्मके ब्रह्मणि कल्पितानादिभेदेन चै-

तन्यांशो नावृतः निरतिशयानन्दांश एवावृत इति अना-
वृतचैतन्यात्मकसाक्षिणाऽज्ञानावभासोपपत्तिरिति म-
तान्तरमाह—चैतन्येति । अज्ञानाश्रयस्यापि विप्र-
तिपन्नत्वात् तन्निरूपयितुमुपक्रमते—तच्चेति । तर्हि
जीवस्याकल्पितत्वात् जीवनिष्ठमेवाज्ञानमित्याशङ्क्या-
ह—ब्रह्मविषयमिति ।

स्वप्रकाशे ब्रह्मणि स्वविषयाज्ञानाभ्युपगमे ब्रह्म
स्वस्य प्रकाशते, न प्रकाशते चेति स्यात्, तदनुपपन्नम् ।
एकस्य प्रमातुरेकविषयप्रकाशाप्रकाशयोर्विरोधेन यौगप-
द्यासंभव इति चोदयति—स्यादेतदिति ।

अत्र नवीनः—स्यादेतत् । स्वविषयप्रका-
शात्मके ब्रह्मस्वरूपचैतन्ये कथं तद्विषयमज्ञा-
नम् ?। एकस्यैकविषयप्रकाशाप्रकाशयोस्तमःप्र-
काशवद्विरोधात् । अथ सौरप्रकाशादिवाभोऽस्ताऽन्ध-
कारयोरिव सत्यत्वमिथ्यात्वाभ्यां न विरोध इति
चेत्, न। सौरप्रकाशविरुद्धतत्समसत्ताकतमोऽन्तर-
स्येव चित्समसत्ताकाज्ञानान्तराभावेन मिथ्याज्ञा-
नस्यैव चैतन्यविरुद्धत्वात् । अन्यथा न जानामीति
ज्ञप्तिविरुद्धत्वानुभवबाधात् ।

किं चाहमज्ञ इति धर्मिग्राहकसाक्षिबाधाच्च
नाज्ञानस्य चैतन्यमात्राश्रयत्वम् । न चायं भ्रमः

दोषाजन्यस्याहमज्ञ इति साक्षिज्ञानस्याभ्रमत्वात्। धर्मिग्राहकविरोधेन बाधकानामेवाऽऽभासत्वात्। एवं शुक्त्यज्ञानस्याहमर्थ एवाश्रयः न तु शुक्त्यवच्छिन्नं चैतन्यम्। अहमिदं न जानामीत्यनुभवात्।

नन्वप्रकाशात्मकाज्ञानस्यारोपितत्वादनारोपितप्रकाशेन न विरोधः। नभसि विस्तृतसवितृप्रकाशे सत्यूलूकारोपिततमसोऽनुवृत्तिदर्शनादिति शङ्कते—अथेति। किमज्ञानं चित्प्रकाशविरोधि न वा?। आद्ये सौरप्रकाशसमसत्ताकशार्वरतमोवच्चित्प्रकाशसमसत्ताकाज्ञानान्तरस्याभावादारोपितमेवाज्ञानं तद्विरोधीति वाच्यम्। तथा च कथमविरोध इति दूषयति—न सौरेति। द्वितीयेऽनुभवविरोध इत्याह—अन्यथेति। उक्तानुमानस्य तर्कविरोधमुक्त्वा धर्मिग्राहकप्रमाणविरोधमप्याह—किं चेति। अहमज्ञ इत्यनुभवोऽज्ञानस्याहमर्थाश्रितत्वांशे भ्रमत्वान्न ब्रह्माश्रितत्वसाधकानुमानबाध इत्याशङ्क्य भ्रमत्वप्रयोजकदोषजन्यत्वाभावान्नायं भ्रम इत्याह—न चायमिति। अज्ञाने अहमर्थाश्रितत्वस्यानुमानादिबाधितत्वात्तत्प्रत्यक्षं भ्रम इत्यत आह—धर्मीति। एवं मूलाज्ञानस्याहमर्थाश्रितत्वमुक्त्वाऽवस्थाऽज्ञानानामपि तदाह—एवमिति। एवकारव्यावर्त्यमाह—न त्विति।

यस्याज्ञानं भ्रमस्तस्य भ्रान्तिः सम्यक्त्वं वेति वेति न्यायादपि भ्रान्त्याद्याश्रयाहमर्थनिष्ठमेवाज्ञानमित्याह-किं चेति ।

किं चाज्ञानं स्वकार्येण भ्रान्तिसंस्कारादिना स्वनिवर्तकेन तत्त्वज्ञानेन च सामानाधिकरण्याय ज्ञात्रात्मनिष्ठं, न तु ज्ञानमात्राश्रितम् । चैतन्येऽपि ज्ञातृत्वाध्यासोऽस्तीति चेत्, न । तस्याविद्याधीनत्वेनान्योन्याश्रयात्, देहादावपि ज्ञातृत्वाध्याससंभवाच्च, बुद्ध्यवच्छिन्न एव तद्धर्माणां ज्ञत्वादीनामध्यासेन चिन्मात्रे तदभावाच्च । अन्यथा संसारस्य चिन्मात्राश्रयत्वप्रसङ्गात् । ब्रह्मापि संसारि स्यात् । विशेष्यविशिष्टभावस्यैव तन्त्रत्वात् । विशेष्यस्थमज्ञानं विशिष्टे जीवे संसारहेतुः तद्गततत्त्वबोधः विरुद्धं चेति चेत्, न । विशिष्टस्य ततोऽन्यत्वे जडतया संसारानाधारत्वात् । अनन्यत्वे च ब्रह्मैव संसारि स्यात् । शुद्धचैतन्यस्यैवाविद्याश्रयत्वे तस्य च तत्कार्यविशिष्टस्य संसारविरोधित्वप्रसङ्गाच्च । एतेन विशेष्यविशिष्टयोरध्यस्तमैक्यं तन्त्रमिति प्रत्युक्तम् ।

ननु स्फटिकलौहित्यन्यायेन चिन्मात्रस्यापि भ्रान्त्याद्याश्रयत्वात्तन्निष्ठाज्ञानस्य तत्सामानाधिकरण्यो-पपत्तिरिति शङ्कते—चैतन्येऽपीति । चिन्मात्राश्रिताज्ञाने सिद्धे ततस्तत्र ज्ञातृत्वाद्यध्याससिद्धिः, तत्सिद्धौ च तत्समानाधिकरणाज्ञानसिद्धिरिति परस्पराश्रयता, इति दूषयति— न तस्येति । अज्ञानाध्यासस्य चिन्मात्रेऽनादित्वान्नित्यसाक्षिमात्रभास्यत्वाच्चोक्तपरस्पराश्रयो न दोषायेत्याशङ्क्याध्यासिकज्ञातृत्वाश्रयत्वेनाज्ञानाश्रयत्वेऽतिप्रसङ्गमाह—देहादाविति । आध्यासिकज्ञातृत्वादेरप्यवच्छिन्नचैतन्यनिष्ठत्वाच्चिन्मात्रे कथमपि न ज्ञातृत्वादिसंभव इत्याह—बुद्ध्यवच्छिन्नेति । अज्ञानभ्रान्त्यादेश्चिन्मात्राश्रयत्वे तत्प्रयुक्तसंसारोऽपि तत्रैव स्यादित्याह—अन्यथेति । चैतन्यस्याज्ञानाश्रयत्वं न संसारित्वप्रयोजकं, किं त्वज्ञानकार्याहङ्कारविशिष्टत्वम् । तच्च जीव एवेति न ब्रह्मणि संसारः । विशेष्यगताज्ञाननिवृत्तौ विशिष्टगतज्ञानमेव हेतुरिति न तन्निवृत्त्यनुपपत्तिरिति शङ्कते—विशेष्येति । किं विशिष्टं विशेष्याद्भिन्नमुताभिन्नम् ? । उभयथाऽपि न युक्तमिति परिहरति—न विशिष्टस्येति । किं च चिन्मात्रस्याज्ञानाश्रयत्वे तत्रैव तत्कार्यस्याप्यध्यासात् तद्विशिष्टमपि तदेवेति तन्निष्ठसंसारश्चिन्मात्रस्यैव स्यादित्यहमर्थे तदनुभवो न स्यादित्याह—शुद्धेति ।

विशेष्यविशिष्टभावस्तन्त्रमित्येतदतिप्रसङ्गेन दूषयति—देहेति। विशेष्यगताज्ञानाद्विशिष्टे संसारे तयोरध्यस्तमैक्यं प्रयोजकं, ततश्चाहमर्थेऽपि तदनुभवोपपत्तिरिति शङ्कामुक्तातिप्रसङ्गेन दूषयति—एतेनेति।

मुखमात्रसंबन्धिना दर्पणाद्युपाधिना प्रतिबिम्बमुखे एव श्यामत्वादिविकारदर्शनादुपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वं स्वभावः। तथा च चिन्मात्राश्रितमज्ञानमपि स्वस्मिंश्चित्प्रतिबिम्बस्वरूपजीव एव संसारहेतुर्न बिम्बात्मके ब्रह्मणीति शङ्कते—नन्विति।

ननूपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातस्वभावयाज्जीवे संसारः। न च मरुमरीचिकोदके आदित्यस्याप्रतिबिम्बवदारोपिताज्ञानेऽपि चैतन्यस्य प्रतिफलनं न स्यादिति वाच्यम्। मरीचिकातोयेऽपि तद्देशस्थवृक्षादेः प्रतिबिम्बभ्रमदर्शनात्, अविद्याया अर्थक्रियाकारित्वेन ततो विलक्षणत्वाच्च। अविद्याया उपाधेराकाशाद्यात्मना परिणामे प्रतिबिम्बापायः स्यादिति चेत्। न, कार्यदशायामपि कारणस्वरूपानपायात्। न हि घटादिदशायां मृदादिस्वरूपमपैति, विशेषतश्च रजतादिभ्रमदशायामपि पुरोवर्तिनि शुक्तिं न जानामीत्यनुभवादज्ञानस्य तदवस्थत्वात्। न च मुखप्रति-

मुखानुगतमुखत्वातिरिक्तमुखमात्रव्यक्त्यन्तरस्यैव जीवब्रह्मानुगतचित्त्वातिरिक्तचिन्मात्ररूपस्याभावात् कथं तस्य ज्ञानाश्रयत्वमिति वाच्यम् । प्रतिबिम्बभ्रमे भेदमात्रस्यैव कल्पितत्वेन कल्पितभेदद्वयचन्द्रद्वयस्वरूपभूततद्भेदाधिष्ठानचन्द्रव्यक्तिवत् जीवेश्वरस्वरूपभूततद्भेदनिमित्ताज्ञानाधिष्ठानचैतन्यव्यक्तेरपि सत्त्वात् ।

अज्ञाने चित्प्रतिबिम्ब एवानुपपन्नः तस्यारोपितत्वेन मरीचितोयवत्प्रतिबिम्बोपाधित्वायोगादित्याशङ्क्य दृष्टान्तासंप्रतिपत्त्या दूषयति-न चेत्यादिना । किं चाज्ञानस्य दर्पणादिवदविद्यातिरिक्तदोषाजन्यतयाऽर्थक्रियाहेतुत्वात्स्वगुणप्रयुक्तस्याध्यस्तत्वाच्च प्रतिबिम्बोपाधित्वं युक्तमित्याह—अविद्यायाः इति । अज्ञानस्याकाशादिरूपेण परिणामे पूर्वरूपस्य नाशात् तदा चित्प्रतिबिम्बो न स्यादिति शङ्कते-अविद्यायाः इति । हेत्वसिद्ध्या दूषयति-न कार्येति । अज्ञानस्य स्वकार्यसमये विशिष्यानुभूयमानत्वादपि न तत्स्वरूपापाय इत्याह—विशेषत इति । ननु बिम्बप्रतिबिम्बमुखानुगतमुखत्वातिरिक्तमुखमात्रस्य बिम्बादिभावात्पूर्वं सत्त्वान्मुखमात्रसंबन्धित्वं दर्पणादेर्युज्यते, अज्ञानस्य तु जीवब्रह्मभावरहितचिन्मात्रस्यानादिकालेऽसत्त्वात्तदाश्रितत्व-

मनुपपन्नमिति, नेत्याह—न चेति । बिम्बादिभावस्य भेदस्य चानादित्वेऽपि मिथ्यात्वाद्वस्तुतः तद्रहितं तदधिष्ठानचिन्मात्रमावश्यकमिति सदृष्टान्तमाह—प्रतिबिम्बेति ।

तयोर्भेदः कल्पितः तयोस्तद्रहिततदधिष्ठानमात्रत्वाभावे बाधकमाह—अन्यथेति ।

अन्यथा कल्पितभेदवच्चन्द्रयोस्तत्त्वानुभवप्रसङ्गात्, व्यक्त्यतिरिक्तजातेरभावात् । जीवेश्वरयोश्चिद्रूपता न स्याच्चैतन्यातिरिक्तचित्त्वजातेरभावात् । परमते गगनादिप्रतिबिम्बस्थले गगनत्वजातेरभावाच्चेति चेत् । न, अज्ञानस्य स्वाश्रय एव भ्रमजनकत्वनियमात् अनादिभावरूपो न ज्ञाननिवर्त्य इति सामान्यव्याप्तेरज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यमिति विशेषव्याप्तेर्बलीयस्त्ववदुपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वमिति व्याप्तेरज्ञानं स्वाश्रये भ्रमं जनयतीति विशेषव्याप्तेर्बलवत्त्वात् । उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वमपि किं तत्र स्वधर्मप्रतिभासकत्वं, स्वकार्यप्रतिभासकत्वं वा, स्वकार्यनिष्ठधर्मप्रतिभासकत्वं वा, प्रतिबिम्बं प्रति स्वविषयाच्छादकत्वं वा ? ।

नाद्यः। मालिन्यादेर्दर्पणनिष्ठत्ववदविद्यारूपस्या-

विद्यावच्छिन्नत्वस्याविद्याप्रतिबिम्बितत्वस्य कर्तृ-त्वादेर्वा बन्धस्याज्ञानधर्मत्वात् । अविद्यास्तमयो मोक्ष इति मते अविद्याया बन्धत्वं, बन्धकत्वंवा, न तु बद्धत्वम् । न द्वितीयः विच्छेदादेरुपाधि-कार्यस्य बिम्बे प्रतिबिम्बे च दर्शनात् । संसार-स्यानादित्वेनोपाध्यकार्यत्वाच्च ।

कल्पितभेदवच्चन्द्रयोरधिष्ठानचन्द्राद् भेदेऽपि चन्द्र-त्वजातिमत्त्वाच्चन्द्रत्वानुभव इत्याशङ्क्याह—व्यक्तीति । जीवेश्वरयोरपि वस्तुतो भेदाधिष्ठानचिन्मात्रत्वा-भावे जडत्वापत्तिरित्याह—जीवेश्वरयोरिति । चिद्भि-न्नयोरपि चित्त्वजातिमत्त्वाच्चिद्रूपत्वमित्याशङ्क्य चि-द्व्यक्तेरेकत्वाच्चित्त्वजातिरेवायुक्तेत्याह—चैतन्येति । किं च बिम्बादिभेदभ्रमे बिम्बाद्यतिरिक्तं तज्जातिम-देवाधिष्ठानमिति नियमे परमते गगने प्रतिबिम्बभ्रमो न स्यादित्यभिप्रेत्याह-गगनेति । एवं सिद्धान्तिमतमनूद्य त-न्निरा—रोति न अज्ञानस्येति । चैत्रगताज्ञानेन मैत्रे भ्रमा-दर्शनादज्ञानं स्वाश्रय एव भ्रमजनकं, तथा चाज्ञानाश्रय-चिन्मात्रस्यैव बिम्बादिरूपत्वे बिम्बभूतेश्वरेऽपि तत्त्वार्थ भ्रमादिः स्यादित्यर्थः।ननूक्तमुपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपाति-त्वमित्याशङ्क्य तदपि दुर्निरूपमित्यभिप्रेत्य विकल्पय ति-उपाधेरिति । आद्येऽज्ञानादेरज्ञानाधर्मत्वात् प्रति-भासनियमो न स्यादिति दूषयति-नाद्य इति । बन्धस्त्व-

ज्ञानधर्म इवेत्याशङ्क्याह—अविद्येति । यदि बन्धोऽज्ञानधर्मः स्यात् तर्हि ज्ञानमेव बद्धं स्यात्तत‍श्च तन्निवृत्तिमोक्षो न भवेदिति भावः। प्रतिबिम्ब एव स्वकार्यप्रतिभासकत्वपक्षो दर्पणादावज्ञाने चासंभवीति दूषयति—न द्वितीय इति। आदिपदेन बिम्बत्वश्यामत्वादीनां विषदादीनां च परिग्रहः । जीवगतसंसारस्यान्वयव्यतिरेकस्वाभाविकत्वात् तस्योपाधिकार्यत्वमप्यसिद्धमित्याह—संसारस्येति ।

स्वकार्यनिष्ठधर्मप्रतिभासकत्वं प्रतिबिम्बं प्रति स्वविषयाच्छादकत्वं वेत्येतत्पक्षद्वयं निराकरोति—न तृतीयेति ।

न तृतीयचतुर्थौ । दर्पणादावदृष्टेः । एवं बुद्धिरूपोपाधेरपि न प्रतिबिम्बपक्षपातित्वं तस्या बिम्बपक्षपातिजपाकुसुमस्थानीयत्वेन प्रतिबिम्बपक्षपातयादर्शस्थानीयत्वाभावात् । अस्तु तर्हि चैतन्यमात्रे संसारः, नित्यमुक्तत्वश्रुतिश्च बिम्बस्थानीयब्रह्मविषयेति चेत् । न, अवच्छिन्नः प्रतिबिम्बो वा जीव इति मतद्वयेऽपि श्यामत्ववर्तुलत्वादीनां मुखमात्रमहाकाशयोरसत्त्वदर्शनेन तद्वत् चिन्मात्रे संसारायोगात्, जीवेऽपि संसाराभावेन जीवेश्वरयोर्बन्धमुक्तिश्रुतिव्यवस्थाविरोधाच्च ।

अथ जीवो नावच्छिन्नचैतन्यं न वा प्रतिबिम्बः किं तु ब्रह्मैव स्वाविद्यया राजपुत्र इव व्याधगृहीतो व्याधभावनया संसरति, तत्त्वमादिवाक्यजन्यसाक्षात्कारेण राजत्वेन बोधितः कुमार इव व्याधभावात् संसारान्मुच्यते। न च नित्यमुक्तत्वश्रुतिविरोधः। तस्या वस्तुतः संसाराभावपरत्वादिति, तन्न। प्रतीयमानसंसारास्पृष्टत्वस्यैव तदर्थत्वात् जीवातिरिक्तब्रह्मानङ्गीकारे तद्विरोधस्यापरिहाराद् "यः सर्वज्ञः" इत्यादि श्रुतिविरोधश्च स्यात्।

अज्ञानस्य प्रतिबिम्बपक्षपातित्वाभावेऽप्यन्तःकरणस्य तदस्त्वित्याशङ्क्य तदभाववत्त्वेन संमतजपाकुसुमस्थानीयत्वाङ्गीकारात्तदयुक्तमित्याह—एवमिति। चिन्मात्रमेवाज्ञानाश्रयस्तत्कार्यभ्रान्त्यादिरपि तस्यैव। न चैवमन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात् "योऽशनायापिपासे शोकं मोहम्" इत्यादिश्रुतिविरोधः, तस्या बिम्बभूतेश्वरविषयत्वादिति मतान्तरमनुवदति—अस्तु तर्हीति। अस्मिन्मते किमुपाध्यवच्छिन्नो जीवः, उत तत्र चित्प्रतिबिम्बः?; उभयथाऽप्यौपाधिकधर्माणां चिन्मात्रेऽसंभव इति सदृष्टान्तमाह—न अवच्छिन्न इति। चिन्मात्रस्यैव संसारित्वे बिम्बवत् प्रतिबिम्बात्मकजीवेऽपि तदभावा-

नु "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति" इत्यादिश्रुतिविरोधश्च स्यादित्याह—जीवेऽपीति । वस्तुतो नित्यमुक्तं ब्रह्मैव स्वाविद्यया संसरति स्वाविद्यया मुच्यते इति सदृष्टान्तं मतान्तरमनुवदति—प्रथेत्यादिना । "योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति" इत्यादिश्रुतौ वस्तुत इति पदाभावात्, प्रतीयमानसंसारास्पर्शित्वमेव तदर्थः ॥ स च जीवब्रह्मविभागानङ्गीकारे विरुध्येतेत्याह—त-न्नेति । किं च ब्रह्मण एवाज्ञत्वादिमत्त्वे जगत्कारणस्य सर्वज्ञत्वपरश्रुतिपीडा स्यादित्याह—यः सर्वज्ञ इति ।

किं च चिन्मात्रस्याज्ञानं किं स्वाभाविकमौपाधिकं वा ?, नोभयथाऽपीत्याह—किं चेत्यादिना ॥

किं चाज्ञानं शुद्धचितः स्वाभाविकं चेत् न निवर्तेत । औपाधिकं चेद् अन्योपाधिस्वीकारेऽन्योन्याश्रयाद्यापत्तेः, ब्रह्मण्यज्ञानस्वीकारे तस्य निरवद्यत्वश्रुतिविरोधश्च । तमस्त्वमपि हेतावन्धकारसाधारणं दुर्निरूपम् । आवारकत्वं च पद्मादौ व्यभिचारीति । अत्रोच्यते । अस्ति तावज्जीवस्य वेदान्तप्रतिपाद्याशनायादिरहितस्वप्रकाशस्वरूपविषयाज्ञानम् । अत्राज्ञानाभावे मम तादृशस्वरूपमस्ति न वेति संशयाद्ययोगात् । अनावृतप्रकाशे

तदयोगात्। तादृक् स्वरूपं च तस्य निरूपितमेव। ततश्च विषयाश्रयमज्ञानं सिद्धम्। अहमज्ञ इति प्रतीतिरपि अज्ञानस्य चैतन्यमात्राश्रयत्वविषयैव अहमनुभवगोचराश्रयत्वविषयत्वे तदप्रामाण्यप्रसङ्गात्। अज्ञानस्यानात्माश्रयत्वाभावात् अहमनुभवगोचरानात्मत्वस्य निरूपितत्वात्। तदुपहितचैतन्याश्रयत्वमज्ञानस्याहमज्ञ इत्यनुभवविषय इति चेत्। न, तदुपहितचैतन्याश्रयत्वमात्रस्य चिन्मात्राश्रयत्वपक्षेऽपि सत्त्वात्। तदाश्रयचैतन्यस्याहंकारेणाप्युपहितत्वात्। न ह्याकाशमात्रे वर्त्तमानं तमोऽपवारकाकाशे न वर्त्तते।

पूर्वोक्तहेतुद्वयमपि दूषयति—तमस्त्वमपीति। पटादाविति। तन्त्वाश्रितस्य पटस्य देशान्तरवर्तिवस्त्वावरकत्वेऽप्येकाश्रयविषयत्वाभावादित्यर्थः। जीवे तात्त्विकस्वरूपविषयाज्ञानस्यानुभवसिद्धत्वादेकाश्रयविषयत्वं तस्याऽऽवश्यकमिति समाधत्ते—अचोच्यत इति। तादृशस्वरूपे प्रमाणवैकल्यादेव संशयादि, न त्वज्ञानावृतत्वादित्याशङ्क्य स्वप्रकाशस्य स्वतः संशयविरोधित्वादावरणाभावे संशयादि न स्यादित्याह—अनावृतेति। जीवस्य वेदान्तवेद्यमशनायाद्यतीतं स्वरूपमेव नास्ति कुतस्तद्विषयाज्ञानमित्याशङ्क्य तस्य साक्षिविवेके नि-

रूपितत्वान्नैवमित्याह—तादृगिति । यदुक्तमहमज्ञ इत्यहमर्थाश्रितमज्ञानमनुभूयत इति तत्राहमर्थस्य द्विरूपत्वाच्चिदंशस्यैवाज्ञानाश्रयत्वविषयोऽयमनुभव इत्याह—अहमिति । जडांशस्यैवाज्ञानाश्रयत्वं तद्विषयत्वं च किं न स्यादित्यत आह—अहमनुभवेति । अनात्मनोऽहंकारस्याज्ञानाश्रयत्वाभावेऽपि तदुपहितचैतन्यमेव तदाश्रयोऽस्तु, न तु चिन्मात्रमिति शङ्कते—तदुपहितेति । किमज्ञानस्योपहितचैतन्याश्रितत्वमात्रं तदनुभवविषय इत्युच्यते, उतानुपहितानाश्रितत्वमपीति ? । आद्ये न विरोध इत्याह—न तदुपहितेति । चिन्मात्राश्रिताज्ञानस्य कथमुपहिताश्रितत्वमित्याशङ्क्याकाशमात्राश्रितपरिमाणान्धकारादेरुपहिताकाशेऽपि प्रतीतिवदविरोध इत्याह—तदाश्रयेति ।

द्वितीयं दूषयति—तदुपहितेति ।

तदुपहितचैतन्यमात्राश्रितत्वं त्वज्ञानस्य न 'अहमज्ञः' इति प्रतीतिविषयः । अहमेवाज्ञः अहंकारावच्छिन्नमेवाज्ञानमिति वाऽनुभवाभावात् । अज्ञोऽहमीश्वरो न भवामीत्यनुभवेऽज्ञानाश्रयस्येश्वराद्भेदः प्रतीयत इति चेत्, सत्यम् । न ह्येतावता चिन्मात्राश्रयत्वविरोधोऽस्ति । अज्ञोऽहं चिद्रूपेन भवामीत्यनुभवस्यैव चिद्रूपमात्राश्रयत्वे बा-

धकत्वात्, तस्य चासत्त्वात् । तस्माद्वेदान्तप्रतिपाद्यं मामहं न जानामीत्यनुभवादेकाश्रयविषयमेवाज्ञानम् । प्रयोगश्च अहमितिप्रकाशाविषयो न ब्रह्मविषयाज्ञानाश्रयः, तदाश्रयतावच्छेदको वा, कार्यत्वात् जडत्वात् घटादिवत् । अहमज्ञ इति प्रतीतिश्चाबाधिकेत्युक्तम् । कथं तर्हि चिन्मात्राश्रयमज्ञानं जीवेऽनुभूयते तदाश्रयस्य जीवचैतन्याभिन्नत्वादिति चेत् तर्हि ईश्वरस्याज्ञत्वमहमज्ञ इति प्रतीतिश्च स्यादिति चेत्—

अज्ञानाश्रयस्य चिद्रूपेश्वराद् भेदावगमात्कथं ज्ञानस्य चिन्मात्राश्रयत्वमिति शङ्कते—अज्ञोऽहमिति । अत्राज्ञानस्येश्वरभेदेन सामानाधिकरण्यमात्रं प्रतीयते तत् आत्मत्ववदज्ञानस्य चिन्मात्राश्रयत्वेऽपि न विरुध्यते इति परिहरति—सत्यमिति । कीदृशस्तर्ह्यनुभवश्चिन्मात्राश्रयत्वविरोधीत्याकाङ्क्षायामाह—अज्ञोऽहमिति । अहङ्कारवादिनो मम तादृशोऽनुभवोऽस्तीत्याशङ्क्यान्येषां तदभावात् त्वदनुभवो वटयक्षानुभववन्निर्मूल इत्याह—तस्य चेति । मामहं न जानामीत्यनुभवस्य बाधकाभावात्तत एकाश्रयविषयत्वमज्ञानस्यावश्यकमित्याह—तस्मादिति । चिन्मात्राश्रितत्वेऽनुमानमप्याह—प्रयोगश्चेति । शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यनिष्ठाज्ञानानाश्रयत्वेनार्थान्तरता-

वारणाय ब्रह्मविषयेत्युक्तम्। तदाश्रयतावच्छेदको वेति। नेत्यनुपपद्यते। अहङ्कारातिरिक्तजडानाश्रितस्याज्ञानस्याहङ्कारतदवच्छिन्नचैतन्याश्रितत्वनिषेधे चिन्मात्राश्रितत्वमेव पर्यवस्यतीति भावः। उक्तानुमानस्याहमज्ञ इति प्रत्यक्षबाधमाशङ्कते तस्याहमर्थैकदेशचिदंशगाख्यज्ञानविषयत्वोपपादनान्नैवमित्याह—अहमज्ञ इति। उक्तानुमानस्य तर्कविरोधं शङ्कते—कथं तर्हीति। चिन्मात्रस्यैवाविद्यया जीवभावेन स्थितत्वात् तत्र तदनुभव इत्याशङ्क्य तर्हि चिन्मात्रस्यैव ब्रह्मभावेनापि स्थितत्वात्तत्रापि तदापात इत्याह—तदाश्रयस्येत्यादिना।

अज्ञानाश्रयचिन्मात्रस्यैव जीवेश्वरभावापत्त्यैश्वररूपचैतन्यस्याप्यज्ञानाश्रयत्वेऽपि न जीववदज्ञत्वमिति प्रतिजानीते—यद्यपीति।

यद्यप्यज्ञानाश्रयचैतन्ये ईश्वरेऽप्यज्ञानमस्त्येव तथापि न तेनेश्वरस्याज्ञत्वम्। तथा हि किमज्ञानाश्रयस्यैव चैतन्यस्य जीवपरभावेन विभागे जीववदीश्वरोऽप्यनादिजीवज्ञाननिवर्त्याश्रयः स्वात्मनि तद्वैशिष्ट्यं च प्रतीयादित्युच्यते, किं वा जीव इव भ्रान्त्यादिमानहमज्ञ इति प्रतीतिमांश्च स्यात्?। आद्ये इष्टापत्तिः। न हि सर्वज्ञेश्वरो जीवस्य स्वरूपावरकं तज्ज्ञाननिवर्त्यमनाद्यज्ञानपदाभिधे-

यमप्यस्तीति न जानाति । न चैतादृशं ज्ञानं तस्य सार्वज्ञ्यविरुद्धम् । न द्वितीयः । अज्ञानस्य तं प्रति-स्वरूपावारकत्वाभावेन तस्य व्यामोहादेरसंभवा-त् । स्वरूपावारकस्यैवाज्ञो न जानामीत्यनुभववि-षयत्वा त् । अन्यथा त्वदभिमतेश्वरेऽपि सर्वा-धारे त्वदभिमतमज्ञानमस्तीति तस्य न जाना-मीत्यनुभवप्रसङ्गः । कथमेकमज्ञानं जीवस्य स्वरू-पावारकं नेश्वरस्येति चेत् । न, त्वदभिमतमा-याया इव पुरुषभेदेनैकस्याप्यज्ञानस्यावारकत्वा-नावारकत्वस्याविरुद्धत्वात् कार्यदर्शनस्य श्रुति-प्रमाणस्य चोभयत्र तुल्यत्वात् ।

तदुपपादयितुं ब्रह्मण्यापाद्यमानमज्ञत्वादि वि-कल्पयति—तथा हीति । अनादीति । अनादित्वे सति जीवगतब्रह्मविषयज्ञानेन निवर्त्यं यत् तदाश्रय इ-त्यर्थः । स्वात्मनीति । जीवं प्रति सत्स्वरूपावारकम-ज्ञानं चिन्मात्रे मयि वर्तत इति प्रतीयादित्यर्थः । "मा-यिनं तु महेश्वरम्" इति श्रवणादीश्वरस्याविद्याश्रयत्व-मिष्टमित्याह—आद्य इति । ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वादेव तस्मिंस्तद्वैशिष्ट्यप्रतीतिरपीष्टैवेत्याह—न हीति । जी-वस्येति कर्मणि षष्ठी, जीवं प्रतीत्यर्थः । जीवव्यामोह-करमज्ञानमप्यस्तीति ज्ञानमीश्वरस्य सर्वज्ञत्वानुगुण-

मेव न तद्विरुद्ध मित्याह—न चैतादृशमिति । ईश्वरा-श्रितमप्यज्ञानं तं प्रति न किंचिदप्यावृणोतीति न तस्याज्ञत्वभ्रान्तत्वादिदोषप्रसङ्ग इत्याह—न द्वितीय इति । अज्ञानाश्रयत्वमात्रेणाज्ञत्वानुभवापादने बाधकमाह—अन्यथेति । अज्ञानस्य जीवं प्रत्येव स्वरूपावारकत्वं स्वभावश्चेदीश्वरं प्रत्यपि तथा स्यान्न चेत्तथा जीवं प्रत्यपि तन्न स्यादिति शङ्कते—कथमिति । अज्ञानस्य जीवं प्रत्येव स्वरूपावारकत्वं स्वभावो नेश्वरं प्रति, यथा परमते मायाया ईश्वरतदनुगृहीतपुरुषातिरिक्तपुरुषमात्रव्यामोहकत्वं तद्वदित्याह—न त्वदभिमतेति । पुरुषविषय एव व्यामोहकार्यस्य संसारस्य दर्शनादीश्वरस्य च नित्यमुक्तत्वश्रवणात् परमते तथा व्यवस्थेत्याशङ्क्य ज्ञानावरणानावरणव्यवस्थायामप्ययं हेतुस्तुल्य इत्याह—कार्येति ।

ईश्वरस्य स्वाभाविकसर्वज्ञत्वविरोधान्न व्यामोह इत्येतदपि तुल्यमित्याह—तस्येति ।

तस्य स्वभावसर्वज्ञत्वान्न मायावरणमित्यपि तुल्यम् । न चेश्वरस्याज्ञानाश्रयत्वे निरवद्यत्वश्रुतिव्याकोपः सर्वाधारे तस्मिन्सार्वज्ञ्यविरुद्धावद्यस्यैव व्यामोहादेः श्रुत्या निषिद्धत्वात् । अन्यथा "मायिनं तु महेश्वरम्" "मम माया" इत्यादिश्रु

तिस्मृतिविरोधात्, मायाज्ञानाभेदात् मायाया अपिदोषत्वाच्च ।

यत्त्वज्ञानस्य चिन्मात्राश्रयत्वे बन्धोऽपि तत्रैव स्यान्न जीव इति, तन्न। अज्ञानाश्रयस्यैव जीवरूपत्वात् । न हि जीवेश्वरविभागानाक्रान्तं किंचिदिदानीं चैतन्यमस्ति ईश्वरे तु त्वन्मत इव बन्धककर्माभावात्संसारभ्रमहेत्वावरणाभावाद्वा न बन्धः ।

ननु धर्मिद्वये सति व्यवस्था युज्यते नैकधर्मिणीति चेत् । न, यथा हि दर्पणाद्युपाधिनैकस्मिन्नेव मुखे आरोपितभेदे प्रतिबिम्ब एव श्यामत्वादिसंबन्धो न बिम्बे, एवमज्ञानेनापि प्रतिबिम्बजीव एव बन्धो जायते न बिम्बे भ्रमविशेषस्य प्रतिबिम्बनैयत्यमेवोपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वगिरोच्यते ।

ईश्वरेऽज्ञानलक्षणदोषाङ्गीकारे तस्य निरवद्यत्वश्रुतिविरोध इत्याशङ्क्याज्ञानस्य जीवं प्रत्येव दोषत्वेनेश्वरं प्रत्यदोषत्वान्मैवमित्यभिप्रेत्याह—न चेश्वरस्येति। निरवद्यश्रुत्येश्वरेऽज्ञानस्वरूपस्यापि निषेधे बाधकमाह—अन्यथेति । न चोक्तश्रुत्यादिनेश्वरे मा-

याऽसंबन्ध एव प्रतीयते न चाज्ञानसंबन्ध इत्याशङ्क्य तयोरभेदस्योपपादितत्वादित्यभिप्रेत्याह—मायेति । ननु मायिनमितीश्वरस्याज्ञानविषयत्वमेवोच्यते न तु तदाश्रयत्वमिति चेत् । न, तस्य स्वाश्रयाव्यामोहकत्वेनैव मायाशब्दार्थत्वात् जीवमात्राश्रितत्वे तदयोगादिति भावः । मायाऽविद्ययोर्भेदाङ्गीकारेणेश्वरस्य मायामात्राश्रयत्वाभ्युपगमेऽपि निरवद्यत्वश्रुतिविरोधस्तुल्य इत्यभिप्रेत्याह—मायाया इति । परोक्तबाधकान्तरमनुवदति दूषयितुम्—यत्त्विति । अज्ञानाश्रयचिन्मात्रस्यैव जीवभावेनावस्थाने जीवाश्रितसंसारस्याज्ञानसामानाधिकरण्यमसङ्गतमित्याह—तन्नेति । अविद्यादशायां जीवेशविभागानाक्रान्तचिन्मात्राप्रतीतेर्जीवेश्वरभिन्नं चिन्मात्रमेव नास्ति कुतस्तत्र संसार इत्याह—न हीति अज्ञानाश्रयचिन्मात्रस्यैव जीवेशभावेनावस्थाने जीववदीश्वरेऽपि संसारः स्यादित्युक्तं परिहरति—ईश्वर इति । परमते जीवेशभेदस्य सत्त्वादुक्तव्यवस्था घटते, सिद्धान्ते तु तदभावात्सा न युक्तेति शङ्कते—नन्विति । सत एव भेदाद्विरुद्धधर्मव्यवस्थेत्यत्र निदर्शनाभावाद्व्यवस्थासमानसत्ताक एव भेदस्तत्प्रयोजकः सिद्धान्तेऽपि जीवेश्वरयोस्ताद्दशभेदाभ्युपगमात्तत एव तद्धर्माणां व्यवस्थोपपत्तिरिति सदृष्टान्तमाह—न यथेति । दर्पणाद्युपाधेः प्रतिबिम्बमुखे मालिन्यवक्रत्वाद्यनिष्टप्रतिभासप्रयोजकत्वदर्शनादुपाधेः प्रतिबिम्ब एवानिष्टप्रतिभासप्रयो—

जकत्वं प्रतिबिम्बपक्षपातित्वं ततश्चाज्ञानप्रयुक्ताज्ञत्वाद्यनिष्टभ्रमो जीव एव प्रतिबिम्बात्मके न त्वीश्वरे बिम्बात्मनीत्यभिप्रेत्याह—भ्रमविशेषस्येति । प्रतिबिम्बपक्षपातित्वशब्दस्यार्थान्तरमाह—अथ वेति ।

अथ वोपाधिः स्वधर्मप्रतिबिम्ब एवारोपयतीति नियमस्तदर्थः । कर्तृत्वादिबन्धे चान्तःकरणमेवोपाधिर्न त्वज्ञानमात्रं सुषुप्तौ तस्मिन्सत्यपि कर्तृत्वाद्यदर्शनात् । उपपादितं चैतत्साक्षिविवेके । कर्तृत्वादिकं चान्तःकरणधर्म इति तत्प्रतिबिम्ब एव बन्धो न ब्रह्मणि ।

अत्रापि दर्पणधर्मस्य मालिन्यादेः प्रतिबिम्बमुख एवारोपवदज्ञानधर्मस्य जाड्यादेरपि जीव एवारोप इति व्यवस्थोपपत्तिः । नन्वेवं वियदादेरप्यज्ञानोपाधिपरिणामत्वेन तद्धर्मत्वात् प्रतिबिम्बनैयत्यापात इति चेत् न । उक्तनियमस्योपाधिसन्निकर्षकालनियततद्धर्मविषयत्वाद्वियदादेस्तथात्वात् । ननु बिम्बप्रतिबिम्बयोरुभयोरप्यौपाधिकभेदवत्त्वात्कथमयं नियम इति चेत् । न उपाधिर्हि ग्रीवास्थमुखप्रतियोगिकं स्वनिष्ठभेदं प्रतिबिम्बमुख एवारोपयति न तु ग्रीवास्थमुखे । तस्य स्वस्माद् भेदाप्रतीतेः । यस्तु प्रतिबिम्बमुखात्तस्य भेदः प्रतीयते न स पूर्वदर्पणधर्मः सन् तदुपाधिना तत्रारोप्यते दर्पणग्रीवास्थमुखयोर्युगपदेव प्रतिबिम्बभे-

देनान्वयात् । तस्मात् बिम्बे प्रतिबिम्बप्रतियोगिको भेदो बिम्बत्ववदुपाधिप्रयुक्त एव न तूपाधिधर्मः । एवमना-द्युपाधिनिष्ठोऽपि भेदः प्रतिबिम्ब एवारोप्यते इति दृष्टानुरोधेन कल्पनीयमिति भावः । कथं तर्ह्यज्ञानाध-र्मस्य कर्तृत्वादिबन्धस्य प्रतिबिम्बनैयत्यमित्याशङ्क्य तदुपाध्यन्तरप्रयुक्तमित्याह—कर्तृत्वादीति । एवका-रार्थमाह—न त्विति । अज्ञानस्यात्मनि कर्तृत्वाद्यारो-पकान्तःकरणोपादानात्तत्प्रयोजकत्वमात्रं न तु साक्षा-त्तदुपाधित्वं सत्यप्यज्ञानेऽन्तःकरणाभावे तददर्शनादि-त्यर्थः । ननु जलादेश्चलनादिवदज्ञानस्यैव कर्तृत्वादिकं कादाचित्कधर्मः किन्न स्यादिति तटस्थशङ्कानिराकरणा-याह—उपपादितमिति । कर्तृत्वादेरहमनुभवविषयध-र्मत्वानुभवादन्तःकरणस्यैव तथात्वात्तद्धर्मत्वमेवेत्येतद-कर्त्रात्मवादे निरूपितमित्यर्थः । फलितमाह—कर्तृत्वा-दिकमिति । अज्ञाने चित्प्रतिबिम्बात्मकजीवस्यैवान्तःक-रणे प्रतिबिम्बितत्वात्तदुपाधिकबन्धोऽपि तत्रैव व्यव-स्थित इत्यर्थः ।

यदुक्तमन्तःकरणस्य जपाकुसुमस्थानीयत्वात् प्रति-बिम्बोपाधित्वमेव नेति तद्दूषयति अन्तःकरणमिति ।

अन्तःकरणं च प्रतिबिम्बोपाधिरिति दर्प-णस्थानीयमपि न जपाकुसुमस्थानीयमेव तत्र प्रमाणाभावात् । बुद्धौ प्रवेशरूपप्रतिबिम्बभावस्य

तत्र श्रूयमाणत्वात् । एवं ब्रह्माकारवृत्त्यभिव्यक्तं तदाश्रयचैतन्यं तन्निवर्तकमिति न चैतन्याश्रयाज्ञानस्य निवृत्त्यनुपपत्तिः । ननु विषयाश्रयं चेदज्ञानं कथं प्रतीयेत । आवृतस्य प्रकाशत्वानुपपत्तेः, प्रकाशमानस्यैव प्रकाशकत्वात् । न चाज्ञानसाक्ष्यंशचैतन्यं नावृतमिति वाच्यम् । आवृतानावृतांशभेदाभावादिति; मैवम् । आवृतस्यापि प्रकाशस्य प्रकाशत्वानपायात् तस्याज्ञानप्रकाशकत्वोपपत्तेः ।

अतःकरणस्य प्रतिबिम्बोपाधित्वेऽपि मानं नेत्याशङ्क्याह—बुद्धाविति । "आत्मानमन्विच्छ गुहाप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्टं पुराणम् । सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः कोशांश्च सृष्ट्वा प्रविश्य" इत्येवमादौ परस्य जीवरूपेण बुद्ध्यादिप्रवेशश्रवणादपरिच्छिन्नस्य तस्य तत्प्रतिबिम्बभावव्यतिरेकेण प्रवेशासंभवाद् बुद्ध्यादेरपि प्रतिबिम्बोपाधित्वमित्यर्थः। यदुक्तं चिन्मात्राश्रिताज्ञानसमानाधिकरणज्ञानासंभवात् तस्य निवृत्त्यनुपपत्तिरिति । तत्राह-एवमिति । कर्तृत्वादिबन्धस्येव ब्रह्माकारान्तःकरणवृत्तेरप्यज्ञानाश्रयजीवचैतन्यमधिष्ठानतयाऽऽश्रय इत्यज्ञानसामानाधिकरण्यम् । तद्वद् वृत्त्या तदभिव्यक्ताधिष्ठानचैतन्येन चाऽज्ञाननिवृत्त्युपपत्तिरिति भावः । अज्ञानावृत-

स्यैवाज्ञानविषयत्वात्तस्यैव तदाश्रयत्वे ततो ज्ञानप्रथा न स्यादिति शङ्कते—नन्विति । प्रकाशमानस्यैवेति । इतरथा घटादिकमप्यावृतस्याधिष्ठानचैतन्ये न प्रकाशेतेतिभावः । चिन्मात्रस्यैकोंऽशोऽज्ञानावृतः अपरोंऽशोऽनावृतोऽज्ञानसाधक इत्याशङ्क्य तन्त्रांशभेदाभावान्मैवमित्याह-न चेति । अज्ञानावरणेन चैतन्यस्य प्रकाशरूपत्वानपायात्तस्येतराप्रकाशकत्वे चिदावारकाज्ञानसत्ताप्रकारकसंशयादिविरोधित्वरूपं तत्प्रकाशकत्वमविरुद्धम् । राह्वावृतसौरप्रकाशस्य स्वावारकप्रकाशकत्वदर्शनादित्यभिप्रेत्य परिहरति—मैवमिति ।

अज्ञानाश्रयचिन्मात्रस्यानन्दादिरूपेणावृतत्वादज्ञानविषयत्वं चिद्रूपेणानावृतत्वात्तदवभासकत्वं चाविरुद्धमिति पक्षान्तरमाह—अथ वेति ।

अथ वा प्रकाशोऽनावृत एव चैतन्यं नास्ति न प्रकाशत इति व्यवहाराभावेन चैतन्ये तद्विषयत्वयोग्यतालक्षणावृतत्वाभावात् । न चैवं तदावृतं न स्यादिति वाच्यम् । अथानन्दो नास्ति न प्रकाशत इत्यादिव्यवहारदर्शनेन तद्विषयत्वयोग्यतालक्षणावृतत्वस्यापि सत्त्वात् । न चावृतानावृतभेदप्रसङ्गः आवृतत्वस्य कल्पितत्वेनाविरोधेऽपि कल्पितावरणं चैतन्ये स्यादिति वाच्य-

म्। चैतन्य आवरणकृत्याभावेनावृतत्वानुपपत्तेः। चैतन्यानन्दयोरत्यन्ताभेदस्यापि श्रुतिन्यायसिद्धत्वात् कल्पितावृतत्वस्य स्वाश्रये तदभावाविरुद्धत्वात। आवृतत्वानावृतत्वयोः कल्पितधर्मिभेदादविरोध इति केचित् ॥

स्वप्रकाशत्वेनास्ति प्रकाशत इति व्यवहारयोग्ये नास्ति न प्रकाशत इतिव्यवहारयोग्यत्वमविद्याधीनावरणमित्यनन्तरवादे वक्ष्यते। ततश्च चैतन्याभेदोऽपि नास्ति न प्रकाशत इतिव्यवहारदर्शनेन चैतन्यात्माभेदस्यावृतत्वमपि चैतन्यं नास्तीत्यादिव्यवहारादर्शनान्न तेन रूपेणावृतत्वं वृत्तिविशेषाभावदशायामानन्दो नास्ति न प्रकाशत इति व्यवहारदर्शनेन तेन रूपेणावृतत्वमात्मन इत्यर्थः। ननूक्तावरणानावरणे विरुद्धेऽविरुद्धे वा? आद्ये तदाश्रययोरानन्दचैतन्ययोर्भेदापातेनात्मनश्चिदानन्दरूपत्वं स्यात्। द्वितीये चिद्रूपेऽप्यावरणापातः। तस्यावरणाविरोधादिति न शङ्कनीयम्। अविरुद्धस्याप्यावरणस्य चैतन्ये कल्पकाभावादेवाभावादित्याह—न चेत्यादिना। चैतन्यस्यावृतानन्दभेदादेवानावरणं किं न स्यादित्यत आह—चैतन्येति। "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" "सदानन्दचिन्मात्रम्" इत्यादिश्रुत्या चिद्भिन्नस्यानन्दस्य दृश्यतया कल्पितत्वेनापुरुषार्थत्वा-

पातादित्यादियुक्तथा च मयोर्भेदाभावसिद्धेरुक्तावर-णानावरणे न धर्मिभेदप्रयुक्ते इत्यर्थः । नन्वनावृत-चिन्मात्रस्य आनन्दस्याप्यावृतत्वं न स्यात् वास्तवाना-वरणसमवस्ताकावरणान्तराभावेन कल्पितावरणस्यैव तद्विरोधित्वादिति, तत्राह—कल्पितेति । कल्पि-तस्य शुक्तिरूप्यादेः स्वभावेन सहावस्थानदर्श-नादभावस्य स्वाश्रये प्रतियोगित्वेनैव विरोधो न प्रतियोगिनेत्यसकृदुक्तत्वादनावृतत्वमावरणस्वा-भावेऽपि तदुपपद्यत इति भावः । चिदानन्दयोर्वास्तवा-भेदेऽप्यनिर्वचनीयभेदादावरणानावरणव्यवस्थेति मता-न्तरमाह—आवृतत्वेति ।

अनावृते भेदारोपाभावादावरणाधीनो भेदारोपः। आवरणस्य तदधीनत्वेऽन्योन्याश्रय इति चेत् न। उभ-योरप्यनादित्वात्स्वात्मामात्रभास्यत्वाज्ज्ञोत्पत्तिज्ञप्त्योः परस्परापेक्षाभावात्स्वयुक्तौ तु परस्परापेक्षा न दोष इत्यभिप्रेत्याह—न चेति ।

न चावरणसिद्ध्यनन्तरं भेदारोप इत्य-न्योन्याश्रयः । उभयोरप्यनादित्वात् । न चाना-दित्वे कल्पितत्वानुपपत्तिः । मिथ्यात्वपर्यायक-ल्पितस्यानादित्वेऽप्यविरोधात् । तस्माद् ब्रह्मवि-षयमज्ञानं चैतन्यमात्राश्रयमिति रजतादिभ्र-महेत्वज्ञानमपि शुद्धचैतन्यविषयं तदाश्रयं च

तस्यैव तद्भ्रमहेतुत्वात् । शुक्तिकावच्छिन्नचैत-न्येऽज्ञानान्तराभावात् । न चैवं शुक्त्याकारवृत्त्या तदनवभासप्रसङ्गः, तदवच्छिन्नचैतन्यस्यावृतत्वात् तदावरणस्य सतोऽनिवृत्तेरिति वाच्यम् । अज्ञा-नस्य तत्तदाकारवृत्तिसंसृष्टचैतन्याविषयस्वभाव-तया सत्यपि तस्मिन् वृत्त्या तदवभाससं-भवात् सोऽयंवृत्तेरावरणाभिभवो नाम । अस्तु वाऽज्ञानान्तरं घटं न जानामीति घटज्ञा-नविरोधितया तदनुभवात्, ब्रह्माज्ञानस्य तदयो-गात् । शुक्तिकादिज्ञानेन तदज्ञाननिवृत्त्यनुभवा-च्च तदपि समानाश्रयविषयम् ।

ननु दोषजन्यस्यैव कल्पितपदार्थत्वाद् भेदा-देरनादित्वे कल्पितत्वानुपपत्तिरिति चेत् न । परमते भ्रमस्य दोषजन्यत्वेऽपि कल्पितत्वाभावान्मि-थ्यात्वमेव कल्पितत्वम् । तच्च बाध्यत्वं तदनादित्वेन न विरुद्धमित्याह—न चानादित्वे इत्यादिना । मूला-ज्ञानस्यैकाश्रयविषयत्वमुपसंहरति—तस्मादिति । अज्ञा-नमेकमेवेति मते रजतादिभ्रमहेत्वज्ञानस्य मूलाज्ञा-नादभेदात्तदप्येकाश्रयविषयमित्याह—रजतादीति । मू-लाज्ञानावृतचिन्मात्रस्यैव शुक्तिकाद्यवच्छिन्नत्वे शुक्त्या-द्याकारवृत्त्या तदावरणानिवृत्त्ययोगाच्छुक्त्यादेरापरोक्ष्यं

न रूप्यादित्याशङ्कामपवदति—न चेति । हेतुमाह—अ-
ज्ञानस्येति । अन्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यातिरिक्तचै-
तन्यावरणस्वभावत्वादज्ञानस्य शुक्त्याद्याकारवृत्त्यव-
च्छेददशायां तदवच्छिन्नचैतन्यमज्ञानेनानावृतमिति ततः
शुक्त्यादेरपरोक्षतयाऽवभासोपपत्तिरित्यर्थः । अज्ञानस्य
वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यानावरकत्वमेव वृत्तेर्हेतोरावरणाभिभव
इति तत्र तत्रोच्यते, न त्वज्ञाननिवृत्तिरित्यभिप्रे-
त्याह—सोऽयमिति । रजतादिभ्रमहेत्वज्ञानं मूलाज्ञा-
नान्मूलाज्ञानादन्यदेवेत्यर्थः । साधितावस्थाज्ञानस्य शु-
क्त्याद्यवच्छिन्नचैतन्यमेवाश्रयो विषयश्चेति तदुभये-
काश्रयविषयमित्याह—तदपीति ।

अवस्थाज्ञानस्य विषयचैतन्यनिष्ठत्वे तस्य प्रमा-
तृसंबन्धितयाऽनुभवायोग इति शङ्कते—नन्विति ।

नन्वेवं विषयचैतन्यगताज्ञानान्तरस्य कथ-
महमिदं न जानामीति प्रतीतिरिति चेत् । न, अव-
स्थावस्थावतोरभेदादवस्थावतो मूलाज्ञानस्या-
त्मगततयानुभव इति केचित् । अन्ये तु चैतन्यै-
क्यादित्याहुः । अपरे तु शुक्तिमहं न जानामीत्य-
नुभवो मूलाज्ञानविषयः शुक्त्यादेरपि तद्विषया-
भिन्नतया तद्विषयत्वानुभवात् रजताद्युपादान-
मज्ञानन्तु कार्यानुपपत्तिगम्यमित्याहुः । अथ वा

मूलाज्ञानस्याश्रयविषयाभेदानुभवात् तदविरुद्धा-गमानुमानाभ्यामस्तु चैतन्यमाश्रमाश्रयो विषय-श्च । शुक्त्याद्यज्ञानस्याहमिदं न जानामीति-तद्भेदानुभवात् अहमर्थचैतन्यमाश्रयः। शुक्त्याद्यव-च्छिन्नचैतन्यं विषयः ।

अवस्थाज्ञानस्य मूलाज्ञानधर्मत्वाद्धर्मधर्मिणोर-भेदान्मूलाज्ञानस्य चाहंकारसमानाधिकरणत्वादवस्था-ज्ञानमपि तदनुरक्ततया भातीति केषांचित्परिहारमाह—अवस्थेति । स्वमतमाह—अन्ये त्विति । यथा मेषादेः देवदत्तान्तःकरणावच्छिन्नसाक्षिसम्बन्धाभावेऽपि वस्तुत-स्तदभिन्नचैतन्येऽध्यासमात्रेण तेनाज्ञाततयाऽनुभूयते, एवं घटावच्छिन्नचैतन्यस्याज्ञानस्याहंकारावच्छिन्नचैतन्येन विशिष्टसंबन्धाभावेऽपि वस्तुतोऽज्ञानाश्रयचैतन्यस्य ते-नाभेदमात्रेणाहमिदं न जानामीति प्रतीतिरुपपद्यते । घ-टादेरज्ञाततयाऽनुभव इवाज्ञानानुभवेऽपि तदधिष्ठानचैत न्यप्रमातृचैतन्ययोर्वास्तवाभेदस्यैव प्रयोजकत्वात् । विष-यचैतन्याश्रितस्याप्यज्ञानस्य तन्निवर्तकज्ञानाश्रयप्रमात्र-तरव्यावृत्तस्वरूपसम्बन्धविशेषाच्छाखाग्रचन्द्रमा इति-वन्ममाप्यज्ञानमित्यादिप्रतीतिरुपपद्यत इति भावः । सर्वं न जानामीति मूलाज्ञानस्यैवानुभूयमानत्वादव-स्थाज्ञानानामननुभव इष्ट इति मतान्तरमाह—अपरे त्विति । मूलाज्ञानं प्रति शुक्त्यादेर्विषयत्वतदवच्छेदक-

त्वयोरभावात्कथं शुक्तिं न जानामीत्यादिप्रतीतिरित्याशङ्क्याह—शुक्त्यादेरिति । अज्ञानविषयब्रह्माभिन्नसत्ताकतया शुक्त्यादेरपि तद्विषयत्वानुभव इत्यर्थः एवं तर्हि मानाभावादवस्थाज्ञानमेव न सिद्ध्येदित्याशङ्क्य व्यवहारदशायां बाध्यमानकार्यानुपपत्त्या तत्सिद्धिरित्याह—रजतेति । रजतादिकमज्ञानचैतन्य विवर्तो न त्वज्ञानविवर्त्त इति मतेन मूलाज्ञानस्यैवैकाश्रयविषयत्वं न त्ववस्थाज्ञानानामित्याह—अथ वेति । अभेदानुभवादिति । वेदान्तवेद्यं मामहं न जानामीत्यर्थः । "मायिनं तु महेश्वरम्" इत्यागमपदार्थः । अहमिति प्रकाशविषयो न ब्रह्मविषयाज्ञानाश्रयस्तदवच्छेदको वा इत्याद्यनुमानपदार्थः । अवस्थाज्ञानमेकाश्रयविषयम् आवारकत्वात् मूलाज्ञानवदित्यनुमानं शुक्तिमहं न जानामीत्याद्याश्रयविषयभेदविषयधर्मिग्राहकानुभवविरोधेन दूषयति—न चेति ।

न चावारकत्वादिना तदभेदानुमानम् । अनुभवविरोधे तस्याभासत्वात् । अन्याश्रिताज्ञानेनापि अन्यत्र विपरीतव्यवहारावचनयोग्यत्वस्यावरणस्य कर्त्तुं शक्यत्वात् । करणाश्रितेनापि विषयसंयोगेन कर्त्तरि ज्ञानदर्शनादिति । अविद्याप्रतिबिम्बिते जीवेऽविद्या न वर्तते न ब्रह्माणि अ-

ह्मणो निरवद्यत्वश्रुतेः। मायाविद्वश्रुतेर्मायाविष-यत्वेनाप्युपपत्तेरिति केचित्। न चान्योन्याश्रय-अविद्याजीवत्वयोरनादित्वात्। केवलसाक्षिवेद्य-त्वाच्च। ननु जीवत्वमविद्याप्रयुक्तम्। अविद्या च जीवाश्रयैवेति च प्रयुक्तावितरेतराश्रयः; तदा-ह नवीनः—

अविद्याजीवत्वयोर्यत्र ह्यपेक्षा तन्निरोधकः।
अन्योन्यसंश्रयो नोचेदन्योन्याधीनताक्षतिः॥

इति चेत्॥

अज्ञानस्य प्रमातृत्वे तन्मते वै ततः कथमन्यथा-करणं अपवारकान्तःस्थेन तमसा बाह्यप्रदेशावरणाद-नादित्याशङ्क्य हेतुहेतुमतोरैकाश्रयत्वनियमाभावान्न तदिति सदृष्टान्तमाह—अन्येति। वाचस्पतिमते मूला-ज्ञानस्याप्याश्रयविषयभेदोऽभ्युपगतः। तमुपपादयितु-माह—अविद्येति। ब्रह्मणो मायात्मकाज्ञानानाश्रयत्वे "मायिनं तु महेश्वरम्" इति श्रुतिविरोध इत्याशङ्क्या-ह—मायाविद्वेति। ननु चैतन्यस्य वस्तुतो जीवत्वा-भावादविद्याधीनं जीवत्वं तदवच्छिन्नाश्रयाऽविद्येति मते विद्याऽपि तद्धर्मेति परस्पराश्रय इत्यत आह—न चेति। किमविद्याजीवत्वयोरुत्पत्तावन्योन्यापेक्षा उत ज्ञप्तौ प्रयुक्तौ वा? नाद्यः। तयोरुत्पत्तेरेवाभावाद-

त्याह—अविद्येति। न द्वितीयः। तज्ज्ञानस्य नित्यत-याऽन्यानपेक्षत्वादित्याह—केवलेति। तृतीयं शङ्कते—नन्विति। प्रयुक्तावितरेतराश्रयत्वे नोक्तदोष इत्याशङ्क्य तस्य दोषत्वपरोक्तश्लोकेन दर्शयति—तदाहेति।

अविद्याजीवत्वयोर्यद्यन्योन्यं प्रति कारणत्वेन कारणतावच्छेदकत्वेन वा प्रयोजकता स्यात्तर्हि भयो-रप्यसिद्ध्यापातेनान्योन्यप्रयुक्तिरपि न स्यान्न त्वेत-दस्ति, किं तु मुखप्रतिबिम्बे ग्रीवास्थत्वव्यवस्थापकभेदोपा-धितया दर्पणं तत्प्रयोजकमिति वच्चित्प्रतिबिम्बे जी-वत्वव्यवस्थापकभेदोपाधित्वादविद्याभावे जीवत्वस्या-प्यभावादविद्या जीवत्वप्रयोजिकेत्युच्यते जीवत्वमप्य-विद्याश्रयतावच्छेदकत्वात्तत्प्रयोजकमित्युच्यते। आश्रय-तावच्छेदकतया च परस्परापेक्षा परैरपीष्यत इति न दोष इत्यभिप्रेत्याह—न ह्यविद्याया इत्यादिना।

न ह्यविद्यया जीवत्वप्रयोजकत्वं तत्कार-णत्वेन तदवच्छेदकत्वेन वा। तस्यानादित्वात्। किं त्वविद्योपहिते जीवत्वम्। उपाधिश्च यद्यपि तटस्थ एव तथापि तदधीनपृथक्त्वाश्रयचैतन्ये जीवत्वमिति तदाश्रयतावच्छेदकत्वेन जीवत्व-व्यतिरेकव्याप्यव्यतिरेकप्रतियोगिनीति सा तत्प्र-योजिका। आश्रयतावच्छेदकं त्वन्योन्यसापेक्षमन्य-मतेऽपि दृष्टम्। यथा द्रव्यत्वगुणवत्त्वयोःप्रमेयत्वा-

भिधेयत्वयोर्वेति न दोषः। न चाज्ञानाजन्यत्वे जीवत्वादेः कथमज्ञानप्रयुक्तत्वं वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वादिति वाच्यम्। ज्ञानकालनियतव्यतिरेकप्रतियोगिजीवत्वादेर्ज्ञानप्रयोज्यत्वात्। अन्यथा तन्निवृत्तौ तदनिवृत्तिप्रसङ्गात्। न च ज्ञानेनैव तन्निवृत्तिरिति वाच्यम्। सति अज्ञाने तदयोगात्। श्रुतौ स्मृतौ च जीवत्वादे र्ज्ञानाधीनत्वस्य सिद्धत्वाच्च।

जीवत्वस्याज्ञानाकार्यत्वे चैतन्यवन्मिथ्यात्वं न स्यादित्याशङ्क्य न मिथ्यात्वमविद्याकार्यत्वप्रयुक्तं तदभावेऽप्यज्ञानस्य मिथ्यात्वात्, किं तु जडत्वप्रयुक्तम्। तच्च जीवत्वस्यानादित्वेऽप्युपपद्यत इत्याह—न चाज्ञानेति। ननु जीवत्वजीवेशभेदादेरनादित्वे कथं तस्य तत्र तत्राज्ञानप्रयुक्तत्वाभिधानं तत्समानाधिकरणत्वमात्रेण तत्प्रयुक्तत्वेऽज्ञानमपि जीवत्वादिप्रयुक्तं स्यादिति चेत् न। अज्ञानव्यतिरेकस्य जीवत्वादिव्यतिरेकप्रयोजकत्वात् तत्प्रतियोग्यज्ञानं तत्प्रतियोगिजीवत्वादिप्रयोजकमित्याह—न चैवमित्यादिना। अज्ञाननिवृत्ते जीवत्वादिनिवृत्त्यप्रयोजकत्वे दोषमाह—अन्यथेति। ज्ञानादेव साक्षाज्जीवत्वादिनिवृत्तिर्भवत्वित्याशङ्क्य जीवस्य स्वस्वरूपब्रह्माज्ञाने सति जीवत्वादिनिवृत्त्य

येग। तत्पूर्वमज्ञानमनिवृत्तेरावरणकत्वान्नैवमित्याह—न च ज्ञानेनेति। "एषा माया जीवेशावभासेन करोति" इति श्रुतेः "विभेदजनके ज्ञाने" इति स्मृतेश्च जीवत्वादेरविद्याप्रयुक्तत्वमभ्युपेयमित्याह—श्रुताविति । प्रतिबिम्बचैतन्यस्य जीवत्वमिव बिम्बचैतन्यस्येश्वरत्वमप्यविद्याप्रयुक्तमित्याह—एवमिति ।

एवमीश्वरत्वमप्यविद्याप्रयुक्तम् । "जीवेशावभासेन करोति" इति श्रुतेः। तत्प्रयुक्तिमात्रेण करोतिश्रुतिः प्रयुक्तिश्चोक्ता। जीवेश्वराभ्यामेव तयोः कल्पने आत्माश्रयः। अन्योन्यकल्पने वाऽन्योन्याश्रय इति नवीनोक्तमप्यत एवास्तु । अनादित्वात् । वस्तुतस्तु ब्रह्मवादे आत्माश्रयत्वादिर्न दोषः । अतो मतद्वयेऽपि न दोष इति । तस्माज्ज्ञानं चैतन्यमात्रमावृणोतीत्युक्तम् । अत्र नवीनः—अज्ञानं न चैतन्यविषयं तत्रावरणकृत्यानिरूपणात् । न तावदावरणं प्रकाशविनाशः तदनुत्पादो वा । स्वरूपप्रकाशस्य तदयोगात् । आत्मन आगन्तुकप्रकाशावेद्यत्वात् । नापि सत एव प्रकाशस्य विषयसंबन्धाभावः प्रकाशस्यात्मस्वरूपत्वात् ।

आभासेनेति । प्रतिबिम्बादिभावेनेत्यर्थः । जीवे

र्थयोरनादित्वात्कथं मायाकृतत्वमित्यत आह—तत्प्रयुक्तेति। तदधीनोत्पत्तिरेव तत्प्रयुक्तिः साऽप्यसंभविनीत्याशङ्क्याह—प्रयुक्तिश्चेति। मायाव्यतिरेकाधीनव्यतिरेकप्रतियोगित्वात् जीवत्वादेस्तदधीनस्थितिकत्वमेव तत्प्रयुक्तिः, सा चानादेरप्यविरुद्धेति भावः। जीवत्वेश्वरत्वयोः कल्पितत्वे परोक्तानुपपत्तिमनुवदति-जीवेति। जीवत्वादेः कल्पितत्वं यदि अन्यत्वं स्यात्तर्ह्युक्तो दोषः स्यात्। न चैवम्। तस्यानादित्वात्। किं तु तन्मिथ्यात्वम्। तच्चानादेरप्यविद्यासम्बन्धस्येवाविद्याप्रयुक्तत्वादेवोपपद्यत इत्यभिप्रेत्याह—अनादित्वादिति। किं चात्माश्रयादेः प्रतीयमानजीवत्वादेर्मिथ्यात्वापादकत्वात्स नाद्वैतमते दोष इत्याह—वस्तुतस्त्विति। अज्ञानं चिन्मात्राश्रयविषयं जीवाश्रयं ब्रह्मविषयं वेति मतद्वयस्य निरवद्यत्वं निगमयति—अत इति। अज्ञानाधीनावरणं निरूपयितुं तस्य प्रसङ्गमाह—तच्चेति। आवरणस्वरूपस्याधस्तादुक्तत्वात् पुनस्तन्निरूपणं किमर्थमित्याशङ्क्य तत्र परोक्तदोषापवादायायमारम्भ इत्यभिप्रेत्य तदुक्तमनुवदति—अत्रेति। आवरणं च तत् कृत्यं चेत्यावरणकृत्यं तदनिरूपणादित्यर्थः। किमातवरणं प्रकाशविनाशः, प्रकाशानुत्पादो वा, सतः प्रकाशस्य विषयसंबन्धाभावो वा, फलानुत्पत्तिर्वा, नास्ति न प्रकाशत इति व्यवहारो वा, अस्ति प्रकाशत इति व्यवहाराभावो वा, नास्तीत्यादिव्यवहारयोग्यत्वं वा,

अज्ञानविशेषितापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वं वा, अज्ञानस्य जीवं प्रति शुद्धचैतन्यावच्छेदकत्वं वा ? । नाद्यमि-त्याह—न तावदिति । किमत्र प्रकाशपदेनाऽऽत्मस्वरू-पप्रकाश उच्यते, तद्विषयागन्तुकप्रकाशो वा ? । उभय-थाऽप्यनुपपत्तिमाह—स्वरूपेति । तृतीयं दूषयति—नापीति । स्वप्रकाशात्मनः सदा प्रकाशसंबद्धत्वात्तद्-भावोऽसंभवीत्यर्थः ।

चतुर्थमपवदति—नापीति ।

नापि फलानुत्पत्तिः ज्ञातताख्यफलस्य ज्ञा-नजन्यस्यानभ्युपगमात् । अविद्यानिवृत्ताववि-द्यायाः प्रतिबन्धकत्वेऽनिर्मोक्षप्रसङ्गात् । नापि नास्ति न प्रकाशत इति व्यवहारः । अभिला-पलक्षणव्यवहारस्य रजतादिभ्रमवदावरणसाध्य-त्वात् । अभिवदनस्यापि भ्रमजन्यस्य तद्वत्वा-वरणापेक्षत्वात्, सुषुप्त्यादौ व्यवहाराभावाच्च । नाप्यस्ति प्रकाशत इति व्यवहाराभावः । अ-भिज्ञारूपस्वरूपप्रकाशस्याभावायोगात् । वृत्ति-रूपाभिज्ञाव्यवहारस्य मोक्षेऽप्यसत्त्वात् । नापि नास्तीत्यादिव्यवहारयोग्यत्वं तस्याप्यारोपित-त्वादावरणाधीनत्वात् । तस्यावेद्यत्वे सत्यप-

रोक्षव्यवहारयोग्यत्वलक्षणत्वप्रकाशत्वविरोधि-
त्वादात्मान्ययोगाच्च ।

फलशब्देन ज्ञातता विवक्षिता अविद्यानिवृत्तिर्वा ?। आद्य आह-ज्ञाततेति। द्वितीयेऽविद्यायाः स्वनिवृत्त्यनुत्पत्तिप्रयोजकतया तत्प्रतिबन्धकता स्यात् । ततश्च स्वनिवृत्तेः पूर्वं स्वाभावायोगेन स्वनिवृत्तिरेव न स्यादिति मोक्षो न भवेदित्याह—अविद्येति। पञ्चमं निराकरोति-नापीति। व्यवहारपदेनाभिलाषरूपो व्यवहारो विवक्षितः, अभिज्ञारूपो वा ?। आद्ये तस्याऽऽवरणसाध्यत्वेन ततोऽन्यदेवावरणं वाच्यमित्यभिप्रेत्याह—अभिलाषेति। अभिलाषो ज्ञानसाध्यो न त्वावरणसाध्य इत्याशङ्क्याह—अभिवदनस्येति। अयथाव्यवहारहेतुज्ञानस्य भ्रमत्वात्तद्धेत्वावरणमन्यदेव वाच्यमित्यर्थः। अनेनैव द्वितीयोऽपि कल्पो निरस्त इति द्रष्टव्यम्। सुषुप्तिप्रलयादावावरणसत्त्वेऽपि व्यवहाराभावादपि न तदावरणमित्याह—सुषुप्तीति। षष्ठमपवदति—नापीति। अत्रापि व्यवहारपदेनाभिज्ञा विवक्षिता, उताभिलाषः ?। आद्येऽपि स्वरूपप्रकाशोऽभिज्ञा उत वृत्तिः ?। आद्येऽसंभवमाह—अभिज्ञेति। द्वितीयेऽतिव्याप्तिमाह—वृत्तीति। अभिलाषपक्षोऽप्यनेन निरस्त इति द्रष्टव्यम्। सप्तमं निषेधति—नापीति। आरोपितस्य शुक्तिरजतादिआवरणाधीनत्वादिति। आरोपितस्य शुक्तिरजतादेरधिष्ठानावरणाधीनत्वनियमात्तदतिरिक्तमेवावरणं वक्तव्यमिति भावः। आत्मनः स्वप्रकाशत्वायास्ती-

त्यादिव्यवहारयोग्यताया आवश्यकत्वात् तद्विरोधा-
न्नास्तीत्यादिव्यवहारयोग्यत्वं तत्रासंभवि चेत्याह—त-
स्येति । नन्वपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वमात्रमेव स्वप्रका-
शत्वोपयोगि, ब्रह्मणस्तु विपरीतव्यवहारयोग्यतया
स्वरूपेण तद्रहितत्वेऽप्यज्ञानत्वाकारेण तद्वत्त्वमस्तीति
न स्वप्रकाशत्वविरोध इत्याशङ्क्य तथा सत्यज्ञा-
नत्वेनैव ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वं स्यान्न स्वरूपेणेत्याह—न
चाज्ञानेति ।

न चाज्ञानावच्छेदकतया आत्मनोऽपरोक्ष-
व्यवहारयोग्यत्वं स्वरूपेण तु नेति न विरोध
इति वाच्यम् । स्वरूपस्य स्वप्रकाशत्वापातात्
नित्यातीन्द्रियस्याप्यज्ञानावच्छेदकतया तद्योग्य-
त्वात् । स्वप्रकाशत्वप्रसङ्गाच्च । एतेन ज्ञानावि-
शेषितापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वमावरणकृत्यमित्य-
पि निरस्तम् । न चोक्तयोग्यत्वस्य मिथ्यात्वान्न
विरोध इति वाच्यम् । सुखादिप्रकाशे सुखं न
जानामीत्यनुभवाभावेन कल्पितस्याप्यज्ञानवि-
षयत्वस्य तत्रायोगात् । वन्हाववह्नित्वारोपेऽपि
वह्निकार्यस्येवात्मन्यप्रकाशारोपेऽपि प्रकाशकार्यप्र-
सङ्गाच्च । ननु कल्पितभेदं जीवचैतन्यं प्रति
शुद्धचैतन्यमाच्छादयतीति चेत् न, आवरणं बिना
भेदकल्पनायोगात् । न च साक्षिणा प्रकाश-

मानेऽप्यप्रकाशमानत्वं युक्तम् । तस्य तदविरोधात् । त्वदुक्तमर्थं न जानामीति प्रकाशमान एवाप्रकाशमानत्वानुभवादिति वाच्यम् । अनवच्छिन्नब्रह्मानन्दाप्रकाशार्थमेवाज्ञानाभ्युपगमात् । प्रकाशमान इति विरोधात् । अनवच्छिन्नानन्दस्य प्रकाशाभावाच्च । त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यत्राप्यपावृतसामान्यावच्छिन्नमनुभूयते परचित्रगतार्थविशेषस्य ज्ञानासंभवात् ।

किं च धर्मादि न जानामीति धर्मादावप्यज्ञाततयाऽपरोक्षव्यवहारदर्शनात्तद्योग्यत्वस्य फलाव्याप्यत्वलक्षणावेद्यत्वस्य च सत्त्वात् तत्र स्वप्रकाशलक्षणमतिव्याप्तं स्यादित्याह—नित्येति । स्वप्रकाशत्वविरोधादेवाष्टमोऽपि निरस्त इत्याह—एतेनेति । ननु वस्तुतः स्वरूपेणापरोक्षव्यवहारयोग्ये ब्रह्मणि विपरीतव्यवहारयोग्यत्वरूपमावरणमारोपितत्वान्न तत्स्वप्रकाशत्वविरोधीति चेत् न । अन्यत्र प्रकाशमाने आरोपितस्याप्यावरणस्यादर्शनेन तस्यैव तद्विरुद्धत्वादित्याह—न चोक्तेति । आरोपितावरणेन प्रकाशमानत्वस्याविरोधे दोषमाह—वह्नाविति । तं च समुत्थापयति-नन्विति । भेदकल्पनाय आवरणाधीनत्वात् कल्पितभेदं प्रत्येतदेवायुक्तमिति दूषयति—न आवरणेति । ननु साक्षिरूपप्र-

कार्येणाज्ञानवत्तदधीनावरणमप्यविरुद्धम् । अन्यथा त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यर्थस्याज्ञाततया साक्षिणाऽनुभवायोगादित्याशङ्क्याज्ञातस्वरूपविशेषस्य साक्षिणा प्रकाशमानत्वमेवायुक्तं येनाविरोधो भवेदित्याह—न चेत्यादिना । अज्ञातब्रह्मस्वरूपस्य प्रकाशमानत्वमनुपलब्धिविरुद्धं चेत्याह—अनवच्छिन्नेति । कथं तर्हि त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यज्ञानतद्विषययोः प्रकाश इत्याशङ्क्य नात्राज्ञानविषयो भासते किन्तु तद्गतसामान्यमेवाज्ञानविषयस्तद्विशेषणतया भातीत्याह—त्वदुक्तमिति ।

नन्वज्ञानविषयाज्ञाने कथं विषयनिरूप्यो ज्ञानानुभवे न तद्विषयज्ञानं हेतुः, किंतु तद्गतसामान्यज्ञानमेवेति सदृष्टान्तमाह—एवं चेति ।

एवं च तद्विशेषसंशयं प्रति तत्सामान्यनिश्चयस्येव तद्विशेषावच्छिन्नाज्ञानं प्रति सामान्यज्ञानमेव हेतुः । तथा दर्शनात् । न हि विशेषे ज्ञाते तदज्ञानधीर्दृष्टा सामान्यविशेषभावश्च नियामक इति नातिप्रसङ्गः । अज्ञातज्ञानाभावेऽप्यज्ञान ज्ञानमित्येतद्भूषणमेव । अन्यथाऽज्ञानाभावात् । न चैवमज्ञानस्य विषयविशेषावच्छेदो न सिद्ध्यतीति वाच्यम् । विशेषज्ञानानन्तरमे-

तावन्तं कालममुमर्थमित्थं नावेदिषमित्यनुभवा-
न्तरात्तत्सिद्धेः। तस्मान्न चिन्मात्रमज्ञानगोचरः।
नापि जीवपरैक्यादि। तस्य चैतन्याद्भेदेऽद्वैतहानेः।
अभेदे चोक्तदोषादिति। मैवम्। नास्ति न प्रकाशत
इत्यादिव्यवहारयोग्यत्वमस्ति प्रकाशत इत्यादिव्य-
वहारयोग्यत्वं वाऽऽवरणम्। न च तस्य तस्यापि
तत्त्वादावरणाधीनत्वम्। अविद्यावत् तस्याप्यनादि-
त्वेन हेतोरनपेक्षत्वे तु अविद्याधीनत्वेनैवाऽऽवरण-
तत्कृत्यम्। न चैवं स्वप्रकाशत्वलक्षणविरोधः।
चैतन्यावेद्यत्वस्य तस्य तदविरोधात्।

न केवलं विशेषज्ञानमज्ञानाभावे न हेतुः किंतु
तत्प्रतिकूलं चेत्याह—न हीति। अन्यज्ञानादन्याज्ञा-
नानुभवे घटज्ञानात् पटाज्ञानानुभवः स्यादित्याशङ्क्या-
ह—सामान्येति। सविषयमज्ञानं विषयज्ञानं विनैव भा-
सत इत्येतन्न शोभते इत्याशङ्क्याह—अज्ञातेति। अ-
ज्ञानानुभवे तस्य सविषयत्वमज्ञातं चेत् तस्य सविषयत्वमेव
न सिद्ध्येदित्याशङ्क्य अर्थविशेषे ज्ञाते तत्सिद्धिरि-
त्याह—न चैवमिति। आवरणानिरूपणात् प्रकाशमाने
तस्यायोगाच्च न चिन्मात्रमज्ञानविषय इत्याह—तस्मा-
दिति। अस्तु तर्हि जीवपरैक्यमेवाज्ञानविषय इत्या-
शङ्क्याह—नापीति। एवं नवीनप्रलापं प्रदर्श्य तं निरा-

करोति-नैवमिति । तत्र तावदावरणस्वरूपमाह—नास्तीति । अत्र 'अस्ति, प्रकाशते' इति व्यवहारयोग्य इत्यपि द्रष्टव्यम् । एतश्च न जडेऽप्यव्याप्तिः । व्यवहारयोग्यत्वादेरारोपितत्वात्तद्धेतुतयाऽन्यदेवावरणं वाच्यमित्युक्तं दूषयति—न चेति । आवरणस्यानादित्वे तदविद्याकृत्यमिति कथं तत्र तत्रोक्तमित्यत आह—अविद्येति । न च तस्यानादित्वे अविद्याधीनत्वं कथमिति वाच्यम् । एवाज्ञानकाल एव सत्त्वात् "अनादिमायया सुप्तः" "अज्ञानेनावृतं ज्ञानम्" इति शास्त्रादज्ञानाधीनत्वमिति भावः । यदप्युक्तमुक्तावरणस्य स्वप्रकाशलक्षणविरुद्धत्वादसंभवीति, तदपवदति—न चैवमिति । तत्र तावत्स्वाभिमतलक्षणेनास्याविरोधमाह—चैतन्येति ।

अपरोक्षव्यवहारघटितलक्षणेनाप्यविरोधमाह—कल्पितेति ।

कल्पितयोग्यताऽयोग्यत्वयोर्वास्तवापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वाविरोधाच्च । सुखादिकं चानावृतसाक्षिण्यध्यस्तमित्युक्तम् । एकस्मिन्नप्यावृतत्वानावृतत्वेऽविरुद्धे यथानुभवं पदार्थस्वीकारादित्युक्तम् । न च स्वरूपप्रकाशकार्यप्रसङ्गः । किं तत्कार्यमविद्यानिवृत्तिः, नास्तीत्यादिव्यवहारविच्छेदो वा, अनवच्छिन्नानन्दोऽहमिति व्यव-

हारो वा, पुत्रादिक्षुद्रसुखाभिलाषाभावो वा१। न सर्वथाऽपि।

अविरोधाच्चितो नाद्यावविद्याप्रतिबन्धतः।
न तृतीयश्चतुर्थोऽपि नाऽप्राप्तत्वभ्रमो यतः॥

एतेनाप्रकाशार्थमेवाज्ञानाभ्युपगमात्प्रकाशमान इति विरोधादिति प्रत्युक्तम्। प्रकाशमान एव तदर्थेन्तस्यावश्यकत्वात्।

नास्तीत्यादिव्यवहारयोग्यत्वस्यास्तीत्यादिव्यवहारायोग्यत्वस्य वा मिथ्यात्वेनवास्तवापरोक्षव्यवहारयोग्यस्वरूपेणाविरोधादित्यर्थः। यदपि चोक्तम्-सुखादिप्रकाशे कल्पितस्याप्यावरणस्यादर्शनात् तदेव तद्विरुद्धमिति, तत्राह—सुखेति। अन्तःकरणोपधानेनावरणस्य विरुद्धत्वात् तदुपहितचैतन्यात्मसुखादिप्रकाश आवरणासंभवेऽप्यनवच्छिन्नानन्दप्रकाशे तत्संभवतीति भावः। नन्वनवच्छिन्नब्रह्मणोऽप्यनावृतसाक्षिमात्रत्वात्तत्र कथमावरणमविरुद्धमित्याशङ्क्यानिर्वचनीयत्वादविरोध इत्युक्तमित्याह—एकस्मिन्निति। बाह्यावच्छित्वारोपेऽपि बाह्यकार्यवदात्मन्यप्रकाशमानत्वारोपेऽपि स्वरूपप्रकाशकार्यं स्यादित्युक्तमपवदति—न चेति। तत्र हेतुं

वक्तुं तत्कार्यं विकल्पयति—किं तद्धिति । अविद्यातत्कार्ययोः स्वसाधकचैतन्यमात्रेणाविरुद्धत्वादविद्याज्ञानास्तीत्यादिव्यवहारस्य च न तावन्मात्रान्निवृत्तिरित्याह श्लोकेन—अविरोधादिति । अनवच्छिन्नानन्दोऽहमिति व्यवहारस्तत्प्रकाशे सत्यप्यविद्यया प्रतिबद्धत्वान्न भवतीत्याह—अविद्येति । पूर्णसुखस्वरूपप्रकाशे सत्यप्यविद्यया तदप्राप्तिभ्रमवतः सुखार्थं पुनाभिलाष उपपद्यत इत्याह—चतुर्थेऽपीति । एतत्सर्वमानन्दवादे निपुणतरमुपपादितमिति नेह प्रपञ्च्यत इति भावः । यदुक्तम्—ब्रह्माप्रकाशार्थमेवाज्ञानाभ्युपगमात्प्रकाशमान इति विरोधादिति, तद्दूषयति—एतेनेति । एतच्छब्दार्थमाह—प्रकाशमान इति । स्वरूपतया प्रकाशमान एव हि ब्रह्मण्यनुभूयमानाप्रकाशमानत्वसिद्ध्यर्थमेवाज्ञानं कल्प्यम् । इतरथा प्रमाणवैकल्यादेव तदनवभाससिद्धेरज्ञानवैयर्थ्यादिति भावः ।

पूर्णानन्दप्रकाशस्यानुपलम्भात्स नास्तीत्युक्तमनूद्य विकल्पयति—यदपीति ।

यदप्यनवच्छिन्नानन्दप्रकाशाभावादिति । किं तदाकारवृत्तिप्रकाशो नास्ति, किं वा तद्रूपचैतन्यप्रकाशोऽपि? । नाद्यः । कारणाभावेन तस्येष्टत्वात् । न द्वितीयः । तस्येदानीमपि सत्त्वात् । अज्ञानात्पूर्णानन्दं जानामीति व्यवहारस्तस्य नेत्युक्तम् ।

यत्तु त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यत्रापि अनावृतसामान्यावच्छिन्नमेवानुभूयत इति तत्र न तावत्सामान्यं तदवच्छिन्नो वा न जानामीत्यनुभवविषयः तयोस्त्वदुक्तार्थसामान्यतो जानामीति ज्ञानविषयस्यानुभवविरोधात् । ज्ञानविषयस्यापि न जानामीत्यनुभवविषयत्वे किमपराद्धं ज्ञायमानेऽज्ञानत्वेन ।

ननु ज्ञायमानस्य स्वाज्ञानविषयानुभवगोचरत्वं विरुद्धं न त्वन्याज्ञानानुभवगोचरस्याज्ञानस्यान्यविषयत्वे वन्हिं न जानामीत्यनुभूयमानाज्ञानस्यापि धूमविषयत्वप्रसङ्गात् । ननु सामान्यविशेषभावो नियामकः, अतो नातिप्रसङ्ग इति चेत् किमज्ञानविषयविशेषो व्यक्तिः, किं वा तन्निष्ठासाधारणधर्मः? । नाद्यः । त्वदुक्तार्थं सामान्यतो जानामीति तस्याः ज्ञानविषयत्वानुभवात् । इदं न जानामीत्यादौ च व्यक्तेर्ज्ञानविषयत्वात् ।

वेदान्तश्रवणादेरभावात्तदधीनवृत्तिरूपप्रकाशाभाव इष्ट इत्याह—नाद्य इति । स्वरूपप्रकाशानुपलम्भात्मकाज्ञानस्यैतेनैव स्फुरणान्न तदभाव इत्यभिप्रेत्याह—न द्वितीय इति । आनन्दप्रकाशोऽस्ति

चेत्तद्व्यवहारोऽपि स्यादित्याशङ्क्याह—अज्ञानादिति । अज्ञानेन प्रतिबद्धत्वादित्यर्थः । अन्यदपि परोक्तं दूषयितुमनुवदति—यश्चेति । तत्र किं ज्ञायमानत्वानुभवोऽज्ञाततयाऽनुभूयमानत्वविरोधी उत न? आद्य आह—न तावदिति । न द्वितीयः । विशेषरूपे वस्तुनि ज्ञातत्वेनानुभूयमानेऽज्ञाततयानुभवाभावेन तयोर्विरोधात् । तथापि तयोरविरोधममन्वानं प्रत्याह—ज्ञानविषयस्येति । अज्ञानविषय एव ज्ञातत्वाज्ञातत्वानुभवो विरुद्धो न तदविषये सामान्य इति शङ्कते—नन्विति । अज्ञानानुभवे यदज्ञानविशेषणतया भासते, स एवाज्ञानविषयः । ज्ञानवदज्ञानस्यापि विषयनिरूप्यत्वात् । तत्र सामान्यमेव भासते चेत् स एवाज्ञानविषयः स्यान्न विशेष इत्याह—न जानामीति । अज्ञानस्य । स्वानिरूपकविषयत्वे बाधकमाह—अन्यथेति । सामान्यनिरूपिताज्ञानस्य विशेषो विषयः ततो नोक्तातिप्रसङ्ग इति शङ्कते—नन्विति । विशेषशब्दार्थं विकल्पयति—किमिति । परोक्तार्थव्यक्तेः प्रमेयत्वादिरूपेण ज्ञातत्वात् तस्या अज्ञानविषयत्वं विरोधवादिनस्तवायुक्तमित्याह—नाद्य इति । व्यक्तेरज्ञानानुभवविषयत्वादप्यज्ञानविषयत्वमयुक्तमित्यभिप्रेत्याह—इदमिति ।

द्वितीयेऽज्ञानानुभवविषयसामान्यस्य व्यक्तिगतासाधारणधर्मस्य च व्याप्यव्यापकभावातिरिक्तसं-

सम्बन्धादर्शनात्स एव सामान्यविशेषभावः । ततश्च व्यापकावच्छिन्नाज्ञानं प्रति व्याप्यो विषय इति वह्निं न जानामीति वह्निविशेषिताज्ञानस्य धूमोऽपि विषयः स्यादित्याह—न द्वितीय इति ।

न द्वितीयः । व्याप्यव्यापकभावातिरिक्तस्य सामान्यविशेषभावस्य तयोरभावात् । तत्र चोक्तातिप्रसङ्गः । द्रव्यं न जानामीत्यनुभूयमानाज्ञानस्यापि शब्दाश्रयत्वादिविषयत्वप्रसङ्गाच्च । किं चाज्ञानविषयस्य तदा ज्ञानमात्रनिषेधः किं वा विशेषाकारेण? । नाद्यः । तज्जिज्ञासाऽसंभवात् । इच्छायाः स्वविषयज्ञानजत्वात् । न च जिज्ञासा ज्ञानजन्या न भवति, तथा सति जिज्ञासायोगादिति वाच्यम् । इच्छामात्रस्य स्वविषयज्ञानजन्यत्वात्, अनुपस्थिते जिज्ञासादर्शनाच्च । न च ज्ञाते जिज्ञासाया असम्भवः अविद्याविरोधिनः प्रवृत्त्यादिसमर्थप्रमाणाज्ञानस्येष्यमाणत्वात् । न चेच्छाया ज्ञानजन्यत्वमेव न स्वविषयज्ञानजन्यत्वं तच्चात्रापि सामान्यज्ञानमस्तीति वाच्यम् । भोजनज्ञानात्सुषुप्तीच्छाऽदर्शनेन तयोः सामान्यविशेषयोरेव कार्यकारणभावावश्यंभावात् । अन्यथा वह्निज्ञानादज्ञातधूमस्यापि धूमे जिज्ञासाप्रसङ्गात् ।

ननु सामान्यविशेषयोरेव व्याप्यव्यापकभावः सामान्यविशेषभावः, अतो नोक्तातिप्रसङ्ग इत्याशङ्कयातिप्रसङ्गान्तरमाह—द्रव्यमिति । शब्दाश्रयत्वादीत्यादिपदेन पृथिवीत्वादि गृह्यते । न च द्रव्यं न जानामीत्यज्ञानविषयत्वमिष्टमिति वाच्यम् । गन्धाश्रये पृथिवीत्वमित्यादिज्ञानादपि तन्निवृत्तिप्रसङ्गादिति भावः । यदप्युक्तं ज्ञानाभावेऽप्यज्ञानमित्येतद्भूषणमित्यादि तत्राह—किं चेति । अज्ञानविषयस्य प्रमेयत्वादिरूपेण ज्ञायमानत्वान्न ज्ञानमात्रनिषेधो युक्त इत्यभिप्रेत्याह—नाद्य इति । दूषणान्तरमाह—नजिज्ञासेति । अज्ञानाभावे तद्विषयज्ञानस्य दुर्ज्ञेयतया तदिच्छाऽनुपपत्तिरित्यर्थः । इष्यमाणज्ञाने सतीच्छाया असम्भवात् जिज्ञासितज्ञानं न जिज्ञासाहेतुरिति शङ्कामपवदति—न चेति । इच्छाया स्वविषयज्ञानजन्यत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामावश्यकमित्याह—इच्छामात्रस्येति । अनुपस्थिते—अत्यन्ताज्ञाते । यदुक्तं ज्ञाते जिज्ञासाऽयोगादिति, तदयुक्तम् । आयातज्ञानस्येच्छाहेतुत्वादन्यादृशज्ञानस्येष्यमाणत्वादित्याह—न चेति । ननिच्छाज्ञानजन्येत्येव नियमो न स्वसमानविषयज्ञानजन्येति गौरवात् । ततश्च सामान्यज्ञानादपि तदुपपत्तिरित्याशङ्क्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां तयोः समानविषयत्वमावश्यकमित्याह—नचेत्यादिना । विपक्षे दण्डमाह—अन्यथेति ।

सामान्यज्ञानमेव विशेषजिज्ञासाहेतुरिति नोक्ताऽतिप्रसङ्ग इति शङ्कते—वह्निरिति ।

वह्निः सामान्यं धूमस्य न भवतीति चेत् न। तस्यापि व्यापकत्वात्। न द्वितीयः। इन्द्रियसन्निकृष्टचन्द्रादिविशेषे तज्ज्ञानाभावस्य वक्तुमनुचितत्वात, त्वयाऽप्यभ्युपेतत्वात्। तत्रापि न जानामीत्यज्ञानानुभवजिज्ञासयोर्दर्शनात्। अन्यथा वाच्यत्वादावपि संशयादि न स्यादिति वाक्यार्थविवेके वक्ष्यमाणत्वाच्च। एतावत्कालमिदमित्थं नावेदिषमित्यज्ञातताऽनुसंधानदर्शनाच्च। न च परबुद्धिस्थः सविशेषःकथं ज्ञातुं शक्यत इति वाच्यम्। अज्ञाततया साक्षिविषयत्वेऽज्ञानातिरिक्तस्यानपेक्षत्वात्। तदुक्तं सर्ववस्तु ज्ञाततयाऽज्ञाततया वा साक्षिचैतन्यस्य विषय इत्यादि।

नव मते व्यापकताव्यतिरेकेण सामान्यताया दुर्निरूपत्वाद्वह्नेरपि सामान्यता किमिति न स्यादित्यभिप्रेत्याह—तस्यापीति। विशेषाकारेण ज्ञानं निषिध्यत इति पक्षं दूषयति—न द्वितीय इति। व्यक्तितदसाधारणधर्मातिरिक्तविशेषाभावात्तयोश्च विशेषत्वे

दोषस्योक्तत्वादिति भावः । किं च चन्द्रव्यक्तेस्तदसा-
धारणधर्मप्रकृष्टप्रकाशत्वस्य च चक्षुषा ग्रहणेऽप्युपदेश-
जनितप्रत्यक्षाभावे चन्द्रं न जानामीति तदज्ञानस्या-
प्यनुभवादज्ञाते ज्ञानं नास्तीत्येतदयुक्तमित्याह—इ-
न्द्रियेति । नन्वत्रापि चक्षुषा यज्ज्ञानं न तदज्ञानवि-
षयः किं तु चक्षुषाऽनुपस्थितं चन्द्रपदवाच्यत्वाद्येव,
तत्राह—अन्यथेति । चन्द्रत्वादिविशिष्टेऽज्ञानाभावे
चन्द्रत्वं नाम काचिज्जातिस्तद्विशिष्टश्चन्द्रपदवाच्य
इत्याप्तोपदेशादिना वाच्यत्वस्यापि निश्चितत्वात्
तत्राप्यज्ञानसंशयाद्यनुपपत्तिरिति चतुर्थे वक्ष्यत इत्यर्थः ।
किं चाज्ञाननिवृत्त्यनन्तरं तद्विषयस्याज्ञातत्वेन परा-
मर्शो दृश्यते । तस्य च स्वसमानविषयपूर्वकालीनाज्ञा-
नानुभव इति वाच्यम् । विशिष्टाज्ञानस्येदानीं प्रत्य-
क्षेणानुभवायोगात् । अनुमितौ च लिङ्गाभावात् । न
तावदिदानीं ज्ञातत्वं तत्र लिङ्गं पूर्वमपि ज्ञाते
तत्संभवात् । नापीदानीमेव ज्ञातत्वं लिङ्गं तस्य पूर्वम-
ज्ञानत्वाधिगमं विना दुर्ज्ञानत्वात् । न च पूर्वका-
लीनतयाऽस्मर्यमाणत्वेनाज्ञानं कल्प्यत इति वाच्यम् ।
तस्यान्यथोपपत्तिप्रतिसंधानदशायामपि पूर्वकालीना-
ज्ञातताप्रतिसन्धानदर्शनादिति भावः ।

यदप्युक्तं—परबुद्धिस्थविशेषस्य ज्ञापकाभावात्त-
ज्ज्ञानमसंभवीति, तन्निराकरोति—न चेति । नित्य-
साक्षिणो ज्ञापकानपेक्षस्याज्ञाततयाऽर्थप्रकाशनेऽज्ञाना-

तिरिक्तापेक्षाभावादित्यर्थः। परबुद्धिस्थोऽपि विशेषोऽज्ञाततया साक्षिगम्य एवेत्यत्राचार्यसम्मतिमाह—तदुक्तमिति ।

परिच्छेदप्रमेयं संहरति श्लोकेन-चिन्मात्रेति ।

तस्मात्—

चिन्मात्रविषयाधारमज्ञानं भेदविभ्रमे ।
हेतुदर्पणवत्तस्य निवृत्तौ कृतकृत्यता ॥ १ ॥
यन्मायया पृथग्भूतः सदानन्दैकविग्रहः ।
हरिरप्यहमीशानं तं भजे पुरुषोत्तमम् ॥ २ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यभगवज्जगन्नाथाश्रमश्रीचरणशिष्यश्रीमन्नृसिंहाश्रमकृताद्वैतदीपिकायां विभागप्रक्रियाख्यो द्वितीयः परिच्छेदः समाप्तः ।

भेदभ्रमादिसकलानर्थहेतावनिर्वचनीयाज्ञाने सिद्धे फलितमाह—तस्येति । अनर्थहेतोरज्ञानस्य तत्त्वज्ञानेन निवृत्तावप्रतिबद्धस्वाभाविकब्रह्मभाव एव परिशिष्यते इत्यर्थः । एतादृशाज्ञाननिवर्तकज्ञानमीश्वरभजनेन विना न भवति । जीवस्य वस्तुत ईश्वरात्मत्वेऽपि मायिकभेदेनानीश्वरत्वाभिमानात्तद्भजनोपपत्तिः । तथा च स्मृतिः—

भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्या-
दीशादपेतस्य विपर्ययः स्मृतिः ।
तन्माययाऽतो बुध आभजेत्तं
भक्त्यैकयेशं गुरुदेवतात्मा ॥

इत्येतद् द्योतयन् ईश्वरं भजते—यन्मायेति ।
वस्तुतः सच्चिदानन्दविग्रहो हरिरप्यहं यन्मायया पृथग्भूतस्तं भजे इत्यर्थः ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यभगवन्नृसिंहाश्रमपूज्यपादशिष्यनारायणाश्रमविरचितेऽद्वैतदीपिकाविवरणे द्वितीयः परिच्छेदः समाप्तः ।